

NƏRİMAN NƏRİMANOV

“LİDER NƏŞRİYYAT”
BAKI – 2004

*Bu kitab "Nərimanov Nəriman. Seçilmiş əsərləri"
(Bakı, Elm, 1973, Azərnəşr, 1985) nəşrləri
əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Redaktoru:

Ramiz Mehdiyev

Tərtibçi və
ön sözün müəllifi:

Teymur Əhmədov

894.3613 - dc 21

AZE

Nərimanov Nəriman. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004,
496 səh.

Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir tarixinə görkəmli dövlət xadimi kimi daxil olmuş Nəriman Nərimanov həm də məşhur ədib, dramaturq və publisist kimi tanınır. Oxuculara təqdim olunan bu kitabda ədibin "Nadir şah", "Şamdan bəy", "Nadanlıq" pyesləri, "Bahadır və Sona" romanı, "Pir", "Bir kəndin sərgüzəşti" povest və hekayələri, XX əsrin əvvəllərində yazdığı publisist məqalələri və felyetonları toplanmışdır. Kitabın sonunda qeyd və şərhlər verilmişdir.

ISBN 9952-417-15-0

© "LİDER NƏŞRİYYAT", 2004

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN

**“Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında”**

12 yanvar 2004-cü il tarixli Sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

...NƏRİMAN NƏRİMANOV BU GÜN DƏ BİZİMLƏDİR

Nəriman Nərimanovun əməkçi kütlələri maarifləndirmək əzmi, insanlara xidmət etmək kimi nəcib bir arzusu, hadisələri dərinədən başa düşməsi, istedad və bacarığı onu Azərbaycan demokratik və ictimai-siyasi fikir nümayəndələrinin ön cərgəsinə çıxartdı.

... Bizdən ötrü Mirzə Fətəli Axundov da, Əhməd bəy Ağayev də, Məmmədəmin Rəsulzadə də böyük şəxsiyyətlərdir, Nəriman Nərimanov da. Ancaq son zamanlar Nəriman Nərimanovdan başlayaraq Azərbaycanda bütün siyasi xadimlərin Azərbaycana düşmən olmaları barədə deyilən fikirlərlə heç cür razılaşmaq olmaz...

Nəriman Nərimanov öz dövrünün, yaşadığı mühitin çərçivəsində böyümüş görkəmli simadır, böyük siyasi xadimdir...

Heydər ƏLİYEV

BÖYÜK İCTİMAİ XADİM VƏ YAZIÇI

Nəriman Nərimanovun həyatı və fəaliyyəti Azərbaycan tarixinin və ictimai-ədəbi fikrinin yeni dirçəlmə dövrünə təsadüf etmişdir. Xalq içəri-sindən çıxmış, bütün həyatı boyu geniş və çoxcəhətli ictimai, ədəbi və siyasi fəaliyyəti ilə xalqın azadlığı və səadəti uğrunda mübarizə aparmış Nəriman Nərimanov Azərbaycan maarifçi-realist və inqilabçı-demokratik ədəbiyyatın inkişafında, onun yeni mütərəqqi keyfiyyətlərlə zənginləşməsində müstəsna rol oynamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında Nəriman Nərimanov mütəfəkkir yazıçı və materialist filosof M.F.Axundovun yaratdığı ədəbi məktəbin klassik ənənələrinin güdrətli davamçısı olmuşdur. O, bir müəllim, ədəbiyyatımızda tarixi faciə janrının banisi, nasir, həkim, jurnalist, publisist və teatr xadimi kimi milli mədəniyyətimizin inkişafına səmərəli təsir göstərmişdir.

N.Nərimanovun ədəbi irsi zəngindir. XX əsrin axırlarından onun dövrü mətbuatda külli miqdarda felyetonları, ədəbi-tənqidi, elmi-publisist məqalələri, eyni zamanda, dram və nəsr əsərləri çap edilmişdir. Bütün bunlar kütlələrin mənəvi aləminə və məfkurəvi inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmiş, onları burjua-mülkədar cəmiyyətinə, mürtəce adət və vərdislərə, fanatizmə, mövhumata qarşı mübarizəyə sövq etmişdir.

Oxuculara təqdim olunan bu kitabda Nəriman Nərimanovun zəngin ədəbi irsinin XX əsrin ilk onilliklərinə aid olan ədəbi-bədii və publisist əsərlərinin müəyyən bir qismi toplanmışdır.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycan dramaturgiyasının yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması ölkənin siyasi-ictimai və iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar idi. Köhnə feodal münasibətlərinin keçirdiyi daxili sarsıntı bədii ədəbiyyatda da öz ifadəsini tapırdı. M.F.Axundov ədəbi məktəbinin nümayəndələri – N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, R.Əfəndiyev kimi yazıçılar klassik ədəbiyyatın ən gözəl ənənələrini yeni tarixi şəraitdə davam və inkişaf etdirir, zamanın tələbləri ruhunda dərin məzmunlu bədii əsərlər yaradırdılar. Onlar ictimai dərdləri geniş xalq kütlələrinə açıb göstərməyə çalışırdılar. Bu məqsədlə yazdıqları səhnə əsərlərini çətinliklə də olsa tamaşaya qoyur, zəhmətkeş kütlələri maddi və mənəvi sıxıntı içərisində, əsarətdə saxlayan feodal cəmiyyətinin qayda-qanunlarına, ətalətə, hər cür geriliyə qarşı kəskin mübarizəyə qalxır, xalqı cəhələtin və dini mövhumatın amansız girdabından qurtarmağa cəhd edirdilər. Teatrı geniş kütlələrlə sıx əlaqə saxlamaq üçün əsas vasitə hesab edən Nərimanov öz ürək sözlərini,

fikirlərini geniş xalq kütlələrinə çatdırmaq niyyətilə “Nadanlıq”, “Şamdan bəy”, “Nadir şah” pyeslərini qələmə almışdır.

“Nadanlıq” (1894) komediyası Nərimanovun ilk qələm təcrübəsidir. Əsərin əsas ideyası feodal həyatının köhnə adət-ənənələrinə, cəhalətə və nadanlığa qarşı mübarizədir. Yazıçı komediyada ictimai həyata və ailəyə, məişətə möhkəm daxil olan feodal əxlaq qaydalarının törətdiyi dəhşətli fəlakətlərin tipik lövhəsini yaratmışdır. Mədəni geriliyin, savadsızlığın xalqın inkişafı yolunda buxova çevrildiyini, onun göz açmasına imkan vermədiyini görən yazıçı nadanlıq müsləman aləminin ən böyük ictimai bəlası hesab etmiş və ilk zərbəni də buradan vurmağı qərara almışdı. O, xalqın ağır güzəranının, geriliyinin səbəbini elmsizlikdə, savadsızlıqda və cəhalətdə görürdü.

Nərimanov müəllimlik etdiyi Qızılhacılı kəndində kəndlilərin ağır dərdlərinin acısını yaxından duymuş, onları bu vəziyyətdən xilas etmək üçün çıxış yolu axtarmağa çalışmışdır. O, “Nadanlıq” əsərində kənddəki mədəni geriliyə səbəb olan cəhətləri açıb göstərməklə kəndlilərdə avamlığa və mərifətsizliyə, köhnə feodal əxlaq qaydalarına qarşı tənqidi münasibət oyaatmaq istəyirdi. Nərimanov sonralar Qızılhacılı kəndi ictimaiyyətinə göndərdiyi teleqramda yazırdı ki, bəşəriyyətin geri qalmış hissəsinə qüvvəm çatdığı qədər kömək etmək fikri məndə ilk dəfə həmin kənddə doğmuşdur.

“Nadanlıq” komediyasında yazıçı öz şəxsi mənafeyini ümumin xeyrinə qurban verən Məhəmmədəğa və Ömər kimi maarifpərvər ziyalıları zülmət səltənətinə qarşı qoyur. İctimai həyat meydanına yenicə atılan Məhəmmədəğanın və Ömər köhnə feodal mühitinin mühafizəkar qayda-qanunlarına kəskin etirazı və yenilik uğrunda mübarizəsi komediyanın əsasını təşkil edir.

Nərimanovun “Nadanlıq”da məqsədi “müsləmanların” həyatına “bir zərrə qədər nəf” gətirmək idi. O, özü yazırdı: “Məzkur əsəri yazmağuma səbəb Qafqaz müsləmanlarının əksərinin bimərifət və nadanlıqı oldu... Ümidvaram ki, mənim bu kəmtərin qələmimin meyvəsi müsləmanların zindəganına bir zərrə qədər nəf gətirə”. N.Nərimanov “Nadanlıq”da toxunduğu, həll etmək istədiyi ictimai məsələlər qismən də olsa, onun həssas qəlbinin çırpıntısını başa düşməyə imkan verir. Komediyanın ekspozisiyasında gənc müəllim Məhəmmədəğanın düşdüyü çıxılmaz vəziyyət və yoxsul kəndlilərin məktəbə münasibəti verilmişdir. Məhəmmədəğa daxilən iztirab və tərəddüdlər keçirirsə də öz vicdanının səsini eşidir və xalqa xidmət etməyi üstün tutur. Mənəvi sıxıntı və tərəddüd o dövrdə kəndlərdə müəllimlik edən gəncələrin əksəriyyətinə, hətta seminariyanı bitirib Qızılhacılı kəndində yenicə müəllimliyə başlayan Nərimanova da yad deyildi. Əlbəttə, bu cəhətdən Nərimanovu Məhəmmədəğa obrazının prototipi hesab etmək olar, çünki onların taleyində oxşar cəhətlər çoxdur.

Nərimanov Bakıya gələndən sonra yenicə dirçələn kapitalizm münasibətləri və əxlaqının çirkinlikləri ilə qarşılaşır. Pul, var-dövlət hərisliyinin in-

san mənəviyyatına mənfi təsiri dövrün qabaqcıl adamları kimi gənc dramaturqun da nəzərindən yayınmır. O, “Dilin bəlası, yaxud Şamdan bəy” (1895) komediyasında üfunətli burjua cəmiyyətinin doğurduğu fəlakətlərə qarşı çıxır, Şamdan bəy surətində dövrün xudpəsənd, lovğa, ikiüzlü “millət dostlarını” ifşa edirdi. Dramaturq bu əsərində ilk dəfə olaraq kapitalizm aləminin iyrenc bəlalərindən xilas olmaq üçün mütərəqqi qüvvələrin ittifaqı ideyasını irəli sürürdü. O dövrdə belə bir fikrin təbliğ edilməsi çox əhəmiyyətli idi.

N.Nərimanov Şamdan bəy simasında qeyrətətsiz ziyalıların fırıldaqlarını ifşa etməklə kifayətlənmirdi. O, müasiri olduğu yazıçılardan fərqli olaraq fəlakəti doğuran səbəbləri birlik və həmrəyliklə aradan qaldırmağın mümkünlüyünü irəli sürürdü. Bu, dövr üçün aktual məsələ idi.

Komediyanın istər quruluşunda, istərsə də ideyasında klassik dramaturgiya nümunələrindən fərqli olan orijinallıq, yenilik ruhu vardır. Burada dramaturq ilk dəfə olaraq kütləni (əksəriyyəti şəhərin ziyalısı və bəyi olsa belə) fərdə qarşı qoymuş, beləliklə birliyin əzəmətini, gücünü qabarıq vermişdir. Burada dramaturq göstərir ki, xain, yalançı və ya hər hansı “yaman vücut”ların taleyi xalqdan asılıdır. Fəlakət törədən Şamdan bəylərdən istənilən vaxt “topsuz, tufəngsiz xilas olmaq” mümkündür. Lakin ittifaq, birlik olmadan bu tədbiri həyata keçirmək olmaz.

“Şamdan bəy” komediyasında dramaturqun irəli sürüb həll etmək istədiyi məsələlər Azərbaycan zəhmətkeşlərinin məfkurəvi ictimai-əxlaqi tərbiyəsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. N.Nərimanov zəhmətkeş kütlələrin nəzərini ictimai həyatda baş verən hadisələrə yönəltmək, onlarda zülmə, haqsızlığa və zorakılığa qarşı barışmazlıq və mübarizə ruhu tərbiyə etmək və beləliklə, bütün mütərəqqi qüvvələri bir cəbhədə birləşdirmək istəyirdi. Ona görə də “Şamdan bəy” komediyasında irəli sürdüyü ideyanı yazıçı öz publisist məqalələrində daha geniş və konkret şəkildə qoyurdu.

O, geniş zəhmətkeş kütlələrə müraciətlə deyirdi: “Həqiqət hal: camaat üzvlərindən biri bilirsə ki, oğurluq edən, adam öldürən, cib kəsən, yetimin pulunu yeyən və ya... millətə, vətənə xəyanət edən camaat nəinki həbsə saldıracaqdır, hətta öz içindən qovlayacaqdır, təbii ki, qorxar, cinayət etməz”.

Yazıçı birliyi, ittifaq və ittihadı məhdud milli çərçivədə götürmürdü. Millətçilik onun təbiətinə yabançı idi. O, yaxşı bilirdi ki, çarizm bütün məzlum xalqların qatı düşmənidir.

Millətdən və dini mənsəbiyyətindən asılı olmayaraq N.Nərimanov bütün zəhmətkeşlərin ümumi düşməne qarşı mübarizədə birləşməsini istəyirdi. O, bütün millətlərin xoşbəxtliyini onların ittifaqında, birgə inqilabi mübarizəsində görürdü. N.Nərimanov yazırdı: “Bütün insanların – ya müsəlman, ya xaçpərəst, ya yəhudi, ya büt-pərəst olsun, ittihad edə biləcəkləri nöqtə hürriyətdir”.

Zaqafqaziyada burjua millətçiləri xalqlar arasında ixtilaf törətdiyi, milli ədavəti qızışdırdığı bir zamanda beynəlmilətlilik bayrağını şərəflə qoruyan N.Nərimanov bütün dünyanı iki aləmə – dini, imanı, vicdanı satın alan, millətlər arasında qanlı faciələrə səbəb olan kapital aləminə və millətləri bir-birinə qardaş edən, insanın ruhunu ucaldan, insanı təbiətlə mübarizəyə sövq edən, gizli xəzinələri açdıran zəhmət aləminə bölürdü.

XIX əsrin 90-cı illərində cəmiyyətin bədəməl, riyakar şamdan bəylərdən ittifaq və ittihad yolu ilə xilasını mümkün hesab edən N.Nərimanov sonralar bütün məzlum xalqları faciələr törədən kapital aləminin zülmündən xilas etmək üçün inqilabi mübarizəni əsas yol sayırdı. Bunun səbəbi bir tərəfdən yazıçının məfkurəvi inkişafı, dünyagörüşü ilə əlaqədarsa, o biri tərəfdən də Azərbaycan xalqının ümumi siyasi-ictimai vəziyyəti, mədəni tərəqqisi, hadisələrə münasibəti ilə sıx bağlı idi.

Nərimanov öz zəmanəsinin böyük oğlu idi. Rusiyada, eləcə də Zaqafqaziyada xalq hərəkatının gücləndiyini müşahidə edir, kütlələri inqilabi mübarizəyə hazırlamaq yollarını düşünürdü. Onun “Nadir şah” tarixi faciəsində Şərq despotizminə və taxt-tac hakimiyyətinə qarşı çıxması bu cəhətdən təsadüfi deyildi.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində faciənin ilk nümunəsini Nəcəfbəy Vəzirov “Müsibəti-Fəxrəddin” (1896) pyesi ilə yaratmışdı. XIX əsrin sonlarında N.Nərimanovun “Nadir şah” (1898), Ə.Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” (1896) və “Bəxtsiz cavan” (1900) səhnə əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatında faciə janrının ideya-bədii və mövzu cəhətindən müstəqil inkişaf yoluna düşdüyünü göstərirdi. İlk faciə əsərlərində, “Nadir şah” istisna edilməklə, mövcud ictimai həyat bilavasitə tənqid obyektinə kimi götürülür, mülkədarlığın öz mövqeyini və iqtidarını itirməsi, yeni ictimai qüvvələrin meydana gəlməsi təsvir olunur. Bu əsərlərdə burjua münasibətlərinin patriarxal-feodal ictimai münasibətlərini həyat səhnəsindən təcridən sıxışdırıb aradan çıxarması prosesi öz bədii ifadəsini tapır. Dramaturqlar ictimai yarıların islahat yolu ilə sağalacağına ümid bəslədiklərinə görə ictimai quruluşa, burjua-mülkədar münasibətlərinə qarşı çıxmırdılar.

XIX əsrin sonlarında maarifçi-demokrat dünyagörüşünə malik olan Nərimanov bu məhdud cəhətlərdən azad deyildi. Lakin buna baxmayaraq, müasirlərindən fərqli olaraq, mütələqiyət hakimiyyətinin xalqa xoşbəxtlik və səadət verə bilməyəcəyini və onun mürtəce mahiyyətini “Nadir şah”da göstərirdi.

M.F.Axundov “Aldanmış kəvakib” əsərində mütələqiyət dövlət quruluşunun mənasız, gülünc olduğuna istehza edirsə, Nərimanov “Nadir şah” tarixi faciəsində Şərq xalqlarının siyasi-ictimai və mədəni inkişafında monarxiya hakimiyyətinin buxova çevrildiyini cəsarətlə söyləyir. Nərimanov İran xalqının tarixi keçmişinə müraciət edir, beləliklə, mövcud ictimai həyatın

ziddiyyətlərini orijinal bir yolla açıb göstərirdi. İranın tarixi hadisələri onun üçün qabaqcıl ideyaları təbliğ etmək, çar üsul-idarəsinin mürəccə mahiyyətini ifşa etməkdən ötrü bir vasitə idi.

Nərimanov “Nadir şah”da tarixi hadisələri əsas götürərək Nadiri bütün ziddiyyətləri ilə verməyə çalışmışdır. Tarixi faciədə Nadir amansız quldur, böyük sərkərdə, tədbirli dövlət başçısı və müstəbid hökmdar kimi verilmişdir. Nadirin faciəsinə səbəb feodal ictimai münasibətləridir. Dramaturq əsas diqqətini Nadirin şəxsiyyətinə, daxili aləminə verməklə, onun faciəsinin mahiyyətini açmış, beləliklə, feodal hakimiyyətinə nifrət oyatmışdır.

Nərimanov Səfəvilər xanədanının sonbeşiyi Şah Təhmasın devrilməsini səhnəyə gətirməklə avam camaatın şüurunu fanatizm və dini əsarətdən qurtarmağa, onu real düşünməyə çağırırdı. Nərimanov sonralar bu barədə yazırdı: “Nadir şah” adlı tarixi faciədə mən şahın şəxsiyyətini heç endirmişəm və başa salmaq istəmişəm ki, qaranlıqda qalan kütlənin adət olaraq qəbul etdiyi kimi hökmdarın şəxsiyyəti heç də müqəddəs deyil və əgər o, məmləkəti idarə edə bilmirsə, onu tapdalayıb keçmək olar”.

Nadir şah obrazını yaradarkən dramaturq nə tarixi həqiqətin əsiri olmuş, nə də sərbəstliyə yol vermişdir. Hakimiyyətə, taxt-taca qanuni varisliklə deyil, gərgin mübarizə – dövlət çevrilişi nəticəsində sahib olan Nadir şahın əvvəlki hakimlərdən fərqli cəhəti saray həyatına özü ilə bərabər yeni ideya, yeni prinsip və əqidə gətirməsidir. Tarixi Nadirin ideya və islahatları əsərdə yeni bir mənə və vüsət almış, dövlət və cəmiyyət haqqında Nərimanovun öz manifestini elan edən vasitəyə çevrilmişdir.

Nərimanovun Nadir şah dövrünə müraciət etməsinə səbəb də bu idi. Nadir şahın həyata keçirmək istədiyi demokratik mahiyyətli ideya və islahatlar dramaturqun yaşadığı dövrdə mühüm məsələlər idi. Nərimanov Nadir şahın demokratik ideya və islahatlarını mütləqiyyət hakimiyyətində həyata keçirməyin mümkün olmadığını, hətta onun şəxsi faciəsinə səbəb olduğunu göstərməklə zülmkar çarizm üsuli-idarəsinin eybəcər mahiyyətini açmış, onun həqiqi, demokratik xalq quruluşu ilə əvəz edilməsi zəruriyyətini irəli sürmüşdür.

Nərimanov “Nadir şah”da tarixi inkişafın istiqamətini qətiyyətlə təhrif etməmiş, tarixi həqiqətlərdən mütərəqqi meyilləri, müasir həyatın tələblərinə uyğun, ictimai fikrin inkişafı üçün faydalı olan cəhətləri seçib göstərmişdir. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən akademik Məmməd Cəfər yazır ki, N.Nərimanov “Nadir şah” faciəsilə “Azərbaycan dramaturgiyasına Puşkin, Şekspir ənənələrini, “Boris Qodunov” üslubunu gətirmişdir”.

Rus ədəbiyyatında tarixilik prinsipinin bədii əsərdə tətbiq edilməsinin ilk nümunəsini A.S.Puşkin “Boris Qodunov” faciəsində vermişdir. Nərimanov da “Nadir şah”da tarixilik prinsipinə sadıq qalmış, feodal-patriarxal İranın

tarixi keçmişinə öz dövrünün mühüm siyasi-ictimai və mədəni tələbləri nöqtəyi-nəzərindən yanaşmışdır.

“Nadir şah”da XVIII əsr hadisələri təsvir olunsada, XIX əsrin ictimai ruhu, əsarətdən səbri tükənmiş xalqın qəzəb və nifrəti, oyanma əlamətləri öz ifadəsini tapmışdır.

“Nadir şah” 1899-cu ildə ayrıca kitabça şəklində nəşr edilsədə, 1906-cı ilədək səhnə üzünü görməmişdir. Çünki çar hökuməti əsərdə qabaqcıl ictimai ideyaların təbliğ edilməsindən duyduq düşərək, onun tamaşasına uzun müddət icazə verməmişdir. Nəhayət, birinci rus inqilabından sonra çar senzurası güzəştə getməyə məcbur olur. Beləliklə, əsər ilk dəfə 1906-cı ildə Bakıda Azərbaycan və rus dillərində tamaşaya qoyulur. Əsər tamaşaya hazırlanan zaman yazıçı aktyorlarla sıx əlaqə saxlayır, məşqlərdə yaxından iştirak edir.

Nərimanov 1905-ci il inqilabından sonra “Nadir şah”ın birinci nəşri üzərində düzəlişlər aparmağı lazım bilir və bu dövrdə onu xalq kütlələrini mənəvi cəhətdən mütləqiyyətə qarşı mübarizəyə hazırlamaq və xalqın məfkurəsində hakim sinfin özbaşnalığına, patriarxal-feodal qayda-qanunlarına və dini fanatizmə nifrət oyatmaq ideyaları daha çox düşündürdü. Ciddi düzəlişlərdən sonra “Nadir şah” (1913) ikinci dəfə nəşr olunur.

Əsərin hər iki nəşri arasındakı nüsxə fərqləri göstərir ki, dramaturq “Nadir şah”ın üzərində böyük tələbkərliliklə, səylə çalışmış, sanballı kamil bir sənət nümunəsi yaratmağa səy göstərmişdir.

Nərimanov öz dram əsərləri ilə yanaşı, rus yazıçılarından tərcümə etdiyi pyesləri də tamaşaya qoymuşdur. 1892-ci ildə N.V.Qoqolun “Müfəttiş” komediyasını, 1915-ci ildə Qriqori Genin “Edam” pyesini Nərimanovun doğma dilimizə çevirməsi bu əsərlərdə ictimai həyata, despotizmə qarşı etiraz motivlərinin olması ilə bağlı idi.

“Edam” pyesində insan şəxsiyyətini alçaldan, onun mənəvi aləmini sarsıdan ictimai haqsızlıq, burjua həyatının eybəcərliyi ifşa olunurdu. “Müfəttiş” komediyası isə çar üsul-idarəsinə, kapitalist və mülkədar aləminə qarşı yönəldilmiş siyasi-ictimai pamflet idi. Bu əsərin Azərbaycan səhnəsində tamaşaya qoyulması, “eşidilməmiş hadisə” kimi qarşılanmışdı.

Görkəmli ictimai xadim Ağamalıoğlu “Müfəttiş” pyesinin tamaşasını “zülmət səltənətində işıq şüası” adlandırmışdı.

N.Nərimanovun istər tərcümə etdiyi, istərsədə yazdığı pyeslər Azərbaycan milli teatrının maarifçi-demokratik məzmununa və realist üslubuna rəvənəq gətirmişdi. Keçən əsrin axırlarında teatrın repertuarında özünə uzun müddət yer tutmuş “Nadanlıq”, “Şamdan bəy”, “Nadir şah” pyesləri təkcə Zaqafqaziyada deyil, onun hüdudlarından xeyli uzaqlarda – Kırıda, Volqaboyunda, Orta Asiya ölkələrində, İranda tamaşaya qoyulmuş, bir sıra görkəmli

Azərbaycan, rus və tatar aktyorları üçün əsil təcrübə məktəbi olmuşdur. N.Nərimanovun milli teatr sənəti uğrunda mübarizəsi, ədəbi-estetik fikirləri Azərbaycan teatrının realist istiqamətdə inkişafına ciddi təsir göstərmişdir.

N.Nərimanovun nəsr yaradıcılığı da səmərəli olmuşdur. “Bahadır və Sona” romanı, “Pir” povesti, “Bir kəndin sərgüzəşti” hekayəsi vətənin mədəni yüksəlişi, ictimai fikrin inkişafı yolunda onun apardığı mübarizə barədə aydın təsəvvür yaradır.

“Bahadır və Sona” (1896–1913) romanında yazıçı xalqlar dostluğu ideyasını ön plana çəkmiş, ədəbiyyatımızın tarixində öz ideya, məzmun və forma yeniliyi ilə parlaq səhifə açan bir əsər yaratmışdır. Roman təkcə nakam aşiqlərin məhəbbət abidəsi deyil, eyni zamanda, xalq həyatının salnaməsidir. Nərimanovun “balaca roman” adlandırdığı “Bahadır və Sona” XIX əsrin 90-cı illərində Zaqafqaziyada cərəyan edən hadisələri əks etdirir. Burada iki aşiqin – azərbaycanlı Bahadırla erməni qızı Sonanın ülvə məhəbbət macərası fonunda Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatı realistcəsinə təsvir olunmuşdur.

Maarifpərvər ziyalı gənclərin “gözəl əxlaq və ətvarı”, əməlləri feodal aləminə qarşı qoyulmuşdur. Romanda həyatın geniş epik lövhələrdə təsviri verilməsinə də, feodal aləmində qaranlığın qatılığı, sərtiliyi və boğucu üfunəti dolğun təsəvvür olunur. Əsər zülmət səmada ara-sıra göz qırpan ulduzların artacağına, sıxlaşacağına, zülmət gecəni köhkəşan kimi nura boyayacağına dərin inam oyadır. Bu inamı oxucuda Bahadırın, Sonanın, Alekseyin və Soltanın dünyagörüşü və əməlləri doğurur. Maarifpərvər ziyalı gənclər milləti ağır vəziyyətdən çıxarmaq, onun tərəqqisinə kömək etmək yolları axtarırlar. Əsərdə fanatizm, gerilik və özbaşınalıq bəzi din xadimlərinin mühafizəkarlığı ilə əlaqələndirilir, onların xalqın mənafeyinə zidd əməlləri pislənir.

“Bahadır və Sona” əsərində xalqların birliyi, həmrəyliyi təbliğ edilir. İnsanların bir-birindən ayrı düşməsi, aralarında “uçurum dərə” yaranması Bahadırın qəlbini sıxır: “Əcəba, necə ola bilər ki, bizi “uçurum dərə” ayıra? Əcəba, bu “uçurum dərə”ləri biz insanlar düzəldib də onları məhv etmək bizim ixtiyarımızda deyilmi?.. Nə üçün mən müsəlman, siz xristian, qeyrisi yəhudi və ya büt-pərəst adlansınlar? Nə üçün bu insanlar sonradan düzəlmiş dürlü-dürlü qanunlara sitayiş etsinlər? Təbiimi? Yox. Təbii qanun hamı insanlar üçün bir gərəkdir ola. Hamı insanlar bir nöqtəyə gərəkdir yürüş etsinlər. Bu nöqtə isə hüriyyəti-məhəbbət aləmidir”.

Bahadırın fikrincə, insanların bir-birindən ayrı düşməsinə səbəb “ağlın naqisliyi”dir. Bahadır “uçurum dərələr”in dərin, keçilməz olduğunu dərk edir, mənəvi sıxıntı keçirir, intihar etməklə zəmanəyə, zülmət səltənətinə qarşı etirazını bildirir: “Ah, insanları bir-birindən ayıran “uçurum dərələr”. Mən sizi məhv etmək istərkən siz məni məhv etdiniz... Fəqət əmin olunuz, siz axırda məhv olacaqsınız...”

Bahadır və Sona zülmət aləminin amansız mühitində həlak olsalar da, öz mütərəqqi ideyaları, əməlləri ilə romantik gələcəyə bağlı olduqlarından “uçurum dərələr”in məhv ediləcəyinə möhkəm inam yaradırlar. Yazıçı iki gəncin şəxsi faciəsində “keçmiş cəmiyyət üçün çox səciyyəvi olan” hadisəni ümumiləşdirməklə ictimai ədalətsizliyə, haqsızlığa və dini ayrı-seçkiliyə qarşı etiraz hissi doğurmuşdur. Akademik Məmməd Arif yazır: “...onların faciəsi hər şeydən əvvəl ictimai, bəşəri bir faciə kimi səslənir: iki ağıllı, aydın fikirli, nəcib və mədəni gəncin faciəsində böyük demokrat və insanpərvər ədibin ictimai ədalətsizliyə qarşı qüvvətli etirazı meydana çıxır”. Çar hakimlərinin Zaqafqaziyada milli qırğın siyasəti yeritdiyi bir dövrdə xalqlar dostluğu, həmrəyliyi və milli bərabərlik motivlərinin qələmə alınması böyük hünər, cəsarət tələb edirdi. N.Nərimanov ağır şəraitdə belə bir addım atarkən hər şeydən əvvəl, Zaqafqaziya xalqlarını mənən bir-birinə yaxınlaşdırmaq, əlaqələri möhkəmləndirmək, beləliklə, ümumi düşməne qarşı birgə mübarizəyə hazırlamaq məqsədi güdüdü.

N.Nərimanov “Bir kəndin sərgüzəşti” hekayəsini ilk dəfə 1915-ci ilin oktyabrında “Açıq söz” qəzetində çap etdirmişdir. Hekayədə yekdilliyin qüdrəti, avamlığın və fanatizmin törətdiyi fəlakətlər qələmə alınmışdır. Burada iki aləm, iki dünyagörüşü qarşı-qarşıya dayanmışdır. Yazıçı hekayədə Azərbaycan kəndlilərinin həyatı, məişəti, düşüncə tərzi və mübarizə yolu barədə müəyyən təsəvvür yaratmışdır.

N.Nərimanov “Pir” povestində isə Şərq çəhalətinə, avamlığa və dini mövhumata qarşı çıxdı. Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində dini-mistik görüşlər, köhnə feodal ənənələri mədəni inkişaf yolunda buxova çevrilmişdi. N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, M.Ə.Sabir kimi görkəmli sənətkarlar milli mədəniyyətin tərəqqisi üçün böyük təhlükə olan dini xurafatı və ruhaniliyi öz əsərlərində kəskin tənqid edirdilər.

“Pir” povestini yazmaqda məqsəd avam kütlələrin varlığına hakim kəsilən dini vahiməni, qorxunu aradan qaldırmaq idi. Nərimanov hələ 1906-cı ildə öz məqalələrinin birində yazırdı: “Dini fanatizm xalqın gözünü örtən pərdədir, insanlarda mütilik, qorxaqlıq hissi yaradır”. Povestdə yazıçı fırladaqçı din xadimlərinin “icad etdikləri” ziyarətgahları rəzalət, soyğunçuluq və riyakarlıq yuvası kimi ifşa edir.

İstər bədii, istərsə də publisist əsərlərində dinə, şəriət əhkamlarına Nərimanovun bəzən güzəşt və ifrat ehtiyatkarlıqla yanaşması “xüsusi taktiki” münasibətlə bağlı idi. Akademik F.Köçərli haqlı olaraq qeyd edir ki, “Şərq xalqlarının adət və ənənəsini, milli xüsusiyyət və psixologiyasını dərinləndirən bilən yazıçı din və mövhumata qarşı mübarizədə yerli xüsusiyyətləri hərtərəfli nəzərə alır, ateizm ideyalarını konkret şəraitə uyğun şəkildə təbliğ edirdi. O görürdü ki, “ağılları paslanmış, gözləri kor olmuş” adamların şüu-

runa təsir edib, onları oyatmaq, “gözlərini açmaq” üçün xüsusi taktiki üsullardan istifadə etmək lazımdır...”

N.Nərimanov 1905-ci ilin noyabrında Bakıda olduğu zaman “Hümmət” təşkilatının görkəmli xadimlərindən biri kimi, Bakının neft mədənlərində, fabrik və zavodlarında müsəlman fəhlələri arasında inqilabi ideyaları yayır, çarizmin siyasətinin mahiyyətini onlara başa salır, hamını beynəlmiləl birliyə çağırırdı. Onun siyasi mitinq və yığıncaqlarda cəsarətli, aydın və inamlı çıxışları fəhlələri inqilabi mübarizəyə sövq edirdi. Lakin inqilab ocağında, “hadisələrin davam etdiyi yerdə” fəhlələrə operativ, əməli kömək etmək, onları düzgün istiqamətləndirmək, beləliklə, inqilabi hərəkatı genişləndirmək üçün böyük mübarizə meydanı – dövrü mətbuat zəruri idi.

N.Nərimanovun 1906-cı ildə Bakıda olduğu zaman liberal burjuva məsləkli “Həyat” və “İrşad” qəzetləri ilə əməkdaşlıq etməsi bu cəhətdən təəccüb doğurmur.

Məlum olduğu kimi, “Həyat” qəzeti liberal-burjuva istiqamətli gündəlik ictimai-siyasi və ədəbi mətbuat orqanı idi. 1905-ci ilin iyun ayından 1906-cı ilin axırınadək, fəaliyyəti ərzində “Həyat” müəkkəb, ziddiyyətli bir dövrün salnaməsi olmuşdur. Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev kimi burjuva ideoloqları və din xadimləri “Həyat”ın ideya istiqamətini “Bizim üçün islam xaricində nicat yoxdur” ruhunda aparır, islami dəyərlərin təbliğinə geniş meydan verirdilər.

Buna baxmayaraq, inqilab tufanının irəli atdığı bir sıra ictimai problemlər, həyat həqiqətləri qəzetin səhifələrində özünə yer tapırdı. M.Ə.Sabirin “Beynəlmiləl” şeiri, A.Səhhətin lirik əsərləri, Abdulla Surun, S.M.Qəni-zadənin, Ü.Hacıbəyovun, H.Zərdabinin, N.Vəzirovun və b. felyetonları, elmi və publisistik məqalələri bu cəhətdən səciyyəvidir.

N.Nərimanov “Həyat” qəzetində “Nər”, “Arı bəy” imzası ilə çap etdirirdi “Həftə fəryadı”, “Hərdənbir” felyetonlarında və məqalələrində ictimai-siyasi hadisələrə müasirlərindən fərqli olaraq daha fəal münasibət bəsləyirdi. O, maarifçi baxışlarından tam xilas ola bilməsə də, dövrün irəli sürdüyü problemlərin həllinə əsasən inqilabçı-demokratik mövqedən yanaşırdı. N.Nərimanovun dünyagörüşündə baş verən təkamül təsadüfi deyildi. İstər Odessada, istərsə də Bakıda inqilabi tufanların qaynağında olan N.Nərimanov ümum-xalq hərəkatını diqqətlə izləyir, ona böyük ümidlər bəsləyirdi. Məhz buna görə də liberal-burjuva məsləkli “Həyat” qəzetindən qabaqcıl ideyaları yaymaq, xalqa həqiqəti başa salmaq və onu inqilabi mübarizəyə hazırlamaq üçün bir tribuna kimi istifadə edirdi. Eyni fikri N.Nərimanovun “İrşad” qəzeti səhifələrində “Nər” imzası ilə buraxılan “Cümə söhbəti” felyetonları və siyasi publisistik məqalələri haqqında da demək olar. Lakin “İrşad” qəzeti “Həyat”a nisbətən mütərəqqi ideyaların yayılmasına daha çox meyilli olmuşdur.

Burada N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev kimi hümmətçilər, F.Köçərli, Abdulla Sur, F.Ağazadə, Ü.Hacıbəyov kimi maarifpərvər yazıçılar müntəzəm çıxış edirdilər. Qəzet inqilabi hadisələrə həssas münasibət bəsləyir, bəzən inqilabi-demokratik mətbuatın təbliğ etdiyi ideologiyayı yayırdı.¹

Elə ona görə də, tərəqqipərvər ziyalılar “İrşad”ı millət üçün “mənbəyini- nicat, bir mövqeyi-ümid və xilas” hesab edirdilər.² Onlar hətta güman edirdilər ki, “İrşad” qəzetinin varlığı pəncərədən otağa düşən günəş şüası kimi yatmış insanları oyatmağa qadirdir. Şübhəsiz, N.Nərimanovun “İrşad” redaksiyasında işləməsi qəzetin ideya istiqamətinə ciddi təsir göstərmişdir. Onun qayğısı sayəsində redaksiya ətrafına toplaşan sağlam, qabaqcıl dünyagörüşlü əməkdaşlar hümmətçilərin inqilabi, demokratik ideyaları yaymaq üçün qəzətdən bir tribuna kimi istifadə etməsinə imkan yaratmışdı. Məhz buna görə, bəzi tədqiqatçıların “İrşad”ı hümmətçilərin ciddi təsiri altında olan və fəaliyyətinə bir çox cəhətdən onlar tərəfindən istiqamət verilən demokratik məsləkli mütərəqqi qəzet kimi səciyyələndirməsi təsadüfi deyildir.

N.Nərimanov 1906-cı ildə liberal-burjua mətbuatında çap etdirdiyi məqalələrdə günün ən zəruri tələblərini və ictimai-siyasi hadisələri inqilabi-demokratik dünyagörüşü mövqeyindən şərh edirdi. Bu nöqtəyi-nəzərdən N.Nərimanovun 1906-cı ildə “Həyat” və “İrşad” qəzətlərində çap etdirdiyi məqalələri nəzərdən keçirmək maraqlıdır.

1906-cı ildə N.Nərimanov öz publisist məqalələrində Azərbaycanın siyasi-ictimai həyatını əməli olaraq dəyişməyə kömək edən mütərəqqi ideyaları müdafiə etməklə bərabər, xalqın azadlığı, tərəqqisi və səadəti yolunda mübarizə aparmağı bacaran adamları birliyə, ittifaqa, əlbir olmağa çağırırdı.

N.Nərimanov Azərbaycan ictimai həyatında fəsadların, özbaşınalığın baş verməsinin əsas səbəblərini mənəbpərəst ziyalıların xəyanətində, onların “istiqbala dair hər məsələdə kor olmağında, ümumxalq işinə etinasızlığında” görürdü.

Mübariz ədib millətin dərdinə qalan, onun tərəqqisinə çalışan mühərrirlərin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirirdi. N.Nərimanova görə, mühərrir millətin adət-ənənəsini, tarixi keçmişini, mədəniyyətini yaxşı bilməyə, öz doğma vətəninə bütün hissi, varlığı ilə sevməyə onun dərdinə şərik ola bilməz. Mühərrirə həyat həqiqətinə sadıq olmağı, nədən yazırsa-yazsın “insafı əldən verməməyi” məsləhət görürdü. O deyirdi: əqidəni, məsləki pula satmağın kütləvi “azara” çevrilməsi böyük fəlakətdir.

N.Nərimanov vətəndaş mühərrirlərə tövsiyə edirdi ki, məsləkini qara pula satan, yaxşını yaman yerinə qələmə verən, beləliklə, milli tərəqqiyə mane olan cızmaqaraçılara qarşı amansız olsunlar, öz iti qələmlərini yüksək ideallardan ehtikar edən xırda burjua ünsürlərinə və hər şeyə öz mənafeyi nöqtəyi-nəzərindən yanaşan adamlara qarşı çevirsinlər.

N.Nərimanov avam kütlələrin gözünü açmaq, onlara yaxşı ilə yamanı anlatmaq, beləliklə, milli ləyaqət hissi oyatmaq üçün tənqidi ən gözəl vasitə hesab edirdi. Məhz buna görə də xalqa xidməti hər şeydən üstün tutan mühərrirlərə felyetondan kəskin silah kimi istifadə etməyi məsləhət görürdü.

Milli mədəni gerilik, maarifə, teatra, mətbuata etinasız münasibət, dini xurafat, avamlıq və cəhalət qabaqcıl ziyalıların ictimai həyatda əl-qol açmasına imkan vermir, ümumi tərəqqiyə mane olurdu. N.Nərimanov Azərbaycanın mədəni mərkəzi olan Bakının ictimai mühitini öz felyetonlarının birində kinayə ilə təsvir edir. Burada publisist dərəcəyə aləmini satıra atəsinə tutur, zamanın tələbindən geri qalmağı “qeyrət mücəssəməsi” olan bəylərin üzünə hiddətlə çırpırdı.

N.Nərimanov maarif sahəsindəki acınacaqlı vəziyyəti gənc nəslin tərbiyəsi məsələsinə etinasız münasibətdə görürdü. Dövlət məktəblərində həftədə bir dəfə Azərbaycan dili dərsi keçilməsini düzgün hesab etmirdi. Narahatlıqla bildirirdi ki, milli məktəblərdə “Nuhun əsrindən qalan üsul ilə dər” verilir və bu da millət balalarının fəhmini, zəhnini korlayır. O, “Müəllimlər ictimainə dair” adlı silsilə məqalələrində dövrün ən zəruri problemlərindən birinə – maarif və mədəniyyətin inkişafında ziyalıların və geniş zəhmətkeş kütlələrin rolu məsələsinə toxunmuşdur.

N.Nərimanov yoxsul kütlələrin gələcək səadəti, xoşbəxtliyi və iqtisadi, mədəni tərəqqisi üçün var-dövlət sahiblərinin maddi köməyinə arxalanmırdı. Əksinə, özlərini xalqa millətin dördçəkəni, “hamisi” kimi tanıtdıran, “millət, millət” deyə səsi gəldikcə bağıran, əslində isə öz şəxsi mənafeyini güdənləri ifşa edir, onların həqiqi simasını fanatik dindarlara, yoxsullara açıb göstərirdi. Məsələn, 1906-cı ildə “Həyat”da çap etdirdiyi “Həftə fəryadı” sərlövhəli felyetonlarının birində yazırdı ki, millətin dərdi, faciəsi bəzi oxucuları maraqlandırmır. “Bunlar üçün gələcəkdə nə olacaq? Millət və ya vətən tərəqqi edəcəkdir, ya yox? Bu təsəvvürdə olanlar üçün birdir, təfavüt yoxdur”.

Əsrin əvvəllərində inqilabi fırtınalar dövrü başlanmış, zülm və istismar dünyasını lərzəyə salmışdı. 1905-ci il inqilabı və Şərq xalqlarının milli azadlıq hərəkatına onun təsiri tərəqqipərvər ziyalıları düşündürən ən zəruri ictimai problemə çevrilmişdi. Azərbaycan inqilabçı-demokratları, mütərəqqi ziyalılar bu dövrdə burjua-demokratik inqilabın tarixi əhəmiyyətini öz publisist yazılarında, ədəbi-bədii əsərlərində yüksək qiymətləndirir, günün tələblərindən irəli gələn vətənpərvərlik, milli azadlıq ideyaları, elm, maarif, xalqlar dostluğu və humanizm ideyalarının təbliği kimi məsələlərə geniş yer verirdilər.

N.Nərimanov 1905-ci il inqilabının bu tarixi məna və əhəmiyyətini dərinləndirirdi. Onun “Həyat”, “İrşad” qəzetlərində çap olunmuş publisist məqalələrində mürtəcə qüvvələrin dayağı olan çar üsuli-idarəsi kəskin tən-

qid edilirdi. N.Nərimanov göstərirdi ki, mütləqiyyətin zülmü və insafsız qanun-qaydaları hamını cana gətirmişdir. Odur ki, “qeyrətli camaat” ayılıb hüriyyəət yoluna qədəm qoydu. N.Nərimanov “Hüriyyəətə dair bir neçə söz” adlı məqaləsində xalqın çarizmə, yerli burjua-mülkədar zülmünə qarşı mübarizəsini “müqəddəs yol” hesab edir, müsəlmanlara əsil həqiqəti anlatmağa çalışırdı.

N.Nərimanov birinci rus inqilabının Azərbaycan xalqının ictimai fikrinə və milli azadlıq hərəkatına faydalı təsirini xüsusi qiymətləndirirdi. Çünki bu inqilab çarizmin geniş xalq kütlələrinə münasibətində olan riyakarlıq pərdəsini parçalayıb atmışdı. O görürdü ki, inqilabdan sonra “möhürlü ağızlar” açıldı, neçə illərlə bir-birinin üstə toplanmış dərddlər aşkar olmağa başladı. Camaatın və millətin dostu və düşməni məlum oldu, qara ağ yerinə, ağ qara yerinə daha işlənmədi. Camaatı düz yoldan azdıran “böyükələr” “quyruqlarını” gizlətdilər, sözləri məclislərdə camaat üçün daha qanun olmadı, niyyətləri, planları daha işə keçmədi”.¹

Bütün bunlar xalqı yüz illər boyu zülm və əsarətdə saxlayan çar üsuli-idarəsinin sarsıldığı göstərirdi. İnqilabi qüvvələr çarizmə qarşı qəti və həllədiçi ölüm-dirim mübarizəsinə girişməli idi. Böyük qurbanlar bahasına başa gələcək bu döyüşün axırını olacağına N.Nərimanov möhkəm inanırdı və zəhmətkeşləri azadlıq, bərabərlik, haqq-ədalət uğrunda mübarizəyə çağırırdı: “Yüz illərlə can çəkişib axırda yenə də ixtiyarsız qul olmaqdan, məhv və nabüd olmaq, can verib getmək, lakin hüriyyəət və müsavət kimi şanlı, müqəddəs bir yolda ölmək, şəhid olmaq, əlbəttə, daha məsləhətdir. Ya hürr yaşamaq, ya hüriyyəət yolunda getməli. Yoxsa bu yaşayış yaşayış deyildir”.²

Çarizm inqilabi hərəkatı boğmaq üçün hazırlaşmaq niyyətilə 17 oktyabr manifesti və dövlət duması vasitəsilə vədlər verdiyi, xalqı aldatdığı bir zamanda, burjua partiyaları əsil həqiqəti gizlədirdi. N.Nərimanov göstərirdi ki, dövlətin ələcsiz qalib verdiyi 17 oktyabr manifesti əslində “qanlı hüriyyəət” konstitusiyasıdır. Çar əldən çıxan şan və şöhrətinin intiqamını almaq üçün xuliqanlara, qaragüruhçu, ifrat irticaçı ünsürlərə, cəza dəstələrinə, “talan və qarət azadlığı”, milli ixtilaflar törətmək, vətənin mərifətli oğullarını həbsxanalara doldurmaq ixtiyarı verirdi.

N.Nərimanov öz məqalələrinin birində yazırdı: “Parlamentlə dumanın təfəvütü çoxdur, əfəndim... Parlament, yəni söylənən yer, bir yer ki, orada hər nə dərdin, fikrin olsa açıq söyləyə bilərsən... Fəqət “duma” sözü rus dilində “fikir” deməkdir. Yəni nəyin bərəsində və nə tövr istəsən fikir etməyə ixtiyarın var, heç kəs mane olmaz. Lakin fikrinizdəkini dilinizə alsanız, dərinizə saman tərərlər... Dumanın parlament olmağına hələ çox qalıbdır”.¹

N.Nərimanov “Sahibimiz kim olacaqdır?”, “Cavabınız nə olacaqdır?”, “Dövlət dumasının bağlanması”, “Duma və dövlət”, “Bəzi mülahizat”, “Güc

birlikdədir” və s. publisist əsərlərində mütləqiyyətin mürtəce mahiyyətini, onun zəhmətkeş xalq kütlələrinin başına gətirdiyi müsibətləri açıb göstərmişdir. O, dövlət dumasına dair bütün yazılarında xalq birlik və ittifaqa çağırır, zəhmətkeşlərin yekdil çıxışlarını təqdir edirdi.

Birinci rus inqilabı fırtınasının coşğun dalğaları Şərq ölkələrində zəhmətkeş kütlələrin milli azadlıq hərəkatına güclü təkan vermişdi. Belə bir şəraitdə Azərbaycanın qabaqcıl fikirli yazıçıları Şərqn oyanmasını hüsn-rəğbətlə qarşılayır, onun azadlıq, istiqlaliyyət və xoşbəxt həyat uğrunda mübarizəsilə həmrəy olurdular. N.Nərimanov gizli inqilabi fəaliyyətilə yanaşı, liberal-burjua dövrü mətbuatında çıxan publisist məqalələri ilə qoca Şərqn milli azadlıq hərəkatına ciddi kömək edirdi. Onun İran məşrutə hərəkatına münasibəti bu cəhətdən çox səciyyəvidir.

N.Nərimanovu Şərq xalqlarının azadlıq və istiqlaliyyəti çox düşündürürdü. O, əsrlər boyu xalqı feodal patriarxal əsarətdə saxlayan müstəbid üsulidarəni, fanatizm zülmünü aradan qaldırmaq yolunu inqilabi mübarizədə görür və İran zəhmətkeşlərinin Rusiya inqilabı fırtınasının təsiri altında ölüm-dirim mübarizəsi meydanına çıxmasını təqdir edirdi. O, İran hadisələrini diqqətlə izləyir, oradakı milli azadlıq hərəkatının vüsətinə sevinirdi. O, geniş xalq kütlələrini inqilabi mübarizəyə cəlb etmək üçün onları dini fanatizm əsarətindən xilas etməyi, qəflət yuxusundan ayıldıb əsil həqiqəti onlara başa salmağı məsləhət görürdü.

İnqilab alovunun bütün İranı başdan-başa bürüyəcəyinə böyük inam bəsləyən N.Nərimanov fərəhlə bildirirdi: “...İranın xoşbəxtlik ulduzu yavaş-yavaş doğmağa başlayır. Deyə bilirik ki, yüz illərlə sərgərdan, başıaçıq, ayaqyalın vətəmindən qaçaq düşən millət indi öz yuvasını tanıyacaqdır; illərlə oğul, qardaş həsrətində olan atalar, analar, bacılar, sahib həsrətində olan arvadlar, uşaqların dağlı ürəkləri bir az sakit olacaqdır. Bəli! Deyə bilirik ki, bu gündən mazisi heyrət gətirən, sonra yüz illərlə zəlillikdə qalmış millət axırda öz hüququnu anlayıb əzraillərin əllərindən, hörümçəklərin torlarından xilas olmaq istəyir...”¹

N.Nərimanov zəhmətkeş xalq kütlələrini birləşməyə, əksinqilabi qüvvələrin qarşısında cürətsizlik, qorxaqlıq göstərməməyə çağırırdı:

“Ey vətəni, millətini sevən İranian! Rus inqilabı sizə gərəkdir görk olsun.

Rusiyanın topu, tufəngi hüriyyət selinin müqabilində davam etdisə, İran hökumətinin də tufəngləri hüriyyəti boğacaqdır. Hüriyyəti nifaq, cürətsizlik boğa bilər. Ona görə lazımdır Tehranda güllə qabağına sinələrini verən hüriyyət vətənpərəstləri ilə ittifaq bağlayıb hər yerdən səs verəsiniz; tainki qanınızı içən, vətəniyi viran qoyan vaizlərin, bürokratların zülmələrindən bilmərrə qurtarıb, mədəniyyətli millətlərin cərgəsinə daxil olasınız.

“Güc birlikdədir” sözlərini heç vaxt unutmayınız”.

N.Nərimanovun publisist əsərlərinin başlıca motivlərindən biri də xalqlar dostluğu və beynəlmiləçilik ideyasıdır. Məlumdur ki, çarizm Rusiyada və onun ucqarlarında milli ayrı-seçkilik siyasəti yeridir, xalqlar arasında fitnə-fəsad törətməklə inqilabi hərəkatın qarşısını almağa çalışırdı. Belə bir ağır şəraitdə Azərbaycanda mütərəqqi ictimai xadimlər və yazıçılar çarizmin, burjuva millətçilərinin riyakar siyasətini qəzəb və nifrətlə damğalayır, xalqlar arasında etimad, dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə ciddi səy göstərirdilər. N.Nərimanov ictimai-siyasi azadlıq uğrunda mübarizə meydanına atılan hər bir xalqın öz daxili qüvvələrini birləşdirməsini ilkin şərt hesab edirdi. O yazırdı: “Ürəyi bir, sözü bir, fikri bir, əqidəsi bir, dərdi bir olan camaatla zarafat etmək olmaz... camaatın birliyi millət, vətən üçün böyük bir xoşbəxtlikdir”.

N.Nərimanov “Müsəlman-erməni kasıb fəqirlərinə bir neçə söz” adlı məqaləsində Zaqafqaziyada milli ixtilaf törədən fitnəkarların riyakar siyasətini ifşa edirdi. O, burada “vicdansız bir sinif” adlandırdığı təxribatçıların cilddən-cildə girib fitnə-fəsad yolu ilə xalqları bir-birinə düşmən etmək cəhdini açıb göstərirdi. N.Nərimanov hürriyyətperəstlərin gözəl məqsəd və əqidə yolunda canlarından keçdikləri bir zamanda “şeytanın” – düşmənin fitnəsinə uyub ağılsız hərəkatlərə yol verməyi böyük fəlakət hesab edir, xalqları həqiqi yola, yekdilliyə çağırırdı. O, böyük humanist, həqiqi beynəlmiləçi publisist kimi hər iki xalqın faciəsinin əsil mahiyyətini açır, zəhmətkeş kütlələri yüz illər, min illər insan hüququnu tapdalayan istismarçıların fitnəkar siyasətinə qarşı mübarizəyə səfərbər etməyə çalışırdı.

Azərbaycan xalqının xoşbəxtliyi və səadəti uğrunda ömrü boyu inamla mübarizə aparan Nəriman Nərimanovun zəngin ədəbi irsi bu gün də öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Onun əsərləri ölkəmizdə milli müstəqilliyin, dövlətçiliyin möhkəmlənməsi və ərazi bütövlüyümüz uğrunda mübarizə aparan hər bir azərbaycanlı üçün qiymətli və əzizdir.

Teymur Əhmədov
filologiya elmləri doktoru,
professor

NADANLIQ

Dörd məclisdə dram

ƏFRADI-ƏHLİ-MƏCLİS

Məhəmməd ağa – kənd müəllimi, cavan oğlan, rus paltarında

Naməz – onun nökrəsi

Qurbanəli

Niyazəli

Ağakəşi

Hacı Abdulla

} kəndin müştəxxis adamları,
40 və 50 yaşında, çöl libasında

Koxa – kəndin yüzbaşısı

Ömər – Hacı Abdullanın böyük oğlu, oxumuş cavan, çərkəzi libasda

Vəli – Hacı Abdullanın kiçik oğlu

Əhməd – Hacı Abdullanın nökrəsi

Bir neçə kənd adamları, Məhəmməd ağanın yanına ərizə yazdırmağa gələnələr

Yətər – Hacı Abdullanın övrəti, 40 yaşında, çöl libasında

Gülpəri – Qurbanəlinin övrəti, 40 yaşında, çöl libasında

Molla Qasım – kənd mollası, İran libasında

Mənsur

Şamil

Pirverdi

İsmayıl

} Vəlinin qaçaq yoldaşları, hamısı yaraqlı

Birinci məclis

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Məhəmməd ağa öz otağında, otağın bir tərəfində miz və bir kürsü

M ə h ə m m ə d a ğ a. Günlərim qərribə qəmgin keçir. İki aydır ki, gəlmişəm, bu vaxta qədər ancaq iki şagird gəlibdir. Bunlarla mən nə edəcəyəm? Güclə deyil ki, müəllimi bu ölkədə özlərinə düşmən hesab edirlər. Ah! Başım fikir etməkdən çatlayır! (*Başını əli ilə tutur*).

İKİNCİ GƏLİŞ

Məhəmməd ağa və Qurbanəli

Q u r b a n ə l i. Salaməleyküm!

M ə h ə m m ə d a ğ a. Əleyküməssalam! Xoş gəlibsiniz! (*Ayağa durur*). Əyləşin.

Q u r b a n ə l i. Kefin necədir? Salamatsanmı?

M ə h ə m m ə d a ğ a. Allaha şükür! Ancaq uşaq az olmağa görə günlərim qəmgin keçir.

Q u r b a n ə l i. İndi neçə şagird var?

M ə h ə m m ə d a ğ a. Ancaq ikidir.

Q u r b a n ə l i. Genə yaxşı ki, o da var. Əvvəlki molların (*uçitelin*) heç iki şagirdi də yox idi. İndi uşaqlar ataları ilə çöl işlərindədirlər. Yarım aydan sonra çöl işlərini qurtararlar və savuq düşər, onda şagirdlərin çoxlaşar. Sən qarı gözlə: elə ki, qar yağdı, gündən-günə şagirdlər çoxlaşacaq, çünki o vaxt işləri olmayıb və evdə qalıb şuluqluq eləməsinlər deyibən, sənın yanına göndərəcəklər. Elə ki genə yaz açıldı, hamısı genə işlərinə gedəcəklər. Xülasə, başını nə ağrıdım, bu şkollda ildə üç ay qışı oxuyurlar.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Ay kişi! Üç ayda nə oxumaq olacaq?

Q u r b a n ə l i. Ay sağ olmuş! Kimdir elə şeyləri axtaran.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Bəs deyirdiniz “kiçik oğlumu qoyacağam oxusun”, necə oldu?

Q u r b a n ə l i. Doğrudur, söz verdim, amma...

M ə h ə m m ə d a ğ a. Nə var? Xeyir ola!

Q u r b a n ə l i. Nə eləyim, deyirlər oxumaqdan bir fayda yoxdur. Oxuyan sarsağ olar, aqlını qara aparar deyirlər.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Hə... hə... hə... (*Başını bulayır*). Təəccüb işdir. (*Tərəfə*) Doğrudur ki, avam!

Q u r b a n ə l i. Yaxşı, mən razı oldum, görək özgələr də razıdırlarmı?

M ə h ə m m ə d a ğ a. Ay kişi, özgənin sözünə nə üçün baxırsınız? Uşaq sizindir, onun xeyrini siz görəcəksiniz, əbəs yerə heyvan uşağı bədbəxt eləməyiniz, qoyunuz gəlib oxusun.

Q u r b a n ə l i. Çox yaxşı, göndərəm gələr. Ancaq iş buradadır ki, deyirlər, burada oxuyan ancan sağ və solu tanımaqdan ötrü oxuyur, hərgah belə olsa, onu mən də öyrədərəm.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Sizə mən dedimmi hər adamın sözünə qulaq verməyiniz?! Oğlunuz burada oxuyub yazı-pozu biləcəkdir və onun sizə çox köməyi dəyər.

Q u r b a n ə l i. Çox yaxşı, gedib arvadıma da deyim görüm, o nə məsləhət görür.

Məhəmməd ağa. Özünüz biliniz, amma mən sizin yaxşılığınızı istəyib deyirəm. İndi Koxaya dəxi adam göndərmişəm. Gəlsin, bəlkə xalqa nəsihət edə ki, uşaqları versinlər. (*Səs gəlir*). Gərək ki, gələn odur.

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Koxa öz yasavulu ilə içəri daxil olur.

K o x a. Məni sənmi çağırıbsan?

M ə h ə m m ə d a ğ a. Bəli, mən. Xalq görürəm, uşaqlarını oxutmaq istəmir. Ona görə lazım gəlir ki, camaata nəsihət edəsiniz, bəlkə uşaqlarını oxudalar.

K o x a. Doğru buyурсан, amma çox çətindir ki, mənim nəsihətimə qulaq asalar.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Hər halda siz genə deyiniz, qulaqları dolsun.

K o x a. Məhəmməd ağa! Başın üçün, nəinki iki-üç və bəlkə on yol demişəm. Amma nə eyləyim ki, sözümə qulaq asmırlar. Hərgah istəyirsən bu saat ağsaqqalları çağırıtdırım sənın yanına, gör nə cavab verirlər?

M ə h ə m m ə d a ğ a. Əcəb olar, çağırdınız, görək nə deyirlər.

K o x a. (*yasavula*) Get bu saat Hacı Abdullanı, Ağakişini, Niyazəlini buraya çağır. (*Yasavul çıxır. Onun dalınca Koxa özü də dişi qarı çıxıb deyir*). Deginən tez gəlsinlər.

Y a s a v u l. Yaxşı, baş üstə.

M ə h ə m m ə d a ğ a. (*tərəfə*). Qəribə xalqdır. (*Sonra Qurban-aliyə tərəf*). Mənim çalışdığım sizdən ötrüdür. Amma siz öz xeyrinizi əsla bilmirsiniz və ayağınıza gələn baxta daş atırsınız.

Q u r b a n ə l i. Ay sağ olmuş! Bizim adam öz xeyrini bilməz. Onunki odur ki, yazda taxıl əksin, yayda biçsin, qışda da yerini isti eləyib yatsın. Ondən masəva, doğrusunu demək, dörd-beş il bundən qabaq bizim bir neçə ağaların uşaqları oxuyub, amma axırları bir şey olmadı. İndi də dolanacaqları əkin və qoyun ilədir.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Eybi nədir? Qoy oxusun, ondən sonra genə əksin, biçsin.

Q u r b a n ə l i. İş elə oradadır. Biz istəmirik ki, oxuyandan sonra əksin, biçsin. Biz istəyirik ki, qulluq adamı olsun, çinovnik olsun.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Ay kişi! Hər oxuyan molla olmaz. Biri çinovnik olar, biri alış-veriş elər, o biri molla olar. İş adam olmaqdadır. Nə üçün bəs Amerika padşahlığında kənd adamları əllərində qəzetə cüt sürürlər.

Q u r b a n ə l i. Hərgah Həcimin oğlu kimi olacaqsə, heç olmasın.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Necə, Həcimin oğlu Ömərini deyirsiniz?

Q u r b a n ə l i. Bəli, bəli, Öməri deyirəm.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Məgər pis oğlandırmı?

Q u r b a n ə l i. Elə oğlum olsa, bir saatda başını kəsərəm.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Səbəb?

Q u r b a n ə l i. Ah! Nə deyim... m... m ...

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

Koxa, Ağakişi, Niyazəli, Hacı Abdulla içəri daxil olurlar.

H a m ı s ı. Salaməleyküm!

M ə h ə m m ə d a ğ a (*ayağa durur*). Xoş gəlibsiniz. (*Yer göstərir*). Buyurun, əyləşin!

Hər kəs özü üçün kürsü götürüb əyləşir. Ağakişi çubuq çəkir.

K o x a. Camaat! Sizi buraya çağırmağımızın səbəbi budur ki, uşaqlarınızı qoyasınız oxusunlar, siz kəndimizin ağsaqqalısınız. Siz uşaqlarınızı oxutsanız, özgələr də baxıb oxudalar. (*Məhəmməd ağaya tərəf*). Bu kişini də bizə padşah tərəfindən göndəriblər. Yaxşı-yaman, qoyun uşaqlarınız gəlsinlər şkola, bunun da çörəyi kəsilməsin.

M ə h ə m m ə d a ğ a (*tərəfə*). Yaxşı nəsihət verdi! Dilin qurusun.

A ğ a k i ş i. Mənim bir oğlum var, o da kotana gedir. Bir də onun vaxtı keçibdir, on iki yaşındadır.

M ə h ə m m ə d a ğ a. On iki yaş deyil, elə oxumalı vaxtıdır.

N i y a z ə l i. Mənim uşaqlarım da boş deyil: kiçik oğlum buzo otarır, böyük oğlum qoyuna gedir.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Olmazmı kiçik oğlunuzun əvəzinə ayrı adam tutasınız?

N i y a z ə l i. Ay sağ olmuş, heç insafmıdır ki, öz oğlun ola-ola, özgəyə pul verəsən? Pul məgər göydənmi tökülür?

H a c ı A b d u l l a. Ay Məhəmməd ağa! Boş yerə başını niyə ağrıdırсан! Bizim adam oxumağa uşaq verməz. Hər kəsin özünə görə bir dərdi var: birinin uşağı qaramal otarır, o birininki qoyuna gedir, biri yer əkir. Uşaqlarını da sənə versinlər, bəs işləri necə olsun? Ondan masəva, doğrusunu demək: “Rusca oxuyan düz yoldan çıxır”.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Ay Hacı! Görünür, siz oğlunuz Ömərdən narazısınız? Amma mən fikir eləyirdim ki, bu kənddə ancaq siz xoşbəxtsiniz. Zira ki, Ömər oxuyub elm sahibi olubdur və onun köməkliliyi sizə azmı olur?

H a c ı A b d u l l a. Mənə onun nə köməkliliyi olacaq? Bircə odur ki, naçalnik, pristav gələndə bizim evə düşürlər və Öməri rusca bil-məyinə görə çox istəyirlər.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Bəş belə şəxslərin sizə düşməyini azmı bilirsiniz? Ondan masəva, ərizənizimi yazmır? Divan işlərinizimi görmür? Bundan əlavə, əkində də sizə kömək edir. Kimin hünəri ilə bu il taxılınmız çox oldu? Ömrünüzə də bu qədər yer əkibsiniz, heç bu ilki kimi taxıl götürdüyünüz varmı?

H a c ı A b d u l l a. Ömər in əli əsla kotana da dəyməyibdir. Ancaq nökrələrin üstə durub buyruq veribdir: “Ay gədə, bunu belə elə, onu elə elə”.

N i y a z ə l i. Bu da yəni bir işdirmi? (*Gələ-gələ çubuğunu doldurub çəkir*).

M ə h ə m m ə d a ğ a. İş o deyil ki, əlinə kotan alsın. Onun kö-məkliyi bu olubdur ki, yerinizi necə ki, lazımdır şumluyub, təzə çıxan kotan alıbdir. Əsil iş budur və bunların hamısını oxumaq ilə tapıbdır. Yeri elmə müvafiq şumlamaq və nə tövr kotan ilə əksən, taxıl yaxşı çıxar – bunların hamısı kitablarda yazılıbdır. Hərgah Ömər oxumasay-dı, belə şeyləri bilərdimi?

K o x a. Kişi bunları doğru deyir.

Qurbanəli kürsüdən yerə düşüb yanı üstə uzanır və
bir az vaxtdan sonra yuxuya gedir, xoruldayır.

H a c ı A b d u l l a. Ay kişi, bunlar hamısı sözdür. Adam görək adam ola. Oğul deyəndə kiçik oğlumdur, onun başına dönüm: desəm öl, öləcək. Amma bu evi yıxılmışa iki ildir deyirəm Hacı oğlu Vəlinin qızını alsın, almır. Qızın yaxşı cehizi, mülkü və maaşı var. Bilmirəm ki, dərdi nədir? Ancaq ağzını açanda kiçik qardaşını bəyənmez, onu dəli hesab edir, ondan ötəri ki, deyir: “O, vaxtsiz arvad alıbdir”.

N i y a z ə l i. Necə yəni vaxtsiz arvad alıbdir?

H a c ı A b d u l l a. Nə bilim, ay kişi. Elə sözlər danışır ki, heç tatın kitabında yazılmayıbdır. Deyir: “Arvadın ölməyinə və şil uşaq olmağına səbəb tez evlənmək olubdur”.

K o x a. Neçə yaşında arvad almışdı?

H a c ı A b d u l l a. Qız on iki yaşında idi. Ondən savayı gerek ki, qızın əvvəldən azarı varmış. Ərə gedəndən sonra azarı günbəgün artır. Xülasə, nə deyim, allah nə istəsə o olacaqdır.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Bəs görünür, onun sözünə inanmırsınız.

H a c ı A b d u l l a. Doğru deyirlər ki, rusca oxuyan özünü itirər. (Gülür).

N i y a z ə l i. (başını bulayır, tərəfə). Doğrusunu Hacı deyir.

K o x a. Ay Məhəmməd ağa! Əyri oturaq düz danışaq. Ağlasığası iş deyil ki, sən deyirsən. Heç inanmaq olmaz ki, tez arvad almaqdan həm arvad ölə və həm uşaq ölə.

A ğ a k i ş i. Ah! Allahı seversiniz, belə şeylər danışmayın, kafir olarsınız.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Heyfa ki, siz oxumaq bilmirsiniz. Hərgah oxumaq bilsəydiniz, tibb kitablarını sizə göstərərdim və təəccüb edib yəqin edərdiniz ki, Ömər sizə deyən sözlər doğrudur.

H a c ı A b d u l l a. Ah! Oxumaq nəyimə lazım? Mən belə şeyləri oxumamış da bilirəm.

A ğ a k i ş i. Hərgah oxumaq bundan öteridir, heç oxumasən yaxşıdır.

Q u r b a n ə l i. (*birdən asqırır və yuxudan ayılır*). Söhbətiniz nə uzun çəkdi? (*Gözlərini ovur*). İşi nə yerə qoydunuz? Uşaqları oxumağa qoyaq, ya yox?

N i y a z ə l i. Görmürsənmi, Hacı nələr söyləyir! Səkkiz-doqquz il zəhmət çəkib Öməri oxudubdur, amma indi deyir: “Peşman olmuşam”.

Q u r b a n ə l i. Bax a!.. Gərək ki, ay Hacı, onun oxumağına xərc etdiyin pulu qoyuna versəydin, indi beş-altı sürü artıq qoyunun olardı.

H a c ı A b d u l l a. Bəs nədir! Əslinə baxsan, Ömər öz gücünə oxuyubdur. Xülasə, nə deyim, heç görmədim ki, oxuyandan biri ağıllı çıxsın. Sizi inandırırım ki, oxumaq adamı “saf eyləyir”. (*Çubuq çəkir*).

A ğ a k i ş i. (*tərəfə*). Yazıq Hacı bunların hamısını görübdür, hər nə desə doğrudur.

H a c ı A b d u l l a. A kişi, dünən deyirlər bir erməni diğası Ömər-in üzünə qarşı olmayan sözləri deyibdir, hərgah o sözləri Vəlinin üzünə desəydi, Vəli onu sağmı qoyardı? İndi görəsən neçə yerdən parçalamışdı, amma Ömərinki budur ki, bir adam ilə dalaşanda ərizə yazsın, şikayət eləsin.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Ay Hacı! Biz heyvan deyilik ki, bir-birimizi öldürək, biz insanıq. Bizdən öteri zakon yazılıbdır, şəriətimiz vardır, biz gərək həməvaxt zakonla və şəriətlə iş görək.

H a c ı A b d u l l a. Heç elə şey olarmı ki, üzünə söyələr, sən baxasan?

Q u r b a n ə l i. Sizin söhbətiniz, görünür, çox çəkəcək. (*Ayağa durub gedir*). Acından öldüm, salamat qalın.

A ğ a k i ş i. Yavaş, mən də gedirəm. (*Durub gedir*).

H a c ı A b d u l l a. (*Niyazəliyə*). Dur, biz də gedək, salamat qal!

N i y a z ə l i v ə K o x a. Salamat qal!

Hacı Abdulla, Niyazəli və Koxa gedirlər.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Xoş gəldiniz! (*Fikrə gedir*). Bunların işlərinə əsla başa düşmək olmur. Avam da var, avam da. (*Ayağa durub*

gəzinir). Amma bunlar kimi avam mən görməmişəm. Nadanlıq gözlərini bir mərtəbədə kor edibdir ki, namümkündür, söz, nəsihət ilə bunlara bir şey qandırasan. (*Fikrə gedir*). Pərvərdigara, insan özü öz evini belə yıxarmış! Heyif, çox heyif ki, bizim millət peyğəmbər buyurduğuna da əməl etməyir! Belə millətin axırı puç olmazmı? İnsan ki, oxumağa və elmə düşmənlə ola, onun gələcəyi nə olmalıdır? (*Fikrə gedir*). Ömər nəhayətdə ağıllı və kamallı oğlandır, amma bununla belə atasının xoşuna gəlmir. Zira ki, adam öldürmür, quldurluq etmir, karvan kəsmir, hərgah belə bəlalara giriftar olsaydı, yəqin ki, atası onu da kiçik oğlu kimi sevərdi. Bu qanacaqda adama söz qandırmaq mı olar? Ah! Canları çıxsın. Bir adam ki, öz xeyrini bilməyə, mənə nə düşübdür özümə bu qədər zəhmət verib qanıma xarab edəm. (*Fikrə gedir və sonra əli ilə başını tutur*). Xeyr... Mən... Səhv etdim. (*Bərkdən*). Mənə vicdanım buyurur, gərək düz yoldan azmış adamı düz yola gətirim... Lazımdır ki, bir az səbir edəm. Ömər də bu gün mənim yanıma gələcək, onunla da məsləhət edərim. (*Səs gəlir*). Gərək ki, gələn odur. (*Qarıya baxır*).

Ömər və Məhəmməd ağa

BEŞİNCİ GƏLİŞ

Ömər içəri daxil olur

Ö m ə r. Salaməleyküm!

M ə h ə m m ə d a ğ a. Xoş gəlibsiniz. Mən sizi gözləyirdim.

Ö m ə r. Xeyir ola, nə var!

M ə h ə m m ə d a ğ a. Bir şey yoxdur, ancaq bir az fikir-xəyal məni götürmüşdü. Ona görə istəyirdim sizinlə söhbət edəm.

Ö m ə r. Bağışlayınız, işim çox olmağa görə sizin yanınıza tez-tez gələ bilməyirdim. Bir aydır naçalnikin yanına getməkdən bezar olmuşam.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Allaha şükür, nə olubdur ki, naçalnikin yanına gedirsiniz?

Ö m ə r. Bir ay bundan müqəddəm mənim balaca qardaşım Vəli guya bir neçə adam ilə poçt yolunda karvan soyublar. Bunun üstündə Vəlini naçalnik həbsə salmışdı. Mən möhlət alıb bir az zamana qədər

həbsdən qurtarmışam. İndi dəxi çalışıram ki, təmiz qurtarsın və naçal-nik mənə söz veribdir.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Karvan soyubdur? M... m... (*Fikrə gedir*).

Ö m ə r. Nə üçün təəccüb edib fikrə getdiniz? (*Məhəmməd ağaya yavuqlaşır*).

M ə h ə m m ə d a ğ a. Heç (*Yerə baxır*).

Ö m ə r. Nə üçün təəccüb etdiniz, deyiniz.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Bir neçə dəqiqə bundan müqəddəm atanız və qeyriləri burada idilər, oxumaqdan söz düşmüşdü və Hacının sözündən görünür ki, sizdən nəhayətdə narazıdır, amma Vəlini çox istəyir. Sözlərindən belə görünür, guya sizi oxutmaqdan çox peşmançılıq çəkir.

Ö m ə r. (*əlini əlinə vurur*). Ah! Ah! Görürsən? Allahu-əkbər, avamlığa bax! Siz özünüz yaxşı bilirsiniz ki, mənim ona nə qədər xeyrim deyir, bununla belə məndən narazıdır. (*Fikrə gedir*). Nə edim, nə çarə qılım? Hərgah üzünə ağ olarsan, deyərlər ki, Ömər dəli olubdur. Olmazsan, qalarsan yana-yana. Doğrusu ki, Məhəmməd ağa, mənimki bunlar ilə düz gəlməyir, mənim nəzərim məişətə ayrı, onlarınki ayrı.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Atanızın deməyinə görə, görünür siz onun sözüne baxmırsınız və fikir edir ki, guya bu tövr hərəkət oxumağın əsəridir.

Ö m ə r. Haqq deyir. Bir neçə işdə onun sözüne baxmıram. Ondan öteri ki, mənim də qanacağıam var, özümü bili-bilə oda salmaram. Məsələ, yarım ay bundan müqəddəm mənim yanıma adam göndərilibdir ki, gərək mən bir dövlətli var, onun qızını alam. Əvvəla, qızı görməmişəm və ondan savayı qız on və ya on bir yaşında! Məgər bu sinnində qızı almaqmi olar? Məgər mən insan deyiləm? Xülasə buna razı olmamışam. Bundan əlavə, mənə buyruq verir ki, hər kəs ki, məni, ya bizdən birimizi incitdi, o saat onu öldürmək! Görürsüz, nə tövr təkliflər edir!

M ə h ə m m ə d a ğ a. (*əyləşir*). Bəli, çox çətindir, gərəkdir ki, səbir edəsiniz.

Ö m ə r. Sizin canınız üçün, hərgah mənim yerimə özgə oğul olsaydı, indi çoxdan qaçıb getmişdi. Ancaq mənim istədiyim bunları nandanlıqdan qurtarmaqdır. Bu da görürəm, nəhayətdə çətin işdir.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Bəli, çox çətindir. Amma genə səbir etməli, çünki səbirlə hər şeyi görmək olar.

ALTINCI GƏLİŞ

Namaz, Məhəmməd ağa və Ömər

N a m a z. Ağa! Bir-iki adam gəlib, istəyirlər sizi görələr.
Ö m ə r. Genə ola ki, ərizə yazdırmağa gəlirlər.
M ə h ə m m ə d a ğ a. Elə olacaqdır. (*Namaza*). De, gəlsinlər.

YEDDİNCİ GƏLİŞ

İki tərəkəmə kürkdə, əllərində ağac içəri daxil olurlar.

Ə v v ə l i n c i. Başına dönüm, ay Məhəmməd ağa! Mənə birçə ərizə yaz.

İ k i n c i. Mənə də birini yazacaqsan.

M ə h ə m m ə d a ğ a (*başını bulayır və əlinə kağız alır. Əvvəlin-ciyə*). Sən nə barədə yazdırırsan?

Ömər papiros yandırır, tərəkəmələrə diqqətlə baxır.

Ə v v ə l i n c i (*əvvəl yoldaşına baxır və sonra Məhəmməd ağaya*).
Bu nə deyir? Barə nədir? Ərizə yazacaqsan, dana!

M ə h ə m m ə d a ğ a. Bilirəm, amma gərəkdir biləm nədən ötrü yazdırırsan?

Ə v v ə l i n c i. Hə... Hə...! İndi başa düşdüm. Yazarsan Tariverdi Pirverdi oğlunun tərəfindən nəçəlniyə ərizədi.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Ay kişi, onu mən özüm bilirəm. De görüm, axı nə olubdur ki, ərizə yazdırırsan?

Kəndçi qanmayır, yoldaşına baxır.

İ k i n c i. Ay evin yıxılsın, desən! Nə oldu, kim kimi öldürübüdür?

Ə v v ə l i n c i. Adam-zad öldürməmişəm!

Ö m ə r. Bəs nə olubdur?

Ə v v ə l i n c i. Heç bir şey olmuyubdur, boş işdir. Dünən mən səhərdən gəlirdim, yolda iki mal rastuma düşüb gətirmişəm. İndi mal

yyəsi şikayət eləyibdi ki, guya mən onun mallarını oğurlamışam. Malların əgər nişanları lazımdısa deyim: birinin buynuzu qaradır, özü də arıq, qulağı kəsikdir, o biri... (*Fikrə gedir*).

M ə h ə m m ə d a ğ a. Nişanları mənim nəyimə lazımdır, deyirsən?

Ə v v ə l i n c i. Hə... Birinin qulaqları kəsikdir, özü də qoca, arıq şeyin biridir.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Allahı sevirsen, dayan. Sən görürəm axşamadək qurtarmayacaqsan, qoy görək bu nə deyir. (*İkinciyə baxır*).

İ k i n c i. Mənim işim lap nahaq yerədir! Mənim oğlum özgənin nişanlığını götürüb qaçıbdır, indi atası şikayətə başlayıb.

Ö m ə r. Qız razıdımı?

İ k i n c i. (*Fikrə gedir*). Nə deyim... m... m... (*Bərkdən*). Əlbəttə, razı olacaq. Allaha şükür, malımız var, yerimiz var. Mənim oğlumdan yaxşısınıamı gedəcəkdir?

M ə h ə m m ə d a ğ a. Qızın atası da razıdımı?

İ k i n c i. Atası boynu qırılmış razı deyil. Ondan ötəri ki, qız beş aydı özgəyə nişanlıdı. Kəbini də kəsilibdir. Amma nişanlığının pulu olmadığına görə bu vaxtdək toy eləyə bilmir.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Ay kişi! Kəbini kəsilmiş olsa, sənin cürətin nədir ki, özgənin arvadını aparasan? Elə də şəriətcə düz olmaz.

İ k i n c i. Bu iş mollağın əlində deyilmi? Bir az pul basaram, iş düzələ.

Ö m ə r. Ay kişi! Nə üçün başa düşürsən? Hərgah kəbini kəsilmiş olsa, molla heç şey eyləyə bilməz.

İ k i n c i. Qanıram, ancaq bircə sən nəçəlniyə yaz görək...

Bu vaxt üç, ya dörd adam genə içəri daxil olurlar ki, ərizə yazdırsınlar.

SƏKKİZİNCİ GƏLİŞ

H a m ı s ı. Məhəmməd ağa! Bircə bizə ərizə yaz!

B i r i s i. Dünən mənim oğlum bir erməni dıçası öldürüb, indi onu nahaq yerdən tutublar.

İ k i n c i. Mənim qardaşım özgənin tayasına od vurubdur, ondan ötəri ki, dörd gün bundan qabaq bizim tayaya da od vurmuşdular.

Ü ç ü n c ü . Bircə qoyun, biz də sözüümüzü deyək.

Bu vaxt beş-altı nəfər genə daxil olurlar. Biri deyir: “Mənə yaz”. O biri deyir: “Olmaz, mən tez gəlmişəm, mənə yaz”.

M ə h ə m m ə d a ğ a . Allahı seversiniz, açılın başımdan, mən əri-zə yazan deyiləm! (*Kağızı və qələmi əlindən atıb hirslənir və ayağa durur*).

Pərdə

İkinci məclis

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Qurbanəli öz evində əyləşib çubuq çəkir və fikir edir.

Q u r b a n ə l i . Məhəmməd ağa oxumaqdan o qədər dəm vurdu ki, indi də qulağım gur-gur gurulduyur. Doğrusu ki, heç özümün də ürəyim yoxdur. Ondən ötəri ki, istəmirəm mən də Hacı düşən günə düşəm. Binəva Hacı, neçə ildir Ömər in zəhmətini çəkib oxutdu, amma bununla belə, görükür genə kiçik oğlu böyüğündən yaxşıdır görükür, doğrudan oxumaq adamı yoldan çıxardarmış. (*Fikrə gedir*). Amma yox! Bir dəli şeytan deyir, qoy kiçik getsin oxusun, görək axırı nə olar! Bu çağa kimi qoysaydım, indi bir şey olardı, ərizəmi yazardı. (*Asqırır*). İnşallah ki, xeyirdir. (*Ayağa durub arvadını çağırır*). Ay Gülpəri! Ay Gülpəri!

İKİNCİ GƏLİŞ

G ü l p ə r i . (*İçəri daxil olur*). Nədir? Nə var? Niyə bağırırsan?

Q u r b a n ə l i . Acından öldüm ki! Bir az əppəkdən-zaddan ver, zoqqumlanaq. Bu vaxtacan hardaydın?

G ü l p ə r i . Harda olacağam? Su daşıyırdım.

Q u r b a n ə l i . Ata da arpa verdinmi?

G ü l p ə r i . Vermişəm.

Q u r b a n ə l i . Di Allahımı seversən, bir şey ver mən də yeyim.
Tez ol!

G ü l p ə r i . Qarnın cırılısın! Səninki də elə yeməknən olsun. Amma əlini bir işə vurmuyasan.

Q u r b a n ə l i . Sən ola-ola, mənmi işliyəcəm?

G ü l p ə r i . Hamısını mənmi gərək eliyəm?

Q u r b a n ə l i . Görmürsənmi xalxın arvadları necə işləyirlər? Cən də yanı işmi görürsən?

G ü l p ə r i . Gözünə dursun! (*Əli ilə gözlərini göstərir*). Sən məndən çoxmu işləyirsən?

Q u r b a n ə l i . Mən işləməsəm, sən hardan yeyərsən?

G ü l p ə r i . Arvad da olmasa, siz kişiləri bit-birə yeyər.

Q u r b a n ə l i . Allahı seversən, çox söylənmə, gəti görüm nəyin var.

G ü l p ə r i . Ayrandan savay nəyim olacaqdır? (*Gedib tədarük görür*).

Q u r b a n ə l i . Allah evini tiksin! Ayran yeməkdən qarnımda ayrıran ağacı bitdi.

G ü l p ə r i . (*Bir qabda ayran, bir parça qara çörək gətirib Qurbanəlinin qabağına qoyur*).. Ala, zoqqumlan!

Q u r b a n ə l i . (*hirsli Gülpərinin üzünə baxır və başını bulayır*). Səni görüm zoqqumlanasan! (*Yeyir*). Əli qurumuş deyəsən heç duz tökməyibdir.

G ü l p ə r i (*duz gətirir*). Səni görüm duz ağacından düşsən! Ala, bu da duz.

Q u r b a n ə l i . Ha... ha! Arvad, sənin ağlın yoxdur, duzun da ağacı olarmı? Ha... ha! (*Gülür*). A Gülpəri! Səməd evdədirmi?

G ü l p ə r i . Yoxdur.

Q u r b a n ə l i . Bəs hara gedibdir?

G ü l p ə r i . Qoyuna gedibdir, nəyinə lazımdı?

Q u r b a n ə l i . Heç... (*Asqırır*). Tək səbir gəldi. Allah, özün rəhm elə! (*Fikir edir*). Səməd evə gələndə onun üstünü-başını düzəlt!

G ü l p ə r i . Genə nə olubdur? Xeyir ola!

Q u r b a n ə l i . Heç!.. (*Yeyir*). Göndərəcəyəm şkola getsin. (*Asqırır*).

G ü l p ə r i . Şkol nədir, ay kişi?

Q u r b a n ə l i . Getsin oxusun, bəlkə bir adam ola. (*Asqırır*). Allahu-əkbər!

G ü l p ə r i . Ay kişi, sənin başına at təpibdir, nədir? Tək səbir gəldi. Bunun xətası var, aparıb oğlumu dəlimi eləmək istəyirsən?

Q u r b a n ə l i . Dəli niyə olur! Gedər oxuyar, abrizinni olar, dana!
G ü l p ə r i . Abrizinni nədir?

Q u r b a n ə l i . Belə ərizə yazar, divan işlərini görər, çinovnik olar. Axırda görərsən ki, qobırnatornan bir yerdə çörək yeyər.

G ü l p ə r i . Allahımı sevərsən, yerində ağır otur batman gələsən. Aparıb oğlumu əbəs yerə dəli eləmə!

Q u r b a n ə l i . Sarsaq-sarsaq söyləmə! Oxuyan da dəli olarmı? (Yeyir).

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Ağakışı içəri daxil olur. Gülpəri başını örtüb dıışıarı çıxır.

A ğ a k i ş i . Salaməleyküm!

Q u r b a n ə l i . Əleyküməssalam, xoş gəlibəsən, əyləş görək.

A ğ a k i ş i (başmaqlarını çıxarıb əyləşir). Nə yeyirsən, ay Qurbanəli?

Q u r b a n ə l i . Ayrandı, heç zad. Hərgah istəyirsən, deyim sənə də gətirsinlər.

A ğ a k i ş i . Yox, yox, istəmirəm. Mən də indicə xəngəl yeyib gəlmişəm.

Q u r b a n ə l i . Deyirlər bu gün naçalnik kəndə gələcək, doğrudurmu?

A ğ a k i ş i . Nə işdən ötəri?

Q u r b a n ə l i . İş azdımı? Çoxu deyirlər Pirverdinin işindən ötəri.

A ğ a k i ş i . Pirverdinin nə işi vardı ki?

Q u r b a n ə l i . Nişanlısını, qaynatasını və qaynanasını doğramadımı?

A ğ a k i ş i . Ah, rusun da görükür işi-gücü qurtarıbdır, yəni bu da bir böyük şeydirmi?

Q u r b a n ə l i . Əslinə baxsan, yaxşı eyləyibdir.

A ğ a k i ş i . Öldürməyinimi deyirsən?

Q u r b a n ə l i . Bəli.

A ğ a k i ş i . Niyə?

Q u r b a n ə l i . Axı, insafsız iş tutdular. Nə ki, oğlanın pulu vardı, onu evə qoyurdular və yaxşı yedilər, elə ki, oğlanın pulu qurtardı, qızı ona dəxi göstərmədilər və evə də qoymadılar.

A ğ a k i ş i . Yəni eləmi olubdur?

Q u r b a n ə l i . Elə belə olubdur.

A ğ a k i ş i . Qızın adamları çoxdur. Pirverdinin işi çətin olacaqdır.

Q u r b a n ə l i . Nə çətinliyi var? Ancaq Sibirə göndərəcəklər. Bundan artıq bir şey olmaz. Özü də qaçıb gedibdir, Allah bilir tutarlar, ya yox.

A ğ a k i ş i . O heç, Sibirə getməyinə gedəcək. Amma vay qalanların gününə. Qızın adamları Pirverdinin nəslini qədən kəsəcəklər. (*Yanı üstə yıxılır*). Xülasə, bu işin xətası var.

Q u r b a n ə l i . Canları çıxsın, qoy bir-birinin ətini yesinlər.

A ğ a k i ş i . Elə demə, bir vaxt olar, bizim də başımıza gələr.

Q u r b a n ə l i . Heç şey olmaz. İki oğlum var, ikisindən də arxayınam. Böyüünə demişəm, hansı qızı kefi istəsə, toysuz-zadsız götürüb qaçsın. Elə ki, qız evə gəlmişdi, ondan sonra iş asandır. Mollanın ov-cuna bir az pul qoy, o saat “ənkəhtü-vəzənnuşdu”nu oxusun, ondan sonra qızın ata və anasının da sözü olmaz. Niyazəli üç oğlunu da belə evləndirdi.

A ğ a k i ş i . Doğrudan, üçüdəmi qaçırdıbdır?

Q u r b a n ə l i . Üçü də!

A ğ a k i ş i . Yaxşı işdir, vallah! (*Gülür*).

Q u r b a n ə l i . Bəs nədi? Başın ağrımır, dişin ağrımır. O ki, kiçik oğlumdur, o da çinovnik olacaqdır.

A ğ a k i ş i . Necə çinovnik?!

Q u r b a n ə l i . Qoyacağam... (*Asqırır*). Oxusun abrizinni olsun.

A ğ a k i ş i . Qurbanəli, əyri oturaq, düz danışaq. Sənin atan-baban oxumuşdumu?

Q u r b a n ə l i . Yox.

A ğ a k i ş i . İndi bəs bu nə dəstgahdır sən eyləyirsən. Yanı atan-baban gedən yolnan getsən.

Q u r b a n ə l i . Ay sağ olmuş, qoy getsin adam olsun, ərizə-zad yazmaq öyrənsin, sənə də lazım olar.

A ğ a k i ş i . Deyirəm axı, işin-gücün yoxdur. Oxumağa qoyanların əli balamı batıbdır ki, səninki də yağa bata! Görmədinmi, dünən Hacı öz oğlu Ömərindən nə danışdı? Görükür, Məhəmməd ağanın sözlərinə sən də inanırsan.

Q u r b a n ə l i . Bəs inanmayım, neyləyim? Kişi deyir “oxuyan adam olar”.

A ğ a k i ş i. Biz oxumamışıq, görükür biz adam deyilik. Gör sən Allah, nələr söyləyir!

Q u r b a n ə l i. Yox, yox! (*Uca səslə*). Deyir belə “oxuyan ağıllı, kamallı olub dünyadan xəbərdar olar, mərifətli olar, naçalnik kimi adamlarla danışib söhbət edər”. Deyir belə “bu dəmir yol (*əli ilə göstərir*), teleqraf, cürbəcür maşınlar hamısı oxumaqla tapılıbdır”. Dünən sizdən sonra mən genə yanına getmişdim. Belə şeylər nağıl eləyibdir ki, doğrusu, adam istəyir inansın.

A ğ a k i ş i. Ə, aqlın olsun! Hər şeyə inanma. Dəmir yol, teleqraf Adəm peyğəmbərin vaxtından qalan şeylərdir, Allah-taalanın qüdrətidir, bunlara ağılmı çatar?

Q u r b a n ə l i. Nə bilim, vallah elə şeylər danışır ki, adamın ağzı açıla qalır. Deyir, bir neçə padşahlıqlar var, orda cütçü əlində qəzetə oxuya-oxuya cüt sürür.

A ğ a k i ş i. Bəs belə şeylər danışmasın, nə eləsin? Görür ki, xalx uşaqlarını vermir, ona görə bir az yalandan-palandan danışır ki, xalxı aldatsın. Bizim xalxı da aldatmaq çox çətindir?

Q u r b a n ə l i. Deyir, Hacınin oğlu Öməri görürsünüzmü nələr eyləyir? Bunlar hamısı oxumağın gücünədir.

A ğ a k i ş i. Dəli dəlini tapar, doğru deyiblər. O da öz yoldaşını tapıbdır. Ah! Hərgah Ömər yaxşı oğul olsa atası onu çox istərdi. (*Çubuğunu çəkir*).

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

N i y a z ə l i, Q u r b a n ə l i və A ğ a k i ş i

N i y a z ə l i. Salaməleyküm! Genə nə şirin söhbət eləyirsiniz?

Q u r b a n ə l i. A! Xoş gəlibsən!

A ğ a k i ş i. Yaxşı vaxt gəlibsən, a qonşu! Bura gəl, yanıma. (*Əli ilə göstərir*).

Niyazəli Ağakişinin yanına gedib əyləşir

N i y a z ə l i. Nədi genə? Nə xəbər ola?

A ğ a k i ş i. A kişi, bizim Qurbanəli elə şeylər danışır ki, pişmiş toyuğun güləsi gəlir!

N i y a z ə l i . Nə var? Xeyir ola, a Qurbanəli! Genə mollalıqımı eləyirsən?

Q u r b a n ə l i . A kişi, bir şey yoxdur. Ağakişidi, çənəsini boş qoyub danışır.

N i y a z ə l i . Sən de görüm, nə var?

A ğ a k i ş i . Məhəmməd ağanın sözüne baxıb istəyir kiçik oğlunu şkola qoysun.

N i y a z ə l i . (*Qurbanəli asqırır, Niyazəli başını bulayır*). Mən də əvvəl bu fikirdə idim...

Q u r b a n ə l i . Sonra nə oldu ki?

N i y a z ə l i . Beş il bundan əvvəl Mursaqulu ağanın uşaqları oxumurdumu?

Q u r b a n ə l i , A ğ a k i ş i . Hə... hə... hə...

N i y a z ə l i . Bax, o vaxt mən də istəyirdim uşaqlardan qoyam oxusunlar. Bir gün Mursaqulu ağanın böyük oğluna rast gəlib dedim: a bala, sizə şkolda nə oxudurlar? Cavab verdi ki, “nə bilim, yerin günün başına dolanmağından, yerin havada durmağından”... Xülasə, çox şeylər dedi, hayıf ki, yadımda qalmayıbdır!

A ğ a k i ş i . Ha, ha!.. (*Gülür*). A, gör nələr söyləyirlər, ya Rəbb!

N i y a z ə l i . Doğru deyirəm, üç oğlumun canı üçün, elə belə deyirdilər. Doğrusu, belə şeyləri eşidəndən sonra hansı axmaqdı gözü baxa-baxa uşağını dəli eləsin.

Q u r b a n ə l i . (*təəccüb edir*). A Niyazəli, nə deyirsən? Yer də günün başına dolanarmı?

A ğ a k i ş i . Di bundan sonra gör ki, oxumaq adamı necə eyləyir.

Q u r b a n ə l i (*asqırır*). Olmuya bu tək səbir elə ondan ötəri gəlir.

A ğ a k i ş i . Görükür, bu işin xətası var.

N i y a z ə l i . Tək səbir mənə düşmür.

A ğ a k i ş i . Görükür, bir şey var. Yaxşısı budur ki, bu fikirdən danışmasan. Yaxşı demirəmmi, a Niyazəli?

N i y a z ə l i . Doğru deyirsən. Bir şeyi ki, başlayırsan, tək səbir gəldi, qoy qalsın. Xülasə, nə deyim, bu oxuyanların işləri təəccübdür. Yazıqların işləri-gücləri yoxdur, belə-belə şeylər yazıb satırlar. Bu yolnan özlərinə pul qazanırlar.

Q u r b a n ə l i . Bunlar hamısı keçər-gedər. Ancaq bu tək səbir... (*Asqırır*). Allahu-əkbər! Mənim gözümü qorxudur. Gərək siz deyən

doğru ola. Bu işin xətası var. Görək necə olacaqdır! (*Fikrə gedir*). Ah! Qoy gedə getsin qoyuna, oxumaq nəyinə lazımdır...

N i y a z ə l i. A kişi, nəyinə lazım belə şeylər danışsınız. İşinizi Tanrı qurtardı mı? Bircə deyin görüm, bəlkə eşidibsiniz, deyirlər naçalnik bu gün kəndə gələcəkdir, doğrudumu?

A ğ a k i ş i. Doğrudu, doğru.

Q u r b a n ə l i. Sənin də naçalniknən işin varmı?

N i y a z ə l i. Əsil iş mənim deyilmi?

A ğ a k i ş i. Nə olub, allaha şükür?

N i y a z ə l i. Ortancıl oğlum qaçırdığı qızın üstə yekə iş açılıbdır.

A ğ a k i ş i. Atası, anası razı deyillərmi?

N i y a z ə l i. Yox, a kişi! Qız əvəl özgəyə nişanlıymış, kəbini də kəsilibmiş, indi əvvəlki nişanlısı mənim və mollanın əlindən şikayət eləyibdir.

Q u r b a n ə l i. Mollanın burada nə işi var?

N i y a z ə l i. Necə ki, nə işi? Bir arvada iki yol kəbin kəsmək olmaz ki?

Q u r b a n ə l i. Onun kəbinini görə ki, özgə molla kəsmişdi.

N i y a z ə l i. Elədi, amma görə borcudur bilə: arvada kəbin kəsilibdir, ya yox?

A ğ a k i ş i. Doğrudan, çox çətin işdir. Belə şey heç olarmı ki?

N i y a z ə l i. Mən də bilirəm olmaz. Amma... O vaxt zorumuza saldıq, gücnən mollaya kəsdirdik, fikir elədim ki, atası və nişanlısı qızın dalınca düşməz, amma...

Q u r b a n ə l i. Qızı yəqin əlinizdən alacaqlar.

N i y a z ə l i. Qızı alsalar onda nə mən, nə oğlanlarım görə bu kənddə papaq qoyub gəzməyək.

A ğ a k i ş i. Mollanı da Sibirə göndərərlər.

N i y a z ə l i. Bu işin üstəmi?

A ğ a k i ş i. Bəli!

Q u r b a n ə l i. Deginən yazıq mollanın evi yıxılıbdır.

N i y a z ə l i. Xülasə, görə ki, işimiz nə tövr olacaq!

Bu vaxt Koxanın eşikdən səsi gəlir: – Niyazəli burdadımı?

Cavab: – Burdadı.

BEŞİNCİ GƏLİŞ

Koxa, Niyazəli, Qurbanəli və Ağakışi

Koxa. Ay Niyazəli! Dur görək!

Niyazəli. Nə var, ay Koxa?

Koxa. Naçalnik gəlib, səni istəyir.

Niyazəli. Hara düşübdür?

Koxa. Hacı Abdullagildədir.

Ağakışi. Adam çoxmu yığılıbdı?

Koxa. Yox, hələ adam çox deyil. Ancaq buyurdu ki, Niyazəlini harda olsa tapaq.

Niyazəli. Görükür, əvvəl mənim işimə baxacaq!

Qurbanəli. Elə görükür.

Niyazəli. Bir dəli şeytan deyir, heç getmə.

Ağakışi. Yox, getsən yaxşıdı.

Qurbanəli. Getməsən acıqlanar, işini bərkə salar.

Koxa. Sən Allah, dur gedək! Mənim də işim var.

Niyazəli (*qorxusundan bilmir nə etsin*). Olmazmı deyəsən... şəhərə gedibdir?

Koxa. Ay canım, niyə yalan danışım? Dur gedək, qorxma, sənə heç şey olmaz.

Ağakışi. A Koxa, sən get, o da gələr.

Qurbanəli ayağa durur.

Niyazəli. O yaxşıdı: sən get, mən də bu saat gəlləm.

Koxa (*gəlib qolundan tutur*). Allahı seversən, məni yubandırma, dur gedək, heç şey yoxdur!

Niyazəli istər-istəməz başını bulaya-bulaya çıxır və onun dalınca Ağakışi

Ağakışi. Belə ki, qorxursunuz, niyə dinc oturmursunuz!

Qurbanəli (*tək*). Gələsən mən də gedim, görün nə var... (*Fikrə gedir*). Yox a kişi, birdən naçalnik məni görər, köhnə işlərdən yadına düşər, məni də tələyə salar. Yaxşısı budur, yerimdə oturum. (*Oturub çubuq çəkir*).

ALTINCI GƏLİŞ

Gülpəri tələsmiş içəri daxil olur

G ü l p ə r i. Gördün hələ nə oldu? Hayıf sənə!

Q u r b a n ə l i (*ayağa durur*). Ay arvad, nə var, nə olubdur?

G ü l p ə r i. Yazıq oldu, getdi! Hayıf! Hayıf! (*Guya şey üçün gəzir*).

Q u r b a n ə l i. Ay evi tikilmişin qızı, de görüm, axı nə olubdur?

G ü l p ə r i. Məhəmməd oğlunun gəlini dəli olubdu!

Q u r b a n ə l i. Necə dəli olubdu?

G ü l p ə r i. Gözəl-göyçək gəlin idi hayıf sənə!

Q u r b a n ə l i. Gözəl-göyçəkliyi özünün olsun, de görüm necə dəli olubdu.

G ü l p ə r i. Dəli olubdu, qanmırsanmı?

Q u r b a n ə l i. Axı nədən olubdu?

G ü l p ə r i. Nədən olacaq? Mirzənin nəvəsi nədən oldu? Bu da ondan

Q u r b a n ə l i. Hal anasındanmı?

G ü l p ə r i. Hə, hə! Yazıq! Hayıf sənə! (*Dizinə vurur*).

Q u r b a n ə l i. Doğrudan da hayıf! Qurtarmaq çox çətindir. Nə tövr olubdu ki? Görübdü? O ki gözə görünməz?

G ü l p ə r i. Tovlada ata arpa vermiş, birdən gözünə görükübdü, ətəyindən yapışıb, qızın elə orada ürəyi gedib yıxılıbdı, tovladan ölü çıxardıblar.

Q u r b a n ə l i. Belə şey olmaz, ay arvad!

G ü l p ə r i. İnanmırsan, eşiyə çıx. Gör nə xəbər var, nə qiyamətdir! Mollalar hamısı tökülüb dua yazırlar.

Q u r b a n ə l i. Yəni doğrumu deyirsən!

G ü l p ə r i. A kişi, çıxıb baxsana, gör xalx necə yığılıbdır!

Q u r b a n ə l i (*tez ayağa durur*). Ay, mənim başmaqlarım hardadı?

G ü l p ə r i (*çıxıb eşikdən başmaqları tullayır və az qalır ki, Qurbanəlinin başına dəysin*). Ala, andırlarını!

Q u r b a n ə l i. Kökün kəsilsin, arvad. (*Tez geyinib eşiyə çıxır*).

Pərdə

Üçüncü məclis

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Hacı Abdullanın evi, Hacı Abdulla döşək üstə əyləşib
balışa söykənibdir, çubuq çəkir.

H a c ı A b d u l l a (*qoynundan kağızları çıxarıb bir-bir baxır*).
Yaxşı yadıma düşdü. Görüm, bünlar nə kağızdır. Ay gədə, Əhməd!

İKİNCİ GƏLİŞ

Ə h m ə d. Bəli.

Əhməd içəri daxil olur.

H a c ı A b d u l l a. Ömər evdədirmi?

Ə h m ə d. Evdədir.

H a c ı A b d u l l a. Çağır bura gəlsin.

Əhməd dışarı çıxır. Ö m ə r içəri daxil olur.

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

H a c ı A b d u l l a. Bu kağızlara bax görüm, nə kağızıdı.

Ö m ə r (*kağızları əlinə alıb diqqətlə bir-bir baxır*). Bunlar barat-
dır. (*Göstərir*). Bu Mələk Namaz qızının tərəfindəndir. Oğlu Tanrı-
verdinə Sibirə göndərirlər, ona görə istəyir pul yığınsın.

H a c ı A b d u l l a. Bizim, belə, gödək Tanrıverdinimi? (*Təəccüb
edir*).

Ö m ə r. Bəli.

H a c ı A b d u l l a. Bəgəm onu tutdularmı?

Ö m ə r. Hələ yaralayblar da!

H a c ı A b d u l l a. Ay yazıq. İgid də deyəndə belə olardı. Gözüne
döndüyüm çox qanlar tökdü. Doğrudan da atasının oğlu idi, atası da
özü kimi igid idi. Onu indi qurtarmaq olmazmı?

Ö m ə r. Bundan sonra necə qurtarmaq və qurtarıb nə olacaq?
Yaxşı oldu ki, tutdular! Bəlkə bir az sakitlik ola.

H a c ı A b d u l l a. Ay sarsaq, necə qıyıb elə deyirsən. Kəndin
igidlərindən biri o idi. Doğrudan ki, yazıq! Hayıf sənə! (*Əlini cibinə*

aparır). Ala, bu o manatı ver gədəyə aparsın, anasına versin və yazdırsın ki, məlum olsun.

Ö m ə r. (*başını bulayır və pulu alır*). Yaxşı, verərəm.

H a c ı A b d u l l a. Bəs o biri kağız nədi?

Ö m ə r. (*kağızı diqqət ilə oxuyur*). Baxım görüm.

H a c ı A b d u l l a. O kağız rusca yazılıbdımı?

Ö m ə r. Bəli, ruscadır, naçalnikin tərəfindəndir. Sarvan mahalında təzə şkola açmaq istəyirlər. Ona görə naçalnik təvəqqe edir ki, hər kəs istəsə, şkolanı tikməkdən öteri pul bağışlasın.

H a c ı A b d u l l a. Bizim belə bu şkoldanmı?

Ö m ə r. Bəli.

H a c ı A b d u l l a. Gör sən Allah, nə sarsaq-sarsaq işlər görürlər! (*Üzünü xalqa tutur*). Özgənin kəndində şkol açılır, bizni pulunu verək və mənim nəyimə lazım ki, şkol açılır. O kağız heç! (*Əli ilə göstərir*). Boş şeydi, cır getsin.

Ö m ə r. Ağa, belə işdə kömək etmək lazımdır. Bizim şkola tikiləndə naçalnik özü pul bağışlamadımı?

H a c ı A b d u l l a. Özgə axmaq iş görübdür, gərək məndəmi görəm! Kağızın cavabını yaz ki, atam şəhərə gedibdi, pul-zad yoxdur.

Ö m ə r. Ağa, naçalnikdən eyibdir. Sən göndərmirsən, mən on manat göndərəm.

H a c ı A b d u l l a. Deyirəm axı, sənın başına at təpibdir. Bilmirəm haçan ağıla gələcəksən? Doğrudan da cahil! Pulun qədrini hələ bilməzsən.

Ömər atasına əyri-əyri baxıb dışarı çıxır.

H a c ı A b d u l l a (*onun dalınca baxır*). Doğrudan da deyirlər: “Oxumaqdan qara adamın aqlını aparar”.

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

Y e t ə r v ə H a c ı A b d u l l a

Y e t ə r (*ağzı yaşmaqlı içəri daxil olur*). A kişi, durub o biri dama getsənə. Qurbanəlinin arvadı bizə gəlibdir. Səndən qaçır.

H a c ı A b d u l l a. Dərənin ermənisindən qaçmır, məndənmi qaçır? Əh! (*Durub gedir*).

Y e t ə r. Ay qız, ay Gülpəri bura gəl!

BEŞİNCİ GƏLİŞ

Y e t ə r, G ü l p ə r i

G ü l p ə r i. Salaməleyküm!

Y e t ə r. Xoş gəlibsən! Otur görək. Uşaqların-zadın sağ-salamatdırlarmı?

G ü l p ə r i. Canına duaçdırlar.

Y e t ə r. Qurbanəli azarlıydı, indi yaxşıdımı?

G ü l p ə r i. Qurbanəli dəli olub, başına at təpib.

Y e t ə r. Necə ay arvad?

G ü l p ə r i. Ağıldan kəm olub, bilmirəm deyir, hansı dəli başını doldurubdur ki, “balaca oğlunu qoy oxusun”. Deyirəm ay kişi, başına atmı təpib? Dana-buzovumuzu kim otarar? Deyir: “Sən bilmirsən! Oğlum oxuyub abrizinni olacaq”.

Y e t ə r. Ay qız, abrizinni hansıdır?

G ü l p ə r i. Nə bilim, oxuyanlara abrizinni demirlərmi?

Y e t ə r. Doğru deyirlər, kişinin ağı az olar!

G ü l p ə r i. Allaha qurban olum, oxumaq fikrinə düşəndən tək səbirdi ki, gəlir. Axırı səbirdən qorxub fikrini dəyişdirdi, sakit oldu. Uşaq yavaş-yavaş qoyuna getməyi öyrənmişdi, hərgah oxumağa gət-səydi, aqlını qara alıb bunlar hamısı yadından çıxardı gedərdi.

Y e t ə r. Bunlar yadından çıxmağı heç! Özü böyüyəndə lap dəli olardı.

G ü l p ə r i. Doğrumu deyirsən?

Y e t ə r. Ay sağ olmuş! Bizim Öməri görmürsənmi? Allah aqlını alıbdır: gah kitabnan oynayır, gah nə bilim, məşinlər yazır. Əbəs yerə pulun yox edir. İki ildir çalışıram, nə ki, sağam toyunu eliyim, gözüm görsün. Amma razı olmayır

G ü l p ə r i. Bəlkə düşmənləriniz oğlanın bəxtini bağlayıblar?

Y e t ə r. Allah bilir, bəlkə də elə ola. Bəs bunun çarəsi nədi.

G ü l p ə r i. Görək kitaba baxdırasan, dualar yazdırasan. Bildir Nənəxanımın oğlu da belə olmamışdı! Kitabnan açdılar.

Y e t ə r. Elədi, elə. Yaxşı yadıma saldın. Dərviş baba cinləri gəzdirəndəmi?

G ü l p ə r i. Hə, hə...Bax, o dərviş baba bir gün hamının gözünün qabağında cinlərə buyurdu ki “Açın bu oğlanın düyününü”. Bir nəçə

gündən sonra oğlan özü yalvardı ki, onun üçün arvad alsınlar. Amma yaxşı da pul aldı. İki yüz manat aldı. Bir yüzünə pul və bir yüzünə də qoyun.

Y e t ə r. İndi o dərviş burada deyil, nə etməli? Ondan savayı bir ayrı adam yoxdumu?

G ü l p ə r i. Niyə yoxdur, bizim kənd mollası da kitaba baxır.

Y e t ə r. Yaxşımı baxır?

G ü l p ə r i. Baxmağına söz yoxdu. Dörd ay bundan əvvəl bizim bir danamız itmişdi, kitaba baxıb yerini o saat dedi.

Y e t ə r. Dananı sonra tapdınızmı?

G ü l p ə r i. Hardan tapdıq! Oğurlayan yemişdi, getmişdi!

Y e t ə r. Ağrın alım, a Gülpəri, indi bu işdən öteri o mollaya baxdırmaq olarmı?

G ü l p ə r i. Nə üçün olmur, sənə bir də bir şey deyim. Hərgah istəyirsən ki, işi düzəltsin, gərəkdi ki, pula qızırğanmıyasan.

Y e t ə r. Təki bu iş düzəlsin. Özümün nə ki qızıl-gümüşüm var, hamısını bu yolda qurban eylərəm. Amma bu işi gərək bir sən biləsən, bir də mən.

G ü l p ə r i. Yaxşı, indi mən gedirəm mollanın yanına, deyərəm sizə gəlsin.

Y e t ə r. Yox! Yaxşı olar ki, sən əyləşəsən. Mən balaca qızı göndərrəm, getsin çağırınsın. Özün burda əhvalatı deyərsən, sonra mən də danışaram.

G ü l p ə r i. Yaxşı olar. (*Yetər dışarı çıxır*). Evin, yıxılısın kişi! (*Üzünü xalqa*). İstəyir ki, mənim oğlumu da aparsın, dəli eləsin... Biçarə oğlanın bəxtini görürsən necə bağlayıblarsa, arvaddan-zaddan heç fikir eləmir. Molla görək nə deyəcək?

Molla əlində ağac içəri daxil olur.

ALTINCI GƏLİŞ

Molla və Gülpəri

M o l l a. Salaməleyküm!

G ü l p ə r i (*üzünü bir az örtür*). Xoş gəldin, a molla! Buyur əyləş.

M o l l a. Nənə, qulluğunuz nədir? (*Bir tərəfdə əyləşir*).

G ü l p ə r i. A molla! Səni bura Hacınnın arvadı Yetər çağırırdıdır. Gərək onun oğlundan öteri kitaba baxasan, özü də indicə gələr.

M o l l a. Nə olubdur ki?
G ü l p ə r i. İndi neçə ildi ki, istəyirlər böyük oğlu Ömərdən öteri
arvad alsınlar, amma oğlan razı olmur.
M o l l a. Görünür, bəxtini bağlıyıblar.

YEDDİNCİ GƏLİŞ

Yetər içəri daxil olur. Molla yerindən durub təzim edir.

Y e t ə r. Əyləş! Xoş gəlibsən!

M o l l a. Çox razıyam, ana! Buyruğunuz nə ola?

Y e t ə r. Gülperi demədimi?

M o l l a. Bəli, bəli, bildim. Çox əcəb. Ancaq sizdən təvəqqə edirəm ki, düz qəlblə bu işə baxdırasınız və gərəkdir ki, puldan əsla fikir etmiyəsiniz. Çünki o cinlər ki, mən onlara hökm edəcəyəm, pul barəsində çox danışılar sevməyirlər.

Y e t ə r. Ay molla, nə ki lazımdır sən elə və necə ki gərək olsa, mən hazırım. Ancaq iş düzəlsin və oğlum bilməsin.

M o l l a. Oğlanın bilməməyindən arxayın olun. Ancaq mənim dualarım özgələrinki kimi deyil, mənim dualarımın hərəsinin ayrı-ayrı qiyməti var...

G ü l p ə r i. (*tərəfə*). Hələ baxmamış, evi yıxılmış puldan dəm vurur.

M o l l a. Və mənim bir duam vardır ki, hər kəlməsi bir manatdır! Hər kəs istəyir yazıram və neçə kəlmə olsa, ona görə pulumu alıram.

Y e t ə r. (*tərəfə*). Doğrudan da ki, deyirlər: “Mollanın gözü heç doymaz”.

M o l l a. Çox əcəb! (*Əlini qoynuna aparıb kitabçasını çıxarır*). İndi mən bu kitaba baxaram və hərgah bu kitabla kimin və nəyin barəsində kitaba baxılacağını bildimsə, o vaxt yəqin ediniz ki, bu işi axırınadək aparacağam. Və hərgah bilməsəm, yəqin ediniz ki, bu iş başa gəlməz. Ondan öteri ki, bir vaxt olur, cinlərimin kefi gələn zaman olub, pul çox almaqdan öteri cavab vermirlər. Cin tayfası pulu çox sevr.

Y e t ə r. Sən Allah, a molla puldan fikir eləmə. Mən səni və sən cinlərini artıqlığınca razı eylərəm.

M o l l a (*kitaba baxır*). Bəli, gərək, nə görükər. (*Yavaş oxuyub gülür*). İşiniz çox yaxşı gəlibdir. (*Arvadlar mollaya yaxın oturub diq-*

qət ilə qulaq asırlar). İndi mən bir-bir sizin üçün deyim, siz qulaq verin, görün dürüst deyəcəyəm, ya yox. Çünki necə ki, əvvəl dedim: hərgah işi əvvəlindən doğru desəm, axırınadək doğru gedəcək. Qulaq verin. (*Arvadlar dəxi də irəli oturlar*). Bu kitaba baxdıranın ismi Yetərdir.

G ü l p ə r i. İsmi nədir, a molla?

M o l l a. Yəni adı! Bu Yetər... Çox aydın görünür... Öz oğlu Ömərdən ötəri kitaba baxdırır. Səbəb də budur ki, oğlan arvad almaq istəmir.

A r v a d l a r (*bir-birinə*). Ay qız, görürsən necə tapdı?

M o l l a. Hə... hə... Getdikcə iş qaranlıqlaşır... Heyif a!.. Cavan oğlanın bəxtini bir adam bərk-bərk bağlayıbdır. Ömrümdə bu qədər kitaba baxmışam, belə çətin işə hələ rast gəlməmişəm... (*Fikrə gedir*). İş qaranlıqlaşır, amma asana çıxmağa da ümid var. Ancaq... m... m... böyük cin görək ki, naz edir...

Y e t ə r (*əlini tez cibinə uzadır, pul çıxardıb mollaya verir*). Ala, a molla, bu pulu cinə bağışla.

M o l l a (*gülür*). Deyirəm axı, niyə naz eyləyir. Görükür, qarnının ağrısı varmış. Bəh, bəh! Gör nə yaxşı görükür!

A r v a d l a r (*kitaba baxırlar*). Hanı? Biz heç şey görmürük?

M o l l a. Bacılar! Siz görə bilməzsiniz, ancaq qulaq verin: o oğlan ki, bunun ürəyini bağlayıbdır, gödəkboylu, qarabuğdayı cavan oğlandır və elə bərk bağlayıbdır ki heç vaxt arvad ala bilməz.

Y e t ə r (*əli ilə dizinə vurur*). Oğlumun evi yıxılıb gedibdir!

M o l l a. Rahat olunuz, belə şeylər mənim əlimdə asandır. Kitabda görünməyinə görə lazım gəlir ki, o dua ki mən sizə dedim, kərəkdir yazıla. (*Kağız və qələm çıxardıb yazır və büküb Yetərə verir*). Bu duanın qiyməti on manatdır. Bunu axşamdan suya salarsınız, elə ki, suyun içində qarası gedər, ac qarnına verərsiniz, oğlan içsin.

Y e t ə r (*əlini cibinə uzadıb pul tapmayır*). Molla! Olarmı ki, pulun yerinə qızıl-gümüş verim?

M o l l a. Eybi yoxdur, amma kərəkdir qiyməti bir ola.

Y e t ə r (*gedib sandığını açır, qızıl-gümüş çıxardıb mollaya verir*). Bunlar on manatdan da artıq olar.

M o l l a. Çox olmaq eyib eyləməz, az olmasın. Çünki az olsa, cinin şəninə toxunar. (*Şeyləri alıb cibinə qoyur*). Və hərgah istəyirsiniz ki,

tez olsun, lazımdır ki, sabah bir qoyun kəsəsiniz. Ətini bütün və bir cam qanından mənə göndərsiniz ki, qanından dua yazacağam və gərəkdir ətində olan bir neçə damarları kəsib götürəm, sonra o damarları qız evinin qapısında basdırmaq lazım gələcəkdir.

Y e t ə r. Yaxşı, olmazmı ki, qoyunu sizə göndərəm, özünüz kəsəsiniz?

M o l l a. Çox əcəb! O hamısından yaxşı olar.

G ü l p ə r i. O yaxşıdır, çünki mollanın kəsməyində də bir iş var.

M o l l a. Əlbəttə! Mən kəsən hara, çoban kəsən hara! Bəli, dəxi mən öz işimi qurtardım, nə ki dedim, əlbəttə, hamısına əməl edərsiniz və onu da biliniz ki, hər nə olsa bir həftədən sonra olacaqdır. Bir həftədən qabaq heç şey olmaz. (*Ayağa durur*).

G ü l p ə r i. A molla, bircə mənim üçün də dırnağa bax. Yarım aydır beş tükənlik şeyim itibdir, bilmirəm, hansı əliqurumuş götürübüdür.

M o l l a (*oturur*). Dırnağa baxaram, ancaq kərəkdir ki, nəziri qabaqca verəsən, çünki verməsən, heç şey görünməz.

G ü l p ə r i (*əlini cibinə uzadır*). Yanımda bircə şahı pulum var, al bunu, sabah da yumurta göndərəm.

M o l l a (*fikrə gedir, kitabı açıb oxuyur*). Kitaba görə bu gün dırnağa baxmaq olmaz. Allah qoysa, sabah gələrsən, baxaram. (*Ayağa durub gedir*). Xudafiz!

Y e t ə r. Xoş gəldin, Allah sənə ömür versin!

M o l l a (*gedə-gedə*). Qoyun yadınızdən çıxmasın.

Y e t ə r. Arxayın ol!

G ü l p ə r i. Qarnına şiş girsin, a molla! Gördün hələ, mənə dırnağa baxmadı!

Y e t ə r. Həlbət doğru deyir: “Bu gün dırnağa baxmaq olmaz”. Bunlar hamısı kitablarda yazılıbdır, özlərindən demirlər ki.

G ü l p ə r i. Doğrudur, a bacı. Gördünmü sən Allah, Allahın tatı necə yerbəyer hamısını düz dedi!

Y e t ə r. Hər kəsə desən ki, Molla Qasım filan şeyi, filan əhvalatı kitabnan tapdı, deyəcəklər: “İnanmayın”, axı, necə inanmayım ki, gözümün qabağında öz adıma da bildi, oğlumun adını da bildi və nədən ötrü baxdırıram, hətta onu da bildi! (*Üzünü xalqa tərəf tutur*). Bunların hamısını evi yıxılmış bərbəbir kitaba baxıb dedi!

G ü l p ə r i. İndi görək, bir həftədən sonra nə olacaqdır.

Y e t ə r. İnşallah, belə bilirəm ki, bir ayadək toyunu eliyək!
G ü l p ə r i. Bunun toyunu gərək yaxşı eləyəsiniz. Ondan ötəri ki, balacaya arvad alanda toy olmadı.

Y e t ə r. Balaca, gözünə döndüyüm, bir gecənin içində qızı qaçırtdı! Başımız qalmaqala düşüb, toy yadımızdan çıxdı. İnşallah, bunun toyunu yaxşı eliyərik. Sən də gələrsən, a Gülpəri!

G ü l p ə r i. Çox sağ ol, ağrın alım. (*Durub getmək istəyir*).

Y e t ə r. A Gülpəri, bir az otur, danışaq!

G ü l p ə r i. Yox ağrın alım, indi Qurbanəli evə gələr, çörək istər yeməyə, verən də olmaz. Salamət qal.

Y e t ə r. Xoş gəldin! (*Üzünü qibləyə tərəf*). Allah! Özün şahidsən, qızıl-gümüşümü verdim. Özün kömək elə! Mollanın duasını səbəb ol! (*Üzünü xalqa tərəf*). Qoy görüm. Hacı gələndə bir az genə pul ala bilərəmmi ki, mollaya göndərəm, ta işi yaxşı görsün.

SƏKKİZİNCİ GƏLİŞ

Hacı Abdulla və Yetər

H a c ı A b d u l l a. Qonağın getdimi?

Y e t ə r (*hirsli*). Getdi, getdi.

H a c ı A b d u l l a. Niyə acıqlı-acıqlı danışsən?

Y e t ə r. Acıqlı danışmayın, nə eləyim? Oğlan böyüyüb vaxtını keçirdi. Kənddə xəcalətdən məclislərə çıxma bilmirəm. Hamı deyir ki: “Hacının görükür pulu yoxdur, oğluna arvad almayıb”.

H a c ı A b d u l l a. O sözlər boşdur, hamısı məni tanıyır və mənim dövlətimi də bilir. Və oğlumun dəli olmağı da hamıya məlumdur. Kişi özü istəməyəndə mən gücnən almayacağam ki? Sən de görüm, mən nə eləyim?

Y e t ə r. Mən belə bilirəm bu iş dua işidir. Düşmənimiz azdırmı?

H a c ı A b d u l l a. Yaxşı, ona da razıyam. Ala bu on manat. Nə istəyirsən onu elə. İstəyirsən dua yazdır, istəyirsən kitaba baxdır. İşim yoxdur.

Y e t ə r (*pulu alıb cibinə qoyur*). Görərsən ki, bu iş dua işi olacaqdır.

DOQQUZUNCU GƏLİŞ

Niyazəli, Hacı Abdulla və Yetər

N i y a z ə l i (*içəri daxil olur*). Salaməleyküm!

Yetər bir tərəfə çəkilib başını örtür.

H a c ı A b d u l l a. Xoş gəlibsən, əyləş görək!

N i y a z ə l i. Kefin necədir, Yetər nənə?

Y e t ə r (*yavaşdan*). Sağ ol, əziz olasan.

N i y a z ə l i. Mən, doğrusu, gəlmişəm sizi sevindirirəm. Bir xeyir iş var.

H a c ı A b d u l l a, Y e t ə r. Nə olubdur, xeyir ola?!

N i y a z ə l i. İnşallah ki, xeyir olar! Üç gün bundan əvvəl sənin oğlun Ömər mənə oğlum ova gedibləmiş. Orda arvadından söz düşüb, Ömər deyib ki: “hərgah Ağakışının böyük qızını mənə ver-sələr, alaram”.

Y e t ə r (*tərəfə*). Bəs molla deyirdi, bir həftədən sonra məlum olacaqdır?

H a c ı A b d u l l a. Bu bir çətin iş deyil. Ancaq mənə üçün ayıbdı, belə varım ola-ola, Ağakışı kimi kasıb adamın qızını alam.

Y e t ə r. Zərər yoxdur, təki o, arvad alsın.

N i y a z ə l i. Deyərlər, a Hacı, “oğul atasına oxşar”, bu bilmi-rəm... heç kimə oxşamır. Mənə oğlum deyir: “Qaçalıqda əsla əli yoxdur, xasiyyəti də bir özgə xasiyyətdir.

H a c ı A b d u l l a. Doğru deyirsən... mənə oxşuyub, kiçik oğlum. Onun başına dönüm, iyid də deyəndə odur! Qeyrətli, namuslu, düşmə-nini həmişə biləndi!

(Dışqarında qilü-qal düşür, tufəng açılır).

ONUNCU GƏLİŞ

Ömər, Niyazəli, Hacı Abdulla, Yetər

Ö m ə r (*tez özünü içəri salır, o yan-bu yana gəzinib hirsli danışır*). Nə var, nə oturubsunuz? Özünüz öz əliniz ilə evinizi yıxdınız. (*Ata-sına*). O qədər dəlini tərif etdiniz ki, indi bəlasını çəkiniz. (*Gəzinir*).

H a c ı A b d u l l a, Y e t ər, N i y a z ə l i (ayağa dururlar). Nə olubdur ay balam! Nə olubdur?

Ö m ər. Dəxi nə olacaqdır! Bundan artıqdımı şey istəyirsiniz ol-sun? Oğlun Vəli poçt yolunda dörd nəfər adamı bir-birinin yanına salıbdir.

H a c ı A b d u l l a. Öldürübdürmü?

Ö m ər. Bəs, neyləyibdir? Məni də az qalmışdı güllələyələr. Pristav elə bilir, gəlib evdə gizlənidir. Bu saat kazaklar ilə gəlib evin dörd ətrafını kəsdiribdir. (Tüfəng açılır, hamısı qorxur: Yetər başına, Hacı dizinə vururlar. Niyazəli qaçır). İndicə pristav gəlib hamınızı tutacaqdır.

H a c ı A b d u l l a. Gördün hələ nə oldu?! Allah, özün rəhm elə! Bircə mən gizlənim, demiyəsiniz mən evdəyəm. (Qaçıb gizlənir, Yetər də onun dalınca).

Yenə tüfəng açılır.

Ömər bilmir nə etsin, bu vaxt pristav kazaklar ilə içəri daxil olur.
Burada adam tapmayıb, özgə otağa gedirlər.

Pərdə

Dördüncü məclis

ƏVVƏLİNCİ GƏLIŞ

Vəli və onun qaçaq yoldaşları hamısı yaraqlı Hacı Abdullanın evində.

V ə l i. Dünənki kimi işimiz yaxşı olmamışdı.

P i r v e r d i. Necə ki?

V ə l i. Bundan yaxşı nə istəyirsən ki, beş yüz manata qədər əlimizə pul gəldi.

P i r v e r d i. Amma cuhudun yaxşı evini yıxdıq.

Ş a m i l. Pulunu almışdıq, amma gərək özünü öldürməyəydik!

İ s m a y ı l. Öldürməyib nə eliyəcəydik?

V ə l i. Öldürməyəydik gedib pristava yerimizi deyərdi.

P i r v e r d i. Yaxşı oldu ki, öldürdük! Dünyadan bir cuhud əskik olsa, böyükmü şey olar?

M ə n s u r. Cuhudun boynundan əvvəl vuran kim oldu?

V ə l i. Mən.

P i r v e r d i. Xeyr, xeyr! Mən idim!

İ s m a y ı l. Elədi, əvvəl Pirverdi vurdu, ondan sonra Vəli.

V ə l i. Amma mənim qılıncımda da hünər var, ha! Vuran kimi başı düşdü.

Ş a m i l. Elə şeylər çox olacaqdır; min elə cuhud öləcək. Amma görək axırımız nə olacaqdır.

P i r v e r d i. Qorxma, inşaallah ki, axırımız da yaxşı olar. Ölsək də igidliliklə öləcəyik.

M ə n s u r. Doğrudan, görəsən biz öləndən sonra bizə yanan olacaqmı.

İ s m a y ı l. Necə olmaz, ay sağ olmuş? Bir adam ki, igid ölə, ona yanmazlarmı? Vəli, sən Allah, de görək, bizim bu günə düşməyimizin səbəbi çoxdu, sənə nə oldu ki, qaçaq oldun?

V ə l i. Sizin kinə səbəb nə oldu?

İ s m a y ı l. Mən, doğrusunu demək, atamın ucundan olmuşam. Bildir yazda atamnan baqqal Rzaqulunun sözləri çöp gəlir. Evə gələndə dedi ki, “hərgah Rzaqulun bu gecə güllələməsən, mənim oğlum deyilsən”. O saat aynalını götürüb getdim. Sizin canınız üçün, güllənin birini alından elə vızıldatdım ki, dərhal yerə yıxıldı. Ordan qaçan, bu çağa kimi özümü tutdurmamışam.

M ə n s u r. Mən də o dərddənəm.

P i r v e r d i. Mənim işim qız üstədir.

V ə l i. Nişanını qaçırdıblar?

P i r v e r d i. Yox, a kişi, Nuru oğlunun qızını almaq istəyirdim. Nə ki, pulum, qoyunum var idi, qızın yanına gedib gəlirdim. Elə ki, keçən il taxıl kasad oldu, əlim bir az boş oldu, qızı əsla mənə göstərmədilər. Təngə gəlib bir gecə evdəki adamların hamısını doğram-doğram elədim.

Ş a m i l. Mən hələ adam-zad öldürməmişəm. Elə adım çıxsın deyə, çöllərə düşmüşəm.

V ə l i. Mənim qaçaq olmağım da bekara yerə olubdur. Niyazəlinin oğlunna şəhərdən gəlirdik. Dörd-beş atlı uzaqdan gedirdilər. Yoldaşımnan mərc elədim ki, görək kimin gülləsi olara gedib çatar. İki güllə yoldaşım atdı, hamısı boşa çıxdı. Üçünü də mən atdım. Dördünü də bir-birinin yanına saldım. Oğulammı?

H a m ı s ı. Qoçaqsan, vallah!

Hər kəs cibindən fındıq çıxarıb yeyir.

V ə l i. Bu hələ nədir ki! Bundan da hünərli işlər görmüşəm. Bəs atam məni nə üçün Ömərdən artıq istiyir? Hamısı belə qoçaqlıqlarımın səbəbi deyilmi?

M ə n s u r. Doğrudan, a Vəli, sənın qardaşın Ömər çox bişüura bənzəyir!

V ə l i. A kişi, rusca da oxuyanın aqlımı olar? Qara adamın aqlını alıb gedir. Üzünə qənsər, neçə dəfə yaman söz deyiblər, amma bu çağa qədər mərdliklə bir adama cavab vermiyibdir. Ancaq acığı bir adama tutanda ərizə yazır, divana yügürür.

Ş a m i l. A Vəli, sən bizi burada çoxmu saxlayacaqsan? Bizim burda olmağımızı biləllər.

V ə l i. Heç kəs bilməz. Gədəyə demişəm Ömərdən savayı başqa adam qoymasın. Gözləyək, bircə Ömər gəlsin, onun üzünə tüpürməyə. Başı necə qəbul eyliyr, mənim üstümdə atamı, anamı qazamata salıblar, amma o öz kefinə gəzir.

İ s m a y ı l. Allahı seversən, bizi xataya salma. (*Üzünü yoldaşlarına tərəf*). Durun gedək, burda dava düşər.

V ə l i. Nədən qorxursunuz? Düşər, qoy düşsün. Onu bir gülləyə qurban eliyərəm. Bir az rusca oxuyub, özünü bizdən ağıllımı hesab eliyir? (*Acıqlanır*). Ax, ax! Bu hirsli vaxtında əlimə düşə, qarnımı balıq qarnı kimi yarram. (*Əlini xəncərin dəstəyinə aparır*).

İ s m a y ı l. Adam da qardaşını öldürərmi?

V ə l i. Belə qardaşın boynu yerə batsın. O gün yanına adam göndərrib soruşuram ki, necə qeyrəti qəbul eliyir ki, mənim üstümdə atamı, anamı tutublar? Amma özü öz kefinə gəzir. Cavab verir: “Çalışaram hamısını qurtaram”. (*Başını bulayır*). Sən qurtaran adamın başı batsın.

P i r v e r d i. Allahı seversən, qoy görək! Hərgah mən belə bilsəydim sən bundan öteri bizi bura gətirirsən, əsla gəlməzdim.

M ə n s u r (*tərəfə*). Evi yıxılmışın gözünü qan örtübdür.

İ s m a y ı l (*Şamilə*). Durun, yaxşısı budur gedək. Burda bunun xatası var.

Ş a m i l. Durun gedək, mən gedirəm.

Hamı durub getmək istəyir, amma Vəli istəmir

İ s m a y ı l (*Şamilə*). Durun, yaxşısı budur gedək. Burda qalmağın xatası var.

V ə l i. Gedirsiniz, siz gedin. Mən gərək qardaşım Ömərə göstərəm ki, qardaşlıq necə olar. (*Hırlənir*). Ax, ax!.. Ax! (*Vəlini tutub çəkirlər, eşikdə*). Ay Əhməd! Gələndə Ömər ağana deyərsən ki, çox xoşbəxt adamdır, əgər görsəydim, mən bilərdim ki, nə eliyərdim.

İKİNCİ GƏLİŞ

Ə h m ə d (*tək*). Evləri yıxılmışlar getmək istəmirlər ki, hərgah bunların burda olmaqlarından pristav xəbərdar olsa, yəqin ki, məni də qazamata salar. Gündüz axşamadək günlərini quldurluqda, adam öldürməkdə keçirirlər. (*Otağı səliqəyə salır*). Buraları yığışdırım, gərək ki, indi Ömər ağam də gələ.

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Ö m ə r (*dışarıdan səs edir*). Ay Əhməd, ay Əhməd! Gəl atı tut!

Ə h m ə d (*tez yüyürür*) Gərək ki, ağamdır.

Ö m ə r (*çərkəzi paltarda, çəkmədə, əlində matraq, üstüyaraqlı içəri daxil olur və soyunur*). At məni nəhayətdə yorubdur. (*Yerə baxır*). Buralar görsən nə üçün belə zibildir? Görükür, genə mən olmamışam, Əhməd qonaqlıq eliyibdi. Ay Əhməd!..

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

Ə h m ə d. Bəli! (*Gəlir*).

Ö m ə r. Buralar nə üçün genə zibildir? Yüz yol deməmişəmmi evi həmişə təmiz saxla?

Ə h m ə d. Allaha şükür, nə olubdu ki?

Ö m ə r (*əli ilə göstərir*). Gözün kordumu? Görmürsənmi? Olmaya genə qonaqlıq edibsən?

Ə h m ə d. Xeyr ağa, qonaqlıq-zad olmuyubdu.

Ö m ə r. Bəs görükür, bu iki gündə heç buraları süpürməyibsən?

Ə h m ə d. Sən gedəndən gündə iki yol süpürürəm.

Ö m ə r. Yalan danışırсан! Hərgah süpürsəydin, belə olmazdı.

Ə h m ə d. Bu indicə olubdur.

Ö m ə r. Necə indicə?

Ə h m ə d. Belə bu zibilimi deyirsən?

Ö m ə r (*acıqlanır və otaqda hirslı gəzinir*). A... Allahını seversən, yaxşıdır! Hələ təzədən üsuliddin soruşacaq! (*Gəzinir*). Öyrənibsiz, gərək zibil içində əyləşəsiniz.

Ə h m ə d (*süpürür və yavaşdan öz-özünə danışır*) mən neyləyim, öz qardaşın eyliyibdir.

Ö m ə r (*təəccüblə*). Necə?! Öz qardaşım?!

Ə h m ə d. Bəli, sənın qardaşın Vəli!

Ö m ə r. Onun burada nə işi var idi? Kim demişdi ki, onu buraya qoyasan? Sən bilmirsənmi onun üstə atamı da, anamı da tutublar?

Ə h m ə d. Mən neyliyim? Öz yolaşlarınnan gəlib bir xeyli vaxt oturdular. Məni də əsla içəri qoymadılar, dedilər: “Sən qapıda dayan, gəlib-əliyən olsa, bizə xəbər ver”.

Ö m ə r (*hirslı*). Ay anlamaz, doğrudan da ki, anlamaz! (*Gəzişir*). Özün bilmirsənmi onun buraya gəlməyinin böyük xatası var?

Ə h m ə d. Mən nə eləyim? Özləri gücnən gəlib oturdular. İstədim qoymuyam. Vəli ağa qılıncı sivirib az qaldı başımdan vura.

Ö m ə r. Hamısı neçə adam idi?

Ə h m ə d. Dörd-beş nəfər olardılar.

Ö m ə r. Dürüst hesabını da bilmir. Çoxmu oturdular?

Ə h m ə d. Bir xeylaq oturdular, gərək ki, səni gözlüyürdülər.

Ö m ə r. Məni? (*Fikrə gedir*).

Ə h m ə d. Bəli, səni, gedəndə qardaşın dedi ki, “Ömər gələndə deyərsən ki, baxtı yaxşı gətirdi ki, burda olmadı. Hərgah deyir, burda olsaydı, mən bilirdim nə eliyərdim”.

Ö m ə r. Qələt edirsən!

Ə h m ə d. Vallah ağa, elə dedi!

Ö m ə r (*hırlənir*). İtil gözümdən, rədd ol! (*Əhməd dışarı çıxır*). Məni... mi?.. (*Dayanır, fikir edir*). Gör ha! O, yəqin ki, məni öldürmək istəyirmiş. (*Fikrə gedir*). Pərvərdigara! Gör avamlıq nə yerə çatıbdır ki, qardaş qardaşı öldürmək istəyir. Səbəb nədir? Səbəb odur ki, mən onun düşmənlərini öldürmürəm. (*Fikrə gedir, üzünü xalqa tərəf*). A kişi! Gör dünya nə yaman olubdur. İnsanın ürəyinin belə bir daş olmağını aşkar görürəm. Bimərifətlik, nadanlıq adamı bu dərəcədə heyvan edərmiş! Tfu, belə qeyrətə! İnsan belə şeyləri fikir elədikcə, tük-

ləri biz-biz olur... (*Bir az fikirdən sonra*). Ah... nadanlıq! Böyük bə-lasanmış! Bizim müsəlman millətinə nəzər et, firəng millətinə nəzər et. Zəmin asimanadək təfəvüt var. Məgər Xudavəndi-ələm firəng millətini ağıllı yaradıb, müsəlmanı ağılsız? Gedərsən Firəngə görərsən ki, cəmi millət guya bir ata-ananın oğludur. Baxarsan işlərinə: oxu-maq, yazmaq, işləmək, bir-birinə kömək etmək. Amma... (*Fikrə ge-dib gəzişir*). Amma bizim millətə baxarsan guya ki, qəflət yuxusuna mübtəla olubdur. Əsla dünyadan xəbəri yoxdur. Bunun səbəbi nadan-lıq deyilmi? Ah... ah! Məni... mi, məni öz qardaşım istəyir öldürsün?

Bu vaxtda dışarıdan səs gəlir.

M ə h ə m m ə d a ğ a (*dışarıdan*). Ay Əhməd, deyirlər Ömər gə-libdir, evdədirmi?

Ə h m ə d (*dışarıdan*). Bəli, evdədir.

BƏŞİNCİ GƏLİŞ

Məhəmməd ağa və Ömər

Ö m ə r (*başını qapıdan çıxardıb çağırır*). Məhəmməd ağa, buyu-runuz!

M ə h ə m m ə d a ğ a. Salaməleyküm! Xoş gəlibsiniz!

Ö m ə r. Çox sağ olunuz, əyləşiniz görək. (*Kürsü verir*).

M ə h ə m m ə d a ğ a. Bir şey edə bildinizmi?

Ö m ə r. Necə ki? İkisini də qurtardım.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Həqiqətmi?!

Ö m ə r. Həqiqət. Bir saatdan sonra gələcəklər. Mən özüm qa-bağca gəldim ki, evi tədarük edim.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Bəs söhbət ediniz görək, iş nə yerdə qurtardı? Burda səs düşmüşdü ki, guya Sibirə göndərəcəklər.

Ö m ə r. Qurtarmaqları belə oldu ki, naçalnikdən çox təvəqqe et-dim bu səfər buraxsın. Bundan sonra söz verdim ki, atam-anam və özüm onunla bilmərrə əlaqəmizi kəsirik. Əlimdən kağız alıb dedi ki, “hərgah qeyrisi olsaydı, yəqin ki, Sibirə getmişdi; çünki qanun qaçağa kömək edəni ağır tənbeh edir”.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Onu doğru deyir.

Ö m ə r. Xülasə, bu barədə söhbətimiz çox oldu və axırda dedi ki, “sizin mərifətinizə ümidvaram ki, zakonun bərəksinə getməzsınız. Bu barədə sizin onlardan qanacaqlı olmağınıza şəkkim yoxdur. İnşallah, işi bir tövriklə görərsınız ki, nə sizə və nə sizin ata və ananıza yamanlıq olmasın”. Dəxi nə deyim? Özünüz bilirsiniz ki, dil və zakon bilmək belə ittifaqlarda iş görür.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Amma onu da yəqin ediniz, hərgah bu iş bir də təkrar olunsa, dəxi qurtarmaq qeyri-mümkündür. Ona görə lazımdır ki, işinizdə həməvaxt ehtiyatlı olasınız, qardaşınız Vəli ilə gərəkdir bilmərrə əlaqənizi üzərsınız.

Ö m ə r. Əlbəttə, gərəkdir elə ola. Vallah, mən dəxi bundan sonra işə qarışmayacağam. Belə şey olmaz ki, bir adamın aqlının səbəbindən bu qədər adam puç ola. Doğrudur, qardaş şirin olar və onun pis günü mənimdir. Amma nə etməli ki, avamlıq, tərbiyəsizlik, bimərifətlik gözlərini kor və ürəyini daş edibdir, bilmərrə insan cərgəsindən çıxıbdır.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Ay sağ olmuş! Bir bu deyil ki, bizim müsəlmanın çoxu belədir.

Ö m ə r. Xeyr, bunun tək mən görməmişəm. Zira ki, bir qardaş ki öz qardaşının ölməyinə qəsd edə, ondan əskik, ondan biinsaf adam olarmı?

M ə h ə m m ə d a ğ a. Nə söyləyirsiniz? (*Ayağa durub Ömər in əlinə tutur və təəccüb edir*). Necə? Qardaşınız sizin canınıza qəsd edir?

Ö m ə r. Bəs görükür bilmirsiniz. (*Başını yerə tutur*).

M ə h ə m m ə d a ğ a. Xəbər im yoxdur.

Ö m ə r. Yaxşı ki, xəbəriniz yoxdur. Hərgah bilsəniz, yəqin qanınız xarab olar.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Siz mənim canım, deyiniz görüm, nə olubdur?

Ö m ə r (*üzünü özgə tərəfə tutur*). Doğrusu, mənim eybimə gəlir deyəm.

M ə h ə m m ə d a ğ a. (*Öməri tutur*). Xeyr, gərəkdir deyərsınız görüm nə ittifaq düşübdür?

Ö m ə r. Nə? (*Fikrə gedir*). Məni?.. Ah,... Allah... (*Fikrə gedir və başını əli ilə tutur*). Məni qardaşım.. Öldürmək istəyir... (*Yerə baxır*).

M ə h ə m m ə d a ğ a (*təəccüblə*). Nə deyirsiniz? Belə şey olmaz! (*Tərəfə*). Mən belə şeyə inanmıram.

Ö m ə r. İnanmırsınız? Bizim gədədən sual ediniz.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Gədə hardan bilir?

Ö m ə r. Yoldaşları ilə bu gün buraya gəlibmişlər. Hənzuz bu qəsd ilə ki, məni evdə tapıb öldürsünlər.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Buraya gəlibmişlər?! (*Təəccüb edir*). Pərvədigara! (*Üzünü xalqa tutur*). Gör, insan da bu məqamə çatarmış! Ya rəbb! Görəsən, bundan da yaman, dəhşətli zəmanə olacaqdırımı?

Ö m ə r (*Məhəmməd ağanın yanına gəlir*). Mən bir cana borcuyam; özümdən fikir etmirəm. Ancaq mənim heyfim atama, anama gəlir ki, məndən sonra sağ qalsalar, hər divanənin ucundan böyük bəlalara giriftar olacaqlar.

M ə h ə m m ə d a ğ a (*hirsələnir*). Onların borcudur yaman günlər görmək, zira ki, bunun bu tövr insafsız hərəkətlərinə səbəb ata və ananın tərbiyəsidir.

Ö m ə r. Doğru buyurursunuz. Oğulun yaxşı, pis olmağı ata və ananın tərbiyəsinə bağlıdır. Amma bunlarda da günah yoxdur. Çünki onların qanacaqlarına görə tərbiyə belə lazımdır. Mənim fikrimcə, günah bir mənim ata və anamda deyil, bəlkə müsəlman millətinə yol göstərənlərdədir. Bunlar insana ən lazım olan qanunları buraxıb, cüzvi qanunlar ilə başını tovluyublar. Millət isə mədəniyyətdən uzaq düşüb. Yaman bir halda bulunur. Bu tövr bədbəxtlik hər millətin içində olubdur, amma onlar bizdən tez anlayıb oxumağın dalınca gediblər və bu tövr bəlalardan xilas olublar.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Bircə deyin görüm, nə səbəb Vəli sizinlə ədavətə başlayıbdır.

Ö m ə r. Mənimlə ədavətinin səbəbi odur ki, onun düşməni mən öldürürəm. Bu barədə də kərrat ilə mənə sifariş göndəribdir. Amma mən cavab vermişəm ki, mən heyvan deyiləm. (*Əyləşir*).

M ə h ə m m ə d a ğ a (*tərəfə*). Gəl bundan sonra insana inan! Bir ata-ananın balası belə ədavət başlayanda, dəxi yadların işlərinə nə üçün təəccüb edirik? (*Gəlib Ömər in əlindən tutur*). Salamət qalınız! Doğrusu, artıq qalıb belə sözlər eşidib, qanıma xarab etmək istəmirəm.

Ö m ə r (*ayağa durur*). Məhəmməd ağa! Bir az dayanınız. İndicə ola ki, onlar da gələlər. Mən də təkəm, əyləşiniz, bir az söhbət edək. Heç hirsəlməyin, bunlar hamısı keçər gedər.

M ə h ə m m ə d a ğ a (*əyləşir*). Axı, mən necə hirsəlməyim ki, gözüüm görə-görə insan heyvan dərəcəsinə çatıbdır.

Ö m ə r. Zərər yoxdur. Məşhur məsəldir deyirlər: “Yaxşılıq elə at dəryaya, balıq bilməsə, xalığı bilər”. İndi mən də əlimdən gəlidiyi yaxşılığı edəcəyəm.

H a c ı A b d u l l a n ı n s ə s i. Ay Əhməd! Ay Əhməd!

Ö m ə r. Gəldilər. (*Ayağa durur*). Siz əyləşin, mən gedim yərbəyer edim. (*Dışarı çıxır*).

M ə h ə m m ə d a ğ a (*ayağa durur*). Həqiqət, Ömər mənim heyfimə gəlir. Özü nəhayətdə qanacaq, mərifətli oğlandır. Doğrudur, Ömər başına bir iş gəlsə, biçərə qocalar tövbətövr bəlalara giriftar olacaqlar. (*Fikrə gedir*).

ALTINCI GƏLİŞ

Hacı Abdulla, Ömər və Məhəmməd ağa

M ə h ə m m ə d a ğ a (*geri dönüb Hacıya qabağına gedir*). Allaha şükür olsun ki, sağ və salamat evə gəlib çıxdınız! (*Baş ayib əlini verir*).

H a c ı A b d u l l a. Çox sağ ol! Oğulun bəlasını ata-ana gərəkdir çəksin. (*Əyləşir*).

Ömər qapının yanında durur.

M ə h ə m m ə d a ğ a (*tərəfə*). Başına dəyibdir, ləzzətini görübür. (*Hacıya tərəf*). İnşallah ki, bundan sonra başınız belə bəlalara görməz!

H a c ı A b d u l l a. İnşallah! (*Ömərə*). Get gör, anan hərgah dərman istəsə, ya gədəni göndər, yəinki özün get. (*Ömər çıxır*).

M ə h ə m m ə d a ğ a. Xeyr ola, nə olubdur ki?

H a c ı A b d u l l a. Özün bilmirsənmi, arvad xeyləğinin qazamata tabı olmaz? Bir az azarlı kimidir.

M ə h ə m m ə d a ğ a. İnşallah, heç şey olmaz.

YEDDİNCİ GƏLİŞ

Niyazəli, Qurbanəli, Ağakışi, Hacı Abdulla və Məhəmməd ağa

N i y a z ə l i, Q u r b a n ə l i, A ğ a k i ş i. Salaməleyküm, a Hacı!

N i y a z ə l i. Gözümüz aydın, a Hacı! Allah-taala genə sağ-salamat qurtardı!

Q u r b a n ə l i . Görükür, Allahın şəfqəti keçibmiş!

A ğ a k i ş i . Ay sağ olmuşlar! Bunları həmişəlik tutmamışdılar ki, ancaq aparmışdılar ki, Vəli ələ düşə. Naçalnik gördü ki, belə şeynən ələ gələn deyil, buraxdı.

H a c ı A b d u l l a . Yox, elə deyil, bizim işimiz lap katerijni dalı da pasıyan kəsilibmiş, çünki naçalnikə xəbər verirlər ki, güya Vəli gecələr bizdə yatır. Allah Ömər in işinə varsın, ərizəynən, şahidnən bizi bir tövr qurtardı.

M ə h ə m m ə d a ğ a . Naçalnik özü sizinlə danışdı mı?

H a c ı A b d u l l a . Necə ki! Gələndə bizi öz yanına aparıb nəsihət verdi və dedi ki, “onu yəqin bil ki, Ömər in xatirəsinə buraxıram; çünki Ömər, ümidvaram ki, zakona bərəks getməz və sizi pis yoldan daşındırar”.

N i y a z ə l i (*tərəfə*). Gör sən allah, işə bax! Atanı oğula tapşırır!

A ğ a k i ş i . Görükür rusca bilməyinə, sözü də ötkündür.

Q u r b a n ə l i . Elə olacaq, elə...

M ə h ə m m ə d a ğ a . Yaxşı ki, indi bunu başa düşürsünüz.

H a c ı A b d u l l a . Ay Əhməd!

Ə h m ə d (*eşikdən*). Bəli!.. (*İçəri daxil olur*).

SƏKKİZİNCİ GƏLİŞ

Əhməd, əvvəlki lər Ömər dən başqa

H a c ı A b d u l l a . Ömər evdədimi?

Ə h m ə d . Xeyr, getdi dərman almağa.

H a c ı A b d u l l a . Yaxşı get! (*Fikrə gedir*). Allah düşmanıma da qazamatı göstərməsin. A kişi, tək olsan, genə yaxşıdı, Yetər də bir yandan!

A ğ a k i ş i . Yaxşı, indi bəs Vəlinin bərəsində nə fikir eliyirsiniz?

N i y a z ə l i . Nə eliyəcək? Öz kefinə gəzir, qoy gəzsin.

H a c ı A b d u l l a . Ömər deyir, qoy tutulsun. Ondan ötəri ki, naçalnik deyib ki, “hərgah özü tutulsa, ola bilər ki, az tənbeh oluna”. Və deyir: “Biz özümüz də arxayın olarıq”. Mən də fikir eliyirəm, görürəm, doğrudur.

A ğ a k i ş i . Allahı sevərsən, qoy görək! Xalqın yanında hörmətin var, onu da istəyirsən puçmu eliyəsən?

N i y a z ə l i. Elə də şey olarmı ki, gözün görə-görə oğlunu aparıb qazamata salalar!

Q u r b a n ə l i. A Hacı, aqlını uşaq aqlına vermə, hörmətin itər gedər.

M ə h ə m m ə d a ğ a (*tərəfə*). Sizi görüm hörmətdən düşəsiniz, inşaallah!

DOQQUZUNCU GƏLİŞ

Eşikdə birdən tüfəng açılıb qılı-qal düşür. Səs gəlir “Kim vurdu? Kim vurdu?”

Xalq bir-birinə qarışır. Hacı Abdulla və Məhəmməd ağa dışarı qaçırlar.

Yetər ağlayır. Öməri əllərində içəri gətirirlər.

Hacı Abdulla başına vurur. Öməri yerə qoyurlar, qeyriləri deyirlər: “Heyif sənə, cavan oğlan!” Məhəmməd ağa Ömər in başının üstə durub, başını sığal edir.

Xalq səs salır.

Eşikdən səs gəlir, Hacı özünü itirir.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Allahı seversiniz, səs salmayın! (*Ömər gözlərini açıb-yumur, yavaşdan danışır*). Qoyun görək, nə deyir!

Ö m ə r. Mənim əzizim Məhəmməd ağa, mən dünyadan gedirəm.

H a c ı A b d u l l a (*başına vurur*). Anasına deyin gəlsin.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Bircə təvəqqe edirəm, səs salmayın! (*hamı xamış olur*). Qardaş, Ömər, kim vurdu?

Ö m ə r. Özün... bilir... sən!.. (*Səs gəlir*).

M ə h ə m m ə d a ğ a. Ş... ş... Qardaş! Necə özün bilirsən? Əməlli danış. Allaha şükür, səndə bir şey yoxdur. Danış, söylə, rahat ol və vəsiyyəət elə. Atan, anan yazıqdırlar.

H a c ı A b d u l l a. Doğru deyirsən, bircə qoy vəsiyyəət eləsin görək, kim güllələdi?

Ö m ə r (*başını bulayır*). Xeyr!... Məni... nadanlıq... avamlıq... bi... mərifətlik güllələdi. Bunlar hamısı... (*Tərpənir*). Ah!.. Adamı... heyvan edərmiş! Ah! Nadanlıq!..

M ə h ə m m ə d a ğ a. Dəxi nəfəsi gəlmir. (*Gözlərini və ağızını örtür*).

Pərdə

ŞAMDAN BƏY

Dörd məclisdə komediya

ƏFRADI-ƏHLİ-MƏCLİS

Yusif – *mədəniyyətli, qulluq edən cavan oğlan, Avropa libasında*

Qulu – *Yusifin nökəri*

Xədicə – *Yusifin nişanlısı, 19 yaşında*

Hacı İbrahim – *Xədicənin atası, 40 yaşında*

Nigar – *onun övrəti, 50 yaşında*

Nazlı – *onun qulluqçusu, 20 yaşında*

Niyaz bəy – *Xədicənin dayısı, 40 yaşında, çərkəzi libasında*

Şamdan bəy – *Yusifin dostu, 30 yaşında, çərkəzi libasında, bıığı yoğun*

Sultan

Murad

Rəsul

} *Yusifin dostları, cavan oğlanlar, 30 yaşında
Kimi Avropa libasında və kimi çərkəzi libasında*

Rza bəy

Heydər bəy

Nəcəf bəy

} *Şəhrin mütəşəxxis bəylərindən
40 yaşında çərkəzi libasında*

Cəfər – *Hacı İbrahimin nökəri*

Pərzad qarı – *qoca övrət, 50 yaşında*

Birinci məclis

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Yusif otağında əyləşib kağız oxuyur. Ev, şəhər evi. Bir neçə kürsü və bir küncdə miz üstündə kitablar və kağızlar

Y u s i f. Açım kağızı, görün mənim əziz nuri-çəşmim Şamdan bəy nə yazıbdır? (*Oxuyur*). “Rəfiqi-mehrabanım Yusif! Xeyli vaxtdır səninlə ayrılıb didarına həsrət qalmışam. Amma indi ümid edirəm ki, səninlə görüşəm. Ah! Nə xoşbəxt olardım bu yavuş vaxtda səninlə bir otaqda oturub keçən günlərdən söhbət edəydim! Məlum ola ki, bu ayın axırınadək səninlə görüşəcəyəm. Salamət qal! Şamdan”. (*Kağızı mizin üstünə qoyur, sonra üzünü xalqa tutub*). Heç bundan yaxşı şey olarmı ki, qəlbədən istədiyini dostdan məktub alasan! Həqiqət, bu yaxşı şeydir! Yaxşı yoldaş dar gündə lazım olar. On ildir ki, Şamdan ilə görüşməmişəm. İndi gərək ki, surəti də təğyir tapıbdır. (*Kağızı götürüb yenə oxuyur*). Bunun yazmağına görə gərək bu günlərdə buraya gəlsin. (*Durub qapıya tərəf gedir və Qulunu çağırır*). Qulu!

İKİNCİ GƏLİŞ

Qulu və Yusif

Q u l u. Nə buyurursunuz?

Y u s i f. Bu saat o yan otağı (*əli ilə göstərir*) təmiz edərsən və hazırlarsan; çünki bu günlərdə bizə qonaq gələcəkdir.

Q u l u. Otaq təmizdir. Ancaq heç şeyimiz yoxdur ki, qoyaq.

Y u s i f. Necə şey? Bir taxt qoyarsan və yorğan-döşək hazır edərsən.

Q u l u. Ağa! Artıq yorğan-döşəyimiz yoxdur.

Yusif fikrə gedir.

Y u s i f. Yaxşı, sən get, mən bir az fikir edim. (*Qulu dıxarı çıxır. Yusif bir az fikirdən sonra*). Həqiqət, Şamdan çox pis vaxtda gəlir: heç şey hazır deyil. Nə yorğan var, nə döşək, nə də balıq və nə də pul vardır ki, bunların hamısını alam... Ah!.. (*Fikrə gedir*). Hamısından yaxşı öz yorğan-döşəyimi ona verim, mən necə olsa dolanaram. (*Bir az fikirdən sonra Qulunu çağırır*). Qulu! Ay Qulu!

Qulu daxil olur.

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Yusif və Qulu

Q u l u. Bəli!

Y u s i f. Get mənim yorğan-döşəyimi yan otağa apar.

Q u l u. Ağa, bəs sən?

Y u s i f. Mən yola gedərəm. Mənim üçün bir yaz yorğanı qoy... Xülasə, elə olsun ki, Şamdan dostumun yanında xəcalət çəkməyim. Dəxi sən öz işinlə məşğul ol. Mən gedirəm, hər kəs məni sual etsə, de ki, bu saat gələr. (*Geyinib dışarı çıxır*).

Q u l u (*tək, evi səliqəyə salır və öz-özü ilə danışır*). Mənim ağamın işlərinə təəccüb qalmalıdır. Bu vaxtadək qulluq edibdir, amma bir şeyi yoxdur. Özgələrin evinə gedirsən, bir küncdə divan, bir yanda stollar və stullar, divarlarda xalılar və şəkillər, dörd dəst yorğan-döşək. Xülasə, adam istəməyir ki, evdən dışarı çıxsın. Mən hətta bir neçə adam bilirəm ki, mənim ağamdan az məvacib alırlar, bununla belə padşah kimi dolanacaqları vardır, amma bizim... çörək yeməyə qabımız da yoxdur. Ev şeyləri lazım olduqca qonşulardan götürməkdən doğrusu, bezar olmuşam. Axırda elə olar ki, qonşular da verməzlər, onda görək nə edəcəyik. Neçə kərə demişəm ki, yoldaşlara az xərc et, adam gərək son gününün dərdinə qala. Hər deyəndə sözü bu olubdur ki, “yoldaşlıq yaxşı şeydir. İnsan gərəkdir bir-biri ilə dostluq etsin. Pulu yığıb öləndə özüm ilə aparmayacağam ki”. Doğrudur, amma insan gərək hər şeyi yolunda eləsin. Bu dünyaya ümid bağlamaq olmaz. İnsanı bu dünyada pul ilə istəyirlər. Bəli, hələ çahildir, pis günlər görməyibdir. Dolanacaq çox asan görünür. Amma xeyr, insanın başında yüz min yazılar var, yüz min xətalər. Kim bilir gələcəkdə nə olacaqdır... Ondən savayı Yusif ağıllı cahillərdən biridir. Nə üçün gərək fikir eləməsin ki, bu gün-sabah toy edəcək, görək toyu nə ilə edəcək? Pulu vardırımı? Xülasə, nə deyim. Bu zamanənin cahillərinin işlərini anlamaq çətindir. Vallah, özgəsi olsaydı, mən bir gün də burada dayanmazdım. Amma nə fayda ki, Yusifi çox istəyirəm, mənimlə nəhayətdə mehriban dolanır. Məndən olsa, ömrümün axırınadək ona qulluq edərəm. Əzbəs ki, onun xasiyyəti və mehribanlıığı məni özünə qul edibdir. Belə adamın bir parça çörəyi mənim üçün qeyrilərdən çox-çox yaxşıdır. Onu da yaxşı bilirəm ki, o da məni çox istəyir. (*Kitabları düzəldir, dışarıdan səs gəlir*). Gərək ki, gələn odur.

Y u s i f (*otağa daxil olub başlayır hirsli gəzməyə*). Ah!..

Qulu ona baxır.

Q u l u. Allaha şükür ağa, nə olubdur ki, hirslənibsən?
Y u s i f. Heç... Bir az... pul lazım idi... Tapa bilmədim...

Q u l u. Nə qədər lazımdır?

Y u s i f. Beş-altı manat.

Q u l u. Onun fikrini etmə. Mənə verdiyin məvacibdən qalır. (*Əlini cibinə salıb pul çıxardır*). Buyur.

Y u s i f (*başını aşağı salıb pulu alır*). Qulu, sən heç darıxma, ancaq bu ayı döz, ondan sonra mənim əlimə bir yerdən pul gələcəkdir. Onda sən nə desən ona əməl edərəm. İndi sən get işlə məşğul ol.

Qulu dışarı çıxır.

Y u s i f (*tək*). Yaxşı ki, Qulu mənə köməklik etdi. Yoxsa ki, Şamdan dostumun yanında xəcalət çəkəcəkdim. (*Durub gəzinir*).

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

Sultan, Murad, Rəsul içəri daxil olurlar.

H a m ı s ı. Salamöyleyküm!

Y u s i f (*qarşılıqlarına gedib*). Ay öyleyküməssalam, qardaşlar! Əyləşiniz. (*Əli ilə stul göstərir*).

Hər biri bir stul götürüb əyləşirlər.

S u l t a n. Bu gün bazardan keçərkən Quluya rast gəlib sənin əhvalını sual etdim. Qulu dedi ki, guya qonaq gözlüyürsünüz, doğrudurmu?

Y u s i f. Bəli, doğrudur.

M u r a d. Hərgah sizin evinizdə darlıq etsə, olmazmı ki, bizə düşə?

R ə s u l. Doğru deyir, Muradgilə düşsün. Allaha şükür, otaqları boldur.

S u l t a n. Muradgil bəlkə bir az uzaq ola. Onda qoyun, bizə düşsün.

Y u s i f. Heç zəhmət çəkməyin. Hamınızdan artıq dərəcədə razıyam. Ancaq iraq qonaq olsa, əlbəttə, layiq deyil belə nizamsız evdə saxlamaq. İş buradadır ki, gələcək qonaq sizin kimi yavuş dostlarımdandır. 3-4 il bir yerdə olmuşuq. O məni tanıyır, mən onu. Bir-biri-

mizdən gizlin işimiz olmaz. Mənim bu nizamsız evim ona çox xoş gələr. Özü yaxşı oğlanların biridir. İnşaallah gələr, görərsiniz.

S u l t a n. Görünür ki, yaxşı oğlandır; çünki o məclis olmayubdur ki, onu yada salmayasınız.

M u r a d (*evə nəzər yetirir*). Təəccüb edirəm, bu neçə ildə burada necə dolanırsınız. (*Yusifə tərəf*). O pul ki burada sizdən çıxır, o qiymətə yaxşı otaqlar tutmaq olar.

R ə s u l. Ay, ay! Yusifin burada olmağının səbəbi çoxdur.

Y u s i f. Yaxşı dediniz.

S u l t a n. Bəli, şair deyir: “Məhəbbət bir bəla şeydir, giriftar olmayan bilməz...”

M u r a d. A! İndi anladım!

Y u s i f. Həqiqət, onu Sultan doğru deyir.

S u l t a n. Tez olun görək, toyunuzu edək, bir az kef çəkək.

R ə s u l və M u r a d. Yaxşı dedin, vallah.

Y u s i f. Mən razıyam, günü bu gün olsun. Amma nə fayda ki, atası deyir: “Bir az səbir etmək lazımdır”.

M u r a d. Xoşbəxtlik buradadır ki, qız da Yusifi istəyir.

S u l t a n. Nəinki istəyir və hətta dəli-divanədir. (*Yusifə nəzər yetirir*).

Y u s i f. Çox da elə yox. Ancaq sizi özümə yavuş dostlardan bilib deyirəm ki, qız həqiqət istəyir və bir neçə dəfə özü ilə söhbət etmişik. Ağillı, kamallı, həqiqət, insanı valeh edir.

R ə s u l. Bunun ağıl-kamalının çox olmağına səbəb nədir?

S u l t a n. Əlbəttə oxumaq...

M u r a d. Tərbiyə.

Y u s i f. Doğru dediniz, tərbiyə dəxi şərtəndir. (*Murada baxır*).

S u l t a n. Xeyr, şəxs ola bilər ki, çox elm oxumuş olsun və tərbiyəsi az olsun...

M u r a d və R ə s u l. Haqdır.

BEŞİNCİ GƏLİŞ

Qapı açılıb Şamdan bəy yol paltarında içəri daxil olur.

Y u s i f (*ayağa durur*). Səni biz çoxdan gözlüyürdük.

Ş a m d a n. Bir az gec oldu. Çünki knyaz Çavçavadze Şirvana gəlib bizə düşmüşdü.

Y u s i f (*qonaqları göstərir*). Bu yoldaşlarım ilə də aşna olsan!
(*Şamdanı göstərib*). Bu hənuz qonaqdır ki, mən gözlüyürdüm!
H a m ı s ı (*durub əl verirlər*). Çox əcəb! Çox əcəb!

Hər kəs öz yerində əyləşir.

S u l t a n. Bəli, çox yaxşı oldu ki, bizim şəhərə buyurdunuz.
(*Şamdana tərəf*). İnşallah, bu şəhərin bir neçə qəribə şeylərini görüb
gəlməyinizdən narazı qalmazsınız.

Ş a m d a n. Həqiqət, şəhərin bərəsində çox oxuyub və çox eşitmi-
şəm. Və amma oxumaq və eşitməklə insan rahatlanmaz, gərəkdir göz-
lə hər şeyi görüb, hiss etmək. Buna görədir ki, neçə illərdi buraya gəl-
mək arzusunda idim. Və axırda iş belə oldu ki, sizin və mənim rəfiqim
Yusif (*əli ilə göstərir*) yoldaşlıq şərtini yerinə yetirib burada qulluq
tapıb və öz qulluğumu buraxıb buraya gəldim. Və Yusifin məktubla-
rında həmişə siz cənabların xahişilə mən buraya gələm, oxuyur idim.
Xülasə, Xuda ömür versə, sizə qulluq etməyə mən də borcluyam.

H a m ı s ı. Biz həmişə sizin qulluğunuzda hazır varıq.

M u r a d. Hərçənd sizi görməmişdiksə də, amma Yusif sizdən o
qədər danışıbdır ki, həqiqət, uzaqdan-uzağa məhəbbət bağlamışdıq.

R ə s u l. Həqiqət, elədir.

Ş a m d a n (*baş əyir*). Çox məmnunam!

Y u s i f. Bağışlayın, siz söhbətə məşğul olun, mən dəxi bir neçə
şey lazımdır hazır edim. (*Deyib dışarı çıxır*).

S u l t a n. Siz öz işinizdə olun. Bizdə də o qədər qüvvə olar ki,
qonağımızı qoymaq qəmgin olsun.

Həmü gültür.

Ş a m d a n (*baş əyir*). Çox razıyam! Qəzetlərdə yazılan əxbara
görə məlum olur ki, bu şəhərin müsəlmanları alış-verişlə çox tərəqqi
ediblər və ona görə də deyirlər, guya burada olan dövlət Zaqafqaziya-
nın heç yerində yoxdur.

M u r a d. Bəli, elədir... Fəqət nə xeyri?

Ş a m d a n. Necə ki?

S u l t a n. Murad cəmiyyəti-xeyriyyəni nəzərdə tutub bu sözü
deyir.

R ə s u l. Aşkar deməli, pulları çoxdur, amma millətə xeyirləri az.

Ş a m d a n. Bəli, indi anladım. Hənuz buyurduğunuz sözləri mən
neçə dəfələrlə “Tərcüman” qəzetəsində oxumuşam və mən dəxi bu

barədə öz yerimizdə neçə dəfələrlə camaata demişəm və bir neçəsi dəxi sözümlə eşidib Şirvanda dördəcən məktəb açdırmışam. (*Yusif içəri daxil olub Qulu isə stolu hazır edirlər*). Və lazımdır ki, siz də burada bu barədə bir iş görəsiniz.

Y u s i f (*əyləşir*). Bəli, insan ancaq dövlətlə bəxt qazana bilməz. Xoşbəxt olmaq üçün mədəniyyət dəxi lazımdır, o da ki, bizim müsəlmanda yoxdur.

M u r a d. Şamdan bəy! Eyib olmasın, bağışlayın, bir şey sual edə-cəyəm: evlisiniz, ya yox?

Ş a m d a n. Xeyr və heç fikrimdə yoxdur evlənmək...

S u l t a n. Səbəb?

R ə s u l. Görünür, istəyirsiniz ömrünüz azadlıqla keçsin.

Ş a m d a n. Xeyr, ondan savayı mən doğrusu alsam, oxumuş qız alacağam. O da ki, hələ bizim müsəlman arasında çox az tapılar. Hər-gah, həqiqət, bu səbəb olmasaydı, mən indi çoxdan evlənmışdim. Çünki çox qızlar mənim səbəbimə bədbəxt olublar.

M u r a d. Necə ki?

Ş a m d a n. Doğrusunu demək, bilmirəm mənə nə görüblər ki, (*biğim burur*) görən kimi mənə aşiq olurlar. Mən də almaq istəməyib, görürsən özlərini biçarələr həlak edirlər.

H a m ı s ı. Bəli, mümkündür!

Stol hazır olub, qəhvə ortalığa gəlir.

Y u s i f. Zəhmət çəkib buyurasınız, qəhvə içək.

Hamı durub mizin ətrafında əyləşir.

M u r a d. Bəli, oxumuş övrət çox yaxşıdır, amma həqiqət, məhəb-bətsiz də evlənmək bir şey deyil.

Ş a m d a n. Bizlərdə iki tərəfdən məhəbbət çətin tapılar. Çünki bizim adətdə övrət kişiyyə görünmək yoxdur.

Qəhvə içib qurtarırlar.

Y u s i f (*gəlir, ikinci dəfə qəhvə təklif edir*). Ah! Ah!

Hamı Yusifə diqqətlə baxır.

M u r a d. Bu barədə Yusif özünü xoşbəxt hesab edə bilər.

Ş a m d a n. Necə ki?

S u l t a n (*Şamdana tərəf*). Siz buyurduğunuz şərtlər hamısı Yusif-də vardır.

R ə s u l. Bəli, həmi oxumuş, həmi məhəbbət...
Ş a m d a n. Yusif! Həqiqət necə ki, eşitmişəm və indi də ki, rəfiq-
lərin deyirlər, sənə insanın paxıllığı tutar.
M u r a d. Xudavəndi-aləm elə eləsin ki, bu iş tezliklə başa gəlsin.
H a m ı s ı. İnşaallah! İnşaallah!
Y u s i f. Təşəkkür edirəm! (*Qəhvə təklif edir*). Buyurunuz.
H a m ı s ı. Xeyr, dəxi zəhmət çəkməyin.

Qulu stəkanları yığışdırır.

S u l t a n (*yoldaşlarına tərəf*). Dəxi biz gedək. Şamdan bəy də yol-
dan gəlib yorğundur, bir az yatıb dincini alsın.

Hamı – Murad, Sultan, Rəsul durub əl verib çıxmaq istəyirlər.

Ş a m d a n. Siz məndən arxayın olun; mən çox da yatmaq sevmə-
yirəm. Bu gün dörd gündür mən yuxusuzam. Çünki gələn gündən bir
az müqəddəm bizim şəhərə Tiflisdən gürcü knyazları ki mənim ilə
əvvəldən dostluğumuz var, gəlmişdilər. Onlar ilə dörd gün-dörd gecə
ov eləmişik...

H a m ı s ı. Bəli, bəli, bədənin salamatlığındandır. (*Baş əyib dışarı
çıxırlar*). Salamat qalın!

Ş a m d a n və Y u s i f. Xoş gəldiniz!

Y u s i f. Əzizim! Get otağa, bir az dincini al.

Ş a m d a n. Çox gözəl. (*Gedir*).

Y u s i f (*tək*). Həqiqət, çox xoşbəxtlikdir, ki, ürəyin istəyən dostu
qonaq saxlayıb bacardığın hörməti ona eyləyəsən. Hərçənd məndə o
qədər qüvvə yoxdur ki, Şamdana layiqincə hörmət edim. Amma eybi
yoxdur. Şamdan elə yoldaş deyil ki, mənə çox da diqqət tuta. Özü bilir
ki, mən bir dərviş adamam.

ALTINCI GƏLİŞ

Qulu və Yusif.

Q u l u. Ağa! Pərzad qarı gəlib səni görmək istəyir.

Y u s i f. De gəlsin.

Qulu dışarı çıxır və Pərzad içəri daxil olur.

YEDDİNCİ GƏLİŞ

Yusif və Pərzad.

P ə r z a d. Salaməleyküm, Yusif bəy!

Y u s i f. Xoş gəlibsən, Pərzad nənə. Əyləş. (*Stul göstərir*).

P ə r z a d. Zəhmət çəkmə, mənim dədəm-babam stul üstə əyləşməyiblər. Mən yerdə oturacağam. (*Yerdə əyləşir*).

Y u s i f (*gülə-gülə*). Hə... hə... yaxşı, yaxşı! Əyləş görək nə var, nə yox? Təzə xəbərdən-zaddan?

P ə r z a d. Təzə xəbər-zad yoxdu. Ancaq yoldan gedirdim yadıma düşdü ki, səndən soruşum görüm, axı işi nə yerdə qoydun?

Y u s i f. Necə iş?

P ə r z a d. Necə ki, necə iş? Toyu deyirəm da...

Y u s i f. Toy hələ qalıbdır. Qızın atası-anası bu gün-sabaha qoyurlar. Görək nə tövr olacaqdır.

P ə r z a d. Pəh, pəh, pəh! Ölmə eşşəyim ölmə, yaz açılar yonca bitər!.. (*Əlini oynadır*). Səndən görürəm, toy eləyən olmayacaq.

Y u s i f. Necə olmayacaqdır ki, gecə-gündüz toyun fikrini çəkirəm. Amma nə edim ki, deyirlər hələ səbir et...

P ə r z a d. Onlar hamısı sözdü. Belə bilirəm qızı dəxi sənə vermək istəmirlər. Ondan ötəri ki, qızı çox dövlətliklər istəyirlər.

Y u s i f. Onlar boş işdir. Bu ara sözüdür və belə sözlərə inanma.

P ə r z a d. Genə sənə versəydilər, mən də bir parça çörək yiyəsi olardım. Heç olmasa toyda bir az pul yığardım. Görəsən hansı iraq adama verəcəklər. Xeyri də özgülər görəcək. (*Fikrə gedir*). Sən bilir-sən, ay Yusif bəy, ona arxayın olubsan ki, qız səni sevir, amma sən öz canın üçün inanma. Qızı da yoldan çıxardarlar.

Y u s i f. Kim çıxardacaq?

P ə r z a d. Mənim kimi küpəgirən qarı azdımı? Vallah elə cadu-pitilər qayırlar ki, qızı yatdığı yerdə gecə vaxtı gətirirlər...

Y u s i f (*gülə-gülə*). Hə... hə... hə... Nə edək! Qoy etsinlər. Sən ki, Allaha şükür, sağsan. Sən də mənə tərəf cadu edərsən ki, mənim işim avand olsun.

P ə r z a d. Ah! Keçəl dərman bilsə, öz başına sürtər. Mən hərgah dərman bilsəydim özümə elərdim ki, belə tez qocalmayam...

Y u s i f. Pərzad nənə, qocalıq məgər pis şeydirmi?

P ə r z a d. Ah, Allah kəssin belə şeyi! Qocalıqdan yaman şey yoxdur, ay balam! Sözüne nə gəlin qulaq asır, nə oğul, nə nəvə. Bir parça çörək hərdənbir versələr verirlər, verməsələr gərək ağzı möhürlü oturasan. Elə ki, bir az dindən, deyirlər: “Qoca köpək dinmə, səsinə kəs”. Bunlar hamısı da oğuldan keçir. Mənim oğlumu görürsənmi arvadına bir söz deyə bilməz. Ancaq acığı tutanda ağzına gələni mənə deyir. Belə oğulun başına at torbası keçirim. (*Bərkdən*).

Y u s i f. Pərzad nənə, görükür, oğlun övrətini çox istəyir.

P ə r z a d. Çox istəyir dedin, qoydun. Bir gün olmaz ki, əliboş gəlsin: bir gün tumanlıq alır, bir gün köynəklik alır, bir gün nə bilim başına yaylıq alır. Mən yazıq qalırım baxa-baxa. Üç ildir bircə don alıb, indi də gəlinim ağzını açanda deyir ki, “Anam, donu belə tez xarab eləmək olmaz ki? Ərim yazıq deyilmi?” (*Ağlayır*). Nə bilim, vallah, cavablarını bir Pərvərdigar versin. Xoş sənin ananın halına ki, Allahın rəhmətinə gedibdir, gəlin üzü görməyibdir.

Y u s i f. Pərzad nənə, sən elə bilirsən hamı oğullar səninki kimi olur?

P ə r z a d. Elə demə, arvad alandan sonra sənə deyərəm. Sənin canın üçün Yusif bəy, arvad xeylağı elə şeytan olur ki, kişini bir öpüşlə aldadır.

Y u s i f (*tərəfə*). Özü də şeytan oldu! Ay Pərzad nənə, sən özün sən Allah, gəlin olanda qaynananla necə dolanıbsan?

P ə r z a d. Mənim işim özgə. Ondan öteri ki, mənim qaynanamın ağzı çox yava idi. Harada oturardı deyərdi ki, “mənim gəlinim yox olsun”. Ondan öteri ki, atası evinə çörək-zad göndərəndə həmişə ərimə deyərdim. O da onun üzünü danlardı. Doğrusu, elə vaxt da olub ki, iki-üç gün ac qoymuşam.

Y u s i f (*tərəfə*). Hə... hə... Nə tökərsən aşına, o da gələr qaşığına.

P ə r z a d ı n g ə l i n i. Ay əmidostu! U!..

P ə r z a d (*tez ayağa durur*). Gördün hələ, boynu qırılmış gəlinimin səsidir, tumanını çəkə-çəkə gəlib məni tapıb. (*Gedir*). Salamət qal, Yusif bəy!

Y u s i f (*dalınca gedə-gedə*). Xoş gəldin!

Dişqarıda övrət səsi gəlir, Pərzadı çağırır.

Pərdə

İkinci məclis

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Hacı İbrahimin evi, dövlətli, Avropa qaydasında. Xədicə tək.

X ə d i c ə. Pərvərdigara! Nə vaxtadək mən qanlı yaşlar tökəcəyəm! (*Üzünü yuxarı tutur*). Nə vaxt mənim ürəyimin yarası sağalacaqdır? Ya Rəbb! Görəsən məhəbbətdən qüvvətli şey olarmı? Qaranlıq gecələri aydın göstərən, insanı ay və ulduz ilə danışdıran məhəbbət deyilmi? Ya rəbb! Mən bədbəxt bir şəxsin oduna yanıq, rəvadırımı ki, axırda muradıma çatmayım?.. (*Birdən əli ilə başını tutur və bərkədən*) Uf!.. Nə yaman fikirdi mənim başıma gəldi! (*Gah gəzinir, gah dayanıb durur*). Bəyəm məhəbbət ondan ötürüdür ki, illərlə bəslədiyinq gözəl fikirlər axırda bir dəqiqənin ərzində puç ola? Xeyr, ruzigarı mən o qədər bivəfa bilmirəm. Əlbəttə, hərəgah məhəbbət ancaq mənim tərəfimdən olsaydı, mümkün olardı ki, bu iş başa gəlməyə. Amma mənim yəqinimdir ki, Yusifin mənə məhəbbəti mənimkindən az deyil. Bıçarə Yusif mənim ucumdan nələr çəkibdir. (*Fikrə gedir*). Görüm, ya Rəbb, nə vaxt yarımğa görüşəcəyəm?! (*Fikrə gedir*). Yusiflə görüşməyi hərdən yada salıq ruhum təzələnir... (*Fikrə gedir*). Ah, bu qədər səbir etmək olmaz. Yaxşısı budur Nazlını çağırım, gedib Yusifə desinq ki, mən onunla görüşmək istəyirəm. O vaxt açıq ürəyimin dərđini ona deyərəm. Yusif insafa gəlib işi təxirə salmaz. (*Gedib Nazlını dıřarıdan səsləyir*). Nazlı! Ay Nazlı!

Nazlı daxil olur.

İKİNCİ GƏLİŞ

X ə d i c ə (*Nazlını əlindən tutub*). Nazlı! Mənim dərđim günügündən artır və özün də bilirənsə ki, səbəbi nədir. Səni özümə başdan yavuş adam bilib hamı gizlin olan fikirlərimi sənə demişəm. İndi özün bil. Bundan artıq dəxi dayana bilmirəm. (*Ağlayır*).

N a z l ı. Nə var, xanıq Xədicə! Nə olubdu? (*Xədicə ağlayır, Nazlı yavuş gedib qolundan tutur*). De görüm, axı nə olubdu? Göz yaşını nə üçün tökürsən?

X ə d i c ə. Of... Sən Allah yaramı təzələmə, tabım yoxdur, təzədən açıb sənə ürəyimin dərini deyim... Ancaq... (*İstəyir danışsın, ağlamaq tutub qoymur*). Ancaq... Səndən təvəqqe edirəm ki, bu gün necə olsa, Yusifə deyəsən mənim yanına gəlsin. Belə vaxt heç ələ düşməz. Atam-anam dayımgilə gediblər, özləri də gec gələcəklər. Yusifə deyərsən ki, səninlə gəlsin. Elə ki Yusif darvazadan içəri daxil oldu, darvazanın qapısını bağlarsan, ta gələn olsa xəbər etsin. Onda Yusifi dal qapıdan yola salarıq.

N a z l ı. Xanım! Çox yaxşı, amma qorxuram bu iş axırda açıla. Sonra Yusif üçün də, sənin üçün də xarabçılıq olar.

X ə d i c ə. Görünür ki, hələ uşaqsan. Məhəbbət meyvəsini dadmayıbsan. Hərgah dadsaydın, bu sözü deməzdin. Sən elə bilirsən bizim məhəbbətimizi heç kəs bilmir? İnandırıram ki, bu işdən hamı xəbərdardır.

N a z l ı. Doğrudur, bir neçə adam bilir və Yusiflə sən əvvəlinci dəfə görüşürsən. İki-üç dəfə olubdu. Amma genə yaxşıdır ki, bir neçə vaxt hələ gizlin tutasınız.

X ə d i c ə (*tərəfə*). Pərvədigara! Məhəbbət hissiyatı olmayan adam ilə nə müşküldür danışmaq? (*Gedib Nazlının əlindən tutur*). Nazlı! İnsan hər şeyi pünhan tutsa, məhəbbəti pünhan tuta bilməz. Allahu istərsən, mənim dərdimə əlac et...

N a z l ı (*tərəfə*). Gələsən atası anası ilə danışdığı söhbəti açıb deyim... (*Fikrə gedir*).

X ə d i c ə (*əlindən tutur*). Niyə fikrə getdin? Yoxsa bir şey bilir-sən? Hə? De... De, görüm.

N a z l ı. Doğrusu... Yusifin tərəfindən bir şey eşitməmişəm. Amma yaxşı olardı ki, bu fikirləri yavaş-yavaş başından çıxardasan. Çünki necə ki, mən görəyəm bunun axırı puç olacaqdır...

X ə d i c ə (*təaccüblə*). A... Görükür, səndə xəbər çoxdur. İndi de görüm ki, nə var? Yoxsa, and olsun bu məhəbbətimə özümü burada həlak edəyəm. (*Şey gəzir*).

N a z l ı (*onu tutur*). Sakit ol. Bu saat hamısını sənə bərbəbir deyim: dünən axşam çay vaxtı atan və anan bağçada oturub sənin sözünü danışmışdılar. Mən də ağacın altında oturub çay hazır eləyirdim. Sözlərindən görükür ki, səni Yusifə verməyəcəklər.

X ə d i c ə (*təaccüblə*). Məni?.. Yusifə?

N a z l ı. Bəli.

X ə d i c ə (*tərəfə*). Pərvərdigara! Nə acı sözlərdir mən eşidirəm. (*Nazlıya tərəf*). Səbəbini bilmədinmi?

N a z l i. Səbəbi odur ki, necə ki atan deyirdi Yusif kasıbdır...

X ə d i c ə. Sən bunu yəqin eşidib deyirsən?

N a z l i. Lap bu qulaqlarımnan. (*Qulaqlarımı göstərir*).

X ə d i c ə. Uf! Fələk!.. (*Əyləşib üzünü əlləri ilə tutur və bir az fikirdən sonra*). İndi ki, belədir, get bu saat Yusifi çağır gəlsin, heç olmasa axırıncı dəfə onun üzünü görüm və dərdimi ona bəyan edim. Ta bir az ürəyim odu sönsün.

N a z l i. Buyurursan, gedərəm. (*Dişqarı çıxır*).

X ə d i c ə (*tək, üzünü xalqa*). Pərvərdigara! Dünyanın işinə bax, insanı heyvan dərəcəsinə tuturlar. Məni Yusifə vermək istəirlər. Ondan ötrü ki, onun pulu yoxdur... (*Fikrə gedir*). Uf! (*Ürəyini əli ilə tutur*). Ruzigara bax... İstəyirlər məhəbbəti pulla puç edələr. Görükür, ata və ana qızı verəndə onun gələcək xoşbəxtliyini dövlətdə görürlər. Dəxi bunu bilmirlər ki, məhəbbət etdiyi işləri heç dövlət etməz... (*Saçını əli ilə tutub bərkədən*). Uf! Bu bəlalı başıma necə fikirlər gəlir. (*Fikrə gedir*). Yox, yox, sonra mən dəxi yaşamaram.. And olsun Yusifin canına, hərgah bu iş başa gəlməsə, özümü həlak edəcəyəm... (*Fikrə gedir*). Xeyr, ruzigarı mən o qədər bivəfa bilmirəm ki, Yüsiflə məni ayrı sala. Bir az səbir edim... İndi yəqin ki, gələr. (*Səs gəlir*). Gərək ki, gələn odur. (*Baxır, Yusifi görüb başını aşağı salır*).

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Yusif və Xədicə.

Y u s i f (*təəccüblə*). Xədicə! (*Yavuş gedib qucaqlayır. Xədicə başını aşağı salıb cavab vermir*). Xədicə! Niyə danışmırsan? Nə olub sənə? Desən görüm. (*Xədicə cavab vermir*). Xədicə! Sən mənim canım, de görüm nə üz veribdir? Bəsdir, məni az incit. (*Xədicə ağlayır*). Bircə de görüm? Nə üçün ağlayırsan?

X ə d i c ə. Necə ağlamayım ki, illərlə bəslədiyim məhəbbəti ruzigar puç etmək istəyir... (*Ağlayır*).

Y u s i f. Necə? (*Qucaqlayır*). Necə?.. Bir də de görüm!

X ə d i c ə. Yusif! Səni and verirəm bizim məhəbbətə, qoy bir az sənin qucağında nəfəs alım. Bəlkə bu axır görüşümüz oldu.

Y u s i f (*birdən ayağa durur*). Xədicə! Sən nə söyləyirsən? Fikrin özündədirmi? Necə ki, axır nəfəsdir, ha? De görüm, yoxsa and olsun sənin bu zülfərinə, özümü bu saat həlak edərəm. (*Əlini cibinə uzadır*).

X ə d i c ə (*Yusifə bərkdən tutub*). Ay, bircə səbir et.

Y u s i f (*qucaqlayır*). De görüm, bu nə sözlərdir sən deyirsən.

X ə d i c ə. Bircə de görüm, məni nə vaxt xoşbəxt edəcəksən?

Y u s i f. Nazlı Xədicə, sənin xoşbəxt olmağın qalıb ata və anana. Onlar da deyirlər ki, guya sən hələ toya hazır deyilsən.

X ə d i c ə. Bəli, hərgah atam-anama qaldısa, ikimiz də bədbəxt olmuşuq.

Y u s i f. Nə üçün?

X ə d i c ə. Görükür, onlar indi fikirlərini dəyişiblər. Məni sənə vermək istəmirlər. Bu xəbəri mən bu gün eşidib sənə adam göndərdim ki, hamı əhvalatı sənə deyim, ta başımıza bir çarə qılaq.

Y u s i f. Axı, səbəbi nədir ki?

X ə d i c ə. Səbəbi odur ki, guya dövlətin yoxdur və guya məni dövlətli istəyir.

Y u s i f. Xədicə! Bunlar ara sözüdür, belə sözlərə inanma. (*İrəli gəlib Xədicəni qucaqlayır və Xədicə Yusifə qəmgin baxır*).

X ə d i c ə. Of! Yusif! Görək ki, sənin üzünə axır baxışımıdır. (*Üzünü tutub ağlayır*).

Y u s i f (*Xədicəni qucaqlayır*). Xədicə! Sən onu yəqin bil ki, sən mənimsən mən səninin. Və ondan savayı niyə bir fikir etmirsən ki, hərgah sənin özgəyə meylin olmasa, kimin hünəridir səni verə, zira ki, şəriətlə müxalif işdir.

X ə d i c ə. Hərgah şəriətlə iş görsələr, mənim qorxum yoxdur. Amma nə fayda ki... (*Ağlayır*).

Y u s i f (*tərəfə*). Bunu Xədicə doğru deyir. Pərvərdigara! Gör pül insanın gözlərini necə tutur ki, şəriət unudulur və o məhəbbət ki gələcəkdə iki nocavan onunla xoşbəxt olacaqlar, nahaq yerə puç edilir... (*Fikrə gedir və bərkdən*). Uf! Uf!

X ə d i c ə (*gedib Yusifin əlindən tutur*). Yusif! Biz burada çox qala bilmərik; çünki indi anam gələr. Ancaq bir söz xəbər alacağam.

Y u s i f. De görüm!

X ə d i c ə. Sənə and verirəm mənim sənə olan məhəbbətimə, doğrusunu de görüm, hərgah ruzigar belə bivəfa oldu ki, bizi bir-birimizdən ayırdı, onda tədbirin nədir?

Y u s i f. Uf!... Sənin sözlərin mənim ürəyimi dağlıyr. And olsun (*ayağa durur, bərkdən*) bizim məhəbbətə! And olsun bu yolda tökülən göz yaşlarıma! And olsun bu zülfərə (*əli ilə göstərir*) ki, məni kəmənd edibdir! Hərgah məqsuduma çatmasam, özümü bir dəqiqədə həlak edərdəm...

X ə d i c ə (*əlini ürəyinə qoyub*). Dəxi bir az sakit oldum. (*Tərəfə*). Mən bundan elə bu sözləri gözləyirdim. (*Yusifə*). Dəxi mənim üçün bu sözlər kifayət edər.

Dişqarıda səs gəlir.

Y u s i f (*tələsmiş*). Mən dəxi gedim, gəlib bizi burada görərlər, yaxşı olmaz.

X ə d i c ə. Gedə bilərsən...

Y u s i f (*Xədicənin əlini öpüb*). Salamət qal (*Dişqarı çıxır*).

X ə d i c ə. Xoş gəldin! (*Xədicə tək*). Məhəbbət, həqiqət yaxşı şeydir! Mən Yusiflə asanlıqla ayrıldım. Çünki istəmədim onun ruhuna zəhmət verim. Hərçənd o gedəndə ağlamaq istədim, amma xeyr, mən ağlasaydım Yusifin ürəyi xarab olardı, mən dəxi ona tab gətirə bilməzdim... Eybi yoxdur, səbir edərdəm. Aşkar ağlamayıb, pünhan ağlarım. (*Əyləşib üzünü tutur*).

Anası içəri daxil olur və

Xədicəni bu halda görüb onun yanına gedir.

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

Xədicə və Nigar

N i g a r. Xədicə, ay balam, nə üçün belə oturubsan, yatırsan.

X ə d i c ə (*birdən qalxıb*). Yox, yatmıram... Bir az yorulmuşam, dincimi alıram.

N i g a r (*tərəfə*). Görəsən genə nə olub? Üzündən qəm dəryasına batmış görünür... Ay balam, genə Allaha şükür, nə olub sənə belə pozulubsan?

X ə d i c ə. Heç...

N i g a r (*yavuuq gedib*). Axı de görüm, nə olub sənə? Hərgah azarlısan, adam göndərim həkim gəlsin.

X ə d i c ə (*başu aşığı*). Mənim həkimim... sizsiniz...

N i g a r. Yəni kim?

X ə d i c ə. Səninlə atam...

N i g a r. Mən sənin sözlərindən əsla baş açə bilmirəm. (*Yavuuq gedib əlindən tutur*). Ay balam! Bircə dərdini desən, görüm. (*Tərəfə*). Qaydadır, görmüşük qızın nə dərdi olsa anasına deyər. Amma bu evi yıxılmışın qızı heç görmədim ki, bir otura mənimlə söhbət edə. Eh, özün bil, sabah-birigün ərə gedərsən, sənin də canın qurtarar, mənim də.

X ə d i c ə (*tərəfə*). Uf!..

N i g a r. Heç ah-vay eləmə. Az qalıbdır, iş düzəlibdir. Bir ay çəkməz ki, toyun olar...

Hacı İbrahim içəri daxil olur.

BEŞİNCİ GƏLİŞ

Hacı İbrahim, Nigar və Xədicə.

H a c ı İ b r a h i m (*Xədicəni qəmgin görüb*). Genə nə var, anabala oturub kimin qeybətini edirsiniz.

Xədicə ayağa durur.

N i g a r. Heç kəsin. Öz dərdimiz məgər azdırmı?

H a c ı İ b r a h i m. Nə olub Allaha şükür! Bir qızın var, onu da bu yavuuqda ərə verərsən gedər.

N i g a r. Doğrudan, iş nə tövr oldu?

Xədicə dışarı çıxır.

H a c ı İ b r a h i m. Kişiyə söz verdim. İndi gərək hazırlaşaq.

N i g a r. Yaxşı, de görüm, yerinə yetibsənmi, gərək necə adamdır: atası kimdir, anası kimdir?

H a c ı İ b r a h i m. Arvad, sən Allah, qoy gərək. Yenə arvadlığına salma. Nəyinə lazımdır kimin oğludur, kimdir və ulu babasının adı nədir? Pulu ki var, hamısından yaxşıdır.

N i g a r. Məgər pulu çoxdurmu?

H a c ı İ b r a h i m. Ay sağ olmuş! Pulunamı söz var! Malınamı söz var! Mülkünəmi söz var! Hamısı bol! Ye, iç, yat! Bundan yaxşı dəxi nə istəyirsən? Şirvan mahalında iki kişi varsa, biri budur. Axı, dövləti qoyub Yusifə mən niyə verim? Doğrudur, oxuyub əli qələmlidir amma aldığı altmış manat məvacibdir. Onunla külfətini necə dolandırın? Sən indi adam göndər qızın dayısına, gəlsin toyun tədarükünü görək.

Nigar çıxır.

H a c ı İ b r a h i m. Yox, bu iş çox yaxşı oldu. Doğrusunu demək, Yusif pis oğlan deyil. Amma nə fayda ki, az məvacib alır. Mənim bir qızımdan savayı heç kəsə yoxdur və qızımı da versəm, yəznəm mənimlə gərək olsun. Yəznəm də kasıb olsa, mənim dövlətimi iki ilin ərzində yeyib gedəcək. Amma hərgah dövlətli olsa, bu dövlət qurtaran deyil...

Nigar daxil olur.

ALTINCI GƏLİŞ

Nigar, Hacı İbrahim

N i g a r. Adam göndərdim. İndi ay kişi, bir iş var ki qız bu işə razı olmaya. Ondən ötəri ki, qonşu arvadların sözüne görə qızın könlü Yusifədir.

H a c ı İ b r a h i m. Arvad! Eyibdir, belə sözlər danışma, necə ki qızın könlü Yusifdədir? Sən qız anasısan. Sən gərək ona nəsihət edəsən və hərgah razı olmasa de ki, biz onun gələcəyi üçün çalışırıq və istəyirik ki, gələcəkdə o, bir parça çörək yiyəsi olsun. Zəmanəmiz pul zəmanəsidir, ondan da savayı, kişinin əsli bəydir.

N i g a r. Özün bil. Amma bu iş çətin olacaqdır.

H a c ı İ b r a h i m. Heç bir çətinliyi yoxdur. Sən arvadsan, mən bilən işləri sən bilməzsən. Qoy dayısı gəlsin, o, başa düşər.

Niyaz bəy içəri daxil olur.

YEDDİNCİ GƏLİŞ

Hacı İbrahim və Niyaz bəy.

Niyaz bəy. Salaməleyküm!
Hacı İbrahim. Əleyküməssalam! Gəl görək Niyaz bəy, əyləş.
(*Yer göstərir*).

Niyaz bəy gəlib əyləşir.

Niyaz bəy. Xeyir ola, Hacı əmi?
Hacı İbrahim. İnşaallah ki, xeyirdir! Xədicənin işindən ötəri zəhmət vermişəm.

Niyaz bəy. Mən təəccüb edirəm sizin işinizə. Nə üçün bu vaxta qədər belə işi qoyursunuz qala? Yusif necə ki, mən eşitmişəm, işə tül verməyinizdən narazıdır.

Hacı İbrahim. A kişi, Yusif nədir-zad nədir? Qızı özgə adama verirəm.

Niyaz bəy. Nə deyirsiniz? Mən sizin sözlərinizi başa düşə bil-mirəm.

Hacı İbrahim. Nə başa düşməyi var. Qızı dəxi Yusifə vermərəm, özgə adama verirəm.

Niyaz bəy (*təəccüblə*). Kimə?

Hacı İbrahim. Çox yaxşı adamdır. Şirvan bəylərindəndir, çox yaxşı mülkü-maaşı var. Özünün deməyinə görə kefi çox kökdür.

Niyaz bəy. Hacı əmi, belə şeyi eləmə. Eyib şeydir. Xalqı üstünüzə güldürməyin və görün bir oxuyub, tərbiyəsi vardırımı?

Hacı İbrahim. Ay sağ olmuş, mənim nəyimə lazımdır, bilim oxuyub ya yox. Pul ki var, hər şeydən yaxşıdır...

Niyaz bəy. Elə deməyin. Nə qədər pulu çox olmuş olsa da, yə-nə Yusif ondan məsləhətdir. Çünki zamanəmiz belə zamanədir ki, in-diki mədəniyyətli və mərifətli qulluq adamları bizim müftə yeyən bəylərdən əfzəldirlər. Zira ki, bunların əlində qələm var və o qələmlə həmişə bir parça çörəkləri var. Amma baxırsan bizim dövlətliklər öz nəfəslərini pula satıb cürbəcürə yollarla pul qazanırlar və öləndən sonra onların tərbiyəsiz olan uşaqları qalan dövlətin axırına çıxırlar... Ondan

masəva, bu oxuyub tərbiyə alanların nəzərləri külfətə ayrı, avamlarınkı ayrı, məsələn, mərifətli kişi heç vaxt övrət üstünə övrət almaz. Övrəti öz zindəganlığında özünə yavuş yoldaş bilib onu qoymaz pis günlər çəksin. Amma mərifətsiz kişidən hər şeyi gözləmək olar. Gündə bir övrəti döyər, elə ki, bir az pulu artıq oldu, bir özgəsini də alar. Axırda görərsən ki, biçarənin ocağı viran oldu. Belə ittifaqlar azdırmı?

H a c ı İ b r a h i m. Niyaz bəy! Niyə elə şeylər danışırsınız? İki övrət almaq şəriətdə də var ki?! Və hərgah o, mənim qızımın üstünə övrət alsa, bir saat qoymaram qızım onun evində qala.

N i y a z b ə y. Mən təəccüb edirəm ki, siz şəriəti yaxşı bilə-bilə nə üçün şəriətə böhtan deyirsiniz?

H a c ı İ b r a h i m. Necə?

N i y a z b ə y. Ondan ötəri ki, şəriətimiz buyurmur ki, iki ya üç övrət al. Şəriətdə deyilir ki, yaxşı olar ki, övrətin ola-ola ikincisini almayasan. Amma elə ki, alırsan, gərəkdir bu şərt-şürut gözləyəsən. Ona görə sizin canınız üçün, hərgah şəriətə görə iki övrət alsaq, əsla düz deyil. Zira ki, o şərt-şürutu ki, qanunda var, onu heç kəs layiqincə yerinə yetirə bilməz.

H a c ı İ b r a h i m. Xülasə, iş olub-gedibdir. Qızı vermişəm, siz də gediniz qıza xeyir-dua veriniz.

N i y a z b ə y. Mən xeyir-dua verməyə həmişə hazırım, amma işlərinizə qarışmayacam. (*Hirsi*).

H a c ı İ b r a h i m. Niyaz bəy! Belə söz nə üçün danışırsınız? Görükür, yəqin oğlanı görməyibsiz. Hərgah görərsəniz, bilərsiniz ki, mən səhv etməmişəm.

N i y a z b ə y (*ayağa durur getməyə*). Bəli, dəxi mən gedim.

H a c ı İ b r a h i m. Xeyr, getməyin, mən oğlanı bu gün çaya çağırmışam. Çünki sabah gedir ki, tədarük edə. İki həftədən sonra toydu. Əyləşin, indi oğlanı siz də görüb aşna olarsınız.

Dişqarıdan səs gəlir.

H a c ı İ b r a h i m. Gərəkdir, gələn odur. (*Durub qapıya gedir*). A... Salaməleyküm! Salaməleyküm! Buyurun görək.

Şamdan içeri daxil olur.

SƏKKİZİNCİ GƏLİŞ

Ş a m d a n (*Niyaz bəy tərəfə gedib əl verir*). Salaməleyküm!

Şamdanı Niyaz bəy görüb tanıyır və danışmayıb heyran qalır.

H a c ı İ b r a h i m. Əyləşiniz. Allah qoysa, nə vaxt təşrif aparırsınız?

Ş a m d a n. İnşallah, bir-iki gündən sonra.

H a c ı İ b r a h i m. Bəs eşitdim ki, sabah buyuracaqsınız.

Ş a m d a n. Bəli, fikrim var idi sabah gedəm. Ancaq qubernatorla bir az işim olmağa görə qaldım.

H a c ı İ b r a h i m. Qubernatorla aranız varmı?

Ş a m d a n. Necə ki? Dünən məni çaya çağırıb saat on birədek oturub söhbət etmişik. (*Hacı İbrahim Niyaz bəyə baxıb lovğalanır*). Çoxusu ondan ötəri getmirəm ki, qubernatorun bu günlərdə qonaqlığı olacaqdır. Məndən təvəqqe etdi ki, mən də orada olam.

Hacı İbrahim Niyaz bəyə baxır və Niyaz bəy başını bulayır.

H a c ı İ b r a h i m. İnşallah, gələndən sonra mənim də bir işim var. Qubernatordan keçir, onu da düzəldərsiniz.

Ş a m d a n. Çox əcəb. Bu vaxtadək bir iş olmuyubdur ki, mənim təvəqqemi yerinə yetirməyə. Mənim burada çox dostlarım var. Sudun pərsədəteli, prokuror və qeyriləri. Bunların vasitələri ilə neçə adamları qulluğa qoymuşam.

Cəfər çay gətirir.

H a c ı İ b r a h i m. Buyurun çay içək.

Mizə yavuş oturub çay içirlər.

Ş a m d a n. Bir ay bundan müqəddəm mənim tanışlarımdan biri pədsuda düşmüşdü. Qohum-əqrəbaları bilirdilər mənim divan adamları ilə dostluğum var. Hamısı gəlib ayağıma düşdülər ki, onu qurtaram. Həqiqət, özümün də çox yazığım gəldi. Bir balaca kağız yazıb o saat onun işini təmizə çıxartdım. Xülasə, sizin dövlətinizdən sözüm

çox ötkəmdir. Burada, bəlkə tanıyasınız, Yusif adlı bir oğlan var... m... m... Onun üstündə çox zəhmət çəkib müəllimlikdən özgə yerə təyin etdirdim. (*Yavaşdan*)

H a c ı İ b r a h i m. Maşallah sizə. (*Fəxr edir*). Belə işlərdə hünər lazımdır. (*Stəkanların aparıb çay gətirir*).

Ş a m d a n. Belə adamlar ilə aşna olmağımıza səbəb görürsünüz ki, xalq da mənə hörmət edir. Məsələn, indi şəhərə gedəndə qabağımıza heç olmasa əllyəyədək adam gələcəkdir.

N i y a z b ə y. Bəli... m... m... Bu mərtəbəyə çatmaq üçün böyük hünər lazımdır.

H a c ı İ b r a h i m. Əlbəttə, əlbəttə.

N i y a z b ə y (*tərəfə*). Amma yaxşı gop vurur.

Ş a m d a n (*ayağa durur*). Məni dəxi bağışlayasınız, çünki vaxtım yoxdur sizinlə söhbət edəm.

H a c ı İ b r a h i m. Bəs, niyə belə tez? Əyləşəydiniz bizimlə bərabər çörək yeyərdik.

Ş a m d a n. Çox məmnun və məsrurəm. Ancaq knyaz Sakarililə, qubernatorun yeznəsidir, bu gün firəng konsulu ilə ki mənim qədim dostumdur, bağda rast gəlib çox-çox təvəqqe etdilər ki, bu gün onlara gedəm.

H a c ı İ b r a h i m. Bəli, hərgah söz veribsiniz, vacibdir.

Ş a m d a n (*Hazırlaşır*). Doğrusu, bu aşna dostlar adamı qoymurlar ki, rahat olsun. Çox böyüklərin hələ gözlərinə görükmürəm. (*Əl verir*). Xudahafiz. (*Gedir və onun dalınca Hacı İbrahim. Birdən guya yadına qapıda bir şey düşüb geri qayıdır*).

Ş a m d a n. Ola ki, poçtxana bu yavuqluqdadır.

H a c ı İ b r a h i m. Bəli, bəli. (*Özü gedib qələm və kağız gətirir*).

Şamdan yazır və danışır.

Ş a m d a n. Elə indi yadıma düşdü. Gərək bir tel vuram Peterburqa, qraf Zamburski məni dəxi gözləməsin. (*Tel yazıb gedir*). Salamət qalın!

Hacı İbrahim də onun dalınca

N i y a z b ə y (*tək, ayağa durur*). Bizim qızların evlərini elə belə seylər yıxır. A kişi, qəribə bihəya adamdır! Məni utandırır ki, mənim

yanımda özünü bu qədər tərif edir. Dəxi mən nə danışım... (*Fikrə gedir*). Heyif! Heyif ki, elə qızı belə adama verirlər... Gör sən Allah, o adama xəyanət edir ki, evində yeyir-içir və özü də dəxi bir adam olubdur. Doğrudur, ata istəyir ki, qızını yaxşı yerə versin, tainki axırda bir parça çörək sahibi olsun. Amma bunlardan baş məhəbbətdir, zira ki, bir övrətlə kişinin bir-birinə məhəbbəti oldu, onlar heç vaxt korluq çəkməzlər. Onlar bir-birinə xoş gəlməkdən ötrü hər ikisi çalışacaqlar ki, zindəganlıqları xoş keçsin, ta bir-birindən narazı olmasınlar. O məhəbbət ki, Xədicə və Yusifdə var, necə ki, mən bilirəm, bu xoşbəxtlikdir... (*Fikrə gedir*). Bəlkə qız dəxi istəmir... Yaxşı olar ki, özünü mən buraya çağırıb bir neçə sual verim. (*Gedib qapıdan səs edir*). Nazlı! Ay Nazlı! Xədicəni bura çağır. (*Gəlib əyləşir və fikrə gedir*).

Xədicə içəri daxil olur.

DOQQUZUNCU GƏLİŞ

Xədicə və Niyaz bəy

X ə d i c ə. Salaməleyküm, dayı!

N i y a z b ə y. Əleyküməssalam! (*Üzünə diqqətlə baxır*). Niyə saralıbsan? Azarlısanmı?

X ə d i c ə (*başı aşağı*). Bəli, bir az başım ağrıyır.

N i y a z b ə y. Ay balam, mən sənənin dayınam. Təvəqqe edirəm, səndən bir şey xəbər alacağam, doğrusunu mənə deyəsən. Heç məndən utanma...

X ə d i c ə. Nə buyuracaqsınız, buyurun.

N i y a z b ə y. Doğrusunu de görüm, sən Yüsifə getmək istəyirsən, ya yox?

Xədicə utanıb başını aşağı salır, cavab vermək istəmir.

N i y a z b ə y. Sən mənim canım, utanma de. Çünki iş bir tövr olubdur ki, gərək mən biləm...

X ə d i c ə (*yavaş-yavaş oturur və tərəfə*). Ah, görədim, Pərvərdigara, mən nə vaxtadək səbir edəcəyəm?

N i y a z b ə y (*gedir Xədicənin yanına*). Xədicə, sən mənim canım, de!

X ə d i c ə . Mən artıq cavab vermək istəmirəm. Ancaq onu bil ki, mənim Yusifə olan məhəbbətim məni, ya bizdən birimizi bədbəxt edəcəkdir. Of! (*Ürəyi gedib uzanır*).

Niyaz bəy tez başını tutur və adam çağırır.

N i y a z b ə y . Xədicə! Özünü toxtat... Ay Nazlı! (*Bərkdən*). Su götür. (*Nazlı gəlib qapıdan baxıb tez gedir su gətirməyə*). Ağanı, xanımını çağır bura.

Hacı İbrahim, Nigar, Nazlı tez gəlirlər. Hamı heyran qalır.

N i g a r (*başına vurur*). Vay, anan ölsün! Gördün hələ nə oldu?

Pərdə

Üçüncü məclis

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Yusifin otağı. Şamdan bəy

Ş a m d a n (*ayaq üstə*). İndi bildim ki, mən Şirvanı bir gecənin içində nə üçün atıb buraya gəldim. Deyəsən mənə elə deyirdilər: get. Görükür, xeyrim var imiş. Yoxsa belə şey olmazdı ki, mən elədim. Cibin bir qəpik pulsuz gələsən belə şəhərə, çox çətin işdir. Bəli, görükür səbəbi var imiş. Dəxi nəyimə lazım Yusif tapdığı qulluq... (*Fikrə*). Xülasə, dünyanın işini bilmək olmaz. Görükür, mənim alnımda bunlar hamısı yazılıbmış. Heç yatanda da belə xoşbəxtlik fikrimə gəlməzdi. Dəxi bundan artıq nə istəməli? Hacı İbrahim mənə qızını verir. Amma qərribə qızdır ha... yemə, içmə onun camalına bax. Qızın yaxşı cehizi, pulu, mülkü. Özü də nəhayətdə ağıllı-kamallı qızdır və hətta Hacı İbrahim məxsusi mənə dedi ki, toy olandan sonra köçüb onunla bir yerdə olum. Çünki tək bir qızı olmağına görə istəmir ki, gözündən uzaq versin. Bu mənim üçün dəxi də yaxşı oldu ki! Mənim nəyim var ki, mən onu saxlayam. Ondan savayı Hacı İbrahim heç qoymaz ki, özü dura-dura mən xərc edirəm. Dövləti başından aşıbdır. Özü yeyincə yeznəsi yeyər. Ah! Ah! (*Gülür*). Həqiqət, heç belə ittifaq

olmazdı ki, mənə üz veribdir, amma... (*Yavaş danışib qapıya baxır ki, eşidən olmasın*). Amma... gərək (*tərəfə baxır*) hm... mənim bu hiyləmi heç kəs bilməsin. Hacı İbrahim bilsə ki, mən ona gop vurmuşam, qızı da verməz və əlim də bu qədər dövlətdən çıxar. Bunlar hamısı keçər gedər... Ancaq bir şey qabağımı tutubdur. (*Tərəfə baxır*). Mən bu vaxtadək Yusifin evində oluram. Özü də axşam evə gələcəkdir. Onsuz da olmaz ki, bu xəbəri eşitməsin, ona görə buradan gərək uzaq olam. Zira ki, qızı əlindən almışam, bu iş davasız olmayacaqdır. Bunun evində də əyləşib onunla dava etmək olmaz, ona görə gərəkdir indi köçüb gedim bir ayrı yerə... (*Fikrə gedir*). Yaxşı, bəs hara köçüm?.. Ah, gedərəm qəstinə! Bəs... hm... pul lazım olanda nə edim?.. (*Fikrə gedir*). Zərər yoxdur. Yazaram Hacı İbrahimə ki, evdən pul gələndək mənə min manat göndərsin. Onda həm qəstinin pulunu verərəm, həm toy tədarükünü görərəm. Onu da yəqin bilirəm ki, Hacı İbrahim verəcəkdir. Çünki özümü elə qələmə verməmişəm ki, verməsin, bəlkə iki min də verə... Ah! Ah! (*Gülür*). Amma dil də insanda yaxşı şeymiş! Çox adam dilin səbəbinə bədbəxt olur, amma mən xoşbəxt olmuşam... Uf! (*Ürəyini əli ilə tutur*). Ürəyim nə pis döyündü. (*Fikrə gedir və başını əli ilə tutur*). Ah, nə axmaq fikirlərdi başıma gəlir? Mənə guya biri deyir ki, yoldaşa xəyanət eləmə. Bunda nə xəyanətlik var, Hacı İbrahim qızını Yusifə vermək istəmir, mənə verir... Bu da yəni bir işdir... Mal yiyəsi bilər... Mənə indi bir ay çörək veribdir ki, mən bu qədər dövləti əlimdən çıxardım. Vaxt olar mən də yedirdərəm... Xeyr ha... Bunlar boş fikirlərdir. Bu dünyanınki belə gərək olsun: harda əlinə düşdü ovla... (*Fikrə gedir*). Dəxi mən şeylərimi yığıb gedim. Həqiqət, istəmirəm ki, bu işdən sonra Yusif ilə görüşəm. (*Şeylərini yığışdırır. Qapıya gedib səs edir*). Qulu! Ay Qulu!

Qulu daxil olur.

İKİNCİ GƏLİŞ

Qulu və Şamdan.

Q u l u. Nə buyurursunuz?

Ş a m d a n. Yusif nə vaxt gələcəkdir?

Q u l u. Gərək ki, saat yeddidə.

Ş a m d a n. Bu uzaq oldu... Mən onu gözləyə bilməyəcəm... Gərək gedim...

Q u l u (*şeyləri görüb təəccüb edir*). Ağa, hara buyurursunuz?

Ş a m d a n. Mən... m... m... Özgə yerə köçürəm... m... m... Burada dolana bilmirəm.

Q u l u. Niyə, Allaha şükür! Yusif ağam sizin başmağınızı cütləməyə hazırdır, mən də sizin qulluğunuzda varam.

Ş a m d a n. Bura... m... m... Doğrusu, mənim... m... üçün... layiqli yer deyil... Ayırı otaq tutmuşam. Ondan savayı bundan sonra mənim yanıma gəlib-gedən olacaqdır. Nə lazımdır özgəyə zəhmət verim?.. Qoçaq, dəxi durma, fayton çağır, şeyləri qoyum gedim.

Q u l u. Ağa, doğrusu, mən sizi qoymaq istəmirəm. Ondan ötəri Yusif ağam elə fikir edər ki, mən sizi incitmişəm, ona görə siz gedib-siniz. Mənim dərimə od vurur.

Ş a m d a n. Sən qorxma, mən özüm sabah gəlib onunla danışaram.. Ancaq yubanma, get faytona.

Qulu istər-istəməz gedir.

Ş a m d a n (*şeyləri hazır edə-edə*). Axmaq oğlu, mənim fikrimdən xəbəri yoxdur, durub hələ üsuliddin xəbər alır. (*Əlini cibinə aparır*). Faytona pulum yoxdur, nə etməli? (*Fikrə gedir*). Zərər yoxdur... Quludan alaram.

Qulu daxil olur.

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Q u l u. Ağa fayton hazırdır.

Ş a m d a n. Səndə... m... m... bir, ya iki abbası pul olarmı faytonçuya verim. Məndə... m... m... yüzlükdür, onu da hər saatda xırdalamaq mümkün olmur.

Q u l u (*tez əlini cibinə aparıb*). Var, var, hərgah istəyirsiniz, çox verim.

Ş a m d a n. M... m... yaxşı, varınsa, bir manat ver. (*Qulu ikinci dəfə pul çıxardıb verir*). Salamət qal.

Qulu şeyləri götürüb gedir, tez qayıdıb evi yığışdırır.

Q u l u (*tək*). Bu işə mat qalmışam... Bu vaxtdək burada yeyəsən, içəsən, indi nə oldu ki, bizim evi bəyənmədi? Yox, burada bir iş var, görükür ağımla araları dəyibdir. Yoxsa belə olmazdı. (*Fikrə gedir*). Amma bu da ola bilməz. Çünki mənim ağam heç qəlb sındıran adam deyil və bunun başına pərvanə kimi gecə-gündüz dolanırdı. Xülasə, görəsən nə var, indi ağam gələr iş aşkar olar.

Səs gəlir, Yusif acıqlı içəri daxil olur.

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

Qulu və Yusif.

Y u s i f. Qulu! Çay hazırdırımı? (*Fikrə gedir*). Şamdan hələ gəlməyibdirmi?

Q u l u. Gəlmişdi. Bir az bundan qabaq getdi.

Y u s i f. Hara?

Q u l u. Bilmirəm. Şeylərini də götürüb getdi.

Y u s i f. Necə? Şeylərini?

Q u l u. Bəli, dedi ki, mən indi özgə yerdə olacağam.

Y u s i f. Özgə yerdə... m... m... (*Fikrə gedir*). Yaxşı, indi anladım... m... m...

Q u l u. Ağa, sən Allah de görüm, axı nə oludbur?

Y u s i f. Heç, get... (*Fikrə gedir və sonra əli ilə mizin üstə bərkədən vurur*). Uf! Ruzigar!

Q u l u (*qorxub atılır və papağı başından yerə düşür, papağını götürüb Yusifə qorxa-qorxa, baxa-baxa gedir*). Mən ömrümdə bunu belə hirsli görməmişdim.

Y u s i f. Zəmanəyə baxırsan? (*Fikrə gedir*). Bu gün bazarda Murad rast gəlib deyir ki, çörək verib bəslədiyən şəxs sənə xəyanət edir. Sual edirəm: necə? Cavab verir ki, Şamdan Xədicəni alır və atası dəxi razıdır. Mən əsla buna inanmadım. Amma bunun buradan köçməyi ona dəlalət edir. Görünür, Murad mənə deyən söz doğrudur. (*Ayağa durur, gəzinir*). Di gəl, bundan sona yoldaşa inan. Pərvərdigara! Özün şahidsən ki, əlimdən nə yaxşılıq gəlib ona eləmişəm. Belə oldu ki,

mənim çörəyimi yeyə-yeyə mənə quyu qaza... (*Fikir edir*). Pərvərdigara! (*Bərkdən*). Uf! Uf!.. Hanı insaf? Mürvət? (*Mizin yanında oturub başını əli ilə tutur*). Mən dəxi bu dünyada qalmaram. Gör heç rəvadırımı ki, illərlə bəslədiyin gözəl fikirlər bir dəqiqədə puç ola... Dünya bivəfa imiş. Onun hər işi cövrü-cəfa imiş. (*Bərkdən əli ilə mizin üstə vurur*). Uf! Uf!.. (*Durub gəzinir*). Uf!.. Xədicə!.. Xədicə!..(*Bərkdən ağlayır*). And olsun, mənim məhəbbətimə! And olsun bu gözlərimin yaşına ki, məhəbbət yolunda tökülür... (*Fikrə gedir*). Yox! Yox... Bir az səbir etmək. (*Gedir mizin yanında oturub başını əlləri ilə tutur*).

Rəsul daxil olur.

BEŞİNCİ GƏLİŞ

Rəsul və Yusif

R ə s u l. Yusif! Salaməleyküm! (*Yusif cavab vermir. Rəsul gedib yavuğa*). Yusif! Sənə nə olubdur? (*Cavab vermir, gedib əlini çiyinə qoyur. Bərkdən*). Yusif!

Y u s i f (*birdən ayılıb Rəsula təəccüblə baxır*). Bəli!

R ə s u l. Nə üçün belə qəm dəryasına mübtəla olmusan? Nə olub Allaha şükür?

Y u s i f (*əlini mizə vurur*). Yox, gərək elə ola...

Rəsul qorxub bir az uzaqlaşır.

R ə s u l (*tərəfə*). Yazığın başına hava gəlib, nədir?.. Qardaş, Yusif! Söylə görüm, nə üz veribdir?

Y u s i f. Hə... hə... Nə olub? Ruzigar bivəfa imiş... Uf!..

R ə s u l (*tərəfə*). Pərvərdigara! Biçarəyə görəsən nə bədbəxtlik üz veribdir. Gedim Quludan sual edim, bəlkə bir şey bilir. (*İstəyir getsin*).

Birdən Sultan və Murad bərkdən danışa-danışa içəri daxil olurlar.

Biri deyir: "Belə biinsaf iş olmaz ki, edibdir!"

Yusif üzünü tutub oturur. Sultan, Murad daxil olurlar.

ALTINCI GƏLİŞ

Sultan, Murad, Rəsul, Yusif.

S u l t a n, M u r a d. Salamöleyküm!

R ə s u l. Səs salmayın görək.

S u l t a n, M u r a d. Nə olubdur ki?

R ə s u l. Bir saatdır gəlmişəm, mənə dürüst cavab vermir. Ancaq natamam kəlmələr deyib hirsələnir.

M u r a d (*Sultana*). Sənə nə dedim?

R ə s u l. Bircə deyiniz görək, nə olubdur?

M u r a d. Nə olacaqdır? İnsafsız oğluna bir ay çörək verib əzizləyibdi, indi Xədicəni almaq istəyir.

R ə s u l. Şamdan?

S u l t a n. Bəli, Şamdan bəy...

R ə s u l. Tfu!..

M u r a d. Belə adamı boğazından asmalıdır!

R ə s u l. Bəs elə bilirsən, o papaq qoyub bu vilayətdə gözə biləcəkdir?

S u l t a n, M u r a d, R ə s u l. (*Hamı təəccüblə Yusifə baxır*). Yusif, danış görək nə var, nə yox?

Y u s i f (*göz qaldırıb bunlara baxır*). Xoş gəlibsiniz... Əyləşin...

M u r a d. Yusif, sən mənim canım, çox da fikir eləmə o, xəbər ki, mən sənə dedim, ara sözüdür. Bəlkə əsli də olmasın.

Y u s i f. Xeyr, elədi ki, var. Çünki hərgah doğru olmasa idi, buradan köçməzdi.

H a m ı s ı. Köçübdür?

Y u s i f. Bu gün mən gəlməmişdən köçübdür... (*Fikrə gedir*).

R ə s u l. Ay zalım oğlu, necə tez başa düşübdür!..

M u r a d. Mən təəccüb edirəm Hacı İbrahimə ki, belə adama qızını verir.

R ə s u l. Görükür, genə gop vurubdur.

Yusif əlləri ilə başını tutub fikrə gedir.

M u r a d. İndi olan olub qurtarıbdır. Mən təəccüb edirəm ki, Yusif nə əcəb onunla dostluq edirdi, və halonki kişi danışanda özünü bildirirdi.

S u l t a n. Bunu haqq deyirsən. Mən özüm də o fikirdə idim. Amma Yusifin ürəyi məndən sınar deyib söz açmırdım.

Y u s i f (*başını qaldırıb*). Həzərat! Sizin canınız üçün bu günədək onun hiylələrini başa düşməmişdim. Hətta bir neçə təklifləri mənim aşkar zərərim isə də, yenə fikir edirdim ki, bu zalım oğlu məni özünə dost bilib mənim ayağımdan çəkməz. Mən nə bilim ki, bu biinsaf oğlu mənə başdan quyu qazırmış. (*Fikrə gedir*).

R ə s u l. İndi de görək, axı, bu işi belə qoymaq olmaz. Fikrin nədir?

M u r a d, S u l t a n. Doğrudan da görək, necə olacaqdır?

Y u s i f (*bir az fikirdən sonra*). Mənim bir özgə fikrim yoxdur. (*Durub gəzinir*). Ancaq onu bilirəm ki, bu iş xeyirliklə qurtarmayacaqdır... Arada bir qan olacaq... (*Fikrə gedir*).

Qeyriləri bir-birinə təəccüblə baxırlar.

M u r a d (*ayağa durur*). Biinsaf oğlunu boğazından asasan.

S u l t a n (*ayağa durur*). Zalım oğlunu bir gülləyə qurban edəsən.

R ə s u l (*ayağa durur*). Heç elə sözlər danışmayın. (*Qeyriləri Rəsula baxırlar*). O sözlər əbəsdir... Onun burada heç kəsi yoxdur, heç kəsin də onunla əlaqəsi olmasın. Mənim fikrimcə, biz hərgah onunla bilmərrə əlaqəmizi kəssək, özü sonra düşünüb yoldaşına xəyanət etməz və onu da eşitmişəm ki, o qızı o ala bilməyəcəkdir.

Y u s i f. Qızı almamaqdan mən də arxayınam...

M u r a d. A kişi, necə arxayınsan ki, atası, anası razı olub, kəbinini də bu yavuş vaxtda kəsəcəkdir.

R ə s u l. İnanma.

Y u s i f. Mən ona görə deyirəm ki, o qız ona getməz. Amma çünki qızı zorla verəcəklər, ona görə... m... m... Qız özünü həlak edəcəkdir. Ancaq bu iş məni təşvişə salıbdir... Və onu da bilirəm ki, o qızdan sonra mən gərək bu dünyada qalmayam. (*Tərəfə*). Uf, Allah, nə yaman fikirlərdir başıma gəlir!.. (*Başını əli ilə tutur*).

H a m ı s ı. Sən heç darıxma, yaman adam öz cəzasına çatar!...

Bu vaxt dışarıdan qilü-qal səsi gəlir. Bunlar gedirlər qapıya sarı.

Rza bəy, Heydər bəy, Nəcəf bəy içəri daxil olurlar.

YEDDİNCİ GƏLİŞ

Əvvəlkilər və Rza bəy, Heydər bəy, Nəcəf bəy.

Rza bəy, Heydər bəy, Nəcəf bəy. A kişilər, bu nə əh-valatdır şəhərdə danışirlar?

Yusif başını aşağı salıb fikrə gedir.

Murad, Rəsul, Sultan. Bir işdi, olubdur.

Rza bəy (*Yusifin yanına gedib*). Yusif! Hamı günah sizdədir. Siz onu öz yanınıza salıb hamıya tərif edibsiniz və o dəxi sənin xatirinə görə məni (*əli ilə göstərir*), Heydər bəyin, Nəcəf bəyin və qeyri mütəşəxxis adamların əziz qonağı olubdur. Amma indi başınıza olmayan işləri gətirir...

Heydər bəy. Təəccübdür! Bu neçə ildə onu tanıya bilməyibsiniz.

Nəcəf (*tərəfə*). Doğru deyiblər ki: “Ətə baxma, dona baxma, içindəki cana bax”.

Yusif. Doğru buyurursunuz ki, hamı günah məndədir... (*Başını aşağı salır*).

Rza bəy. A kişi, bilməyirsiniz şəhərdə nələr danışirlar? Utanmaz oğlu özünü belə qələmə veribdir ki, guya Fətəli şahın nəvəsidir.

Heydər bəy. O günlərdə deyirlər bir yerdə oturub bizim qeybətimizi edirmiş. Deyirmiş guya buranın bəyləri acdırlar və yemək-icməyi bacarmırlar.

Hamı. Gör, sən Allah?!

Rza bəy. Bundan da pis xəbərlər eşitmişəm. Ancaq Yusifin xətirəsi üçün bu vaxtadək danışmırdım.

Rəsul, Sultan, Murad bir-biri ilə yavaşdan söhbət edirlər.

Nəcəf bəy. Təvəqqe edirəm bundan sonra onunla heç kəsin əlaqəsi olmasın. Ta onu bir hala gətirək ki, ağlının naqisliyini və nəcins olmağını özü anlasın.

Hamı. Yaxşı sözdür.

Rza bəy. Sizin canınız üçün, indi gedib onun piçini elə yerdən buracağam ki, axirətədək yana-yana qalsın. Xülasə, çox danışmaqdan bir şey çıxmaz. Gedirsiniz, gedək.

Hamı. Bəli, buyurunuz. (*Yusifə*) Salamət qalın.

Əvvəl Rza bəy, sonra qeyriləri dışarı çıxırlar.

Y u s i f (*tək*). Mənə nə desələr, haqdır. Mən nə edim, nə çarə qılım? Mənim ürəyimdə bir kin-küdurət yoxdur. Ona görə özgəni də özüm kimi bilirəm və gözüm görə-görə özümü cürbə-cürə bəlalara giriftar edirəm... Ah! Bircə Xədicə ilə görüşüb ürəyimdəki dərdimi deyəydim, bəlkə bir az sakit olaydım. (*Fikrə gedir*). Cəhənnəmə, nə olar-olsun. Bir kağız yazıb göndərim, nə olar-olsun. (*Oturub istəyir kağız yazsın*).

SƏKKİZİNCİ GƏLİŞ

Qulu və Yusif.

Q u l u (*içəri daxil olur*). Ağa Pərzad qarı sizi görmək istəyir.

Y u s i f (*qələmi yerə atır*). Qoymazlar bir az rahat olaq, de, yadır. (*Fikrə gedir*).

Qulu çıxmaq istəyir, birdən Yusif dalınca gedir.

Y u s i f. Pərzad qarı arada gəzəndi, bu, yəqin sözsüz olmayacaqdır. Qoy çağırım, görün nə deyir. A gədə, Qulu! Çağır gəlsin. (*Özü oturub yenə kağız yazmaq istəyir*).

Pərzad daxil olur.

DOQQUZUNCU GƏLİŞ

Yusif və Pərzad.

P ə r z a d. Salaməleyküm! Yusif bəy!

Y u s i f (*Pərzada diqqətlə baxır*). Əleyküməssalam! Pərzad nənə, əyləş görək.

P ə r z a d (*əyləşir*). Dəxi nə əyləşim, iş qurtarıb gedibdir.

Y u s i f (*təəccüblə*). Nə var? Nə olub?

P ə r z a d. Dəxi nə olacaq? Veriblər gedib...

Y u s i f. Kimi?

P ə r z a d. Xədicəni...

Y u s i f (*tərəfə*). Guya ki, mən bilmirəm. (*Başını bulayır*). Genə qoy soruşum görüm... (*Pərzad tərəfə*). Pərzad nənə! Bu nə xəbərdi sən mənə verirsən?

P ə r z a d. Atamın ərвахına and olsun, oğlumun canı üçün, belə gəlinim ölsün ki, veriblər gedibdir.

Y u s i f. Axı, kimə veriblər?

P ə r z a d. Nə bilim, bir bığıyoğuna... Deyirlər belə, Şirvanda əvvəlimgi adamdır.

Y u s i f. Necə yəni əvvəlimgi?

P ə r z a d. Nə bilim, deyirlər Şirvanın yarısı onundur, o qədər qoyunu, malı, mülkü, maaşı vardır ki, itinə də tök... Deyirlər belə böyüklər yanında da sözü ötkün, qılıncı kəskindir... Hamı deyir ki, Xədicə qızıl mədənə düşübdür... Hani bir belə qapı, mənim qızıma da açılardı!..

Y u s i f (*tərəfə, fikirli*). Dövlətli!.. Demə genə gop vurubdur... (*Pərzada tərəf*). Əgər dövlətə görədir, Xədicə dövlətə aldanıb getməz.

P ə r z a d. Yusif bəy! Qadan ürəyimə, belə şeyi demə. Arvadın kökü kəsilsin, arvad pulsuz kişini sevməz... Sən, doğrudur, oxuyubsan, amma vallah, arvad tayfasını tanımırsan. Mən yaxşı tanıyıram, mənim oğlumu dərdəcər eləyən arvad deyilmi? A bu gəlinlərin boyuna ip ölçüm, a bunlar qırılsınlar!

Y u s i f (*tərəfə*). Yazıq, elə gəlinindən dəm vurur. (*Pərzada*). A Pərzad nənə! Gəlinin görünür səni çox incidir?

P ə r z a d. Bıy, onun görüm şamını qara boyuyum! Elə ki, oğlumun beş-altı şahı pulu var, başına dolanır. Elə ki, yoxdur, biçərənin balasının yediyi çörəyi burnundan gətirir. Əbəs yerə, Yusif bəy, arvad sözü-nə inanma, başına çarə qıl ki, iş-işdən keçibdir...

Y u s i f. Axı, nə çarə qılım? Hərgah qızı mənə vermirlər, mən güclə almayacağam ki? (*Tərəfə*). Dilim deyir, ürəyim yox.

P ə r z a d. Necə ki, nə çarə?.. Puluna qızırqalanma, belə dua yazdır, kitaba baxdır.

Y u s i f (*tərəfə*). Qəribə avam-avam danışıq. (*Pərzada*). Sonra nə olsun?

P ə r z a d. Heç, nə olacaq? Cadıynan oğlanın da ürəyin bağlat, qızın da.

Y u s i f. Pərzad nənə! Bunlar hamısı boş işdir. (*Durub gəzinir, tərəfə*). Çıxıb getməz evi yıxılmışım qızı. İndi də cadubazlıq ilə məşğul olacaq. (*Fikrə gedir*).

Qulu içəri daxil olur.

ONUNCU GƏLİŞ

Yusif, Pərzad, Qulu.

Pərzad. Əbəs yerə fikrə-zada getmə. Bu iş çox az pula başa gələr.

Qulu. Ağa, Niyaz bəy sizi görmək istəyir.

Yusif (*təaccüblə*). Niyaz bəy?

Qulu. Bəli.

Yusif (*tərəfə*). Pərvədigara! Görəsən nə ittifaq üz veribdir. (*Mizin üstünü təmiz edir. Quluya tərəf*). Ay gədə, oraları yığışdır, de, buyursun.

Qulu dışarı çıxır.

Pərzad (*durur*). Mən də gedim, salamat qal. Amma dediyimi elə, cavansan, yazıqsan. (*Gedir*).

Yusif (*kitabları düzəldir*). Sağ ol!

Niyaz bəy daxil olur.

ON BİRİNCİ GƏLİŞ

Niyaz bəy və Yusif.

Niyaz bəy. Salaməleyküm, Yusif bəy.

Yusif. Xoş gəlibsiniz, öyləşin.

İkisi də öyləşirlər.

Niyaz bəy. Yusif bəy! (*Yusif xəcalətdən yerə baxır*). Mən çox təəccüb edirəm ki, bu vaxtadək siz öz dost-düşməninizi tanımırsınız... Mənim burada sizinlə açıq danışmağım əbəsdir... Ümidvaram ki, mən dediyimi başa düşərsiniz.

Yusif (*başı aşağı*). Bəli...

Niyaz bəy. Amma bağışlayınız, mən sizə nəsihət edirəm.

Yusif. Niyaz bəy! Mən sizi başdan özümə böyük bilmişəm. Ona görə nə buyursanız, mən sizin qulluğunuzdan çıxmaram...

Niyaz bəy. Çox sağ ol, əzizim! Bu iş sizin üçün gərəkdir dərs olsun. Adam hər bivəfa adama çörək verib özünə rəfiq etməz. Yaxşı

ki, mən işi bir az uzadıb qızın ata və anasını inandırmışam ki, Şamdan əsla layiq deyil ki, ona qız veriblər.

Y u s i f (*başını qaldırıb*). Necə ki?!

N i y a z b ə y. Şirvandan onu tanıyan adam gəlib və mən hətta kağız almışam. Görünür, çox nanəcib və bədəsil adamın biriymiş... Bunu yəqin edəndən sonra fikirlərini dəyişib yenə əvvəlki fikirdə oldular...

Y u s i f (*gedib Niyaz bəyin əlindən öpür və Niyaz bəy ona xeyir-dua verir*). Niyaz bəy, əvvəldən axıradək mənə ata yerində olubsunuz və təvəqqe edirəm ki, məni bağışlayasınız. Çünki mənim bu işimdə çox zəhmət çəkibsiniz.

N i y a z b ə y (*ayağa durur, əlini Yusifin çiyinə qoyur*) Xudavəndi-ələmdən istəyirəm ki, hər ikiniz ömrünüzü xoşbəxtliklə keçirəsiniz! Və yaman adamın dostluğundan Allah sizi saxlasın! Dəxi mənim bir sözüm yoxdur, ancaq təvəqqe edirəm ki, hazırlaşib bir həftəyədək toy edəsiniz...

Y u s i f (*baş əyib*). Çox məmnunam.

N i y a z b ə y. Dəxi mən gedim. (*Əl verir*). Salamət qal! (*Çıxır*).

Y u s i f (*qapıya dək dalınca gedir*). Xoş gəldiniz. (*Gələ-gələ*). Niyaz bəyin mənim boynumda çox haqqı vardır. Of... Allah! Nə xoş xəbərdi, mən eşitdim!.. Neçə gün idi gözümün yaşı tökülməkdən qurumuşdu... Başım fikirdən az qalırdı çatlasın. Neçə dəfə istəmişəm özümü həlak edim... Çox şükür, çox şükür ki, xoşbəxtlik yenə mənim üzümə güldü!.. Zalım oğlu özünü qəribə pis qələmə verdi! (*Fikir edir*). Cəzasıdır, qoy çəksin! Ümidvaram ki, bundan da pis günə düşə. (*Fikrə gedir*).

Murad tez içəri daxil olur.

ON İKİNCİ GƏLİŞ

Murad və Yusif

M u r a d. Yusif! Muştuluğumu ver, iş düzəlibdir.

Y u s i f (*gülə-gülə*). Sən ver, mən səndən tez bilmişəm.

M u r a d. Sən mənim canım?!

Y u s i f. Sənin canın üçün.

M u r a d. Hardan bildin?

Y u s i f. İndicə qızım dayısı gəlmişdi, o dedi.

M u r a d. Niyaz bəy?

Y u s i f. Bəli.

M u r a d. Səndə xəbər varmış. De görüm, nə söhbət etdi?

Y u s i f. Söhbət çox oldu, sonra danışıraq... Xülasə, nə istəyirsən, iş qurtarıbdır. Bir həftədən sonra toydu.

M u r a d (*əlini-əlinə vurur*). Ay can! Amma o zalım oğlunun acığına görə bir iş edək ki, utandığından ölə.

Bu vaxt Rza bəy, Heydər bəy, Nəcəf bəy, Rəsul və
Sultan daxil olurlar.

ON ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Rza bəy, Heydər bəy, Nəcəf bəy, Rəsul, Sultan, Murad və Yusif

R z a b ə y. Sizə demədim, Murad indi orada olacaq?

H a m ı s ı. Salaməleyküm.

Yusifə və Murada əl verirlər.

H e y d ə r b ə y. Yəqin muştuluq almağa gəlibdir.

Hamı gültür.

M u r a d. Elə ondan ötəri gəlmişdim, amma Yusif qabaqladı.

H a m ı s ı (*Yusifə tərəf*). Necə ki?

Y u s i f (*gülə-gülə*). Niyaz bəy buraya gəlmişdi, o dedi.

H a m ı s ı. Çox yaxşı!

Y u s i f. Əyləşiniz.

Hərə bir stul üstə oturur.

R z a b ə y. Bəli, indi toya hazırlaşmalıdır.

H a m ı s ı. Əlbəttə, əlbəttə.

H e y d ə r b ə y. Keçən gecə İsrafil bəylə qəstində əyləşmişdik. Balkonda qilü-qal düşdü, gedib görürük, aşnamız Şamdan qəstin yi-yəsi ilə dava edir. Söhbətlərindən belə məlum oldu ki, neçə gündür

qəstində yeyib-içib, indi pul istəyirlər, deyir yoxdur. Qəstin sahibi də şələsini dalına verib qovaladı.

H a m ı s ı. Ay nə olubdur!

N ə c ə f b ə y. Hələ bundan da pis gün görəcəkdir.

H a m ı s ı. Qoy görsün, əməlinin meyvəsidir.

R ə s u l. Dünən də bizə gəlibmiş. Evdə olmamışam.

H a m ı s ı. Hə... hə... Genə yavuşlaşmaq istəyir... Görükür, başına dəyibdir...

R z a b ə y. Hələ onun pis günü daldadır, qoy bir toyu eləyək. Doğrudan, Yusif, toy nə vaxtdır?

Y u s i f. İnşallah, bir həftəyədək!

H a m ı s ı. İnşallah!

R z a b ə y (*Murada*). Sən Allah, Murad toy üçün bir şeir yaz oxuyaq.

H e y d ə r b ə y. Həqiqət, Nəcəf bəyin toyunda ki, yazmışdın, bir eləsini yaz görək.

M u r a d. Hazır varımdır. Bir yaxşı hava ilə oxumaq olar.

R ə s u l. Yadındasa, görək necə şeydir.

H a m ı s ı. Doğrudan, bir bax görək.

M u r a d (*əlini qoynuna salıb çıxarır*). Budur, tapdım.

Hamı gedib onun yanına, kağıza baxır.

R z a b ə y. Bir oxu görək necə şeydir?

M u r a d. Hamısını hələ qurtarmamışam.

H e y d ə r b ə y. Zərəri yoxdur, oxu görək necə şeydir.

Murad oxuyur.

H a m ı s ı. Bərəkallah! İndi qoyun hava ilə oxuyaq.

Murad qabaqda oturub, onlar dalda, oxuyurlar.

Gecə aydın, yuxum gəlməz yatmağa,

Gül üzündən yarım qoymaz dadmağa,

hay dadmağa,

Bülbül düşüb ayrı güldən, çöllərə,

Necə deyim dərdimi mən ellərə,

hay ellərə.

İnsan gərək ağa olsun dilinə,
Götirməsin heç vaxt pis söz dilinə
hay dilinə.

Yaxşı olmaz yoldaşlıqda xəyanət,
Tutar çörək gözlərini həməvaxt,
hay həməvaxt.

Pərdə

Dördüncü məclis

Hacı İbrahimin bağçası, ortalıqda miz, mizin kənarında kürsülər.
Bağçada qaranlıqdır. Şamdan bəy dəli halətində, tək bağçada gəzinir, köhnə
paltarda, başı açıq, qorxa-qorxa danışıır.

Ş a m d a n (*ətrafa baxa-baxa*). Yaxşı vaxt tapıb gəlmişəm... Heç kəs mənə burada görməz... Yusif Xədicə ilə hər axşam burada çay içirlər. Bu ağacın dalında gizlənib gələndə ikisini də burada gərək bu (*xəncər əlində*) xəncər ilə öldürüm... Qoyمام Yusif mənim çörəyimi əlimdən alsın... (*Birdən diksinir*). Vay! (*Ətrafa baxır*). Gərək ki, gələn var... (*Bir az fikirdən sonra*). Yox, heç kəs yoxdur. (*Gedib bağçadan Yusif olan evə baxır*). Ax, namərd! Əlindən dövləti yaxşı aldım, dədənə od vurdum... Bax, Xədicə çıxdı... Sənin boyuna qurban! Dərdindən gör mən nə hala düşmüşəm... Yox, Xədicə deyilmiş. (*Gəzinir. Bir az fikirdən sonra*). Pərvərdigara! (*Ətrafa baxır*). Mən nə səbəb buraya gəlmişəm? (*Fikrə gedir*). Hə... hə... (*Bərkdən*). Gərək öldürəm... Onları öldürəndən sonra özümü də öldürürəm... Çünki bundan da pis gün görmək istəmirəm... Bundan sonra qalib nə edəcəyəm?.. Yemək yox, içmək yox, dost yox, aşna yox... hamı məndən qaçır... Səbəbi? (*Fikir. Bərkdən diksinir*). Vay, gəldilər... (*Qaçıb gizlənir. Ətrafa baxır*). Yox, gələn yoxdur. (*Üstünə baxır və əli ilə ətrafı yoxlayır*). A kişi, insafdır ki, belə xoşbəxtliyi əlindən verəsən?.. Gələsən bu bağçaya od vuram? Onda hamı tökülüb gələcək... Qarışığa salıb hamısını öldürürəm. Uf, nə bədbəxt oldum... (*Tez-tez diksinir dəli məqamına gəlir*). Hə... Gəlir!.. (*Ağacın dalında gizlənir*). Qoy gəlsin... Oturanda... Mən dalından başımı kəsib ataram. (*Yavaş*

danışır, guya gözünə Yusif görünür). A... Yaxşı əlimə düşübsən. (Guya Yusif gəlib oturur. Şamdan yavaşdan xəncəri qaldırıb vurur). A... İndi qal yerində... (Gəlib baxır, guya ölübdür). Mən indi nə edir?.. Ha?.. (Özünü itirir). Yox... (Bərkdən qışqırır, özünü tamam itirir). Mən... mən... (Xəncəri öz qarnına vurub ağacın dibində yığılır). Uf!.. Uf!.. (Ölür).

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Qulu əlində çiraq bağçaya gəlib mizin üstünü çay içməkdən ötəri hazır edir və qeyriləri bağçada elə gərək gəzsinlər ki, guya Şamdanı görmürlər.

Q u l u (*tək, danışa-danışa mizin üstünü hazır edir*). Xədicə xanım görür, Yusif böyi çox istəyir. Lap onu uşaq kimi bəsləyir. Yaxşıca yatmışdım, gəlib durquzur, deyir ki, get samovarı bağçada hazır elə, indi Yusif ağa gələcəkdir, çay içsin. Deyirəm, ay xanım! Axı niyə evdə içmir? Deyir ona bağçada xoş gəlir. Nə bilim, vallah, evdə Yusif ağa yatanda hamıya deyir ki, dırnağımızın üstə gəzin ki, onu durquzmayasınız. Səhər də duranda evdə nə ki, qulluqçular var, gərək onun qabağında sluşi duralar, ta ki, o, qulluğa gedə. Arvad da deyəndə belə olar. Mən yanı deyirdim ki, mənim də arvadım var. Yaxşı oldu öldü! Gorbagor qızı səhər durub məni öpməkdənsə iki qapaz da başıma vururdu, vurha-vurha! (*Gedib samovarı gətirir*). Gözümdə qaldı, bir gün oturub saqqalıma həna yaxa. Görüm gorbagor olsun, necə ki, oldu! O gün Yusif ağa deyir ki, “sənə arvad alacağam”. Deyirəm ki, Allahı sevirsen, ağa, bu fikrə düşmə. Ondan ötəri ki, əvvəl genə canım vardı, arvadın qapazına dayanırdım. İndi başıma arvad qapaz salsa, dişdərim qarnıma gedər. Qocası olsa, genə yaxşıdı, hər deyəndə döymək olar. Amma Nazlı kimi olsa, ərinin saqqalını yolan kimi mənimkini də yolar. Yox, istəmirəm... Arvadsız da yola gedərəm... (*Birdən əlindən stəkan düşüb sınır*). Vay! Gör sən Allah, mən arvadı neyləyirəm: əlim titrəyir, başım titrəyir, bir ayağım burda, birisi gorda... Bunları yığışdırım. (*Stəkanın qırıqlarını yığır*).

Nazlı əlində şəkərdən, bir də çaynik içəri daxil olur və Qulunu belə görüb acıqlı deyir.

İKİNCİ GƏLİŞ

Qulu və Nazlı.

N a z l ı . Ay əli qurumuş, bunu nə üçün sındırdın?

Q u l u (*acıqlı baxır*). Əlin də qurusun, dilin də. Mən ki, sındırmadım, özü düşdü...

N a z l ı . Yalansa üzünü mürdəşir yusun!

Q u l u . Mürdəşir sənin əzizdərinə yusun!

N a z l ı (*gəlib əlindən dəsmalı alır və stəkanları başlayır silməyə, Qulunu itələyir*). Get, rədd ol. Ver mənə, sən get çörək gətir. Gör çörəyi də salıb dağıda bilərsənmi?

Qulu acıqlı baxa-baxa gedir.

Q u l u . Kökün kəsilsin. (*Gedir*).

N a z l ı . İmansız oğlu ancaq yatmaq bilir. İş də deyəndə adamı yarıtmaz. İndi mən Xədicə xanıma nə cavab verəcəm? (*Çaynikə su açır*). Ah... Bu da iş imiş! Bu gecə vaxtında bağda oturub çay içmək nədir? Qaranlıqda göz-gözü görmür...

Qulu tələmiş əlində çörək gəlir.

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Qulu və Nazlı.

Q u l u . Tez ol, ağa da, xanım da bu saat gəlirlər.

Nazlı tələsib nəlbəkinin birini salıb sındırır.

N a z l ı . Bay, evin yıxılsın! İmansız o qədər tələsdir ki, nəlbəkinə də sındırdım.

Q u l u . Canın çıxsın, bərk tut.

N a z l ı . A səni görüm yarımayasın. Sən olmasaydın mən də sındırmazdım, elə tələsdir sən ki, adam bilmir nə eləsin.

Q u l u . Çox danışma, tez ol yığ, görməsinlər. (*Tərəfə baxır*). Odu, gəlirlər.

Nazlı tez hər şeyi hazır edir. Xədicə içəri daxil olur, çəkilib kənarında durur.

X ə d i c ə. Ay Qulu! Get Yusif ağana de ki, çay hazırdır, gəlsin.
(*Oturur*).

N a z l ı. Xanım, gədən salıb istəkanı da nəlbəkini də sındırdı.

X ə d i c ə. Nə edək, görünür yazıq qocalıb, gözləri görmür.

Xədicə Yusif üçün çay tökür, Nazlı gedir və
o saat Yusif daxil olur.

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

Xədicə və Yüsif.

Y u s i f (*gəlib əyləşir*). Bu gün qəzetdə oxuyub görürəm ki, bir
şəhərdə məhəbbətdən bir ayın ərzində iyirmi adam ölübdür.

X ə d i c ə. Övrət, ya kişi?

Y u s i f. 15 kişi, 5 övrət (*Çay içir*).

X ə d i c ə (*özünə çay tökür*). Həqiqət, məhəbbət edən şeyi heç bir
şey edə bilməz.

Y u s i f. Bunların ölməklərinə səbəb səbirsizlikdir.

X ə d i c ə. Yusif demə heç, vallah, insan bir halətdə olur ki, heç
tab gətirməyə səbir qalmır.

Y u s i f. Doğrudur. Amma səni inandırırım ki, hərgah bizdə səbir
olmasaydı, biz də bədbəxt olmuşduq.

X ə d i c ə (*gəlib Yusifin yanında əyləşir və əlini əlinə alır*). Sənin
canın üçün elə ki, iş aşkar oldu və bildim ki, biinsaf oğluna söz verib-
lər, neçə dəfə istəmişəm özümü həlak edim. Yenə demişəm qoy görək
axırı necə olacaqdır.

Y u s i f. Mən də elə fikirlər ilə özümü saxladım.

X ə d i c ə. Hərçənd bu yolda çox göz yaşı tökmüşəm, amma yenə
Allah-taala hamını belə arzusuna yetirsin, necə ki, bizi.

Y u s i f. Xədicə! Məhəbbət, həqiqət, yaxşı şeydir: danışmayı
danışdıran çirkini gözəl edən, qorxağı ürəkli edən məhəbbətdir.

X ə d i c ə. Ağılıni da dəli!..

Y u s i f. Bəli, o intihə dərəcəsidir. (*Çay içir*).

Qulu gəlir.

BEŞİNCİ GƏLİŞ

Qulu, Xədicə, Yusif

Q u l u. Ağa, vallah bu Nazlı mənə göz verir, işıq vermir. Gəlib orda bir dava-qalmaqal salıbdır ki, heç olmayan kimi...

Y u s i f. Nə istəyir?

X ə d i c ə (*gülə-gülə*). Görünür stəkan-nəlbəkini sındırmağın üstə.

Y u s i f. Qulu sındırılıbdır?

Q u l u. Xeyr, canım! Stəkanı mən sındırmışam, nəlbəkini o özü.

X ə d i c ə. Ha... ha... (*Gülür*). Hamısını sənün üstünə atıbdır.

Q u l u. Di gör, sən Allah!

Nazlı içəri daxil olur.

ALTINCI GƏLİŞ

Nazlı və qeyriləri

N a z l ı. Xanım! Niyaz bəy gəlib deyir ki, əgər çay varsa, gəlim içim.

X ə d i c ə. Var, de gəlsin.

Y u s i f. Ay qız, bu Qulunu nə üçün incidirsən?

N a z l ı. Mən neyləmişəm?

X ə d i c ə. İndi gəlib sənün əlindən şikayət edirdi.

Q u l u. Vallah xanım, başıma da bir qapaz salıb. İndi də başım ağrıyır.

Y u s i f, X ə d i c ə (*gülürlər*). Ha!.. ha!..

N a z l ı (*Quluya*). Yavaş, gözünün ikisini də çıxardacağam.

Y u s i f. Yaxşı, bəsdir. (*Nazlıya*). Get Niyaz bəyə de gəlsin.

Nazlı gedir.

X ə d i c ə (*Quluya*). Ay Qulu, sən onun sözünə baxma, o cavandır, sən qoca, ona niyə qoşulursan?

Q u l u. Vallah, ay xanım! Mənim onnan işim yoxdu, özü də həmişə mənə sataşır. Yatıram, gəlir deyir dur, dururam, deyir otur. Otururam, deyir dur, iş gör. İşləyirəm, deyir sən bacarmırsan. İşləmirəm, deyir tənbəlsən. Axı, mən başıma nə daş salım... Dünən də gedib Nigar xanıma şikayət eləyir ki, mən plovun qazmağını altından çıxarıdım yemişəm. O da bu sözə inanmayıb ağzına gələni ona deyibdir.

Y u s i f. Yaxşı, bəsdir, get.

Q u l u (*gedə-gedə*). Nazlının işini yaxşı xarab elədim!..

YEDDİNCİ GƏLİŞ

Niyaz bəy və qeyriləri. Yusif və Xədicə yerlərindən dururlar.

N i y a z b ə y (*Yusifə*). Qəribə ləzzət aparırsınız!

Y u s i f. Necə ki?

Xədicə çay tökür.

N i y a z b ə y. Dəxi necə olacaq? Belə gecədə, bu bağçanın içində oturub çay içmək nəyə desən dəyər.

X ə d i c ə. Elə də pis öyrənibdir, ay dayı, evdə iki stəkan içəndə burada dördünü içir.

Niyaz bəyə çay verir.

Y u s i f. Həqiqət, elədir.

N i y a z b ə y. Elə də gərək olsun. (*Fikir*). Təzə xəbər eşidibsinizmi?

X ə d i c ə, Y u s i f. Yox, nə var?

N i y a z b ə y. Şamdan dəli olubdur...

Xədicə danışmayıb təəccüblə Niyaz bəyə baxır.

Y u s i f. Yox, ha?

N i y a z b ə y. Sizin canınız üçün.

Y u s i f (*fikrə gedir*). Kim dedi?

N i y a z b ə y (*çay içə-içə*). Mən özüm gördüm.

X ə d i c ə. Harda?

N i y a z b ə y. Dünən bazardan keçirdim. Bir də gördüm ki, biri meydan ortasında durubdur və xalq da başına yığılıb. Yavuq gedib görürəm ki, bir cındır paltarda, üzü-gözü torpağa bulaşmış adamdır. Diqqətlə baxıb görürəm ki, hənuz özü... Yazığım gəldi. Amma qoy hələ bu gündə olsun ki, qəbahətini anlasın.

Y u s i f. Yəqinimdir ki, indi başa düşübdür və çox da peşmandır. Elə ki, mən onu tanımışam heç kəs tanımaz. İnandırıram sizi ki, hərgah bir də fənd bağlaya, çox işlər görər.

N i y a z b ə y. Yox... Dəxi ölən yeridir ki, ölübdür. A kişi, bilmirsən bu zalım oğlu dünyanı bir-birinə necə vurdu.

Nazlı gəlir.

SƏKKİZİNCİ GƏLİŞ

Nazlı və qeyriləri

N a z l ı. Xədicə xanım, səni Hacı ağa çağırır.

Xədicə gedir.

N i y a z b ə y. A kişi, mənim və Hacı İbrahimin yanında bir cürə söhbət edibdir ki, lap quruyub qalmışam.

Y u s i f. Haçan?

N i y a z b ə y. Pəh... Görükür xəbəriniz yoxdur. Qıza hələ elçi göndərməmişdən əvvəl Hacı eşitmişdi ki, qızı istəyir. Bunu bir gün qonaq çağırıb istəyir ki, indi bundan söz alsın. Mənim yanımda özünü bir dərəcəyə çıxartdı ki, özüm də mat qaldım.

Y u s i f. Yaxşı, nə deyirdi ki?

N i y a z b ə y. Dəxi nə deyəcək. Deyirdi ki, belə basdım, belə kəsdim. Nə bilim, qubernator mənim xatirimi belə istəyir, filan knyaz məni belə qonaq elədi, filan xan mənimlə belə rəftar elədi. Sizin canınız üçün, mən onun yerinə qızarmışam.

Y u s i f. Hacı da görükür, inanıbdır.

N i y a z b ə y. Bəs nədir. Elə gedəndən sonra mənə deyir ki, gördün necə hünərli oğlandır. Buna qızımı verməyib kimə verəcəyəm.

Sonra da bu iş aşkar olandan sonra özü məni çağırır deyir ki, mən böyük səhv etmişəm. A kişi, təəccüb orasıdır ki, özü yalan deyir, öz yalanına da özü inanır.

H a m ı (*gülürlər*). Ha! Ha! Ha!

Hacı İbrahim, Nigar və Xədicə daxil olurlar.

DOQQUZUNCU GƏLİŞ

Yusif, Niyaz bəy, Hacı İbrahim, Nigar və Xədicə

H a c ı İ b r a h i m. Yenə nə var, gülürsünüz?

Yusif və Niyaz bəy ayağa dururlar.

N i y a z b ə y. Heç...

H a c ı İ b r a h i m. Doğrudan nə var?

Hərəsi bir kürsü üstə əyləşir.

N i y a z b ə y. Zalım oğlunun sözünü danışırıq.

N i g a r. Şamdanınmı?

Y u s i f. Bəli.

N i g a r. A bala, Xədicə, ağana çay tök. Evdə içmədi ki, gedərəm bağçada içərəm.

H a c ı İ b r a h i m. Allahı sevirsiniz, qoyun qalsın. Öz bəlasını Allah ona veribdir. Mən birçə Yusif bəyə təəccüb edirdim ki, ona necə aldanıb, halbuki neçə vaxt da onunla dostluq edibdir.

N i y a z b ə y. Söz odur, hünər elə gərəkdir.

Y u s i f b ə y. Xeyr, xeyr... Bir hünər istəməz ki, bu aşkar şeydir. Mən on il bundan müqəddəm onunla bir yerdə oxumuşam. Və oxuyan vaxtda mənim həqiqət, bununla yeyib-içməyim bir yerdə olubdur və bir elə ittifaq da düşmüyübdür ki, mən onu əməlli tanıyam. Zira ki, oxuyan zaman da zindəganlığımız uşaq zindəganlığı kimi keçibdir, fikrimiz ancaq oxumağa olubdur. Bu zalım oğlu on ildən sonra gəlib. Dəxi mən nə bilim ki, bu nə tövr adamdır.

H a c ı İ b r a h i m. Bəli, adam tanımaq çox çətindir.

N i g a r. Sənin özün də ona lap aşiq olmuşdun.

N i y a z b ə y. Mən ki, onu elə gördüm, çox adamın evini yıxardı.

X ə d i c ə (*əлиндə stəkan istəyir Şamdan tərəfə su töksün. Birdən onu uzanmış görüb bərkdən çağırır və stəkanı əлиндən buraxır*). Vay!

Bu vaxt qeyriləri gəlib Xədicə duran yerə,
ölünü görüb hamısı heyran qalırlar və Yusif baxıb deyir.

Y u s i f. Axırda bu günə düşməyin təbiidir. Yaman dil başa bələdir! Xain və yalançı bir adamın aqibəti belə olur. Bu zavallının məhv olmağına səbəb nə oldu? Camaatın ittifaqı! Belə bir ittifaq ilə yaman vüculardan topsuz-tüfəngsiz xilas olmaq həmişə mümkündür...

NADİR ŞAH

Dörd məclis və yeddi pərdəli dram

ƏHLİ MƏCLİS

Şah Sultan Hüseyin xan – 1717-ci ildə fars padşahı,
padşahlığa layiq olmayan bir zat, 60 yaşında

Ədhəm xan – onun müqərrəb vəzirlərindən

Şah Təhmas – Hüseyin xanın oğlu, 25-35 yaşında

Cəfər xan

Məhəmməd xan

Rza xan

} vəzirlər

Gürcü bəy – sərkərdə

Nadir – 30-47 yaşında

Gülcahan – Nadirin övrəti

Rzaqulu – onun oğlu 15-20 yaşında

Cavad – Nadirin dayısı, 70 yaşında

Əvvəlinci yolçu – 20 yaşında

İkinci yolçu – 50 yaşında

Yaraqlı qaçaqlar və kənd adamları

Mirzə Mehdi xan – 40 yaşında Nadirin müqərrəblərindən

Elçi Seyid Sətan – türkmən paltarında

Heydər xan – 40 yaşında, Şah Təhmasibin müqərrəb
vəzirlərindən

Saleh bəy

Musa bəy

Əli Əşrəf bəy

Fərraş

} Nadiri öldürən xanlar

Birinci məclis

Vaqe olur İsfahan şəhərində 1717-ci ildə, Şah Hüseyn xanın otağı, qapıda iki fərtaş, xanın taxtı.

Ə d h ə m x a n. Tamam üç saatdır gözləyirəm, bu vaxtadək hələ cavab vermir. Kim bilir, yatır, ya balaca uşaqlar ilə oynuyur. Amma dövlətin işləri getdikcə çətinləşir, nə etməli? (*Fikrə gedir*).

Qapı açılır Hüseyn xan yan otaqdan daxil olur.

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Şah Hüseyn xan və Ədhəm xan

Ş a h H ü s e y n x a n (*taxtında əyləşib*). Xeyir ola, Ədhəm?

Ə d h ə m x a n. Xeyirdir, qibleyi-aləm!

Ş a h H ü s e y n x a n. Bəs nə əcəb belə tezdən gəlibsən?

Ə d h ə m x a n. Qibleyi-aləm sağ olsun! Bir neçə gün bundan müqəddəm xəbər gəlirdi ki, kürdlər dövlətin üzünə ağ olub Cavad xan və fərtaşları öldürüblər...

Ş a h H ü s e y n x a n. Cavad xanı? (*Fikrə gedir*). Cavad xan gərəkdir çoxdan öləydi, çünki onun zərərdən savayı dövlətə heç bir xeyri yox idi, tövcünü vaxtında yığa bilmirdi və yığanda da min dava ilə.

Ə d h ə m x a n. Qibleyi-aləm! Tövcü vaxtında yığılsa da, yığılmasa da dövlətin halına bir o qədər təfavüt etmir.

Ş a h H ü s e y n x a n. Necə ki, etmir?

Ə d h ə m x a n. Mahalların xanları xəzinəyə ancaq cüzi bir şey verib, qalanını özləri sərf edirlər.

Ş a h H ü s e y n x a n. Düşünürəm, necə özlərinə sərf edirlər?

Ə d h ə m x a n. Qibleyi-aləm! Qədimdən qayda bu üzrə olubdur: xanlar dövlətdən mahalları icarə edib tövcünü özlərinə sərf edirlər, ancaq dövlətə bir cüzi icarə pulu verirlər.

Ş a h H ü s e y n x a n (*fikrə gedir*). Bəs belə... İndi nə etməli?

Ə d h ə m x a n. Mən özüm də bilmirəm.

Ş a h H ü s e y n x a n. Ədhəm! İbtidadan mənim əvvəlinci vəzirim olub, padşahlığın hər ixtiyarını sənə mühəvvəl etmişəm. İndi necə ki, məsləhət görürsən, elə də edərsən. (*Durur getməyə*).

Ə d h ə m x a n. Qibleyi-aləm! Doğrudur, dövlətin hər ixtiyarı bu vaxtdək mənim əlimdə olubdur, amma doğrusu, bu halda tək bacarmaq mümkün deyil.

Ş a h H ü s e y n x a n. Burada nə bir çətin iş vardır? Kürdlər nə millətdir ki, bizim dövlətə zərər yetirə? Beş yüz sərbaz göndərsək hamısını qolları bağlı gətirərlər.

Ə d h ə m x a n. Qibleyi-aləm, bu işin çətinliyi... m... m...

Ş a h H ü s e y n x a n (qoymur sözünü qurtarsın). Yaxşı, göndər məsləhət üçün qalan vəzirlər də gəlsinlər. (*Gedir*).

Ə d h ə m x a n (*Hüseyn xanı qapıyadək ötürür və ondan sonra qapıda duran fərraşə deyir*). Get, bu saat Cəfər xanı, Rza xanı və Məhəmməd xanı dəvət et qibleyi-aləmin hüzuruna.

F ə r r a ş. Bəçəşm!

Ə d h ə m x a n (*tək*). Fikrim dağınıqdır. (*Başını əli ilə tutur*). Hərçi fikir edirəm, bir şey çıxmır. Deyirəm, kürdlər dövlətin üzünə ağ olublar, deyir, zərər yoxdur, beş yüz sərbaz göndər hamısını qolları bağlı gətirsinlər. Bəh! Bəh! Kürd tayfasından xəbəri yoxdur. Beş yüz yox ki, min qoşun da göndərsəm, onların öhdəsindən gələ bilməzlər. Bundan savayı, beş yüz sərbazı haradan cəm edim? Bu saat hazırda heç iki yüz də yoxdur. (*Fikrə gedir*). Hələ qeyri işlərdən xəbəri yoxdur. Bir neçə gün bundan müqəddəm xəbər gəlibdir ki, özbəklər və Əfqan davaya hazırlaşır. Bu xəbərləri məndən savayı heç kəs bilməyir və demək də olmaz. (*Fikrə gedir*).

İKİNCİ GƏLİŞ

Gürcü bəy və Əhməd.

G ü r c ü b ə y (*tez içəri daxil olur*). Ədhəm xan, doğrudurmu, deyirlər Badikubə, Şirvan, Şəki, Dərbənd ləzgilərə tabe olurlar?

Ə d h ə m x a n (*yavuşa gedib*). Sus! Sən haradan bildin?

G ü r c ü b ə y. Kağız almışam.

Ə d h ə m x a n. Yalandır, inanma. Belə şey ola bilməz.

G ü r c ü b ə y (*kağızı çıxardıb verir*). Hərgah inanmayırsınız, buyurun, bu kağız.

Ə d h ə m x a n (*kağızı oxuyub cırır*). Bu xəbərin doğru olmağını, əlbəttə, təhqiq etmək lazımdır gəlir... Ol səbəbə hal-hazırda bu barədə kimsəyə söyləməmək məsləhətdir. (*Gürcü bəyə diqqətlə baxır*).

G ü r c ü b ə y. Ədhəm xan! (*Acıqlı*). Doğrudur, qulluğum sizə tabe olmağı tələb edir, fəqət dövlətə xəyanət edə bilmərəm. Xudahafız! (*Tez çıxır*).

Ə d h ə m x a n (*fikrə gedib*). Bu yaxşı işə oxşamayı. Gürcü bəy bu xəbəri padşaha yetirə bilməyəcəkdir və yetirsə də, şah məni qoyub onun sözüne inanmayacaqdır. Amma... Amma qorxum burdadır ki, Təhmas Mirzəyə bu xəbəri söylər, çünki onunla çox dostdur. Ah... Təhmas olmasaydı, indi padşahlığı almışdım ələ... (*Bir az fikirdən sonra*). Xeyr, bu fikirlər hələ qalsın... Yaxşı... m... m... Ləzgilərin hərəkətləri mənə məlum idi, amma... (*Fikirdə ikən yavaş-yavaş əyləşir*).

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Təhmas, Ədhəm.

T ə h m a s. Ədhəm xan! Nə olubdur? Fikrə gedibsiniz?

Ə d h ə m x a n (*birdən ayağa durur*). Heç. Qibleyi-ələmi gözlüyürdüm.

T ə h m a s (*tərəfə*). Qibleyi-ələmi gözlüyür! (*Rişxəndlə*). İşiniz çoxmu vacibdir?

Ə d h ə m x a n. Xeyr, qibleyi-ələm xahiş edibdir ki, bu gün dövlətin işlərinə dair məsləhət olunsun.

T ə h m a s. Dövlətin işləri!.. Dövlətin nə işi olacaqdır? Dövlətdən məyər bir şey qalıbdır ki, məsləhət də olunsun?

Ə d h ə m x a n. Allaha şükür, nə olubdur ki?

T ə h m a s. Ax, Ədhəm xan! Nə deyim... Bağışlayın, bu vaxtadək atamın sizə olan məhəbbəti məni də vadar edirdi ki, atamdan sonra dövlət mənim ixtiyarına keçəcəkdir, bununla belə bu vaxtadək dövlətin işlərinə qarışmırdım və bu barədə sizinlə sual-cavabım olmayubdur... Fəqət indi bir neçə əhvalatlar məni vadar edir sizdən sual edəm... Dövlətin abad olmağından ötəri nə edibsiniz? İşlər nə yerdədir?

Ə d h ə m x a n. Vəliəhd sağ olsun! Mən ömrümü babanızın qulluğunda sərf etmişəm, necə ola bilər ki, bir şey etməyim... Hər iş öz qaydası ilə gedir. Günbəgün vətənimiz və millətimiz tərəqqidə...

T ə h m a s. Bəli, görünür, işlərdən bixəbərsiniz...

Ə d h ə m x a n. Necə ola bilər ki, mənim xəbərim olmasın.

T ə h m a s. Kürdlərin əməli sizə məlumdurmu?

Ə d h ə m x a n. Bəli!

T ə h m a s. Bəs bəlanı rəf etmək üçün fikriniz nədir?

Ə d h ə m x a n. Bu gün məsləhət haman məsələ barəsindədir.

T ə h m a s. Bu iş iki aydır cəmi İrana məlumdur, siz ancaq indi məsləhət edirsiniz... (*Başını bulayır*). Kürdlər dövlətin üzünə ağ olublar, özləri üçün müstəqil hakim tikiblər. Amma siz indi məsləhətə yığılırsınız! Təəccüb edirəm.

Ə d h ə m x a n. Nə üçün təəccüb edirsiniz? Allaha şükür, nə olubdur? Bir gün ərzində beş yüz qoşun ilə onları sakit etmək mümkündür.

T ə h m a s. Ah! Ah! Ah! (*Gülür*). Beş yüz qoşun! Bunları hardan yığacaqsınız? Və totalım yığdınız, beş yüz adam vəhşi kürdlərə nə edə biləcəkdir? Bu qalsın, bəs ləzgilərə çarəniz nədir?

Ə d h ə m x a n. Ləzgilər! Ləzgilər çoxdan xamuş olublar. Onların tərəfindən bizim üçün qorxu yoxdur.

T ə h m a s. Bəs görükür, təzə xəbəri eşitməyibsiz?

Ə d h ə m x a n. (*tərəfə*). Görükür, Gürcü bəy hamısını deyibdir. Və... Bəli, deyirlər guya ləzgilər davaya hazırlaşırlar. Fəqət belə sözlərin əsli yoxdur, zənn edirəm.

T ə h m a s. İş işdən keçibdir, siz indi deyirsiniz əsli yoxdur. İranın gözəl yerləri: Badikubə, Şirvan, Şəki mahalları hamısı ləzgilərə tabe olubdur!.. Bunlar heç, bəs Əfqan?

Ə d h ə m x a n. Əfqan?

T ə h m a s. (*gülə-gülə*). Bəli, Əfqan! Ah Ədhəm xan, ya görünür yatıbsınız, işlərdən xəbəriniz yoxdur, yəni bilib gizlədirsiniz... (*Yavuşğa gedir*). Sizə yəqin olsun ki, vətənimiz bu yavuşqada əldən gedəcəkdir və mənim sizinlə bu tövr açıq və cürətlə danışmağımın səbəbi budur ki, mən burada qalıb özümü bədbəxt etmək istəmirəm... Hamı günah sizdə olmağını yəqin etmişəm. Vaxtında tədarükdə olsaydınız; vaxtında bu xəbərlərin doğru olmağını təhqiq etsəydiniz, bu halətdə bulunmazdıq. İndi... İndi bəla hər tərəfdən gəlir...

Ə d h ə m x a n (*başını aşağı salıb*). Mən nə ki lazımdır... Mən... Mən...

T ə h m a s (*gülə-gülə*). “Mən”, “mən”, eh! (*Əli ilə*). Sizinlə danışmağın indi vaxtı deyil... Vətən və millət qabağında üzükara olanın vay halına! Xudahafiz. (*Çıxır*).

Ə d h ə m x a n (*başı aşağı dayanıb fikrə gedir*). Bu yaxşı işə bənzəməyir. Mənə deyir ki, sizinlə danışmağın indi vaxtı deyil, yəni taxta çıxandan sonra danışacaqdılar... Bunun atası Hüseyn şah da əvvəl taxta əyləşəndə dövlətin işlərinə diqqət edirdi, amma indi... Xeyr, bu sözdür. Sən də vaxtında yumşalarsan, tələsmə...

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

Şah Hüseyn xan və Ədhəm xan.

Şah Hüseyn xan içəri daxil olub taxta əyləşir. Bir qul qəlyan gətirir.

Ş a h H ü s e y n x a n. Ədhəm! Vəzirlər hələ gəlməyiblər?

Ə d h ə m x a n. Xeyr, qibleyi-aləm!

Ş a h H ü s e y n x a n (*bir az fikirdən sonra*). Gürcü bəyə də adam göndərmək gərək. Çünki Gürcü bəy eşidirəm, can və dil ilə qulluq edir. Bu barədə onun təsəvvürünü də bilmək lazımdır, zənn edirəm.

Ə d h ə m x a n (*rişxəndlə*). Layiq deyil ki, Gürcü bəy qibleyi-aləmin məclisində əyləşib dövlət barəsində öz təsəvvürünü danışsın. Bundan əlavə, Gürcü bəy çox hünərli və şücaətli olmuş olsa da genə xaçpərəstdir. Belə bir adamın müsəlman dövlətinə təmiz ürəklə qulluq etməyinə şəkkim var. Və dövlətin bir para pünhan işlərini hər adama demək olmaz.

Ş a h H ü s e y n x a n (*bir az fikirdən sonra*). Gürcü bəy bu vaxtadək dövlətə xəyanət etməyibdir və bir də onu çağırmaqdan əsil məqsədim budur ki, kürdlərin müqabilinə göndərəm. (*Fikir edir*).

Ə d h ə m x a n. Qibleyi-aləm! Kürdlər...

Ş a h H ü s e y n x a n (*hirsli*). Yaxşı! Adam göndər çağırınsızlar. (*Başını əli ilə tutub fikrə gedir*).

Ə d h ə m x a n. Baş üstə! (*Tərəfə*). Bu yaxşı işə bənzəməyir. (*Gedib qapıda duran fərraşa yavaşdan deyir ki, Gürcü bəyi çağırınsın*).

Ş a h H ü s e y n x a n (*əli ilə ürəyini tutub*). Ürəyim bu gün çox döyünür. Oh! Oh!

Ə d h ə m x a n. Qibleyi-aləm vəzirlər gəliblər.

Ş a h H ü s e y n x a n. Gəliblər? Yaxşı, de gəlsinlər.

BEŞİNCİ GƏLİŞ

Cəfər xan, Rza xan və Məhəmməd xan daxil olub,
hamısı təzim ilə salam edirlər.

Ş a h H ü s e y n x a n. Həzərat, əyləşin. Ədhəmin deməyinə görə xəbər gəlibdir ki, kürdlər guya dövlətin üzünə ağ olublar. (*Gürcü bəy içəri daxil olub qapının ağzında durur və Hüseyin xan onu görüb*). Gürcü bəy, əyləş. İşdən belə məlum olur ki, kürdlər bu yavuuq vaxtdan baş qaldırıblar. Ona görə ümid edirəm ki, beş yüz sərbaz göndərsəm, onların öhdələrindən gələrlər.

C ə f ə r x a n. Əlbəttə!

R z a x a n. Hələ o da çoxdur.

M ə h ə m m ə d x a n. Mümkündürmü beş yüz sərbazı bu yaxın zamanda cəm etmək?

Ş a h H ü s e y n x a n. Bu iş mühəvvəl olunur Ədhəmə.

Ə d h ə m x a n. Qibleyi-aləm! Cəm etmək asandır!

C ə f ə r x a n. Beş yüz yox ki, min də yığmaq olar.

R z a x a n. Əlbəttə!

M ə h ə m m ə d x a n. Bunlara görədir yaraq-əsbab tapıla. Mümkündürmü bu tezlikdə?

Ş a h H ü s e y n x a n. Elan etmək gərək ki, hər kəsin evində nə yaraq-əsbab olsa götürsünlər və qoşunun sərkərdəliyini Ədhəmə mühəvvəl edirəm. Gürcü bəyi də özünlə götürərsən. (*Gürcü bəyə tərəf*). Bu barədə sənin fikrin nədir?

G ü r c ü b ə y (*ayağa durur*). Qibleyi-aləm! Mən həmişə vətənə və dövlətə qulluq etməyə hazırım. Qibleyi-aləmə məlumdur ki, kərratla düşmənlərin qabağına getmişəm və həməvaxt vətənə olan qeyrət və məhəbbətimi göstərmişəm. Hərçənd dörd ay bundan müqəddəm mənim bərəmdə vəzirlərin biri bədgüman olub qibleyi-aləmə məni pis qələmə vermişdi. Amma əfqanların məğlub olmaları və xanlarını əsir etdiyim sizə məlumdur. Ümid edirəm ki, mənim qibleyi-aləm və vətənə ixlası-qəlblə qulluq etməyimdə şübhə qalmaqda. Əzbəs ki, məhəbbətim vətənə nəhayətdə çoxdur. Ona görə özümə borc bilib qibleyi-aləmdən izin olsa, öz təsəvvürümü bəyan edərdəm.

Ş a h H ü s e y n x a n. Söylə, qulaq asıram.

Hamı Gürcü bəyə baxır, Ədhəm xan yerə baxır.

G ü r c ü b ə y. Bu gün qibleyi-aləmin hüzuruna yığılmaqdan məqsud, vətənimizi bələdan xilas etməkdir, zənn edirəm. Bələni rəf etməkdən müqəddəm lazım gəlir ki, əvvəl bələnin gücünü özümüz üçün bəyan edək, necə bələdir? Kürdlər Cavad xanı iki ay bundan müqəddəm öldürüb dövlətin üzünə ağ olublar...

Ş a h H ü s e y n x a n. İki ay?

G ü r c ü b ə y. Bəli, qibleyi-aləm! İki ay!

Ş a h H ü s e y n x a n. (*Ədhəmə*). Bəs sən deyirdin bir-iki gün bundan müqəddəm?

Ə d h ə m x a n (*dili tutulur*). Gərək ki, iki ay...

Ş a h H ü s e y n x a n. Hə... Hə... Hə... (*Acıqlı Gürcü bəyə*). Söylə görüm.

G ü r c ü b ə y. Bəli, qibleyi-aləm, iki ay... Məlumdur ki, kürdlər çox qoçaq, vəhşi tayfadır. Bu iki ayın ərzində kim bilir nələr ediblər? Bunların müqabilinə beş yüz, ya beş min və ya on min adamla getmək olarmı? Mən davadan qorxmuram, ancaq gərəkdir düşmənin müqabilinə gedəndə hər bir müşküləti nəzərə gətirək. Mən istəyirəm bilim: Ədhəm xan nə üçün iki ay bundan müqəddəm eşidilən xəbərlərə inanmayıb hazırlaşmırdı.

Ş a h H ü s e y n x a n (*acıqlı Ədhəmə*). Cavab ver!

Ə d h ə m x a n (*ayağa durur*). Qibleyi-aləm! İnsan gərəkdir səbirlə iş görə, xüsusən dövlət işlərində. Bu vaxtadək xəbərin doğru olmağını istəyirdim təhqiq edim...

G ü r c ü b ə y. Qibleyi-aləm! Bu sözlərdə bir cüzi sədaqətlik olsaydı, mən söyləməzdim, amma...

Ş a h H ü s e y n x a n. Nə üçün fikrə getdin?

G ü r c ü b ə y. Qibleyi-aləm, məni bağışlayın, ürəyimdə hər nə var demək istəyirəm.

H a m ı. Söylə! Söylə!

G ü r c ü b ə y. Doğru, mən xaçpərəstəm, bununla belə insafım mənə buyurur, məni vadar edir ki, vətənə dair fikirlərimi açıq-açığına söyləyim. Doğrusu, vəliəhdə olan məhəbbətim və onun gələcəyi məni vadar edir deyim: vətənin, dövlətin düşməni Ədhəmdir. Bu gün hənuz burada, qibleyi-aləmin təşrifindən müqəddəm gəlib ona Qafqazdan aldığı məktubun məzmununu oxuyuram, bu məktubda yazılıbdır: Badikubə, Şirvan, Şəki və Dərbənd ləzgilərə tabe olublar...

Ş a h H ü s e y n x a n (*acıqlı yerindən durur*). Necə? Nə deyirsən?
Bu... Bu... Bu....

G ü r c ü b ə y. Bəli, qibleyi-aləm! Bu mahalları ləzgilər özlərinə
tabe ediblər. Və bir xəbərə görə qaçaq Nadir istəyir gedib orada müs-
təqil hakim olsun.

R z a x a n. Qəribə işdir! Az düşmən var idi, Nadir də bir tərəfdən.

C ə f ə r x a n. Bu vaxtadək xəbərimiz yoxdur!

M ə h ə m m ə d x a n. Nədən xəbərimiz var ki, ondan da olsun.

G ü r c ü b ə y. Qəribə odur ki, bu xəbərləri Ədhəm xana dedikdə
mənə buyurdu: “Bu xəbərləri heç kəs bilməsin”.

Ş a h H ü s e y n x a n (*hirsli yerindən durur*). Ədhəm! Ədhəm.

Hamı ayağa durur, Şah Hüseyin xan taxta yığılarkən
vəzirlər gedib tuturlar.

Pərdə

İkinci məclis

Vaqe olur Xorasan kəndlərinin birində. Əvvəlinci pərdə: bir tərəfdən
Nadirin evi və yol. İkinci pərdə: çöl-biyaban.

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

İki yolçu

Ə v v ə l i n c i y o l ç u. Qocalıq yaman şeydir, ay balam! Bir az
yol gedəndə ayaqlarında tab qalmayı. Öyləş, bir az yorğunumuzu
alaq. Çox yaxşı oldu ki, sənə rast gəldim, yoxsa bu uzun yolu şəhə-
rədək yalnız gedəcəydim. Ah! Ah!

İ k i n c i y o l ç u. Əmi! Nə ah-vay edirsən?

Ə v v ə l i n c i y o l ç u. Necə etməyim, ay balam. Yetmiş sinnim
var, bu vaxtadək belə zəhmətlər çəkməmişdim ki, indi çəkirəm.
Dolanacaq çox çətin olubdur. Evimdə yeddi baş külfət, pul yox, taxıl
yox. İndi bu vaxtımda gedirəm şəhərə, bəlkə hərbəlik edib bir az
çörək pulu qazanam.

İ k i n c i y o l ç u. Məgər taxıl bitməyirmi? Yeriniz yaxşı deyilmi?

Ə v v ə l i n c i y o l ç u. Ay balam, qoyurlarmı taxıl əkəsən? Quldur Nadir hər yerə ki düşür, oranı viran edir. Bir yandan da əfqanlar buraları alandan sonra xalqa göz verirlər, işıq vermirlər... Xülasə, işlər çox yamandır, oğlum.

İ k i n c i y o l ç u. Əmi, mən iki aydır gəlmişəm, amma Nadirin barəsində elə şeylər eşidirəm ki, heç ağla sığası deyil.

Ə v v ə l i n c i y o l ç u. Sən hardan gəlibsən? Haralısən, balam?

İ k i n c i y o l ç u. Mənim əslim xorasanlıdır. Düz indi on ildir vətənimdən dərbədər düşmüşəm. Özbəklər Xorasanı alandan sonra zindəganlıq çox çətin oldu, hətta elə oldu ki, yeməyə çörək də tapılmadı. İki uşağımı, övrətimi və qoca anamı Xorasanda qoyub düşdüm şəhərbəşəhər, kəndbəkənd ki, çörək pulu qazanam. Axır getdim çıxdım İrəvana. O vaxt İrəvan osmanlının əlində idi. Bir az rahatlığa düşdüm. Başladım işləməyə, hər nə iş oldu yapışdım. Bir neçə ilin ərzində on tümən düzəldib, Xorasana gedən vardı, onunla göndərdim ki, külfətimə versin. Əzqəza, yolda məşhur quldur İmamquluverdi onun qabağına çıxıb pulları əlindən alır. İndi gedirəm vətənə uşaqlarımı tapam. Amma heç ümidim yoxdur! Ah! Ah! Allah bu quldurların evini yixsın!

Ə v v ə l i n c i y o l ç u. Ah... quldurları heç demə, heyvan qismi bir şeydirlər. Onlarda nə insaf var, nə mürvət. Nə Allahdan qorxurlar və nə padşahdan. Əllərinə adam düşəndə ya öldürürlər, ya soyurlar. Amma Allaha qurban olum, özləri də axırda cəzalarına çatırlar. İmamquluverdi çox evlər yıxdı, çox ananı balasız və çox balanı anasız qoydu, amma axırda özü də cəzasına çatdı.

İ k i n c i y o l ç u. Necə?

Ə v v ə l i n c i y o l ç u. Necə olacaqdır? Axırda onu bir gülləyə qurban etdilər...

İ k i n c i y o l ç u. Allaha şükür! Allaha şükür!

Ə v v ə l i n c i y o l ç u. Əlbəttə, Allaha şükür, amma yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük. İmamquluverdi öldü, yerində oğlu Nadiri qoydu. Ondan da betər, ondan da zalım. Genə İmamquluverdi axır vaxt bir az adamlara rəhm edirdi, amma bu evi yıxılmışda heç bir zərrə qə-dər rəhm yoxdur. Hansı kəndə düşsə, oranı alt-üst edib, viran edir.

İ k i n c i y o l ç u. Bu o Nadirdi ki, adı dünyaya yayılıbdır?

Ə v v ə l i n c i y o l ç u. Bəli. Haman o zalımdır.

İ k i n c i y o l ç u. Təəccübdür!

Əvvəlinciyolçu. Nə üçün təəccüb edirsən, ay balam! Hər şey tərbiyə ilədir. İnsana necə tərbiyə verərsən, elə də olar. Düz on beş yaşından Nadir atası ilə quldurluğa gedibdir. Və ondan qabaq atası və yoldaşları, Nadir uşaqları o qədər quldurluqdan, adam öldürməkdən danışblar ki, uşağın qulağı dolubdur, əvvəlinci dəfə quldurluğa çıxanda cürbəcürə qoçaqlıq, hünərlər göstəribdir. Bu tövr tərbiyənin axırı nə olacaqdır? Genə bundan əvvəl Hüseyn xan hərdənbir dalınca qoşun göndərərək tutdurmaq istəyirdi. Amma indi bir aydır əfqanlar Hüseyn xanı əsir ediblər, Nadir də azad gəzir, bir adam da cürət etmə ki, bir söz desin. İndi halımız olub dəxi də çətin: bir yandan əfqanların zülmü, bir yandan Nadirin. O evi də ki, görürsən (*əlini uzadıb*) Nadirin evidir.

İkinciyolçu (*qorxub yerindən tez durur*). Allahu sevirsən, əmi, dur burdan gedək. Çıxıb bizi burada görər, dərimizə saman təpər.

Əvvəlinciyolçu. Qorxma, oğlum. Biləm ki, Nadir buradadır, nə bu yol ilə gedərəm, nə burada oturaram.

İkinciyolçu. Bəs haradadır?

Əvvəlinciyolçu. Gedibdir özbəklərdən anasının qanını almağa. Özbəklərlə dava edən vaxt qoca anasını çox əzabla öldürüblər. İndi gedibdir ki, anasının intiqamını alsın.

İkinciyolçu. Bəs indi evində heç kəs yoxdurmu?

Əvvəlinciyolçu. Evdə övrəti və oğlu. Belə bilmədə bunlar yalnızdılar. Evinin hər küncündən on quldur çıxar. (*Əsnəyir*). Ay... Dur gedək, oğlum, yoxsa yatıb qalarıq.

Gedirlər.

İKİNCİ GƏLİŞ

Nadirin övrəti Gülcəhan yavaş-yavaş qapını açıb pilləkəndən düşür və ətrafa baxa-baxa

Gülcəhan (*yola baxıb*). Yolunu gözləməkdən gözlərimin kökü saraldı. Kim bilir, başına nə iş gəldi. Bu vaxtadək gərək gələydi. Görükür bir bədbəxtlik üz veribdir. Su qabı suda sınar. Mənim yəqinimdir ki, axırda bir kələyə qurban olub bizi qoyacaq sahibsiz. Ondən sonra di gəl, döz xalqın zülmünə. Hamının da haqqı var bu zülmü etsin. Pər-

vərdigara, Birabil xanın qızı gör nələr çəkir. Mən yurdu itmiş, bədbəxt buna aşiq olub qoşuldum qaçdım. Nə bildirdim ki, aylar, illərlə üzünə həsrət qalacağam. Kərratla demişəm: Nadir, mənə yazığın gəlsin, mənə yazığın gəlmir, oğluna gəlsin. Hər deyəndə mənə cavab verir: sənin borcun deyil. Mən başıma nə kül töküm? (*Ağlayır*). Pərvərdigara! Nə vaxtadək gecə-gündüz qorxudan yatmayacağam? Nə vaxtadək gözlərim yollarda qalacaqdır? (*Ağlayır, əli ilə başını tutur. Uzaqdan şeypur səsi gəlir. Gülcahan qulaq asır və gedib yola baxır*). Hə... yavaş... (*Fikirdə*). Gəlir... Gəlirlər. (*Şeypurun səsi yaxınlaşır*). Hə... gəlirlər. (*Baxır*). Allah sənə şükür olsun! Özüdür, hə... Nadirdir... (*Tez evə gedib qapını örtür*).

Quldurlar gəlib iki tərəfdən düzülür. Nadir gələndə baş əyirlər.

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

N a d i r. Həzrət! Çox razıyam ki, aslan kimi dava etdiniz. Özbəklər indi zərbi-dəstimi gördülər. Hər nə ki mal qarət edibsiniz öz aranızda bölüşün. İndi gedib rahat ola bilərsiniz. (*Hamısı baş əyib çıxırlar. Nadir evinə tərəf baxıb fikrə gedir*). Bir ay bundan müqəddəm hələ bu yerdə qoca anam mənim qarşıma gəlib, “iğid balam, aslan balam” deyib məni qucaqladı, şadlığından ağladı. İndi... İndi... Of! (*Başını əli ilə tutur*). İndi... Hərgah öz əcəli ilə ölsəydi, o qədər məni yandırmazdı. Biinsaf tayfa, qoca övrəti yaman bir halətə salıb öldürdülər. (*Hirslili*). Of... (*Fikrə*). Hərçənd özbəklərdən bir anamın əvəzində min analar-atalar, min uşaqlar qanı tökdüm, lakin genə ürəyim sakit olmuyubdur. Bu tayfanın qanını içməyə hazırım. (*Fikrə gedib oturur və başını əli ilə tutur*).

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

G ü l c a h a n (*qapını açıb yavaş-yavaş gəlir. Nadiri bu halda görüb təəccüb edir və tərəfə deyir*). Pərvərdigara! Görəsən, genə nə üz veribdir? (*Yavuq gedir*). Nadir! Mən səni evdə gözlüyürdüm, nə üçün gəlmirsən? Yorulubsanmı?

Nadir başını qaldırıb baxır və ayağa durub Gülcahanın əlindən tutur.

N a d i r. Gülcahan! Hərgah bir il gecə-gündüz özbəklərlə dava etsəm, genə yorulmaram. Onlar mənim ürəyimə yaman bir dağ çəkiblər, hər bir şeyi unutmuşam.

G ü l c a h a n. Əlbəttə, məni də?

N a d i r. Görünür.

G ü l c a h a n. Bəs elə məni bundan ötəri atamın yurdundan dərbədər saldın? Mən sənə nə eləmişəm? Nə üçün məni bu qədər incidirsən? Gözümün işığı, dərdimin dərmanı bir Rzaqulu idi, onu da özünə aparmaq istəyirsən. Sən gedəndən sonra qulağımı dəng edibdir: gah tufəng fikrinə düşür, gah qılınc hazır edir, gah tapança.

N a d i r. Sən nə danışırısan, övrət? Oğul gərək atasına oxşasın, hərgah Rzaquluda mənə olan hünər olmasa, ona mən oğul deyərəm? Çox əcəb edir ki, indidən tədarükünü görür. Mən atamın yerini tutan kimi, o da gərəkdir mənim yerimi tutsun.

G ü l c a h a n. Bəli, mən də ömrümün axırınadək rahatlıq bilməyim. (*Ağlayır*).

N a d i r. Bəsdir. (*Acıqlı*). Dur get! (*Gülcahan ağlaya-ağlaya gedir*). Mənim dərdimdən xəbəri yoxdur. İstəyir göz yaşını səhərdən axşamadək tök! Ancaq mən bu peşəmi əldən buraxmaram. Gərəkdir cəmi dünya zərbi-dəstimə görə. Xalq mənə edən ehtiramı Təhmasa etmir. Hamı qorxudan adımla eşidəndə bir ağaclıqdan qaçır. Bundan müqəddəm Hüseyn xan axtarırdı. İndi də Təhmas... Hərçənd Təhmas əvvəl mənimlə mehriban idi, amma indi bilməyirəm ki, nə olubdur. Kərratla göndərdiyi qoşunları dağıtmışam... (*Fikrə*). Zərər yoxdur vaxt olar Təhmasa da özümü göstərərəm...

BEŞİNCİ GƏLİŞ

Səs.

C a v a d. Nadir! Nadir!

N a d i r (*tez gedib baxır*). A! Dayı can, buyur buyur. (*Dişqarıda*). Ay gədə, gəl atı tut.

İkisi də içəri daxil olurlar.

N a d i r. Xoş gəlibsən, dayı! Uşaqların kefi neçədir?

C a v a d (*oturur*). Ey... Ay balam! Bir tövr dolanırlar. Mən də dəxi qocalmışam. Əvvəlki tək işləyə bilmirəm, bu il hətta heç taxıl da əkmədim.

N a d i r. Heç fikir etmə. Allah kərimdir. Gətirdiyim qarətdən bir illik sənin təamin çıxar. Eşitdinmi, özbəklərə nə tufan etmişəm? Heç bilirsənmi, başlarına nə işlər gətirmişəm!

C a v a d (*başını yırğalayır*). Ah! Ah! Balam! (*Başını tutub fikrə gedir*). Eşitmişəm, eşitmişəm!..

N a d i r. Dayı! Nə üçün ah-zar edirsən? Nə səbəbə qəmgin oldun? Görəkdir şad olasan ki, mənim kimi bacın oğlu var. Onu bilmirsənmi, adımı eşitcək hamı titim-titim titrəyir, padşahlar mənim müqabilimdə davam etməyir, qoşunları qoyun kimi qaçırlar! Mən deyiləmmi özbəkləri dağa-daşa salan? Mən deyiləmmi İrana qan ağladan? Belə köməyi olan da ah-vay edərmi? Belə köməyi olan da dərd edərmi? Fəxr et! Könlün şad olsun!

C a v a d (*başını qaldırır*). Bilirəm. İgidsən, aslan bərabərində cavansan, amma... (*Başını aşağı salır*).

N a d i r. Necə amma? Nə deyirsən?

C a v a d (*başını tutub ağlayır*). Heç balam, heç! Allah qüvvət versin!

N a d i r. Dayı, sənə nə olubdur? Nə üçün ağlayırsan! Ürəyində nə var, de!

C a v a d. Ay balam, nə deyim!.. Mən öz günümə ağlamıram. Bu gün-sabah öləcəyəm... Məni fikrə salan vətənimizin qarışıq işləridir. Of, of! Heç bilirsənmi nə halda bulunuruq. Vətənimiz əldən gedir, ziyarətgahlarımız, yerlərimiz özgə tayfaların əllərinə keçirlər. Millətimiz günbəgün zəlil, məşəqqətdə bulunur: əkin yox, biçin yox, neçə kəndlərdə aclıq başlanıb. Xalq çəyirtkə kimi qırılır, mən buna ağlayıram. (*Başını tutub ağlayır. Nadir fikirdə. Cavad yerindən qalxıb Nadirin əlindən tutur*). Nadir! Dünyada ad qazanmaq iki yol ilə olar: yamanlıqla və bir də yaxşıqla. Yamanlıqla ad çıxartmaq hamıya mümkündür və bu ad həmişəlik deyil... Yaxşıqla ad qazanmaq hər şəxsin hünəri deyil. Yaxşıqlıq edən şəxsin adı nəinki öz sağlığında və hətta öləndən sonra da dillərdə zikr olunur. Bəs heç rəvadırmı ki, sənin kimi rəşid və şücaətli cavanın adı sağlığında min cürə söyüşlə və öləndən sonra lənət ilə zikr olunsun? Rəvadırmı ki, sənin ömrün, gücün və ağıln quldurluqda çürüsün? Rəvadırmı ki, insan bilə-bilə gözəl

sifətlərini puç edib, yaman sifətləri qəbul edə? (*Nadir fikirdə*). Heç eşidib-sənmi ki, quldur öz əcəli ilə ölə? Qulduru həmişə ya asıblar, ya boğublar, ya güllələyiblər. Xülasə quldur olan kəs belə yaman naqabil ölümlərdən uzaq deyil... Dəxi nə deyim, balam... (*Fikrə gedir*).

N a d i r. Dayı, diqqətlə sözlünüzə qulaq verirəm. Buyurun görüm.

C a v a d. Dəxi nə deyim, ay balam!.. Axır sözüüm budur ki, sən gərək bu yaman peşədən əl çəkəsən. Fikrini, gücünü sərf edəsən millət və vətən yolunda. Bizim atadan-babadan qalan yerlərimizi düşmənin əlindən qurtar, qoyma ziyarətgahlarımız qeyri tayfaların əlində qala. Onda ümidvaram ki, Təhmas şah günahından keçə?

N a d i r (*gülə-gülə*). Ah! Ah! Təhmas şahda nə qalıbdır ki, mənim günahımdan keçə?

C a v a d. Necə ki, nə qalıbdır? Təbrizdən xeyli qoşun yığıb Xorasani türkmənlərin əlindən qurtarmağa gedir. Nadir! Dübarə səndən təvəqqe edirəm: at, bilmərrə bu yaman peşəni... Dağılmış vətən, yurdu itmiş, ah-zarı ürək dağılayan millət sən kimi bir aslan gözləyir. Durma, oğlum! Mənlərə mənim kimi göz yaşlarını tökən var. Bu qan ağlayanlara kimdən cavab gözləmək?

N a d i r (*əlini başına aparıb fikir edir. Birdən Cavadın yanına gedir*). Dayı! Sənin sözlərin məni ayıltıdı, bu vaxtadək xabi-qəflətdə imişəm. (*Fikrə*). İndi... Hə... İndi başa düşürəm ki, atam da, mən də əbəz yerə qan tökülmüşük... Bəsdir! Bundan sonra vətənin fikrində olmalyam... (*Fikrə*). O qanlı yaşlar tökənlər məndən cavab gözləsinlər...

C a v a d. Doğrumu deyirsən?

N a d i r. Dayı! And olsun yerlə göyü yaradana! And olsun Rzaqulunun canına ki, bu qılınc ancaq vətənin yolunda işlənəcəkdir!

C a v a d (*əlini ürəyinə qoyur*). İndi bir az sakit oldum... Allah səndən razı olsun. (*Alından öpür*). Nadir! Vətən yolunda qılınc vurmaq müqəddəs və savab işdir; bir işdir ki, cəmi İran səndən razı qalar. Ata-babamızın sümükləri basdırılan yerləri düşmənlərin əlindən xilas edərsənsə, böyük bir müqəddəs iş etmiş olarsan.

N a d i r. Allahın köməkliliyi ilə, bu qılıncın hünərinə qoymaram qeyri millət İran torpağında baş qaldırsın... İndi dayı, sən evə get, bir az rahat ol, mən də bir neçə buyruq verəcəyəm.

C a v a d. Yaxşı, gözümün nuru! (*Gedir*).

N a d i r (*tək*). Həqiqət, mən bu vaxtadək qəflət yuxusunda imişəm; ancaq günah məndə deyil, atam tərbiyəni belə vermişdi. Çox yaxşı ki, dayım məni ayıltdı, yoxsa məndən sonra Rzaqulu da nahaq yerə bu qanları tökəcək idi. Əcəba, nə üçün mən bir fikir etməyirdim. Atamdan artıq qoçaqlıq edə bilməyəcəkdim. Amma bununla belə bu dünyada nə qoydu getdi? Harada adı hörmətlə çəkilir? Quldurların məclislərində... Bəli, on, ya iyirmi-otuz quldur atamın adı gələndə rəhmət oxuyursa, cəmi İran haman adı nifrətlə söyləyir... (*Fikrə gedir*). Yox dəxi durmaq vaxtı deyil. (*İstəyir getsin*).

ALTINCI GƏLİŞ

G ü l c a h a n (*tez Nadirin qabağına çıxır*). Nadir! Dayım deyən söz doğrudurmu?

N a d i r. Nə var? Nə olubdur? (*gülümsünür*). Yox!

G ü l c a h a n. Sən mənim canım, doğrudurmu ki, yaman peşədən əl çəkirsən? Hə?

N a d i r (*tərəfə*). Binəva sevindiyyindən bilmir nə etsin. (*Gülcahana*). Doğrudur, Gülcahan, doğrudur. Mən yaman, nifrətli peşədən əl çəkdim. Fəqət indi lazım gəlir, müqəddəs yerlərimizi, zəlalətdə yaşayan millətimizi düşmənlərin zülmündən xilas edim.

G ü l c a h a n. Pərvərdigara! Çox şükür, çox şükür ki, mənim duamı müstəcab etdin. (*Ağlayır*). Gecə-gündüz əlim sənə dərğahında öz-özümə deyirdim: nə vaxt canım qorxu çəkməkdən azad olacaqdır. Çox şükür ki, mətləbimə çatdım!

Nadir gedib qolundan tutur.

N a d i r. Ağlama, get rahat ol! Dayım yoldan gəlibdir, qocadır, yorulmuş olar, onu rahat et. Onun sözləri məni yuxudan ayıltdı.

G ü l c a h a n (*gedə-gedə*). Allah səbəbə nicat versin!

N a d i r (*tək*). Biçarə övrət o qədər qorxudan gecələr yatmayıb ki, saralıb, muma dönübdür, indi sevindiyyindən ağlayır. Həqiqət, Gülcahan məni çox istəyir, yoxsa mən hara, Birabil xanın qızı hara. Xülasə!.. Gedim görüm adamlar yerlərindədirəlmə? (*çıkır*).

YEDDİNCİ GƏLİŞ

R z a q u l u (*evin qənsərindən gəlir, qılıncı qınından çıxarır*). Görüm, yaxşımı qayıdır. (*Baxır*). Çox yaxşı! (*Məşq edir*). Görüm, atamın xoşuna gələcəyəmmi? O, qaçaq adamları çox sevir. Hərçənd quldurluğa əvvəlinci dəfə gedəcəyəm, amma yanımda o qədər nəql ediblər ki, qulağım dolubdur. Bilmərrə qorxum yoxdur. Ürəyim belə tələsir ki, hər günüm bir il keçir, dəqiqələri sanıyram. Dünən qaçaqlardan biri atamın qoçaqlığından danışdı... Deyir, qorxulu davada vaxta ki, Nadir qabağa düşür, elə bilirsen hamıya təzədən ürək verilir... Deyir, qılıncı heç boş yerə çıxartmaz. Elə ki, çıxartdı, gerek düşmənin başı yerdə ola. Elə ki, deyir, Nadir qabağa düşür, nərəsindən düşmənin tab gətirməyib qaçır... Ah, hanı bir tez gedəydik, mən də qılıncı sıyırıb (*qılıncı sıyırıb bərkədən*), qorxma, vur! (*Yüyür*). Tərpənmə!

SƏKKİZİNCİ GƏLİŞ

G ü l c a h a n (*tez qapıdan çıxıb Rzaquluya tərəf*). Nə olub? Nə var? Rzaqulu, sən sən? (*Əlini ürəyinə aparıb pilləkənin üstündə aylaşır*). Uf! Ay balam, sən mənə qorxutdun, dedim görəsən nə olubdur. Nə üçün elə edirdin, oğlum? Dəli olmuyubsan ki?

R z a q u l u (*anasının yanına gedib qolundan tutur*). Ana, qorxma heç şey yoxdur. (*Gülür*). Ah! Ah!

G ü l c a h a n (*yavaş-yavaş durur*). Oğlum, bəs divanətək nə üçün qışqırırsan?

R z a q u l u. Heç, məşq edirdim. Deyirəm görüm, atamla gedəndə necə dava edəcəyəm.

G ü l c a h a n. Hara?

R z a q u l u. Qaçaqçılığa!

G ü l c a h a n. Axmaq-axmaq fikirləri başından çıxart.

R z a q u l u. Ana, vallah, atam deyirdi səni də özümlə qaçaqçılığa aparacağam.

G ü l c a h a n (*Rzaqulunun gözlərindən öpür*). O çox da apardı, səni qoyan kimdir? Allahı sevirsen, elə şeyləri fikrindən çıxart.

R z a q u l u (*əlindən tutur*). Ana, sən mənim canım, mane olma, qoy gedim.

G ü l c a h a n (*üzünə diqqətlə baxıb gözlərindən nəcə dəfə öpür*).
Bircə de görüm, qaçaqçılığa nə üçün gedirsən?

R z a q u l u. Heç, ancaq istəyirəm atam kimi ad çıxardam. Qoyar-
sanmı? Hə? Mane olmazsan ki? Hə?

G ü l c a h a n (*gülə-gülə*). Atan quldurluğu, qaçaqçılığı dəxi tərək
eidibdir, dəxi getməyəcəkdir. Sən də ad çıxarda bilməyəcəksən. Mən
də bu gözlərə (*gözlərindən öpür*) həsrət qalmayacağam.

R z a q u l u. Nə deyirsən? Necə getməyəcəkdir? Mənə özü dedi
ki, yaraq-əsbabını hazır et. İndi sən deyirsən getməyəcək? Görünür,
səni aldadıbdır, çünki hər vaxt yola çıxanda sən ağlayırsan, ona görə
deyibdir ki, dəxi ağlamayasan.

G ü l c a h a n. Bu günədək o fikirdə idi, fəqət bu gün fikrini dəyi-
şibdir.

R z a q u l u. Nə üçün? Nə olubdur ki?

G ü l c a h a n (*Nadiri görüb*). Özü gəlir, soruş, özü deyər.

DOQQUZUNCU GƏLİŞ

N a d i r. Rzaqulu, gəlibsən?

R z a q u l u. Bəli.

G ü l c a h a n (*Nadire*). Oğlun məni qorxutdu. Evdə işə məşğul
idim. Bir də eşidirəm biri feryad edir: “Qoyma! Vur! Tərpenmə!” Ev-
dən tez çıxıb görürəm: tək özü qılınc ilə oynuyur.

N a d i r. Nə edirdin, oğlum?

R z a q u l u (*başını aşağı salıb*). Heç, məşq edirdim.

N a d i r. Nə məşq?

G ü l c a h a n. Deyir, mən də atam kimi istəyirəm ad çıxardam.

N a d i r (*əlini oğlunun başına qoyub*). Qoçaq oğlum! Hünərli
oğlum!

G ü l c a h a n. Mən də deyirəm dəxi qaçaqçılığa getməyəcəksən.
İndi səbəbini soruşurdu ki, sən gəldin.

N a d i r. Hünərli oğlum! Ad çıxartmaq üçün tövürlü yollar var.
Ancaq qaçaqçılıqla ad çıxarmaq yaman nifrətli yoldur. İnsan gərəkdir
ağlı ilə, yaxşılıqla ad çıxartsın. Bu vaxtadək quldurluqdan nə ki söy-
ləmişəm və özün eşidibsən çıxart başından. Mən düz yoldan azmış
imışəm. Bundan sonra qılıncını ancaq vətən yolunda çıxart. Oğlum,

düşmənələr vətənimizi tar-mar edirlər, müqəddəs yerlərimizi əldən alırlar. Bundan sonra gərəkdir quldurluğu bilmərrə buraxıb vətənə kömək edək, belə bir yolda ad çıxartmaq böyük bir səadətdir. Ümidvaram ki, mənim sözlərimi anlayırsan. (*Rzaqulu dizi üstə düşüb başını uzadır. Nadir qolundan tutub durğuzur və gözlərindən öpür*). İndi bildim ki, mənim yolumda baş qoymağa hazırsan.

G ü l c a h a n (*boynundan qucaqlayır*). Gördün, dedim dəxi getməyəcəksiniz.

N a d i r. İndi durma oğlum, get qaçaqlara de ki, hazır olsunlar. (*Rzaqulu gedir. Gülcahana*). Sən də get, mənimçün yola nə lazımdır hazırla. Dayım nə edir?

G ü l c a h a n. Yatıbdır.

N a d i r. Görükür, yorulubdur. Oyatma, qoy hələ yatsın, lazım olanda oyadarsan.

G ü l c a h a n. Yaxşı (*Gedir*).

N a d i r. Rzaqulu məni çox istəyir, nə desəm hazırdır. Sözlərim ona təsir etdi. Başını uzadır, yəni: boynumu vur, sözündən çıxmaram, dediyidir. Bərəkallah, oğul! Pərvərdigara, etdiyim günahların əvəzində ömrümün axırınadək sənə yolunda savab işlər edərəm, ancaq bu oğlumu mənə çox görmə! Məni onun gözlərinə həsrət qoyma!

ONUNCU GƏLİŞ

R z a q u l u. Baba, hazırdırlar, qulluğunuzu gözləyirlər.

N a d i r. De, gəlsinlər. (*Rzaqulu gedir*). Ah! (*Fikirdə*). Xorasani düşmənələrin əlindən xilas etdiyim günü tezmi görəcəyəm?

ON BİRİNCİ GƏLİŞ

Rzaqulu, bir neçə yaraqlı qaçaq

N a d i r. Gəldiniz? Bu saat atlanıb düşün kəndlərə, ətraf-əsnafa! Hər kəsi gördünüz, deyərsiniz Nadir sizi çağırır. Hamı gərək bu gün buraya cəm olsun. Hər kəs gəlməsə, adını soruşub yazarsınız, sonra mən onlara göstərəm. Heç kəs qorxmasın, eşitdiniz?

H a m ı . Bəli.

N a d i r . Di durmayınız. (*Gedirlər*). Sən də Rzaqulu, de mənim atımı hazır etsinlər.

R z a q u l u . Baba, mənim atımıdamı?

N a d i r . Yox, oğlum, bu səfər sən getməyəcəksən. Buralar şuluqdur, sən də evə bax. (*Rzaqulu çıxır. Bir-bir, iki-iki kənd əhli gəlib Nadirə baş əyib qabağında dururlar*). Hər kəs yorulubdur, öyləşin. Xoş gəlibsiniz, hamı yığılanda mənə xəbər edin. (*Evə gedir*).

K ə n d ə h l i n d ə n b i r i . Heç bu sifət bunda görükmüyübdür ki, deyə öyləşsin.

İ k i n c i . Görəsən genə nə var, bəlkə işi düşübdür.

Ü ç ü n c ü . Əlbəttə, yorulubdu, quldurluğa getmək istəmir ki, arxayın evdə otursun. Biz də tövcü verək.

D ö r d ü n c ü . Xülasə, Allah özü rəhm etsin, xeyir işə bənzəmir.

B e ş i n c i . Bizim evimizi düşmən azmı yıxır? Bu da indi istəyir ki, olub-qalanımızı alsın. Mənim sözümə baxsanız, hamımız çıxarıq gedərik, sonra nə edəcək etsin. Ölüb getmişik, ölmüşün nəyini öldürəcəkdir.

Bu vaxt bunların arasında qovğa düşür,
bunları çağıran qaçaqlar gəlirlər. Xalq onlara tərəf.

H a m ı (*bərkədən*). Bizi nə üçün yığıbsınız? (*Nadiri görəndə səslərini kəsirlər*).

ON İKİNCİ GƏLİŞ

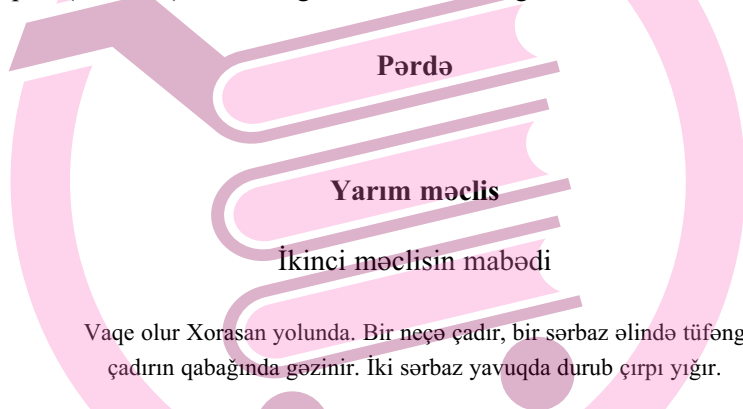
N a d i r . Həzrat! Xoş gəlibsiniz! Bu vaxtadək məndən və atamdan zərərdən və əziyyətdən başqa bir şey görməyibsiniz... Əvvələn sizdən təvəqqe edirəm ki, mənim günahımdan keçəsiniz və sizə məlum edirəm ki, bu gündən quldurluğu, qaçaqçılığı bilmərrə, buraxıb canımı, gücümü və aqlımı millət və vətən yolunda sərf edəcəyəm. Bəsdir, nə qədər əbəs yerə qan tökdüm. Bəsdir, nə qədər siz mənim əlimdən dad çəkdiniz. İndi ancaq düz yolu tapmışam, indi ancaq anlamışam ki, insan gərək vətən və millət yolunda işləyib qeyrət, əhəmiyyət göstərsin. Özünüz görürsünüz, eşidirsiniz vətənimizi düşmən

hər yerdən zəbt edir. Hətta ziyarətgahlarımıza da əl uzadırlar. Bundan sonra mən özümə söz verirəm ki, vətənimizi düşmənlərin əlindən xilas edib milləti zülmədən qurtarım. Əvvəlinci gedən yerim Xorasandır ki, sistanlıları oradan gərəkdir qovmaq. Sizlərdən kim istəmir ki, atababalarımızın müqəddəs yerlərini xilas edək, tainki bizdən sonra gələn uşaqlarımıza bu ibrət ola, qeyrətə gəlib gözləri həmişə açıq ola? Kim istəyər ki, öz əkdiyini özü biçməsin? Razısınızmı?

H a m ı. Razıyıq! Razıyıq!..

N a d i r. Bəs belə olan surətdə dağılımız ətrafda olan kəndlərə car çəkin ki, Nadir gedir Xorasani düşmənlərin əlindən qurtarmağa. Hamı yığılsın, hər kəsin nə yarağı-əsləhəsi var götürsün. Onu da deyirəm: hər kəsin qeyrəti oyanmayıbdır, getməsin. Ümidvaram ki, sözümə əməl edəsiniz.

H a m ı. Hazırq vətən yolunda baş qoymağa! Hara aparırsan bizi apar. (*Bərkdən*). Nadir sağ olsun!.. Nadir sağ olsun!..

B i r i n c i s ə r b a z. Ağlın nə kəsir, Xorasana getməkdən bir şey olacaq, ya yox?

İ k i n c i s ə r b a z. Necə?

B i r i n c i s ə r b a z. Deyirlər sistanlılar qalanı möhkəm bərkidiblər.

İ k i n c i s ə r b a z. Baxaq görək, necə olacaqdır. Şah görək ki, bir xəbər gözləyir, ona görə hələ getmək istəmir.

B i r i n c i s ə r b a z. Nə xəbər gözləyəcək. Düşmənlər dəli deyillər ki, Xorasan kimi şəhəri əllərindən verələr. Heç bilirsənmi, ziyarətə gedənlərdən nə qədər xeyir götürürlər?

İ k i n c i s ər b a z. Bundan əlavə, deyirlər onların xanı sərbazlara çox mərhəmət göstərir: hər nə qarət olunur, sərbazların aralarında bölünür.

B i r i n c i s ər b a z. Ona görədir ki, Mahmud xanı, sistanlılar sevirlər.

İ k i n c i s ər b a z (*əlini gözüinə tutur*). O kimdir, tez-tez çaparaq gəlir?

B i r i n c i s ər b a z. Hanı? Hanı?

İ k i n c i s ər b a z (*əli ilə göstərir*). Odur, bax! Odur!

B i r i n c i s ər b a z. Bizim adam deyil?

İ k i n c i s ər b a z. Bəli. Görəsən kim ola?

B i r i n c i s ər b a z. Bir yaxşı bax, uzaqdan atlılar da görünürlər.

İ k i n c i s ər b a z (*diqqətlə baxır*). Doğrudur, qərribə çox atlı var, görəsən kimdir?

B i r i n c i s ər b a z. Lazımdır padşaha xəbər vermək.

İ k i n c i s ər b a z. Ay, kimsən, dayan! (*Tüfəngi götürür atmağa*).

Bu vaxt əvvəlinci sərbaz yüyürür Təhmasın çadırına tərəf, orada şeypur çalınır. Təhmas çadırdan tez çıxır, qarşından Nadir qoşunu ilə gəlir.

T ə h m a s (*öz sərbazlarına*). Dayan! (*Əli ilə*).

Nadir ürəkli Təhmas xana tərəf gəlir və iki tərəfin qoşunu xamuş durur.

N a d i r (*qılınca açıb Təhmasa verir*). Qibleyi-ələm! Bu qılıncla mən çox ataları oğulsuz və çox uşaqları atasız və anasız qoymuşam. Bu qılıncla çox nahaq qanlar tökmüşəm, çox evlər yıxmışam, indi qeyrət və insaf mənə qalib gəlib. Gəlmişəm qibleyi-ələmin hüzuruna. Xahiş edirəm bu qılıncla başımı vur, yainki rüsxət ver, düşmənlərin təsərrüfündən vətənimizi xilas edim. Hərçənd dayımı göndərmişdim qibleyi-ələmin qulluğuna ki, mənim məqsudumdan xəbərdar etsin, amma Xorasana məxfi göndərdiyim adam gəlib ürəyi odlayan xəbər gətiribdir. Hirsimdən səbir edə bilmədim və özümü qibleyi-ələmə yetirdim ki, məqsudumdan xəbərdar edim. İndi ixtiyar qibleyi-ələm-dədir. (*Başımı aşağı salıb durur*).

T ə h m a s (*yavuş gedir, qılınca verir*). Nadir! Sənin bu vətən-pərəstliyin və aşkara qeyrətin məni vadar edir nəinki sənin təqsirindən keçəm və bəlkə cəmi qoşunun ixtiyarını sənə tapşırım. Mən sənin

təqsirindən keçdim. (*Qoşuna üzünü tutub*). Xoş o millətin halına ki, Nadir kimi köməyi var. Xoş o qoşunun halına ki, Nadir kimi sərdarı var!!! Sağ olsun Nadir xan!

Q o ş u n. Təhmas şah sağ olsun! Nadir xan sağ olsun!

Burada fars marşı çalınır.

Pərdə

Üçüncü məclis

Vaqe olur Xorasanın ətrafında. Bir tərəfdə Nadirin çadırı,
o biri tərəfdə Xorasan qələsi.

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

N a d i r (*uzaqdan qoşuna baxıb*). Mirzə Mehdi! (*Yavıq gəlib daşın üstə əyləşir, fikrə gedib başını əli ilə tutur*).

M i r z ə M e h d i x a n. Salari-müəzzəm. Cənabi-süpəhsalari-sərdar! Nə buyurursunuz?

N a d i r (*başını qaldırıb*). Gəlibsən?

M i r z ə M e h d i x a n. Salari-müəzzəm, bu gün üç gündür nə gecə yatıbınız və nə gündüz, bədənə zərərdir. Bir az rahat olun.

N a d i r. Mirzə Mehdi! Dünənki dava məni bir hala gətiribdir ki, özümü tərən kimi hiss edirəm. Həqiqət, dünənki dava qabaqkı davalara bənzəməz. Qalanı Allahın köməkliliyi ilə bu gün alacağam, düşməndə güc qalmayıbdır. (*Qoşuna nəzər edir*).

M i r z ə M e h d i x a n. Qoşuna rahatlıq olacaq, yainki bu gün genə davadır?

N a d i r. Xeyr, dünənki davadan sonra rahatlıq vermək olmaz. İşə gərəkdir isti ikən görəsən, bu gün gərəkdir qala alınsın. (*Dişqarında səs*). Mirzə! Gör kimdir? (*Mirzə Mehdi çıxır. Tək*). Bəli, indi bu davalarını Təhmas eşidibse, çox şaddır. Görünür, ümidi mənə çoxdur. Yoxsa birdən-birə mənə qoşunun ixtiyarını verməzdi və tək məni sistanlıların üstə göndərməzdi... Xeyr, çox da ümid etmək olmaz. O gün kağız göndəribdir ki, tez İsfahana özünü yetir. Amma xəbəri yoxdur, bilmir ki, İrani hər yerdən tar-mar etmək istəyirlər. (*Fikrə gedib başını əli ilə tutur*).

İKİNCİ GƏLİŞ

Mirzə yavaş-yavaş gəlib Nadiri bu halda görüb danışmır.

N a d i r (*başını qaldırır*). Mirzə, gəlibsən? Kimdir? Nə səsdir?

M i r z ə M e h d i x a n. Qulluğunuza Sistan tərəfindən elçi gəlibdir.

N a d i r. Elçi? (*Ayağa durur*). Ah! Ah! Ah! (*Gülür*). Elçi! Görəsən fikri nədir? Qala alınmasa biz tərəfdən qılinc yerə qoydu yoxdur, Mirzə. Görürsən? (*Rişxəndlə*). Buyursun! (*Mirzə çıxır. Tək*). A... Zərbi-dəstimi dadıblar... Elçi nədir? Gərək xan özü gəlib təvəqqe edə ki, mən ondan əl çəkim... Xeyr, əl çəkmərəm. Ancaq təvəqqe edə bilər ki, xalqı əbəs yerə qırmayım, özünü öldürməyim... Ancaq belə şeylərə təvəqqe ola bilər...

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Elçi və Mirzə Mehdi

E l ç i (*baş əyib*). Xidməti-şərifinizə salam edib Sistan xanının tərəfindən göndərilmişəm.

N a d i r. Xub, buyruq?

E l ç i. Xanın xahişi budur ki, ümum xeyirdən ötəri davanı bərhəm edin.

N a d i r. (*acıqlı baxır*). Nə şərti-şürotla?

E l ç i. Xan xahiş edir ki, layiqincə xərac versin.

N a d i r (*gülür*). Ah! Ah! Qalada oturub dəhyek versin?! Xub! Cənab elçi, xanınız çox əla xəyallara düşübdür...

E l ç i. Və bir də şərt edir ki, bundan sonra minbəd İranla dava etməsin.

N a d i r (*gülə-gülə*). Cənab elçi! Xanınıza ərz edərsiniz ki, bu gün hazır olsun! Şərtnaməni yazıb göndərəm və buyruq verərəm ki, qolubağlı şərtnaməyə qol çəksin.

E l ç i (*mat*). Anlamayıram.

N a d i r. İnşallah, bir saat keçmiş anlarsınız. Görünür, xanınız davada xabi-qəflətdə imiş, zərbi-dəstimi görməyibdir və illa görsə idi bu təklifləri mənə etməzdi. İnsafdır ki ata-babamızdan qalan yerləri alarsınız, müqəddəs yerlərimizi qarət edəsiniz və bizim qüvvətimiz

ola-ola sizin xeyrinizə olan şərtləri qəbul edək? Hərgah xanınız xahiş edir ki, özü əsir olmasın, hərgah əbəs yerə qoşunun qanfişan olmağını istəməyir, iki saatadək Xorasanın qələsini gərək azad etsin. Və illa bu gün şəhəri alt-üstə çevirmək, anaları balasız, balaları anasız qoymaq mənim borcum olsun. İndi buyurun. (*Əli ilə yol göstərir. Elçi baş əyib çıxır*). Mirzə! Görürsən, nə təkliflər edirlər?

M i r z ə M e h d i x a n. Sərdarım, fikrinizdən xəbərdar deyillər. Dünən davanı kəsməkdən ola bilsin ki, xan özgə xəyallara düşübdür.

N a d i r. Onun xəyalı mənə məlumdur. İstəyir vaxt alıb təzədən hazırlaşsın. Fəqət mən qoymaram göz açmağa. (*Ayağa durub hazırlaşır*). Mirzə, bax gör hamı hazırkıdır? (*Mirzə çıxır. Tək*). Xorasanı əldən vermək istəyirlər... Allah yar olsa göstərərəm!..

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

M i r z ə M e h d i x a n. Əfqanıstandan məktub var.
N a d i r. Açı oxu! (*Nadir baxır*).

Mirzə ayaq üstə səslə oxuyur.

M i r z ə M e h d i x a n. “Süpəhsalar sağ olsun! Əfqanlar şücaət və rəşidliyini əsədiblər və fikrinizdən xəbərdar olublar ki, Xorasanı Əfqana üz qoyacaqsınız. Bu xəbər bunları təşvişə salıb, ciddi surətdə hazırlaşdılar. Məclis qurub əhd etdilər ki, Allahyar xanı zindandan xilas edib qoşunu ona tapşırırlar. Təzə qalalar tikməyə mübahisə edirlər. Hər növlə çalışırlar ki, qabağını kəssinlər. Kəhrizi Allahyar xanın qoşunu tutubdur və oradan Fərmanabada atlı qoşun göndərərək istəyirlər dal tərəfdən sizə mane olsunlar. Bu əhvalatları vacib bilib qulluğu-şərifinizə məlum edirəm. Şərif xan”.

N a d i r. Başımdayı fikrimi bu xəbər büsbütün dəyişdirdi. (*Fikrə gedir*). Hər nə olmuş-olsa gərəkdir bu gün sistanlılarla qurtaram. Mirzə! Sən çıx yuxarı, tamaşa et; davanı başlayıram. (*Hazırlaşır. Mirzə çıxır, uca səslə*). Şeypur! (*Şeypur səslənir, dışarıda qılı-qal düşür*). Əvvəlinci fəqət, sağ tərəfdən! İkinci fəqət*, sol tərəfdən! Üçüncü, daldan hazır olun! (*Nadir əli ilə işarə edir, şeypur çalınır. Uca səslə*). Allah! Allah! Allah!

Pərdə

Üçüncü məclisin məbədi

Vaqe olur İsfahan şəhərində. Şah Təhmas öz evində əyləşibdir və Heydər xan qabağında durubdur.

Ş a h T ə h m a s. Nadirdən bəs bir xəbər gəlmədi?

H e y d ə r x a n. Qibleyi-aləm! Gəlibdir.

Ş a h T ə h m a s. Nə xəbər var? Nə iş görübdür?

H e y d ə r x a n. Qibleyi-aləm sağ olsun! Heç şey. Yazmağından belə məlum olur ki, əbəs yerə qoşunun yarısını tələf edib bir iş də görməyibdir.

Ş a h T ə h m a s. Elə şey ola bilməz. Nadir ola, bir iş bacara bilməyə?

H e y d ə r x a n. Qibleyi-aləm! Başdan gərək mənim sözümə diqqət edəydiniz; mən ərz etdim, quldura birdən-birə elə zor mənşəb vermək olmaz. Kim bilir qoşunun başına nələr gətiribdir... Qoşun heç... Ancaq...

Ş a h T ə h m a s. Nə üçün fikrə getdin? Söylə görüm!

H e y d ə r x a n. Qibleyi-aləm! Cürət edib ərz edə bilmirəm.

Ş a h T ə h m a s (*hirsli*). De görüm nə olubdur?

H e y d ə r x a n. Qibleyi-aləm! Belə deyirlər, guya Nadir qoşunu özünə tabe edib, istəyir hətta padşahlığa əl uzatsın.

Ş a h T ə h m a s. Sən hardan bilirsən? Kim deyir?

H e y d ə r x a n. Qibleyi-aləm! Kərratla yazıbsınız ki, gəlsin, nə üçün gəlməyir? Və bundan əlavə, eşidirəm xalq və qoşun ona böyük məhəbbət göstərirlər.

Ş a h T ə h m a s (*fikrə gedir*). Doğru deyirsən, hərgah belə bir şey olmasa, bu vaxtadək onun cürəti nədir ki, mənim buyuruğuma əməl etməyə. Mən demişəm ki, hər əhvalatı yaz xəbər et, amma bu vaxtadək heç bir şey yazmayıbdır.

H e y d ə r x a n. Bir neçə məktub göndəribdir, ancaq onun sözlərinə inanmaq mı olar? Məsələn, yazır ki, sistanlıları qovluyub Xorasanı düşmənin əlindən xilas etmişəm, Əfqanıstanı alıb xanını əsir etmişəm. Belə şeylər yazmaqdan məlum olur ki, qibleyi-aləmi arxayın edib başındakı yaman fikirlərini istəyir birdən aşkar edə.

Ş a h T ə h m a s. Bu saat Süleyman xanı bir qədər qoşunla göndərsən Əfqanıstana, onun hər ixtiyarını alsın və boynunu onun gərək

vurduram. Onda o qədər hünər olsun ki, padşahlığa əl uzatsın? Xeyr... Xeyr... Qoymaram elə quldurlar tacıma əl uzadalar.

H e y d ə r x a n. Qibleyi-ələm! Nadirdə bir dil var ki, hamını aldadar, hökmünüzü yerinə tez yetiriniz, yoxsa bədbəxtlik üz verər.

Ş a h T ə h m a s. Durma! Necə ki dedim elə edərsən, get bu saat Süleyman xanı qoşunla göndər...

Heydər xan çıxır.

Ş a h T ə h m a s (*bir az fikirdən sonra*). Hər halda, gərəkdir ehtiyatlı olmaq, güc onda, ad onda, dövlətin cəmi əyanları ona tərəf... Yox, bu işi belə qoymaq olmaz, gərəkdir onun başı vurula, Heydərdən savayı qeyri vəzirlər də bir neçə dəfə deyiblər ki, Nadirə ümid bağlamaq olmaz...

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

H e y d ə r x a n. Qibleyi-ələm! Xəbər gəlibdir ki, Nadir şəhərin on beş ağaqlığındadır.

Ş a h T ə h m a s. Buyruq ver ki, şəhərə qoymasınlar.

H e y d ə r x a n. Qibleyi-ələm! Bu saat onun qabağını saxlamaq olmaz. Buyruq veriniz gəlsin, vaxta ki, daxil oldu, cəllada hökm edərsiniz boynunu vursun.

Ş a h T ə h m a s. Yaxşı, sən cəllada deyərsən hazır olsun. Buyruq ver ki, Nadir şəhərə daxil olanda qoşunu bir ağaqlıqda qoysun və şəhərin xəlqi çox şadlıq etməsin. (*Öz otağına gedir*).

H e y d ə r x a n. Hər nə hiyləm var idi işlətdim. İndi padşaha məndən müqərrib bir kimsə olmadığını Nadir düşünər. Mənim əslim xan, dövlətin hər bir ixtiyarını mənim əlimdə, Nadir isə dünənki quldur. Doğrusu, ürəyim qəbul etməyir ki, dünənki quldur bu gün bu tövr şan-sövkətə layiq olsun... Xeyr... Vaxtında gərəkdir iş görmək...

Ş a h T ə h m a s (*daxil olur. Uzaqdan şeypur səsi*). Heydər! Bu nə səsdir? (*Heydər xan qapıya gedərkən, qapıdan Nadir və sərkərdələr daxil olub şahın qabağında dizləri üstə oturlar*). Durun! (*Əli ilə göstərir*). Bir adam ki, padşahın əmrindən çıxdı, ona xeyir-dua vermək olmaz, onun başı gərəkdir vurulsun.

Nadir və qeyriləri ayağa durub bir-birinə təəccüblə baxırlar.

N a d i r. Qibleyi-aləm! Nə günahın sahibiyəm?

Ş a h T ə h m a s. Günahın çoxdur; neçə aydır gedibsən, beş min qoşun aparıbsan, bu vaxtadək bir şey yazmayıbsan, bəs bundan məlum olur ki, padşahın əmrindən çıxıb, başında qara fikirlər bəsləyirsən. Mən o başı yox etdirərəm. (*Bərkdən*). Cəllad!

İKİNCİ GƏLİŞ

N a d i r (*uca səslə*). Səbir ediniz, qibleyi-aləm! Təvəqqe edirəm qulluğunuza göndərdiyim məktubları buyurasınız gətirsinlər.

Ş a h T ə h m a s. Nə məktub?

N a d i r. Hər nə ki olubdur, hər şəhəri ki almışıq, hamısının bərsində Mirzə Mehdi yazıbdır. Mirzə, doğrudurmu?

M i r z ə M e h d i. Bəli, hər əhvalat ki olub, vaxtbavaxt təfsilən qibleyi-aləmin qulluğuna yazılıb göndərilibdir.

Ş a h T ə h m a s. Heydər! Kağızları gətir görüm.

N a d i r. Qibleyi-aləm! Fikrinizə gəlirmi, qoşunun qabağında and içdim ki, bundan sonra səmim-qəlblə millətə və dövlətə kömək edəcəyəm? Ola bilirmi o andımdan sonra padşahıma və dövlətimə xəyanət edəm?

Ş a h T ə h m a s. Onlar köhnə sözdür... İnsanın qəlbini bilmək olmaz.

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Heydər xan kağızları gətirib verir şaha.

H e y d ə r x a n. Qibleyi-aləm, ancaq iki kağız alınıbdir.

Şah Təhmas kağızları alıb baxır.

Ş a h T ə h m a s (*başını yırğalayıb*). Bəli, hərgah burada yazılanın hamısı düz olsa, çox hünərlər edibsiniz, amma...

N a d i r. Qibleyi-aləm! Səbəb nədir ki, mənim sözlərimə inanmırsınız? Və nə səbəbə görədir mən yalan danışam və yainki yazam? Təvəqqe edirəm buyurasınız qalan məktubları da gətirsinlər.

Ş a h T ə h m a s (*Heydərə*). Dahadamı var?

H e y d ə r x a n. Qibleyi-aləm! Qeyri məktublar o qədər lazımlı olmadığına görə saxlamamışam.

Ş a h T ə h m a s. Əhvalat fikrindədir, ya yox? Nə yazılmışdı?

H e y d ə r x a n. Bir qəribə və lazımlı söz yox idi, o barədə kərratla qibleyi-aləmə ərz etmişəm və məxfi edəcəyəm.

N a d i r (*acıqlı*). Qibleyi-aləmdən çox təvəqqe olunur ki, qalan məktubları harada olsa Heydər xan tapsın; ikinci, mən dövlət və millət yolunda qılınc vuram, necə ola bilər ki, dövlətin məndən gizlin sözü ola və halonki cəmi qoşun hamısı mənə tabedir: öl desəm ölərlər, qal desəm qalarlar...

Ş a h T ə h m a s. Nadir! Özünə çox ümid edirsən, yaman fikirləri başından boşla! Yoxsa... başından özgə bir xəyallar keçir? Hə?

N a d i r. Şahım! Fikrimdə vətənə rəvnəq verməkdən, onu düşmənin zülmündən, məşəqqətindən qurtarmaqdan başqa bir şey yoxdur. Qibleyi-aləm! Bunu gərəkdir fikrinizdən unutmayasınız ki, mənim xüsusi düşmənlərim çoxdur, gözləri görüb xain olan ürəkləri qəbul etmir ki, mən quldurluqdan qibleyi-aləmin mərhəməti ilə gəlib bu şən və şövkətə çatam. Xülasə... (*Fikirdə*). Məlum olur ki, mən qibleyi-aləmin buyurmasına görə, özgə fikirlərə düşmüşəm. Bəli... hərgah mənim... o fikirlərim qibleyi-aləmə naxoşdur, buyursun bu saat başımı vursunlar; ancaq təvəqqe edirəm hamı məktubları tapdırıb oxuyasınız, o vaxt yəqin edərsiniz, mən qibleyi-aləmin hüzurunda nəinki tənbehə və bəlkə böyük olan mənəşəbə layiq olam... Bu biçərə sərkərdələr və qoşun aslan kimi dava edib, cəmi Xorasan və Əfqanıstan mahallarını zəlzələyə gətirib, xanlarını əsir, yerlərini tar-mar ediblər. Bunlar göstərən qeyrətin əcri budurmu? Bu binəvalar şad-xürrəm gələrkən fikir edirlər: “Şahımız bizə mərhəmət və ənam edəcəkdir”, fəqət... (*Fikrə gedir*).

Ş a h T ə h m a s (*hirsli*). Mənə nəsihət etmə! (*Başını əli ilə tutub fikrə gedir və əli ilə işarə edir ki, çıxsınlar. Tək*). Ürəyimizi şad edəcəkdir! Ənam edəcəkdir! Yaxşı şad edərəm! Dünənki quldur mənə nəsihət edir. Xeyr, görünür, bir şey var, Heydər deyən söz gərəkdir doğru ola. İnsan belə olurmuş. Bir az ki, əlinə ixtiyar verərsən, özünü itirər. (*Fikir*). Yox, bu işi belə qoymaq olmaz, vaxtkən çarə qılmaq...

(*Fikir*). Nə etmək? Kimdən bilmək ki, həqiqət, Nadir padşahlıq fikrinə düşübdür. Heydər in sözüne çox da inanmaq olmaz. (*Fikir*). Tapdım... Mirzə Mehdi Nadirin ən müqərrib adamıdır, onun hər bir gizli fikri olarsa bilər... Tələb edərdim. Qorxusundan hər nə varsa, açıb deyər. (*Qapıdakı fərraşa*). Heydər xanı buraya çağır. (*Fikirdə*).

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

H e y d ər x a n (*daxil olur*). Qibleyi-aləm! Buyuruğunuz?

Ş a h T ə h m a s. Heydər! Bu saat Mehdi buraya çağır.

H e y d ər x a n. Qibleyi-aləm sağ olsun, Mirzə Mehdi?

Ş a h T ə h m a s. Mirzə Mehdi! Mirzə Mehdi! Mənə lazımdır.

Nadir onsuz heç yerə getməz və ondan bir şey gizlətməz. Bir-birinə məhəbbətləri çoxdur.

H e y d ər x a n. Təccüb! Qibleyi-aləmin hüsurunda elə adamların nə işi gərəkdir ola?

Ş a h T ə h m a s. Heydər, elə demə, Mehdi ağıllı adamdır. Yaxşı qələmi var, mən istəyirəm məxsus Nadirin barəsində onunla söhbət edəm.

H e y d ər x a n. Beçəşm! (*Çıxır*).

Ş a h T ə h m a s. Mehdi qorxutmaq gərəkdir, yoxsa Nadirin pünhan işlərini açmaz; Nadiri o çox istəyir. (*Fikrə*). Bəli, qorxu başa bələdir, onu zindana saldırram. (*Fikrə*). Yox... Əvvəl xoşluqla, hərəgah xoşluqla olmadı, onda güc ilə dedirdərdim.

BƏŞİNCİ GƏLİŞ

H e y d ər x a n (*daxil olur*). Qibleyi-aləm sağ olsun! Mehdi gəlibdir.

Ş a h T ə h m a s. De gəlsin.

Heydər çıxır.

ALTINCI GƏLİŞ

M i r z ə M e h d i x a n. Salaməleyküm!

Ş a h T ə h m a s. Mehdi! Əyləş (*Mirzə Mehdi oturmayıb qolubağlı qabağında durur. Şah Təhmas Heydər xana işarə edir ki, çıxsın*). Mehdi! Qələmin yaxşı olmağa görə istəyirəm sənə bir böyük mənsəb verəm, ancaq gərəkdir sidqi-ürəklə dövlətə qulluq edəsən.

M i r z ə M e h d i x a n (*baş əyib*). Qibleyi-aləmin mərhəməti mənim üzərimdə çoxdur. Ancaq qibleyi-aləm sağ olsun! Böyük mənsəbə mən özümü layiq bilmirəm.

Ş a h T ə h m a s. Ümidvaram ki, qələmin gücü ilə dövlətə çox mənfəət gətirəsən, dövlətə və millətə zərər olan şeyləri təxirsiz bildirəsən ki, vaxtında bəlanın əlacını tapaq. (*Mirzə Mehdi xan fikirdə*). Nə üçün fikrə getdin? Anlamayırsanmı?

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm! Həqiqət, anlamıram.

Ş a h T ə h m a s. Anlamayırsan? Məsələn, bir şəxs padşahın canına qəsd edə, belə bir əhvalatı lazım gəlirmə xəbər edəsən?

M i r z ə M e h d i x a n. Əlbəttə!

Ş a h T ə h m a s. Bəs de görüm, Nadirin tərəfindən bir şey eşitməyibsənmi?

M i r z ə M e h d i x a n. Xeyr, qibleyi-aləm!

Ş a h T ə h m a s. Bəlkə məqami-dostluqda sənə demiş ola ki, guya fikrindən padşahlıq keçir.

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm! Neçə ildir mən onunla bir yerdə oluram, hər bir sirri və pünhan sözü olubsa, məndən gizlətməyibdir, həməvaxt felindən və qövlindən səltənətiniz payidar olmağı və qibleyi-aləmə artıq dərəcədə məhəbbəti aşkar görünür. Həqiqət də məqamında şir kimi şəmşir əlində hamıdan qabaq düşmənin müqabilinə gedibdir. Padşahını sevməyən şəxs bu tövr edərmə?

Ş a h T ə h m a s. Bəs görürkür heç bir şey eşitməyibsən?

M i r z ə M e h d i x a n. Heç!

Ş a h T ə h m a s (*hirsli*). Səni zindana salandan sonra hamısını deyərsən. Get, amma bir adama bizim söhbətimizi deyibsən, özünü ölmüş bil! (*Baş əyib gedir*).

Ş a h T ə h m a s (*fikirdə*). Bəlkə Heydər səhvdir, aqlım kəsmir ki, Nadirdə belə cürət ola. Hərgah bu fikrə düşmüş olsa da, bu tezlikdə aşkara çıxarmaz. (*Fikrə gedib başını əli ilə tutur*).

YEDDİNCİ GƏLİŞ

H e y d ə r x a n (*yavaş-yavaş daxil olur*). Qibleyi-aləm! Nə üz veribdir?

Ş a h T ə h m a s (*başını qaldırır*). Sənsən? Heydər, mən fikrimi sənə barəndə dəyişdirdim. Dövlət işlərində səndən mənə müqərrib adam yoxdur, özün görürsən sənə nə qədər mərhəmətim keçir, cəmi dövlətin ixtiyarını vermişəm sənə. Bununla belə, işdən belə məlum olur ki, sən istəyirsən Nadir kimi adamı mənə düşmən edəsən. Deyirsən, güya Nadir istəyir padşahlığı əlimdən alsın, taxtda özü əyləşsin. Mənim heç dəlim yoxdur. Mirzə Mehdi ki, ona müqərrib adamların biridir, söyləyir, Nadir mənim yolumda baş qoymağa hazırdır. Və bir də qeyri məktublar ki, Nadir işarə edir, mənə təşvişə salıbdı. Hanı o məktublar?

H e y d ə r x a n. Qibleyi-aləm! O məktublarda məzmununu siz bilirsiniz, haman məktublarda yazılan əhvalat Əfqanıstan barəsindədir... Bundan qeyri bir əhvalat yoxdur. O ki qaldı Nadirin əminliyində... Şəkkim çoxdur... Qibleyi-aləm! Sizinlə söhbət edəndə diqqət etdinizmi, dedi: qoşunlar və sərkərdələr hamısı mənə tabedir... Bu nə sözdür? İşarə deyilmi?

Şah Təhmas fikrə gedir.

Ş a h T ə h m a s. Bəs Nadirin xain olmağını, görürsən, sən yəqin edibsən?

H e y d ə r x a n. Yəqin, mənə gün kimi aşkardır. Mənim məsləhətimə görə Nadiri gərəkdir bu gün zindana salalar, tainki əlaqəsi heç kimsə ilə olmasın. Çünki bu xəbərləri eşitsə, həm qoşunu və həm sərkərdələri təhrik edər ki, qibleyi-aləmin üzünə ağ olsunlar...

Şah Təhmas fikrə gedir, Heydər xan qoynundan kağız çıxarır,
Şah Təhmas kağızı görür.

Ş a h T ə h m a s. Bu saat buyruq verərsən onu həbs etsinlər. (*Bərkdən*). Bu saat! O nə kağızdır?

H e y d ə r x a n. Qibleyi-aləm! Bu gün gəlibdir. Osmanlı dövləti bizim şərtnaməmizə cavab yazıbdır.

Ş a h T ə h m a s. Nə yazıbdır?

H e y d ər x a n. Yazır ki, gərək biz Ərəs çayının sağ tərəfini onlara verək...

Ş a h T ə h m a s. (*fikirdə*). Sağ tərəfini... Xeyr, elə şey ola bilməz!

H e y d ər x a n. Əlbəttə, belə şey ola bilməz, amma...

Ş a h T ə h m a s (*acıqlı*). Necə amma?

H e y d ər x a n. Çarəmiz yoxdur, gərək razı olaq.

Ş a h T ə h m a s. Necə çarəmiz yoxdur? Nə üçün gərək razı olaq?

H e y d ər x a n. Qibleyi-ələm! Osmanlının müqabilinə çıxmaq üçün əqəllən gərək 20000 qoşunumuz ola. Bu qədər qoşunu keçən davalardan sonra yığmaqmı olar?

Ş a h T ə h m a s (*başını əli ilə tutur və bir az fikirdən sonra*). Yox... Mən səhv etmişəm. Bu saat gedib Nadiri çağırırsan buraya. Əvvəlki buyruğumu ki, həbsə salsınlar, əlbəttə, deməzsən. Mən görürəm onsuz bu iş başa gəlməz. Bu saat gərəkdir onu hüzuruma gətirəsiniz və Cəfər xan, Mehdi xan burada olsunlar.

H e y d ər x a n. Qibleyi-ələm!

Ş a h T ə h m a s. Durma, buyurduğuma əməl et! (*Heydər xan çıxır*). Nadir bu halda dövlətin müşkül işlərində gərəkdir, ah... Nə yaman halətdir! (*Fikirdə*). Nə üçün mən Heydərə inəmb Nadiri özümə düşməni edirəm? Yox, tamamdır! Bu gündən Heydərə çox ümid etməmək.

SƏKKİZİNCİ GƏLİŞ

R z a x a n. Qibleyi-ələm! Bu saat xəbər gəlibdir ki, Osmanlı İrəvandan keçib 30000 qoşunla bizim torpağa ayaq qoyubdur.

Ş a h T ə h m a s. Elə şey ola bilməz. Ancaq bu xəbər vardır ki, bizim şərtnaməni qəbul etməyib istəyir ki, Ərəs çayının sağ tərəfini onlara verək.

R z a x a n. Qibleyi-ələm! Bu xəbəri yəqin bilib qulluğunuza gəlmişəm, yoxsa cürət etməzdim.

Ş a h T ə h m a s. Bəs Heydər görürkür, səhvdir. Ah... xain... Ah... bədbəxt Heydər! Bu saat onu çağırırsan, görüm bu əhvalatları nə üçün gizlədir?

Rza xan istəyir çıxsın.

Nadir xan, Heydər xan, Məhəmməd xan, Cəfər xan daxil olurlar.

Ş a h T ə h m a s (*Nadirə*). Mən sənəin təqsirindən keçib əvvəlki ixtiyarını qaytarıram. Ümidvaram ki, bir para xəyalatdan qayıdıb səda-

qətlə xidmət edəsən. Bu saat Rza xan bir qəmgin xəbər gətiribdir, guya Osmanlı bizim yerlərə ayaq qoyubdur. Ona görə vaxtı fəvq etməyib Rza xanı, Məhəmməd xanı və Cəfər xanı köməkçi götürüb gəldərsən düşmənin müqabilinə!

N a d i r (*əvvəl yavaş səs ilə, sonra getdikcə səsini ucaldır*). Qibleyi-aləmin mərhəməti mənim üzərimdə çoxdur. Bu vaxtadək sidqi-qəlblə dövlət və millətə qulluq etmişəm, vətənimizi düşmənlərdən xilas etmişəm. Xorasandan sonra qibleyi-aləmin xəbəri olmaya-olmaya əfqanların üstünə getmişəm, yerlərini alıb özlərini dağa-daşa salıb vaxtında şahıma xəbər etmişəm. Amma bu qulluqlarımın əvəzində qibleyi-aləmin tərəfindən nəinki böyük mərtəbəyə və hətta bir xoş nəzərə də layiq olmamışam. Mən heç! Amma qoşun, qoşun üçün padşahımın “mərhəbə” səsi qüvvəti-qəlb və böyük səadətdir... Dövlətə bu günədək mən xəyanət etməmişəm, bununla belə, qibleyi-aləm! Bir saat bundan əqdəm, necə ki, eşitdim, buyruq vermişsiniz məni həbsə salsınlar... Çox təəccüb! Çox təəccüb! Səbəb? Səbəb? İnsanın biinsaf, biqeyrətliyi və paxıllığı! Bilirəm, hamısını bilirəm, fəqət qibleyi-aləm! Özümə cürət edib deyirəm: həmişə padşah ilə millətin arasında olan pərdə dövlətin viran olmağına və millətin bədbəxtliyinə ən birinci səbəb olubdur. Bu pərdə vəzirlərdən ibarət bir şeydir ki, həm padşah, həm də milləti qaranlıqda saxlar. Nə padşahın millətdən və nə millətin padşahdan xəbəri olmaz. Millətin zülmədən ah və nalə səsini padşah eşidərsə, vəzirlər deyirlər: qibleyi-aləm! Səni millət alqışlayır, alqışlayır... Ağılsız, fərasətsiz, öz vəzifəsini anlamayan padşah bu sözlərə inanar, inanıb da zavallı millətin daima göz yaşına və axırda vətənin puç olmağına səbəb olar. İndi, həzərat! Bir padşah ki, dövləti və milləti tapşırırsa biinsaf, bilməyən şəxslərə (*baxır Heydər xana və səsini ucaldır*), bir padşah ki, canfışan olan qoşunun və sərkərdənin qədr-qiyətini bilməyə (*üzünü xanlara*) tac və səltənətə layiq deyil. Hərgah istəyirsiniz vətənimiz hər fəsaddan xali və asudə ola, gərəkdir belə padşah səltənətdən xaric olsun...

C ə f ə r x a n, R z a x a n, M ə h ə m m ə d x a n (*hamı qılınclarını siyirib*). Doğru buyurursunuz... Nadir şah sağ olsun! Nadir şah sağ olsun!

Şah Təhmas və Heydər xan özlərini itirirlər və dilləri tutulur.

Pərdə

BEŞİNCİ MƏCLİS

Vaqe olur İsfahanda, Nadirin iş otağı: bir tərəfdə stol, üstündə kitablar.
Otaq xalılarla döşənmiş, Mirzə Mehdi xan oturub yazır.

M i r z ə M e h d i x a n. Görəsən, belə bir vücudu İran daha görəcəkmə? Çətin! Sözü bir, ürəyi saf, şir ürəkli, aslan qüvvətli, vətəni sevən, millət yolunda can qoyan, sahibsizlərə sahib, köməksizlərə kömək edən, yetimlərə pərvəriş verən Nadir heyf ki, tez qocaldı. İndi düz qırx altı yaşı var. Bununla baxanda altmış sinnində qocaya oxşayır. Ay zəmanə! Kim deyirdi Nadir belə tez davadan əl çəkər? Hazır dava adı gələndə özgülərini göndərir, axırını Dağıstan davasından sonra çox təğyir tapıbdır. Doğru deyirlər: “Söz qılıncdan kəskin olar”; həqiqət elədir! Nainsaf şəxslərin sözləri, biqeyrət, müftəxor xanların büxlü həsədləri Nadirə çox təsir edibdir. Heydər xan cəzasına çatdı. Cəfər xan, Rza xan, Məhəmməd xan – dövlətin əvvəlinci adamları şahiddirlər ki, Nadir taxtdan baş qaçırdı, amma indi haman bu şəxslər Nadirin barəsində qeyri sözlər danışirlar. Deyirlər, guya Nadir Səfəvi nəslinin əlindən səltənəti güc ilə aldı... Xülasə, bu axır vaxt Nadirin əhvalı xeyli pərişandır, bir boş söz ilə halətindən çıxır. Gör iş nə yerə çatıbdır ki, mənimlə də hirsli danışır, və halonki mənim xatirimi çox istərdi. Kim bilir, bəlkə məndən də söz düzəldib deyiblər. (*Fikir. Qarıya tərəf gəlib baxır*). Heyhat! Bundan müqəddəm sübh saat beşdə, altıda iş məşğul olardı, amma indi saat ondur, bu vaxtadək gəlməyir. (*Qarıdan baxır*). Yox, gəlir. (*Kağızlarını götürür*).

Nadir əlində ağac şah paltarında hirsli, yavaş-yavaş daxil olur.

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

N a d i r ş a h (*ətərafına nəzər yetirir*). Mirzə, Dağıstan davasını yazıb qurtarıbsanmı?

M i r z ə M e h d i x a n. Xeyr, qibleyi-ələm, qurtarmağa az qalıbdır.

N a d i r ş a h. Neçə günə tamam olar?

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-ələm, on günün ərzində qurtararam.

N a d i r ş a h (*hirsli*). Yaz, yaz tez qurtar, mənə lazımsan! (*Fikir*).
M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm! Nə barədə?

N a d i r ş a h. Bir neçə daxiliyyə işləri var, bir neçə qanunlar var. İstəyirəm yazasan. (*Fikir*). Əvvəla, fikrim budur ki, iki düşməni barışdıram. (*Mirzəyə diqqətlə baxır*).

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm sağ olsun, anlamıram!

N a d i r ş a h (*acıqlı*). Hə! Hə! Əlbəttə, adam demirəm: iki düşməni, yəni iki məzhəb. (*Mirzə fikrə gedir*). Nə üçün fikrə getdin, yoxsa yenə başa düşmürsən?

M i r z ə M e h d i x a n. Bəli, qibleyi-aləm! İndi başa düşdüm.

N a d i r ş a h. Doğrusu, şiə, sünnü adı eşidə bilmirəm. Görək bu iki məzhəb birləşə. Nə səbəbə, mənəfəti nədir? Onları sonra deyərəm.

M i r z ə M e h d i x a n. Doğrudur, qibleyi-aləmin əlində hər bir şey asandır. Amma... Bu iki məzhəbin birləşməyi çətindir.

N a d i r ş a h. Mənim əlimdə heç bir şey çətin deyil. İnşaallah, hərgah Allah yar olursa, məqsudimə çataram. Dünən Rza xanı göndərdim Axund Molla Əli Əkbərin yanına ki, indidən başlasın xalqa nəsihət etməyə. Bu gün görək cavab gətirə. Vaxta ki, burada xalq hazır oldu, onda Osmanlıya yazmalıyam, tainki şərt-şürtlərini mənə məlum edələr.

M i r z ə M e h d i x a n. Allah xeyir versin!

N a d i r ş a h. İkinci fikrim budur: gərəkdir İncil bizim dilə tərcümə oluna.

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm! O nə üçün?

N a d i r ş a h. Dövlətin mənəfəti üçün hər padşaha lazım gəlir qeyri tayfanın dinini bilsin, tainki qeyri tayfa ilə dininə müvafiq rəftar olunsun.

M i r z ə M e h d i x a n. Bəli, qibleyi-aləm! Fikriniz gözəl bir fikirdir.

N a d i r ş a h. Üçüncü fikrim: mollaların ixtiyarlarını azaltmaq... hesab etmişəm, bir ildə məscidlərdən yeddi milyon manat mənəfət alınır. Heç bilirsən kimlər məsrəf edirlər?

M i r z ə M e h d i x a n. Xeyr, qibleyi-aləm!

N a d i r ş a h. Mollalar və axundlar! Bu pul gərəkdir dövlətin xəzinəsinə yığılsın, zira ki, xəzinədə pul olmasa qoşun saxlamaq olmaz, qoşun olmazsa vətən saxlamaq olmaz. Vətən gedərsə məscid də olmaz və bəlkə din də əldən gedər.

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm! Bəs mollalar nə ilə dolanacaq etsinlər?

N a d i r ş a h. Əvvəla, bu qanundan sonra hər bir tənbel mollalığa qaçmaz. İkinci, mollalığa layiq olan şəxslərə, dinə rəvac verən üləmalara, islamın qeyrətini çəkən axundlara məvacib edəcəyəm... Əsil mətləb budur ki, mollanı öz ixtiyarına qoymamaq. Bir dövlət ki, mollalar ixtiyarında yaşadı, ol dövlətdə tərəqqi olmaz... Çünki bir neçə səbəblərə görə molla qismi həmişə çalışar ki, xalq qaranlıqda yaşasın... Daha doğrusu, dövlətə dair qanunları bilmərrə ruhanilərdən almaq gərəkdir... (*Fikir*). Dördüncü fikrim budur: gərəkdir mənim padşahlığımda fəqir və sail tapılmaya, məgərinki əlsiz-ayaqsızlardan başqa. Bir dövlətin ki, fəqiri, saili çox oldu, o dövlətin tez puç olmağına ehtimal var... Xülasə, bu minval başında çox fikirlər var... (*Fikrə gedir*). Ümidvaram ki, bunlar hamısı düzələ... Bu gün Rza xanı gözlüyürəm axunddan cavab gətirsin, gərək ki, gələn odur.

Rza xan daxil olur.

İKİNCİ GƏLİŞ

N a d i r ş a h. Rza xan! Necə oldu?

R z a x a n. Qibleyi-aləm, fikrinizin hamısını bəyan etdim, lakin...

N a d i r ş a h (*acıqlı*). Necə lakin? Hə, de görüm!

R z a x a n. Qibleyi-aləmin gözəl fikirləri axunda xoş gəlmədi...

N a d i r ş a h. Xoş gəlmədi? Mən istəmirəm özünü buraya çağırtdırım, tainki mənim yanımda qorxusundan bəli deyib, gedəndə yenə öz bildiyini edə. İndi ki, belə oldu (*ağacı yerə vurur*), bu saat de görüm, nə üçün xoş gəlməyir?

R z a x a n. Qibleyi-aləm! Deyir mən əvamünnasdan qorxuram, bir söz bu barədə danışsam, evimi qarət edərlər.

N a d i r ş a h. Ay, biçərə, canından qorxmur, evindən qorxur. İndi ki, belə oldu (*hirsli*), bu saat gedib buyruq verərsən başını kəssinlər. Dinə rəxnə olan mollaların pərəstarı olan Süleyman xanı həbsə salsınlar... (*hirsənib ayağa durur, hirsindən danışa bilmir, ağacı yerə vurur*). Durma, bu saat padşah buyuruğuna əməl et... (*Rza xan çıxır*). Mırzə, bu saat sultana kağız yaz ki, mən xahiş edirəm ümum xeyirdən öteri ki məzhəb birləşə, eşitdin? (*Ağacı yerə vurur*). Mən göstərərəm o məlun müftəxorlara.

Mirzə Mehdi xan. Bəçəşm! (*Nadir şah çıxır*). Bəli, az düşmən vardı, indi də mollalar. Bunların qabağında dayanmaqımı olar? Bundan müqəddəm genə məndən söz eşidərdi, amma indi artıq söz danışmaq olmayır. İnsafən, başındakı fikirlər nə gözəl fikirlərdir, nə gözəl qanunlardır! Bunlar hamısı dinpərəst və millətpərəstlik nişanəsidir, amma heyfa, anlamayırlar.

Cəfər xan içəri daxil olur.

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Cəfər xan. Mirzə Mehdi xan! Bu nə əhvalatdır? Deyirlər şah buyuruq veribdir Molla Əli Əkbərin boynunu vursunlar.

Mirzə Mehdi xan. Bəli, xan, doğrudur.

Cəfər xan. Səbəb?

Mirzə Mehdi xan. Bir neçə sifariş göndərmişdi, əməl etmək istəməyir.

Cəfər xan. Necə? Nə sifariş?

Mirzə Mehdi xan. Rza xandan sual ediniz, sizə hamısını nəql edər. Çünki işin içində odur.

Cəfər xan. Bu iş yaxşı olmadı. Mollaları özünə gərək düşmən etməyə idi... (*Fikir*).

Mirzə Mehdi xan. Fikir edirsən, görürsən haqq deyir. Bunun sözü budur ki, dinə rəxnə salmasınlar. Bunun çalışdığı odur ki, islam qüvvətlənsin, millət ayılsın, vətən tərəqqi etsin. Nə etməli? Bu bir tərəfdən işi düzəldirsə, xanlardan bir neçəsi pozur. Məsələn, buyruq veribdir ki, Süleyman xanı həbsə salsınlar. Çünki bir neçə müftəxorları padşahın üzünə durquzur.

Cəfər xan. Allahu əkbər! Nə yaman iş oldu. Tərs kimi də bu gün şikara çağırılırdı, gərək gedək. Bunun bu halətində şikara gedərsən, gərək hər qədəminə diqqət edəsən. Allah elə edəydi ki, şikara getməyə idi.

Mirzə Mehdi xan. Olsun ki, bu gün şikara getməyə, çünki ovqatı nəhayətdə təlxdir.

Cəfər xan. Xeyr, necə ovqatı təlx olmuş olsa, dediyi söz fikrindən çıxmaz. Yaxşısı budur ki, mən gedim, bəlkə məni görməsə şikar fikrinə düşməyə. (*İstəyir çıxsın, Nadir şah rast gəlir*).

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

N a d i r ş a h. Cəfər, hara gedirsən?

C ə f ə r x a n (*qorxa-qorxa*). Heç, qibleyi-aləm.

N a d i r ş a h (*hirsli*). Necə ki, heç? Hara gədirdin?

C ə f ə r x a n. İstədim fərzaşdan xəbər alam qibleyi-aləm bu gün şikara təşrif aparacaqdır, ya yox?

N a d i r ş a h. Əlbəttə! Əlbəttə! (*Mirzə Mehdi xana*). De, hazırlaşsınlar. (*Mirzə Mehdi xan çıxır. Cəfər xana*). Bu gün şikar gərək yaxşı olsun.

C ə f ə r x a n. Bəli, qibleyi-aləm!

N a d i r ş a h. Səbəb?

C ə f ə r x a n. Qibleyi-aləm buyurur.

N a d i r ş a h (*rişxəndlə*). Qibleyi-aləm buyurur! Hər işdə mən dediyimə qulaq assanız çox yaxşı olardı. Məsələn, Süleyman xana kərratla demişəm ki, sən dövlətə qulluq etməkdənsə, gedib bir para adamlar ilə əbəs yerə vaxtını keçirirsən. Xeyr, mənim dediyim sözlər havaya gedir. Zərər yoxdur, indi bəlkə düşünə. (*Acıqlı*).

BEŞİNCİ GƏLİŞ

Mirzə Mehdi xan gəlir.

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm sağ olsun! Şikara hazırdırlar.

N a d i r ş a h. Gedək. (*Mirzə Mehdi xana*). Mirzə! Sən işində ol. Dediym məktubu yazarsan. (*Nadir şah və Cəfər xan çıxırlar*).

M i r z ə M e h d i x a n. (*tək*). Lazımdır məktubu bu saat qurtaram, qəribə insandır! Başını necə qarışıq, fikri necə dağınıq olsa da, genə dediği söz fikrindən çıxmır. (*Yazır və hərdənbir qələmi saxlayıb fikrə gedir*). İşlərin belə qarışıq vaxtında çox müşküldür ki, bu başa gələ. Görək Allah nə istəyibdir. (*Yazır*). İki məzhəbin birləşməyi həqiqət gözəl, yaxşı bir fikirdir. Çünki ədavət bilmərrə ortalıqdan götürülər, mədəniyyət artar, hər iki millət qüvvətlənər. (*Yazır*). Mollalara məvacib kəsmək də mənim təsəvvürümə görə, yaman deyil. Padşahlıqdan məvacibləri olsa, bir para ağlagəlməyən şeyləri və aşkara millətin, vətənin, dövlətin zərəri olan sözləri xalqın aralarında nəşr etməzlər. (*Yazır*). O gün mənə deyir ki, Mirzə! Sən elə bilmə ki, mən

ruhanilərə düşmənəm. Xeyr, dinə rövneq verən mollalar mənim canımdırlar. Dinə rəxnə salan mollalara, həqiqət mən düşmənəm... Bunlar zahirdə dinpərəst, batində dini tar-mar edirlər. (*Fikrə gedib yazır*). Bəli, fikir etdikcə görürsən insafən ağıllı qanunlardır, həqiqət, gözəl fikirlərdir, amma heyfa, qədrini bilən yoxdur...

ALTINCI GƏLİŞ

Məhəmməd xan tələsmiş içəri daxil olur.

M ə h ə m m ə d x a n. Mirzə Mehdi xan! Bu nə əhvalatdır? Deyirlər şah şikara gedərkən atıblar.

M i r z ə M e h d i x a n (*əlindən qələmi salıb durur*). Nə buyurursunuz xan? Elə şey ola bilməz. İndi bu saat getdilər.

M ə h ə m m ə d x a n. Bəli, indi bu saat səhərə qovğa düşübdür. Hətta deyirlər... (*Fikir*).

M i r z ə M e h d i x a n. Hə... Nə deyirlər? Yoxsa vəfat edibdir? Hə?

M ə h ə m m ə d x a n. Bəli, bir elə şey danışrlar.

M i r z ə M e h d i x a n. Vay! Vay! İrənin gülü soldu, günü batdı, bəxti qaraldı. (*Bilmir nə etsin*).

M ə h ə m m ə d x a n. Xan! Özünüzü əbəs yerə həlak etməyiniz. Bəlkə də bu xəbərin əsli olmasın, amma onu yəqin bilirdim ki, bu iş yavuşda olacaqdır...

M i r z ə M e h d i x a n (*hirsli baxır*). A! Bəs görükür siz bilirdiniz...

Bu vaxt bayırda qilü-qal düşür. Nadiri qolundan tutub götürürlər.

Məhəmməd xan qeyri qapıdan çıxır.

YEDDİNCİ GƏLİŞ

Nadir şah, Rza xan, Cəfər xan, Rzaqulu xan, Mirzə Mehdi xan,
Nadirin bir qolu yaralı, səndəlin üstə əyləşdirirlər.

N a d i r ş a h. O bədbəxt atanı heç kəs görmədi?

C ə f ə r x a n. Qibleyi-aləm! Vəliəhd meşəyə buyurmuşdu, ancaq bir əsər tapmayıbdır.

N a d i r ş a h. Çağırın!
R z a x a n. Qibleyi-aləm! Burdadır!

Rzaqulu xan əllərini döşünə qoyub Nadirin qabağında durur.

N a d i r ş a h (*diqqətlə baxır*). Oğul! Bir əsər tapmadın? Bir insan görmədin?

R z a q u l u x a n. Xeyr, şah baba!

N a d i r ş a h. Çox təəccüb! Bu saat gərəkdir o bədbəxti tapasanız. (*Hirsli xanlara baxır*). Durmayın!

Rza xan, Cəfər xan və Rzaqulu xan çıxırlar.
Mirzə Mehdi xan mat durur.

N a d i r ş a h (*Mirzə Mehdi xana*). Mirzə! Görürsən mənimlə nə tövr rəftar edirlər?

M i r z ə M e h d i x a n. Görürəm, qibleyi-aləm! Görürəm. Sizdən sonra İrənin halını nəzərimə gətirirəm...

N a d i r ş a h. Yaxşı ki, atan bədbəxt rəhmliymiş. Güllə ancaq qolumdan dəyibdir.

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm! Allah-taalanın İrana rəhmi varmış...

N a d i r ş a h. Hərgah bu üç nəfər tapmasa, yəqin ki, bu fitnə bunların tədbiridir.

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm! Onların üçüncüsü vəli-əhddir.

N a d i r ş a h. Ah, Mirzə! Bu dünyada heç kəsə inanmaq olmaz. (*Fikir*). Oğluma da mənim gümanım var. Çünki bir ay bundan müqəddəm bir neçə söz qulağıma yetişibdir.

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm! Sizin təşrifinizdən bir az müqəddəm Məhəmməd xan burada idi. Onun sözlərindən məlum oldu ki, bu işdən xəbəri var.

N a d i r ş a h. Məhəmməd xan? Hə,.. hə... çağır bu saat. (*Mirzə Mehdi çıxır*). Bəli... hər bir padşah iki düşməndən xilas deyil: vətən, millət qeyrəti çəkməyən, gününü eys-ışrətdə keçirib milləti daima zülməyə düşür edən padşah əcəlini millətdən gözləsin... Millətin və dövlətin tərəqqisinə çalışan, bu yolda təzə qanunlar qoyan, vətəninə zülmədən xilas etmək istəyən padşah əvvəlinci gülləni öz müqərrib adamlarından gözləsin... Mənim yəqinimdir ki, bu güllə millət gülləsi deyildir!..

SƏKKİZİNCİ GƏLİŞ

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm sağ olsun, göndərdim çağırırsınlar.

N a d i r ş a h. Bəs nə deyirdi Məhəmməd?

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm! Çox üstüörtülü danışırdı. Ancaq bunu anladım ki, bu işdən onun xəbəri var.

N a d i r ş a h. Çox əcəb! Bəs görürkür onunçün şikara getməyibdir.

Məhəmməd xan varid olur.

DOQQUZUNCU GƏLİŞ

M ə h ə m m ə d x a n (*Nadir şahın qabağında durur*). Qibleyi-aləm! Bu nə bədbəxtlikdir üz veribdir?

N a d i r ş a h (*rişxəndlə*). Bəli, belə gərək olaymış... Nə üçün bəs sən şikara mənimlə getmədin?

M ə h ə m m ə d x a n. Qibleyi-aləm! Qızım can üstədi, mümkün olmadı.

N a d i r ş a h. Bəs bir xəbər bilmirsənmi?

M ə h ə m m ə d x a n. Qibleyi-aləm! Nə bərədə?

N a d i r ş a h (*acıqlı*). Necə nə bərədə? Gözlərin görmürmü?

M ə h ə m m ə d x a n. Qibleyi-aləm! Bir əhvalat eşitmişəm... Amma...

N a d i r ş a h (*hirsli*). Nə bilirsən, de bu saat...

M ə h ə m m ə d x a n. Qibleyi-aləm! Vəliəhd gərək bu işi hamıdan yaxşı bilə...

N a d i r ş a h. Sənin sözündən belə məlum olur ki, bu oğlumun fitnəsidir?

M ə h ə m m ə d x a n. Bəli, qibleyi-aləm!

N a d i r ş a h. Sübut?

M ə h ə m m ə d x a n. Bir elə sübutum yoxdur, ancaq belə deyirlər.

Bu vaxt Rza xan, Cəfər xan içəri daxil olurlar.

ONUNCU GƏLİŞ

N a d i r ş a h (*üzünü Cəfər xana*). Necə oldu?

C ə f ə r x a n. Qibleyi-aləm! Buradan çıxandan sonra Vəliəhd bizə dedi ki, mən özüm gərək o bədbəxti axtaram tapam, başına bir neçə adam cəm edib şəhərdən kənara çıxdı.

N a d i r ş a h. Hə... hə... Tamah güc gətiribdir! (*Acıqlı ayağa durur*). Daşı-daş üstə qoymaram, boynunuzu bir dəqiqədə vurduraram, İrani altın-üstünə döndərərəm... Bu saat oğlumu qolubağlı bura gətirməseniz. Durmayın!

Məhəmməd xan, Cəfər xan, Rza xan tez çıxırlar.

N a d i r ş a h (*başını əli ilə tutub əyləşir və sonra Mirzəyə*). Mirzə! Görürsən, düşmənim mənimlə bir evdə olur. Mənim sayəmdə dolanır, mən düşmənimə İraqda gəzirəm.

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm! İnanmayınız bu sözlərə, İrani bədbəxt etməyiniz. Hamı hiylə bu xanlardadır ki, vüzərə hesab olunurlar. Bunlar çox biinsaf xəlqdır. İnanmayınız, qibleyi-aləm! Vəliəhdən belə şeylər sadir olmaz...

N a d i r ş a h. Xeyr, daha şübhə yeri qalmadı. Onun gərək bu gün iki gözləri də çıxa və cəmi İran da rahat ola.

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm! İşə yəqin etməmiş Vəliəhdi bədbəxt etməyiniz.

N a d i r ş a h. İş mənə çoxdan yəqin olubdur. Mirzə! Əbəs yerə təvəqqe etmə! (*Hirsli*). Gərək bu gün onun gözləri dünyanın işığına həsrət qala. Bu gündən mənim Rzaqulu adlı oğlum yoxdur, bu gündən İranın Vəliəhdi yoxdur... (*Başını əli ilə tutub fikrə gedir*).

Dişqarıda qılı-qal səsi gəlir, Rzaqulu xanı qolları bağlı gətirirlər.

ON BİRİNCİ GƏLİŞ

Rza xan, Məhəmməd xan, Cəfər xan, Rzaqulu xan

N a d i r ş a h (*başını qaldırır Rzaqulu xana*). Bədbəxt oğlum, tamahkar oğlum, atandan artıqını dövlətə, millətə qulluq edəcəkdin ki, bu fikirlərə düşdün? (*Hirsli*). Aparın bu saat bunun iki gözlərini də çıxardın. (*Göstərir*). Bu gözlər gərək onun üzünü görməyə, o gözlər dəxi bu dünyanın işığını! (*Hirsli*). Aparın!

R z a q u l u x a n. Şah baba! Mənim gözlərimin qiyməti heç, amma İrani gözsüz qoyursan... Aparın məni. Padşahın buyruğuna əməl ediniz. İşin həqiqəti sonra məlum olar. (*Üzünü xanlara*). İranın evi o vaxt yıxıldı ki, sizin kimi şəxsləri ümərəyi-dövlət təyin etdilər. Aparın! (*Çıxır və dalınca xanlar*).

N a d i r ş a h (*səndəlin üstə yıxılıb başını əli ilə tutur*). Pərvərdigara! Nə halətdir!... (*Ürəyini əli ilə tutur*). Of... ürəyim döyünür.

M i r z ə M e h d i x a n (*yıxılır Nadir şahın ayaqlarına*). Qibleyi-aləm! Neçə ildir qulluq edirəm. Bu vaxtadək bir təvəqqem olmuyubdur ki, qəbul etməyəsınız. Axırını təvəqqemdür, Vəliəhdı bədbəxt etməyiniz.

N a d i r ş a h (*hirsli*). İtil gözümdən, sən də onunla dilbir olubsan?

Mirzə Mehdi xan yavaş durur gedir.

ON İKİNCİ GƏLİŞ

G ü l c a h a n (*tez gəlib Nadir şahın ayağına döşənir. Ağlaya-ağlaya*). Qibleyi-aləm! Səni and verirəm o şeyə ki, canını onun yolunda çürüdübsən, yazığın gəlsin mənim balama, məni axirətədək gözü yaşlı qoyma, Nadir! (*Ağlayır*). 20 il ondan ötərimi bəsləmişdim? (*Ağlayır, Nadir şah başını əli ilə tutur*). Nadir, evimi yıxma. Buyur mənim gözlərimi çıxartsınlar, balamda təqsir yoxdur. (*Ayağını qucaqlayıb ağlayır*).

N a d i r ş a h. Olmaz. Belə gərək olsun, dövlətə xəyanət edən gərəkdir cəzasına çatsın...

G ü l c a h a n (*yalvarır*). Nadir! Buyur iki saat gözləsinlər, taki o çıxan gözləri doyunca öpüm. Allahı sevirsən, mənim göz yaşına rəhm et. (*Ağlayır*). Sən İrənin adil bir padşahı, mən İrənin bədbəxt analarından biri, iş təhqiq olunmağını tələb edirəm... Buna da ixtiyarım yoxmu?

N a d i r ş a h (*bir az baxıb bərkdən*). Dur get! (*Qolundan tutub yıxır*).

G ü l c a h a n (*bərkdən*). Ay!... (*Qaşq edib yıxılır*).

Pərdə

Beşinci məclisin məbədi

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Rəxtəb

M i r z ə M e h d i x a n. Pərvərdigara! Nə yaman və dəhşətli vəqədir! Bundan sonra İrə dəxi düzəlməz. Şah bu gün-sabah ağlını itirər, dövlət düşəcəkdir biqeyrət xanların əllərinə... Kim bilir, nə

olacaqdır. Biçərə Rzaqulu xanı zalım uşağı nahaq yerə bədbəxt etdilər. Dünən şah çağırıb mənə deyir: Mirzə, bir səhvdir etmişəm. Cəmi dünya qana batsa, o səhvi düzəltmək olmaz, iş aşkar olubdur. Rzaqulu xanın bu işlərdən bilmərrə xəbəri yox imiş. Bu fəsadlar tamam xanlardan üz veribdir...

İKİNCİ GƏLİŞ

N a d i r ş a h (*əlində ağac, beli bükülmüş, yavaş-yavaş gəlir*). Mirzə! Necə ki, dünən eşitdin elədir, nainsaf uşağı mənim balamı nahaq yerə gözsüz qoydular. (*Ağlayır*). Mən evi yıxılmış, mən aqlını itirmiş binamusların sözlərinə qulaq asıb, onlara inanıb həqiqət, İrani gözsüz qoydum. (*Ağlayır*).

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-ələm! Səbir etmək lazımdır, təqsirkar öz cəzasına çatar.

N a d i r ş a h. İş-ışdən keçibdir, dünya başıma təng olubdur. (*Başını tutur*).

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-ələm? Bu fəsadları törədən bəs məlum deyilmi?

N a d i r ş a h. Birdirmi? İkidirmi? Düz əlli nəfər sözlərini bir ediblər ki, məndən sonra İrənin taxtı Rzaquluya təslim olmasın... Bəli, məqsudlarına çatdılar.

M i r z ə M e h d i x a n. Adları məlumdurmu, qibleyi-ələm!

N a d i r ş a h. Əlbəttə, məlumdur. Bu gün cəzalarına çatarlar. Əlli nəfərin də başları gərəkdir kəsilsin. (*Taxta əyləşir. Başını tutur Mirzə Mehdi xana yavaşdan*). Get, mən bir az rahat olum... (*Uzanıb*). Yox, rahat ola bilmərəm. (*Ürəyini tutur*). Of!.. Nə halətdir, pərvədigara! Gözlərim torlanır. (*Birdən qorxub durur, guya gözünə adam görür*). Kimsən? Hə? Qatildir! (*Geri çəkilir*). Məni... Məni öldürmək istəyir, hə? Yox... yox... (*başını tutur*). Pərvədigara! Ölüm mənə vacibdir. (*Dizi üstə durur*). Ancaq istəyirəm göz yaşım ilə günahlarımın minindən birini təmizləyim. Mən gərək ağlayam, qanlı yaşlar tökəm, oğlum tək kor olam, ondan sonra əmr özünüdür. Mənim naləmdən yer-göy gərəkdir mələyə, ondan sonra ixtiyar sənindi. Mən gərək yaman-yaman dərdlərə mübtəla olam... (*Ağlayır*). Ağla, gözlərim, ağla! Dünyanın işığına oğlum kimi gərəkdir həsrət qalam. (*Başını iki əli ilə tutur aşağı baxır, ağlayır*).

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

G ü l c a h a n (*əli qoynunda, qara paltarda yavaş-yavaş gəlir*). Nadir? Nə səbəbə belə edirsən? (*Nadir şah səs vermir, Gülcahan yavuşğa gedir*). Nadir! Nə olubdur?

Nadir durur.

N a d i r ş a h. Heç. (*Başı aşağı*). Gülcahan, doğrusu, üzünə baxa bilmirəm, təqsirim çoxdur. Əlindən nəhaq yerə balanı almışam. (*Əlindən tutur*). Bağışla məni, bağışla! Səni and verirəm oğlumun tökülən gözlərinə.

Qucaqlaşib ağlayırlar.

G ü l c a h a n. Ah, Nadir, Nadir! Ana olsaydın bilərdin mən nə çəkirəm. Nə etmək, hərdən baxanda ürəyim od tutub yanır. Qiya-mətədən yanacağam... (*Ağlayır*).

Dışqarıda səs gəlir. Nadir şah qapıya tərəf gedir.

N a d i r ş a h. Nə var? (*Qapıdan çıxır*). Yaxşı, bir az səbir etsinlər. (*Gülcahana*). Rzaqulunun yoldaşlarıdır. Gəliblər görməyə, gedək o biri otağa, oğlum bura gələndə mən onu görməyim.

G ü l c a h a n. Nadir! Bədbəxti özünə həsrət qoyma. Necə dəfə deyibdir məni apar şah babamın yanına.

N a d i r ş a h. Yox, yox! Gülcahan, gətirmə! Yəqin bil ki, onu gör-səm ağlım başımdan çıxar. Hərdənbir yuxumda görəndə dəli oluram... İnsaf məni incidir. Ürəyim od tutub yanır.

G ü l c a h a n. Bəs, nə edim? Nə çarə qılım? Hər gün yalvarır: məni şah babamın yanına apar, bəlkə bu gün, səhər öldüm, mənə xeyir-dua versin. (*Ağlayır*).

N a d i r ş a h. Xeyir-dua! Ah biçarə! Binəva! (*Ürəyini tutur*). Of, yenə bir şey sancdı. (*Fikrə gedir*). Yaxşı, razı oldum, ancaq mən yuxuda ikən gətir, bəlkə bir az sakit ola. İndi get, yoldaşları gözləyirlər.

Gedirlər.

F ə r r a ş (*qapıdan*). Buyurunuz!

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

Ələşrəf bəy, Musa bəy, Saleh bəy.

Ələşrəf bəy. Yaxşı, indi nə tövr etməli?
Musa bəy. Necə nə tövr? And içdik ki, gərək Nadiri öldürək.
Gərək də elə ola.
Saleh bəy. Bir az yavaş danış, fərtaş eşidər.
Musa bəy. Fərtaş onsuz da gərək bilsin.
Ələşrəf bəy. Nə tövr edək ki, fərtaşı ələ gətirək?
Saleh bəy. Birdən razı olmadı?
Musa bəy. Mən razı edərəm!
Ələşrəf bəy. Başla gərək!

Musa bəy fərtaşı çağırır, ikisi bir tərəfdə söhbət edirlər.

Musa bəy. Fərtaş!
Fərtaş. Bəli, ağa!
Musa bəy (*çoxlu pul göstərib*). De görüm, bu pulu istəyirsən, ya xanlıq və yainki nökrçilik?
Fərtaş. Əlbəttə xanlıq, pul da olsa dəxi yaxşı.
Musa bəy. İndi ki, elədir, əzizim! Nadir şahın başına hava gəlibdir, bu gün-sabah onu taxtdan düşürəcəklər. Ondan sonra da kim bilir, sən burada qalacaqsan, ya yox? Yaxşı deyilmi ki, bir iş edəsən, həm xanlıq və həm dövlət qazanasan.
Fərtaş. Nə işdir, ağa?
Musa bəy. Lazım gəlir ki, onu öldürək. (*Fərtaş fikrə gedir*). Nə üçün fikrə getdin, yaxşı pul veririk və gələcəkdə xan olarsan. Çünki o adam ki, bunun yerində əyləşəcəkdir, bizlərə qohumdur... Biz gecə vaxtı gələcəyik, sən yalandan yuxula və qapını da açıq qoy.
Fərtaş (*bir azdan sonra*). Yaxşı, indi razı oldum.
Musa bəy (*pul verir*). Al qabaqca bunu.
Saleh bəy. İndi de gərək, Nadir harda yatır?
Fərtaş. Nadir axır vaxt bu otaqda yatır. Çünki hərəmxanaya getmir ki, oğlu ilə rast gələr.
Ələşrəf bəy. Çox əcəb? Nə vaxt rətxabinə uzanır?

F ər r a ş. Oğlunun əhvalatından sonra rəxtxab üzü görməyibdir. Gah o taxtın üstə, gah səndəlin üstə yatır və çox da yatmır, çox vaxt gecədə neçə dəfə durub öz-özü ilə danışır.

M u s a b ə y. Çox, əcəb, bəs biz gedək, sən də vaxtında hazır ol.

F ər r a ş. Rzaqulu xan buraya gəlsə nə deyim?

S a l e h b ə y. De ki, yoldaşların dedilər, özgə vaxt gələcəyik, ancaq əhvalını bilmək istəyirdik.

Hamısı çıxırlar.

F ər r a ş. Həqiqət, şahdan dəxi hamı əlini üzübdür, qoy özgəsi olsun. Bəlkə mən də xan olam.

BEŞİNCİ GƏLİŞ

N a d i r ş a h (*yavaş-yavaş gəlir*). Qonaqlar necə oldular?

F ər r a ş. Qibleyi-aləm sağ olsun! Dedilər bir şey unudublar, getdilər gətirsinlər.

N a d i r ş a h. Görükür, biçarə oğluma bir şey bəxşiş etmək istəyirlər. Yaxşı, qapıları bağla, hərgah gəlsələr, ayrı otağa dövət et.

Fərraş çıxır.

N a d i r ş a h. Biçarə övrət qan ağlayır. Ağlamasın nə eləsin... Of! Of! Fələk! (*Taxta uzanıb yuxuya gedir. Birdən qorxub durur*). Allahu-əkbər! (*Ətrafına baxır*). Kimsən? Hə? (*Oturmuş*). Pərvərdigara! Nə istəyirlər məndən, bir yolluq öldürəcəklər, öldürsünlər. (*Gözünə adam görünür*). Gəlmə, gəlmə, yoxsa... (*Ətrafına baxır*). Heç kəs yoxdur, Allahu-əkbər! (*Yenə gözünə görünür*). Gəlmə yavuş, səni and verirəm bizi Yaradana! (*Diqqətlə baxır*). Vay! Oğlumdur, oğlumdur, gəlibdir məndən xeyir-dua almağa. Əlləri ilə məni gəzir. Gəlmə, üzünə baxa bilmirəm... Yox, gəlir... gəlir... (*Üzünü əli ilə tutub taxta yıxılır*).

Bu vaxt Ələşrəf bəy, Musa bəy, Saleh bəy
yavaş-yavaş evə daxil olurlar, istəyirlər Nadir şahı vursunlar.

ALTINCI GƏLİŞ

M u s a b ə y. Yaxşı əlimizə düşübsən.

Nadir şah birdən ayılıb dili tutulur və sonra üstlərinə yüyürüb Musa bəyi, Ələşrəf bəyi bir yumruğa yıxır, Saleh bəy xəncərlə daldan vurur, qaçırlar. Nadir şah yıxılır.

N a d i r ş a h (*yavaş-yavaş yıxılır*). Pərvərdigara! Günahım çoxdur! Yaman dərdlə ölürəm, *nahaq yerə*. Heç kəsə pislik etməmişəm. Hər kəsə də yamanlıq etmişəm. Ümumi xeyri nəzərdə tutmuşam. Vətən salamat qalsın fikrində olarkən *canımı vətənin və millətin yolunda sərf... etmişəm... Oğlumun gözlərini vətənə qurban etmişəm. (Ağlayır, yavaş-yavaş yıxılır)*. Biçarə anasını axirətədek gözü yaşlı qoymuşam... Pərvərdigara! Özün kömək et bu başsız millətə! Ya Rəbbim! Bir neçə dəqiqə *canımı alma, tainki oğlumu görə...*

YEDDİNCİ GƏLİŞ

Gülcahan Rzaqulu xanın əlindən tutub.

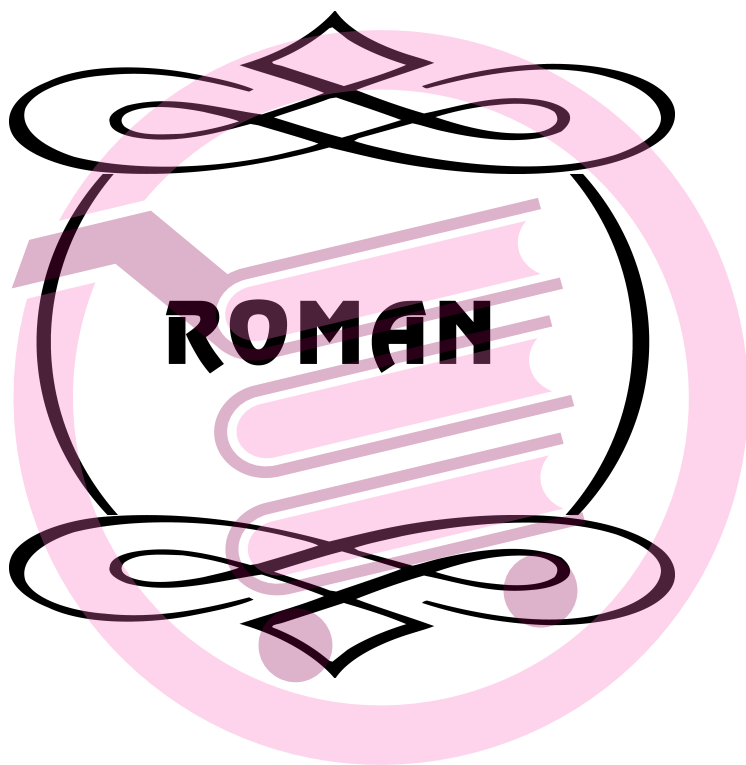
G ü l c a h a n. Oğlum! Atan səndən xəcalət çəkir. İndi yatır, bax oğlum! (*Nadir şahə tərəf baxmır*). Şan-şövkətdən məhrum olan oğlum! (*Ağlayır*).

N a d i r (*bunları görüb dizi üstə bunlara tərəf sürünür*). Ah, bədbəxt oğlum! Atan dizi üstə səndən təvəqqe edir, əfv et, oğlum! Bağışla oğlum, şah babanı bağışla! (*Ölür*).

Rzaqulu xan əlləri ilə gəzir.

G ü l c a h a n. Ah! (*Qəşş edib Nadirin üstə yıxılır*).

Pərdə

BAHADIR VƏ SONA

BİRİNCİ HİSSƏ

Yayın isti günlərindən idi. Günün axırını şəfəqi uca ağacların başını qızıl rəngində etmişdi və nazik yel yavaş-yavaş əsib yarpaqları tərpedirdi. Belə bir gözəl vaxtda ağacın altında, otun üstündə bir universitet tələbəsi, “student” əyləşmişdi və hərdənbir öz ətrafına nəzər yetirib fikrə gedirdi. Bu növcavan gülüzlü, xoşsifətli olub, ağıl və kamalı üzündən məlum edirdi. Amma bununla belə də üzü ürəyindəki pünhan qəmini bəyan edirdi. Neçin bu qəm dəryasına batmışdı? Və neçin kababək qovrulurdu? – səbəbini bir özü, bir də əlindəki dəftərçə bilirdi. Axşam yavaş-yavaş araya gəldi. Gün məğribə yavaşlaşdı. Qalın meşə, yaşıl ot adam boyunda, gözəl quşların nəğmələri, iti bulaqların qıjılması, havanın təmizliyi insana ləzzət verir, gərdirsin cəmərdliyini anlayırsan. Belə bir gözəl vaxtda həmin meşədə tək, yaşıl otun üstə sərilmiş gözəl bir qız görürsənsə, mənzərə daha artacaq surətdə gözəl görünür... Bahadır dəftərçəsini xeyləq yazandan sonra meşədə gəzirdi. Komalıqda gəzərkən nəzəri bir ağacın altına düşdü və orada on yeddi yaşında aya bənzər bir qız görüb halı dəyişildi. Qız arxası üstə uzanıb kitab oxuyurdu. İsti olmağa görə qız ağ, mərmər döşünü açmışdı və hərdənbir ətrafına baxıb guya ləzzət aparırdı. Bahadır bir ağacın dalına qısılib məzkur qızı yaxşı müşahidə etdi. Qız Bahadırın orada olmağından xəbərsiz idi. Bir az müddət keçəndən sonra qız şümşad əlini yaxasına uzadıb saata baxdı və yerindən tez durub getdi. Çünki qızın yolu Bahadırın yanından idi. Ona görə Bahadır istədi ki, gizlənsin ta qız onu görməyə, qız isə Bahadırı görüb yanından keçərkən xumar gözlərini Bahadıra süzdürdü. Qızın belə baxmağı Bahadırı özge xəyallara saldı... İki növcavanın meşədə bir-biri ilə rast gəlməkləri ikisini də iztiraba saldı: qanları cuşə gəlib az qaldı ki, özlərini itirsinlər... Bahadır qızın dalınca xeyləq baxdı: vaxt ki, qız gözdən itdi, Bahadır yavaş-yavaş qızın dalınca gedirdi. Bu minvalla gəldi bazara, fəqət qızı görmədi. Bahadır mahud almaq fikri ilə bir mağazaya varid oldu. Bunun üzərinə mağazanın sahibi gəlib Bahadıra:

– Buyurunuz nə xahiş edirsiniz?

Bahadır:

- Zəhmət çəkib mənə qara rəngdə mahud göstəriniz.
- Buyurunuz, – deyə göstərir, – bu çox yaxşı mahuddur.
- Həqiqət, yaxşıdır! Neçədir qiyməti?
- Axır qiyməti: arşını dörd manatdır.
- Çox gözəl! İki arşın yarım kəsiniz.

Mağaza sahibi iki arşın ölçüb kəsdi, sonra kağıza qoyub Bahadıra verdi və bir az fikirdən sonra Bahadırdan sual etdi:

- Cənabınız studentdirmi?
- Bəli, – Bahadır cavab verdi.
- Sizin yoldaşlardan burada çoxdurmu?
- Xeyr, ancaq üç nəfərlik.
- Bəs sizlərdən heç müsəlman varmı?
- Bəli, ancaq bir müsəlman var.
- Siz buyurduğunuz şəxs farsca bilirmi?
- Bəli, bilir.
- Bəs nə vaxt siz zəhmət çəkib mənə onunla aşna edərsiniz?

Bahadır bir az fikirdən sonra cavab verdi:

- Məlum ola ki, o student mənəm, sizin qulluğunuzda durmuşam.
- Çox gözəl oldu ki, mən sizinlə aşna oluram – Yusif, deyib Bahadıra əl verdi. Və bir-birinə öz adlarını bəyan edəndən sonra Bahadır bir az fikrə gedib sual etdi:

– Təvəqqe edirəm buyurasınız görüm, siz neçin farsca bilən axtarırsınız?

– Səbəb odur ki, – Yusif cavab verdi, – mənim bir qızım var. “Qız institutunu” qurtarıb, türkcə dəxi yaxşı bilir və hətta yazır da. Amma indi farsca oxumaq istəyir, ona görə mən də adam axtarırdım. Sizə rast gəlib nəhayətdə xoşhal oldum. Ümidvaram ki, bu barədə mənə köməklik edərsiniz.

Bahadır bir az fikirdən sonra:

- Çox əcəb! Bu barədə mən sizə köməklik edəyəm...
- Çox məmnunam, – Yusif Bahadırın əlindən tutdu və dedi: – Bəs nə vaxt bizə buyuracaqsınız?
- Nə vaxt istərsiniz.
- Belə olan surətdə təvəqqe edirəm sabah günorta bizə buyurarsınız, amma... çünki evimizi bilmirsiniz, ona görə zəhmət qəbul edib mənim yanıma buyurarsınız, buradan bir yerdə gedərik.

– Çox əcəb, – Bahadır deyib çıxdı.

Bahadır üz qoydu öz evinə gəlməyə. Ruzigar qaranlıqlaşmışdı. Bahadır şam yandırıb öz adətinə görə başladı qəzetə oxumağa. Həmin nömrədə müsəlmanların mədəniyyət barəsində dalda qalmağından yazmışdılar. Oxuyub qurtarandan sonra dərin-dərin fikrə gedib qəm dəryasına batdı və qələm götürüb öz ruznaməsində yazdı. Bir xeylaq yazandan sonra qələmi əlindən buraxıb soyundu yatmağa. Bahadır yerinin içində cürbəcürə fikirlərə düşdü. Nədən fikir edirdi? Peterburqdanmı və orada təhsil etdiyi elmdənmi? Xeyr, Bahadırın başındakı fikirlər bunlar deyildi. Üç fikir onu məşğul etmişdi: əvvəlinci öz millətinin halı ki, qəzetədə yazılmışdı. İkinci, o qız ki, ona meşədə rast gəlmişdi və üçüncü o qız ki, onu oxudacaqdı... Bu tövr fikirlərə gedərkən birdən səslə dedi: “Ah, nə olardı ki, mən oxutduğum qız meşədəki olaydı!” Sonra: “Belə iş olmaz” – deyib ümidini yozdu. Bu fikirlərdən sonra Bahadırı erməni qızının farsca oxumağı məşğul etdi və öz-özünə dedi: “Bu millətə təəccüb etməlidir! Erməni qızı neçin farsca oxusun? Neçin türkcə bilsin?..” Bu fikirdə olarkən Bahadır yuxuya getdi.

Bahadırın atası qədim bəylərdən olub, dolanacağı ancaq mülklərinə bağlıydı. Çünki mülklərini qeyriləri dolandırırды. Bir zamandan sonra borca düşüb var-yoxunu satıb borcunu verdi. Lakin iki min manatlıq yer anasının adına qalmışdı. Bahadır hərçənd atasının tək oğlu idisə də, bununla belə qeyriləri kimi atasının dövlətinə çox da ümid bağlamayıb oxumağa səy edirdi. Gimnaziyanın beşinci klasına keçəndə Bahadırın atası vəfat etdi və bir il ondan sonra anası öldü. Atasının və anasının bivaxt ölməkləri, atasından sonra köməksiz qalmağı və oxumağa məhəbbəti Bahadırı min-min fikirlərə salıb bilmirdi ki, nə etsin. Bahadırın gözəl əxlaq və ətvarına görə yoldaşları onu çox sevdilər. Bahadıra belə bədbəxtlik üz verəndən sonra yoldaşları sözlərini bir edib başladılar Bahadıra layiqincə kömək etməyə, bu minvalla Bahadır gimnaziyanı qurtardı. Gimnaziyanı qurtarandan sonra yenə oxumaqdan əl çəkməyib istədi ki, anasının adına qalan yeri ucuz qiymətə satıb universitetə getsin, taki, elmini başa çıxarda. Qeyrətli yoldaşları: “Yer gələcəkdə sənə lazım olar” deyib, onu belə fikirdən daşıdırdılar və özləri dəxi öz aralarında Bahadıra kömək edirdilər. Universitetdə Bahadırın işləri yaxşı keçdi. Çünki özü üçün bir neçə dərs tapıb ayda 40 və 50 manata qədər pul qazanırdı. O pulla

yoldaşlarından birinə də kömək edirdi. Üç il bu minvalla universitetdə oxuyub dördüncü il yay fəslı rüsxət olunan vaxt bir neçə yoldaşları ilə Məngilisə gəldi.

Sabah açıldı. Bahadır hələ üzünü yumamış ev yiyəsi qoca övrət Bahadırı çay içməyə çağırırdı. Bahadır üzünü yuyub çay içməyə getdi. İki stəkan çay içib öz otağına gəldi və qəzetə götürüb oxumaqla məşğul oldu. Sonra Yusifgilə getmək üçün hazırlaşib yola rəvan oldu. Yusif Bahadırı görüb nəhayətdə şad oldu.

Yusif tıflisli məşhur dövlətli erməninin oğlu idi. Atası mədəniyyətli olduğuna görə oğlunu da gimnaziyada oxudurdu. Yusif 18 yaşında ikən atası öldü. Çünki Yusif atasının tək oğlu idi, ona görə atasından sonra buna mümkün olmadı ki, elmlərini başa çıxartsın. Bu səbəbə Yusif gimnaziyadan çıxdı. Bir az müddətdən sonra Yusif bir gözəl erməni qızına aşiq olub onu aldı. Bunun övrəti Avropa elmlərindən dadmış bir ağıllı övrət idi. İki ildən sonra bunlardan bir qız dünyaya gəldi adı Səlimə (Salome), 17 yaşında ikən ərə getdi. Səlimənin ərəi Məngilisdə olurdu. Yusifin Səlimədən başqa bir oğlu və iki qızı var idi. Yusif uşaqlarının içində hamıdan çox kiçik qızı Sonanı istəyirdi. Zira ki, Sona əxlaq və ətvarda hamıdan gözəl bir qız idi. Sona oxumağı 8 yaşından başladı. Sonanın ibtidai müəlliməsi nəhayətdə ağıllı və pedaqogika elmində qabilə bir övrət idi. Məzkurə qız bir neçə vaxtdan sonra “Jenski institut” adlanan məktəbdə oxuyurdu. Az müddətdə bu qızı ağıl-kamalının səbəbinə müəllimləri nəhayətdə sevirildilər; 15 yaşında firəng və rus dilində azadə danışardı. Bu dillərdən başqa dəxi türkçə yaxşı yazıb-oxuyurdu. Öz dilini demək artıqdır! Çox çəkmədi ki, bu qız institutu nişanla qurtardı və ağıl-kamalı ilə məşhur olub hər yerdən istəyirdilər ki, onu alsınlar. Amma qız heç kəsə getmək istəməyirdi, çünki istəyirdi ki, ömrünü qələm işlətməklə millətinin yolunda çürütsün... Yusif bir neçə səbəblərə görə Məngilisə gəlib orada mağaziyə açdı və yer alıb bir yaxşı ev saldırdı. Payız fəslı Yusifin külfəti Tıflisdən Məngilisə köçdü. Amma nə fayda ki, Məngilisin pis vaxtı idi. Çünki yayda gələnələr hamısı köçmüşdülər, bundan əlavə, ağaclar yavaş-yavaş solub havanın nəfəsi sovuqlaşmışdı. Sona üçün günlər nəhayətdə qəmgın keçirdi, bir dost-mehribanı yox idi. İti çovğunlardan sonra yaz fəslı gəldi. Məngilis yaşıl məxmərlə bəzəndi və Sonanın ürəyi qəfəsdən çıxan bülbülün ürəyinə bənzərdi. Yay aralığa gəlib xalq yavaş-yavaş Tıflisdən Məngilisə köçdü. Bir az zamanda Sona özü

üçün həmsöhbət tapdı. Gününü gah bağlarda və gah meşələrdə keçirirdi. Məngilisin yay fəsli Sonanın nəhayətdə xoşuna gəldi...

Bahadır Yusiflə bir böyük, gözəl bəzənmiş zalda bulundular. Bunlar bir-biri ilə şirin söhbətə məşğul idilər. Bahadır hərdənbir ürəyindən bunu keçirirdi: “Allah! Görəydim o qızı ki, mən oxuducağam, necə qızıdır?”

Nəzakətli Sona bir saat güzgünün qabağında gah aya bənzər cəmalı ilə, gah donu ilə məşğul idi. Sona elə ki, geyinib hazır oldu, qapının arasından baxdı. Bahadırı görüb öz-özünə dedi: “Bu mənə tanış surətdir!”

Bir az keçəndən sonra Sona anası ilə bərabər içəri daxil oldular. Yusif tez yerindən qalxıb bunları adətə görə Bahadıyla dost etdi.

Bahadır bir özgə halətdə bulundu. Sona dəxi onun halını hiss etdi. Bahadır Sonanın meşədə, mərmər döşü açılmış, yaşıl otun üstündə sərilmiş nəzərə gətirdi, gözlərindən od parıldadı...

Sonanın anası Maşo gül-gül Bahadıra dedi:

– Sizinlə dost olmağımıza nəhayətdə şadam.

– Bəli, bu saat ki, sizinlə oturmaşam, ömrümdə gözəl saatlardan biri hesab edirəm. – Bahadır deyib Sonaya nəzər yetirdi. Sonanın dəxi bu sözlərdən xoşu gəlib Bahadır tərəfə baş əydi. Söhbət bir az ara verəndən sonra Yusif üzünü Bahadıra tutub dedi:

– Allah-taala bizim dostluğumuzu həmişəlik etsin və təvəqqe edirəm ki, bu gündən bizə danışib bu üç ay yayı bizimlə olasınız.

Bahadır Yusifdən elə ki, bu sözləri eşitdi, nəhayətdə şad oldu. Və Yusifə kamal-ədəblə baş əyib dedi:

– Çox təşəkkür edirəm!

Saat ikidə stol nahara hazır oldu. Yusif durub Bahadırı nahar olunan otağa dəvət etdi. Hamısı nahar otağına getdilər. Yusif stolun başında, Bahadır sağ tərəfindən və Maşo, Sona sol tərəfdən əyləşdilər. Xörək dörd rəng idi. Stolun üstündə nə ki lazım idi, hamısı hazır olmuşdu. Nahar vaxtında millətlər barəsində bir neçə söhbət oldu. Erməni millətinin barəsində söhbət edəndə Sona ağzını açıb bülbül kimi ötürdü... Nahar xeylaq uzandı. Nahardan sonra Bahadıra bir otaq verdilər ki, orada bir az rahat olsun. Elə ki, saat altı oldu, Bahadıra qulluqçu su gətirib üzünü yudurtdu. Ondan sonra hamı balkona yığılıb çay aralığa gətirdilər. Yusif çay vaxtı vədə qoydu ki, Bahadır sabahtan daşsın. Saat 8 olardı ki, çaylarını qurtardılar. Bahadır bunlarla görü-

şüb öz evinə getdi. O biri gün saat 9-da Sonanın gədəsi Bahadırın qapısında hazır oldu. Bahadır ev yiyəsi ilə hesablaşib şeylərini gədəyə tapşırıdı və özü Sonagilə getdi. Bahadır uzaqdan Sonanı balkonda bunu gözləyən görüb ürəyi iti döyünürdü və Sonanın dəxi rəngi təğyir tapdı, elə ki, Bahadır Sonaya yavuqlaşdı. Sona gülümsünüb ağ əlləri ilə Bahadırın əlindən tutub çəkdi. Bahadır hamısını hiss edirdi. İkisində də məlum oldu ki, bunlarda məhəbbət əlamətləri vardır.

Sona və Bahadır zala varid oldular. Bu vaxtda Maşo içəri daxil oldu və onun dalınca çay gətirdilər. Çaylarını içəndən sonra Maşo Bahadır ilə salamatlaşib özgə yerə getdi. Evdə ancaq Sona ilə Bahadır qaldı. Ev qulluqçuları işə və uşaqlar oynamağa məşğul idilər. Söhbətləri bir az ara vermişdi ki, Sona kamal-ədəblə Bahadıra dedi: “Bu otağa buyurunuz”. Bahadır Sonanın dalınca gedib bir gözəl bəzənmiş otağa daxil oldular. Pəncərələrin qabağında cürbəcürə güllər və üstündə bülbüllər cəh-cəh edib öz nəğmələrini oxuyurdular. Otağın bir tərəfindən kravat, balıqları qu tükündən, bir tərəfində də miz, bir neçə stul və əlüzyuyan. Sona otağı göstərib dedi:

– Buranın sizə təəllüqü vardır.

Bahadır baş əyib dedi:

– Təşəkkür edirəm.

Bu vaxt gədə gəlib xəbər verdi ki, şeyləri gətiriblər. Sona həmin saat şeyləri otağa daşıdırdı.

Sona ev işinə məşğul idi və Bahadır öz şeylərini yerbəyer edirdi. Xülasə, axşam aralığa gəldi. Bahadır adətə görə ruznaməsini götürüb bir neçə şey yazdı... Elə ki, sabah oldu, Sona fars dilini oxumağa başladı. Bahadır bir neçə həftə danışıda çox işlənən sözləri ona öyrətdi və sonra kitabda az-az dərs verirdi. Sonanın səyi çox olmağa görə bir az müddətdə farsca Bahadırın suallarına dəxi cavab verirdi... Bir gün Bahadır millət sözünü bəyan edərkən fikrə gedib ah çəkdi və yavaşdan farsca bunu dedi: “Biçarə millətim!” Bunu deyib rəngi təğyir tapdı. Sona bunun sözünü yaxşı eşitməyib sual etdi:

– Nə üçün siz ah çəkdiniz və nə dediniz?

Bahadır bir az fikirdən sonra dedi:

– Sizə dair bir söz demədim, ona görə təvəqqe edirəm ki, ürəyinizə bir şey gətirməyəsiz.

– Xeyr, sizin sözlərinizdən mən özgə bir şey hiss etdim, təvəqqe edirəm məndən heç bir şeyi gizlətməyəsiz.

– Həqiqət, sizə dair bir söz demədim.

– Bahadır bəy! Hərgah indi buyurduğunuz mətləbi mənə aşkar etməsəniz, onda dəxi könlüm sizdən dönər. Məlumdur ki, övrətin ürəyi kişinin kimi olmaz. Hərgah deməsəniz, öz canıma and verirəm.

– Sona xanım! Nə üçün öz canınıza and verirsiniz? Özünüz yaxşı bilirsiniz ki, hərgah lazımlı söz olsa, sizdən gizlətmərəm. O mətləb ki, mən dedim sizə əsla lüzumu yoxdur. Sizin üçün xeyirsizdir. Mən ancaq millət sözünü bəyan edirdim, hərgah mənim ah çəkməyim sizi şəkkə salır, təvəqqe edirəm ki, bu barədə özgə fikirlərə düşməyəsəniz, çünki ah çəkmək mənim həmişə adətimdir.

– Bahadır bəy! Təvəqqe edirəm mətləbdən kənar olmayasınız. Nə dediniz və nə üçün ah çəkdiniz, hamısını mənə bəyan ediniz, çünki bu pünhanlıq məndə bir böyük dərd olar.

– Sona xanım! Sizdə dərd olunca qoyun məndə olsun!.. O ah ki, mən çəkdim, millətpərəstlik ahıdır ki, həmişə mən çəkirəm. Sizə məlum olsun ki, mən millət sözünü bəyan edirdim. O, vaxt öz millətim yadıma düşdü...

Sona bu sözləri eşidib bir az fikrə getdi və dörd ətrafına baxıb gördü ki, heç kəs yoxdur, yavaştan Bahadırın əlindən tutub dedi:

– Nəhayətdə şadam! Çox gözəl ki, iki birfikirli cavanlar bir yerə düşüblər!..

Bahadır fikirdə ikən Sona yenə əlindən tutub dedi:

– Təvəqqe edirəm bundan sonra bu babda məndən bir şey gizlətməyəsəniz, çünki mən də siz fikirdəyəm... neçin bəs ah çəkdiniz?

– Ondən ötəri ki, bizim millət qeyri millətlərdən dalda qalıbdır...

– Bəs buyurun görək, aya sizin millət yəni necə dalda qalıbdır?

Kitabı əlindən yerə qoyub Sona Bahadırdan sual etdi.

– Əzizim Sona xanım! Dəxi necə dalda qalmasın bir millət ki, dünyə elmlərindən qaçaq düşübdü? Və elmsiz millət qabağa gedərmidi? Getdi zor dünyası!..

– Haqq buyurursunuz, amma bu barədə gərəkdir sizin ruhanilər çalışsalar, çünki xalq onlara inanır.

– Bəli, doğru buyurursunuz, xalq ancaq mollalara inanır, yəni molla nə desə xalq ona əməl edir. İslamın və millətin evini yıxan bu deyilmi? Müsəlman filosoflarından biri deyir: “Məhəmməd peyğəmbər hazırda öz millətinə nəzər etsə, yəqin qoyduğu dini tanımaz”.

Bahadır bu sözləri deyib papirosunu yandırdı.

Sona bu sözlərdən sonra bir az fikrə gedib dedi:

– Həqiqət, çox çətin məsələdir. Müsəlman millətinin və ya müsəlman dövlətlərinin hər yerdə tənəzzüldə yaşamaqlarına səbəb nə ola, əcəba? Məsələn, mən bir neçə filosof inşalarında oxumuşam, guya islam özü elmin intişar tapmağına manedir.

Bahadır bu sözlərdən sonra Sonaya diqqətlə baxıb gülümsündü.

– Sona xanım! Zahirde həqiqət belədir, görünür. Fəqət bu məsələyə bir az ehtiyatlı girişmək lazım gəlir: hamı millətlərdə ruhanilər bir neçə səbəblərə görə dünya elmlərinə həmişə düşmən olublar, yəni tərəqqi yolunu mümkün olan qədər millətin üzünə bağlı qoyublar. Lakin bu məsələdə xristian aləmi ilə müsəlman aləmində bir təfəvüt görünür. Xristian aləmində ruhanilər elmlərə düşmən olublarsa da, fəqət padşahlar və dövlət ruhanilərlə müdam, müharibədə bulunublar. Ruhanilər əski qanunlara yapışarkən camaatı qaranlıqda saxlamaq istəyiblər.

Padşahlar-dövlət isə zəmanənin təqzasına görə təzə qanunlar meydana gətirməklə millətin tərəqqisinə çalışıblar. Xristian aləmi müdam belə bir müharibədə olarkən özünü ruhanilərin zəncirindən yavaş-yavaş xilas edibdir. Müsəlman aləminə diqqət edərsiniz isə bu müharibəni görməzsiniz. Padşah həm xəlifə olub da, həm dövlətin yol göstərəni. Padşah-xəlifə, ya zəmanənin ən böyük ruhanisi tərəqqi yolunu camaatın üzünə qəsdən, ya səhvən bağlayıbdır. İndi bu vaxtadək Osmanlı padşahının xəlifə adlanmağı böyük bir dəlildir... Daha açıq söyləyəlim: məxsus insanın məişətinə, dünyasına dair qanunlar, ibadətə dair olan qanunlarla bir gücdə saxlanıbdır. Xristian aləmi haman müharibənin zoruna bu qanunları bilmərrə ayırıbdır, yəni xristian ağı müdam tərəqqi yolunda işlərkən, müsəlman ağı əski qanunlara kifayət edib paslanmışdır.

İslamın barəsində məzkur bədgüman olanlar demək olar ki, “lojiq”* aləmində öz səhvlərini düşünməyirlər. İslam, həqiqət tərəqqiyə, yəni elmə düşmən olsaydı, Bəni-abbasilər İspaniyada olan vaxt tərəqqi yolunda bulunmazdılar; haman ərəblər və haman islam! Əcəba, nə səbəbə o vaxt islam onların elm yolunda tərəqqilərinə mane olmurdu?.. Öz uşaqlarını həlak edən, murdar olmuş heyvanların ətini yeyən, oğurluq, quldurluq ilə dolanan, bir Allahın yerinə min dörd yüz

*-məntiq

bütlərə səcdə edən əxlaqı büsbütün pozulmuş ərəblərə, əcəba, nə üçün dini-islam gəldi. Əlbəttə, əxlaqı pozğun millətin əxlaqını düzəltmək üçün, yəni ona tərəqqi yolunu göstərmək üçün. Açıq söyləyəlim: bir camaat üçün müəyyən bir din ortalığa gəlirsə, haman camaat səbəb olur, deyilmi? Belə olan surətdə demək olurmu filan din, filan millətin tənəzzülü üçün gəlibdir? Buna bərəks gərək deyilə: hər din camaatın tərəqqisi üçün gəlir. Din gətirən, camaatın xeyrini əlbəttə, nəzərdə tutur... Dini qəbul edib onun intişarına çalışanlar nazik bir nöqtəni anlamaq istəməzlər... Xristian dinini intişar edənlər bir Lüterin çıxmağına səbəb olan kimi müsəlman aləmi də öz Lüterini gözləyir. Bu Lüter gəlib də deyəcək: insan daima tərəqqi yolunda yaşayarkən onun məişəti və ağılı müəyyən həmişəlik bir qanuna kifayət edə bilməz. Haman bu mətləbi Məhəmməd peyğəmbər aşkar deyibdir. Yəni hər bir işi ağıla həvalə et, ağılı nə buyurarsa, ona əməl et... Fəqət iki mənsəb bir vücudda olmaq, yəni zikr olunan müharibənin olmamağı bu gözəl və tam düynləri açan sözlərin gizlin qalmasına səbəb olubdur.

Sona Bahadırın bu sözlərindən sonra dedi:

– Bəli, haqdır. Günah din gətirəndə deyil, bəlkə dini intişar edənlərdədir...

Bu minvalla Bahadır və Sona hər gün dərindən sonra bu tövr söhbətlərə ciddi surətdə girişirdilər. Bu nazik mətləblər hər birinin ürəyinin ən nazik hissli guşəsində yer edirdi. Gündən-günə bunların bir-birinə məhəbbətləri artırdı. Fəqət cürət edib aşkar edə bilmirdilər. Bir neçə saat bir-birini görməsəydilər, hər ikisi qəm dəryasına mübtəla olurdu...

Saat olardı dörd. Nahardan sonra Bahadır pəncərədə oturub qabağındakı meşəyə tamaşa edirdi. Bir tərəfdən otaqdakı bülbüllərin nəğməsi, o biri tərəfdən meşədə axan bulaqların səsi və gərmişin comərdliyi Bahadıra böyük bir ləzzət verirdi. Nökər içəri daxil olub Bahadıra bir şəxs onu görmək istəyir dedi. Bahadır dışarı çıxıb gördü ki, yoldaşı student Alekseydir. Bahadır Alekseyi evə dəvət etdi. Hər ikisi pəncərənin qabağında əyləşib ruzigara tamaşa edirdilər. Bir az fikirdən sonra Aleksey Bahadırdan sual etdi:

- Nə əcəb gəzməyə çıxmırsan?
- Kəfim bir az nasazdır, -deyib cavab verdi.
- Səbəb?

- Neçə gündür başım ağrıyır.
- “Tərcüman” qəzetəsinin axırıncı nömrəsini oxudunmu?
- Bəli, oxudum.
- Osmanlı dilinin barəsində yazdığı haqdırımı?
- Haqdır.
- Təəccübdür!
- Nə üçün təəccüb edirsən?
- Çünki hər millət bu zəmanədə çalışır ki, dilini asana çıxarsın, amma onlar gedə-gedə dillərini dəxi də çətin edirlər.
- Bəli, bu bir naxoşluqdur ki, bizlərə də keçibdir. Bizim əhli-qələm, fikirlərini bu yerə qoyublar ki, inşalarını həmişə fəsahe və belə-ğətlə yazsınlar; çünki sadə türk dili ilə yazanları nadan hesab edirlər.
- Aya, görək bu inşaları hamı anlayırmı və camaata nəf gətirirmi?
- Bahadır təbəssüm edib cavab verdi:
- Sən elə fikir edirsən bizim əhli-qələmin əksəri bir şey inşa edəndə fikirləri o yerdə olur ki, onların əsərlərindən camaat mənfi-ətbərdar olsun? Xeyr! Yazanlarımızın əksəri ərəb və fars sözlərini bilməkdə hünərlərini göstərmək istəyirlər. Bundan savayı, bu cür dəxi əhli-qələm vardır ki, özlərini xalqın nəzərində artıq göstərməkdən öləri şeirlər düzəldirlər. Bu biçarələr gecədə bir qafiyə düzəldib gözəl vaxtlarını puç edirlər. Və dəxi bir parası vardır ki, bu xeyrsiz işlərə bəs etməyib müsəlman millətinə dair mədəniyyət və məişət xüsusində bir para lazım olan məsələləri rus qəzetələrində yazırlar, tainki qeyri millətdən də aferin eşitsinlər.
- Sənin sözünün qüvvəti, keçən il həmin bu söhbəti Tiflisdə eşitdim.
- Yəni necə?
- Keçən il Tiflisdə “Badkubə” adlanan qəstində oturub nahar edirdim. Mən əyləşdiyim otağa 9 nəfər cavan müsəlman gəlib nahar yeməyə məşğul oldular və mədəniyyətdən söhbət edirdilər. Onlardan biri o birisinə dedi: “Də görüm, aya, nə məqsudla müsəlman çobanına rusca yazırsan ki, çobanlığı buraxıb elm dalınca getsin?”
- Yoldaşları cavab verib dedi ki, “Nə eybi var, qoy qeyri millət də bilsin ki, bizdə də rusca yazanlar var...” Çünki bu tövr cavab onun ağıllığın naqisliyini göstərirdi. Ona görə mən istədim biləm bu kim ola və hərçənd adını dedilər isə də, amma heyfa ki unutmuşam...
- Bahadır dəxi fikir edib tapa bilmədi və bir az fikirdən sonra dedi:

– Bəli, necə ki, əvvəl dedim, müsəlman arasında bu tövr əhli-qələm nəhayətdə çoxdur... Xülasə, safürəkli millət yolunda zəhmətçəkənlər çox azdır. Bahadır bu sözləri deyib durub otaqda gəzindi. Bir az fikirdən sonra Aleksey sual etdi:

– “Kəşkül” qəzetəsi alırsanmı?

– Bura gələndən “Kəşkül”ün üzünü görməmişəm...

– Onun həmişə adətidir: üç ayda bir, ya dörd ayda bir çıxar.

– Günah yalnız onda deyil: Günah bizim müsəlmanlardadır ki, biçarəyə kömək etmirlər...

Bu danışqda Yusif içəri daxil olub, “Məni bağışlayın”-deyib Bahadıra əl verdi. Sonra Alekseylə dost oldular və Alekseyə üzünü tutub dedi:

– Xoş gəlibsiz!

Aleksey ikramla baş əydi.

– Nə barədə söhbət edirdiniz? – Yusif deyib sual etdi.

– Söhbətimiz bunların “Kəşkül” qəzetəsinin barəsindədir. Bu qəzetə ayda bir, ya iki dəfə çıxır, – Aleksey cavab verib Yusifə diqqətlə baxdı.

– Doğru buyurursunuz, – deyə Yusif cavab verdi. – Biz Tiflisdə olan vaxtlar mənim qızım türk dili oxuyan vaxt istədi ki, haman qəzetəni alsın. Amma sonradan gördüm ki, həqiqət, gec-gec çıxır, ona görə almadım.

Aleksey cavab verdi, dedi:

– Bahadırın deməyinə görə günah tək qəzetənin mühərrirində deyil və hətta millətdədir; çünki deyir guya müsəlman camaatı qəzetə yazanlara köməklik etmir.

– Bəli, haqdır. Hərgah qəzetə işində millətin köməkliyi olmasa iş qabağa getməz. – Yusif deyib ayağa durdu. – Fəqət onu da deməliyəm, qəzetə verənlərdə də insaf gərəkdir ola....

– Millət necə kömək etsin ki, qəzetə onun nəzərində yalançı bir şey görünür və bir para mollalar qəzetə oxuyanları uşaq və nadan hesab edirlər. – Bahadır dəxi bu sözü deyib qalxdı:

– Buyurunuz zala,-deyib Yusif əli ilə göstərdi. Hamısı zala daxil oldular. Bir az müddətdən sonra Maşo və Sona dəxi gəldilər. Aleksey ilə dost olub hər kəs öz yerində əyləşdi. Aralığa çay gətirdilər.

Hamı xamuş olandan sonra Yusif dedi:

– Bəli, Bahadır bəy! Otaqdakı söhbətimiz nə yerdə qaldı?

Sona atasından bu sözləri eşidib Bahadırın üzünə baxdı və söhbət nə barədə olmağını sual etdi.

– Bizim qəzetələrə diqqət tuturlar, – Bahadır başını aşağı salıb cavab verdi.

– Bahadır bəy! Həqiqət, diqqət tutulasıdır. Amma biçarə mühərrirlər nə etsinlər ki, müsəlman millətində həmiyyət yoxdur. – Sona bu sözləri deyib Alekseyə baxdı:

– Necə yeni həmiyyət yoxdur? – Yusif təəccüblə Sonaya baxdı. Sona atasının cavabında dedi:

– Məsələn, millətin nəzəri qəzetəyə nəhayətdə həqirdir. Qəzetə onlar üçün artıq və lazımsız bir şeydir. Bir şey ki, lazımsız ola ona pul verərlərmi? Və camaat qəzetəni almayanda biçarə mühərrir nə ilə dolansın və kimin üçün yazsın. Hərgah müsəlman milləti bünü anlaya ki, qəzetə göz açar, insanı qaranlıqdan işıqlığa salar və bilmədiyini bildirər, əlbəttə, onda qəzetəni alan da, kömək edən də çox olar. Və nəinki qəzetə, özgə işlər də bunun kimi. Müsəlman, cavanlarından hazırda yazanlar az deyil, mən hətta bir neçəsini bilərəm ki, biçarələr gözəl-gözəl kitabçalar yazıblar: lakin pulları olmadığına səbəb basdırı bilmirlər. Millətdə hümmət olsa, belə olmaz... Siz elə bilərsiniz ki, bu qədər erməni millətinin arasında ki, kitab var, inşa edənlər özləri basdırırlar?

– Bizim işimiz başqa – Yusif təbəssüm edib dedi.– Biz evlənəndə hərgah uşağımız, qızımız da olmuş olsa yenə millətin işini unutmurduq: həmişə bir qədər pul, ya kitab basdırmağa, ya məktəblərə və ya kəlisalara bağışlayırıq.

– Bəs, bunu müsəlmanlar edə bilməzlərmi?– Sonra atasına baxıb dedi: – Məgər müsəlmandan azmı dövlətli var? Bu biçarələrin hətta cəmiyyəti-xeyriyyələri də yoxdur. Xülasə, işləri çox çətindir, sözlə bunlara qandırmaq mümkün deyil, gərəkdir ki, bu millət arasında mədəniyyət yayıla, onda özləri anlayarlar, millət nədir, hümmət nədir.

Bu minval çay qurtaranadək aralıqda çox söhbət oldu və Sona dəxi verilən suallara layiqincə cavab verirdi.

Aleksey Sonanın sözlərinə diqqətlə qulaq verib öz ürəyində deyirdi: “Xoş olsun, bizim millətin halına ki, bu qanacaqda övrətləri də vardır!”

Bir az söhbətdən sonra Aleksey mürəxxəs olub öz evinə getdi və Bahadır dəxi öz otağına...

Bir azdan, Sona Bahadırın yanına gəlib adətə görə akoşkanın qabağında oturdular. Dərstdən sonra Bahadır bu şeiri avazla oxudu:

“Morgə-səyyade-toəm, oftadeəm bər dame-to,
Ya bekoş, ya dane deh, ya əz qəfəs azad kon”.*

Sona bu sözləri anlayıb ürəkdən bir ah çəkib yanaqları od kimi parıldadı. Akoşkadan dışarı baxıb dedi:

– Bahadır, bir bax o biçarə bülbülə, gül üçün necə yanıqlı cəh-cəhlər vurur. Bir nəzər et gülə, necə qönçəsini açıb guya bülbülə deyir: “Bu can sənindir, əzizim!..”

Bahadır Sonanın işarəsini başa düşdü və cavab verməyə imkan olmayıb əyləşir, iki əli ilə başını tutub dərin-dərin fikrə getdi. Sona dəxi Bahadırın əlindən tutub dedi:

– Bahadır, o nə sirdir ki, insan bir-birindən təfriqə düşübdür?..

Bahadır Sonanın sualına cavab verməyib ancaq dedi:

– Sona! Vaxt olar indi mənə verdiyin sualın bərəsində söhbət edərik.

Bu sözlərdən sonra ikisi də ixtiyarsız bir-birinin əlini tutdular. Sona yerə baxırdı, Bahadırsa onun üzünə. Bu halda bir neçə dəqiqə sözsüz qaldılar. Lakin əllərinin titrəməyini hər biri hiss edirdi...

Bu vaxt qapıdan qulluqçu Sonanı atasının yanına çağırırdı. Sona Bahadırın otağından çıxıb getdi. Bahadır dəxi Sonanın axırncı sualını təkrar edib qəm dəryasına mübtəla oldu. “Həqiqət, səbəb nədir ki, insan bir-birindən təfriqə düşübdür”, sözləri Bahadırı tövrlü-tövrlü fikirlərə saldı...

Avqust ayı aralığa gəldi, hava soyuqlaşdı. Məngilisə gələn qonaqlar gündən-günə azaldı. Və Bahadır dəxi yavaş-yavaş hazırlaşdı gözəl Məngilisə ilə ayrılısın. Sona bunu hiss edirdi və öz-özünə deyirdi: “Kaş hər günümüz bir il olaydı!” Hərçənd Bahadır üçün Sona ilə ayrılmaq nəhayətdə çətin gəlirdi, fəqət nə etməli? Lazım idi ki, elmını tez tamam edib azad olsun.

Avqust ayının 15-i idi. Bahadır Tiflisdəki yoldaşı Sultandan kağız aldı. Kağızı oxuyub gördü ki, yoldaşları Tiflisdə bunu gözləyirlər, tainki Rusiyətə bir yerdə getsinlər. Otaqda heç kəs yox idi. Kağızı oxuyandan sonra Bahadır bir saat fikrə gedib bilmirdi ki, nə etsin. Axırda fikrini dağıdıb başladı yavaş-yavaş şeylərini yığışdırmağa.

* Sənin ovladlığın quşam toruna düşmüşəm,
Ya öldür, ya dən ver, ya qəfəsdən xilas et.

Sona qapının arasından bunu yığışdırılan görüb tez içəri daxil oldu.
– Bu nədir? Nə edirsiniz? – deyib Bahadırın əlindən tutdu, Bahadır kağızı göstərdi. Sona bir az sakit oldu və ürəkdən bir ah çəkib dedi:

– Görəsən bizim ayrılığımız həmişəlikdir, ya ruzigar bir-birimizlə görüşdürəcəkdir?..

– Ümidvaram ki, gələn yay yenə bir-birimizin vüsəlinə yetişək!

Sona dışarı çıxıb Bahadırın yığışmağını atasına və anasına söylədi. Maşo və Yusif bu əhvalatdan nəhayətdə qəmgin oldular. Bahadır üçün yola lazım olan şeyləri hazır etdilər.

Sabahı günü troyka qapıda hazır oldu. Bahadırın şeylərini lazımcınca yığışdırıb hazır etdilər. Hamı balkona, Bahadırı ötürməyə çıxdı. Bəli, vaxt oldu ki, Bahadır hamısı ilə xudahafiz edib sevgili Sonası ilə ayrıldı... Və Sona “kağızınızı gözləyirik” deyib atasını balkonda qoyub Bahadırın otağına tez gəldi və gözlərindən qanlı yaşlar töküüb uşaq kimi ağladı.

İKİNCİ HİSSƏ

Bahadır Sonadan ayrıldıktan sonra troyka çaparaq əyri-üyrü yollarla qalın meşəli dağın başında bulundu. Bahadır qeyri bir halətdə idi. Bahadır üç verst bihuş gedib ancaq troykaçı dağın başında atın cilovunu düzəltmək istərkən ayıldı. Gördü ki, Sonadan xeyli iraq düşübdür. Onun fikrindən quş olmaq keçirdi ki, axırıncı dəfə uçub həmfəkarlı, ruhuna və ağına ləzzət verən Sonaya baxsın, amma nə fayda!..

Troykaçı atları sürmək istəyəndə Bahadır “Yavaş bir az” – deyib troykanı saxlatdı. Bahadırın nəzəri Sona olan evə sataşib bir neçə rüb gözlərini bir nöqtədən çəkmədi və sonra çarəsiz qalıb troykanı sürdüdü.

Bahadırın başında min–min fikirlər, tövrətövr xəyalat olarkən “Piryut” adlanan qalığa yetişdilər. Burada Novruz troykaçı atlara iki saat yorunuq vermək istədi: Novruz otuz yaşında, gödəkboy, canlı oğlan idi. Üzündə gözə sataşan bir eybi yox idi. Ancaq üzünün çopuru, gözlərinin pişik gözüne bənzəməyi, burnunun nəhayətdə böyük dişikləri, qulaqlarının qoz yarpağıtək sallanmağı insanın nəzərini bir az məşğul edirdi. Bahadır üzünü Məngilis olan tərəfə tutub ürəkdən bir ah çəkdi. Gördü Sona ilə bunun arasında uca dağlar, qalın meşələr vardır. Əlləri qoynunda iki saat qoz ağacının altında dərin fikirdə gah

gəzirdi, gah otururdu. Qalıqda bunlardan və qalıq yiyəsindən başqa heç kəs yox idi. Gün yavaş-yavaş batmaqda idi və nazik yel əsirdi. Quşlar yuvalarında oturub dimdiklərini təmizləyirdilər, səs-səmir yox idi, ancaq hərdənbir zorba həyəət iti hürürdü. Troykaçının: “Ağa, əyləşin, vaxtdır” səsi Bahadırın fikrini dağıtdı. Bahadır troykaya oturdu və troykaçı atlara “fişt” edib istəyirdi ki, sürsün, birdən qabaqlarına çapar çıxıb soruşdu:

– Hara gedirsiniz?

– Tiflisə.– Bahadır başını qaldırıb cavab verdi.

– Bu vaxt mən sizə məsləhət görmürəm gedəsiniz.

– Nə səbəbə? – Uca səslə Novruz xəbər aldı.

– Ondan ötəri ki, dünən axşam “Piryut”dan üç verst o yana qaçaqlar on nəfər adam soyublar.

– Bizə dəyməzlər. İstər-istəməz Novruz cavab verdi.

– Özünüz bilərsiniz, ancaq bu axşam vaxtı sizə məsləhət görmürəm.

Novruz istəyirdi atları sürsün. Bahadır bir az fikirdən sonra dedi ki, səbir etməli, bəlkə bir xəbər çıxa.

– Ağa, qorxma, hərəgah qaçaqlar dünən adamları soyublar, bu gün bu yolda olmazlar. İndi görəsən qorxularından hansı cəhənnəmə itiblər. – Novruz deyib Bahadırdan cavab gözlədi.

– Yox, hər işdə səbir lazımdır. – Deyib Bahadır troykadan düşdü. – Bu gecə burada qalmağımız məsləhətdir. Səhərdən yola düşərik. Atları aç!

Bu vaxt qalıq yiyəsi İvan bunların darvazada dayanmaqlarını görüb sual etdi:

– Niyə getmirsiniz?

İvan səbəbini bilib Bahadıra dedi:

– Ağa, mən də məsləhət görmürəm ki, bu vaxt gedəsiniz. Yaxşı olar bu gecə qalasanız, sabah gecədən gedərsiniz. Bəlkə səhərədək bir xəbər çıxa. Novruz çarəsiz qalıb atları açdı. Bahadır yatmaq üçün İvandan yer istədi. İvan göygöz, saqqalı ağarmış, üzü çil, ucaboy, arıq, pula görə çox qonaqsevən qoca rus idi.

İvan Bahadırın təvəqqesinə görə bir balaca otaq açdı. Otaqcığın bir tərəfində su qabı, bir tərəfində balaca taxt, üstündə samandan döşəkçə, illərlə üzü yuyulmamış balış. Taxtın qabağında üçayaqlı miz, üstü bıçaq ilə cızmaqara çəkilməmiş, mizin yanında bir ayağı sınımış kürsü, taxtın üstündə yarım arşın hündürlüyü, bir qarış eni pəncərə. İki şüşəli,

qurum və toz basmış pəncərədə bir neçə hörümçək və milçək ölüsü və balaca çıraq, şüşəsini qara his basmış və piltəsi neçə günlərlə kəsil-məmiş. İvan otağı göstərib getdi. Bahadır taxtın üstə yığılıb fikrə getdi. Qaçaqların xəbəri, təzə otaqçanın təhər-tövrü Sonanın fikrini çək-məyə mane oldu. Bundan savayı Bahadırı incidən o oldu ki, vaxtında gedib Tiflisə çatmayacaqdır. Bahadır bu fikirdə ikən İvan qapını açıb əlində samovar, üstündə mis çaynik, iki fincan, bir neçə qənd qırığı içəri daxil oldu və dedi:

– Ağa, yoldan gəlibsiniz, yorulubsunuz, durun bir çay için. Bu sözlər Bahadırın fikirlərini dağıtdı:

– Çox razıyam, – deyib Bahadır başını balıqdan qaldırdı. Hərçənd yemək və içmək Bahadırın fikrindən keçmirdi. Amma hazır samovara şad olub bir fincan çay içməyə razılıq verdi. İvan iki fincanı da çayla doldurdu: birisini Bahadırın qabağına, o birisini öz qabağına qoyub dedi:

– Ağa, buyurun için. Görürəm yorulubsunuz, çay yornuğunuzu aparar.

Bu sözlərdən sonra İvan başladı hortuldatmağa. Bahadır bir fincan içənədək İvan beş fincan hortuldatdı. Bahadırsa iki fincan güclə içib İvana razılıq etdi. Bu vaxt İvan on birinci fincanı içirdi və tər üzündən yağış tək töküdü. İvan Bahadıra dillə cavab verə bilməyib baş əydi və başını əyən vaxt, çünki gözləri Bahadırdə idi, fincanın yarısı dizinə töküldü. İvan fincanın sanını unutdu. Samovardan su damcı-damcı gəlirdi ki, İvan çaydan əl çəkdi. Sonra cibindən trubkasını çıxarıb tüstülətdi və Bahadıra nəzər yetirib sual etdi:

– Siz nə millətsiniz?

– Mən müsəlmanam, – deyib Bahadır da papirosunu yandırdı. Bu vaxtadək İvan Bahadıyla rusca danışdı. İvan Bahadırın müsəlman olmağını bilib başladı türkçə söyləməyə. İvan türkçə çox yaxşı danışdı. Bahadır bunun danışmağına təəccüb edib sordu:

– Siz türkçə harda öyrənibsiniz?

– Bu yavuvqda çox müsəlman kəndi var. Onlarla bizim işimiz çox olmağına görə türkçə öyrənmişəm. – İvan bunu deyib trubkasını boşaltdı və başını aşağı dikib dedi:

– Sizin müsəlmanlar yaxşı dolanırlar.

– Necə? – Bahadır soruşub başını əli ilə tutdu.

– Dəxi necə olacaqdır: peşələri oğurluq, quldurluq olub, nə Allah-dan qorxuları var, nə padşahdan.

– Bəli, gərəkdir bunlara tərbiyə verilə.

İvan görürkür, Bahadırın mətləbini anlamadı və ikinci dəfə trubkasını doldurmaq istərkən çöldə qilü-qal düşdü. İvan tez dışarı çıxıb gördü ki, bir neçə çapar öz böyükkləri ilə həyətdə danışirlar. Bahadır səbir etməyib otaqdan çıxdı. Bu vaxt çaparamın böyüyü gülə-gülə İvana deyirdi:

– Qaçaqları qovduq Sarvan mahalına tərəf, sonra gözdən itdilər. Bahadırın:

– Yol qorxulu deyil ki? – sualına çaparbaşı cavab verdi:

– Xeyr, hərgah istəyirsiniz bu aydınlıq gecədə gedə bilərsiniz və bir çapar sizə verə bilərəm.

Bahadır “çox sağ ol” deyib Novruzunu səslədi. Novruz səs vermədi. Bahadır atlar bağlanan yerə gedib gördü ki, Novruz xoruldayır. Bahadır və İvan Novruzunu çətinlik ilə yuxudan oyatdılar. Novruz gözlərini ovuşdura-ovuşdura açdı:

– Nə var? Nə istəyirsiniz? – deyib sual etdi.

Bahadırın:

– Dur troykanı qoş, – sözüünə Novruz göyə baxıb dedi:

– Ağa, hələ tezdir. Səhərə çox qalıbdır.

İvanın: “Novruz! Novruz!” səsi Novruzunu yuxudan ayıldı və əhvəlatdan xəbərdar olub getdi atların yanına. Bahadır İvanın qulluğuna layiq ona pul bağışlayıb çox razılıq etdi. Yarım saatdan sonra troyka hazır oldu. Novruz:

– Ağa, buyurun, hazırım, – deyib Bahadıra səsləndi.

Bahadır İvanla və çaparbaşı ilə salamatlaşıb troykaya əyləşdi. Novruz çaparı troykanın yanında görüb ürəkləndi və atlara bərkdən, öz qaydası ilə “fişt” edib yola düşdülər. Yolun iki tərəfində meşə, aydınlıq gecə! Təkərlərin səsi, atların ayaqlarının tappılısı meşələrə səs salırdı. Bahadır dərin-dərin fikirdə ikən Novruz dodağının altında oxuyurdu. Çünki yol başı yuxarıydı, ona görə Novruz atları yavaş-yavaş sürüb özünə xoş gələn nəğmələrdən oxuyurdu. Bunun bayatıları Bahadırın dərini dəxi də artırırdu. Novruz Bahadırı qəmgin görüb dedi:

– Ağa, nə üçün fikir edirsən, yoxsa qaçaqlardan qorxursan? Qorxma, indi bu yolda olmazlar və bir də qalığa yaxınlaşmışıq.

– Qaçaqlardan qorxmuram. Ancaq fikir edirəm ki, bu evi yıxılmışlar nə peşədir ki, özlərinə qəbul ediblər.

– Ay ağa, elə demə. Mən bunları heç qınamıram, bunların qaçaq olmaqlarına çox səbəb var...

– Görükür, çoxusu aclığından qaçaqçılıq edir.

– Xeyr, ağa, hamısının evində bir parça çörəyi var. Ancaq bunları bu yola qoyan bizim böyüklərimizdir* Və hamıdan baş səbəb arvadıdır, arvad!

– Necə arvad?

– Belə ki, bu evləri yıxılmışlar bir-birinin nişanlısını qaçırdılar. Bu bir adətdir düşüb bizim aramıza, yenə qızın kəbini kəsilməmiş olsa bir şeydir. Amma bu evləri yıxılmışlar kəbinli-kəbinli qızları qaçırdılar... Əlbəttə, bu tövr işlərdən sonra əvvəlki nişanlısı dəli olub dağa-daşa düşür və başlayır düşməindən əvəz almağa. Bu yazığa yemək lazımdır, ona görə görürsən sən-in-mənim kimi adamları soyub onunla dolanacaq edir.

– A kişi, nə deyirsən? Kəbinli qızı da qaçırtmaq olarmı? Nə üçün şikayət etməirlər? Bəs qazı və qeyri-mollalar nədən ötrü təyin olunublar?

– Ah, ağa, kim-kimədir? Mollalarımızın da xarabı çıxıbdır... Odur, bir ay bundan qabaq bizim kənddən biri kəbinli qızı qaçırdıb apardı özgə kəndə, orada mollaya pul basıb kəbinini kəsdirdi. Sonra molla eşidəndə dedi ki, mən bilmirdim qız özgəyə kəbinliydi, ya yox... Deyir qız özü razılıq verdi. Sonra iş getdi Tiflisə, oğlanın atası Tiflisə gedib-gəlməkdən həlak oldu:

– Nə üçün?

– Nə bilim, deyir gedirsən qazının yanına, deyir: “Sabah”, sabah gedirsən, deyir: “Yazmışam yuxarı”. Yuxarı gedirsən, deyir: “Nə ki, lazımdır edirik”. Axırda yazıq bizar olub gəldi kəndə. Sən-in-canın üçün, yazığı Tiflisdə necə incitmişdilərse, hamı mollalara – böyük axunddan başlamış kiçiyinədək ağzından gələnə deyirdi...

– Heç şey edə bilməzlər. Onların borcudur şəriətlə iş görələr.

– Axı onlar yazı-pozu edənədək iş-işdən keçir. Odur, keçən yaz mənim başıma da bu iş gəldi. Ancaq mən tək olduğuma görə və bir də dava sevməyən olduğuma, düz getdim Tiflisə, böyük axundun yanına.

Ağzımı açıb dərdimi demək istəyirdim, qoymadı söyləməyə, dedi ki: “O, qazının işidir. Əvvəl qoy oradan yazsınlar. Getdim yerinə də məlum etdim. İndi bir ildən çoxdur arvadımı əlimdən alıblar, bu

*Din xadimlərinə işarədir – red.

vaxtadək bir xəbər yoxdur. Mən də sonra gördüm ki, düşmənimlə bacarmayacağam, arvadın kəbinini geri edib işdən əl çəkdim. Amma düşmənim dörd ay Tiflisə getdi-gəldi. Özü də pullu adamın oğlu idi... Mən də işi duydum, bilmərrə əl çəkdim... Ah, ağa, azmı belə iş olur? Azmı belə dərdlərə yanan var? Hərgah mənim də arxam olsaydı, indi mən də bir fəstay* çıxartmışdım. İndi o tərəfdən də, bu tərəfdən də bir neçəsi qızıl gülləyə qurban olmuşdu...

Novruz bu sözləri deyib ürəkdən ah çəkdi və atları sürdü. Novruzun “ah” sözü Bahadırın qəlbində dərin-dərin yer etdi. Bu “ah” sözü biçərə Novruzun gücsüz, pulsuz olmağına və qeyrilərinin biinsaf, bilmürvət, biqeyrət və bihəya olmaqlarına, öz mənəblərinə layiq olmayan, dünya mənfəətindən öteri şəriəti satanlara işarə idi... Bahadır bu fikirləri başından keçirərkən “Biliduxan” adlanan qalığa yetişdilər.

Bahadırın təvəqqesinə görə Novruz bu qalıqda atları açmadı. Saat 6-da “Qocur” adlanan qalığa çatdılar. Qocurda bir saat yorunuq almaq üçün düşdülər. Çapar bunları Qocurda qoyub geri qayıtdı. Bahadır salamat gəlməklərinə və qaçaqların üzünü görmədiyinə nəhayətdə şad oldu. Qocurda Tiflisi görəndə Bahadırın ürəyi qısıldı; çünki getdikcə sevgili dostundan iraq düşürdü. Novruz troykanı hazırlayıb yola düşdülər; saat 10-da Tiflisə varid oldular. Bahadır “Bakı” adlanan qəstinə düşdü. Novruz öz haqqını alıb bir çox razılıq edib Bahadırdan ayrıldı. Bahadır paltarını dəyişib qəstindən çıxdı ki, yoldaşlarını axtarsın. Tiflisdə gəzdiyini adamı tapmaq istəsən gerek “Qolovinski prospekt” adlanan küçəyə çıxasan. Bahadır bu fikirlə oraya üz qoydu. Bir az Qolovinskidə dolanarkən yoldaşı student Sultana rast gəldi. İki yoldaş üç ay bir-birini görmüyüb indi rast gəlməklərinə çox şad oldular. Bunlar bir-birinin əhvalından xəbərdar olandan sonra hər ikisi “Bakı” qəstininə gəldilər. Bahadır papiros yandıraraq Sultandan soruşdu:

– Rəfiqim, de görüm bu yayı necə keçirtdin?

– Pis keçmədi! İyun ayını burada keçirdim. – deyib Sultan divanın üstünə üzandı.

– Yəqin çox isti idi?

– Mən bir elə isti hiss etmədim. Ondan öteri ki, səhərdən axşamədək evdə oturdum, ancaq axşamlar çıxıb bağlara gedirdim və hərdənbir təzə aşnalarım çay içməyə aparırdılar.

*Pəstah

– Təzə dostlardan kimdir? Yoxsa... Elə dost oldun? Hə?
– Bəs necə! Bir dəfə evlərində nahar dəxi etmişəm.
– Qızını gördünmü?
– Əsil məqsudum o deyildimi?
– Nə tövrdür? Yaxşıdırımı?
– Zahirdə burnundan savayı bir eybi yoxdur, amma...
– Hə, necə amma, de görüm sən mənim canım.
– Doğrusu, Bahadır, mən qızdan bir şey anlamadım. Heyif o yeddi ilə ki, institutda zəhmət çəkib dərs oxuyubdur. Sultanın söhbəti Bahadıra xoş gəldi. Və yavuğa gəlib əlini Sultanın çiyinə qoydu və dedi:

– Söylə, söylə görüm, səndə xəbər çoxdur.
– Sən Məngilisə gedəndə dedimmi, o qızı mən gərək görəm.
– Hə.

– De qulaq ver: bir məclisdə rast gəlib atası ilə dost oldum. Bununla bir az mədəniyyətdən söhbət edəndən sonra görünür xoşuna gəlmişəm. Özü mədəniyyət dadmayıbsa da, ancaq müsəlmana mədəniyyət vacib söylədi.

Bir az söhbətdən sonra mən ona dedim: – Mən çox şadam ki, siz nəinki bu fikirdəsiniz və hətta eşitmişəm qızınıza da lazım olan tərbiyəni veribsiniz. Bunu deyəndə dostumun ağzı açıldı. Başladı qızını tərif etməyə. Xülasə, xırda ürəyindən bu keçdi ki, qızımı görməsən onun tərbiyəsini nəzərə gətirə bilməzsən. Bu fikrini mənə bildirib məni öz evinə çay içməyə dəvət etdi. Mən buna çox şad olub söz verdim ki, sabah qulluğunda hazır olam. O biri gün dostumgilə getdim.

– Evləri hardadır?
– A kişi, nəyinə lazımdır?
– Sən mənim canım de.
– Aşağa “Ortaçala” dan bu tərəfə.
– Hə, yaxşı, söylə.

– Dəxi nə? O biri günü getdim. Kişi qabağıma çıxıb məni zala apardı. Bir az söhbət edəndən sonra məni nahar otağına dəvət etdi. Bir övrət qabağıma çıxdı. – Bu mənim övrətimdir, – dedi, aşna oldum. Evinin səliqəsinə söz yoxdur. Hər şey Avropa qaydası ilə... Bəli, bir az söhbətdən sonra çay ortalığa gəldi. Mən başladım dostumun övrətini tərif etməyə ki, bizim müsəlman övrətlərindən belə övrət az tapılar ki, qızına lazım olan tərbiyəni verə. Bunu demişdim, övrətin ağzı köpüklənmiş açıldı, nə açıldı. Başladı: mən belə, atam belə, qızım belə!

– Doğrudur, – dedi – Tiflisdə bir neçə adamın qızları oxuyub qurtarıbdır, amma mənim qızım kimi hələ qurtaran olmayıbdır, – bunu deyib əli ilə divarda asılmış kağızı göstərdi və dedi: – Bunu yaxşı qurtarmağına görə veriblər və bir də...

Burada kişi övrətin sözünü kəsib dedi:

– Xeyr, bu şəhadətnaməni hamıdan yaxşı qurtarmağına görə veriblər.

Övrəti kişinin sözünü təsdiq edib başladı:

– Heç bilirsiniz, oxumağına o qədər səy etməmişik ki, nə qədər musiqiyə və tansa. Bizim bir dostumuz var, famili də yadımdan çıxdı... Kişi: – Aleksandr İvaniç – deyib övrətinin yadına saldı.

– Hə, bax, Aleksandr İvaniçin qonaqlığı var idi, bizi də çağırırdılar. Beşədek kurs qurtarmış qız var idi. Amma elə ki, bizim qız başlayırdı tansı, hamısının ağızları açıla qalırdı...

Kişi yenə övrətin sözünü ağzında qoyub dedi:

– Bəs onu deyirsən, neçə kərə “Brava! Brava!” dedilər.

Bu sözlərdən sonra qapı açılıb tərifi asımana çıxmış nazənin daxil oldu. Mən ayağa durub baş əydim və sonra bir-birimizə əl verdik. Qız mənə məğrurluqla baxdı, bununla belə mən dedim:

– Çox şadam ki, müsəlmanda da sizin kimi qızlar var.

Mənim bu sözlərimə “mersi” deyib başladı mənimlə rusca danışmağa.

– Bəs burnunda nə eybi var? – Bahadır soruşub papirosunu yandırdı.

– Burnu bir az ortadan qalxmışdır.

– Yaxşı, sonra.

– Dəxi nə sonra. Bəli, bununla söhbəti başladığ. Mən türkcə sual edirdim, qız mənə rusca cavab verirdi. Qız mənimlə danışdıqca övrət bir-birinə baxıb ləzzət aparırdılar. Mənim: “Elmlərdən hansı xoşunuza gəlir?” sualına qız “Firəng dili” deyib məndən soruşdu: “Siz firəngcə bilirsinizmi?” Cavab verdim ki, bəli. Qız başladı söhbəti firəngcə. Bir az söhbətdən sonra zarafatca firəng dilində soruşdum ki, ərə getmək istəyirmi və nə mənə sahibinə getmək istəyir? Cavab verdi ki, “hamıdan artıq əfsərə...” Bu sözdən sonra başımda od parıldıadı. Çünki bunlar ilə dost olmamışdan müqəddəm oxumuş Tiflis qızlarının barəsində çox şey eşitmişdim və qız deyəndən sonra dəxi şəkkin qalmadı. Mənim sözümə:

– Doğrudur, bizim qızlar oxuyurlar, amma gələcək zindəganlığa da gərək hazırlaşsınlar, yəni uşaqlara tərbiyə vermək, ev işlərini görmək gələcək ananın borcudur.

Anası cavab verdi ki, “Xeyr, bizim qız əlini isti sudan soyuq suya vurmaz. Ərə verəndə elə adama verəcəyəm ki, evdə heç şey etməsin. Uşaqlardan ötəri ayrı qulluqçu saxlasın, ev işlərindən ötəri də bir ayrısını”. Qızı da anasının sözlərini təsdiq edəndə doğrusu mən səbir etmədim, hazırlaşdım getməyə, ancaq gah övrətin və gah ərinin tərfi məni biixtiyar saxlayırdı. Axırda fürsət tapıb dedim: “Siz görək çalışsınız ki, qeyrilər də qızlarını oxumağa versinlər, ona görə lazımdır ki, onlarla əlaqəniz ola, ta qızınızın tərbiyəsini görüb onlar da qızlarını qoyalar oxumağa”. Gör övrət mənə nə cavab verdi: “Biz, – dedi – doğrusu, hər adamla durub-otura bilmirik. Qızım da bu vaxtadək Tiflisdə heç bir qızla dostluq edə bilmir. Ondən ötəri ki, onlar nə oturmaqclarını bilirlər və nə durmaqclarını. Və bir də layiq deyil ki, belə mədəniyyətli qız elə adamlarla durub-otursun...”

Axırda mənim: – “Türkcə yazmaq, oxumaq bilirsinizmi?” sualıma qız cavab verdi ki, “Türk dili nədir ki, ona gözəl vaxtımı çürüdəm və nəyə lazımdır...” Bu sözlər mənim qanımı dəxi də xarab edib davam gətirə bilmədim, xudahafız, deyib çıxdım. Sultan bu sözlərdən sonra Bahadıra baxıb onun bu barədə sözünü gözlədi.

– Bəs belə, – Bahadır fikrə gedib dedi:–Gör bir, sən özün türk qızı olasan öz dilini bəyənməyəsən! Özün türk övrəti olasan, 20 il bundan müqəddəm sadə türk külfətindən çıxasan, indi... Türk qızları ancaq əfsərə getməkdən və firəng dilini bilməkdən ötəri və öz dilini, millətini düşmən tutmaqdan ötəri mədəniyyətin dalınca gedirlərsə, heç getməsələr yaxşıdır... Bahadır fikrə gedib durdu otaqda gəzməyə.

– Belə fikirdə, – Sultan başladı – bir bu qız deyil, Tiflisdə və qeyri yerlərdə oxumuş qızların əksəri məişətə və zindəganlığa bu tövr baxırlar. Sultan sözünü qurtarıb Bahadıra nəzər yetirdi. Bahadır isə Sultanın sözləri dərin-dərin fikrə apardı. Bahadır öz Sonasını yadına salıb: – Afərin, millət! – dedi. Sultan bunun sözlərini yaxşı başa düşməyib dedi:

– Ah! Millətin evi yıxılıbdır! Hər millətin qabağa getməyinə bais əvvəl övrətdir. İndi bu tövr nəzərli qızlardan biz nə gözləyəək? Bunlar gələcəkdə ana olacaqlar... Biçarə türk balalarına nə tərbiyə verəcəklər?.. Əlbəttə, uşaqlar təmiz olacaqlar, hər bir ədəbi öyrənəcəklər, biləcəklər, tans öyrənəcəklər, firəngcə donqundanacaqlar, amma öz dillərini nəinki bilməyəcəklər və hətta istəməyəcəklər bilsinlər. Çünki türk “madonnaları” tərbiyəni elə verəcəklər.

– Bəli, – Bahadır cavab verdi. – Bir dilin qədrini millət o vaxt bilər ki, haman dildə yazılan inşalar millətin həm bədəninə və həm ruhuna

tərbiyə verə. Və bir dilin o vaxt qiyməti olar ki, o dili təlim verənlərdə qeyrət, insaf ola. Məktəblərimizə baxırsan: yüz ildən qalma qayda-qanunla dərs verirlər... İnşa yazanlarımıza baxırsan: “əlfazlar” o qədər gözlərini kor edib ki, əsil məqsudi yaddan unudublar... Və bir neçəsi dəxi öz hissiyyatını qeyri dildə qələmə gətirir. Bunlardan sual etməli ki, ey aqlını nə yerə sərf etmək bilməyən biçarələr! “Xitayi millət üçün türk dilində yazmağın nə mənfəəti?”, “Həkim azara görə gərək dava versin”. Yoxsa bu meymun əməlini sevənlər fikir edirlər öz biməna, puç yazdıqları inşalar hər iki tərəfdən afərin alsınlar... Naxoşun ruhunu təmizləməkdənsə, qarnını təmizləyirlər. Yazdığınız inşalara bu yazıq millətdən afərin gözləməyin! Çünki millət nə qədər kor olmuş olsa, başına dəyən toppuzu hiss edər...

Bu sözdən sonra Bahadır ah edib fikrə getdi. Sultan Bahadıra yavuş gedib dedi:

– Bu barədə söhbətimiz çox olacaqdır, hələ qulaq as, gör ruhanilərimiz nə edirlər...

– Onlar ilədəmi dost oldun?

– Bəs nə!

– Sən “hüzuri-şəriflərinə” gedib onları tanıyıbsan. Amma mən o “müqəddəs” cənabların üzlerini görməmiş tanıyısam. Bahadır bunu deyib qoyun cibindən dəftərçəsini çıxarıb Sultana göstərdi və dedi:

– Yolda yazmışam, pis xətt düşübdür, inşaallah Peterburqa gedəndə bir neçə yerini düzəldib verərəm oxuyarsan.

– Burada yaxşı oldu ki, bir oğlanla dost oldum – deyib Sultan dəftərçəni Bahadıra qayıtdı. – Haman oğlan söz verdi ki, Tiflisdə hər nə əhvalat olsa yazsın. Sözündən belə görükür özü də türkcə yazır və hətta deyirdi, Tiflis müsəlmanlarının barəsində bir əhvalat yazıbdır.

– Hər halda, bir oğlan bizə lazım olacaqdır.

– Əlbəttə, – Bahadır deyib oğlanın adını soruşdu.

– S... – deyib Sultan cavab verdi.

Bu vaxt qapı açıldı, qəstın qulluqçusu samovar gətirdi. Bahadır çaynikə çay salıb qoydu samovarin üstə və sonra Sultana və özünə çay tökə-tökə sual etdi:

– Görükür, vaxtını boş yerə keçirtməyibsən.

– Mən haçan vaxtımı boş yerə keçirtmişəm?

– Sultan, öz aramızdır, keçən il millətin söhbətini edəndə qulaqlarını tuturdun. Amma indi görürəm millətə bir növ nisbətləri olan adamları özün axtarıb tapırsan.

– Bahadır! Sən məni başdan tənbel hesab edib mənə qeyri nəzərlə baxırdın. Sən fikir edirdin mən əsla öz millətimlə əlaqəmi kəsmişəm. Səhvən!

– Yadından unudubsan: bir gün türkcə yazmaq barəsində söhbət oldu, sən az qaldı mənimlə dalaşasan.

– Doğrudur o vaxt sən mənə deyirdin, vaxtını əbəs yerə keçirmə, bir şey yaz. Amma mən fikir edirdim ki, bir mənim yazmağımdan nə olacaqdır və mənim inşalarına kim diqqət edəcəkdir. Fikir edirdim: çox yaxşı yazdım kim oxuyacaqdır? Amma indi fikrimi dəyişdirmişəm, düşmüşəm sən düşən dərdə...

– Necə?

– İndi ancaq anlamışam: millətin fikrini biz çəkməyəndə bəs kim çəkəcəkdir? Biz yazmayanda, kim yazacaqdır?

– Bəs belə! – Bahadır deyib Sultanın boynundan qucaqladı, – indi bildim ki, qeyrət meydanında tək deyiləm. Birfikirli qardaşım. Millətimiz bir haldadır ki, bir balaca nağıl da yazsan böyük iş etmiş kimisən! Ancaq yazan şəxs gerek xalqın diqqətindən qorxmasın... Mərdənə, hər sözü açıq desin, qardaşı olmuş olsa da. O ki, qaldı bir para adamlara ki, əllərindən bir şey gəlməyib arada söz gəzdirən övretlər kimi həsədlərindən partlayıb zurnalarını bəm edirlər, onlara qulaq asmamalı. Bu tövr şəxslər hər millətdə var. Onlar axırda özlərinə layiq olan mərtəbəni tapırlar... İnandırıram səni, çoxu bu misal adamlardan qorxub öz məlumatlarını gizlədir. Budur! Tiflis? Azmı burada mədəniyyətli müsəlman cavanları var, nə üçün bir iş görmürlər?

Mənim nəzərimə burada mədəniyyətli müsəlman azdır. Mən bir neçəsiylə əşna oldum. Hərgah bunların fikirlərini və zindəganlığa nəzərlərini bilsən, qanın xarab olar. Bunların barəsində vaxtında danışarıq. Ancaq sənə xəbər verim Gəncədən.

– Həqiqət, kağız yazmışdın Hacıkəndə gedəcəyəm, getdinmi?

– Getdim, bir həftədən çox orada qaldım. Ondan sonra gəlib Gəncədə bir həftə qalıb getdim Şirvana. Gəncədə “Avropa” qəstininə düşüb Ə... bəyin barəsində əhvalpürsən oldum, mənə dedilər ki, şəhərdədir. Bu xəbərə çox şad oldum. Ondan öteri ki, Gəncədə ondan savayı yavuş dostum yoxdur. Əlimi yumuşdum, qarçıçı gəldi ki, sizi xəbər alırlar, buna təəccüb etdim, fikir etdim ki, məni burada Ə. bəydən başqa heç kəs tanımır və o da tezliklə hardan biləcəkdir. Xülasə, qarçıçıya dedim: buyursun. Mən bunu deməkdə qarçı açılıb Ə. bəy daxil oldu. Mən, həqiqət, belə rast gəlməyimizə inanmırdım. An-

caq sonradan məlum oldu ki, özgə adam axtarırmış taxtada mənim adımlı görüb tapıbdır... Bir az söhbətdən sonra rəfiqim mənə dedi ki, “A.F. şəhərdədir, gərək onun yanına gedək”. Bu xəbərə mən şad oldum: çünki eşitmişdim ki, A.F. çox qeyrətli müsəlman hesab olunur. Çayımızı içib qəstindən çıxdıq, fayton götürüb getdik. Zəngi çəkdik, qulluqçu çıxıb dedi ki, “Ağa bu saat gələcəkdir, buyurun əyləşin”. Getdik otağa. Otağı hələ nəzərdən keçirməmişdim, rəfiqim dedi: “Arıq gəlir”. Mən əvvəl bunun sözlərini anlamadım. Amma sonra elə ki, gözlədiyimiz evin sahibi gəldi, bildim ki, Ə. bəy zarafatla deyirmiş arıq. Bəli, necə arıq? Üç sən köklükdə!

Xülasə, bununla görüşdük. Sözündən belə görünür ki, mənim Gəncəyə gəlməyimə çox şad olubdur.

A.F.-nın sözündən belə məlum oldu ki, Gəncənin mərifətli müsəlmanları hələ qəflət yuxusundaırlar. Amma camaatı tərbiyədən qaçaq deyil və mərifətli cavanların yatmaqları və ruhanilərin bir neçəsinin millət işinə qarışmaqları ümumi işləri ləngidir. Sonra bildim ki, keçən il orada böyük məscidin yanında müsəlmanlar bir məktəb binasını qoymuşlar, üsuli-cədidlə həm türkcə və həm də rusca dərslər deyirmişlər. Ancaq sonradan bir neçə avamın korluğuna görə və qeyri məktəbdarların həsədi ilə məktəb pozulur, əsil səbəb bu olubdur ki, türk müəllimi sünni imiş... Sonra bir məclisdə həqiqət türk müəlliminin müəllimlikdə mahir olduğunu eşitdim. Görünür, çox zəhmət çəkirmiş, hətta iki-üç ay məvacibsiz dərslər deyirmiş, çünki məktəb adına yığılan pulu udurmuşlar... Xülasə A.F. türk müəllimindən çox razılıq etdi. A.F. dedi: “Nə etmək, avamla hələ çətindir dava etmək. Allah insaf versin bizim ruhanilərə, onlar da avamlarla bir olublar. Beş ya altı qanacaqlı adam bunların qabağında nə edəcəkdir. Yenə qəzetəmiz olsa, bunlarla dava mümkündür, amma nə fayda... “Doğrusu, A.F.-nın bu sözləri mənim xoşuma gəldi, çünki bu sözləri ürəkdən deyirdi. Sözlərindən və üzündən məlum olurdu ki, qeyrət təzə rəfiqimi boğur. Axırda mənə söz verdi ki, hərəgah qışda Gəncədə qalmalı olsa, Gəncə müsəlmanlarının barəsində bir neçə əhvalat yazsın. Söhbətimiz çox çəkdi. Axırda A.F. vədimizi nahara alıb mənə məsləhət gördü ki, böyük axundun yanına gedim. Mən razı oldum. Naharadək xahiş etdim ki, axundu ziyarət edim. Ə. bəy axundun hücrəsini göstərüb dedi ki, axundla söhbət edəndə qiraətxananın da barəsində danışın. Yolda bildim ki, iki ildir istəyirlər qiraətxana açmağa, ancaq axundun iltifat nəzəri olmadığına görə iş düz gətirmir.

Bəli-bəli, getdim cənabi-axundun hüzeni-şərifinə, çəkmələrimi çıxartdım və salam verib ədəblə, “dəvə kimi” qapının ağzında dizi üstə çökdüm. Əmmaməli üç nəfər adam oturmuşdu. Ona görə əvvəl bilmədim onların hansı “cənab axund”dur. İsmi sual edib əmmaməsi balaca olan böyük ağ əmmaməliyə işarə etdi. Bəli, cənab axund xoş-üzlü, qırmızısaqqal, unutmşam sarısaqqal yəni qırmızı... Axund əlində kağız yazırdı və çünki əlindən yerə qoymaq istəmirdi, ona görə bildim ki, çox lazımlı kağız yazır. Mən başladım ki, Peterburqdan gəlmişəm, özümə vacib bildim ki, cənabınızın hüzeni-şərifinə gələm. “Zəhmət çəkibsiniz”, – deyib axund gözünün biri ilə mənə nəzər etdi və sonra yenə başladı yazmağa. Qeyri mollalar da əllərində hərə bir kağız yazırdı, söhbəti mən başladım məktəbdən. Hər məktəbdən sonra cənab axundun tənbelliyi tutmayıb “bəli” deyirdi. Görünür biçərə o qədər ərəb sözlərini məxrəcdən işlədir ki, yazıq “bəli” kəlməsini də ərəb sözü edib boğazına əbəs yerə zəhmət verirdi. Məktəb barəsində mənə cavab vermədi, ancaq “bəli” və “xeyr”lə mənim suallarımı rədd edirdi. Doğrusu, axundun bu tövr hərəkəti mənə xoş gəlmədi, çünki fikir etdim ki, ya cənab axund mənim sözlərimi anlamır, yəni istəyir ki, mən başından tez rədd olam. Həqiqət, dizlərim də ağrıyırdı. Xülasə, kor-peşiman axunda ədəblə “xudahafiz” deyib çıxdım. Dizlərimin ağrısından bir neçə addım axıdım.

– Bəs, axunda bir şey demədin? Mən olsaydım, axunda balaca nəsihət edərdim. – Bahadır deyib durdu hirsli gəzməyə.

– Nə deyəydim? Xülasə, gəldim qəstinə, gördüm. Ə. bəy oturub məni gözləyir, macəranı ona nəql etdim. O, az qaldı gülməkdən qəşş etsin və sonra fikrə gedib dedi: “Bunlarda nəinki millət qeyrəti yoxdur, hətta din qeyrəti də. Nəzərinizə çatdımı məscidin minarələri, neçə ildir dağılıb tökülübdür, amma bu vaxtadək qayırmayırlar... Məscidin azmı pulu var? Nəyə məsrəf olunur? Ancaq özləri bilirlər...” Bir az söhbətdən sonra Ə. bəy dedi ki, nahara getməyin vaxtıdır.

Bəli, gəldik A.F.-gilə. Əhvalatı ona nəql etdim. Sözlərim, görürük, ona çox əsər etdi.

Sultan sözlərini qurtarmamışdı, qəstin qulluqçusu içəri daxil olub Bahadırdan başburt istədi. Bahadır çamadanını açıb başburt verdi. Sonra Bahadırın fikrinə düşdü ki, Sonaya kağız yazsın. Tez açıq kart gətirtirib yazdı.

– Kimə yazırsan? – deyib Sultan Bahadırdan soruşdu. Bahadır kağızı yazıb qurtarandan sonra dedi:

– Bu kağızı bir qıza yazıram ki, yayda mənim ruhuma ləzzət veribdir, bədənimə yox, ruhuma! “Ruh” sözünü diqqətlə deməkdə məqsədim odu ki, özgə fikirlərə düşməyəsən.

– Kim ola? – Təccüblə Sultan soruşdu:

– Kim ola! Məgər dillə vəsf etmək mümkündürmü? Ala, dəftərçəni oxu, gör necə qızıdır! Gör heç yarım saat bundan müqəddəm söylədiyən oxumuş qızlara oxşayışı varmı? Gör bunun dırnağını bayaq söylədiyən qızlara dəyişərsənmi? Millət qeyrəti istəyirsən onda, əsil-kamal istəyirsən onda, bizimkilər?! Necə ki, dedin, yeddi-səkkiz il zəhmət çəkib elm oxuyurlar, ondan öteri ki, tans öyrənsinlər, öz dillərini unutsunlar və ərə də gedəndə ancaq əfsərə... “Tfu!” – deyib Bahadır papirosunu yandırdı və sonra Sultandan sual etdi:

– Bəs, Badkubəyə gedə bilmədin?

– Nə qədər çalışdımsa, mümkün olmadı. Amma, Allah qoysa, gələnlən il nə tövr olsa gedəcəyəm. Çünki yaxşı xəbərlər gərək orada olsun.

– Bəli, hər bir barədə Badikubənin əhvalatı qeyri şəhərlərdən artıqdır. Amma ümidim var ki, yayadək orada xəbər olsun. Çünki bayaq dediyim qız qışda oraya gedəcəkdir və öz hissiyyatını söz veribdir ki, yazsın.

– Tiflisdə Sarı paşanın barəsində bir neçə əhvalat eşitdim, görürük, özünü Badkubədə yaxşı düzəltdir.

– Hə, Sarı paşa bir özgə “paşa” deyirlər olubdur, mən də çox şey eşitmişəm, amma inandırırım səni, eşidilən əhvalatlara inanmıram. Çünki 14 il bundan müqəddəm Peterburqa gələndə eşitdin ki, nələr söyləyirdi? Mümkündürmü bu tövr mədəniyyətli şəxs dünya mənfəətindən ötrü məişətə və zindəganlığa olan təmiz nəzərini pula satsın, amma deyirlər...

Bahadır sözünü qurtarmamışdı, qulluqçu poçtxanadan gəlib xəbər gətirdi ki, poçt vardır. Bahadır və Sultan tez geyinib poçtxanaya getdilər. Sultan o gün getdiklərini qeyri yoldaşlarına məlum etdi. Axşam saat 8-də, o biri günü ikisi də poçtxanada hazır oldular. Saat doqquzda Tiflisdən Qafqaz yolu ilə Peterburqa üz qoydular...

Bahadır gedəndən sonra Sona heç yerə çıxmırdı. Atası, anası bir yerə qonaq gedən vaxt Sonanı da istəyirdilər aparsınlar. Lakin Sona “kefim yoxdur” deyib həmişə evdə yalnız qalırdı. Sona Bahadırdan sonra yalqızlığı çox sevirdi... Vaxtını kitablar arxasında keçirirdi. İki saat oxumağa məşğul olurdusa, bir saat da oxuduğu şeyi öz-özünə təhlil edirdi: “Bu məsələdə Bahadırın fikri nə ola? Bu əqidə Bahadırın

əqidəsinə müvafiqmi, ya yox?” Bu tövr sualları verib Bahadırın əvəzinə özü cavab verirdi. Hər bir işində Bahadırın əksinə baxıb onun fikrini soruşardı. Axırda Bahadırın əksindən bir balaca əks çəkdirib örtülü medalyonun içində döşündən asdı, fəqət medalyonun içində nə olduğunu evdə heç kim bilmirdi.

Sonanın atası və anası Bahadır ilə Sonanın arasında olan məhəbbətə qeyri bir nəzərlə baxırdılar. Bunlar fikir edirdilər: Bahadır Sonanı sevir, çünki Sonanın əxlaq-ətvarı, əqili, əqidəsi Bahadıra xoş gəlir. Sona Bahadırı sevir, çünki Bahadır nəhayətdə mülayim, ağıllı, qeyrətli, insafılı, ürəyi təmiz bir cavandır. Bahadırın müsəlman, Sonanın xristian olması Yusifi və Maşonu təşvişə salmırdı. Ata və ana qeyri bir şey fikirlərinə gətirməzdilər... Və qeyri bir fikirdə olmağa da bir bəhanə yox idi. İki növcavan həməvaxt bir-biri ilə qardaş-bacı kimi rəftar edirdilər.

Əcəba! Qardaş və bacı arasında olan təmiz məhəbbət iki növcavanın arasında ola bilməzdimi? İnsan insanı sevmək, bir-birinə məhəbbət bağlamaq təbiidir. Bir qızın bir oğlana olan “ruhani məhəbbətine” təəccüb etməlimi?

Həqiqət, axır vaxtadək Bahadırın Sonaya və Sonanın Bahadıra olan ruhani məhəbbətlərində şəkk yox idi. Hətta ikisi də çoxluca romanlar oxuyurkən öz-özlərinə deyirdilər: bizim məhəbbətimiz qeyri bir məhəbbətdir! Haman romanlarda özlərini görmürdülər, bir növ sevinirdilər, şadlanırdılar...

“Yox, belə bir təmiz, saf məhəbbət heç kimdə görünmür!” fikrində olarkən hər ikisi öz aləmində qeyrilərinə məğrurluqla baxardılar və hər adama elə bir ali məhəbbətin barəsində nəql etmək istəyirdilər... Fəqət belə bir fikirdə olarkən təkliddə hər biri öz aləmində bir “sual”dan xilas ola bilmirdilər.

Bahadır fikir edirdi: Mən Sona kimi bir vücuda ehtiyacım olmağımı düşünürəm. Mən həmişə istərdim məni bir adam təmiz məhəbbətlə, var qüvvətlə sevsin, məni anlasın. Mənim əqidəmdə mənə yoldaş olsun. Sözsüz, felsiz mənim ruhum nə hiss etməyini düşünsün; belə bir vücuda mən tapdım. Sona haman aradığım vücuda. Mən artıq dərəcədə xoşbəxtəm, deyilmi?”

Sona da təkliddə həmin bu fikirləri başından keçirərkən “Mən artıq dərəcədə xoşbəxtəm, deyilmi?” sualını öz-özünə verirdi. Fəqət hər ikisi “xoşbəxtəm deyilmi?” sözlərini deyib də bir az fikrə

gedirdilər... Başlarına ixtiyarsız qeyri bir fikir də gəlirdi... Mən artıq dərəcədə xoşbəxtəm” sözlərindən sonra “Daha bizə bir şey də gərəkmi?” sualı bunları rahat qoymurdu.

Bu “sualı” hər ikisi özündən kənar etmək istəyirdi, var qüvvətləri ilə “ daha bizə bir şey də gərəkmi?” sözlərini özlərindən qovurdular. Lakin ixtiyarsız bu sözlər yenə də fikirlərinə gəlirdi... Hətta bir gün Bahadır “bu sözləri” bilmərrə özündən rədd etmək üçün istədi bir bəhanə ilə mənzilini dəyişsin, ancaq gündə gəlib dərslərini versin, getsin. Sonra öz-özünə dedi: “Əcəba! Məndə o qədər qüvvəti-qəlb olmadımı ki, belə fikirləri özümdən kənar edəm?!”

Sona isə “belə bu sözləri” meydana gətirən romanları daha oxumurdu, roman əvəzinə filosofiya kitabları oxuyurdu.

Bu minval Bahadır və Sona öz nəfslərini boğmağa çalışırdılar. Hərdənbir yenə belə fikirlərə düşüb gah qızardılar, gah bir-birini görəndə yerə baxardılar...

Heç bir şeyi bir-birindən pünhan saxlaya bilmirdilər. Fəqət nə isə bu “məsələni” açmağa bilmirdilər, bununla belə təklikdə bu “fikirlər” bunları rahat qoymurdu. Bahadırın ixtiyarsız dilinə gələn məzkur şeiri, Sonanın ixtiyarsız dediyi “nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər” sözləri bunların pünhan fikirlərini bir-birinə aşkar etdi...

“Daha bizə bir şey də gərəkmi?” sözləri ayrılardan sonra daha artıq bunları narahat edirdi. Bahadır Sonanın əksini həmişə qoynunda gəzdirib onunla təsəlli taparkən, Sona da Bahadırın əksini ufacıq çəkərək medalyonunda düşündən asardı. Bir gecə Sona Bahadırın barəsində çox fikirdə ikən yerində uzandığı yerdə medalyonu açıb əksə baxırdı. Başına dürlü-dürlü fikirlər gəlib sonra yuxuya getdi. Medalyon isə açıq qaldı.

Anası Maşo adətə görə Sonanın otağına gecədə neçə dəfə gəlirdi, baxardı. Sonanı üstüaçıq yatmış görsə idi, üstünü örtərdi. Bu gecə də Maşo Sonanın yatacaq otağına gəlib onu döşüaçıq yatmış gördü. Döşündə isə medalyonu açıq görüb içindəki əksin kimin olmadığını istədi bilsin. Lampanı yavuş gətirib Bahadırın əksi olmadığını gördü... Maşo tez Sonanın otağından çıxıb pərişan halda, iki əlləri üzündə Yusif olan otağa getdi və Yusifin taxtında əyləşib ixtiyarsız ağladı...

– “Nə oldu sənə?” – Yusif taxtından sıçrayıb Maşonun əlindən tutdu. Maşo gözlərini silə-silə gördüyünü nəql etdi. Bir az sükutdan sonra Yusif dedi:

– Cavanlıqdır, zərər yoxdur. Onlar bir-birini çox sevirlər. Mən onların barəsində heç vaxt bədgüman olmaram ki, ikisi də ağıllı, kamallı cavandırlar...

– Mən də bədgüman olmuram, fəqət işin aqibəti məni təşvişə salıbdır, – Maşo deyib fikrə getdi.

– Qorxma! – Yusif deyib uzandı–hər halda sabah açıq-açığına Sonna ilə söhbət etmək olar.

Maşo bu sözlərdən sonra bir az rahat oldu, uzandı və bir az fikirdən sonra yuxuya getdi.

Səhər Sonna yuxudan ayılıb medalyonu açıq gördü. Tez bağladı. “Anam gördümü, ya yox” fikri bunu narahat edirdi. Bununla belə özünə söz verdi ki, hərgah bu barədə söz açılsa, Bahadıra olan məhəbbətini açıq-açığına söyləsin. Səhər Sonna çay vaxtı adəti üzrə anasını öpdü. Ancaq anası tərəfdən bir növ soyuqluq hiss etdi. Bu soyuqluq Sonanı şübhəyə saldı. Fəqət bir söz söyləməyib çayını içdi və sonra öz otağına getdi. Anası isə onun dalınca gedib bilməyirdi nə tövr söhbət açsın. Sonna bunun halətini görüb soruşdu:

– Anacığım, sənin ürəyində bir söz olmağını düşünürəm. Nə istəyirsən soruş, deyərəm.

Maşo Sonanın boynundan qucaqlayıb dedi:–Sevgili qızım! Sən bilirsən ki, mən və atan səni nəhayət dərəcədə sevirik. Sən ali oxumuş bir qız, əlbəttə, çox şeyi bizdən yaxşı bilirsən, biz sənin uğrunda can verməyə hazır olduğumuz halda, sənin ürəyində olan dərdi, başındakı fikirləri bilmək istəyirik. İxtiyarın var: deyə də bilərsən, deməyə də.

– Anacığım, açıq söylə. Mən hamı suallarına cavab verərəm. Yoxsa, gecə medalyonun içindəki əksi gördün, hə?

– Doğrudur, qızım, gördüm və bu əhvalat məni bir az təşvişə salıbdır...

Sonna bu sözləri eşitcək ucadan ağladı və anasının boynunu qucaqlayıb dedi:

– Nə edim, sevirəm... Mən Bahadırı sevirəm. Anacığım, bu yolda mənim elmim, qanacağım iş görmür, məhəbbətin müqabilində ağlım çasır. Ah, sevgili anacığım! Bir yol göstər... Mən bu vaxtadək məhəbbətimi pünhanda bəsləyirdim. Fəqət indi söz açıldı. Mən şadam! Ürəyimdəki sözləri deməyə yol açıldı... Bahadır isə bu vaxtadək ona nə dərəcədə məhəbbət bağladığımı bilmir. Burada ikən bu hissiyatımı ondan gizlədirdim. İndi bu ayrılıq məhəbbətimi birə on artırıbdır. Ah, sevgili anacığım, başışla məni! Nə edim?

Sona bu sözləri deyib anasının qucağına yığıldı və uca səslə ağladı.
– Sevgili qızım! Rahat ol, ağlama! Mən səni anlayıram... Mən özüm məhəbbətin oduna yanmışam, fəqət mənim atana olan məhəbbətimin çarəsi tapıldı. Mən atana getdim... Sizin məhəbbətinizin çarəsini görməyirəm. Qızım! Sən ağıllı-kamallı, millətini, dilini sevən bir qız... Bahadır isə millətini nəhayət dərəcədə sevən bir oğlan... Nə tövr etməli? Mən özüm də çayıram.

– Məni də çaşdıran bu məsələdir-deyib Sona gözlərini sildi. – Bəs, nə tövr etmək! Ah, sevgili anacığım, bu məsələdə analığı unut, mənimlə yoldaş ol, mənə yol göstər, məni başımdakı qara fikirlərdən xilas et...

Maşo: “Odur, atan gəlir”, deyib dışarı çıxdı və Sona iki əlləri ilə üzünü tutub taxtın üstə yığıldı.

Yusif Maşodan hamı əhvalatı bilib dərin fikirlərə düşərkən öz cavanlığını yadına saldı. Sonanın bu hərəkətinə heç təəccüb etmədi, fəqət bunu da çaşdıran Bahadırın müsəlman və Sonanın xristian olmaq məsələsi idi. Yusif əvvəllər hətta fikir edərdi: “Nə yaxşı olardı ki, Sonanın gələcək yoldaşı Bahadır kimi ağıllı, təmiz, safürəkli bir cavan olaydı”. Həqiqət, ər və övrət Bahadırdə nənki bir eyib tapmırdılar, hətta onu sevirdilər. Ancaq Bahadırın müsəlman olmağı bunlarla Bahadırın arasında uçurum dərə kimi bir şey meydana gətirirdi. Ata və ana gecə-gündüz fikir edib müəyyən bir nöqtəyə gələ bilmirdilər. Ona görə də Sonaya bir yol göstərə bilmirdilər.

Bununla belə, Bahadırın Peterburqdan bir kağızı Sonaya gəldi. Bahadır kağızda yazmışdı:

“Əzizim Sona xanım! Başımdakı min-min fikirlərin hansından başlamaq? Bu günədək gördüyüm adamlardanmı? Ya gözdüyüm yerlərdənmı? Və ya xeyr, ancaq öz hissiyyatımı söyləyim? Əvət, xanım əfəndi! Ancaq öz hissiyyatımı söyləyim... Qəribə bir halətdir! Mən sizinlə bir yerdə, bir otaqda zindəganlıq edərkən başımda olan min-min fikirlərimi, bütün vücudumu iztiraba salan hisslərimi əcəba nə üçün söyləyə bilmirdim. Yox, xanım əfəndi! Səhv etdim, söyləyirdim, fəqət dilsiz, hər bir hərəkətimdə sizə olan məhəbbətimi bildirirdim. Əlinizi əlimə alıb fikir edirdim. Qolumdakı minlərcə hiss damarları mənim məhəbbətimdən sizə xəbər verirdilər, deyilmi? Mən sizin əlinizi tutanda bu halətdə olurdu. Yəni, sizin qollarınızdakı hiss damarları sizin hissiyyatınızı mənə həzin-həzin söyləyirdi.

Əliniz əlimdə ikən tam fikirlərinizi, hisslərinizi oxuyurdum. Siz də mənim kimi, deyilmi? Biz bir-birimizin əlini gah sıxırdıq, gah tumar edirdik... Hər birinin ayrı bir mənası olmağını sözsüz düşünürdük... Ah, nə gözəl halət! Nə gözəl hissiyyat! Dilə ehtiyacımız yox idi, qələmə də həmçinin. İndi isə dilə və qələmə böyük ehtiyacımız olmağını hiss edirəm. Başımdayı min-min fikirləri nə vasitə ilə sizə bildirmək?

Əliniz əlimdə olsa idi, əlinizi bir sıxmaqla hamı fikirlərimi, hissiyyatımı bildirərdim. Gözləriniz gözlərimə baxsa idi, hazır yazdığım sözləri oxuyardınız. İndi isə biri müyəssər deyil. Hazır bu kağızdan, mürəkkəbdən və qələmədən başqa bir əlacım yoxdur. Bunlar da gözlərimin və əllərimin əvəzini verməyəcəyini düşünürəm. O bir ayrı aləm, bu bir qeyri aləm! Nə isə, ayrılığa tab gətirə bilmədiyimi hiss edirəm. Bir dəqiqə sizi fəramuş edə bilməyirəm. Hər gün, hər saat sizinlə söhbət edirəm. Bir iş edirəm, dərhal sizi gözümlə qabağında görürəm, görüb də guya soruşuram: bu iş sizcə, nə tövr gərəkdir ola? Hər bir felim, qövlüm, hissiyyatım sizə bağlıdır. Mən tam vücudumla sizə təəllüq tapmağımı düşünürəm, bununla belə “Nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?...” sözlərinizin mənə dəhşətli bir kölgə olmağını da hiss edirəm... Bu kölgədən mən qorxuram. Harada olsam, nə söyləsəm, bu sözlər fikrimə gəlsə, əhvalımı büsbütün dəyişir, başımdan od parlayır, ürəyim iztirabda döyünərkən istəyirəm tam vücudumla bu kölgəni özümdən rədd edəm. İstəyirəm açıq-açıqına bağıraram: bəsdir! Məni rahat qoy!.. Mən bağırmaq istərkən haman dəhşətli kölgə daha artıq qüvvətlə mənə yavuqlaşır: məni hər tərəfdən qara bulud alan kimi bürüyür, nəfəsimi təngləşdirir, ildırım çaxan kimi çaxır... “Nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?” sözləri bir arşın boyunda qara taxtanın üstə təbaşirlə yazılmış nəzərimə gəlir. Mən hirsli haman yazıları o taxtanın üzündən silirəm, mən sildikcə, daha zorba, daha aşkar xətlə yazılmış görünür. Mən taxtanı var qüvvətimlə yox etməyə çalışıram, sındırıram... “Nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?” sözləri havada yazılmış görünür... Nə üçün bu sözləri siz meydana gətirdiniz? Nə üçün bu sözləri əllərimiz bir-birini tutan vaxt dediniz? Qeyri bir vaxtda, qeyri bir halətdə bu sözləri desə idiniz, ola bilsin ki, belə təsiri olmaya idi... Fəqət indi... İndi sözlər deyilibdir. İndi bu sözlər məndən, mən sözlərdən ayrılı bilmirəm. Nə üçün bu sözləri deyəndə əlimi sıxdınız və gözlərinizi yumdunuz? Sizin sözləriniz hərəkətinizə müvafiq olub, mənə guya

dediniz mən tam vücudumla sevirəm... Mən tam vücudumla sizinki olmaq istəyirəm. Fəqət bizi bir şey uzaqlaşdırır... Bizi bir-birimizdən təfriqə salır... Müsəlman-xristianlıq bizim aramızda uçurum bir dəərə ixtira edir...

Sözlərinizə belə mənə verməkdə səhv etməmişəm, zənn edirəm. Səhv edə bilmərəm, çünki həmin dəqiqə mən də bu fikirdə idim. Mən istəyirdim deyəm, siz məndən cürətli olub məni qabaqladınız, qabaqlayıb da məni daha artıq məhəbbətə mübtəla etdiniz... Mənim bütün vücudum, bədənim, aqlım, ruhum hamısı sizə təəllüq tapır: həyatım həyatınıza bağlıdır.

Xanım əfəndi! Mən ancaq camalınıza aşiq olsa idim, mənim üçün şübhə yeri qalardı. Yox! Camalınızı sevirəm də ruhunuzu, aqlınızı daha artıq dərəcədə sevirəm. Mən özümü sizin bir hissəniz bilirəm. Əcəba! Necə ola bilər ki, bizi “uçurum dərələr” ayıra? Əcəba! Bu “uçurum dərələri” biz insanlar düzəldibse, onları məhv etmək bizim ixtiyarımızda deyilmi?.. Nə üçün mən müsəlman, siz xristian, qeyrisi yəhudi və ya bütperəst adlansınlar? Nə üçün bu insanlar sonradan düzəlmiş dürlü-dürlü qanunlara sitayiş etsinlər? Təbiimi? Yox! Təbii qanun hamı insanlar üçün bir görəkdir ola. Hamı insanlar bir nöqtəyə görəkdir yerləş etsinlər. Bu nöqtə isə hüriyyə, məhəbbət aləmidir. Mən sizi sevirəm, siz də məni, “Yox, sevmək olmaz!” qanunu varsa, mən tam vücudumla bu qanunu məhv etməyə çalışıram. Müsəlman, xristian, yəhudi və bütperəst nə olmağını anlamıram və istəmirəm də anlamaq! Ah, sevgili Sona xanım!

Mən millətimi sevirəm; çünki anamı sevirəm. Mən hamı dinləri və din gətirənləri sevirəm, çünki hamısının əsil məqsudi insanları qaranlıqdan işıqlığa çıxartmaq olubdur. Hamı dinlər vaxtında insanları zəmanəyə müvafiq yaxşı yola dəvət ediblər, yəni ümumi bir nöqtəyə yerləşmək üçün hazırlayıblar. Peyğəmbərlər gəliblər, heç vaxt deməyiblər: “Biz islam, xristianlıq düzəltmək üçün gəlmişik”. Hamısı: “Biz insanları düz yola dəvət edirik” deyiblər...

Məqsəd bir, yol bir, əcəba! Nə üçün insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər? Səbəb? Səbəb, aqlımızın naqisliyi. Biz əsil mətləbi əldən buraxıb cüzi qanunlara sitayiş etmişik. Bir Allaha buraxır, min Allaha səcdə edirik. Fəqət əsil mətləbi anlayanlar birləşirlər, qovuşurlar məhəbbət nə olmağını düşünürlər. İştə biz də bu dərəcədə bulunuruqsa, məhəbbətimiz tələb edən qanunlara sitayiş etməliyik, deyilmi?..

Bahadır”.

Sona bu kağızın Bahadırdan olmağını dərhal bildi. Tez otağına gedib qapını örtüdü və əlləri titrəyə-titrəyə kağızı açdı, oxudu. Hər bir sözə, mətləbə diqqət edib yenə də oxudu. Bir az fikrə gedib üçüncü dəfə kağızı oxudu. Sonra “Ah, Rəbbim!” deyib taxtın üstə yıxıldı. Bu vaxt Maşo içeri daxil oldu. Sona kağızı mizin üstünə qoymuşdu. Maşo Sonanın bu halını görüb bir az təşvişə düşdü. Sona tez ayağa durub mizə tərəf getmək istədi ki, kağızı götürsün. Kağız isə Maşonun əlində idi.

– Bu kağız Bahadırdanmı? – Maşo sual etdi.

– Bəli, Bahadırdandır – deyib Sona başını aşağı saldı və bir az fikirdən sonra dedi. – Anacığım, sən də və atam da kağızı oxuyunuz... Məni bu vaxtadək rahatsız edən suallarda mən bu kağızda cavab tapıram... Bəlkə siz də tapasanız. Mən sizdən heç bir şey gizlətmək istəmirəm, çünki sizi çox sevirəm, sizin ruhunuza əziyyət vermək istəmirəm. Fəqət nə edim, sevirəm... Mən Bahadırı sevirəm... Bu kağız mənim tamam şübhələrimi dağıtdı, gizlin nöqtələri aşkar etdi. Açılmayan düyünləri açdı... Bundan əvvəl ikimizin arasında görünən “uçurum dərələr” indi mənim üçün görünmürlər. Mən insan, o insan. Bizi ölümdən savayı hansı bir qüvvə ayıra bilər?

– Qızım! Nə söyləyirsən? Mən düşünmürəm.

– Ah, anacığım! Oxuyunuz kağızı, düşünürsünüz. Bəlkə mən səhv edirəm. Atamla bir yerdə oxuyunuz, məsləhət ediniz. Mən sizin razılığınızla iş görmək istəyirəm. Mən sizi çox istəyirəm, siz də məni. Siz hazır ağılınıza tabesiniz, mənə üreyimə. Ağım üreyimlə bir çox zaman müharibədə bulundular: üreyim ağıma güc gətirdi. Hazır bu işdə ağım iş görməyir.

– Yaxşı, qızım! Rahat ol. Atamla bu barədə söhbət edərim – deyib Maşo otaqdan çıxdı.

Sona yenə taxta yıxılıb Bahadırın kağızını əzbər oxuyurdu. Yusif evə gəlib Maşonun halını xeyli pərişan gördü. Maşo kağızı Yusifə göstərüb dedi:

– Daha yatmaq vaxtı deyil. Gərəkdir bir əncam çəkmək, yoxsa qız özünü həlak edər.

Yusif kağızı diqqətlə oxuyub dedi:

– Mən hərçi fikir edirəm, bir şey çıxmıyır. Sonanı çağır buraya özü ilə söhbət edim. Bizim özümüz Bahadırı çox sevirik, nə eybi var. Bahadır ağıllı-kamallı bir oğlandır, onun üçün hansı bir məzhəbdə olma-

ğın təfavütü yoxdur. Bu əqidədə olmaq kağızından məlum edir. Ona görə hərgah xristianlığı qəbul edərsə, biz böyük şadlıqla onu qəbul edərək.

– Ah, sevgili atacığım! Mən təvəqqe edirəm belə məsələni heç ortaya gətirməmək. Mən heç vaxt elə sözləri demərəm və razı da olmaram Bahadıra deyilsin. Nə üçün Bahadır xristian olsun və yainki nə səbəbə mən müsəlman olam? Bizi xristianlığımı və ya müsəlmanlığımı bir-birimizə yavuş etdi? Yainki özgə bir şey?

– Yox, qızım, elə deyil. Hər halda, biz bir millətin hissəsi hesab olunuruq. Bu millətə dair müəyyən bir yol və ya bir adət var. Biz hamın adətlərə bərəks hərəkət edərək, bizə ayrı bir nəzərlə baxarlar. Bizi camaatımız özündən hesab etmərə. Sən millətini sevirsən, onun uğrunda can qoymağa hazırsan, razı olarsanmı hamın millət səni özündən kənar etsin?

– Bəs Bahadının millətdən kənar olmağına necə razı olmaq?

– Qızım! Mənim sənə olan məhəbbətim hər şeyi qəbul etməyə vadar edərdi. Mən sizin məhəbbətinizə mane olmazdım, ixtiyarım da yoxdur və genə də olmuram. Fəqət bunu demək istəyirəm: Bahadının və sənin fəlsəfənizdən millətin xəbəri yoxdur. Təklidə fəlsəfəniz gözəl də olmuş olsa, camaat hamın fəlsəfənizə nifrətlə baxacaqdır. Camaatın fəlsəfəsi müəyyən qanunlar və ata-babalarımızın adətləridir, qızım!

– Atacığım, sözləriniz haqdır. Millət, camaat ümumiyyətləklə bizim fəlsəfəyə nifrət nəzəri ilə baxacaqdır. Bunu yaxşı düşünürəm... Bəs nə etməli? Mən çalışıram... Millətimdən uzaq düşmək istəmirəm. Mən ömrümü millət yolunda sərf etməyə hazıram, onu sevirəm. Bahadırı da sevirəm. Bahadır burada ikən belə şeylər fikrimdən keçməyirdi... Bəlkə bu ayrılıq səmərəsidir. Bəlkə bir yerdə olsaq və yainki birlikdə məsləhət etsək, özgə bir nöqtəyə gələrək, bilmirəm... Başım işləməyir, fikrim dağınıqdır... Əhvalım pərişandır. Bahadının sözləri və əqidəsi haqdır. Camaata, millətə dair dediyiniz sözləri də diqqətsiz qoymaq olmaz... Özgə bir yol, qeyri bir çarə yoxmu, sevgili atacığım?

Yusif xeyli fikirdən sonra dedi:

–Qızım! Mənim başıma bir fikir gəlir: səninlə bir yerdə Peterburqa gedək, Bahadırla bir yerdə söyləşək, bəlkə birlikdə çarə tapdıq.

–Bu sözləri Yusif hələ qurtarmamışdı, Sonanın qara buluda bənzər üzü açıldı. Ucadan güldü və atasının boynunu qucaqlayıb öpdü.

– Ah, sevgili atacağım! Nə yaxşı və gözəl fikirdir! Mən razıyam!–
Bu sözlərdən sonra “sevgili anacağım”, deyib Maşonun qucağına düşdü: – Siz də atamın fikrinə şeriksinizmi?

– Bu fikir mənim başımda var idi. Mən Bahadırın nəcibliyinə, kamalına ümid bağlayıb, yəqin edirdim birlikdə çarə tapılar...

– Yaxşı, hazırlaşaq, iki gündən sonra gedərik.–Yusif deyib yerindən durdu.

Sona şadlığından gah atasını, gah anasını öpürdü. Balaca uşaqlar kimi atılıb–düşürdü. Peterburqa getmək məsələsi Sonanın əhvalını büsbütün dəyişdi. Sevindiyindən bilməyirdi nə etsin. Gah anası ilə zarafat edirdi, gah qulluqçularla, gah şaq–şaq gülürdü, gah güldüyü zaman gözlərindən şadlıq yaşları gəlirdi. İşin aqibəti nə olmağını fikir etməzdi... Bir Bahadırı görmək, onunla söhbət etmək, onunla bir yerdə oturub dərin–dərin fikrə getmək, yoldaşlı mühüm məsələləri müzakirə etmək, –ancaq belə fikirlər Sonanı məşğul edirdi. Yusif isə ancaq bu görüşməyin bərsində fikir edirdi. Nə tövr iş görmək? Bahadıra nə demək? Nə məsləhət etmək? Bahadır filan söz deyərsə nə cavab vermək?

Maşonun müəyyən bir fikri yox idi. Ümidini Allaha bağlayıb ürək–dən hər iki növcənin halına yanardı... Getmək vaxtı araya gəldi. Sona və Yusif yola lazım olan şeyləri hazır edib troykaya mindilər. Maşo bunlar ilə öpüşüb ağladı.

– Anacağım, ağlama! – Sona deyib anasının boynundan qucaqladı. Tez əhvalatı yazaram.

Troyka yola düşdü. Fəqət troykanın zınqırovu qəmgin bir səs verirdi...

Bahadır kağızına cavab gözləyirdi. “Sona bunun sözlərinə şerik olacağımı? Bunun əqidəsinə rəy verəcəkmimi? Yoxsa “uçurum dərələr” ortalığa gələcəkdir? Bu fikirləri başından keçirərkən Bahadır hərdən–bir belə bir atəşli kağız göndərməyindən peşiman olardı. “Sona millətini nəhayətdə sevən bir cavan, Sona ata və anasına artıq dərəcədə məhəbbət bağlamış bir qız... Bu “uçurum dərələri” keçə biləcəkmimi? Keçərsə atasına, anasına əziyyət olmazmı? Bunlar məni öz övladları kimi sevirdilər, mənə hər dürlü yaxşılıqlar ediblər. Məni təmiz, saf ürəkli, əmin adam bilib qızlarını mənə tapşırıbmışdılar... Öz hissiyyatımı, məhəbbətimi açıq–açığına Sonaya yazmaq, Sonanı rahatsız edəcəkdir, qeyri bir fikirlərə salacaqdır... Mənim bir kimsəm yox. Atam–anam qəbirdə, mənim halıma yanan, mənim dərdimə qalan

yox. Mənə nə olursa-olsun heç kimə əziyyət olmayacaqdır... Sona isə atasının, anasının əziz pərvəriş edilmiş qızı. Sona belə bir yaxşı, gözəl külfətin işığı... Sonanın qəmi, ümumi külfət qəmi, Sonanın bədbəxtliyi, ata-anasının bədbəxtliyi... yəqin ki, Sona məhəbbətini pünhan saxlaya bilməyəcəkdir. Bu məhəbbətin aşkar olmağı atasının və anasının rahatsız olmağına şəksiz səbəb olacaqdır.

Ah, nə üçün mən belə bir atəşli kağız yazdım? Nə üçün belə bir ali təbiətli validələrin ruhlarına əziyyət verməli oldum? Nə üçün?

Bu fikirləri Bahadır başından keçirərkən halı büsbütün təğyir tapırdı. Ürəyi tez-tez döyünürdü, qayıbanə Yusifdən və Maşodan xəcalət çəkirdi.

Bir gün yenə başından belə fikirlər keçirərkən artıq dərəcədə qəmgin oldu. Gözləri mizin üstdəki tapançaya sataşib əlinə götürdü. Bir az əlində tutub: “Ah, bu nə halətdir!” dedi və əlindən tapançanı buraxıb taxtın üstə yığıldı və üzünü əlləri ilə tutub uca səslə dedi: “Ah, Sona! Ah, mənim məhəbbətim!” Bu vaxt qapını döydülər, “giriniz” deyib Bahadır cavab verdi. Qapı açılıb Yusifi və yanında Sonanı gördü, əvvəl özünü itirib bilmirdi nə etsin. Sonra ixtiyarsız Yusifi qucaqladı və sonra Sonanın əllərini tutub kərratla öpdü.

– Bizi gözləməyirdiniz, deyilmi? – deyib Sona pəncərənin qabağında oturdu.

– Xeyr, xanım əfəndi, heç fikrimə gəlməzdi.

Bir-birinin əhvalından xəbərdar olandan sonra Bahadır çay tədarükü etdi.

– Çay hazır olanadək mən özümə əlcəklər alım, – deyib Sona otaqdan çıxdı.

Yusiflə Bahadır keçmiş günlərdən söhbət etdilər və Maşonun əhvalını xəbər alıb Bahadır dedi:

– Əcəba! Maşo xanımı nə üçün gətirmədiniz?

Yusif başını aşağı salıb bir az fikirdən sonra cavab verdi.

– Bahadır bəy! Bizim gəlməyimizə səbəb mühüm bir məsələ olubdur...

Bahadır təəccüblə Yusifə baxıb soruşdu:

– Əcəba! Nə üz veribdir?

– Sizin Sonaya və Sonanın sizə olan məhəbbəti məni və Maşonu böyük təşvişə salıbdır. Siz özünüz bilirsiniz: dünyanın işığına Sonanın gözləri ilə baxırıq. Biz Sonanın uğrunda can verməyə hazırıq. İndi bu təmiz, saf ürəkli qız sizə aşiq olub, gecə-gündüz aramı yoxdur. İndi

ikimiz də gəlmişik üçlükdə bu işə sərəncam verək. Sonanın öz millətinə olan məhəbbəti sizə məlum. Bizim və yainki sizin millətin belə işlərdə qeyri bir nəzərdə olmağı da sizdən gizli deyil... Özünüz, əlbəttə, düşünürsünüz...

Sizin kağızınızı mən oxudum. Fikirləriniz düz, əqidəniz təmiz, müqəddəs bir əqidə, fəqət camaat... Millət...

– Bəli, bəli – Bahadır deyib, fikrə getdi. – Düz buyurursunuz... Mən... Səhv etmişəm... Mənim məhəbbətim sizə əziyyət veribdir... Bağışlayınız... Bağışlayınız... Əfv ediniz məni... Mən... Mən...

Bahadır özünü saxlaya bilməyib uşaq kimi ağladı. Yusif də buna baxıb ağladı... Bu vaxt qapı açıldı. Sona tələmiş içəri daxil oldu. Bunları bu halda görüb heyran qaldı və sonra bir söz də söyləməyib oturdu və üzünü əlləri ilə tutub bir nöqtəyə baxdı. Yusif və Bahadır gözlərini silib xeyli vaxt səssiz oturdular, bir azdan sonra Bahadır: “Çay içiniz”, deyib Sonaya yavuq oturdu.

– Mən sizdən təvəqqe edirəm nahara bizə buyurasınız. Bir yerdə söyləşib məsləhət edirik... Ümidvaram hamı düynlər açılsın...

Yusif və Sona söz verdilər ki, nahara Bahadırın mənzilinə gəlsinlər. Bir neçə dost adamları görmək qəsdilə Yusif və Sona Bahadıyla salamatlaşib getdilər.

Bahadır Sonanın dalınca diqqətlə baxdı. Sonra xeyli vaxt otaqda gəzinib birdən oturdu və bu kağızı yazdı:

“Təvəqqe edirəm mənim ölməyimdə heç kimi müqəssir etməyəsınız. Mən özüm öz əlimlə özümü öldürdüm... Ah, insanları bir-birindən ayıran “uçurum dərələr!” Mən sizi məhv etmək istərkən siz məni məhv etdiniz... Fəqət əmin olunuz, siz axırda məhv olunacaqsınız...

Bahadır”.

Bu sözləri yazandan sonra tapançanı gicgahına sıxdı... Bir dəqiqə bundan müqəddəm döyünən ürək, bir dəqiqə bundan müqəddəm hamı insanları birləşdirmək istəyən beyin həmişəlik rahat oldu... Yusif və Sona nahar vaxtı Bahadırın mənzilinə gəldilər. Bu dəhşətli xəbəri eşidib Sona qəşş etdi və sonra özünə gəlib yaman bir halətdə bulundu... Yusif Maşoya teleqram göndərdi ki, tez gəlsin.

Maşo gəlib qızını dəlilə azarxanasında gördü.

P İ R

I

İyun ayının ortası idi. Günlər çox isti keçirdi... Məşədi Allahverən sabah namazına durub arvadını tələsik durquzdu:

– Ay qız Gülbadam! Gülbadam! Tez ol dur, uşağı da durquz, vaxt keçir, hava sərin ikən yola düşək.

Gülbadam sərsəm yuxudan oyanıb oturdu, gözlərini ova-ova o yan bu yana baxdı, istədi ərinə deyə: “Nə üçün çığır-bağır edirsən, yatmağa qoymursan?...” Sonra fikrinə gəldi ki, gərək pİRə gedələr... Heç bir şey söyləməyib bir az gərnəşdi, sonra əlləri ilə gözlərinə düşən saçlarını düzəltdi, boynuna düşmüş ağ çit, qara çiçəkli yaylığını başına salıb boğazının altından sıxdı. Ağ donunu geyindi, əsnədi, istər-istəməz ayağa durdu. Üzsüz boz balışı, üzü qırmızı çiçəkli çitdən mitək-kəni döşəyin ortasına qoydu, sonra yorğan əvəzinə üstünə saldığı ağ döşəküzünü qatlayıb istəyirdi yerini yığsın, bu vaxt Məşədi Allahverən namazını qurtarıb arvadına dedi:

– Yerləri yığmaq istəməz, gələrsən sonra yığarsan, vaxt keçir, sən uşağı durquz.

Gülbadam döşəyi buraxıb iki dizləri üstə çökdü, bir az uşağın üzünə baxıb ağ kisəyi köynəyinin enli qolları ilə uşağın alnındakı təri sildi və sonra: “Cəbi! Anan sənə qurban Cəbi! Oyan, dur gedək. Dədən səni toşiyə mindirəcəkdir” deyə durquzurdu.

– Bir az yavaş, qorxar! – deyib, Məşədi Allahverən axırıncı duasından əl çəkdi.

Axırıncı sözləri də bu idi: “Pərvərdigara! Mənim bu balama nicat ver!” Onan qabaqkı sözlər də buna oxşar sözlər idi. Daha doğrusu, sözlər deyildi, fikirlər idi. Həmişə namazdan sonra əllərini yuxarı qaldırıb fikrindən keçirərdi: “Pərvərdigara! Özün şahidsən, buyurduğun əmrləri yerinə yetirirəm: orucumu tuturam, namazımı vaxtında qılıram... Özün şahidsən, Rəbbim! Yetir, pərvərdigara! “Bu “yetir” sözünü hər vaxt deyəndə tamam məişətini, alını-verini, zərərini-xeyrini fikrindən keçirərdi. Elə də deyil idi ki, “ehdi-nəssiratəl müstəqim”^{*}in mənasını bilib də daha “Allah, mənə doğru yol göstər”

^{*}Quranın birinci surəsi, mənası: “Mənə doğru yol göstər”

kimi sözləri bir də təkrar etməyə ehtiyac qalmaya idi. Xeyr, Məşədi Allahverən düz əlli yaşında idi və on beş yaşından namaz qılırdı, bu sözlərin mənasını bilməzdi və heç fikrinə gəlməzdi ki, namazda deyirlər: Allah! Mənim ürəyimi təmizlə, mənə doğru yol göstər, o yolu ki, sənin tərəfinə gedir, o yoldan uzaq et ki, səndən uzaq düşür. Mənim qəlbimi yumşalt, həlim və mehriban et... Belə fikirləri Məşədi Allahverən nəinki namaz vaxtında, hətta mərsiyəxan oxuyanda da başından keçirtməzdi. Bir gün hətta mərsiyəxan ağzı qızıqmış bir vaxtda dedi:

– Ey camaat, dürüst qulaq veriniz. Diziüstə əyləşiniz, bir fərd oxuyacağam, demirəm başınıza vurun, yox. Ancaq bu oxuduğum sözlərə göz yaşı tökərsinizsə və haman dəm ürəyinizdən nə istəsəniz qəbulə keçər.

Məşədi Allahverən doğrudan çox-çox ağladı və ürəyindən bunu keçirdi: “Allah, mənə bir övlad ver!”

Zatən Məşədi Allahverənin ancaq bu fikirdə olmasının və bu kimi şeylər öz Allahından istəməyinin səbəbi var idi. Onun heç bir şeyə ehtiyacı yox idi: dükanı yaxşı işləyirdi, yaxşı qazanırdı. Hələ bir az bankda, bir az da əllərdə faizlə pulları dolanırdı. Fəqət bir şeydən bədbəxt idi: övladı olmurdu.

Məşədi Allahverən ibtida bir arvad aldı, gözəl, göyçək. 30 il onunla gün keçirib övladı olmadı. Sonra istədi birini də alsın, arvad razı olmurdu. Ürəkdən boşamaq da istəyirdi. Fəqət qorxurdu. Çünki arvadın qohumları bir az qolçomaq hesab olunurdular. Axırda əlacı üzülüb arvad ilə gündə dava-qalmaqal edirdi, deyirlər, guya döyərdi, söyərdi, hətta ac da qoyardı... Bu səbəbdənmi və ya qeyri bir səbəbdən arvadı öldü. İkinci dəfə yenə bir pakizə qız aldı. Üç ilin ərzində iki dəfə uşağa qaldı: birində üçaylıq, ikinci dəfə altıaylıq uşaqları düşürdü. Bu bəcarə arvad vaxtsiz doğmaqdanmi və ya qeyri bir səbəblərdən ağırlara, mərəzlərə mübtəla oldu. Günübəgün əriyib gah qarından dad vurardı, gah başından, gah bütün bədənini ağrı tutardı. Məşədi Allahverənin buna yazığı gəlib boşamaq istəməzdi. Çünki arvadın heç bir kəsi yox idi. Fəqət atasından qalan bir-iki evin sahibi idi. Məşədi Allahverən bilirdi ki, boşasa yazıq arvad evləri tək dolandıra bilməyəcəkdir. Buna binaən boşamaq da istəmirdi. Fəqət arvad həmişə naxoş, zəif olduğuna görə ev yaxşı getmirdi... Məşədi də “məhrəm” bir “qulluqçu” gəzirdi. Bu fikrini aşkar edib arvadından izn istədi. Arvadı da çarəsiz qalıb razı oldu. Tələsik yavuş kənddən dul, çopur Gülbadamı

aldı. Doğrusunu da demək, Məşədinin daha o vaxtı deyildi ki, gözəl qız arasın. Əlli yaşında, başı balaca, üzü enli, burnu yekə, balacaboy, gözləri bir az çəp, həna altından bozaran saqqallı bir kişiyyə nə gözəllik aramaq? Xeyr, Məşədi Allahverən öz “qədir-qiymətini” bilən adam deyildisə də, daha çox da gözəl arvad almaq fikirlərini etməzdi. Ona ancaq övlad lazım idi. Ona bina Gülbadamı aldı. Fəqət nə üçün şəhərdən almayıb kənddən aldı? Gülbadam kimi şəhərdə çox dullar var idi. Bu da bir gizlin məsələ idi. Ancaq Məşədi özü bilirdi... Hər halda pirin adı çəkiləndə Gülbadamın da adı çəkilirdi...Məşədi də fikir edərdi: “Bəlkə Gülbadam pirsəvən xoşbəxtlərdəndir...” İştə Gülbadamı aldı ki, bəlkə övladı ola.

Doğrudan da bir il keçməmiş Gülbadam uşağa qaldı. O vaxtlar da Məşədi Allahverənin naxoş arvadı bir sümük bir dəridə ikən canını tapşırdı. Bunun ölməyi Məşədi Allahverəni ağlatmadısa da, ürəyini yandırdı. Çünki əli arvadın mülkündən çıxırdı; vərəsələr var idi.

Gülbadam arvadın ölməyinə qeyri günlər kimi nəinki sevinmədi, hətta bir az da qəmgin oldu. Çünki naxoş, zəif arvada yazığı gəlirdi. Gülbadam ürəyiyumşaq, rəhmli adam idi. Sağlığında zəif, naxoş arvada nəinki “gününlük” etməzdi, hətta bir az hörmət edərdi, vaxtında xörəyini verərdi, yedizdirərdi və hamama aparıb çimizdirərdi. Deyirlər guya “günü gününün ölməyini istər”, fəqət bu arşınla hamı günləri ölçsək işimiz fəna olar. Doğrudan da, insanda bir-birinin ölməyini istəmək vəhşilikdir, deyilmi? Belə isə iki arvad, üç arvad və daha çox arvad almaq neçə milyon arvadları vəhşi edərdi... Nə isə, özgə günləri bilmirəm, fəqət Gülbadam qeyrilərinə oxşamazdı. Bu naxoş arvad da Gülbadamın yazığı gələrdi, yazığı gələn adamın ölməyini də istəməzlər...

Məşədi Allahverən də vaxtında bu naxoş məzlumə arvadı sevərdi, fəqət uşaq məsələsində ümidini ondan üzəndən sonra Gülbadama məhəbbətini salmışdı.. İndi odur, hələ dünyanın işığını görməyən balasının səbəbinə Gülbadamın başına pərvanə kimi fırlanırdı, əlini isti sudan soyuq suya vurmağa qoymur, səhər-axşam samovarı özü qaldırardı. Hətta doğmağına bir neçə gün qalmış pilləkənlərdən çıxıb-düşməyə də qoymazdı. Çünki əvvəlinci arvadın uşaq düşürməyini mamarlar ağır şey götürməkdən bilirdilər və deyirdilər: “Uşaqlıq yerindən oynayıbdır”. Məşədi bunların hamısına inanardı. Fəqət hamıdan çox, qorxunu səbəb bilərdi və öz aləmində ikinci arvadın uşaq salmasını

da qorxudan bilərdi. Çünki arvad bir gün mülkündən gələn mədaxilin hesabını bilmək istərkən bərk döyülmüşdü və hətta ortalıqda xəncər də işləmişdi. O idi ki, Məşədi Allahverən çox mərəzin səbəbini qorxudan bilərdi, hətta axır vaxtlar axşamlar evə gələndə darvazadan uca səslə oxuya-oxuya gələrdi ki, arvad qeyri bir adam bilib diksinməsin.

Vaxt yetişdi, dükana xəbər apardılar ki, arvad ağrı çəkir. Məşədi Allahverən tez dükanı bağlayıb evə gəldi. Mamaları çağırtdı, mamalar işə məşğul oldular. Bir gün, bir gecə Gülbadam ağrı çəkdi. Bir gün bir gecə Məşədi Allahverən yeməyini, içməyini bilmədi. Gah bu qapıdan mamanı çağırırdı, gah o qapıdan arvadının əhvalını xəbər alardı.

– Hə, necə oldu? Necə olacaq? Bəs necə olsun? – deyib o yan bu yana yüyürərdi. Neçə-neçə qurbanlar vəd etdi, nəzirələr çıxdı, olmadı... Axırda şəhərin yavuqluğundakı məşhur qoz ağacını, “pir”i fikrindən keçirdi və nəzir etdi ki, uşaq tez olsun, iyirmi manat pirə göndərsin. Bunu fikrindən keçirtmişdi, o biri otaqdan: “Allah şükür, Allah şükür! Oğlandır!” sədası gəldi.

Məşədi bu yaşa gəlmişdi, hələ belə bir şadlıq bunun üçün üz verməmişdi. Uşaq kimi atılıb-düşürdü. İyirmi manata qədər muştuluq pulu buraxdı. Tez bazara çıxdı ki, bir az tədarük üçün şeylər alsın. Çuxasının bir qolunu geyib birini də çiyinə atdı. Papağını əyri qoydu, belə ki, çirkli araçının yarısı görünürdü. Tanış-biliş görəndə uzaqdan gülərdi, ucadan salam verərdi, hətta tanımayan adamlara da salam verərdi.

Bunun şadlığının səbəbini bilmirdilər. Əlbəttə, bilsə idilər: “Məşədi, gözün aydın” da deyərdilər. Özü utanıb – şadlığının səbəbini deyə bilmirdi. Bununla belə Məşədi Allahverən çox istəyirdi ki, “Məşədi gözlərin aydın!” sözlərini eşidə, tərs kimi bir soruşan da yox idi ki, bilinsin. Nə üçün həmişə qaşqabaqlı Məşədi bu gün adamların üzünə baxıb irişir, uzaqdan uca səslə salam verir, nə üçün papağını yan qoyubdur? Xeyr, heç kəs! Hətta Məşədi Allahverən bir neçə adamın kefini də xəbər aldı: “Hə! Xala oğlu, kefin necədir?” Fəqət bu adamlardan da heç biri Məşədinin kefini xəbər almadı ki, bəlkəm söz açıla... Deyəsən o gün hamının tələsik işi var idi. Biri o yana gedirdi, biri bu yana, salam da verəndə quru salam verib keçirdilər. Axırda Məşədi Allahverən uzaqdan ən yavuş dostu Kərbəlayı Xudavərdini görüb gülümsündü, sonra yavuşlaşanda gülə-gülə dedi:

– Rəfiq! Yaxşı yarpaq dolması yemək istəyirsənsə, bu axşam gəl bizə.

Bu sözləri deyib Kərbəlayı Xudavərdinin gözlərinə baxdı ki, bəlkə bu işə şadlığının səbəbini soruşa. Yox, soruşmadı, bununla belə Məşədi Allahverənin dolması Kərbəlayı Xudavərdinin bir az fikirləşməyinə səbəb oldu. Çünki Məşədi Allahverən bir saatda dolma yedizdirən adamlardan deyildi; ona görə Kərbəlayı Xudavərdi təəccüblə rəfiqinin üzünə baxdı.

– Hə, mat-mat nə üçün baxırsan? Soruş, soruş də!
Kərbəlayı Xudavərdi yoldaşının əlindən tutub dedi:

– Doğrudan, bu nə qonaqlıqdır, rəfiq?

– Qonaqlıq-zad yoxdur, fəqət bir səni çağırıram. Əsil qonaqlıq sonradır...

– Yəni, necə sonra?

– A kişi, rəhmətliyin oğlu, nə üçün düşünürsən? Sonra da! Beş-altı gündən sonra! Məşədi Allahverən bu sözləri gülə-gülə deyirdisə də fəqət içindən qovrulur idi: “Nə üçün bu adamlar bunun şadlığının səbəbini soruşurlar? Nə üçün belə bir böyük işdən bunların xəbərləri olmasın? Nə üçün bu öz dili ilə gərəkdir desin: “Oğlum dünyaya gəlibdir!...””

Kərbəlayı Xudavərdi çox da nazik mətləb düşünənlərdən deyildi. Hətta “beş-altı gündən sonra” sözləri də buna kifayət deyildi, gərək açıq-açıqna deyilə idi: “Beş-altı gündən sonra ad qoyulacaqdır”. Məşədi Allahverən daha səbir etməyib bu sözləri özü dedi.

– Ay sağ ol! Sağ ol! Gözün aydın, Məşədi! Gözümüz aydın! Çox əcəb!

Kərbəlayı Xudavərdinin bu sözləri Məşədi Allahverənin bütün damarlarına işlədi. Yəni bu sözləri Məşədi Allahverən bütün varlığı ilə hiss etdi, sonra guya utanıb yerə baxa-baxa dedi:

– Bəli, Allah-taala bizə bir oğul bağışladı.

Bu sözləri deyib Kərbəlayı Xudavərdinin üzünə baxdı, elə bir baxdı ki, guya Kərbəlayı Xudavərdidən yenə də bir söz gözləyirdi. Məşədi Allahverənə xəyal, Kərbəlayı Xudavərdi bunun sözlərindən sonra gərək deyə idi: “İnşallah, sünnətində, toyunda yeyək, yainki toyunda oynayaq...”

Nə işə, Kərbəlayı Xudavərdi düşünmədi və demədi. Deməyib də əli plovdan çıxdı; çünki Kərbəlayı Xudavərdi gözyadınılığı verən vaxt Məşədinin fikrindən plov da keçdi, fəqət sonra sözlərinin dalı gəlmədi... Məşədi də ancaq bir dolmalığ alıb apardı.

Məşədi Allahverən hələ çuxasını çıxarmamış böyük mamanı səslədi:

– Hə, əhvalı necədir?

– Yaxşıdır, yaxşıdır!

– Göbəyi – zadı öz yerindədirmi?

– Bəli, bəli!

Mama “yaxşıdır-yaxşıdır” sözlərini ürəkdən demirdi. Fəqət qabaqda üzgürümçəyi olmağa görə çarəsi yox idi. Nə isə, mama üzgürümçəyi alıb Məşədi Allahverəni uşağın yanına buraxdı.

– Hə, necəsən?

İstər-istəməz arvadının əhvalını xəbər alıb uşağa baxdı və əlinə götürdü. Bu dəqiqə Məşədi Allahverənin həyatında ən qiymətli, ən hissli bir dəqiqələrdən idi. Neçə illərlə arzusunda olan balanı Məşədi indi əlində tutur. Bu hində Məşədi Allahverənin fikrindən nələ keçmədi: balaca, dəmir, qəşəng krovat. Bir az sonra balaca ərəbə, daha bir az sonra quzu, eşşək, at, fayton, daha nə bilim nə, nə... Hamısı bir-bir fikrindən keçirdi.

Haman bu hində də mamanın fikrindən qeyri şeylər keçirdi. Böyük mama təcrübəli bir mama idi: doğrudur, elmsiz idi, oxumamışdı, fəqət təcrübəsi çox idi. 20 il idi mamalıq edirdi. Bu iyirmi ilin ərzində çox balaları gözdən keçirmişdi. Bu uşaq qeyri uşaqlara bir az oxşamayırdı: üzü şiş, başı qədərindən yekə bir uşaq idi və bir az da qeyri bir iy verirdi...

Günlər keçdi, aylar keçdi, balaca Cəbi yavaş-yavaş boy atırdı, fəqət həmişə zəif, üzü kiçik, başı isə günbəgün zorbalaşdı. Nə ki, danışmaq, yerimək vaxtı deyildi, Məşədi Allahverən və arvadı uşağın başına və zəif olmağına çox da diqqət etməzdilər. Hətta qeyrilər Məşədi Allahverənə uşağın başına dair bir söz söyləyəndə, Məşədi gülə-gülə deyirdi: “Görünür ağıllı olacaqdır”. Hətta belə bir şey eşitmişdi və yainki istəyirdi eşitsin ki, başı böyük adamın ağıllı da çox olar...

Nə isə, vaxt yetişdi: gərək uşaq iməkləsin, yerisin, gülsün, danışsın, şad olsun... Fəqət Cəbidə bu əhvalatlar görünmürdü. Cəbini haraya qoyurdun orada dinməz-söyləməz uzanırdı. Verəndə yeyirdi, verməyəndə heç. Su istəyəndə dodaqlarını bir-birinə sürtürdü. Çox vaxt matdım-matdım bir nöqtəyə balaca gözləri ilə baxırdı. Fəqət bu gözlərdə təbii şəfəq, qılgılıcım yox idi. Alnı qabağa çıxıb gözləri çuxura düşmüşdü. Ümumi zəiflikdən başqa ayaqları da əyri bitirdi. Ayaqlarını ələ alıb buraxanda sanki bir rezin (trubka) kimi yerə düşürdü...

Nə isə, bir çox dualardan, nəzirlərdən sonra bir gün Gülbadam ərinə dedi:

– Şəhərə, deyirlər, bir yaxşı həkim gəlibdir. Gəlsənə aparaq uşağı bir baxsın.

Məşədi əvvəl dinmədi. Sonra razı oldu. Sabahı Gülbadam qonşusu Pərinə də götürüb həkimə getdi.

Həkim diqqətlə uşağa baxıb başını buladı və xeyli fikrə getdi. Arvadlara naxoşa dair bir söz deməyib dərman yazdı. Fəqət dedi ki, çox yaxşı olardı ki, uşağın atasını görmək... Arvadlar evə qayıdıb əhvalatı Allahverənə nağıl etdilər. Məşədi dedi:

– Mən əvvəl heç razı deyildim ki, siz uşağı həkimə aparasınız, çünki bu həkimləri mən yaxşı bilirəm, yaxşı tanıyıram. Bir az çətinə düşəndə, ya mərəzi tapmayanda, naxoşun atasını istərlər, anasını çağırarlar, babasını qəbirdən çıxartmaqdan da bunlar çəkinməzlər... Gör nə axmaq-axmaq sözlərdir. Naxoşdur, gəlibdir bax, müalicəni et, yoxsa sənə atası ilə nə işin? Xeyr, bunlar boş sözlərdir...

Yenə dualar, yenə cadubazlıq meydana gəldi. Fəqət Gülbadam çox duaya-zada inanan deyildi. Bir azdan sonra Gülbadam uşağı daha bir təzə gəlmiş həkimə apardı. O da diqqətlə baxıb dedi ki, atasına baxmaq lazımdır. Bu dəfə Gülbadam ərindən iznsiz getmişdi. Gülbadam əhvalatı açıb dedi:

– Doğrudan, gəlsənə bir özün həkimə gedəsən, görək nə demək istəyir. Mən səndən iznsiz təzə həkimə getmişdim. Uşağa diqqətlə baxıb o da dedi, atasını görsək yaxşı olardı.

Məşədi Allahverən istədi çığır-bağır etsin. Ancaq uşaq yatırdı, bir söz də söyləmədi. Sonra öz-özünə fikir edirdi: “Yaxşı, həkim məni yeməyəcəkdir ki, bəlkə doğrudan da fikir edir ki, arvad xeylağı onun dediklərinə layiqincə əməl edə bilməyəcək. Onun üçün kişi xeylağı çağırır”. Bu fikirdə ikən Məşədi Allahverən səhəri həkimə getdi.

Həkim uşağı görüb bir neçə xəyallara düşmüşdü. Mərəzin səbəbini bilmək istəyirdi. Çünki haman mərəzin bir neçə səbəbi ola bilərdi. Dürüst səbəbini bilib müalicəsinə girişmək istəyirdi. Məşədi Allahverən həkimə özünü tanıdıb soruşdu:

– Həkimbaşı, mənə uşağımın mərəzi nədir?

Həkim dedi:

– Uşağın beynini su alıbdır. Ayaq sümükləri də əyri bitibdir. Mən-cə, səbəbini atasında və anasında aramaq lazımdır və tez də müa-

licəsinə şüru etmək gərəkdir. Yoxsa uşaq ya tez tələf olar və yainki ağılsız, çolaq bir vücud qalacaqdır. Bunu da demək lazımdır: mərəz ağır bir mərəzdir...

Bir çox söhbətdən sonra məlum olur ki, Məşədi Allahverən bir vaxt kif azarına mübtəla olubmuş. Bir az sonra yenə də məlum olur ki, bu mərəzdən tez tələf olur. Deyirlərmiş, guya azar beyninə vurubmuş. Sonra yazıq Gülbadamın ağzında bir yara var imiş və həkim əri içdiyi davanı buna da verərmiş...

Həkim bu məlumatı yığıb, mərəzin səbəbini özü üçün aşkar etdi və müalicəsinə təcridlə başlamaq istədi. Bununla belə Məşədi Allahverənə və Gülbadama dedi:

– Hərgah istəyirsinizsə belə bədbəxt balalarınız bir də dünyaya gəlməsinlər, özünüzü müalicə ediniz...

Həkimin bu sözləri Məşədi Allahverənin heç beyninə batmadı, qulağına heç girmədi. Bu fikri edərdi: “Həkim boş sözdür söyləyir. Bu doğrudur, 30 yaşında bərk kif azarına mübtəla olmuşdum. İndi bu iyirmi ilin ərzində bədəndə azarmı qalar?” Fəqət onu düşünməyirdi ki, ikinci arvadının uşaq düşürməyinə də bunun mərəzi səbəb olmuşdu. İndisə iki tərəfdən – həm Gülbadam və həm özü Cəbi kimi bədbəxt bir uşağın dünyaya gəlməsinə səbəb olduğunu nəinki düşünmürdü, hətta həkimin sözlərini cəfəng bir şey hesab edirdi. Daha həkim sözü yanında danışmaq olmurdu. Yenə dualar yazıldı, nəzirələr çıxıldı... Axırda fikir etdi ki, “uşaq anadan olan vaxt Gülbadam çox zəhmət çəkdi, axırda “qoz ağacı – pirə” nəzir dedikdə uşaqdan xilas oldu... Nə üçün daha oturmuşam!...” O idi ki, Məşədi Allahverən cümələr uşağı pirə aparırdı. Bu cümə də axşamdan pirə getmək üçün hər bir şey hazırlamışdılar. Ona bina Məşədi Allahverən namazını qurtarıb Gülbadama deyirdi ki, uşağı durquzsun.

II

Bu cümə pirə gedən tək bir bunlar deyildilər. Çox adam gedirdi. Hər məhəllədən iki-üç nəfər adam uşaqları ilə bir yerdə arabaya, faytona, ata, eşşəyə minib gedəcəkdilər və hər birinin getməyinə də bir səbəb var idi. Biri Məşədi Allahverən kimi oğlunu aparırdı, digəri anadanolma, yainki sonratapma çaxotkalı qızını yanına salmışdı. Üçüncüsü vaxtında müalicə etməyib traxoma göz ağrısından əbədi kor

olmuş atasını yedəkləyirdi, dördüncüsü ərə getmiş doğmayan qızını yanına salmışdı. Daha bir çoxu da Sibirə gedən oğlanları üçün nəzir aparırdılar.. Nə isə, hər cümə günü kar, kor, şil, çolaq, çaxotkalı, yaralı, qızdırmalı, qarnı ağrıyan, övladı olmayan, oğlan doğmayan, dul arvad, dul kişi, sonsuz, kimi arabada, kimi faytonda, kimi piyada pirə gedən yolu tapdalayırdılar. Bunların içində hətta elə bir arvadlar var idilər ki, ərləri pirə qoymayanda cümədən qabaq yuxu da görərdilər. Səhər durub ərinə deyərdi: “Rəhmətlik ananı pirin qapısında durmuş gördüm, məni görəndə dedi: “Ay balam, sənin yolunu gözləyirəm. Nə üçün iki cümədir gəlmirdin...” Bu sözlərdən sonra əri də yumşalıb nəinki rüsxət verərdi, hətta nəzir də göndərərdi. Elə vaxt olardı ki, kişilər özləri də cümə günləri işsiz qalıb pirə gedərdilər. Fəqət çox adam Məşədi Allahverən kimi “mühüm məsələni” həll etmək üçün gedərdi, elə də deyildi ki, işsiz kişilər pirə inanmasınlar. Xeyr. Bu şəhərdə dürlü-dürlü adamlar vardı, kimi Məşədi Allahverən kimi səmimi-qəlbədən inanmışdı, kimi ondan bir az. Kimi nəziri qəbula keçməyib, inanmasa idi də, ürəyindəkini heç kəsə deməzdi, şübhəli idi. Doğrudan da, inanmamaq da olmazdı. Çünki bir də eşidirsən deyirlər: filankəsin neçə il imiş övladı olmur imiş, pirə nəzir deyibmiş... İndi övladı olubdur. Filankəsə on beş gün həkim baxıbdır, bir şey çıxmayıbdır. Elə ki, pirə nəzir çıxıblar, dərhal şəfa təri gəlib, yaxşı olubdur... Filankəsə filan şeyini itirmişdi, pirə nəzir dedi, tapıldı... Nə bilim, daha nə... nə... Fəqət il uzununu pirə sürünən çolaqlar, korlar, karlar, çaxotkalılardan səs çıxmayırdı...

Nə isə, inanan inanmışdı, inanmayan istəyirdi inansın və bir neçəsi də öz-özlərinə deyirdilər: hər adamın nəziri qəbula keçməz ki? Əməli saleh adamın nəziri qəbul olunar, saleh olmayanınki olmaz. Əməli saleh də bu ölkədə Məşədi Allahverən kimisinə deyərdilər.

Zatən bu mahalın kişiləri, arvadları bir-birinə oxşayırdılar: surətdə yox, ruh cəhətcə bunlar bir-birindən uzaq getməmişdilər. Bunlar oruclarını çox bərk-bərk tutardılar, belə bərk tutardılar ki, toz olan yerdən keçmirdilər, dodaqlarını büzərdilər, burunlarını yayıqla tıxayırdılar. Ancaq ağızları açılarda belə açıları ki, gərək qulaqlarını tutub qaça idin. O deyildi ki, hamı bir qayda ağızlarını açma idi. Xeyr, biri çox bərk açardı, o biri bir az ondan boş... Eləsi də var idi heç, ağız-zad açmazdı, dinməz-söyləməz qardaşının yetimlərinə çatan pulları

hər gecə iftara toyuqplov bişirib yeyərdi, zavallı yetimlər isə ac qarınlarını yerə sürtdülər. Sonra namaz üstə öz Allahına deyərdi: “Pərvərdigara! Özün şahidsən, buyurduğun orucu tuturam, namazımı qılıram...” Bunlar namazdan da bir-birindən uzaq getməmişdilər: intəhası biri namaz üstə çox dua edərdi, biri az: çünki birinin az ehtiyacı var idi, birinin çox. Fəqət hamı bir söz deyərdi: “Yetir, pərvərdigara filan şeyi, özün şahidsən, buyurduğuna əməl edirəm”. Bunların qanacaqları ilə Allahın buyurduğu da nə idi: oruc, namaz, zəkət, fitrə...

Fəqət bilmirəm, Allaha rüşvət verib Allahdan rüşvət istəməyi bunlara pir öyrətmişdi, yoxsa pirə rüşvət vermək aldıkları tərbiyənin nəticəsi idi... Odur, hamı rüşvətlə yola düşüb gedirlər: biri qoyun aparır, biri quzu, biri toyuq aparır, biri xoruz, bir qızıl üzük, biri gümüş güzgü, biri çit aparır, biri ipək parça, biri şam aparır, biri şamdan, kimi pul, kimi portman...

Fəqət bu nəzirlərin, bu rüşvətlərin içində məlum və naməlum nəzirlər də var. O deyil ki, hamısı aşkar getsin. Odur, ayaqları bağlı qoyun bir yanı üstə düşmüş arabanın dalına sarınıbdır. Başı da arabanın yanından sallanıb titrəyə-titrəyə araba getdiyi yolun çuxurlarını göstərir. Ayaqları bağlı toyuq-xoruz da az deyil. Bunlar hamısı aşkar nəzirlərdir. Fəqət gizlin nəzirlər, rüşvətlər də az deyil, hətta bir arabada bir külfətdən iki arvad gedir. Biri-birinin nəzirindən xəbərləri yoxdur. Odur, altmış yaşında Məşədi Pərzad xala gəlini Gülzarla bir arabada yanbayan oturublar. Bunları Dəmirqaya göndərir ki, pirdə şam yandırınlar, tainki gələn il bu vaxt Gülzar bir oğlan doğsun. Pərzad qarı oğlunun üstə durubdur ki, ikinci arvad alsın; çünki nəvə görməmiş ölmək istəmir... Hər gün açıq-açıqına gəlinə deyir: “Anam, üç ildir oğluma gəlibsən, bir şey yoxdur. Görünür, doğan deyilsən. Qoy oğlum arvad alsın! Nə üçün bədbəxt edirsən?” Gündə bu barədə evdə davaqalmaqdır! İndi nəzir aparırlar, şam yandıracaqlar. Fəqət biçərə Pərzad nənənin bir də bir gizlin nəzirdən xəbəri yoxdur. Gülzar bir balaca əsgiyə düyümlənmiş qızıl üzüyü döşünə atıbdır. Bunu pirə aparır ki, qoca Pərzad tez ölsün. Bəlkə Dəmirqaya da anasının sözlərinə suylub arvad almasın...

Nə isə, bu taq-tuqla gedən arabalarda, bu çaparaq gedən faytonlarda, bu başlarında çarşab, başlarında papaq olanlarda çox sirlər var... Bu sirr sahibləri, sirr dağarcıqları yavaş-yavaş pirə yavuqlaşır: fayton-faytonu keçir, araba-arabanı, atlı-atlı, piyada-piyadanı. Bir-birinə

qarışıb bir yol tutub gedirlər. Faytonla gedən fikir edir: tez gedərik, yaxşı yer tutarıq. Araba ilə gedən fikir edir: eybi yoxdur, zəhməti çoxdur, savabı da çox olar. Piyada gedən özünə təsəlli verib deyir, pirə piyada gərək gedəsən... Nə isə hərə öz qanacağı ilə bir nöqtəyə yerləş edirlər... Toz-torpaq, isti gözə görünür. Hamı istəyir tez özünü pirə yetirsin. Hamı tələsir... Kimi tez şəfa tapmağa yerləş edir, kimi bir-birinin acığına at çapır, kimi dalda qalmış eşşəyini bizləyir...

III

Hamıdan tez Məşədi Allahverənin faytonu pirə yetişdi. Məşədi Allahverən faytondan düşüb balasını qucağına aldı. Bu vaxt pirin adamları pişik siçanı marıtdayan kimi pirə gələnləri səhərdən marıtdayırdılar və nə üçün də marıtdamasınlar. Bu gün bunların bayramıdır: kiminin cibinə pul girəcək, kiminin kasası yağlanacaqdır, kiminin kisəsinə düyü dolacaqdır. Odur, Məşədi Allahverənə, istər-istəməz gözləri faytonda olan şeylərə baxaraq: “Xoş gəlibsiniz, Allah qəbul eləsin” deyib qarınca kimi faytona daraşdılar... Məşədi Allahverən bunların xasiyyətlərini yaxşı bilirdi. Ona görə şeylərin hamısını birçə adama tapşırırdı, qeyrilər kənara çəkildilər... Məşədi Allahverən və Gülbadam darvazadan girib bir ağacın altına palaz saldırdılar. Bunlar yavaş-yavaş yerləşməkdə ikən qeyriləri də bir-bir, iki-bir gəlirdilər.

Pirin mollası qara, nazikxət, boynu albuxara torbasına oxşayan, ortaboy, qoyungöz, qara əbalı Molla Cəfərqulu hamı ilə salamlayırdı, hamıya: “Xoş gəlibsiniz, Allah qəbul eləsin!” sözlərini deyirdi və qonaqlara yer göstərirdi. Molla Cəfərqulu rəhmli adam idi. Bu, nəinki adamlara və hətta heyvanlar üçün də yer düzəltmişdi. Bağlı-bağçalı ikimərtəbə evin dal tərəfində uzun bir saray tikmişdi. Heyvanları orada bağlayıb, hər kəs arpa-samanını heyvanın qabağına tökərdi. Həyətsə gözəl bir yer idi. Alt mərtəbə tamam qonaqlar üçün otaqlar idi, üst mərtəbədə özü olardı. Fəqət qonaq çox olanda yuxarı da buraxardı, çox lazım da olmurdu. Çünki həyətinə böyük kölgəli ağaclar var idi... Fəqət bir az yağlı qonaq olanda Məşədi Cəfərqulu deyərdi: “Dünəndən sizin üçün filan otağı hazırlatmışam...” Yağlı da burada yağı və yağ kimi şeyləri artıq gətirən adamlara deyərdilər. Məsələn, bir bişirim halvaya bir girvənkə yağ lazımsa üç-dörd girvənkə yağ gətirən daha qalanını geri aparmazdı; düyü də və qeyri şeylər də bunun

kimi. Çünki adət belə idi: artıq qalan şeyi pirdən aparmaq olmazdı. Hər nə qaldı, pirin malı hesab olunardı. Bu da Molla Cəfərqulunun zəhmətini artırardı. Doğrudan, Molla Cəfərqulu qonaqlarından sonra çox zəhmət çəkərdi: Tör-töküntü yığıb yerbəyer etmək çətin məsələ idi... Bir bu iş olsa, yaxşı. Molla Cəfərqulunun qonaqlarından sonra yenə bir işi var idi. Axşam hamı çökildəndən sonra gərək pirə bir baş çəkə idi: keçmiş şamları yerbəyer, nəzirləri ziyarət edərdi. Çünki gecə, kim bilsin, bir də gördün günahkarın biri pirə əl uzatdı... Həqiqət pir açıqlıq bir yerdə idi. İki balaca kəndin arasında zorba qoz ağacının altında bir balaca günbəz kimi şeydən ibarət bir yer idi. Əslində bu iki balaca kənd bir-birinə o qədər yavuq idi ki, bunlara bir kənd də demək olardı və hər kəndə bir kəndin böyük məhəlləsi demək olardı. Nə isə, bu məhəllələr qədimdən ayrı kənd hesab olunurdu. Birinin adı Z... kəndi, o birininki Ə... kəndi idi. Bu iki kəndin, daha doğrusu, bir-iki məhəllənin arasından bircə yol var idi, gediş-gəliş, at-araba bu yol ilə olardı. Bu yolda, yəni Z... kəndinə yavuq bir böyük qoz ağacı var idi. Pir də haman bu qoz ağacının dibində idi. Zətən pir olmamışdan da bu qoz ağacı yayın istisində adamları öz tərəfinə çəkərdi. Bunun böyük budaqları, budaqların enli yarpaqları ağacın altında genişli bir kölgə salıb da həm insanlar və həm heyvanlar üçün günün istisində sərin yorunuc məkanı və şiddətli yağmurda zorba bir günlük olmuşdu...

İndisə bu qoz ağacı nəinki qıraq kəndlərdə və hətta şəhərlərdə də şöhrət qazanmışdı, böyük bir ziyarətqah olmuşdu... Xalq hər cümə gəlib Molla Cəfərqulunun bağçasında yeyərdilər, içərdilər, qurbanlarını kəsərdilər, sonra kişilər bir dəstə, arvadlar da bir dəstə ilə pirə gedərdilər. Hərə öz nəzirini müəyyən bir deşikdən salardı, ürəyindən nə keçirərdi, ya pirin günbəzindən öpərdi və yainki öpməzdi. Bu çox da vacib deyildi. Öpən də olurdu, öpməyən də. Fəqət qoz ağacının dibindən torpağı götürüb uşaqların alınlarına sürtmək vacib kimi bir şey idi, guya arvadlar deyərdilər, uşağa göz dəyməz... Vaxtaki xüsusi ziyarət tamam oldu, hər kəs nə diləməli isə dilədi, nə rüşvət verməli isə verdi. Molla Cəfərqulu gəlib pirin kəramətlərindən söyləyərdi. Arvadlar bir tərəfdən, kişilər o biri tərəfdən durub, Molla Cəfərqulu da arada sözünü deyərdi.

Molla Cəfərqulu artıq dərəcədə dilli adam idi, yəni natiq idi; danışanda hamının fikrini cəlb edərdi və həmişə də ziyarətə gələnlərə nitq söylərdi və nitqini də başlayanda bir az mənalı, təsirli olsun deyə

“ya əyyühennas” sözləri ilə başladılar. İndi də bu sözlərlə başlayıb dedi: “Eşidirəm, deyirlər şəhərdə və bir neçə kəndlərdə xalq vəba naxoşluğundan qorxub dağa-daşa qaçmaq istəyir. Məbada belə şeylər edəsiniz. Vəba Allahın əzabıdır və Allah-taala öz əzabını əməli saleh olmayanlar üçün həmişə göndərir. Siz ki, şükür Allaha, əməli saleh adamsınız: namazınızı qılırsınız, orucunuzu tutursunuz və həmişə pirə gələnlərdənsiniz, nə üçün qorxursunuz?”

Keçən il vəba naxoşluğuna mübtəala olmuş bir adamı T... kəndindən bura gətirmişdilər, dərhal bir kasa suyun içinə bu pirin torpağından salıb verdim içdi, həmin saat şəfa tapdı. İndi nə üçün qorxursunuz? Allah azar verib, dərmanını da yaradıbdır. Fəqət əməli saleh adamlar üçün...” Molla bu sözləri hələ qurtarmamış xalq böyük-küçük yerə töküldülər, gah ciblərinə, gah dəsmallara torpaqdan tökdülər dəsmal yerinə çarşab işlədən arvadlar çarşablarının bir küncünə torpaqdan götürüb düyün edirdilər. Balaca uşaqlar da böyüklərə baxıb torpaqdan götürürdülər... Bu əhvalat Məşədi Allahverənin tərənnümə gətirib uca səsi ilə dedi: “Həzrat, mən də gələn ilə kimi bu pirin hasarını çəkməyə və hasarın içində dam-daş tikməyə söz verirəm!” Məşədini bu sözlərdən sonra hər tərəfdən alqışladılar: “çox sağ ol, Allah qəbul etsin! İnşallah, qəbula keçər” sədası eşidilirdi.

Məşədi Allahverənin bu sözlərindən sonra camaat dağıldı. Axşam araya gəlirdi. Piyada ziyarətə gələnlər yola düşdülər, sonra atlılar faytonda, arabada gələnlər də evlərinə qayıtdılar. Yenə bir-birini qovaqova yolun tozunu qaldırırdılar... Hamı şad-xürrəm evinə qayıdırdı. Üzdə şadlıq görünürdü də, fəqət bir neçəsinin üzündən pünhan fikrini də bilmək olardı.

Bir çoxunun fikri bu idi ki, görək nəzirimiz haçan qəbula keçəcəkdir. Bir çoxu da keçmişini görürdü: Dəmirqayanın arvadı Gülzar qaynası Pərzadla bir arabada gəlirdilər. Gülzar Pərzada baxıb gözlərini çox kiçik görürdü. Rəngi də saralmış nəzərə gəlirdi. Gülzar ürəkdə fikir edirdi: “Hə! Nəzirim qəbula keçibdir! Ancaq ay pir! Bir az səbir elə, gedib evimizə çataq, yoxsa yolda qocanın canı çıxar, əlimiz də heç yerə çatmaz...”

Məşədi Allahverən də fikirsiz deyildi. Bu da hərdən bir oğluna baxıb dindirərdi:

– Hə, oğlum, qağa istəyirsənmi? Gedək şəhərə, sənə yaxşı at alaçağam, eşşək alaram, hə, bala, oğlum! At çox istəyirsən, ya eşşək.

Balaca dörd yaşında Cəbi atasına mat–mat baxardı, bir söz də söyləməzdi. Məşədi qəsdən danışırdı... Hərgah mümkün olsaydı hələ ayağı üstə qoyardı, görsün bəlkə gözə bilir. Çünki zarafat deyil, pirin hasarı və dam–daş azından iki minədək xərc istəyirdi... Gülbadamın da özünə görə fikri vardı. Bunu da həkimin sözləri rahat qoymurdu. Həkim də demişdi: “Gərək müalicə oluna, gərək atası–anası da müalicə oluna ki, gələcəkdə belə bir bədbəxt dünyaya gəlməyə...”

Bu sözlər Gülbadamın başından hərdənbir fırlanıb övvəlincə ərinin halını və öz ağzının yarasını fikrinə gətirərdi. Fəqət üçüncü səbəbdən, yəni indiki ərinin əhvalından xəbəri yox idi. Doktor bunda da köhnəlmiş kif azarı tapmışdı... Gülbadam pирə nəinki inanmazdı, hətta pirin adı gələndə əhvalı büsbütün təgyir tapardı... Ürəyi sıxılardı...

Məşədinin də hərdənbir ürəyi sıxılardı. Onun da başına hərdənbir qara fikirlər gələrdi: “Bəlkə balama pirdən əlac olmadı? “Fəqət tez “lənət şeytana” deyib belə fikirləri özündən rədd edərdi. Belə bir qarışıq fikirlərdə bir Məşədi deyil idi, qeyrilər də hərdənbir xəyala düşüb tez “lənət şeytana” deyərdilər. Hətta bir neçə cavan oğlan, bir neçə dul kişi, bir neçə dul arvad özgə xəyallarla pирə getmişdilər... Fəqət Molla Cəfərquludan pirin kəramətləri barəsində sözləri eşidib bunlar da “lənət şeytana” deyirdilər... Nə isə fikirlər, sirlər çox idi. Bir özləri bilirdilər, bir də bir az Molla Cəfərqu... Molla Cəfərqu doğrudan da bunların çox fikirlərini, sirlərini bilirdi. Molla Cəfərqu ağıllı bir adam idi. Elmi–ruhdan başı çıxardı. Doğrudur, Racidən başqa kitab görməmiş idisə də, fəqət təcrübəsi çox idi. Elmi ruh da təcrübəyə bağlı bir elmdir... Bilirdi: heyvan ona görə heyvandır ki, haraya çəkərsən gedər. Bilirdi ki, heyvana bir yem lazımdır... Bilirdi ki, yem verə–verə ən böyük zorba bir yırtıcı heyvanları ələ gətirmək olar...

Molla Cəfərqu doğrudan da dünya görmüş adam idi. Hər şeydən başı çıxardı. Bunun əsli iranlı idi. Əvvəllər kəndbəkənd gəzib qafqazlılara meymun oynadardı. Sonra bunun əziz meymunu öldü. Bu vaxt məhərrəmlik araya gəldi. Başına bir sarıq sarıyb Z... kəndinə gəldi, “mən mərsiyəxanam”, dedi. Z... kəndinin xalqı üçün bu göyəndüşmüş kimi oldu. Tamam məhərrəmi kişilərə və həm arvadlara mərsiyə oxuyardı. Doğrudan da yaxşı mərsiyəxan idi. Söz az bilirdisə də, səsi yaxşı idi. Tez–tez zəngülə vurardı. Qızışanda özünü döyərdi, köynəyinin yaxasını cıradı... Bu əhvalatı görüb xalq da qızışardı. Yəni “məclis yaxşı keçərdi”... Bir az zamanda Molla Cəfərqu qeyri

kəndlərdə də məşhur oldu: bunu tərif edərdilər və deyərdilər: “Bunun zənguləsinə heç zəngulə çatmaz...”

Tamam qırx gün mərsiyə oxuyub yaxşı pul yığdı. Sonra mollalıq edərdi, dua yazardı, fala baxardı, hətta sonralar həkimlik də edərdi. Axırda yerini isti görüb Z... kəndindən bir arvad aldı. Bu arvaddan bir oğlu oldu, adı Heydərqulu. Elə də deyildi ki, Molla Cəfərqulunun tək bir oğlu ola, xeyr. İranda bunun bir arvadı, üç balaca qızı vardı. İranda meymun oynadan çox olmağa görə bunun sənəti orada işə keçmirdi. Uşaqlarını atıb Qafqaza gəlmişdi. Eşitmişdi ki, Qafqazda “meymun-oynadanlar” yaxşı pul qazanırlar. Eşitmişdi ki, filan qumarbaz, filan dəllək, filan cibkəsən, filan lotu, daha nə bilim, filan filanlar keçən məhərrəmlikdə Qafqazdan beş yüz min, iki min manat pul gətiriblər və hətta eşitmişdi ki, Racidən savayı bu “filanlar” üçün təzə kitablar meydana gəlir və bu kitabları nəşr etmək üçün xüsusi mətbəələr vardır... Molla Cəfərqulu da özünə baxıb fikir edirdi: “Mənim biliyim “filanın” biliyindən az deyil! Nə üçün mən oturmuşam? Nə üçün mən qafqazlılara biliyimi göstərməyirəm?”. Molla Cəfərqulu doğrudan da biliyini göstərdi və qafqazlılar da onun biliyinə və zənguləsinə qiymət verdilər. İndi molla ikimərtəbə mülk sahibi və kəndin ən nüfuzlu adamlarından hesab olunur. Elə də insafsız adam deyil ki, İranda uşaqlarını yada salmasın. Xeyr, hərdənbir fikrinə düşürdü ki, kağız yazsın, əhval soruşsun. Fəqət şüglünün çoxluğundan kağız yazmazdı, unudardı.

Həqiqət, Məşədi Cəfərqulunun işi çox idi. İndi odur, pirə gələn qonaqlardan sonra həyəti görə təmizləsin, qalan yağı, düyünü, əti, kömürü, odunu yerbəyer etsin. Ondan sonra pirin gizlin, balaca qapısını görəkdir açıb nəzirlərə “baş çəksin”... Bu cümə də Molla Cəfərqulu qonaqlarını yola salıb axşam vaxtı saqqalını tumarlaya-tumarlaya pir tərəfə “xüsusi ziyarət” üçün gedirdi...

IV

Pirdən gələnlər də indi evlərinə çatıb yorunuq alırlar. Məşədi Allahverən də evində oturub axşam çayı içirdi və hərdənbir gedib oğluna baxırdı görsün pirdən sonra əhvalı necədir...

Gecə araya gəldi. Gülbadam özünə, ərinə və uşağına yer qayırtıb yatdı. Məşədi Allahverən də uzandı yatsın, fəqət yata bilmədi. Pirə getməklərini, Molla Cəfərqulunun nitqini və pirin kəramətlərini başından keçirirdi və hərdənbir “çox şükür, pərvərdigar!” deyib

balasının halına yanardı. “çox şükür, pərvərdigara!” deyirdisə də balasının dərдинə dərman pirdən gözləyirdi...

“Şükür sənə, pərvərdigara!”, ya “Çox şükür, pərvərdigara!” sözlərinə o qədər ağzı öyrənmişdi ki, bu sözləri yersiz də işlədirdi. Bu şeyə diqqət edib və haman şeyin varlığını Allahın qüdrətindən bilsin, düşünsün, sonra şükürlər etsin... Xeyr, belə deyildi... “Hər şeyi Allah yaradıbdır” sözlərini tutuquşu kimi təkrar edərdi. Fəqət bütün vücudu ilə bunu düşünməzdi. Heç olmazsa bədəninə diqqət edib dəqiqədə yetmiş beş dəfə tiq-tıq edən ürəyinin döyünməsinə eşidə idi. Və bu ürəyinin dayanmağı bütün bədənə heç bir şeyə yaramadığına səbəb olmağını düşünsə idi! Yox, bu, Məşədi Allahverən üçün çətin bir məsələ idi. Laməhalə bağçasında bitən güllərin, ağacların həyatına bir fikir verə idi: yarpaqlar saralır, tökülür, yenə yaşıl yarpaqlarla ağaclar bəzənir, çiçək açır, çiçəklər tökülüb qırmızı almalar ağaclardan sallanır... Buna da diqqət edib bu həyatda da gündə yüz dəfə şükür etdiyi pərvərdigarın qüvvətini, qüdrətini hiss edə bilməyirdi. Nə olardı, balasına olan məhəbbəti təhlil edə idi! Bəlkə bu məhəbbətdə Allahını hiss edə idi. Bir az fikir edə idi ki, dörd yaşında bir böyrü üstə düşmüş dilsiz, ayaqsız bir vücuda bağladığı məhəbbət hissi haradan gəlib bunu tapdı? Bu məhəbbətin təbii olmağını düşünsə idi, Allahla öz arasında olan rabitəni də hiss edərdi. Bunu düşünmək Məşədi Allahverən üçün mümkün deyildi. Yəni dürüstünü demək, Məşədi Allahverəndə də günah yox idi. Zavallıya gözü açılandan, beyni işləyəndən indiyədək bu nazik mətləbi düşündürən olmamışdı. Eşitmişdi ki, peyğəmbər, imam gəlib, gediblər. Fəqət bunları kim və nədən ötrü göndərmişdi, bu məsələ Məşədi Allahverən üçün qaranlıq qalmışdı... Gördüyü, eşitdiyi axund, molla... Bunlar da zavallını Allahından kənar salmışdılar: filan şeyi etsən Allah səni yandırar, filan əməl səndən üz verərsə, o dünyada Allah sənə filan əziyyət edər, daha nə... nə... Daha düşünmürdülər ki, qorxutduqca yazıq Məşədi Allahverən öz Allahından kənar olurdu, rabitə pozulurdu... Məşədi qorxudan savayı bir şey bilmirdi, saldatdan, qarodovoydan qorxu çəkirdi, insan törətdiyi qanunlardan qorxu çəkirdi. Allah göndərdiyi qanunlardan qorxaraq, daha düşünmürdü ki, qorxu məbudə yavuşlaşdırmaz, uzaq salar... Nə olardı ki, buna deyəydilər Allah adildir, hamıya bir gözlə baxır, Allah mehribandır – hamını sevər, bəslər... Xeyr. Məşədi Allahverənə Allahını oruc-namazla tanıtmışdılar. Fəqət deməmişdilər ki, Allahı tanımasan namaz-orucun da heç. Əvvəl desə idilər çalış,

Allahın sifətlərini bil, adil, mehriban ol, hamını sev, o vaxt Allahına yavuqlaşarsan, yavuqlaşıb da ona məhəbbət bağlarsan, bu məhəbbət səni namaz qılmağa, oruc tutmağa, qeyri yaxşı əməllər etməyə də vadar edər. Düşünmədilər ki, qanunla, qorxu ilə dürlü-dürlü “vədlər”lə həqiqi məhəbbət meydana gəlməz... Həqiqi məhəbbət üçün görmək, düşünmək, hiss etmək lazım gəlirdi. Bu da mümkün idi; gündə min dəfə hər addımında Məşədi istəsə idi, həqiqi Allahını görərdi, düşünərdi və hiss edərdi. Daha lazım deyildi deyilə: namaz qıl, özü qılacaqdı; sevdiyi, həqiqi məhəbbət bağladığı məbuda özü səcdə edəcəkdi... Ona yavuqlaşmağa çalışacaqdı... Namaz vaxtında daha rüşvət verməzdi, rüşvət istəməzdi, fəqət bunu deyərdi: “Pərvərdigara, səni bilmək, düşünmək üçün asan və düz yol göstər!”

Bıçarə Məşədi Allahverən uşaqlıqdan göz açıb düz yolu mərsiyəxanlardan öyrənmişdi. Böyüyəndə də yenə mərsiyəxanlardan və yenə mərsiyəxan kimilərindən... Bunlar isə həmişə deyərdilər: filan əməl edərsənsə, filan duanı qırx dəfə oxuyarsansa, Allah-taala sənə filan şeyi verəcəkdir... Uşaqlıqdan bu sözləri eşidən, bütün tərbiyəsinin bünövrəsi bu sözlərlə tikilən bir vücud müəyyən, müqəddəs bir məbuda səcdə edə bilərdimi? Belə bir tərbiyədən sonra nə üçün də Molla Cəfərqulunun “pir”inə pənah aparmaya idi? Həqiqi Allaha həqiqi məhəbbət bağlamış olsa idi, pirə, ya pir kimi şeylərə səcdə edərdimi?

Həqiqi Allahını tapmış olsa idi, yəqin ki, onun qüdrəti ilə meydana gələn elmin qədr-qiyətini bilərdi və bilib də bədbəxt oğlunu, özünü və arvadını müalicəsiz qoymazdı...

Nə isə Məşədi Allahverən yenə axırıncı dəfə pirin kəramətlərini fikrindən keçirib yuxuya getdi... Namaz vaxtına az qalmışdı. Məşədi Allahverən yerindən dik atıldı. Uşağı yatan tərəfə baxıb gördü ki, Cəbi yatır, o yan, bu yana boylandı, yenə şükürlər etdi, sonra tələsik Gülbadamı səslədi:

– Ay qız, Gülbadam! Gülbadam!

Gülbadam oyanıb elə fikir etdi ki, uşaq ağlayır. Gördü yox, uşaq yatır, fəqət əri başında araqcın, bir köynəkdə yerində oturub deyir: “Ay qız, mən yuxudan sərsəm durdum, bir yuxu gördüm...”

– Allah xeyir eləsin! – deyib, Gülbadam qulaq asdı.

– Gördüm, Cəbini bir gün, bir gecə pirə qoymuşuq. Sonra görürəm pirin divarı yarıldı: uşağım yüyürə-yüyürə üstümə düşdü və dedi: “Atam, şəfa tapdım!” Mən də qucaqlayıb öpürdüm ki, oyandım...

Gülbadam başını aşağı salıb:

– Allah xeyir eləsin! – dedi və başını tez balışa atdı.

Məşədi Allahverən dedi:

– Arvad! Nə yatmaq vaxtıdır? Bilirsənmi, bu yuxu nə yuxudur?

Gülbadam: “A kişi, yuxum gəlir, qoy yataq” – deyib daha söylənmədi, fəqət yatmadı da. Məşədi Allahverən bir az o yan-bu yana baxıb uzandı yatdı. Gülbadam isə üzünü Məşədidən çöndərüb gözlərini yumdu, yuxuya gedə bilmədi. Məşədinin yuxusu Gülbadamın tamam mazarını göz qabağına gətirdi.

V

Gülbadam Ə... kəndində anadan olmuşdu. Uşaqlıqda çiçək mərəzinə mübtəala olmağı üzündən məlum idi. Fəqət nazik çopur idi. Uzaqdan çopurluğu nəinki məlum etməzdi, hətta bir az da üzünü gözəl göstərirdi. Gülbadamın çopuru dərin olsa idi də üzünü eyibli etməzdi; çünki onun böyük ala, uzun kirpikli gözləri üzündə tamam eyibini örtərdi. Doğrudan da bu gözlərdə qeyri bir hissi-mələhət var idi! Uzunboy, ağbəniz, alagöz Gülbadamı qız ikən kənddə çox adamlar istəyirdi. Fəqət anası tələsməzdi. Gülbadam on yaşında ikən atası öldü, anası Nənəcanın tərbiyəsində qaldı. Nənəcan mamalıq edib qızını saxladı və yaxşı da saxladı. Qızını artıq dərəcədə sevərdi, başına dolanardı və mümkün olan qədər çalışardı ki, qızı atasının yoxluğunu hiss etməsin. Nənəcan ağıllı, işsevən, zəhmətkeş, mehriban, qeyrətli bir arvad idi. Əri öləndən sonra mamalıqdan başqa ona-buna iş də tikərdi. İşdən, zəhmətdən qorxmazdı, bir qarından ötəri ərə getməkdən dul yaşamağı əfzəl bilirdi. Əri öləndən sonra çox adamlar istədi, getmədi və nə üçün də istəməyə idilər; bir kişicə pul qazanırdı. Arvad pulu ilə, arvad zəhməti ilə yaşamaq istəyən kişilər də az deyildi. Fəqət Nənəcan qızını çox istəyirdi: bilirdi ki, ərə getmə qızının günü olmayacaqdır... Və bir də Nənəcan vəfalı arvad idi. Yaxşı ərdən sonra getməyi özünə eyib bilirdi. Daha doğrusu, Nənəcanın özünə görə fəlsəfəsi var idi. Fikir edərdi: ərə getmək bəcdursa getdim, borcu verdim. Arvadlar dolanacaqları keçməkdən ötrü ərə gedirlərsə, mənim ona ehtiyacım yoxdur. Özüm qazanıb özüm də yeyirəm. Kişinin yaxşısı da var, yamanı da. Bəlkə bir yaman adama rast gəldim. Yox, yaxşısı budur ki, öz əlim öz başımda, tək bir qızım üçün gərəkdir işləyəm, onu xoşbəxt edəm, sonra ölsəm də arxayın ölərəm...

Kənddə tərbiyə tapmış elmsiz bir arvaddan belə bir fəlsəfəni gözləmək çətin görünə də, fəqət tapılırdı. Bu hələ heç. Gülbadam hərdənbir gəlib deyirdi: “Anacan, mən filan yerdən keçirdim, yel vurub çarşabımı açdı; filankəs də keçirdi, mənə gördü”.

“Eybi yoxdur, qızım” – deyib Nənəcan qızını sakit edirdi: “Adamı görəndə yeməzlər. Sən çalış ki, adına bir söz deməsinlər... Yoxsa gördülər, görmədilər boş sözlərdir. Mən, qızım, çoxdan bəri mamalıq edirəm, mənə çox adam da görübdür və görür. Mən gecələr yad kişilərlə ağrı çəkən arvad üstə tək gedirəm. Fəqət bu vaxtadək bir adamın hünəri varmı, mənə bir pis söz desin?...” Həqiqət, Nənəcan artıq dərəcədə namuslu, həyalı bir arvad idi. Ona görə də tamam kənddə onu yaxşı arvad bilirdilər və hörmətini saxladılar.

Bu minval Nənəcan qızını böyüdü 18 yaşında ərə verdi. Gülbadamın əvvəlki əri Molla Cəfərqulunun qardaşı Məşədi Həsənəli idi. Məşədi Həsənəli qardaşının dəstgahını eşidib, İrandan Qafqaza gəlmişdi. O vaxt Molla Cəfərqulu hələ mollalıq, mərsiyəxanlıq edirdi. İndiki olduğu yerdə bir balaca evi vardı. Qardaşına da bir balaca baqqal dükanı açmışdı. Dükanın mayası da Molla Cəfərqulunun idi. Çünki özü savadsız olmağa görə əlindən özgə bir şey gəlmirdi. Doğrusunu demək, Həsənəli Qafqaza gələndə bir az səhy etmişdi. Elə bilirdi ki, qafqazlıları savadsız adam da ələ sala bilər. Gəldi gördü ki, xeyr, elə deyil, laməhalə gərək Racinisə də oxumaq bilsin. Nə isə, qardaşının adına, sanına layiq deyildi ki, meymun oynatsın. Naçarlıqdan Molla Cəfərqulu buna bir dükən açdı və dükanda yaxşı işləməyə başladı... Axırda bir az özünü düzəldəndən sonra Gülbadamı istədi, çox istədi, anası vermədi. Çox istəməyinin də səbəbi vardı, bilirdi ki, ananın tək qızıdır və anadan sonra bir az “pul-mul” da qalacaqdır. Hətta bu işin xatirəsi üçün mömünlər cərgəsinə daxil olmaq fikrində ikən bir az pul düzəldib Xorasana getdi. Xorasandan qayıdandan sonra böyük vasitələr salıb bir güc-bəla ilə Gülbadamı aldı.

İki il Gülbadamla ömrünü sürüb öldü. Deyirdilər, guya Xorasandan azarlı gəlmişdi. Orada guya kif azarı tapmış imiş. Doğrudan Xorasana getməmiş boynu albuxara torbasına oxşar, canlı, ucaboy, qoyungöz, burnu bir az yekə kişi idi; özünün də otuz yaş olardı. Nə isə, Həsənəli “Məşədi Həsənəli” olandan sonra gah yara çıxarırdı, gah burnundan şikayət edirdi. Gah gecələr ayaqlarının ağrısından, sümüklərinin sı-zılısından yata bilməzdi. Axırda burnunda yara əmələ gəldi və burnu ortadan çökəldi.

Sonralar Gülbadamın da ağzında bir yara peyda oldu, nə yara isə bilinmirdi. Fəqət şəhərdəki həkim onun dərmanından buna da verərdi... Çox çəkmədi Məşədi Həsənəli yaman bir dərdlə canını tapşırdı. Bir il ondan müqəddəm Gülbadamın anası dünyadan getmişdi. Gülbadam ərindən sonra bir ay qayını Molla Cəfərqulunun evində qalıb qoca əmisinin evinə köçdü və belə tez köçməyinə səbəb var idi. Bir gün Gülbadamın əmisi naxoşlayıb Molla Cəfərqulunu çağırırdı ki, müalicə etsin. Qoca kişi bir az artıq yeyib zərərini görmüşdü: bir az qusurdu... Günbatan vaxtı Molla Cəfərqulu əminin yanına getmək istədi. Gülbadam da təvəqqe etdi ki, bunu da aparsın, əmisinə lazım olarsa, qulluq etsin... Xülasə, ikisi də yola düşdülər. Bunlar gəlməkdə, əminin də mə-rəzi bitməkdə. Xoş-beş edib orturdular, sonra çay içib evə qayıtdılar...

Əmisi M... kəndində olmağa görə yolları qoz ağacının yanında idi. Molla Cəfərqulu gecə vaxtı həmişə cibində şam və spicəka gəzdirərdi. Fəqət lazım deyildi. Çünki yol məlum, düz bir yol idi. Bunlar yavaş-yavaş gəlirdilər. Qoz ağacına çatanda Molla Cəfərqulu yalandan büdreyib yıxıldı. Ürəyi təmiz, rəhmli Gülbadam “vay” edib bunun qolundan tutdu. Molla Cəfərqulu qızıışmış heyvan kimi Gülbadamın boynundan sarılıb öpdü və dedi: “Mən sənin dərdindən ölü-rəm...” Gülbadam özünü itirib uca, dəhşətli bir səslə “vay” edib qəşş etdi. Molla Cəfərqulu bir dəqiqəlik özünü itirib Gülbadamdan bir neçə addım geri çəkildi. Əzqəza Gülbadamın səsini kəndin kənarından keçərkən bir adam eşidib səslənirdi: “Ay adam, kimsən?” Molla Cəfərqulu görür ki, haman səslənən adam qaranlıqda qoz ağacına tərəf hərəkət edir. Molla Cəfərqulu ətəyinin altında tez şamı yandıraraq qoz ağacının dibində qoydu və başladı namaz qılmağa.

Bu adam çoban Dünyamalı idi. Yavuqlaşmış gördü ki, bir arvad yerə sərilməmiş, hərəkətsiz uzanıbdır. Molla Cəfərqulu isə namaz qılır, şam da qibləsidir... Çoban: Nə olubdur? – deyər soruşdu:

Molla Cəfərqulu namaz üstündə cavab verməyib qurtarandan sonra ağlamağa başladı və dedi:

– Təzim, təzim et, qardaş, bu pirdir. Biz yolla gedirdik, gördük burada şam yanır. Ağaca yavuqlaşanda ağacdən səs çıxdı. Bu zavallı arvad tab gətirə bilməyib qəşş etdi...

Çoban bunu eşitcək dizləri üstə çöküb yeri öpdü, ağladı. “Atam, anam sənə qurban” deyib alnını torpağa qoydu və sonra ayağa durub dedi:

– Gedim bu saat adamlara deyim, ziyarətə gəlsinlər.

Molla Cəfərqulu dedi:

– Yox, pir tapılında qayda bundadır ki, əvvəl piri tapan adam özü gərəkdir camaati yığıb nağıl edə, qeyri bir adam xəbər verərsə pir yox olar... İndi sən get, özün də dalına baxmayasan, evdə danışa bilərsən. Ancaq pirin barəsində bir söz də söyləməzsən, sabah bunun duasını oxuyub elan edəcəyəm...

Çoban tez durub getdi və molla dediyinə də əməl etdi. Çoban bir qədər getmişdi, Gülbadam yavaş-yavaş ayılıb başının üstə Molla Cəfərqulunu gördü. Tamam bədəni iztirabda ikən ağladı...

Molla Cəfərqulu bunun ayaqlarına düşüb yalvardı və çobanın əhvalatını nəql etdi və dedi: – Aramızda olan əhvalat açılmasın deyə, mən buranı çobana pir nişan verdim. İndi sən Qurana and iç ki, bu sirri heç kəsə öləndək deməyəcəksən.

Gülbadam çox da fikir etməyib dedi:

– Səni and verirəm Qurana, mənə əl vurmayıb salamat evə buraxasan, mən də Qurana and içirəm ki, sənin bu hiyləni öləndək açmayacağam. Mənim ismətim mənə hər şeydən qiymətlidir...

Bu sözlərdən sonra qalxdı və heç bir şey söyləməyib ev tərəfə yeriş etdi. Molla Cəfərqulu da dinməz-söyləməz dalınca gəlirdi...

Ertəsi gün Molla Cəfərqulu pirin tapılmağını min hiylə ilə elan etdi. Gülbadam isə şeylərini yığıb əmisinin evinə köçdü.

Molla Cəfərqulunun arvadı Molla Tutu Gülbadamın çox o yan-bu yanına keçdi ki, bunun tez-tələsik köçməyinin səbəbini bilsin. Fəqət “əməm yalqızdır, baxanı yoxdur”, sözləri ilə canını qurtardı.

Zatən Molla Tutu Gülbadamın köçməyinə çox şad idi. Çünki ərinin Gülbadama olan “mehribançılığını” görürdü və hiss edirdi. Gülbadamın əri öləndən sonra bu “mehribançılıq” daha da artmışdı. Molla Tutu Gülbadamın tərəfindən arxayın idi. Çünki Gülbadamı ürəkdən təmiz adam bilirdi. Fəqət ərinin vicdansız bir hərif olmağını da çox yaxşı bilirdi. Yenə necə olsa fikir edirdi: bəlkə əri Gülbadamı aldı. Çünki Molla Tutudan Molla Cəfərqulunun tək bir oğlu vardı. Hətta qardaşı öləndən bir neçə gün sonra övlad barəsində bir balaca söhbət də olmuşdu... Molla Tutu isə bununla belə dərin məsələləri tez başa düşərdi. Yəni bir çətin də məsələ yox idi ki, başa düşməsin... Molla Tutu kişilərin xasiyyətini bilirdi, bilirdi ki, ciblərində bir az artıq pul olanda arvad fikrinə düşərlər... Xüsusən öz ərini yaxşı tanımışdı. Hələ

qardaşı sağ ikən Molla Cəfərqulunun başından hərdənbir qara fikirlər keçirdi... O deyildi ki, qardaşının ölməyini istəyə idi... Xeyr, qardaşı yaman mərzəyə düşər olmuşdu. Ona binaən hərdənbir fikir edərdi: bəlkə birdən öldü, sonra? Gülbadam necə olsun?

Molla Cəfərqulu özünü qeyrətli müsəlmanlardan hesab edirdi. İstəyirdi ki, “islam milləti artsın...”

Hətta Molla Tutunun qulağını doldurmaq üçün qardaşı öləndən sonra hərdənbir söhbət açıb deyərdi: “Bilirsənmi, islamda bir çox şey var ki, biz hələ onu lazımınca anlamamışıq. Məsələn, iki, üç, dörd arvad almaq məsələsi böyük əhəmiyyətli bir məsələdir. Heyfa ki, biz başa düşmürük. Bunun əsil səbəbi budur ki, islam milləti çoxalsın, qüvvətli olsun...”

Molla Tutu da çünki mərsiyəxanlıq edərdi, ona binaən belə nazik mətləbləri tez düşünərdi və onun cavabında həmişə deyərdi: “Çox oldu nə xeyri? Odur, bir oğlun var, yaxşı Quran oxumaq da bilmir”. Molla Tutunun fikrincə, bir müsəlman ki, Quran oxumaq bilmədi, bütün müsəlman olmazdı. Və həmişə arvadlara deyərdi: “Ey uşaqlarına Quran oxutmayan analar! O dünyada nə cavab verəcəksiniz?”.

Doğrudan da, bunun sözləri təsirsiz qalmazdı: bir də görədin səhəri ananın biri qorxub qızını Molla Tutunun yanına göndərdi ki, Quran oxutsun...

Əlbəttə, Quran oxumaq istəyənin əvvəl çərəkə qurtarmağı var, sonra Quran başlamağı və sonra Quran qurtarmağı. Bunlar da hamısı müəlliminin, yəni Molla Tutunun zəhmətinə bağlı bir iş idi və yaxşı da iş keçirdi...

Nə isə, molla Cəfərqulu belə söhbətləri açanda Molla Tutu aciz qalmazdı. Fəqət bununla belə Gülbadamı da gözündən buraxmazdı. Hara getsə idi, Gülbadamı da özü ilə aparardı. Onu tək evdə qoymazdı və ərinin də hərəkətlərinə dörd gözlə baxardı. Bir az əri Gülbadamın üzünə xoş baxsa idi, üç günlərlə yeməzdi, içməzdi, donquldanardı. Belə əhvalatlar da Gülbadamın əri öləndən sonra tez-tez olardı. Molla Cəfərqulu çox “məhribançılıq” edərdi, hətta hərdənbir paltarlıq da alardı. Molla Tutu acıqlananda deyərdi: “Arvad! Allah heç kəsi yiyəsiz etməsin, onun bu saat ürəyi sınıqdır, alanı yoxdur”, deyib keçərdi. Gülbadam isə öz-özünə deyərdi: “Bu mənim ərimin qardaşıdır, mənə öz balası kimi istəyir...” Hətta hərdənbir fikir edərdi: “Mənə quru çörək versələr, buradan getməyəcəm. Onsuz da bunlara qulluqçu lazımdır, mən də bunlara qulluqçu əvəzinə işlərəm, günümü keçirərəm”.

Doğrudan da, Gülbadam işsevən, zəhmətkeş bir arvad idi. Evdə qalarkən səhərdən axşamadək işlərdi. Fəqət əri öləndən sonra Molla Tutunun məcburi quyruğu olmuşdu. Molla Tutu, evdə tək qalmasın deyə, qayını öləndən sonra ərinin qorxusundan Gülbadamı özü ilə həmişə aparardı. Molla Cəfərqulu da bunu xoşlamazdı, hətta bir gün dilə gəlib dedi: “Canım, özün gedirsən gəlinisə də evdə qoymursan ki, vaxtında çayımı verə”.

Fəqət belə sözlər Molla Tutunun qulağına girməzdi... O gecə də bir fürsət idi, Molla Cəfərqulunun əlinə düşmüşdü...

Xəbər gəldi ki, Gülbadamın əmisi yaman haldadır. Molla Cəfərqulunu çağırır. Haman gün də Molla Tutunun bir az keyfi yox idi. Çünki gündüz mərsiyə oxuyub çox çığır-bağır etmişdi ki, məclisi ağlatsın; pul yığılan gün idi. Nə isə bunları bir yerdə buraxdı. Buraxıb da ərinin tamam hiyləsinin açılmağına səbəb oldu. Molla Cəfərqulu hələ əmisigilə gedən baş istəyirdi başlasın. Sonra fikir etdi ki, Gülbadamın halına müvafiq yarayan iş deyil... Hətta fikrindən bu da keçdi: əmi yaman halda olursa, orada qalsınlar, çünki bunlardan başqa əmisigildə heç kim yox idi...

Nə isə, Molla Cəfərqulu bir ayın, bəlkə daha çox vaxtın ərzində bəslədiyi fikirləri əlacsızlıqdan tab gətirə bilməyib qoz ağacının dibində aşkar etdi. Aşkar edib də Gülbadam kim olduğunu düşündü...

Molla Cəfərqulu arvadlara həqir bir nəzərlə baxan kişilərdən idi. Fikir edirdi: “Hələ qızların barəsində bədgüman olmaq yaxşı deyil, dul arvada nə var? Nə üçün də olmasın?” Fəqət onu düşünə bilmirdi ki, arvadın yaman yola düşməyinə çox-çox ağır səbəblər lazımdır... Pozğun əxlaqı, çirkin tərbiyəsi, paslanmış beyni nazik bir mətləbi düşünməyə qoymurdu, qoymurdu ki, arvadın ruhuna yavuqlaşılıb da arvadda olan gizlin xəzinəni bilsin, düşünsün. Düşünsün ki, arvad ancaq məhəbbətinin qurbanı ola bilər... Onu bilmirdi ki, namus meydanında kişi ilə arvadda böyük fərq var. Qız, məhəbbətinin qurbanı olub da bir çox vaxt əvvəlinci halından ikinci hala düşməyinə heyfslənər, yanar, qovrular, oğlanınsa heç halına təfavüt etmər... Qızda olan bu hiss bir çox arvadda kök salıb, arvad olduqda da bu hiss onun çox vaxt təmiz qalmağına səbəb olar. Kişilər yanında qadınların mərtəbəsini ucaldan bu hiss arvadların kişilər haqqında həqir bir nəzərdə olmaqlarına da səbəb olar...

Əlbəttə, Molla Cəfərqulu bunları düşünsə idi, birdən-birə pəlçıqlı əlləri ilə Gülbadamın boynundan qucaqlamazdı. Zəhərli dodaqları ilə

onun üzündən öpməzdi... Bu vaxtdək mömin, müqəddəs, Allah bəndəsi xəyala gələn Molla Cəfərqulu bir dəqiqədə Gülbadam üçün dəhşətli bir ilan olmağını düşündümü, ya, yox?! Düşünmədi. Düşünse idi xalqdan qorxub dərhal pir yapmazdı.

Gülbadam tək bir vicdanından çəkinib təmiz qalmağını tələb edərək molla fəqət keçinəcəyini və bu məsələdə xalqın nəzərini fikrindən keçirib dərhal yalvardı və and verdi ki, bu sirr açılmasın...

VI

Gülbadam uşaqlıqdan indiyədək tamam başından keçəni göz qabağına gətirib indi əri Məşədi Allahverənin yuxusuna öz yanında gülürdü. Fəqət bilmirdi ki, bu yuxu onun rahatsızlığına və axırda daxili bir inqilabın törənməsinə səbəb olacaqdır. Məşədi Allahverən səhər namazını qıldı, çayını içib dükana hazırlaşdı. Adət üzrə balasının yanına gəlib danışdı, yəni özü deyirdi, özü də eşidirdi: “Yaxşı, balam! Nə alım, nə gətirim?” Bu sözlər həmişəki sözlər idi... Fəqət bu gün: “İnşallah, bir həftədən sonra ayaq tutub gəzərsən, mənəmlə dükana gedərsən...” sözlərini də artırdı... Bu sözləri deyib getdi. Qapıdan küçəyə çıxmışdı, gördü qonşularından bir neçəsi yığılıb söhbət edirlər. Bunu görüb çağırırlar və dedilər:

- Məşədi, eşidibsen! Deyirlər Molla Cəfərqulu bu gecə ölübdür.
- A kişi, nə deyirsiniz? Elə şey ola bilməz, dünən bir yerdə deyildikmi? Sağ və salamat indi nə oldu ki?
- Deyirlər özü də vəbadan ölübdür.
- İnanmayınız – deyib Məşədi bir az da gülümsündü. Hərgah doğrudan ölübdürsə, qeyri bir səbəbdən ölübdür, vəbadan ölməyi yalandır.
- Xeyr, xeyr, bu saat tədarük üçün pirdən adam gəlibdir. O söyləyirmiş. Hətta deyirlər öləndə deyirmiş: “Məni pir çağırır...”

Məşədi bir az fikrə gedib dedi:

- Hə, bu ola bilər... Xoşbəxt adam imiş, Allah rəhmət eləsin! A kişilər, bu pirin kəramətlərinə daha sözmü demək olar?

Bu sözləri deyib Məşədi tələsik dükana getdi. Sonra dükana gələn adamlara Molla Cəfərqulunun ölmək əhvalatını söyləyirdi və axırda da “xoşbəxt imiş, Allah rəhmət eləsin, pir deyirlər çağırıbmış” sözlərini təkrar edirdi.

Molla Cəfərqulununu bu balaca şəhərdə demək olar ki, tanımayan yox idi. Çünki balacadan böyüyə kimi pirə getmişdilər, bunu qonaqsevən pir sahibi bilirdilər... Bir çox adam da dəfn günü pirə getmişdi.

Burada dürlü-dürlü danışıqlar vardı: kimi deyirdi namaz vaxtı ölübdür; kimi deyirdi gecə qayda üzrə pirə ziyarətə gedibmiş, pirdən guya bir səs gəlibdir: “sənin axır məkanın buradır...” Guya bu sözlərdən sonra qorxub evə gəlibdir, ürəyi çatlayıbdir... Nə bilim, daha nələr söyləyirdilər. Fəqət ölünü yuyanlar fikir edirdilər: belə bir sağlam, ətli-canlı adam, əcəba, nə üçün bir gecənin ərzində belə tez ərisin? Nə üçün bunun gözləri belə dərinə düşsün və ovurdu illərlə mərəz çəkmiş naxoşun ovurdu kimi batsın? Bu sirri heç kim bilməşəydi də ev adamları yaxşı bilirdilər, xüsusən ev qulluqçuları – gədə Almaz və qulluqçu qız Pəri o gecə səhərə kimi yatmamışdılar. Pəri tez-tez ləyən tökərdi, Almaz da mollanın gah ayaqlarını ovardı, gah belini, gah əllərini. “Ay, ayaqlarım yığışır” deyib bağıranda, Almaz var qüvvəti ilə oyuşdurardı... Molla Tutu da işsiz deyildi: “Gah onu gətir, gah bunu gətir” deyib ayaq üstə ora-bura qaçardı və cındırlarla qusuntusunu təmizlərdi... İşsiz gözə görünən bir Molla Cəfərqulunun oğlu idi. Yəni o da işsiz deyildi. Gündüz atası pirin kərəmətlərindən söyləyəndə yadında qalmışdı ki, pirin torpağı vəba mərəzində şəfavericidir və eşitmişdi vəbada qusarlar və ayaqlar çən olar... Bu da fikir etdi ki, bəlkə atasını vəba tutubdur. Tez qoz ağacının torpağından gətirdi. Bir kasa suya torpaqdan salıb atasına verdi və dedi: – Ata, indicə gedib pirin torpağından gətirmişəm, al bu suyu iç...

Atası oğluna baxıb üzünü çöndərdi... Doğrudan da zarafət məqamı deyildi, kişi ölürdü. Dərisi quruyub dili atəş kimi yanırı, oğlunun da zarafatı bir tərəfdən... Bu hində yarımcan Molla Cəfərqulunun ürəyindən bir şey keçdi, istədi oğluna deyə:

– Oğul, həkim! Həkim! Torpaqdan bir şey olmaz!.. Fəqət demədi, qorxdı oğlu bu sözləri xalqa deyə, xalq pirdən üz çöndərə və bunun da nəşi yerdə qala. Molla Cəfərqulu nahaq yerə bu fikirlərə düşmüşdü. Çünki arvadı Molla Tutu bunların hamısını ürəyində düzəltmişdi. Molla Tutu görürdü əri gedir, fəqət necə etmək ki, əri ilə pir də getməsin? Nə tövr etmək ki, bu ocağın pirlə ruhani əlaqəsini həmişəlik saxlamaq? Molla Tutunu təşvişə salan fəqət bu fikirlər idi... Ona binaən səhər ağlaşmaya gələn arvadlar deyirdi:

– Bilirsinizmi? Molla xoşbəxt adamdır. Həmişə adət üzrə gecələr yalqız pirin ziyarətinə gedərdi. Bu gecə də getmişdi. Bir də gördüm ürəyi ağzından çıxmış, saralmış evə qayıtdı. Əhvalını soruşduqda dedi: “Arvad, başıma bir iş gəldi. Ziyarət edirdim, birdən pirdən səs eşitdim:

“Axır məkanın buradır”, dedi. Bu sözləri deyib əlimdə bir az çabalayıb canını tapşırıdı... Bu sözləri deyib arvadların üzlərinə baxırdı görsün, sözlərinin təsiri varmı.

Əlbəttə, arvadlar da mərsiyəxan Tutuya inanmayıb kimə inanacaq idilər. “Şükür pərvərdigara! Şükür kərəminə! Doğrudan da xoşbəxt adam imiş” deyib başlarını yırğaladılar...

VII

Bu sözlər arvadlardan kişilərə yayıldı, kişilər həyəcana gəldilər, pirin dərəcəsi, mənası birə-beş artdı. Bu vaxtadək pirə az inananlar, indi piri bir müqəddəs yer bilirdilər. Fəqət arada hərdənbir vəba məsələsi barəsində də zəif-zəif səslər eşidilirdi. Bu zəif səslər zəiflərdən çıxırdı. Ona görə təsirsiz qaldı... Hamı bir ağızdan: “Mollanın yeri qoz ağacının dibidir” deyib şəhərdən gələn adamlar, kəndçilər ittifaq bağladılar və böyük bir təntənə ilə Mollanı pirə verdilər... və pirin ixtiyarını Molla Cəfərqulunun oğluna və Molla Tutuya tapşırıdılar.

Şəhərdən gələnlər bu əhvalatı şəhərə, kəndlərdən gələnlər kəndlərə yaydılar. Aradan dürlü-dürlü sözlər pırladı çıxdı. Hər başdan bir söz! Axırda hətta bunu da deyən oldu, guya o gecə mollanın gözüne bir nur da görünübmüş... Məşədi Allahverən, əlbəttə mollanın ziyarətinə getmişdi. Xalqın həyəcana gəlməyi bunu da həyəcana gətirmişdi. Pirdən evə qayıdıb Gülbadama istehza ilə dedi:

– Hə, sən elə qaç həkimə...

– Nədir? Nə olubdur? – Bu sözləri deyib Gülbadam təəccüblə ərinin gözlərinə baxdı.

– Daha nə olacaqdır? Get gör pirdən nələr söyləyirlər. – Məşədi Allahverən tamam gördüyünü, eşitdiyini Gülbadama nağıl etdi.

Gülbadam ancaq bunu dedi:

– Pirin pir yeri var, həkimin həkim yeri...

– Yox, burada həkimin yeri yoxdur. Mənim yuxum və bu əhvalat göstərir ki, burada həkimin meydanı deyil. Mənim balamı qurtarsa bir pir qurtaracaqdır. Gərək də yuxuma əməl edəm.

– Necə yəni əməl edəsən? – Gülbadam ixtiyarsız səsinə ucaldıb bəlasını bəladan qorumaq istəyən pişik kimi tamam bədənini yığışdırdı.

– Necə ki, yuxuda görmüşəm elə də gərək edəm... Balamı bir gün bir gecə pirə gərəkdir salam...

– Yox, mən balamı bir saat da gözümdən uzağa vermərəm.
– Sənin ağlın çaşıbdır. Doğrudur ana balasını istər, lakin dindən, məzhəbdən də çıxmaq yaramır...

– Hankı din, hankı məzhəb?

– Canım, xalqın ağzını bağlamayacaqsan ki, deyirlər möcüz görübdür. Mollanın gözüne bir adam görünübdür... “Sənin məkanın buradır...” deyib qeyb olubdur... Belə şeylərə inanmamaq dinə, məzhəbə şəkk gətirmək deyilmi?

– Bu möcüzəni kim görübdür? Kim söyləyir?

– Xalq söyləyir.

– Xalq kimin dilindən söyləyir?

– Mollanın.

– Bu xalqdan hansı biri bu sözləri molladan eşitdi?

– Arvad, arvad! Bu aşkar şeydir. Möcüzü ancaq bir adam görər. Hamı görərsə o möcüzə olarmı? Allah öz qüdrətini ancaq seçilmiş adamların vasitəsilə bildirir. İndi bu rəhmətlik də görübdür, səsi eşidib qorxubdur, tab gətirə bilməyib ürəyi çatlayıbdır. Hamı əhvalatı da arvadına söyləyibdir...

Gülbadam yenə də sual vermək istədi. Fəqət əri sözünü ağzında qoyub dedi:

– Daha tamamdır. Mən görürəm həkimlər sənin beynini yeyiblər... Yox! Tamamdır! Bu, arvad işi deyil. Arvadın ağı belə şeyləri dərk edə bilməz... Təvəqqe edirəm belə şeylərə şəkk gətirməyəsən. Yoxsa sənin şəkkin balamın bədbəxtliyinə səbəb olar... İnşallah, bu cümə günü gedərik, bir gecəlik uşağı qoyarıq... İnşallah, şəfa tapar! – Bu sözləri deyib Məşədi evdən çıxdı.

Gülbadam xeyli vaxt ayaq üstə qurumuş qaldı. Gözünü bir nöqtəyə dirəyib dərin-dərin fikirlərə getdi. Sonra ixtiyarsız balasının yanına gedib ağladı... “Dilsiz, ayaqsız, ağılsız balam” deyib yenə də ağladı... Cəbi matdım-matdım anasına baxırdı... Baxıb da guya istəyirdi desin: “Mənim ağılsız, dilsiz olmağımın səbəbi siz valideynlər deyilsinizmi?”

Zatən demədisə də, Gülbadam bu sözləri həkimdən eşitmişdi... Fəqət nə çarə? İş-işdən keçibdir, həkimin “bəlkə çarə olar” sözləri yenə heç olmazsa bir az ümid yolu açırdı... Bəs bu pir məsələsi? Daha doğrusu, ərinin yuxusu və yuxusuna əməl etmək istəməsi? Bu əhvalat Gülbadamı büsbütün dəyişirdi. Həlīm, mehriban, təmiz ürəkli Gülbadam birdən-birə şirə döndü. Hələ cümə gününə qalmışdı. Bu gündən

ərinin sözlərinə cavab qaytarırdı. Belə bir cürətli olmağına özü də təəccüb edirdi. Özünü aslan hesab edirdi. Ərindən başlamış hamını özünə düşmən bilirdi. İstəyirdi bir şey etsin, bir şeyi cırsın, dağıtsın, bir söz desin, fəqət bir söz ki, onun acılığı bu xalqı yandırsın. Sonra istehza ilə qəhqəhə çəkib bunların üstə gülsün... Bunların hamısını istəyirdi, ürəyindən qovurdu, keçirirdi, beyni qaynayırdı. Fikir fikri çaparaq qovurdu da, bütün bədəni iztiraba salırdı. Hazır neftə basılmış bir quru ot idi, bir qığılcıma bənd idi...

Doğrudur, bundan əvvəl də pirin adını eşitmək istəməzdi. Hətta arvadlar pir söhbəti edəndə, bu, içindən gülərdi, istehza edərdi. Fəqət açıq-açığına deməyə ixtiyarı yox idi. Nə üçün? Ondan ötəri ki, Qurana and içmişdi...

Bilməyirəm, Gülbadamın vicdanı bu vaxtadək pirin gizlin qalmasına necə davam edirdi? Özü görürdü: kor, şil, kar, çaxotkalı, kif azarı tutmuş bu pirə pənah aparıb müalicədən bilmərrə üz çöndərmişdilər. Nə üçün bu biçarələrin bədbəxtliyinə səbəb olurdu? Bu naxoş valideynlərdən Cəbi kimilərinin dünyaya gəlmələrinə və Cəbi kimi müalicəsiz qalmalarına nə üçün səbəb olub da bu vaxtadək pirin sirrini açmırdı? Bilmirəm, bu suallar Gülbadamın başından keçirdisə necə cavab verirdi? Bilmirəm, fəqət bunu bilirəm ki, Gülbadam pirin sirrini iki səbəbdən gizlədirdi, bir səbəb öz namusunu güdmək, ikinci səbəb Qurana and içməyi idi... Namusunu, ismətini qorumaq üçün Gülbadam söyləməyirdi, çünki fikir edirdi. Hərgah əhvalatı açsa, ola bilsin bir çox adam bunun hamı vaxt təmiz qalmağına inanmayalar, bəlkə bir iş olubdur deyə özü də, əri bədnam olar... Bu əhvalatı həmin gecə, yəginki həmin gecənin səhəri açıb desə idi, bəlkə inana idilər... Bu əhvalatdan bir neçə vaxt keçmiş, yəni pir şöhrət tapandan sonra əhvalatın açılması həqiqət bir çox adamı şübhəyə salardı. Öz aləmində vaxtını keçirtmiş idi... Fəqət nə üçün keçirtirdi? Ondan ötəri ki, Qurana and içmişdi. Qurana and içməyinə də səbəb yenə bunun namusu oldu. Həmin dəqiqə Gülbadam bu hiylənin aqibətini düşünsə idi, bəlkə də and içməyə idi. Fəqət həmin dəqiqə Gülbadamın ancaq fikri var idi: namusunu saxlamaq, təmiz qalmaq, zəhərli ilandan özünü xilas etmək.

Bundan savayı başqa bir fikri yox idi. Bu da Qurana and içməyinə səbəb oldu. Qurana and içəndən sonra da sirr vermək Gülbadam kimi inanmış bir adama asan deyildi. Gülbadama tərbiyə belə verilmişdi. Heç bir şeyə and etməmək, xüsusən Allaha və Qurana, bunlara and et-

din, əməl etmək gərəkdir. Anası Gülbadama deyərdi: “Qızım, olmaya-olmaya Qurana and içəsən. Çox adamlar Qurana and içib sonra andlarını pozub, böyük bəlalara giriftar olublar. Bundan böyük and yoxdur, qızım...” deyib həmişə təkrar edərdi. Uşaqlıqdan bu, qulağında qalmışdı. Doğrudan da, Gülbadam and içmək sevməzdi. Xüsusən Qurana heç vaxt and içməzdi. Bu gecə ömründə əvvəlinci dəfə idi ki, ürəkdən Qurana and içdi, ancaq bundan ötəri ki, təmiz qalsın... İlanın soyuq, çirkin əllərindən xilas olsun. Bu da arvadların bir sirridir: təmiz qalıb tərən kimi gəzmək, bir çox heyvandan seçilməyən kişilərə aşağı baxmaq bir çox arvadın sirridir.

Doğrudan da ertəsi gün Gülbadam bir ağır daşı üstündən atan bir zor, dəhşətli müharibədə qalib gələn pəhləvan, bir təhlükəli vəziyyətdən xilas olan adam kimi özünü hiss edirdi...

Fəqət bir söz də deyə bilmirdi.

Əcəba! İndi nə üçün şirə dönüb istəyir bir söz söyləsin? Bu sual Gülbadamın başından keçərkən yavaş-yavaş gəlib balası Cəbiyə baxdı, gördü ki, işarə ilə dodaqlarını uzadır, su istəyir, su verib də birdən fikri başından keçirib ildırım çaxmış kimi uşağın üstünə döşənib ağladı və sonra özünə gəlib dedi:

– Yox! Balacığım, mən səni gözümdən iraq vermərəm. Yox! Mən nifrət etdiyim məbuda qurban vermərəm! – deyib hünərləndi, guya bir adam, ya bir qüvvə ona ürək verirdi, guya buna deyirdilər: haqq sən tərəfdədir, de, söylə, bağır!..

Sonra bir az fikrə gedib öz-özünə dedi: “Bəs andım? Mən Qurana and içdim! Ah, Rəbbim! Ah, mənim Allahım! Mənə yol göstər! Uca səslə yenə uşağın üstünə düşüb ağladı...”

Əlbəttə, ana hamı övladını bir gözdə görür. Hamısı bir qüvvətdə, bir dərəcədə cığırparasıdır. Fəqət balalardan zəifi, naxoş bala ana ürəyinin ən hissli guşəsində yer tapar... Balaca Cəbi tək olduğuna, həmişə dilsiz, ayaqsız, zəif olmağına cəhət Gülbadamın bütün vücudunu məşğul etmişdi. Yuxusuz gecələrmə, ya bir vücuda həmişə diqqətini cəlb etməkmə, yənkə Cəbinin məzlumluğu, hərəkətsizliyi, istədiyi şeyi söyləməyə imkanı olmamağı, bilmirəm. Fəqət onu bilirəm ki, Cəbiyə bağladığı məhəbbət Gülbadamı bütün-bütünə yandırır.

Məşədi Allahverən də, əlbəttə, balasını sevirdi və çox da sevirdi: o da bütün-bütünə bunun uğrunda yanırı. Fəqət ikisinin məhəbbətində bir az fərq var idi. Məşədi Allahverən çalışırdı ki, Cəbi tez ayaq

tutsun, gəzsin, söyləsin, bir bunu söysün, saqqalından tutsun, yolsun, sonra böyüyüb dükanda otursun, sonra buna toy etsin və daha... nə... nə... Əlbəttə, Gülbadam da bunları istəyirdi. Fəqət vaxt olurdu ki, Gülbadamın başından bu da keçirdi: “Belə də qalsa, qalsın, təki ölməsin”. Məşədi isə deyirdi: “Xeyr, belə qalmağın nə ləzzəti?”

VIII

“Allahu-əkbər! Allahu-əkbər! Əşhədu-ən la ilahə illəllah...” Səhər sübh vaxtı gün çıxmamış tamam canlı şeylər hələ yuxuda ikən təbiətin sükut bir zamanında yarıoyanmış, yarıyuxuda iraq bir minarədən bu sözlər, bu səda sizə necə təsir edir, bilmirəm, fəqət mən sevirəm. Mən çalışıram bu sözləri aşkar, aydın eşidəm. Bilmirəm bu əzanın musiqisini, ya bu sözlərin mənasını, yəni uşaqlıqdan qulaqlarımın bu sözlərə adət etməyimi, bilmirəm hankısı, fəqət onu bilirəm ki, bunda, bu sözlər sübh vaxtı məni bir qeyri aləmə dəvət edirlər. Hələ çocuk ikən sözlərin mənasını düşünmürdüm, yəni də bu sözlər mənim üçün təsirsiz deyildi. O vaxt bunu düşünürdüm ki, dua edirlər. Fəqət nə deyirlər, nə demək istəyirlər, bilmirdim. Mənasını biləndən sonra bu sözlər məni daha artıcaq maraqlandırdı. “Allah böyükdür. Şəhadət verrəm ki, bir Allahdan başqa yoxdur qeyri-məbud”. Əcəba, təbiətin belə bir sükut, gözəl vaxtında Allahın varlığı və birliyinə şəhadət verənlər nə üçün qeyri-məbud görəkdir arasınlar? N... şəhəri müsəlman şəhəridir; üçdən iki hissəsi müsəlmandırlar. Məscidləri var, məscidlərin uca minarələri var. Bu uca minarələrdən müəzzinlər səhər, günorta, axşam hamı bir ağız gözəl səslə deyirlər: “Şəhadət veririk ki, bir Allahdan başqa qeyri məbud yoxdur”. Bunlar heç! Hər bir müsəlman özlüyündə namazdan müqəddəm bu sözləri deyib də sonra namaza şüru edir...

Odur, Məşədi Allahverən də səhər namazına durub bu sözləri deyir, onun qonşusu hacı filan da bu sözləri deyir, hamı bir ağızdan şəhadət verirlər: bir Allahdan başqa qeyri məbud yoxdur.

Əcəba, nə üçün bunlar pərə hazırlayırlar?... Hətta bir çoxu namaz vaxtında bu sözləri deyə-deyə pərə getməklərini fikir edirdi.

Həqiqət, bu cümə pərə hazırlaşan çox idi. Molla Cəfərqulunun qəflətən ölməyi və ölmü barəsində dürlü-dürlü xəbərlər, danışıqlar çox adamı həyəcana gətirmişdi. Bir çoxu da gedirdi ki, bu müxtəlif

xəbərlərin hansı biri doğru olmağını bilsin... Məşədi Allahverən üçün müxtəlif xəbər yox idi. Bu, bildiyini bilirdi, inanmışdı. Hətta bu gecə yuxusunu da bir az qarışdırmışdı və səhər duranda öz-özünə dedi: “Bəlkə işi təxirə salmaqdan yuxumu da qarışdırıram. Gərəkdi yuxu gördüyüm gecəsinin səhəri uşağı apara idim”.

Gecə hətta Gülbadamla sözləşdi, Gülbadam yenə razı olmurdu. Məşədi ağzına gələn yamanı deyib Gülbadamı döymək də istədi. Haman bu gecə cümənin axşamı idi. Məşədi Allahverən çıxır-bağır-bağır sonra tez yuxuya getdi. Gülbadam isə xeyli vaxt oyaq qalıb min-min fikirlərə düşdü. Bilirdi ki, əri sabah Cəbini aparıb pərə atacaqdır. Yenə səhərdən-axşamədək olsa, yaxşı. Lakin əri yuxusunda bir gün-bir gecə görmüşdü. Naçarlıqdan gündüzə davam etmək olar, bəs bu qaranlıq gecədə, quru yerdə işarə ilə su istəsə kim su verəcəkdir? Yenə yuxuda olarsa, yaxşı. Bəlkə birdən ayıldı? Qaranlıqda qorxub daha yaman olmazmı?.. Bu tövr fikirləri başından keçirib də gah öz-özünə deyirdi: “Yox! Gözüm görə-görə balamı murdar bir yerə dəxi salmağa qoyam. Nə olursa-olsun, açib tamam əhvalatı söyləyəcəyəm...”. Bu sözlərdən sonra həmişə Qurana and içməyi də fikrinə gələrdi... Yenə vicdansız Molla Cəfərqulu sağ olsa idi, gizlin gedərdi, yalvarardı ki, bəlkə ərini bu fikirdən daşındırsın... O da öldü... Ölməyi heç. Bunun ölməyi pirin mənəvi cəhətcə daha artıq şöhrət tapmağına səbəb oldu. İndi bunun sözlərinə kim inanacaqdır? Bu fikirləri başından keçirib ürəyi sıxılırdı: zavallı gah həzin-həzin yorğan altında ağ-lardı, gah birdən yorğanı üstündən atıb durub oturardı və hərdənbir balasına baxıb ürəyi od tutub yanardı. “Yox! Mən səni əlimdən buraxmaram... Səni diri-diri qəbrə qoymaram!..”

Yox! Bu sözləri deyirdi... Fəqət müəyyən bir yol da tapa bilmirdi. Vaxt olur ki, belə bir halətdə insan əlacsız qalıb özünü, bəxtini zəmanəyə, keçinəcəyə tapşırır. Bilmirəm nə yolla, fəqət “bu iş baş tutmasın gərəkdir” deyib də axırıncı dəqiqəni gözlüyür... Gülbadam da bu halətdə, bu fikirdə ikən yuxuya getdi. Fəqət çox da yatmadı. Məşədi Allahverənin “Allahu-əkber!” səsi bunu oyatdı.

Gülbadam bir söz də söyləməyib getmək üçün hazırlaşdı. Məşədi Allahverən gecəki çovğundan sonra bunun sözsüz yığışmağını görüb ürəkdən şad oldu ki, arvadı da bunun fikrinə şərikdir, “davasız-qalmalsız” iş tamam olacaqdır. Məşədi Allahverən hətta dünənki hərəkətindən bir az da xəcalət çəkirdi. Nə üçün Gülbadama elə sözlər dedi

və döymək istədi. Sonra yenə öz-özünə deyirdi: “Xeyr, arvad xeylağını xoş sözlə yola gətirmək çətindir. Gərəkdir bir az çıxırmaq, bağırmaq və hətta hərdənbir də üzünü silləyə öyrətmək...” Bu fikirləri başından keçirərkən Gülbadamın gah bu yanına, gah o yanına keçirdi, istəyirdi könlnünü alsın, fəqət Gülbadam bir söz də söyləməyib lazım olan tədarükü görürdü. Ərinin sözlərinə ancaq “hə, yox” deyib tələsirdi...

Əcəba! Nə üçün bu zavallı arvad istəmədiyi bir vəqənin tez olmasına tələsirdi? Gərək hər dəqiqənin, hər saatın uzanmasına şad ola idi, fəqət bu tələsirdi...

Bu bir həftənin müddətində daxili müharibə bunu büsbütün yormuşdu, əzmişdi, tamam hiss damarlarını çaxnaşdırıb boşaltmışdı ki, bu halətdən tez xilas olsun! Ürəyini ağır bir daş basırdı.

İstəyirdi biryolluq bu ağır daşı atsın, çünki bu daşın ağırlığına daha davam gətirə bilməyirdi...

Nə isə, balasını götürüb faytona mindi, əri şad-xürrəm Cəbinin üzünə baxa-baxa fikir edirdi: indi qucaqda gedirsən, sabah oynaya-oynaya gələcəksən...

Yolda yenə pirə gedənlər bir-birini çaparaq qovurdular. Bu dəfə hava isti deyildi. Sübhədən göyün üzünü qara buludlar tutmuşdu... Gəlib çatdılar... Ziyarətə gələnlər çox idi: korlar, şillər, dürlü-dürlü naxoşlar hələ dünəndən gəlib daxil düşmüşdülər. Həqiqət, Molla Cəfərqulunun yoxluğu məlum olurdu...

Hamı sanki bir yasa batmışdı. Kişilər öz aralarında bir-birinə pirin barəsində söyləyirdilər. Molla Tutu da arvadların arasında istədiyini işlədərdi. Bu dəfə qeyri kənddən gələn bir molla meydanı boş görüb pirin kəramətlərindən söyləyirdi. Hamı: arvad, uşaq, kişilər qoz ağacının altına yığılıb qulaq asırdılar. Molla Cəfərqulunun əhvalatını nəql edən vaxt: “Allah sənə çox şükür!” deyib xalq bir-birinə dəydi.

Çolaqlar, korlar, çaxotkalar: “A kişilər, bircə qoyunuz bizi pirə yavuş gedək” deyib qoz ağacına tərəf sürünürdülər. Bu hində Məşədi Allahverən öz yuxusunu söylədi və indi balasını sabaha kimi pirə daxil salmağını da elan etdi. Bu əhvalat daha artıcaq xalqı tərənnümə gətirdi. “Allah sənə çox şükür!” sədası daha da ucaldı...

Göy guruldayır idi, şimşək oynayır idi... Məşədi Allahverən arvadına tərəf gedib oğlunu anasından aldı. Gülbadam bir söz deməyib Cəbini verdi. Fəqət verən vaxt Cəbi anasına baxdı...

Bu baxışda bir sirr vardı. Bilmək olmurdu nə sirdir. Cəbi həmişə anasına baxardı, fəqət indiki baxışda bir atəş, bir elektrik qüvvəsi

vardır. Bu qeyri bir baxış idi. Guya anası bu baxışda hiss etdi ki, dilsiz Cəbi istəyir desin:

– Anacığım! Sən mənə nifrət etdiyin quru yerə nə üçün buraxırsan?

Gülbadam özünü itirib tam bədəni iztirabda ikən, dizi üstə çökdü, əllərini yuxarı tutub dedi: “Ey mənim Allahım! Mənə bir qüvvət ver ki, ürəyimdəkini deyə bilim!..

Bu vaxt xalq bir-birinə keçdi. Arvadlar həyəcana gəldilər. Dünən-dən bəri dilsiz heykələ bənzər Gülbadam indi dəhşətli, yırtıcı bir şirə oxşayırdı. Gözləri parıldadı... Bütün bədəni titrəyərək uca səslə dedi:

– Mən nifrət etdiyim məkandan balama nicat gözləməyirəm!

Bu sözləri dedikdə hamı bir ağızdan: – İstiğfar et! Allah amandır! Arvad dəli olubdur!

– Yox! Mən dəli olmamışam, fəqət sizin dəli olmağınızla səbəb olmuşam.

– Yumsana bunun ağzını! – deyib Məşədi Allahverən tərəfə hamı üz çöndərdi.

Məşədi əlində balası, arvadın tərəfinə hirsli gələrkən, Gülbadam sanki bir arslan olub dedi: – Gəlmə yavuuq! Mən indi bu hində bir Allahdan başqa kimsəni böyük bilməyirəm.

Haman Allahdır mənə indi danışdıran. Kimsə mənim ağzımı yuma bilməz. Bu vaxtadək mənim ağzımı yuman da haman Allahın kəlamı idi. Namusumu təmiz saxlamaq üçün mən hənuz burada Qurana and içdim ki, o yatan bədbəxtin hiyləsini öləndək söyləməyim – əlini molların qəbrinə uzadı – haman bu yerdə mənim ismətimə, namusuma əl uzatdı. Mən çığırdım, qəşş etdim. Ayılıandan sonra Qurana and içdim ki, öləndək bunun hiyləsini aşkar etməyim... Fəqət çoban olmasaydı, bu pir də olmazdı.

Hamı bir-birinə baxıb heyran qaldılar. Bu vaxt kişilərin içindən bir şəxs ayılıb əlində böyük bir daş, günbəzə tərəf gəldi və daşı günbəzə vurub dağıtdı və dedi:

– Bu torpaqlara əvvəlinci üzünü sürtən mən olmuşam...

Bu vaxt Gülbadam uca səslə dedi:

– Balamı mənə veriniz! Veriniz balamı!

Bütün bədəni titrəyib yığıldı, qəşş etdi. Arvadlar tab gətirə bilməyib ağladılar, kişilər başlarını yerə dikdilər...

Bilməyirəm bu vəqiedən sonra bu mahalın müsəlmanları həqiqi məbudlarını tapdılar mı?

BİR KƏNDİN SƏRGÜZƏŞTİ

Keçənlərdə Qafqaz kəndlərindən birində bir neçə vaxt günlər keçirdim. Bu kənd böyük, zəngin bir kənd idi. Hər kim bu kəndə təzə gəlmiş olsaydı, iki məhəllənin bir-birindən seçilməyini görürdi: məhəllənin biri dağ başında, küçələri toz, torpaq, dar, palçıq, evləri bir-birinin içində; ikinci məhəlləyə gəlincə, küçələri enli, təmiz və evləri səliqə ilə tikilmişdi. Məhəllənin biri N. ikincisi isə İ. adı ilə məşhur idi.

Ata-babadan bu məhəllələrə belə bir ad qoyulmuşdu.

Nağıl edirlər ki, N. və İ. iki böyük adamın adları imiş. Bunlar vaxtında hərə öz məhəlləsinin abad olmağına cidd-cəhd etmişlər, ona görə də adları həmişəlik qalmışdır...

Bu iki məhəllə bir-birinə oxşamıdığı kimi, bunların camaatı da bir-birinə oxşamırdı, yəni hər məhəllənin xalqı xüsusi bir yolla dövrən sürürdü. N. məhəlləsinin camaatı ata-babadan yerli, tavanlı olub, günlərini müttəsil kefdə, eyş və işrətdə keçirən bir xalq idi.

Bu məhəllənin adamlarına dürüst diqqət olunsaydı, yəni bunların zindəganlığını mükəmməl surətdə bilən bir adam olsaydı, yəqin ki, deyərdi: belə bir zövq və səfa ilə yaşamaq bunlara irslə çatmışdır.

Biləks İ. məhəlləsinin camaatı zəhmətkeş bir camaat idi. Bura adamları vaxtında yerlərini əkər və vaxtında biçər; tez-tez şəhərə gedər, alver edər və şəhərdən bir çox şeylər öyrənib daima tərəqqidə bulunardılar.

N. camaatı da şəhərə gedərdi, fəqət bu camaata məxsus olanlar şəhərdən gələndə ancaq çayxanalarda, qəhvəxanalarda görüb-əşitdiklərindən dəm vurardılar.

Vaxt bir vaxt idi ki, şəhərlərdə məktəb az tapılırdı. Bununla belə İ. məhəlləsinin camaatı məktəb fikrinə düşmüşlərdi. Fəqət N. məhəlləsi bu fikrə bir növ mane olurdu.

Məsələ, belə bir məsələ üçün kəndxuda (starşına) hər iki məhəllədən adam çağırırdı, vəkillər dəvət edərdi. İ. məhəlləsinin vəkilləri həmişə gələrdilər, halbuki N. məhəlləsindən bir adam da gəlməzdi. Ona görə də məktəb məsələsi uzandıqca uzanırdı. Xülasə, İ. məhəlləsinin camaatı camaat işlərində artıq dərəcədə cidd-cəhd edər və öz arasında böyük ittihadla iş görərdi. Sudya, kəndxuda və yainki müəyyən bir iş üçün inmirətilər həmişə cidd-cəhd edərdilər ki, əməlli adamlarını seçsələr, yəni seçdikləri şəxslər işə yarayan olsunlar, müf-

təxor olmasınlar, rüşvət yeməsinlər, camaata xəyanət etməsinlər. N. məhəlləsinin adamları camaat işlərinə qarışmazdılar. Hərdənbir vəkil lazım olanda “Əmi” sözü ortalığa düşərdi. Bu Əminin adı uzun olduğu üçün kimsə onu adı ilə çağırmazdı. Zətən Əminin adını demək olmazdı, çünki N. məhəlləsində böyükləri öz adları ilə adlandırmaq eyibli bir şey hesab olunurdu. Möhtərəm adamlara kərbəlayı, məşədi, hacı, xozeyin, fəqət ən böyük adama bu məhəllədə Əmi deyirdilər. Bu məhəllədə, həqiqət, Əmidən başqa bir böyük adam yox idi. Hətta Əmi bir dərəcədə məşhur olmuşdu ki, qeyri kəndlərdə, hətta şəhərlərdə də bu adla tanınmışdı. Xülasə, hamı buna Əmi deyirdi.

Əmi 70-80 yaşında olardı. Amma bunu da demək gərək ki, bu məhəllədə heç kəs Əminin yaşını bilməzdi. Hamı göz açıb onu tər lan kimi gözəl görmüşdü. Ucaboy, gərdənli, qarasaqqal, xoşsima bir kişi idi. Dövləti başından aşardı. Nəinki N. məhəlləsində, bəlkə bütün kənddə, uездə dəxi bundan dövlətli, zəngin bir adam tapılmazdı.

N. məhəlləsinin camaatı Əmini çox sevir və ona hörmət edirdilər. Bu da səbəbsiz deyildi. Məhəllənin ac bəyləri həmişə bundan borc alardılar. Əksərən də vaxtında borclarını verə bilməzdilər və yerləri Əmiyə keçərdi. Əmi qeyri adamlara da sələmlə pul verərdi. Kişi doğrudan da yaxşı adam idi. Kəsib-kusuba kömək edərdi. Bunlara pul buraxardı. Ancaq borcunu vaxtında verməyəndə onlara ağalığ etməyi də unutmazdı. Yəni ata oğlunu tənbeh edən kimi Əmi də onlara nisaq biçərdi ki, gələcəkdə sözlərinin üstə dursunlar... və bu səbəblərə görə, ya qeyri bir səbəblərə görə camaat Əmini çox sevərdi. Və sevmək də lazım idi, çünki N. məhəlləsinin camaatından xəbərsiz Əmi lazım olan vaxt camaatın tərəfindən danışar, işlərini düzəldər, onlara artıq zəhmət verməzdi. N. məhəlləsinin camaatına da belə bir şey lazım idi. Starşına ilə, pristavla çənələşmək asan iş deyil, bir az hətta xatası da var. Bir də pristav və naçalnik gələndə həmişə Əminin evinə düşərdilər. Bu iş Əminin adını daha artıq ucalandırırdı. Bunu Əmi özü də anlamışdı, camaatını yaxşı tanıyırdı, bilirdi ki, belə adamlarla durub-oturmaq camaatın nəzərində böyük şeydir. Hətta belə olmuşdu ki, İ. məhəlləsinin camaatı da Əmidən çəkinirdi və özü də bunu guya sevirilər, buna hörmət edirlərdi. Fəqət ürəklərində buna gülür və çox şad olurdular ki, N. camaatının arasında Əminin nüfuzu gündən-günə artır. Şad olmaqlarına da səbəb var idi. İ. məhəlləsinin camaatı gözüaçaq camaat idi. Fikir edirdi ki, bir camaatın işini ancaq dünyadan

xəbərdar, elmlı bir adam yaxşı apara bilir. Əmi isə öz kəndindən başqa özgə aləm görməmiş, bir şeydən baş çıxarmazdı. Doğrusu, İ. məhəlləsinin camaatı durbin* camaat idi. Əminin N. məhəlləsində nüfuzu artmaq üçün qəsdən Əmini tərif edir və naməlsəmlilərə: “Siz çox xoşbəxtsiniz ki, Əmi kimi böyüyünüz var” deyirdilər. N. camaatı da bu sözləri eşidib deyirdi ki, “Gör Əmi necə ağıllı, fərasətli adamdır ki, rəqiblər də onu böyük adam hesab edirlər”.

Daha bizim sözüümüz olmaz. Bu xəyalla daha Əmiyə artıq bir iman gətirir, işlərini, hüquqlarını tamamilə ona tapşırırdılar. Hətta iş bir mərtəbəyə çatmışdı ki, ortalığa ən mühüm bir məsələ gələndə N. camaatı heç bir vaxt yığılıb onu müzakirə etməzdi və etməyə ehtiyac da yox idi; çünki yüz baş bir olsa idi, genə Əminin başı kimi olmazdı. O deyən görək olaydı. Ona görə camaat da arxayın olub öz yerində oturmuşdu. İ. məhəlləsi bu əhvalı görüb dodaqaltı gülürdü. Doğrusu, iki məhəllə ata-babadan bir-birinə düşmən gözü ilə baxırdı. Ona görə də bu kənddə kəndxuda naçar bir halda bulunurdu. Bu kənddə bir-iki ildən artıq kəndxuda davam edə bilməzdi. Kəndxuda İ. məhəlləsindən olanda öz məhəlləsinin tərəfini saxlardı. N. məhəlləsindən olanda öz camaatının tərəfini saxlardı, nə isə, kəndin baxtındanmı, ya bir qeyri səbəbdənmı bu kənddə də bitərəf kəndxuda tapılmırdı. Amma yenə İ. məhəlləsinin tərəfini saxlayan kəndxuda bir az çox davam edirdi; çünki İ. məhəlləsinin tərəfdarı bilirdi ki, tamam N. məhəlləsi bir Əmindən ibarətdir, Əmini də lazımınca görərdi. Əlbəttə Əmiyə pul lazım deyildi. Bir medal və bir xaç almaq hər şeydən yaxşı idi. Doğrudan da, Əmi dünyanın hər bir ləzzətini görmək istərdi. Və nə üçün də görməsin?! Fikir edərdi: pul ki var, onunla hər şey almaq olar; hətta onunla böyüklük də qazanmaq mümkündür.

Və heç bir təəccüb etməməli! Həqiqət, pulun gücünə böyük adam olmaq olar, yəni böyük adamlarla durub-oturmaq olar. Buna da bir artıq şey lazım olmurdu: birinə qoyun, birinə inək bağışlardı. Birinə motal göndərərdi. Nə bilim daha, nə, nə!

Bir neçə vaxt kəndə böyük nizamsızlıq düşmüşdü. Adam öldürmək, oğurluq, quldurluq nəhayət dərəcədə intişar tapmışdı. Kəndin öz xahişinə görə bu kənddə dövlət tərəfindən bir bitərəf kəndxuda təyin olundu. Doğrudan da təzə kəndxuda yaxşı adama bənzəyirdi.

*Uzaq görün

Bunun adı Daşdəmir idi. Doğrudan da dəmir kimi bir adam idi; Kəndin işlərini gələn kimi düzəltdi. Oğurluq, quldurluq tamamilə götürüldü...

Bir neçə vaxt keçəndən sonra təzə kəndxuda gördü ki, N. məhəlləsinin camaatı heç bir vaxt kənd işlərinə qarışmır və çağıranda da gəlmir; ancaq Əmi camaatın tərəfindən hərdənbir ortalığa tullanır. Məsələ, kənddə məktəb açmaq istəyirlər. İ. məhəlləsinin üzdə olan adamları tamamilə gəlir, danışır, çığır-bağır salırlar. N. məhəlləsindən ya heç adam olmur, ya olsa da bir Əmi gəlir, ya gəlmir...

Bir gün belə, iki gün belə... Axırda bir gün Daşdəmir kəndxuda arvadına deyir: "Mən doğrusu, N. məhəlləsinin adamlarına təəccüb edirəm. Bunlarda heç bir insan sifəti görünmür, bunlar qoyun kimi şeydirlər. Amma qaldı ki, İ. məhəlləsinin adamları yırtıcı bir camaatdır. Bunlardan qorxmalı. Doğrudur, bunların aralarında bəyzadə-zad yoxdur, hamısı fəqir adamlar. Fəqət dünyadan xəbərdardırlar, öz hüquqlarına bir az toxunanda arı kimi adamın üstünə tökülürlər". Arvad kəndxudaya dedi: "İ. məhəlləsinin camaatını sən hələ yaxşı tanımırсан. Hərgah istəyirsən ad qazanasan, qulluğun artsın, özünü o tərəfə ver, çünki onlar çığırان-bağırاندırlar, heç bir şeydən görəsən ki, bir böyük şey düzəldilər. Mənim atam bu məhəllədən olmağa görə bunların barəsində uşaqlıqdan çox şeylər eşitmişəm".

Arvadın sözləri kəndxudanın beyninə batdı. O gündən kəndxuda N. məhəlləsinin camaatına qeyri bir nəzərlə baxardı. O məhəllədən bir adam şikayətə gəlirdisə Əmidən soruşardı. Əmi də işə baxardı. Özünə xoş gələn adam olsaydı, deyərdi, gərəkdir kömək oluna, xoş gəlməyən adamı itirdirdi. Buna bir əks İ. məhəlləsində bir ittifaq düşərdisə, tez özü gedərdi, işlərinə diqqətlə baxardı, sərəncam çəkərdi...

Nə isə Daşdəmir kəndxuda işlərini bir növ yola aparırdı. O, hamı kəndxudalardan bu kənddə artıq yaşadı. Hörməti də günbəgün naçalnik yanında artdı. Axırda bu payəyə çatdı ki, bir gün qubernator kəndə gələndə ağsaqqalların hüsurunda kəndxudaya dedi: "Mən sənin qulluqlarının əvəzinə böyük mənəsb verəcəyəm". Bu məclisdə Əmi də var idi, camaat isə öz tərəfindən kəndxudanın yaxşı adam olmasını qubernatora söylədi.

Bu gündən Əmi daha da Daşdəmirə yavuqlaşdı. Nə üçün də yavuqlaşmasın?! Gördü ki, kəndxudanın xatirini qubernator istəyir. Əmiyə də elə bu lazım idi... Kəndin yavuqluğunda bir bulaq var idi. Qədimdən adət üzrə bu bulağın suyunu həftədə üç gün bir məhəllə öz

tərəfinə aparardı. Bir gün belə oldu ki, İ. məhəlləsi suyu dörd gün öz məhəllələrinə buraxdılar. N. məhəlləsinin adamları bu əhvalatı Əmiyə dedilər. Əmi dedi: “Yaxşı, mən danışaram”. Doğrudan da Əmi kəndxuda ilə görüşüb bu əhvalatı dedi.

Kəndxuda Əmiyə dedi: “İ. məhəlləsi üçün bu həftə su çox lazım olduğuna görə məndən təvəqqe etmişdilər ki, bir gün artıq su götürsünlər. Sizdən təvəqqe edirəm kəndxudanın işinə qarışmayasınız”. Əmi ovqatı çox təlx evə gəldi. Amma bunu da bilməli ki, Əmini kəndxudanın sözləri qorxutmuşdu. Bu vaxtadək Əmi belə sərt söz eşitməmişdi.

Əmi fikir edərdi; görünür kəndxudanın beli bərkdir ki, Əmi kimi adamlarla belə cürətlə danışır, bununla belə Əmi məhəlləsinin adamlarına dedi: – Bəli, mən kəndxudaya əhvalatı dedim o, əfsus etdi ki, bir ittifaqdır düşüb daha olmaz dedi.

Məhəllə camaatı sakit oldu.

Bu əhvalat hər ikisini imtahan meydanına çəkdi: Əmi puluna, adına ümid bağlayıb fikir edərdi: “Əlbəttə, kəndxuda mənim sözlərimi yerə salmaz”. Kəndxuda isə sərt cavab verib Əminin gücünü sinayırdı. Bu fikir edərdi: “Hərgah doğrudan Əmi sidq ürəklə camaatın tərəfini saxlayır isə, əlbəttə, bir iş meydana gələcəkdir. Yəni camaata düzdüzünə deyər, camaat isə öz hüququnu müdafiə etmək üçün yanına gələr, dərini söyləyər...”

Həqiqət, kəndxuda ağıllı bir adam idi. İki həftədən sonra İ. məhəlləsinin adamları yenə bir gün artıq suyu öz məhəllələrinə buraxdılar... N. məhəlləsi yenə Əmiyə ricu etdilər. Əmi yenə söz verdi ki, kəndxuda ilə danışar. Fəqət bu dəfə Əmi qorxusundan kəndxudaya heç bir söz demədi. Bununla belə məhəllə camaatına dedi ki:

– Kəndxudaya olmayan sözləri dedim, kəndxuda isə cavab verdi, məni bağışlayın, daha belə şeylər olmaz.

Camaat Əmiyə inandı və sakit oldu.

Yenə bir gün belə bir ittifaq düşəndə N. məhəlləsinin bir neçə cavanları daha səbir edə bilməyib əllərində bel su başına getdilər. Bu vaxt İ. məhəlləsinin cavanlarından da bir neçəsi su başında oturmuşdular. İki məhəllə adamlarının arasında söz oldu. N. məhəlləsinin adamları istədilər suyu öz tərəflərinə buraxsınlar. İ. məhəlləsinin adamları bunlara mane oldular. Birə beş bir-birinə söyəndən sonra bellərə yapışdılar... Bunların çıxırtısına kənddən hər iki məhəllədən

adamlar töküldülər. Kəndxuda gəldi. N. məhəlləsinin adamlarından bir neçəsini tutdurdu. İ. məhəlləsinin adamlarına bir söz demədi. N. məhəlləsinin adamları Əminin yanına gəldilər, əhvalatı söylədilər.

Əmi çığır-bağır etdi: atdı, tutdu və axırda dedi:

– Heyif ki, mən hazırda naxoşam, siz gediniz rahat olunuz, görərsiniz, mən kəndxudanın başına nə oyunlar gətirəcəyəm.

Məhəllə adamı inanıb getdi, sabahı gün Əmi axşamçağı bir qoyun, bir motal kəndxudaya göndərdi, sonra özü də getdi.

Kəndxuda Əmini görüb dedi:

– Dünənki əhvalat mənim ovqatımı təlx edibdir. Bu gün naçalnikə də, qubernatora da raport yazmışam. Bir – iki adam gərəkdir bu kənddən sürülə, özü də sizin məhəllədən. Əmi gülümsünüb dedi:

– Bəli, bəli, bizim məhəlləni xarab edənlər var. Bir-iki başlarına at tərmiş cavanlar gərəkdir bu kənddən sürülə...

N. məhəlləsinin camaatı gözlədi, gözlədi bir şey çıxmadı.

Kəndxuda öz-özünə fikir edirdi: “Doğrudan da bu məhəllənin camaatı heyvan qismi bir zaddılar. Bunların başlarına nə gətirərsən yarar”. Bununla belə İ. məhəlləsinin camaatı səhərnən açıq-açığına kəndxudanın evinin qabağına dəstə-dəstə yığıldılar, səs-küy etdilər və üç adamın kənddən sürülməyini tələb etdilər. Naməlsəm məhəlləsindən üç adamı əlli-ayaqlı göndərdilər.

Bu davadan sonra iki məhəllənin arası daha da yaman pozuldu: hər yerdə hər zaman əllərindən gələn pisliyi bir-birinə edərtilər. Bir gün N. məhəlləsinin arvad – uşaqları su başında olarkən İ. məhəlləsinin cavanları bu arvadlara sataşırılar. Hətta bir-iki qız-gəlin tutub öpürlər. Arvad-uşaq bir-birinə qarışib kəndə qaçır, hərə öz evində bu əhvalatı söyləyir. Məhəllə adamı bilmir nə etsin. Çarə yoxdur, yenə gərəkdir Əmiyə demək, onunla məsləhətləşmək! Əminin yanına gəlib əhvalatı söyləyirlər.

Əmi məhəllə qeyrətini göstərməkdən ötrü papağını qoyur yerə, yumruğu ilə stola vurub deyir:

– Siz bircə rahat olunuz, görərsiniz mən bu kəndxudanın başına nə işlər gətirəcəyəm. O nə adamdır ki, mən onunla danışım, bu günlərdə şəhərə gedəcəyəm, düz qubernatorun yanına gedib tamam əhvalatı söyləyəcəm.

Bir-iki gün bundan keçmiş kəndxuda Əminin yanına gəlir. Əmi tez xörək tədarükü etdirir. Ancaq kəndxuda deyir:

– Cənab Əmi, sizin yanınıza xörək yeməyə gəlməmişəm. Mən gəlmişəm sizə bir neçə söz deyəm: Mən eşidirəm sizin məhəllədə bir neçə tədarüklər görülür, guya sizin məhəllə İ. məhəlləsinin üstə düşüb istəyirlər dava edələr. Mən yaxşı bilirəm ki, məhəllə adamı sizin sözlünüzdən çıxmaz... Bu, naçalnikə də məlumdur... İndi özünüz bilirsiniz, hərgah belə bir əhvalat olsa siz cavab verməlisiniz...

Əmi doğrudan doğru qorxdı və dedi:

– Cənab kəndxuda, mən hamının tərəfindən söz verirəm ki, belə bir şey heç kimin başında ola bilməz və camaatımız heç vaxt belə naqabil işlər etməz.

Kəndxuda durub gedəndə Əmi yüz manat da verdi ki, kəndin yetim uşaqlarına, dul arvadlarına paylasın... Kəndxuda gedəndən sonra Əmi tez məhəllədən bir adam çağırırdı dedi:

– İndi kəndxuda yanıma gəlmişdi. Eşidibdir ki, bizim məhəllə adamı istəyir dava etsin. Mən kəndxudaya dedim: əlbəttə, bu biabırçılığı kim qəbul edər ki, biz edək. Mən dedim hələ qubernatora bu əhvalatı deyəcəyəm. Kəndxuda məndən tövəqqe etdi ki, mən bu adamın qabağını saxladım; çünki müqəssirlər öz cəzalarına çatarlar. Ancaq bir az səbir lazımdır. İşlər hamısı düzələr, barışıq düşər... Bunun cavabında mən dedim: Yox, olmaz, bu işi belə qoymaq olmaz.

Bu sözləri Əmi acıqlı deyib bir az fikrə getdi. Sonra başladı: hər halda belə bir əhvalat varsa siz qabağını saxlayın, çünki mən qubernatorun yanına gedib hamı işləri düzəldərəm və çalışacağam bu kəndxudanı buradan götürsünlər.

Əminin yanına yığılan adamlardan biri dedi:

– Əmi, sən bizim atamızsən, nə deyirsən qulaq asırıq. Ancaq belə də olmasın ki, bizim arvad-uşağımıza sataşsınlar. Biz, doğrusu, bunu qəbul edə bilmərik.

Onun cavabında Əmi dedi:

– Siz arxayın olun, mən özüm bilirəm. Ancaq siz uşaq-muşağın qabağını saxlayınız.

Doğrudan da sabahı gün Əmi şəhərə getdi. Alver edib kəndə qaıydı. Qubernatoru nəinki görmədi hətta qorxusundan qubernator olan küçədən də keçmədi... Məhəllə adamı Əminin şəhərdən gəldiyini eşidib bir-birinə dəydilər. Xalq Əminin evinə töküldü. Nə oldu? Nə dedi? Suallarını Əmiyə bir-bir verdilər. Əmi bunlara cavab verərək dedi:

– A kişilər, siz bilmirsinizmi mən ölənədək varımı, yoxumu sizin yolunuzda qoymağa hazırım. Pul gören işi heç bir şey görməz. Nə olacaq, lazımcı pul xərc etdim. Hamı işləri düzəltdim. İndi kəndxudanın atasına od vuracağam. Siz gediniz, arxayın yerinizdə oturunuz, işin aqibətini gözləyiniz. Biçarə məhəllə adamı da gözləyə-gözləyə qaldı. Axırda N. məhəlləsindən bir neçə adam qazamata düşdü...

İ. məhəlləsinin adamı bu ittifaqlardan sonra belə bir ayaq aldı ki, daha o məhəllənin qorxusundan, axşamçağı Naməlsəm məhəlləsinin adamı evdən çıxıb bilməzdi.

Getdikcə, bu məhəllənin halı fənallaşdı. Kəndxuda isə N. məhəlləsinin hünərini görüb heç qorxmazdı və bacardığı yerədək İ. camaatına kömək edərdi, sözlərinə qulaq asardı, şikayətlərinə artıq dərəcədə diqqət edib lazımcı sərəncam çəkərdi. Nə üçün də etməyəydi? Kəndxuda dünyagörmüş, ağıllı bir adam idi... Bilirdi ki, İ. camaatının şəhərdə yaxşı işbilən, oxumuş adamları vardır. Bunu da anlamışdı ki, bir iş olanda şəhərə xəbər gedir, adam göndərilir və nə ki, lazımdır işlərini düzəldirlər.

Bilirdi ki, bunlara yavıqluq etsə, qulluq işləri də yaxşı gedəcəkdir. Həqiqət kəndxuda olmayan işləri N. məhəlləsinin başına gətirdi, bununla belə şəhərdə naçalnik, qubernatorun yanında hörməti günbəgün artırırdı.

Bəli, vaxt oldu ki, şəhərdə pristavlıq yeri açıldı. Daşdəmir koxanı oraya təyin etdilər. Bu xəbər kəndə çatdı. İ. camaatı nəhayət dərəcədə qəmgin oldu. N. camaatı isə əhvalatı eşidib şadlıq etdilər: atıldılar, düşdülər. Kəndxudanın getməyindən bir gün müqəddəm Əmi öz məhəlləsinin adamlarını yığıb gül-gülə onları təbrik edib dedi: Ay camaat, sizə məlumdur ki, bu zalım balası başımıza nə oyunlar gətirdi. İndi biz gərək öz koxamıza göstərək tainki bilsin ki, biz ondan narazıyıq, ona görə də mən məsləhət edirəm: o yola düşəndə heç kim onu ötürməyə çıxmasın. Onunla salamlaşmasın. Fəqət bir mənim getməyim məsləhətdir. Tainki gedəndə bir neçə söz demək lazımdır: bilsin, düşünsün ki, biz də varıq...

Camaat buna razı oldu.

Səhər İ. camaatı hamılıqla kəndin kənarına çıxıb kəndxudanı ötürməyə hazırlaşdılar. N. məhəlləsindən isə Əmidən başqa bir adam yox idi. İ. məhəlləsindən vəkillər bir-bir qabağa yeriyib kəndxudanı alqışladılar, nitqlər söylədilər, hətta bir neçəsi ağladı.

Bu halda Əmi də qabağa yeriyib dedi:

– Sevgili, mehriban kəndxuda, sizi N. məhəlləsinin tərəfindən səmimi qəlbdən təbrik edirəm. Biz çox heyfslənirik ki, sizi bizdən ayırdılar. Allah sizi bizə çox görməsin. Sizi özümüzə ata bilirdik...

Hətta yalandan dodağını da büzdü ki, guya ağlamaq istəyir...

Həqiqət halda isə N. camaatının bu yığıncaqda olmamağını kəndxuda heç bilmədi və hiss etmədi. Çünki o heç vaxt camaatı görməmişdi. Camaatın əvəzinə həmişə Əmi söylərdi o da ki, burada.

Bəli, kəndxuda getdi. Kənddən ayrıldı. Ayrıldı, amma ürəyində açılmaz düyün qaldı. Kəndxuda gedə–gedə öz aləmində fikir edirdi: “N. məhəlləsinin camaatı qəribə bir camaatdır. Bunlar ya çox yaxşı adamlardır, ya da ki, çox axmaq. Mən əlimdən gələn yaxşılıqları onların düşmənlərinə etdim, onları hər vaxt düşmənlərinin ayaqlarına verdim, bununla belə yenə də Əmi kimi nüfuzlu bir şəxsi məni təbrik etmək üçün göndərdilər.

Kəndxuda doğrudan da bilmədi bu camaat nəyə qulluq edir, hansı Allaha səcdə edir, hansı ağlın, hansı qeyrətin sahibidir.

İDİL KƏNARINDA

Bir romanın başı

Nə gözəldir İdil çayı!

Hacıtərhan dairəsində bu çay daha gözəl nəzərə gəlir. Bu dairədə buna çaymı, ya bir uzun göl, ya bir uzun dəniz də desən yaraşa! Həqiqət, çay axar suya deyirik, deyilmi?

Hacıtərhan dairəsində İdilın haraya axmasını ancaq su üzərində üzən taxta parçalarından və qeyri suda üzən şeylərdən də bilmək mümkündür. İdil həqiqət axırsa da Kür və Terek kimi qıjıldamır. Səssiz–səmirsiz böyük, geniş həmvar, gözəl, mülayim, məğrur İdil müdam hərəkətdə bulunursa da, gah vaxt suyun üzü şüşədən körpü yapılmış kimi nəzərə gəlir.

İdil bu halətində xüsusən gecə ay işığında daha ziyadə görünür. Ay işığında suyun nazik, xırdaca ləpəcikləri ürəyi saf, ruhu təmiz, tam vücudu məhəbbət ilə dolmuş gözəlin şəfəqli, mehriban gözlərinə bənzəyir.

Bu gümüş şəfəqli ləpəciklərə diqqət ilə baxınız: biri batır, əvəzinə bir qeyrisi şəfəqlənir. Guya utancaq bir gözəl gah sizə baxır, gah yerə...

Ah, bu gözlərdə olan nəzakət, məhəbbət, hissiyyat hansı bir əzadə ola bilər? Öylə bir gözlərə diqqət ediniz: sizi sözsüz dəvət edir. Sizi dünya məşəqqətindən, müdam həyat müharibəsindən bir neçə saat xilas etmək istəyir. Siz gedirsiniz yaşıl ot üzərində əyləşib gah buludsuz göyə, gah bu ox kirpikli məhəbbətlə dolmuş gözlərə baxırsınız, sözsüz-felsiz bir-birinizi düşünürsünüz. Qeyri bir halətdə bulunmağınızı hiss edirsiniz... Belə bir halətdə dünya məişətini, saatda qəlbinizi pozan, qanınızı xarab edən işləri bilmərrə unudursunuz, unudub da əcaba, bu ləzzət nə üçün həmişə müyəssər deyil deyib fikrə gedirsiniz...

Bu gümüş şəfəqli nazik ləpəciklər də sizi məhəbbət aləminə dəvət edirlər. Onlar guya deyirlər; bəsdir, zəhmətdə bulundunuz. Tam gün məşəqqətdə bulunan əzaları rahat ediniz. Məhəbbət nə olduğunu düşününüz...

Ah, nə gözəl mənərə! Nə gözəl aləm! Diqqət ilə baxıb da qulaq asınız bu nazik ləpəciklər nələr söyləyirlər. Necə şirin nəğmələr oxuyurlar...

Ana balasını “layla balam, layla” sözləri rahat edir, deyilmi? Siz də gərdişi sevirsiniz isə haman yalanı bu ləpəciklərdən eşidirsiniz... Ürəyiniz aram ilə döyünür, ruhunuz artıq dərəcədə ləzzətdə bulunarkən fikir edirsiniz. Əcəba, başımda tam gün dolanan qara fikirlər, ürəyimi hər saatda, hər dəqiqədə iztiraba salan işlər harada qaldı?

Tamam vücudunuz ilə gərdişə tabe olub da öz-özünü dəyirsiniz: mən sevirəm, mən hamını sevirəm...

Canlı, cansız şeylər, bu oturduğum qayıq, bu qayığın dörd tərəfində balaca ləpəciklər, bunlara işıq salan ay, bu üstümdə baxan ulduzlar, bu qayıq altında üzən balıqlar, o kənardə gəzən heyvanlar, bu heyvanlara sahib olan insanlar – bunlar, bunlar hamısı guya mənim məhəbbətimi tələb edirlər...

Fəqət bir az keçmiş gördüyünüz və məhəbbət bağladığınız mənərə təğyir tapır: odur, bir böyük paroxod tappıldaya-tappıldaya var qüvvətlə suyu yara-yara gedir də İdililə həmvar üzünü çaxnaşdırır. Zorba ləpələr paroxodun hər iki tərəfindən, şiş səslə bir-birini qovurlar. Rastlarına gələn ufacıq qayıqları, ölüm çanaqlarını bir neçə arşın yuxarı qalxırırlar. Dağın başında bir uçuruma düşən şey kimi

balıqçılar bu ölüm çanağında gah yuxarı qalxırlar, gah birdən quyuya bənzər iki ləpə arasına düşürlər. Fikir edirsiniz... Budur, qayıqçılar hazır suya qərq olacaqlar...

Mənzərənin belə bir təgyir tapmağı halımızı büsbütün dəyişir. Sizə layla vəd edən ləpəciklərin əvəzinə, zorba, dəhşətli, hirsli ləpələr, paroxodun suyu yarıb iti getməyi, balıqçıların təhlükəli halları, səs-küyütlü, fişilti sizi yuxu aləmindən yenə məşəqqət aləminə salır.

Yenə əski fikirlər. Yenə müharibə, yenə həyatı hiفز edərəkən həyatı puç etmək, yenə də tərəqqi-tənəzzül, büğaz, həsəd, kizb, yenə də qanlı başlar, şad-xürrəm qəhqəhələr, yenə də acından quru yerdə zırzır edib can verənlər, qaz əti ilə plov yeyib qu balıq üstə istirahət edənlər, yenə millət naminə işləyib milləti satanlar.

Ah, gözəl İdil, mən bu fikirlərdən bir neçə saat azad olmaq istədim, ruhum, bədənim mənim təbii yorunuq istərkən mən sənin nazik, nəzakətli ləpəciklərinə pənah gətirirdim.

ŞEYTAN BAZARDA

Bilməyirəm, qeyri müsəlman məmləkətlərində varmı-yoxmu, fəqət Qafqazda müsəlman şəhərlərinin hamısında “Şeytan bazarı” namında bir uram (tatarca küçə deməkdir – Red). və ya bir məhəllə olmağını bilirəm. Təəccüb burasıdır ki, Tiflis müsəlman şəhəri olmaya-olmaya müsəlmanlar olan məhəllədə də Şeytan bazarı məlum məşhur bir bazardır. Qeyri yerlərdə bu bazarlara nə üçün Şeytan bazarı deyirlər isə bilməyirəm, fəqət Tiflisdə Şeytan bazarının tarixi vardır. Qədimdən həmin Şeytan bazarı doğrudan da bir şeytan yuvası idi: adam öldürərdilər, harada? Şeytan bazarında. Cib kəsərdilər, harada? Şeytan bazarında. Filan Hacının oğlu var-yoxunu qumara uduzardı, harada? Şeytan bazarında. Filan Sibirə göndərilən, sonra qaçıb gələn adamı harada tapardılar? Şeytan bazarında. Biçarə kəndçiləri (...). soyardılar, harada? Şeytan bazarında. Böylə bir tarixi olan bazara Şeytan bazarı deməyib nə deyəcəksiniz? Qədimdə, yadıma gəlir, bu bazarda bir adət də var idi: qəribə, adətdən dıxarı bir paltarda adam görsəydilər. Şeytan bazarının cavanları ona sataşardılar. Məsələn: Allah eləməsin bir adam kürkünü tərsinə geyinə idi o saat görərdin bazardan keçəndə hay-huy səsi bazarı götürərdi. Hay-huy səsi cəhən-

nəm! Nə olacaqdır. Boğazlarını çox da yırtınsınlar. Amma, Allah göstərməsin, qarpız qabığından. Bir də gördün hər tərəfdən qarpız qabığı başına yağış kimi yağır. Doğrudur, bu qarpız qabığı qulağın yanından vız edib getsə, genə xoşbəxtlikdir, fəqət yaxşı nişana vuranların əllərindən (çıxan) qarpız qabığı vız etməyib lap peysərə yapışıb qalır. Bu yamandır!

Bir gün bir kəndçi şəhərə odun satmağa gəlib Şeytan bazarından keçirdi. Ağına nə gəlibsə papağını tərsinə geyinmişdi. Bazar lotularından bunu görən oldu. Hay-huydan sonra qarpız qabıqları töküldü. Hamı da papağının başını nişana qoyurdu. Nə isə bu biçərə gah başını aşağı əyirdi, gah otururdu, gah qalxırdı, hər növlə özünü müdafiə etmək istəyirdi. Fəqət hərdənbir də gülürdü, bilirdi ki, bununla zarafat edirlər. Bazar adamı da gülürdü. Bu hay-huyda Dərdməndin başına bir ağac endi. Papağı olmağına görə başı yarananmadısa da gözləri bir neçə dəqiqə qaralıb az qaldı yıxılsın. Yanında olan adamlar bunu tutub oturdular. Ayılandan sonra Dərdmənd qabağında bir zorba kişini hirsələnmiş gördü. Sinni keçmiş, ucaboy, saqqalı qırxıq, başında böyük silindr bir kişi idi. Bunun Ortaçala deyilən yerdə fabrikanın var idi, həmişə öz faytonu ilə gedib gəlirdi. Bu gün də fabrikanın qayıdarkən şullay papaq kəndçiyə göndərilən qarpız qabıqlarının biri də ittifaqın bunun şəfəqli silindrinə dəyir. Qabıq gələn tərəfə dərhal baxar, görər ki, Dərdmənd buna baxıb gülür. Fikir edir ki, yəqin qabığı atan bu imiş, tələsik hirsələnmiş faytondan düşüb Dərdməndin təkəmindən bir ağac çıxır.

Dərdmənd özünə gələndən sonra qorodovoy çağırır. Xalq kəndçini buraxıb bunun səsinə yığılırlar. Silindri qorodovoya vurmağının səbəbini söyləyir. Ancaq Dərdməndin yanında olanlar şəhadətlik verirlər ki, Dərdmənd həqiqət müqəssir deyil. Doğrudur, qeyri qabıq atırdı, fəqət Dərdmənd durub tamaşa edirdi və gülürdü. Doğrudan da Dərdmənd nəinki bu səfər, hətta qeyri vaxta da böylə şeylər ömründə etməzdi. Nə isə şahidlər bazarın mötəbər adamları olmağa görə qorodovoy da inandı. Silindri ağadan adresini alıb Dərdməndə verdi ki, şikayət etsin. Silindri ağa kartoçkasını çıxarıb qorodovoyya verdi və sonra genə hirsli və artıq dərəcədə təkəbbür ilə faytonuna minib getdi...

Dərdmənd sabahı gün işə başlamaq üçün məhəllə vəkilinə bu əhvalatı söylədi. Vəkil dedi, bu işin qalası var. Bir ərizə də yazıb verdi.

Ertəsi gün Dərmdənd ərizəni lazım olan yerə verdi və gözləyirdi işin aqibətini.

Silindrli ağa bu işdən xəbər tutub öz vəkilinə müraciət etdi. Vəkili “bu yaxşı deyil” deyib cavab verdi...

Bir gün Dərmdənd dükənində oturarkən bir adam girdi və bunu soruşdu. Dərmdənd mənəm, deyib cavab verdi. Bu adam ortaboy, arıq, hiyləgöz, saqqalı qırxıq, yəni taclanmış, şübhəli bir səsdə cavan oğlan idi. Bu adam Dərmdənddən təvəqqe etdi ki, yarım saat vaxtını alsın. Dərmdənd dükəninin dalındakı balaca otağa gedib bu adamı dəvət etdi. İş böylə məlum oldu ki, bu adam vəkil imiş, silindrli ağanın yanından gəlibmiş. Cənab vəkil şirin dili ilə başlayıb dedi: cənab Dərmdənd, mən filankəsin tərəfindən gəlmişəm. Doğrusu, böyük bir xatadır edibdir, fəqət siz gərək razı olmayasınız, öylə bir mütəşəxxis zəngin adam suda düşsün.

Nə etmək, cənab vəkil? deyib Dərmdənd vəkilin gözlərinə baxıb söz gəzən kimi bir az müqəddimədən sonra başladı: “Mən məsləhət görürəm barışasınız, insan səhvədən kənar deyil. Hamının başına gələn işdir. Onun qazamata düşməyi ilə sizin yaranız sağalmayacaqdır. Fəqət onun üçün iki yüz-üç yüz manat vermək heç bir şey deyil. Siz də fəqir adamsınız...” Bu sözləri vəkil deyib fikrə getdi.

Dərmdənd dedi: xeyr, cənab vəkil, bu işi böylə buraxmaq olmaz. Mənim təqsirim olmaya-olmaya başıma nə üçün ağac dəysin?

“Cənab Dərmdənd, siz yaxşı fikir ediniz, ayağınıza gələn bəxtə diş atmayasınız. Mən bir-iki gündən sonra gələcəyəm. Axır cavab verərsiniz”. Bu sözləri deyib vəkil qızarmış çıxdı.

Dərmdəndi fikir aldı. Bu əhvalatı dost tanışlarına söylədi.* Hamı bir ağızdan Dərmdəndə dedi: a kişi, işin-gücün qurtarıbdır ki, suda getmək istəyirsən. Ağac dəyməyinə dəyibdir, indi onu qalaya tutdurma, lap Sibirə göndərt, sənin əlinə nə gələcəkdir. 30-40 manat da puldur, asan deyil. Get, pulunu al, qoy başının altına ye ki, yeyəsən. Dərmdənd böylə sözlərdən sonra özü də fikrini dəyişdi...

*Şeytan bazarında bu adət var idi: bu bazarda hər bir iş dörd-beş nəfərin əlinə idi. Hər kəsin nə işi vardı bu dörd-beş nəfərdən xəbərsiz görülməzdi. Bu dörd-beş nəfər adam hər xeyir və şər işlərə qarışardılar

**MƏQALƏLƏR,
FELYETONLAR**

ƏLİQƏLƏMLİ MÜSƏLMAN ZİYALILARI HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ¹

Redaksiyaya məktub

Axır zamanlar, Zaqafqaziyanın oxumuş müsəlmanlarından bəziləri rus qəzetlərində öz məqalələrini dərc etdirirlər. Bir tərəfdən bu, əlbəttə, sevincli bir hadisədir, çünki, görünür, müsəlmanlar yavaş-yavaş mətbuat işçiləri ilə maraqlanmağa başlayırlar. O biri tərəfdən isə bu hadisə çox kədərliyə ki, onlar mətbuat işinin əhəmiyyətini pis anlaşırlar. Hər şeydən əvvəl, şübhəsizdir ki, mətbuat müəyyən cəmiyyətə ancaq o zaman yaxşı təsir göstərə bilər ki, o, müzakirəyə qoyulan və bütün cəmiyyətə aid olan məsələyə tamamilə qərəzsiz yanaşsın və qəzetlərdə irəli sürülən fikirlər cəmiyyətin kütləsi üçün aydın olsun.

Böyük təəssüflər olsun ki, bu məqalələrdə nə birincisini, nə də ikincisini görmək olur. Bu məqalələr eyni bir xarakterdədir, yəni: mədəniyyət cəhətdən müsəlmanların geriliyi. Məsələn, rus qəzetlərinin nömrələri indi qarşımızdadır. Həmin nömrələrdə bu kimi məsələlərə toxunulur: Zaqafqaziya ruhanilərin vəziyyəti, müsəlman qadınlarının təhsil alması zərurəti, vətən dili olan rus dilinin öyrənilməsi zərurəti daha təbii olan üsul-cədidin üstünlüyü və i. a.

Görünür ki, bu məqalələrin müəllifləri, mədəni cəhətdən geridə qalmış öz həmməzhəblərinə müəyyən bir xeyir vermək istəyirlər; onlar var qüvvələri ilə avam camaatı cəhalət girdabından xilas edib həqiqət yoluna salmağa çalışırlar. Lakin, əfsus! Bu ağaların zəhməti, xidmət etdikləri və onların gözündə cahil və dərrakəsiz görünən bir cəmiyyətə çətin azacıq bir xeyir verəcəkdir. Doğrudur, yuxarıda adları çəkilən məqalələrin məqsədi oxuyan rus camaatını Zaqafqaziya müsəlmanlarının ictimai həyatı ilə tanış etmək olsaydı, onda, əlbəttə, bundan danışmağa dəyərdi. Lakin iş bundadır ki, həmin məqalələr bu və ya başqa bir məsələnin həllində fəal iştirak etmələri lazım gəlmiş Zaqafqaziya müsəlmanlarına müraciətlə bir vəz xarakterini daşıyır. Lakin bu vəz onlara çox vaxt çatmır. Aydın olmaq üçün həmin məqalələrin məzmununu biz qısaca nəzərdən keçirək.

Müəlliflərdən biri, ümumiyyətlə müsəlman ruhanilərindən danışdıqda, İran mollalarının hərəkətindən, ağzı köpüklü danışır və deyir ki, İran mollaları Zaqafqaziya müsəlmanlarının etimadından və fanatiz-

mindən istifadə edərək onları amansızcasına və insafsızcasına istismar edirlər və hətta utanmayıb, guya müsəlman şəraitinin dünyəvi təhsilinə yol vermədiyini təbliğ edirlər... Məqalənin axırında müəllif öz həmməzhəblərindən xahiş edir ki, quldur mollaların sözlərinə qulaq asmasınlar və İran mollalarının yekə ciblərinə doldurduqları pulu, başqa, daha faydalı və xeyirli bir işə sərf etsinlər. Başqa bir müəllif qadın təhsilindən danışarkən analarımızı çox pis qələmlə təsvir edib deyir ki, analarımız öz uşaqlarına pis tərbiyə verirlər və tərbiyə verməyi bacarmırlar. Buna görə də məqalənin möhtərəm müəllifi gələcəkdə ana olacaq qızlarımız üçün təhsil almağı lazım sanır və ümid edir ki, onun səsini səs verən olacaqdır. Üçüncü müəllif vətən dili olan rus dilini öyrənmənin faydasından danışaraq öz həmməzhəblərini, uşaqlarını rus dili məktəblərinə qoymağa çağırır və i. a.

Bu kimi məqalələri oxuduqda ixtiyarsız olaraq özünə belə bir sual verirən: məqalələr kimin üçün və nə məqsədlə yazılır? Əgər iyirmi-otuz nəfər oxumuş müsəlmanlardan ötrü yazılırsa, biz bu yazan cənabları inandıra bilirik ki, oxumuş müsəlmanlar, müzakirə edilən bu məsələləri həmin məqalə sahibləri qədər yaxşı anlayırlar. Əgər möhtərəm müəlliflər hamın sinfi nəzərdə tuturlar ki, bu məzmununda olan məqalələrin onlar üçün doğrudan da əhəmiyyəti vardır, onda biz cəsarət edib bu zəhmətin tamamilə faydasız olduğunu təsdiq edə bilirik: ona görə ki, həmin məqalələri, buna ehtiyacı olan adamlar oxumurlar, buna ehtiyacı olmayanlar oxuyurlar.

Bu məsələləri oxumuş müsəlmanlar qaldırmasa da, bəs kim qaldırır? – deyər oxucu soruşar. Bu halda bu kimi məqalələri oxumağa cəmiyyəti axı hazırlamaq lazımdır. Bunu isə birdən-birə əldə etmək üçün heç bir imkan olmadığına görə, bizim fikrimizcə, yaxşı olardı və hökumətimizin də xeyrinə olardı ki, bütün Zaqafqaziya üçün Azərbaycan dilində heç olmasa birçə qəzet nəşr oluna idi və Rusiya müsəlmanlarına aid olan cari məsələlər həmin qəzətdə müzakirə oluna idi. O zaman cəmiyyətin də öz ana dilində qəzet oxuyub ondan tələb olunan şeyləri və nə də geri qaldığını bilməyə imkanı olardı. Lakin nə qədər ki, belə bir qəzet yoxdur, oxumuş müsəlmanlar, qızıl vaxtlarını müsəlmanların anlamadığı dildə faydasız məqalələr yazmağa sərf etmək əvəzinə, bu və ya digər məsələlər haqqında sadə Azərbaycan dilində kitabçalar nəşr etsələr, rus dilini öyrənməyin faydası haqqında yazsalar, daha ağıllı işlər görmüş olardı.

TEATR BARƏSİNDƏ BİR NEÇƏ SÖZ²

Komediya – yunan sözüdür. Qədim vaxtlarda komediyanı yunanlar gülüş üçün çıxarırdılar (hər bayram günü camaat şəhərin kənarına cəm olub, vaxtlarını xoş keçirməkdən ötrü cürbəcür məzəli şeylər çıxarırdılar). Bu axır vaxtda komediya çıxartmaqdan əsil məqsud tərbiyədir. İnsan çox vaxt öz zindəganlığında özünün və ya qeyri şəxsin qüsuratını görmür və yainki hiss etmir. Amma komediya çıxardanda bunların hamısını görüb yaxşını yamandan seçir və mümkün olan qədər çalışır ki, yaman sifətləri özündən rədd etsin. Bizim müsəlman arkadaşlarımız teatra çox da həvəs etməyib fikir edirlər ki, o komediya ki, oynanılır, ancaq gülüş üçündür. Bu fikirdə olanlar çox səhv edirlər, çünki komediya zindəganlığın ayinəsidir. Biz teatrda öz qüsuratımızı görüb, əlbəttə, çalışırıq ki, özümüzü yaxşı adamlara oxşadaq və pis adamlardan kənar olaq. Teatr böyüklər üçün bir növ məktəbdir. Necə ki, uşaqlar məktəbdə gözəl şeylər əxz edirlər, elə də bizlər teatrdan gözəl sifətlər əxz edirik.

Bugünkü teatrın iki nəfi var: əvvəla, budur ki, necə ki, qabaqda zikr olundu, zindəganlığımızda olan qüsuratı göstərək: məsələn, “Hacı Qara”, hansı ki, bu gün oynayacaqlar, bir xəsis və tamahkar şəxsdir ki, puldan ötrü adını bədnam edir. Əvvəl sövdəgərlik edib dinc, fərağat, dükəmində əyləşib alış-veriş edirdi; amma sonradan tamah o qədər güc götürür ki, qoca vaxtında qaçaqçılığa gedir. Məşhur məsəldir deyərlər: “Artıq tamah daş yarar, daş qayıdar baş yarar!” Elə də Hacı Qara, nəinki muradına çatmadı, hətta həbsə düşdü... Əlbəttə, bu bizim üçün gərəkdir ibrət olsun. İnsan gərəkdir mümkün olan qədər zindəganlığını doğruluqda keçirə. Zira ki, yalan və əyrilik həmişə aşkar olub, insanı bədnam edir. Teatrımızın ikinci mənfəəti budur ki, bundan yığılan pul xərc olunacaq bu il müsəlman uşaqları üçün bir məktəb binası qoymağa. Məlum ola ki, hərçənd bir zaman dünyəvi elmlər müsəlman arasında intişar tapmış isə də, sonradan bir neçə səbəblərə görə elmləri əlimizdən çıxarıb yavaş-yavaş insanın ruhunu və bədənini salamat saxlayan şeylərdən iraq düşüb, indi zəlalətdə bulunuruq. Tarixə nəzər etsəniz, yəni keçən millətlərin barəsində oxusanız, yəqin edərsiniz ki, heç bir millət qılınca və tufəng ilə qabağa getməyibdir. Hansı millət ki, qabağa gedib, tərəqqi edibdir, ancaq elmin gücünə xoşbəxt olubdur. Amma o millət ki, ümidini qılınca bağlayıb, həmişə zəlalətdə bulu-

nubdur. Hənzuz zəlalətdə qalmış millətlərdən biri də bizim müsəlman millətidir. Bir dürüst nəzər edək bizim zindəganlığımıza! Oğurluq, quldurluq, adam öldürmək və cürbəcür yaman hərəkətlər bizdən baş verir.

Doğrudur, bu tövr bədbəxtlik hər millətin arasında olubdur, amma onlar bizdən tez başa düşüb, elmin dalınca gediblər və zülmətdən xilas olub işıqlığa düşüblər. Amma biz hələ qəflət yuxusuna mübtəla olmuşuq.

Həç ata-ana istərlərmi uşaqları bədbəxt olsunlar? Həç istəmərə ki, oğlu qazamatda illərlə çürüsün. Amma çifayda bunların hamısını görürük və gözlərimizdən qanlı yaşlar tökülür. Bəs lazım gəlmirmi bu dərдин dərmanını tapaq? Nə vaxtadək qoca ata və analarımız sudlara düşəcəklər? Günah kimdədir? Bəyəm günah qazamatda çürüyən uşaqlarımızdadır? Xeyr. Günah özümüzdədir. Vaxtında lazım olan tərbiyəni verməyib öz əlimizlə uşaqlarımızı oda atıb yandırırıq. Bəs bunu bilə-bilə nə üçün uşaqlarımıza elə pərvəriş verməyirik ki, nadanlığın əlindən xilas olalar?

Necə verək tərbiyə? Halbuki özümüzdə lazım olan tərbiyə yoxdur?! Bəli, gərəkdir biz özümüz uşaqlarımıza tərbiyə verək, ta onlar da gələcəkdə öz uşaqlarını cürbəcür bəlalardan saxlasınlar. Tərbiyə dəxi ancaq elmin gücünə olar. Ona görə lazımdır məktəblərimiz ola. Bu məqsud ilə alicənab Gəncə mahalının qubernatoru müsəlmanların tövrbətövr bəlalara giriftar olmağı məktəb olmamaqda görüb xahiş edibdir ki, bir məktəb açılın ki, orada bizim uşaqlar rus və türk dilini oxuyub və lazım olan tərbiyəni əxz edib, gələcəkdə həm özləri və həm ata və anaları xoşbəxt olalar.

Bu tövr camaat işləri bir adamın gücü ilə başa gəlməz. Ol səbəbə bu teatrı Gəncənin mərifətli və mədəniyyətli olan cavan müsəlmanları bina edibdir. Ümid edirik ki, bu təzə açılan məktəb axırını olmayıb, siz həzəratin köməyilə bu minval xeyir işlər çox olsun. Həzərət, genə təkrar edirəm: Məktəb! Məktəb! Bizi ancaq məktəb nadanlıqdan xilas edər!

MÜQƏDDİMƏ³

Bu axır zamanda mərifətli əhli-qələm qardaşlarımız tövrbətövr kitablar yazmağa məşğuldurlar, ancaq bu vaxtadək türk – Azərbaycan dilində bir qayda olmamağına görə hər kəs nə tövr istəyir yazır.

Qaydasız yazılan inşalar nə dilə və nə millətə nəf gətirməz. Məsələn: uşaq məktəbdə oxuyur, bir müəllim yazır (اوخو) qeyrisi yazır

(اوخی). Bir müəllim yazır (كلمنى), o birisi yazır (كلمنى). İki sözü də oxumaq olur, ikisinin də mənası birdir; ancaq uşaq birmənalı sözü iki tövr yazılmış görəndə çaşır və bilmir hansı düzdür.

Bu zəmanədə mədəniyyətli millətlər çalışırlar ki, dillərini və yazılarını asana çıxarsınlar, çünki bir lisanın yazısı nə qədər asan olsa, o lisan o qədər tez yayılıb o dildə yazılan inşalar da tez intişar tapar.

Türk-Azərbaycan dilini çətin edən, əvvəla səslı hərfələrin az olmaqlığıdır. Məsələn: (بول) birisini bir neçə adamın arasında bulmaq (بول) çox mənasında, (بول) tap. Bu kəlmələrdə üç ayrı səslı hərfələr bir hərfə (و) yazılır. Bundan sonra çox adam bu səslı hərfələri də işlətmir. (منم منهنم) kəlməsini yazırlar (منم منهنم). Amma bizim təsəvvürümüzə görə nə qədər səslı hərfələri aşkar etsək, ol qədər yazımız asan olar...

İkincisi, türk-Azərbaycan dilinin yazısını çətin edən ərəb dilinə məxsus olan hərfələrdir (ت ط ا ع ذ ظ ض ث س ص).

Doğrudur, dilimizdə ərəb sözləri çoxdur və ərəb sözləri yuxarıda zikr olunan hərfələr ilə yazılır, amma həmin sözlər türk dilində o qədər işlənidir ki, türk sözləri kimi olubdur. Ərəb dilində bir səslı hərfin neçə nişan ilə yazılmağına səbəb odur ki, ərəb lisanında hər hərfin bir məxrəci var və məxrəcə görə hansı hərf yazılmağı məlum olur və kəlmələrin mənalari dəyişdirilir, amma o kəlmələr ki, bizim dilə qarışıbdır onlari biz məxrəcsiz deyirik. Məsələn: (سوال) kəlməsinin (س) hərfi (ثواب) sözünün (ث) hərfi kimi oxunmuyur, yoxmu? Neçün gerek (سوال) hərfilə və (ثواب) hərfilə yazıla? Hərgah türk dilində hərfin məxrəci kəlmənin mənasını dəyişdirməyinə səbəb olsa idi, əlbəttə, onda gərəkdir (سوال) və (ثواب) yazılıydı. Rus lüğətində yunan dilindən götürülmüş çox kəlmə var. Hərçənd o kəlmələrin yunan dilində yunan hərfələrilə yazılmış məxrəcləri ayrısı da, bununla belə rus o sözləri öz əlifbasıyla yazır: hətta (τ) hərfinin yerinə (т) yazılır! Hər dil belədir, hər millət çalışır ki, məxsusi dili və yazısı olsun, amma biz!

Ümid edirik ki, mərifətli əhli-qələm qardaşlarımız yazımızda olan bu müşkülətə diqqət edib yuxarıda zikr olunan nöqsanlari bir-bir yazımızdan götürələr.

Biçarə türk mollalarımızın əksəri öz dilində kağız yazı bilmir! Bununla belə, həmin mollalar özlərini əhli-savad hesab edirlər, çünki farsca yazmaq bacarırlar və ərəbcə bir az dadıblar... Eyib deyilmi? Belə olan surətdə biz türklər özümüzə türk deməyib fars deyək və

farsa yapışıb dilini və yazısını öyrənək, yainki azərbaycanlıqda qalıb öz ana dilimizi bilək...

O ana ki, sənə o dildə tərbiyə veribdir, sənə o dildə yaxşı-yamandan tanıdıbdır, sənə o dildə layla deyibdir və axırda haman o dildə Allahını tanıdıbdır! Heyif! Görəsən bu barədə fikir edən varmı? Axır sual: hansında qalmalıyıq? Hansı dil bizim ana dilimizdir? Cavab istəyirik.

Bizsə özümüzü türk-Azərbaycan tayfasından hesab edib ana dilimizə cüzi bir nəf götürməkdən ötrü osmanlı sərf və nəhvinə müvafiq bu kitabçanı düzəlttik, sərf və nəhv elmi çox çətin elmlərdən biridir və bu elm ilə məşğul olan gərəkdir bir dilin barəsində yazanda o dili yaxşı bilmiş olsun, bu dildə hünərlər göstərmiş olsun, hərçənd biz türk dilini yaxşı bilmirik və hünərlər göstərməmişik bununla belə, qeyrətli, mərifətli əhli-qələm qardaşlarımızın köməkliyinə ümid bağlayıb özümüzə bu cürəti götürdüm.

Ümid edirik ki, qeyrətli qardaşlarımız ümumi xeyirdən ötrü nəzərlərinə gələn səhvlərimizi göstərələr, ta ikiminci çapda o səhvlər olmuya. Çox xoşhal olardıq ki, diqqətlərini məktub ilə bildirələr. Bu kitabçanın axırında hər qaydaya müvafiq misallar çap olunubdur. Müəllimlər hər qaydanı şagirdlərə bəyan edəndən sonra qaydaya məxsus misalları əzbər görək yazdıralar və təhlil edələr...

HƏFTƏ FƏRYADI⁴

“Fikrinizdəki doğru dilinizdə olursa, dərinizə saman tərərlər”.

Bu sözləri də biz atalar sözü və məsəllərin cərgəsinə qoymaq istəyirik. Siz deyəcəksiniz: belə “atalar sözü” yoxdur, biz eşitməmişik. Bizim eşitdiyimiz “doğru söyləyəni doqquz kənddən qovarlar”dı ki, osmanlılarda zərb-məsəldir. Biz deyəcəyiz, nə olur əfəndim, zindəganlığımıza baxıb da vaxtın təqəzasına görə bir məsəl də biz uydursaq, böyükmü xəta olur?

Bu məsəlləri millət zəmanəyə görə təcrübə gücünə edir, gah vaxt məsəllər bir neçə millət üçün ümumi olur. Belə olan surətdə ümumi məsəlləri olan millətlərin bir şeydə bir tövr tərəqqi və ya tənəzzül tapmağına diqqət etməyə, ya bir neçə millətin xasiyyətlərinin, adətlərinin bir-birinə oxşamağına nəzər yetirmək. Məsələn: gürcü milləti ilə türklərin bir mənada olan məsəlləri çox çoxdur. Hətta rus mil-

lətinin də bir neçə məsəlləri bizimkilər ilə bir mənada işlənir. Məsələn: “Yağışdan çıxdım, yağmura düşdüm”; rus deyir: “Oddan çıxdım, alova düşdüm” [...] Nə isə, bu məsəllərə artıq diqqət etməlidir. Az söz ilə bütün millətin keçmişdə və ya hal-hazırda fikri ilə və yainki adəti ilə aşına olmaq şübhəsizdir.

İndi biz də zəmanənin təqzasına baxıb da təcrübə gücünə özümüzdən bir məsəl uydururuq. Əlbəttə, təcrübə və ya səbəb olmasa, uydurduğumuz “atalar sözü”nün mənası da olmaz, ümumi məsəl də olmaz. Məsələn, “heç kəs öz ayrına turş deməz” zərb-məsəli səbəbsiz törənməyibdir. Bu məsəlin törənməsinə nə səbəb olmağını bilmək istəyirsiniz isə, zindəganlığımıza diqqət ediniz; bir bəzzaz taparsınız mı kəndi çürümüş bezinə “çürük”dür desin? Bir baqqal taparsınız mı qurdlu pendirinə “qurdludur” desin? Bir qəssab olarmı iy-lənmiş ətinə “iylidir” desin? Bir qoca kişi taparsınız mı, cavan övrətlər hüzurunda 60, ya 70 yaşında olduğunu desin? Bir həkim, bir təbib olarmı “Mən naxoşun azarını anlamıram” deyib də qeyri həkimə azar-lısını həvalə etsin?

Xeyr, əfəndim! Hər kəsin kəndi malı, kəndi biliyi kəndisinə xoşdur. Belə də gərək olsun, mən deyə bilərmiyəm ki, mənim bezim, pendirim, ətim pisdirdi? Kim alar? Mən deyə bilərmiyəm ki, mənim altmış, ya yetmiş sinnim var? Mənə hankı gözəl rəğbət edər? Mən deyə bilərmiyəm; filan naxoşun azarı nə olduğunu bilmirəm. Təşxis edəmirəm... Birisini edəmirəm, ikisini, üçünü, sonra? Nə tövr mənə baxarlar?

Bu qədər təcrübədən sonra “heç kəs öz ayrına turş deməz” məsəli ortalığa gəlibdir. Siz elə bilirsiniz “adam adama gərəkdir” atalar sözünün səbəbləri yoxdur? Buyurunuz, əfəndim! İki il bundan müqəddəm Bakı müsəlmanlarına adam lazım deyil idi, hər gecə bir-birini öldürürdülər. “Şeytanın”, görünür, müsəlmanlara heyfi gəlibdir; müsəlmanları öz erməni qonşuları ilə yağı etdirdi: erməni-müsəlman davası meydana gəldi, müsəlmanlar dedilər: dəxi yetər! İndi adam “adama gərəkdir”. Bir-birimizi puç etməmək, gücümüzü bir yerə cəm edib, düşmənin müqabilində durmalıyıq... Bəli, bir neçə vaxt ittihad etdilər, bir-birini öldürmədilər...

İndi erməni-müsəlman davası qurtarı!.. Boş durmaqdan fayda yoxdur... İndi bizə “adam gərək deyil”... ölünüz! Öldürünüz! Sonra belə fürsət ələ düşməz, yenə başı qarışar...

Bu əhvalat bir qeyri məsəl də törədir: “Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına”.

Bəli, filankəs mənim bibim nəvəsini öldürübdür, mən onun qardaşını gərəkdir “mələdəm” deyib də başına “cürlər”, köməkçilər toplayır...

Camaatımız isə bağda, kontorlarda, mağazalarda, otaqlarda papiros, ya qəlyan damaqlarında oturub söhbət edirlər. Qatillərin “igidliklərindən” dəm vurub, axırda “nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına” məsəli ilə kəndilərini rahat edirlər... “Nə etmək? Vurma, vurulma!”

Bəli, bu sözlər ilə camaat rahat olur, fəqət keçən həftə bir yetim qızın sözlərini bu camaat düşünsə idi, yəqin ki, bədbəxt müqatilələrə bir “sərəncam çəkərdilər”.

Bu balaca yetimçə “atamı istəyirəm” deyib kişilərin gözlərinə baxırdı. Deyəsən, istəyirdi desin: “atamı “sizdən”, “siz camaatdan istəyirəm”, nahaq yerə canlar puç olur. Camaat isə bu yetimlərə cavab verməyib, başlarını aşağı salır, “ağlayır”. Nə olardı bu yetimçələr ələ-ələ verib camaatdan kəndi atalarını istəyə idilər! Bəlkə əsil günah kimdə olmağı dəxi də aşkar ola idi... O vaxt ürəkləri yanıb boş söhbət etməkdən isə “iyidlərin” qoçaqlığından, qoçuluğundan dəm vurmaqdan isə, bəlkə qeyrətə gəlib bu böyük bələdan milləti xilas edələr, bəlkə qeyri millətləri bizim üstümüzə güldürməyələr, “ağlatmayalar”.

Yoxsa ümidinizi hökumətə tutubsunuz? Ay bədbəxtlər! Yenədəmi sizə quyu qazanları tanımırırsınız? Gözünüzün qabağında olan əhvalatları görmürsünüzmü? Ya qəzetləri oxumursunuz? Ya oxuyub da anlamayırsınız? Yəqin ki, anlamırırsınız. Anlamayanda oxumağımızdan nə hasil? “Oxuduğunu söyləmə, anladığını söylə” məsəlini eşidibsinizmi? Bu çox gözəl məsəllərdəndir.

Həqiqət hal, tələbələrımız də iyirmi il “dizlərini yağır” edirlər. Anladıkları nə olur? “Şikayətmi?” Təharətmi? Rus tələbələrımız elm təhsil edirlər, axırda ana dilinin lazım olmamağınımı anlayırlar? “Yarımcılıqlar” müəllimləri kəndiləri “yarımcılıq” olmaqlarını anlamırlar? Ya xeyr “mən çox da Marksın inşasını oxumuşam. Engelsi mütalibə etmişəm, lakin anlamışammi? Onların dediklərinə əməl ediremmi? Yoxsa “müqəllidlik” edib, özümü qeyrisinə oxşadıram...

“Mancuriya Bahadırı” cənab Kuropatkin də yaponun barəsində çox oxumuşdu, hətta neçə ay səyahət edib Tokioya gedib çıxmış idi. Yaponun “gizlin” işlərini pək gözəl bilirdi, “Liliput” saldatlarını gör-

müş idi. Lakin bir şey anlamışdımı?.. Tokiodan başqa bir qeyri şeyə diqqət etməmişdi. Tokio çox xoşuna gəlmişdi. “Allah qoysa, mən rus-yapon sülhnaməsinə Tokioda qol çəkdirəcəyəm” deyib, bir də Tokio şəhərinə getmək istədi...

Yaponlar isə cənab Kuropatkini anlamayan bilib, Tokioya buraxdılar, “anlayan” bilsəydilər buraxmazdılar... İşin aqibəti göründü.

Vitte Kokovosov cənabları da dövlətin nəqdiyyə məsələsi barəsində pək gözəl oxumuşdular. Lakin anladılar mı? Vitteyə avropalılar “dirsek göstərdilər”. Kokovosov isə vətəni bir neçə ilin müddətinə satdı.

Cənab Durnovo da hüriyyətpərəstlərin proqramlarını təfsilatı ilə təlim etmişdi. Onların tələbinə cidd-cəhd edirdi. Lakin onların proqramlarını anlayıb da, köklərini kəsdimi? Yoxsa, işi yarımçıqlıq qoyub qaçdı?..

Ha!.. Bu tövr təcrübələr “oxuduğunu söyləmə, anladığını söylə” məsələ kimi atalar sözünün törəməyinə səbəb olur. İşdə “fikrinizdəki doğru dilinizdə olursa, dərinizə saman tərələr” sözlərini məsəl əvəzinə işlətmək olmaz mı? Bu sözləri təsdiq edən əhvalatlarını, ya təcrübələrimi yoxdur? Nərdən başlayaq?

İsa peyğəmbərin təvəllüdünə 424 il qalmış filosof Sokrat fikrindəki sözləri dilinə aldığı üçün zəhərləndi, fikri yolunda qurban oldu, getdi... [...] Bu səbəbə görə vətəndaşımız məşhur və fazil qraf Tolstoyu kilsədən qovdular, tərdd etdilər.

Zəmanə filosofu xristianlara nə yamanlıq etmişdi, ya edir?

Lev Nikolayeviç 1861-ci ildən bu günədək xristianları daha düz yola dəvət edir, “Siz əsil xristianlığı puç edirsiniz, İsanın sözlərini anlamırsınız” sözlərini yazır isə də “xristian hamiləri” ona “kafər” deyirlər...

Hörmətli qraf axırda “Mənim məzhəbim nədən ibarətdir” ünvanlı bir gözəl kitab yazıbdır.

Qrafın əqidə cəhəticə hamı əfkarı bu kitabdadır, din və məzhəb barəsində, xüsusən xristianlıq barəsində gözəl mətləblər həll edir. “İslam öz ehkamına tabe olanlara müəyyən bir yol göstərdi, lakin “xristian hamiləri” nə qoydular? İsanın dininə təğyir verib, özlərindən təzə din düzəldilər...” Görəsən, cənab qraf belə mətləbləri yazıb islamın bir müəyyən yol qoymağını biz islamın əməllərinə baxıb yazır, yainki Quran, məscidi nəzərindən keçiribdir, elə də gərək olsun,

yoxsa hal-hazırda bizim əməllərimizdə nə bir islam nişanəsi var ki, onu görüb belə islama qüvvət verən bir mətləb yazsın?

İndi bir yaxşı fikir ediniz: Pobedonosevlərin ağalılıq vaxtlarında ilminskilərin, çerevanskilərin islamdan xristianlığa dəvət edən vaxtlar hörmətli qraf bu fikirlərini dilinə alıb “xristian” hamilərindən nə gözləyə bilərdi? Bizim təsəvvürümüzə hələ yaxşı qurtarıbdır... Biz biçarə “üç cüt, bir tək” oxumuşların da canları hələ yaxşı qurtarır. Biz fikrimizdəkini dilimizə alanda üzümüzə lənətlər yağır, canımız belə qurtarır. Nə etmək? “Bu, lənət” Tripovların patronlarından, durnovların qazamatlarından yaman deyil ki, bu “vətən hamiləri” hüriyyəti boğdularsa, siz “islam hamiləri” də fikrimizdəkini dilimizə alanda boğursunuz!

– Yox, cənab “islam hamiləri!” Siz zəmanəyə uyuşdunuz, siz yüz illər ilə islamı qaranlıqda tutmuşdunuz, siz islamda olan azadliyi bilmərrə basdırmışdınız... İndi bəsirət gözü ilə dörd ətrafınıza baxınız. Özgə bir aləmdir, özgə bir zəmanədir! Nə əcəb, indi zəmanəyə uymursunuz?

Heç olmaşa, hal hazırda Tavriçeski zalda Rusiya dumasının üzvlərindən ibrət götürünüz, qulaq veriniz, nələr söyləyirlər, nəyəyə getmək istəyirlər. Bu gözəl nitqləri hələ “Duma” da söyləyirlər, “parlament” olsa nələr söylənərdi! Əcəba!

Təəccüb etməyiniz, əfəndim! Bəli, parlament olsa, qeyri sözlər eşidərdiniz “Parlamentlə” “Duma”nın təfəvütü çoxdur, əfəndim! “Parlament” “parl” sözündən firəngcə “söyləməyə” deyilir? Parlament, yəni söylənən yer. Bir yer ki, orada hər nə dərdin, fikrin olsa, açıq söyləyə bilərsən... Fəqət “Duma” sözü rus lisanında “fikir” deməkdir.

Yəni, nəyin barəsində və nə tövr fikir etməyə ixtiyarınız var, heç kəs mane olmaz. Lakin “fikrinizdəkini dilinizə alsanız, dərinizə saman tərərlər...” Duma parlament olmağına hələ çox qalıbdır... Çoxmu qalıbdır, azmı qalıbdır, işdə bir məsələ daha!..

HƏFTƏ FƏRYADI⁵

Keçən həftə “atalar sözü” barəsində söhbət edib də “artıq tamah baş yarar” məsələni buraxmışdım. Buraxmağımın səbəbi “tamah” sözünü yaxşı anlamamağım olubdur. Açıq söyləməli: bu vaxtadək mən

elə bilirdim ki, “tamah”, “xəsislik” və “qənaət” bir mənəli sözdülər. İndi bilənlərdən sordum: mənə bəyan etdilər...

Mən fikir edirdim, bu sözlər bir-birini doğurur: məsələn, qənaət xəsislik, xəsislik tamah doğurur... İndi anladım ki, hamısını bir mənada işlətmək olmaz və bir-birini heç vaxt doğurmur. Bundan müqəddəm “mən” kəndi hərəkətlərimə diqqət edib də fikir edirdim məndə hər cür sifət var: mən özümü qənaətkar bilib də deyirdim: bu sifət məndə artarsa, mən xəsis olaram, xəsislik sifəti artarsa, tamahkar olaram... İndi görünür ki, mən səhv anlayırmışam: məndə ancaq qənaətlik sifəti var imiş. Qeyri yaman sifətlər yoxmuş... Mən çox şad oldum. Bundan sonra heç kəsin ixtiyarı yoxdur mənə tamahkar desin. Həqiqət, bir diqqət ediniz: görünür məndə bu yaman sifətlərdən taparsınızmı; məsələn: “mənim evimdə məriz var, qış vaxtı könlünə qovun düşübdür! Qış vaxtı qovunun biri iki manat! Mən bazara gedib qovun almaq istəyirəm. Bir qovuna iki manat tələb edirlər! Yox, “mən” iki manat qovuna vermək istəmirəm, bahadır. Bazarı başdan ayağadək gəzirəm, ucuz qiymətə almaq istəyirəm. Axırda bir dükanda bir “balaca” əzilmiş qovunu 50 qəpiyə alıram. Qovun bir balaca “əzilmiş” olursa, nə eybi var? Məriz hamısını yeməyəcəkdir ki, bir dilim yedi bəsdir. Dilim də olmasa bir qanc olar ki, tamamdır.

Ya xeyr, haman mərizə aptekxanadan tələsik dərman aparmaq lazımdır. Mərizə dərman çox lazımdır. Evə faytonla getmək lazım gəlir. İndi nəyə baxarsınız fayton rezinli olubdur. Bunlar da qanunla 20 qəpik verəndə donquldanırlar. Həmi 20 qəpik verim. Həmi donquldansın! Xeyr, mən rezinli faytona minmirəm, rezinsiz arayıram. Axırda, tapıb soruram: filan küçəyə neçəyə aparacaqsan? “Özünüzmə məlumdur hacı” deyib də səni dəvət edir. Yox oğlum, doğru mənə məlumdur: qanunla 20 qəpikdir, lakin 20 qəpik versəm rezinli faytona minərəm... Səninki rezinsizdir. Ona görə 15 qəpik verərəm. Görürsən, faytonçu razı oldu...

İndi buyurunuz görək “mən” üç sifətdən hankına layiqəm. Mənə xəsis, yainki tamahkar demək olarmı? Xeyr, əfəndim! Heç vaxt bu yaman sifətləri mənə calamağa ixtiyarınız yoxdur. Tamahkar o adama deyərlər ki, bir şey özündə bol-bol olduğu halda, haman şeyi qeyrisində görəndə onu da öz əlinə keçirtməyə cidd-cəhd etsin. Xəsis o adama deyərlər ki, paranı para üstə qoyub da insana ən lazım olan şeylərdən kəndisini məhrum etsin... Buyurunuz, əfəndim: mən kimin şeyini əlindən aldım? Ya hankı şeydən kəndimi məhrum etdim? Mə-

nim anladığıma mənə ancaq qənaətli demək olar... məndən olsa konkaya minəndə danışmaq lazımdır. Məsələn: insafdırmı ki, vağzaldan Bayılova bir şahı, birja olan yerdən qubernatorun evinədək də bir şahı? Çox da mən milyonçuyam! Çox da mənim alış-verişim qubernator ilədir!.. Çox da mənim yoldaşlarım “əbəs” yerə milyonlar xərc edirlər... belə hərəkətə siz nə ad qoyursunuz? Məni siz tamah-karmı hesab edirsiniz, yainki qənaətli? Əlbəttə, qənaətli! Qənaət lazımdır. İnsan gərək son gününün fikrində olsun “mən oğul-uşaq sahibiyəm, nəvəm, nəticəm olacaqdır. Bəlkə oğlanlarım arvad “çox” aldılar. “Çoxarvadlıların uşaqları da çox olur!.. Mən qoyduğum mal və dövlət bəs etməsə “biçərə” nəvələrim, nəticələrim nə edəcəklər? Qasım yerinə Mixayil, Səkinə yerinə Marfa meydana gəlsə, mən o dünyada nə cavab verəcəyəm... Yox əfəndim, siz nə istəyirsiniz söyləyiniz, lakin “mən” anladığım böylədir, qənaət, qənaət etmək! Hər kəs də “qənaət” sözünü “tamah” sözü ilə qarışdırsa, yəqin ki, cənab Nemətulla əfəndinin “lüğətindən” xəbərdar deyil. Həqiqət, hər bir “lüğətə” baxmalıyıq. Xüsusən bizim ədiblərə bu vacibdir. Bunlar kitablar, məqalələr yazırlar. Xalqı düz yola dəvət edirlər. Lakin kəndiləri düz yoldan kənar olurlar. Oxuyanlara deyirlər: tənbel olmayınız, işləyiniz, özləri isə tənbellik edib “Nemətulla” əfəndinin “lüğətinə” heç baxmırlar ki, “tamah” ilə “qənaət” sözünə fərq qoysunlar. Haman tənbellərdən biri də mənim çox yavuş rəfiqim, “Tamahkar” komediyasını yazan S.A.-dır. Çox da rəfiqimdir, çox da millət yolunda işləyən qeyrətli cavanlarımızdandır! Mən haqq sözü gizlədəcəyəmmi? Yox əfəndim, istər rəfiqim məndən rəncidə olsun, istər olmasın mən tutduğum iradı açıq söyləyəcəyəm. Rəfiqim bir gözəl komediya inşa edib gözəl dil ilə, gözəl məqsud ilə! Lakin rəfiqimiz bircə “səhv” etməklə kəndi inşasını korlayıbdır. “Səhv” beş-altı olsa idi, sözümlə olmazdı, çünki komediyalarımızda səhvlər çoxdur. Kimdir onlara diqqət edən, qulaq verən?.. Lakin bircə səhv ilə komediyanı korlamaq insafdan kənar işdir. Xeyr, görünür, rəfiqimizin meydana gətirdiyi “Hacı Murad” ilə ədavəti var imiş! Xülasə, nə isə biçərə Hacı Muradı “nahaq yerə” biabır (biabru) edibdir, ona “qənaətli” deyəcəkmış “tamahkar” deyibdir! Böylə də böyük “səhv” olarmı? Tutilim ki, Hacı Murad əfəndi ilə qərəziniz var idi, biz tamaşaçılar nə günahın sahibiyiz: nə səbəbə “qənaət” yerinə “tamahkar” sözünü bizə təlim edirsiniz?

Yox əfəndim, Hacı Murad sizi suda çəkməsə də, mən çəkəcəyəm: qoy oxuyanlar bizim mirovaylarımız olsunlar, gərək kimin sözü haq-

dır: bəli, biçərə Hacı Murad bir yetimin pulunu alət edib dövlət sahibi olubdur; yetimə isə heç qulaq asmayı, pula qənaət edir; evindəki qızına həmçinin... böyük dövləti olub da “soğan çörək” və “quru balıq” ilə dolanı, yəni qənaət edir. Pulları, qızilları, qaş-daşları sandıqlara yığıb gündə neçə dəfə açıb seyr və tamaşasından ləzzət alır; hər açanda sandığa gərəkdir bir şey artırsın. Oradan götürməyə ixtiyarı yoxdur. Çünki qənaət edir. Hacı Muradın bacısı yaman gündə şəhərə gəlib qardaşından kömək istəyib deyir: qardaş, sən razı olma ki, iki yüz manatdan ötrü sabah sənin bacının paltarları bazarlarda satılsın, Hacı Murad bacısına rəhm etmir, biçərə arvad gözləri yaşlı, ürəyi dağlı, kor-peşman kəndə qayıdır, bacısının paltarları bazarlarda satılacaq, satılmayacaq, uşaqları acından qırılacaq, qırılmayacaq böylə işlər ilə Hacı Muradın işi yoxdur. Hacı Muradın borcu o idi ki, sandıqdan iki yüz manat çıxmasın, çünki qənaət lazım idi. Qızını sevdiyi adama verməyib bir qoca, zəngin mülkədara verir, çünki haman mülkədara pul borcludur! Qızını verir ki, kürekəni bərcədan keçsin, sandıqdan pul çıxartmasın, çünki qənaət etmək lazımdır... Nökərini 7 il işlədib haqq vermir, qovluyur, çünki pul versə yığıdığı pul əskilər, amma qənaət gərəkdir olsun. Bəli axırda evi viran olur... Qız sevdiyi oğlan ilə qaçır... Pul da oğurlara nəsib olur, çünki qənaət edirdi...

İndi bir yaxşı fikir ediniz, bu Hacı əfəndiyə xəsis və ya tamahkar demək olarmı? Xeyr əfəndim! Qənaətli biz deyəriz, inanmırsınız, buyurunuz, bu sifətləri təkrar edə-edə Naberejninin bu başından o başnadək gediniz, sorunuz, böylə bir Hacıya nə ad qoymaq olar “tamahkarmı”, ya “qənaətlimi?” Mən özüm şahidəm: bu komediya oynandıqda, zənginlərimiz Hacı Muradın “gözəl” sifətlərini görəndə “pay atonla”, belə də tamahkar olarmı?... deyib çox təəccüb edirdilər. Haman saatlarda gəlib təvəqqe ediniz, filan ağa! Bir yetim var, küçədə qalib acından ölür, yəni ümumi millətin xeyrindən ötrü pul yığımaq lazımdır, deyər ki, üstümdə xırda pul yoxdur, yüzlükdür. Hər saatda başını pozmaq olmur... Qənaət etmək lazımdır. Xülasə, hər kimdən istəyirsiniz sorunuz, heç kəs deməz ki, bu sifətlər “tamahkar” sifətidir... Böylə olan surətdə rəfiqimizdən təvəqqe olunur ki, haman komediyanı “burada” oynayanda adını “qənaətli” qoysun. Qeyri yerdə oynayanda “tamahkar” qoysun... bizdə “tamahkar” yoxdur, əfəndim nə etmək? Güc ilə tamahkar Hacı yaratmaq olmaz ki, siz qərəz ilə bizim zavodçulara da, paraxodçulara da “xəsis” adı qoyacaqsınız. Ondən ötrü ki, yersiz cavanlarımıza qulluq vermirlər...

İndi ona qədər darülfünunlarda oxuyan müsəlman tələbələri Bakıda sakındırlər. Bu şəhəri hümmətli, həmiyyətli bilib gəliblər. Fikir ediblər ki, Bakıda müsəlmanlar ayılıblar, millət dərdinə qalırlar. Bu fikir ilə gəlib indi neçə aydır işsiz-gücsüz oturublar. Hər kəsə deyirlər, cavab alırlar: kasadlıqdır əfəndim, iş yoxdur, qənaət etmək lazımdır...

Əcəba!

Bizim hər işimiz tərsdir. Qeyri millətlərin cavanları, tələbələri kəndi adamlarını yaxşı tanıyırlar, xasiyyətlərini bilirlər. Bizimkilər yox. Qeyri millətlər kəndi tələbələrində gələcəkdə millət hamisi kimi baxırlar, tələbəkəndə onlara kömək edir, elmlərini tez tamam etməyə ciddi-cəhd edirlər, bizim tələbələrə qeyri nəzər ilə baxırlar... Bunlar, böylə fikir edirlər: bu tələbələr elmlərini qurtarandan sonra namaz qılmayacaqlar, oruc tutmayacaqlar... bu əməllər də olmayanda millətə necə kömək edəcəklər, etməyəndə indi biz niyə kömək edək?.. Necə ki, gəliblər, elə də kəndi vətənlərinə getsinlər... Bicarə tələbələrımız əlləri boş, boyunları çiyinlərində Bakıdan naümid qayıtmağa hazırlaşırlar. Gedirsiniz, gediniz, yoldaşlar, bir də Bakı adı gələndə biliniz ki, Qafqazda belə bir “hümmətli, həmiyyətli” şəhər yoxdur. Gedib də düşmənçiliklə deməyiniz Bakıda tamahkarlar, xəsislər çoxdur. Xeyr əfəndim, belə deyərsiniz isə biz sizə həməvaxt bərəks cavab verəcəyiz. Çünki bunlara heç vaxt tamahkar, xəsis demək olmaz; bir şəhərdə ki, Rusiyadan gələn “ac arvadlara” gecədə minlər xərc olunsun, insafımıdır belə şəhərin adamlarına “tamahkar”, “xəsis” deyəsiniz. Yox əfəndim, heç vaxt qərəz ilə iş görməyiniz! Xülasə, demək istəyiriz bizim şəhərdə tamahkar, ya xəsis tapılmaz, qeyri şəhərlərdə olmağını bilmirəm. Odur, Qarabağdan “Əhlikasibeyi-Şişə” şəhadətlik verir ki, orada tamahkarlar tapılır; məsələn, cənab Hacı Şirin deyirlər çox tamahkar adamdır, onun oğlunun pullarını, malını aşırıb heç kəsə də hesab vermək istəmir... Kim bilsin, bəlkə bu əhvalatı da qərəzlə yazıblar... Ya xeyr. Ağdaşdan xəbər verirlər guya Popova tamah güc gətirib çayına “ağ ağü” qarışdırır... Böylə olmuş olsa, faytona 15 qəpik verən dostumuz indi evdə deyir ki, dəxi bizim evdə çay da içmək olmaz, çünki çaydan ağü çıxır. “Qənaətkar”lar üçün yaxşı səbəb tapıldı...

Mənim təsəvvürümə, hər yazılmış xəbərə inanmaq olmaz. Çox da Qarabağda Hacı Şirinin barəsində yazırlar, çox da ağdaşlı müxbirimiz Popov çayına “ağü” qarışdırır yazır!

Lakin inanmaqımı!

Bu günədək “biçarə” Stesselə tamahkar adı qoyub tövrlü sözlər yazırlar. Kimi deyir: “Məzkur bahadır” Port-Arturu satdı, kimi deyir: qoşunun azuqəsi qurtarmışdı, ona görə Port-Arturu yaponlara “tapşırıldı”, bunlar hamısı sözdür. Qərək ilə yazırlar. “Port-Artur Bahadırı”nı bədnam etmək istəyirlər... Doğrudur, yaponlar Port-Arturda bir aylıq azuqə tapdılar, cənab Stesselin on altıya qədər böyük, ağır sandıqlarını kəndisinə tapşırtdılar... Lakin demək olurmu Port-Arturun verilməyinə Stesselin “tamahı” səbəb oldu?.. Kuropatkinin 2 milyon pulunu eşidib ona da “tamahkar” dedilər... İndi bizim vəzirlər də “tamahkardırlar” deyirlər, çünki Dövlət Duması onları qulluqdan kənar etmək istəyir, onlar istəmərlər və haqları da var. Vətəni başına qoymaq olmaz ki, Avropanın pulu ilə xəzinəni zəhmət çəkib doldurublar. İndi haman pulu “yərbəyer” etmək istər, yoxsa yox? Hərgah bu vəzirlər həqiqət tamahkar olsaydılar, gözlərini haman milyardlara tikşəydilər, yəqin ki, Durnovo, Vitte İrana getmək istəməzdilər. Həlbuki rəfiqimiz “Molla Nəsrəddin” xəbər verir ki, bu alicənablar İrana təşrif aparacaqlar... Yay yavuşlaşmağına görə görünür, İranın nəqliyə məsələsini həll edəcəklər... Bu xəbər doğru isə Durnovonun, Vittenin düşmənləri söz uyduracaqlar... Durnovonun, Vittenin İrana getməklərinin əsil səbəbi İranın vəzirlərindən “tamah” elmini təhsil etməkdir deyəcəklər...

Nə zərəri var? Elm nerədə tərəqqi tapmış olsa, oraya təhsilə getmək vacibdir. İran vəzirləri qeyri elmlərdə zəif olsalar da, “elmi-tamahda” cəmi Avropaya dərs verənlər nəinki Durnovo, Vitte kimi-lərinə... Hal-hazırda İranda açılan universitetlərə Avropa professorları dəvət olunacaqlar... Fəqət İran bir “elmi-tamah” darülfünunu açsa, kəndi professorları kifayət edər...

MÜSƏLMAN MÜƏLLİMLƏRİ⁶ YIĞINCAĞI MÜNASİBƏTİLƏ BİR NEÇƏ SÖZ

Bir neçə ay bundan müqəddəm Qafqaz qəzetlərinin yazmağına görə belə məlum olurdu ki, cənab Katolikos milli erməni müəllimləri üçün bir yerə yığılıb ictimai (syezd) etməyi vacib bilibdir. Bu ictimadan məqsəd Qafqazda erməni müəllimlərinin bir müəyyən vaxta Eçmiadzinə cəm olub məktəblər barəsində öz təsəvvürlərini söyləməkdir. Bu məclisdə ümumi bir proqramma düzəldib zamanənin

təqazasına görə hərəkət etmək istəyirlər... Erməni milləti, xah ruhaniləri, xah camaatı ibtidai olan kəndi millətinin xoşbəxtliyini məktəbdə görüb, onun hər cəhətdən tərəqqi tapmağına böyük qeyrət və hümmət göstərirdilər. Məktəbdən məhrum olan kənddə öz xərcləri ilə məktəblər açıb, bu əmr üçün dövlətə müraciət etmirlər. Məktəblər ermənilərin öz əllərində olub, istədikləri qayda-qanun ilə dərs verirdilər. Ana dilini uşaqlar üçün vacib bilib, bu barədə böyük tərəqqi göstərmişdilər. Müəllimlərə artıq hörmət edib, onların hər cəhətindən dərdlərinə əlac edirdilər. Müəllimlər isə camaat tərəfindən artıq mehribanlıq görüb, öz işlərinə can yandırırdılar...

İndi cənab Katolikosun fikri ilə meydana gələn ictimai milli məktəblərin daha ziyadə tərəqqi tapmağına səbəb olacaqdır...

İndi biz kəndi məktəblərimizin barəsində nə söyləyə biləriz? Ya ruhanilərimiz, ya camaat tərəfindən lazım olan həmiyyət, hümmət görürdümü? Bir neçə şəhərdə iki cüt bir tək şəhər xərcinə açılan məktəblərimi nəzərə alıb təsəlli tapacağız? Yox, əfəndim, bu barədə heç bir şey söyləməməli... Fəqət qeyrilərinə baxıb da dərsi-ibrət almalı! Vaxt keçibsə də, ittifaq edib qabaqda gedən qonşuları elm və fənddə, sənətdə təqib etməli, yüyürüb onlara çatmalı! Yoxsa getdikcə qaranlıqda qalıb işlərimiz fəna, özümüz xar və zəlil olacağız. Başımız hər nədənsə vurulan toppuzlara əcəb davam edir.

İndi üzümüzü ruhanilərə, hatəmlərə, ədiblərə və hamı oxumuş-larımıza tutub deyirik: Bakı müsəlman müəllimləri avqust ayında Bakıda Qafqazda müsəlman müəllimləri üçün syezd düzəltmək fikrindədirlər. Bunlar bir yerə yığılıb dərdləşəcəklər, bir-birilə qovuşacaqlar. Ümumi bir proqramma düzəldib, ittifaq ilə iş görəcəklər... haman məclisdə millətin ümumi qüsurlarını diqqətə alıb, dərdimizə əlac arayacaqlar...

Bu gözəl fikirləri əncama gətirmək üçün camaat tərəfindən hümmət, həmiyyət və qeyrət lazımdır. Ruhanilər bu barədə vəz gərək etsinlər. Köhnə ata-baba məktəblərində təzə qayda ilə (üsuli-cədid ilə) dərs verməyə məktəbdarları vadar etsinlər. Hər şəhərdən, hər kənddən Bakı ictimainə heç olmasa bir məktəbdar göndərsinlər.

Zənginlərimiz pul ilə kömək gərəkdir etsinlər. Kasıb müəllimlərimiz çoxdur, ya Bakıya gəlməyə və yainki Bakıda syezdin axırınadək keçməyə qüvvələri kafi deyildir. Bu barədə kömək etməklə, laməhala, hər şəhərdən və hər uyezddən bir müəllim gəlsin, tainki syezdin fikir və qərarı Qafqazın hər tərəfində intişar tapsın...

– Mühərrirlərimiz və qeyri oxumuşlarımız bu barədə kəndi fikirlərini qəzetlərdə yazıb, sizin üçün lazım gələn məlumatı izah etsinlər... Xülasə, hər kəsin qüvvəsi nəyə çatırsa, əlindən nə gəlırsə dərc etməsin gərək.

HENRİX İBSEN⁷

“Yaşamaq, diri olmaq ağıl və qəlb vasitəsilə qaranlıqın qüvvələri ilə mübarizə (qovğa) etmək deməkdir”.

“İbda etmək! – insan öz nəfsini təhti-mühakiməyə almaq deməkdir” (İbsen).

Nə dərin, gözəl və həkimanə sözlər! Zindəganlıq-həyat nə olmağını keçmişdə filosoflar, şairlər tövrbətövr həll ediblər: kimi “Həyat daima bir müharibədir”, deyibdir, kimi “Həyat mənasız bir şeydir”... kimi “Həyat məhəbbətdir” yazıbdır... Xülasə öz fikrini bu barədə bir ayrı cür söyləyib, rüzgarın sədəmələrinə görə kəndi heyisiyyətlərini ifadə edibdirlər... Fəqət “Həyat aqlın və ürəyin gücü ilə zülmətdən xilas olmaq olub və insan özü öz üstündə təftişçi bulunmaq və öz nəfsini məhkəməyə çəkmək gərəkdir” bu sözlər nə qədər dərin və mənadar olmağını düşünəlim!

Bu gözəl fikirlərin sahibi Henrix İbsen ümum Avropanın, xüsusən Norvegiyanın bəzəyi olub, zəmanə filosofu hesab olunur idi. Və ümum ədəbiyyat aləmində işıqlı bir böyük çirağ olub yanarkən bir neçə gün əqdəm söndü... Doğru, bəqası olmayan bir bədən fənaya uğrayıb axır qara torpağa nəsib oldu, lakin onun gözəl fikirləri, mənalı və nüfit sözləri getdikcə intişar tapıb nıknamın baqi və ziyadə qalmağına bais olacaqdır...

Henrix İbsen Norvegiyada 1828-ci ildə təvəllüd tapıbdır. Mütəvəffinin bioqrafiyası, tərcümeyi-halı çox qısadır: 16 sinnində aptekxana mütəllimi olubdur. 20 sinnində, yəni 1848-ci ildə Almaniya başlanmış inqilabın seli bu cavanın inqilabiyun-amiyun firqəsinə sövq etdi. Bu gündən tibb elmini təhsil edərkən beynindəki gözəl fikirləri, ürəyindəki dərdləri balaca komediyaları ilə ifadə edirdi. Azad fikirlərini vətəninə aşkar söyləməyə ixtiyarı olmayıb diyari-qürbətdə Avropanın qeyri şəhərlərində sakin olardı. Vətəninədən iraq düşüb onun bəresində olan fikirlərini aşkar yazardı. Vətəndaşlarını hürriyyəyə dəvət edib, onları müstəqil “hörümçəklərdən” xilas etmək istərdi.

Henrix İbsenin sərgüzəşti və qayeyi-həyatıyyəsi onun öz əsər və təsnifatındadır! Bunların çoxunda başqa bir adla özünü meydana çəkib kəndi halını vətənə, insaniyyətə dair təsəvvürünü məzkur əsərdə bəyan edir. Əsərlərini komediya və drama qaydası ilə yazıbdır. Bunların ən məşhurları: “Doktor Ştokman”, “Çöl ördəyi”, “Qedda Qobler” və s. rus dilinə dəxi tərcümə olunubdur. Ümid olunur ki, müsəlman dillərinə də tərcümə edirlər!..

Yazdığı inşaları artıq diqqət edib bir kəlmə, ya istehza və ya bir mətləb əbəs yerə işlətməyibdir. Henrix İbsen zamana müəllimi olub, qarelərini həməvaxt doğru yola dəvət edirdi. Əsil məqsədi insanın əxlaq və ətvarını düzəltmək olub, onu nəfsinin üstə ağa etməyə çalışır idi ki, bu növ məslək, ehkam və fəlsəfeyi-islamiyyəyə dəxi müvafiq gəlir!..

İbsen sidq və həqiqəti həsənətin ən əlası hesab edirdi.

Demək olar ki, Henrix İbsen fəlsəfə və hökmiyyəti cəhətilə rus ədibi-kamili Lev Tolstoy bir dərəcədə hesab olunur. 80 sinninə yetişib bir piri-salxurdə olduğu halda ürəyi daim bir növcəvan ürəyi kimi zərbə edirdi. İnsanın xoşbəxtliyini mütləq hürriyyətdə görür idi... Xüsusən arvadların hüquqi-insaniyyətləri tərəfdarı olub, onları zükurun nəzəri həqarətkarənələrindən və narəva müamülatlarından xilas etmək təriqi tutmuş idi. Əsasında qabili-zaval olan şey zail oldu. Fəqət onun ruhi-mənəviyyəsi və gözəl əsərləri baqi qalıb insaniyyətə yol göstərən çıraqlardan biri oldu... Buna şübhə yoxdur.

HƏFTƏ FƏRYADI⁸

Nerədədir bir elə aləm ki, hamı bir fikirdə, bir qanacaqda olsun? Bir padşahlıq, bir şəhər, bir kənd, ya bir cəmiyyət fikrinizə gətirə bilərmisiniz ki, orada bir fikirdə, bir qanacaqda olsun? Mən ha fikir edirəm, bir şey çıxmır. Hikmət ilə gərək belə bir aləm olsun, çünki dəhr hamı üçün birdir, hamıya bir nəzər ilə baxır, hamı ondan istədiyi qədər nəfbərdar ola bilər, fəqət dörd ətrafımıza baxıb dolanacağımızı nəzərə aldıqda belə bir aləmdən əsər görünmür. “Heyhat! Belə bir aləm olursa, nə gözəl olurdu!” Deyəcək olursunuz ki, biz sizə bərəks olacağıız, sizi dəhrin düşməni hesab edəcəyiz. Yox əfəndim, belə bir aləmi arzu etməmək!.. həqiqət hal, bir dürüst diqqət ediniz: hamı qo-

yun sürüsü kimi bir fikirdə, bir qanacaqda olursa. dolanacaq mı qalır? Heç bir vaxt! Belə olursa vəzirlər, sudyalər (ədlıyyə hakimləri) dəvə vəkilləri, prokurorlar (müddəyi-ümumiyyələr) təbiblər, müəllimlər və incinarlar (mühəndislər) ya qeyriləri nərədən dolanacaq etsinlər? Təəyyüslərini nə ilə təmin etsinlər? Xeyr, heç mümkün olan şey deyil, fikirlər, qanacaqlar gərəkdir bir-birinə zidd ola ki, iş də ola, iş olan surətdə cibə də bir şey girər. Mən bilsəm ki, oğurluq yaman işdir, haman sənətə məşğul olarammı? Olmayan surətdə sudyanın, ya vəkilin mənimlə nə işi? Qeyri işlər də buna görə. Xeyr, qanacaqlar, fikirlər bir-birinə müxtəlif gərəkdir olsunlar. Sözü müzə qüvvət vermək üçün min-min misallar söyləməyə hazırız. Buyurunuz: Gəncədə ruhanilər üçün yeni üsulla mədrəsə açılır, lakin pul yoxdur. Hörmətli hacılarımızdan biri bu barədə belə bir fikirdədir: ruhanilər millətə lazımdırlar. Fəqət indi ruhanilərimiz yaman haldadırlar, divarın o tərəfində olan şeyləri görmürlər, millət nə ilə tərəqqi etməyini bilmirlər, ona görə vaxtında zəmanəyə müvafiq, millətə lazım olan qulluğu etməyi bacarmırlar. Bacarmırlar deyiriz də, elə bilirsiniz istedadlarımızı yoxdur? Qabilmi deyillər? Xeyr, əfəndim! Pək gözəl müstəid, qabil ruhanilərimiz ola bilər, fəqət bünövrə gərəkdir ola, lazım olan tədris və təlim gərəkdir ola. Bunlara andırmaq ki, bir elmi-ilahi ilə dərdimizə əlac tapmaq olmaz. Belə olmuş olsaydı peyğəmbərimiz (... Qurani-məciddə hər şeydən xəbər verməzdi. Mən bilmirəm, ruhanilərimiz özləri təsdiq edirlər ki, Quranda o elm yoxdur ki, ona işarə olunmasın. Həqiqət belə işə görünür, peyğəmbərimiz (...). bunu lazım bilibdir ki, əhadisi-şərifləri ilə bəyan edibdir. Lazım olmayan şeyləri nə Allah buyurardı, nə də cənab peyğəmbərimiz xəbər verərdi. Bəzi möhtərəm ruhanilərimizin rəyinə görə elm tək elmi-ilahidən ibarət olunsaydı, bütün Quranda ancaq rəbbimizin zati-pakini təlim verərdi. Nəyə lazım idi, qulları azad etmək? Ya ümumi millət işində camaatla məşvərət etmək? Bu məsələnin üstə indi 20-ci qərində qələmlər sınırlar, minlərcə, bəlkə yüz minlərcə kitablar yazılır, fikirlər yorulur, beyinlər çatlayır, canlar tələf olur, üsuli-idarə, şəkli-səltənət, səltənətlər dəyişdirilir! Hər şey təbdil olunur. İndi əcnəbilər bu məsələni həll edib də “sosiologiya” elmini araya salıblar nəyə lazım idi gündə beş vaxt namaz qılanda əllərini, üzünü, ayaqlarını yumaq? Donuzun və bir para heyvanların ətinə yeməmək? Ya onlara əlin dəydisə, əlini yumaq? Ya güşul? Bunlar hamısı Allahdanmı ötrü qoyulubdur? Yainki

insanın özündən ötrü? Bunlara Allahınmı ehtiyacı var, yainki insanın? Tək insanın ehtiyacı var isə, indi bu məsələləri əcnəbilər toplayıb da gigiyena, yəni hifzü səhhət adında bir elm ortalığa çıxarıblar!.. Nəyə lazım idi, deyə ata öləndən sonra onun malını, pulunu yetimlərə nə tövr qismət etmək? Ya ər öləndən sonra arvadın ixtiyarını bilmək? Ya bir adam adama zərər yetirdi, onun əvəzinə nə etmək? Bunlardamı Allah üçündür? İnsan üçün isə indi əcnəbilər “Yuris prudensiya” (elmi-hüquq) adı ilə elm müəşirətin böyük bir şöbəsinə tərəqqi və rəvnəq verib bunun üçün şəşəli məktəblər açırlar.

Bu növ məsələlər bir deyil, iki deyil, yüzlərcə, minlərcədir. Hənsını söyləyək? Qanun qoyan ömrünü belə məsələlərə sərf edibdir. İndi nə etmək ki, bu məsələlərin üstə bir pərdə salmışıq, bunları qovmuşuq, zahirdə qalan bir elmi-ilahi olub şəkkiyyatda onun zili. Heyfa ki, bu elmdən də bəzimiz mənim kimi bibəhrə qalmış dürüst anlamamış, bibəhrə qalmayanlar da zikr olunan fikirləri cənab Hacı nəzərdə tutub yeni ruhanilər üçün açılan mədrəsəyə ianə verir, 5 min manat göndərib də kəndi kəndinə fikir edir: mən istədiyim ruhanilər haman mədrəsədən qurtarıb yüz illər ilə gizlənmiş həqiqəti meydana çıxarıcaqlar. Çıxarıb da hal-hazırda “din hamilərinin” bəzi əfkarını batil edəcəklər, batil edib də milləti ağır zəncirdən xilas eləcəklər.

Bəli, bu Həcinin qanacağı belədir. İndi qeyrisinin qanacağına baxalım: qeyrisi fikir edər: bu sözlər boşdur, dünya üçündür. Biz axirəti gərəkdir nəzərdə tutuq. Filan axund buyurur: mən gecə-gündüz ömrümü məscidlərdə keçirirəm. Dünyamıza dair elmlərdən mən bir şey eşitməmişəm. Axund lazım bilsəydi vəz edərdi. Mən bunu anlamışam ki, bu dünyanın axırı yoxdur, özümüzü axirətə hazırlamalıyıq. O da ibadətlə olar. Mən də axund buyurduğuna əməl edib ibadətə məşğulam. Mənim nə borcum mədrəsə açırlar, ya yox. Ondan savayı bu mədrəsədən çıxıb “müqəddəs” olamaz, Xorasanda, Nəcəfdə gərəkdir oxumaq ki, ehkami-ilahini “yaxşı” anlayasan.

Buyurunuz, iki bir-birinə bərəks fikir, qanacaq! İndi bir dürüst diqqət ediniz: hamı əvvəlinci Hacı qanacağında olsa idi, məzkur mədrəsəni açmaq lazım deyil idi. Elə də hamı ikinci Hacı kimi “qanacağı” olsa idi, yenə də mədrəsə açılmayacaq. İndi aşkar oldu ki, iki bir-birinə zidd fikir, qanacaq ortalığa iş gətirir. İstəyirsiniz doğrusunu biləsiniz, bugünkü felyetonu yazmağa da səbəb bir-birinə bərəks qanacaq olubdur.

Bu günlərdə baş mühərririmizə Vladiqafqazdan H.İ. tərəfindən bir məktub gəlir. Cənab H.İ. bizim əhliqələm yoldaşlardan birini artıq tərif edib, axırda yazır: “Qarelərdən təvəqqe olunur ki, filan cənabın məsələlərinə artıq diqqət olunsun... Nəinki sözlərinə, hətta sətirlərin arasına da diqqət etmək. Xahiş edən orada da mənə tapar... Bununla belə, həmin yoldaşımızın barəsində bir qeyrisi söyləyir: mən təəccüb edirəm! Nə əcəb, filan məqalə yazanın məqalələrini qəzetlər dərc edirlər? Mən anlamıram və anlaya da bilmərəm: məqaləni tülküdən başlayıb əjdaha ilə qurtarmağın nə mənası? Rusiyadan başlamış İranla qurtarmağın nə hüsnü? Mən də dünya görmüşəm, kitablar oxumuşam, belə hekayələr oxumamışam. Məsələn, hekayənin adı “Aslan və uzunqulaq” isə başdan ayağa əhvalat ikisinin barəsində olar... nəinki “uzunqulaqdan” başlayıb da İran vəziri ilə qurtarmaq...”

Xeyr, belə şey olmaz. Görünür, məqalə yazan “aşnamızın” ya sözü qurtarıb “fədəm-dəmə, damdan-dama” söyləyir, yəni hələ məqalə yazmağı bacarmır...”

Buyurunuz, əfəndim! Yəni də iki bir-birinə zidd fikir, qanacaq! Bu iki qanacağı bir-birinə vuruşdurunuz, hansı haqdır? Məndən sorursunuz isə, mən “ikincisini” haqq bilirəm. Həqiqət belə də hekayə olarmı? Uzunqulaqdan söhbət edib də vəzirin barəsində söyləyəsən. Belə məqalələr oxumaqdansa, vaxtı itirməyib “hekayələr” oxumalı. Bu da bizim 20-ci qərində verilən qəzetlər!

Qəh, qəh, qəh!..

Əcəba! Nə səbəbə gülürsünüz, əfəndim! Elə bilirsiniz mən həmişəki kimi bu sözləri də kinayə ilə söyləyirəm? Fikir edirsiniz, mən zərəfat edirəm? Yox! Əbəs yerə dişinizi ağartmayın! Doğrudur, keçmişdə mən kinayə ilə yazır idim, yaxşıya yaman deyib, yamana yaxşı deyir idim, lakin qarelərim məni anlamadılar, bir böyük şeymi! “Molla Nəsrəddin” babamızı da bu həftə anlamadılar, “mütrib”lərin şəklini görüb bir neçə adamların ağızlarından su axdı... Sağ olsun “Molla Nəsrəddin!” deyib də “qara tanımayanlar” da nömrələri alırlar. Onlar elə fikir etdilər ki, guya molla əminin bundan xoşu gəlib çəkibdir.

Belə şeyləri görüb də biz daha istehza, kinayə işlədərikmi? Xeyir, olar keçmiş əhvalatdır. Keçmişdə çox da şey olubdur. Çox da xətlər etmişik, nə olsun? Keçmişdə müəllimlər də bir-birinə bərəks fikirdə, qanacaqda idilər. Məsələn, müəllimləri kəndi işlərindən ötrü, ümumi

dərdlərinə əlac aramaqdan ötrü bir məclisə dəvət edəndə “bir parası” dəvətnamənin üstə yazırmış: “görəsən plov da olacaqmı?” Ya xeyr: Biri “yətər xabi qəflətdə qalmağımız, gərək işləyək, dövlətə ümid bağlamaq olmaz. Bizə lazım şeyləri tələb edək, verməsə güc ilə əlaq! İndi aləmi-hürriyyətdir, qorxmamaq!”.. belə sözləri deyirmiş. Fəqət bir qeyrisi bundan “ağıllı” “fərasətli”, “qeyrətli”, yoldaşına baxıb da gülürmüş: ay biçarə, aldığın çoxca məvacib, üç-dörd müftə otaq, müftə odun, müftə çıraq, müftə qulluqçu, hər ildə “çox zəhmətlərdən” sonra “azarlayıb” şəhər kassasından aldığımız “pasobiya” qarnımızı dəlir?! Bizə nə düşübdür özümüzü bəlaya salaq? Millət qeyrətini gərək bizmi çəkək? Arxayın ye, iç, keyf çək. Kim-kimədir? Axı, hünərimiz nədir, dövlətdən biz bir şey tələb edək? “Bayılı” görmürsənmi? Daha qoymazsınızmı bir doyunca şəhərin pullarından xərc edək? Həm də “tərəqqi” edək... belə iki bir-birinə bərəks qanacaqdan görürsünüz bir iş törədimi?

Aləmi-hürriyyət olmağa görə belə “ağıllı”, “qeyrətli” müəllimlər “naçalniklərin” fəndlərinin altında davam gətirməyib hünərli yoldaşlarına yavuqlaşır. Yavuqlaşıb da ittifaq edirlər. İttifaq etdikləri üçün zəif ağıllılar arada məhv olurlar. Qanacaqları bərəks də olsa, kəndlərini bir tövr sürüyürlər. Bir vaxtadək... Sonra zəmanə özü onları yarı yolda qoyur...

Bəli, belə adamları çarəsizlikdən zəmanəyə tapşırırsız, lakin camaatımız olsa zəmanədən qabaq başımıza çarə qılarıq. Camaat kəndi başının ağrısını hiss etsə, belə “cənablara” deyər: yətər, müftəxər cənablar! Siz ayın 20-sini gözləyirsiniz. Millətin pulunu aşırıb da ona xəyanət edirsiniz. Çıxınız aradan, millət qeyrəti çəkənlərə yol veriniz!

Belə hünəri, qanacağı camaatdan biz hələ gözləmiriz. Məst halətdə olandan nə gözləmək? Nə verdiyini anlayır, nə aldığını, nə oturmağını bilir, nə durmağını.

Bu barədə Gəncə faytonçuları ilə Bakı faytonçuları da qanacaqda bir-birinə bərəksdirlər. Bizim faytonçular mağazaların qabağında durub müştəri bəkləyirlər, Gəncə faytonçuları restoranların, dükanların, qəsdinlərin qabağında dururlar. Səbəbini bilmirsinizmi?

Müxbirimiz cənab M.A. yazmağa görə məlum olur ki, restoranlardan çıxanlar çox “əliaçıq” olurlar, on qəpiyin əvəzinə iki manat verirlər...

Bizim faytonçular isə keflərindən qaçırlar. Görünür, qanacaqları o payəyə çatmayıb ki, bu elmi öyrənsinlər. Elmi insan insandan öyrənər. Bakı ilə Gəncənin arasında neçə yüz verst ola-ola bu “elmi” nə tövr əxz etmək? Aradan mümaniet gərəkdir götürülsün, “qanacaqlar” bərəks də olmuş olsa, qonuşsa bir-birindən istifadə edə bilərlər. Əxz edib də bir şey araya gələr. Məsələn: rus generallarının qanacaqlarına görə vaqonu “müqəddəs” adamların şəkilləri ilə, təsvirləri ilə doldurmasan, davada düşməyə qalib gəlmək olmaz. Ona binaən cənab Kuropatkin düşmənin müqabilinə şəkillərlə çıxdı; yaponların qanacağında düşməyə elmin gücü ilə qalib gəlmək olar, o da elmini meydana gətirdi. İkisi də bir fikirdə olsaydılar, yəqin ki, indiyədək yapon “ğışaları” şampanskini rus əfsərlərinin dövlətindən su yerinə axıdardılar. Kuropatkin da indiyədək “bildirçin” əti yeyə-yeyə kef çəkərdi. İndi rus vəziləri həmin kefdən əl çəkə bilmirlər. Dumanın qanacağına görə indiki vəzirlər vətənin bədxahıdırlar, gərək aradan çıxsınlar, həqiqi vətənpərəstlərə yol açsınlar. Vəzirlər isə belə bir təklifdən utanmayıb fikir edirlər: bizsiz işlər yola getməz, biz Avropada alınan pulu “gözləyiriz”.

Bu iki bir-birinə bərəks qanacaq yəqin ki, bir zorba iş partladacaqdır! Biz qorxuruş haman “zorba iş” bu günlərdə (ayın 31-də) bizim şəhərdə də partlaya; qorxuruş “iki qanacağın” əvəzinə “dördü” meydana gələ... Belə olursa. “Əlidən də, Vəlidən də” olmağımıza şübhə yoxdur... Nə isə, qanacağımız bərəks də olsa, duma məsələsində bir fikirdəyiz: hamı özünü dumaya üzv olmağa layiq bilir... millət, vətən, insaf, mürüvvət aradan götürülür. Bunların barəsində qeyri bir vaxtda fikir etmək olar. İndi ancaq şan-şövkət lazımdır. “Qoy desinlər Şahbudağın bağı var!”

Xülasə, nəyəyə baxırsınız müdam müharibə görünür. Dürüst diqqət edərsiniz isə, hamı işlər iki bir-birinə bərəks qanacaqdan, fikirdən törənməyini düşünərsiniz. Müharibəsiz bir məmləkət, yəni bir aləm ki, orda hamının qanacağı, fikri bir ola, belə bir aləm gəzirsiniz isə, nəzərinizi “Çənbərəkəndinə” salınız. Orada həqiqət hamı bir fikirli, bir qanacaqlı! Nə şikayət, nə elmi-ilahi, nə elmi-siyasi, nə duma, nə şan, nə şövkət, nə vətən dərdi, nə millət qeyrəti! Heç, heç bir şey yoxdur! Hamı bir fikir ilə, bir qanacaq ilə dolanacaq edib, qurdlara, ilanlara yem olarkən, yan-yana veriblər.

AÇIQ MƏKTUB⁹

Cümələr oynayan (truppaya) teatrçılara

Mən eşitdim ki, siz mənim “Nadir şah” ünvanlı əsərimi məndən xəbərsiz oynamaq üçün polisdən rüsxət alıbsınız. Bu əhvalat mənə böyük təsir etdi. Yaralarımız onsuz da çoxdur. İndi siz vadar edirsiniz ki, mən haman yaralardan birini camaata elan edirəm. İndi siz vadar edirsiniz ki, “qurd olub quzu cildində” camaatı “düz” yola dəvət edənləri mən camaata göstərəm.

Əcəba! Təzə meydana gələn cavanlar! Mən sizdən bu hərəkəti gözləmir idim. İndi görüldü isə suallarına cavab istərəm. Buyurunuz əfəndilərim: “Nadir şah”ı oynamaq üçün ibtida kimə müraciət edildi, mənəmi? Mən sizin arzunuzu qəbul edib kəndi şərtlərimi söylədim. Siz razı oldunuz. Təyin olan gün gəlib rolları payladım. Mən gedib də sizdən xəbər gözlədim görək nə vaxt rolları təkrar etmək üçün yığılacaqsınız. Bir neçə gün keçmiş sizin yoldaşlardan biri mənə bildirdi ki, sizlər mənə verdiyiniz sözün üstə durmursunuz. Guya istəyirsiniz özünüz mənsiz oynayasınız. Bunun üzərinə yoldaşınıza dedim ki, siz yoldaşlarınıza deyiniz ki, mən onların cəmiyyətində bu işə hələ hazırlıq görmədim. Mən onlara “Nadir şah”ı oynamağa rüsxət vermərəm... Mənim bu sözlərimdən sonra siz “gizlin” gedib polisdən rüsxət alırsınız...

Sizin bu hərəkətinizə heyrət edirəm. Məgər, beş-on nəfər adamın içində bir zat tapılmadı ki, hərəkətinizin naqisliyini göstərə? Mənim cavabım sizin şən və vüqarınıza toxunmadı? Yoxsa mənafeyi-şəxsiyyətiniz gözünüzü bir tövr tutubdur ki, insana lazım olan sifətləri özünüzdən kənar edirsiniz? Mənim sözlərimin əcəba, sizə bir təsiri olmadımı? Yoxsa, oldu da siz zor ilə yenə iş görmək istəyirsiniz? İş zora qaldısa mənim sözüm yoxdur, onda mən də sizin hərəkətləri camaata tapşırıram. Həmin camaata ki, siz onlara teatrda nəsihət vermək istərkən, özünüz onların nəsihətinə möhtac qalıbsınız. Qoy bilsinlər ki, siz nə məqsəd ilə əsərimi teatra qoyursunuz... Mən yenə də deyirəm: cəmiyyətimizi bu işə hazır görmürəm. Cəmiyyətdən insaf, mürüvvət, ədalət tələb edirlər. Bir yaxşı fikir ediniz, siz bu sifətləri layiqilə kəsb edə bildinizmi?..

Bundan müqəddəm teatrlar camaat xeyrinə bina olunurdu. Ona görə cavanlarımızda görünən qüsurlara çox da diqqət olunmur idi. İndi

teatr sənətçarı olmaq həvəsindəsiniz!.. Kəndi xeyrinizə oynayırsınız. Çox əcəb! Bu barədə sizə irad tutmağa heç kəsin ixtiyarı yoxdur! Çox gözəl işdir. Lakin qeyrisinin ixtiyarına qarışmaq sizin tərəfinizdən böyük cəsarətdir!.. Siz fikir etdiniz ki, keçər gedər, xeyr əfəndilərim, keçər gedərdi, lakin indi yox! İndi işinizə dörd göz ilə baxınız. Siz teatr sənətçarıınız, bundan sonra ümid edirəm adınızı teatrçı qoyub da camaatı mənasız komediyalar ilə yemləməyəsınız... Rollarınıza artıq diqqət edib “hədəm-dəmə, damdan-dama” söyləməyəsınız.

Bunlar hamısı keçər gedər, lakin “gizlin” iş görməyinizə çox təəcüb! Bilirsinizmi gizlin iş kim görür? Sizin bu hərəkətinizi camaata tapşırıram. Qoy camaat görsün teatrda ona nəsihət verənlər nə yolda hərəkət edirlər...

Eşitdiyimə görə, mənim barəmdə çox şeylər söyləyirsiniz. Məni camaata istədiyiniz kimi qələmə veriniz. Bu yolda işləyiniz, əfəndilər... Lakin məni camaat tanıyır, həm də bir ildən bəri deyil, 15 ildən bəri tanıyır... və hər növ xidmətlərimi təqdir etmişdir, zənn edirəm... Amma indi hər nədənsə, sizin nəzərinizdə pis adam oldum; çünki öylə zənn edirsiniz ki, pul qazanmağınıza mane oluram, amma səhviniz, böyük səhviniz var. Mən sizin ən səmimi qəlb xeyirxahınızam... və sənət və hünəriniz sayəsində pul tədarük edə bilməyinizi ən ziyadə arzu edənlərdənəm. Ancaq bu surətdə deyil, başqalarının haqqını tanımağa surətilə deyil!..

Bu bir haqq və doğru sözdür deyirəm. Hər nə fikirdə olursunuz olunuz.

YENİ TEATRÇILARA BİR MƏKTUB DAHA¹⁰

“İrşad” qəzetinin dünənki nömrəsində cümələr oynayan “teatrçılar” mənə açıq bir məktub yazıblar. Mən onlardan kağızıma cavab gözləyirdim, nəinki...

Mənim və onların kağızını oxuyanlar özləri bilərlər...

Lakin teatrçıların biəsil və əsas sözlərindən birinə diqqət etməli!

Bunlar kağızlarının axırında yazırlar: “ənzareqareə ərz etdiyimiz bu məktub çap olunmaq üçün “Kaspi” qəzetinə verilmiş və qəbul olunmuşdusa da, hər nədənsə, Nəriman cənablarının təvəqqinə binaən sonra çapdan geri alınmışdır”.

Böylə bir iftiranı edib də cənab teatrçılar arxayın oldular. Lakin mən indi üzümü “Kaspi” qəzetinin idarəsinə tutub da təvəqqe məqamında deyirəm: “Mənə cavab verəsiniz görüm “teatrçıların” məktubunun barəsində mənim tərəfimdən nəinki təvəqqe və hətta buna oxşayan bir hərəkət olundumu?” Hərgah “Kaspi” qəzetəsi cavab versə ki, həqiqət, mən bu barədə təvəqqe etmişəm, o vaxt bu gündən mən mühərrirlikdən əl çəkib bundan sonra nə “Həyat”da, nə bir qeyri qəzetdə yazmağa və nə də bir kitab təsnif etməyə ixtiyarım olmasın. Böylə işlərdən bilmərrə əlimi üzəcəyəm, çünki mənim əqidəmə böylə bir adamın mühərrirliyə ləyaqəti yoxdur.

Mən öz-özümü camaatdan, millətdən kənar edərəm. Mən etməsəm də, camaat, millət gərəkdir ki, məni kənar etsin, çünki böylə bir “mühərririn” camaata, millətə zərrərindən savayı xeyri olmaz, zənn edirəm; bir mühərrir ki, cavabdan qorxdı, ağzına gələni yazıb da işin sonunu gözləmədi, “anlamadığı şeylərdən dəm vurarkən özünü anlayan göstərdi” elə mühərririn heç olmamağı məsləhətdir.

İndi keçək o biri tərəfə.

Cənab teatrçılar! Hərgah yuxarıda yazdığımız sözlərin əsli olmadığı təbəyyün edərsə, yəni “Kaspi” qəzetəsinin idarəsi sizin gizbinizi aşkar edərsə, sizə nə yolda tənbeh olmağımı mənmi söyləyəcəyəm? Yox, əfəndim! Mənim gücüm ancaq özümə çatır. Sizdə vüqar və insaf var isə özünüz-özünü tənbeh edərsiniz və aranızda kim böylə əsilsiz, əsassız sözü ixtira etdi isə heç olmazsa vicdan əzabı çəkər, zənn edirəm!

HƏFTƏ FƏRYADI¹¹

Bu gün istəyirəm qarelərimə bir balaca hekayə söyləyim. Nağıl demirəm, əfəndim, hekayə deyirəm. Nağıl ilə hekayənin təfəvütü var. Nağıl o hekayədir ki, ittifaq düşməyibdir. Mənim kimi biri oturub ağzına nə gəlibsə yazıbdır. Lakin hekayədə ittifaq düşmüş şeyin barəsində söylənir. Bu barədə “nəql”dən muradımız Azərbaycanda “nağıl” və osmanlıda “məsal” deyilən xəyali hekayələrdir, yoxsa elmdə və tarixdə qəbul olunan bir mənadan istemal etməyiriz. “Məsal” məsələdən qələt olduğu kimi, nağıl da nəqldən qələtdir. Müharibə mənasına gələndə “dəva” yerinə “dava” və övrət yerinə “arvad” yazmaq daha

münasib olduğu kimi yuxarıda zikr olunan mənada “nəql” yerinə nağil: ya məsəl yazmaq, əlbəttə, məsləhətdir.

Keçən günlərdə rus jurnallarının birində bir qəribə hekayə oxuyub da özümə söz verdim ki, qarelərim ilə bu barədə söhbət edim.

Həqiqət hal, hər həftə fəryad etmək də yaxşı deyil. Onsuz da qəzetimizin günlük nömrələrində “Ac camaat, ayılınız!” deyib də çığırışıraq. Axırda görürsən məqalələrin başına baxıb deyəcəklər: “Bu məqalə heç, bunu oxumamalı, bu köhnə əhvalatdır: millət dalda qalıbdır, millət zəlil olubdur, millət filan olubdur, filan da filan olubdur. Böylədə qəzetə yazmaq olarmı?”

Həmişə bir şeyin barəsində! Tamamdır! Eşitdik! Çanağınızda qeyri bir şey varsa, onu meydana çıxarıңыз”. Bir para qarelərimiz bu sözləri deyib də məqalələrimizi oxumazlar. Bu təsəvvürdə olan oxuyanlar az deyil. Bunlar üçün gələcəkdə nə olacaq, millət və ya vətən tərəqqi edəcəkdir, ya yox? Bu təsəvvürdə olanlar üçün birdir, təfəvüt yoxdur. Bunlar “Ah, keçən günə gün çatmaz, calasan günü-günə” – deyib də istiqbalıdan bir şey gözləməyirlər... Bunlara hal-hazırda söyləyiniz... Bunlara lazım olan şeylərdən “nəql” ediniz... Lakin bu barədə fikir edən yoxdur. Bu tövr qarelərin dərdlərinə əlac tapmayırlar, aramayırlar...

Elə bircə axundların ətəklərindən tutub deyirik: insaf ediniz, mədəniyyətə bərəks olsanız da müridləriniz “qara məxluqun” əxlaq ətvarını düzəldiniz, yüz dəfə təharətdən söyləyəndə bir dəfə də adam öldürmənin nə qədər böyük günah olmasından vəz ediniz...

Ya xeyr, zəngin cavanlarımıza nəsihət edirik: gecədə yüz manat “fəqir arvadlara” xərc edəndə heç olmasa, ayda on manat da yetim mütəllimlərə veriniz. Yainki milyonçulara deyirik:

– Azarxana tikdirməyirsiniz, əlsiz-ayaqsızlar üçün darülcəz bina etməyirsiniz, çünki belə şeylər sizin təsəvvürünüzdə xeyir iş, yəni Allah sevən iş deyil. Laməhalə Bibiheybət ziyarətgahının yolunu düzəldiniz... Ya xeyr, incinarları, mühəndisləri məzəmmət edib yazırız:

– Qardaşlar, insaf ediniz. Biçarə ac tələbələrimize siz kömək etməyəndə onlar üçün siz iş tapmayanda, onlara kim kömək edəcəkdir?

Siz özünüz də bir vaxtında bunlar çəkdiklərini çəkirdiniz. Unudubsunuzmu? Bunlar da keçər gedər. Bunlar gözümüzün qabağındadır. Görürüz, könlümüz də xarab olur. Söyləyirik, yazırız. Deməyə

haqqımız var. Ya xeyr, “sözümüz” qurtarıb da böylə şeylərdən bəhs edirik. Nə etmək, əfəndim! Siz də bu işdə sənətkarsınız. Gərək, yazıb kağızınızı doldurasınız... Fəqət bir hərəkətinizi anlamayırıq. Bizə, vətənimizə dair olan şeylər barəsində yazırsınız. Bunu da bağışladıq. Burada oturub İrandan, osmanlıdan dəm vurmağınızın mənası nədir? Hələ turalım, rus vəzirlərinin hərəkətləri sizə məlumdur. Rus qəzetlərində oxuyursunuz, ona görə də yazırsınız...

Osmanlı, İran vəzirlərini görürsünüzmü? Onların barəsində bir əhvalat oxuyubsunuzmu? Turalım Osmanlı vəzirlərinin barəsində hərdənbir əcnəbi qəzetlərində əhvalat olur. Yainki Misirdən və qeyri yerlərdən gələn qəzetlərdə bir para əhvalat olur. Lakin İran vəzirlərinin barəsində bir əhvalat bilməyib yazmağınız təəccüb edirik!

Bu biçarələr “haçan bir iş gördülər ki, əməllərində, fellərində nöqsan görüb də onları bəzəməyə ixtiyarınız ola? Bizim əqidəmizə bunlardan “məzlum”, “fəqir”, bunlardan ziyadə millətini, vətəni se-vən vəzirlər heç məmləkətdə tapılmaz. Bir yaxşı fikir ediniz: bu vaxtadək cəmi Avropada bir vəzir tapmazsınız ki, “səyahət”in vətənə və millətə gətirdiyi mənfəəti dürüst anlasın. Özləri hər il səyahətə çıxırlar. Bu heç! Bir millətə fikir veriniz, bir yer taparsınız mı oraya iranlı “səyahət” etməsin!.. Bu milləti öz ixtiyarına qoysaydılar, vətə-nindən bir ağac o kənara çıxmaz idi. Çıxmayan surətdə nə hüriyyət sözünü eşidərdi və nə də onun ləzzətini anlardı...

“Biçarə” vəzirlər bunu çoxdan anlayıblar. Ona görə milləti vətəndən dağıtmağa həmişə cidd-cəhd ediblər. Bunların belə gözəl “politikasını” Kitay vəzirləri düşünsə idilər, bu vaxtadək millətini dörd divarın içində saxlamazdılar...

Xeyir, İran vəzirlərinin fikirləri, onların “politikası” bir qeyri “dəstgahdır”*. Bu “politika”nı anlamaq üçün “astaralogiya – elmi-nücum oxumalı. Kimdir sizin mədəniyyətli Avropada bu elmi bilən, oxuyan? Xeyr əfəndim, əsil söz budur: yazırsınız, gördüyümüz, eşitdiyimiz şeylərin barəsində yazınız. Burada oturub Bağdaddan dəm vurmağınızın mənasını anlamıram, həmçinin anlamıram: filankəs filan işi görməyir, filan da filana xeyir verməyir. Filan aclara baxmayıq. Bu sözlərdən mənə nə mənfəət? Siz gələcək üçün çalışırsınız. Gə-

*Dəstgah qələt olan bir kəlmə şivəmizdə “şayan tamaşa”dır, hadisə ya mənzər mənasında istemal olunur.

ləcəyin öz sahibi var. Nə məsləhət olsa, özü bilir. Bizim nə işimiz! Və bir də kim bilir, gələcəyə kim qalacaq, kim qalmayacaq? Siz ağzınızı açanda söyləyirsiniz: biz millət, vətən üçün çalışırıq. Biz insaniyyətə qulluq edirik. Buyurunuz əfəndim, biz millətdən deyilikmi? Biz də insanız, ya! Biz də həmin vətənin oğullarından hesab olunmuruqmu? Belə isə haçan bizim də dərdimizə qaldınız, haçan gündən-günə zəiflənen bədənimizə bir əlac tapdınız? Tibb elmini oxuyub da cavanları müalicə etməyi bacardığınız kimi, onu bizim küpəgirən qarı nənələr də bacarırlar. Əlinizlə bizim kimi solmuş, qocalmış, vaxtı keçmiş adamlar düşəndə deyirsiniz: bədən zəifdir, azara tab etməyəcəkdir... Sizin günləriniz sayılıbdır...

Belə sözlər ilə bizə təsəlli verirsiniz? Yox, yazarlarda insaf olsa, min dəfə cavanlardan yazanda bir dəfə də biz qocalardan yazarlar. Əlinə qələm alan yazır: mən filan Hacıdan filan dünya işlərindən ötrü pul istədim, vermədi... Daha deməyir ki, dünyanın filan ləzzətini mən indi görməyirəm, ondan ötrü mən niyə pul verim? Sən bir şey et ki, mən “yenə” də haman ləzzətləri hiss edim, keçən kefləri görüm, onda əlbəttə mən də özümü bu dünyadan hesab edib onun işlərinə qarışaram, nerədə kömək etmək lazım isə edərəm. Yoxsa, “Hacı, filan uşağa kömək etmək lazımdır: “oxuyub gələcəkdə millətə kömək edəcəkdir” sözləri ilə bizi tora salmaq olmaz. Gələcəkdə kömək edəcək! Cəhənnəmə edəcək! Mənə nə mənfəət? Heç kömək etməsin.

Eşidirsiniz, əfəndim! Bu təsəvvürdə olan qarelərimiz də var. Bunlar üçün də bir şey yazmaq lazım gəlir. Qəzet ümumi milli hesab olanda bunlar da millətin hissəsi hesab olunurlar. Görəkdir bunların da dərdlərinə əlac aramaq. Bunlara da “nicat” yolu tapmaq. İstədikləri nədir? Bunlar keçmişdən dəm vururlar. Keçmiş qaytarmaq istəyirlər... “Keçmişdə gördüyümüz ləzzətləri bizə versəniz, sizin hal-hazırda mübtəla olduğunuz qəmlərin rəfinə çalışacağız”: deyirlər, pul ilə olursa milyonlar sərf etməyə hazırız: ancaq cavanlığı, cavanlığı qaytarınız... Əcəba!!!

Təəccüb etməyiniz, əfəndim! İstəməyə haqları var. Cavanlıqda pul qazanmağa məşğul olublar: layiqincə kef etməyiblər! İndi pul zibil kimi, fəqət həvəs yox. Qüvvət gedib. Bədən gün-gündən zəifləşir... “Ay keçən günə gün çatmaz, calasan günü-günə!”

Bu barədə mən çox kitablara baxdım, jurnallara diqqət etdim. Hətta Bakı kimi milyonçu şəhəri buraxıb Parisdə oturub cavanlaşmağa çarə arayan Məçnikova müraciət etdim. Axırda arzuma çatdım.

Jurnalların birində “Cavanlaşmağa çarə” ünvanlı bir ləzzətli hekayə tapdım. İndi mən söyləyirəm:

Firəngistan şəhərlərinin birində Markiz Molankinnam, pək zor dövlətli, zəngin, qoca, sərkeş bədəninin günbəgün zəifləşməsini hiss edərkən fikir edirdi: “Ah nə olardı dövlətimin yarısını alıb da mənə cavanlığımı qaytaraydılar!” Bu fikirdə olarkən bir gün qəzetdə oxuyur: “Məşhur professor Kroun Bekar* cavan olmağın əlacını tapıbdır”. Bu xəbər Markizə böyük şadlıq gətirdi. Axırda məqsuduma çatdım deyib də haman professorun yanına getməyə hazırlaşdı. Markiz hazırlaşarkən keçən günləri yadına saldı: nə gözəl günlər, nə xoşbəxt saatlar. Yenə ey günlər, ey saatlar siz mənim ilə yoldaş, dəmgüzar olacaqsınız.

Markiz bu fikirləri başında dolandırarkən professorun qapısına çatdı, zəngi vurub otağa daxil oldu. Bir azdan sonra professor gəlib sordu:

- Nə buyurursunuz, əfəndim!
- Mən eşitdim ki, siz, cənab professor cavanlaşmağa əlac tapıbsınız. Doğrumu, əfəndim?
- Kaç sinnindəsiniz?
- Mənim sinnim altmışdan bir az çox olar, əfəndim. Lakin cavanlığımı çox yaman keçirtmişəm. Gecələri gündüz etmişəm...
- Zərər yoxdur, əfəndim! Bu sinnində insanın bədəni hələ dərman qəbul edər. Bu vaxtda bədənin əsil təzələnmək vaxtıdır. Mən sizə kömək edəcəyəm, buyurunuz mənim ilə.

Markiz şadlığından az qaldı ağlasın. Bunlar professorun iş otağına getdilər. Markiz professor da bir müqəddəslik görüb də onun ətəyindən öpmək istəyirdi...

Professor bir balaca şişə götürüb dedi:

- Görürsünüzmü əfəndim! Bu şişədən bir hissə dərya dovşanının qanından götürüb it küçüyünün qanının bir hissəsi ilə qarışdıracağam.
- Əfəndim, hərgah sizin üçün təfavüt yox isə, təvəqqe edirəm dərya dovşanının qanından çox götürəsiniz. Mən xahiş edirəm.
- Zərər yoxdur, əfəndim. İstədiyiniz kimi edərəm. Bu sözlərdən sonra professor qanları qarışdırıb dedi:
- Görürsünüzmü əfəndim, nə gözəl rəngdə maye bir dərman oldu!

*Görünür, Markiz sevincindən (Braun Sakarı) qələt oxuyubdur.

– Bəli, çox gözəl! Adam içmək istəyir!
– İçsəniz bu dərmanın əsərini görməzsiniz. Bunu indi mən əlimdəki iynə ilə qanınıza gərəkdir vuram. Bir santimetr mükəsb olsa kifayət edər.

– Nə söyləyirsiniz, əfəndim! Bir santimetr! Siz yoxsa istehza ilə buyurursunuz.

– Xeyr, əfəndim, nə qədər artıq olsa yaxşıdır.

– Mən kəndi bədənimə bilirəm, qüvvətim çox azdır. Artırınız, əfəndim, artırınız!

– Böylə olan surətdə bir hissə də artıracağam.

– Xeyr, əfəndim bir hissə azdır, mən bədənimə yaxşı bilirəm. Təvəqqe edirəm yeddi santimetrədek bu dərmandan mənim bədənimə daxil edəsiniz.

– Vay, mən onsuz da dərmanın qədərini artırmışdım. İndi siz yeddi santimetr istəyirsiniz, qorxmayırsınızmı?

– Xeyr, əfəndim, nə qədər çox olsa o qədər yaxşı deyilmi? Bəlkə tez cavanlaşam.

Professor bir söz söyləməyib altı santimetr qədərində haman dərmandan Markizin bədəninə iynə ilə daxil edib dedi:

– Sabah bədəninizdə hərarət hiss olunacaqdır və getdikcə yavaş-yavaş cavanlaşacaqsınız...

Markiz çox razılıq edib getdi. Sabahı yuxudan oyanıb pəncərəni açdı, çünki bir az isti idi. Sonra qüvvətini sınamaq üçün bir stolu (masanı) əli ilə götürdü. Gördü həqiqət gücü artıbdır. Ondan sonra əlinə qələm aldı. Bir ay bundan müqəddəm fikrindəki şeyi qələmə gətirə bilməyirdi. İndi haman fikrini bir neçə saatin ərzində yazıb tamam etdi... Nahar vaxtı araya gəldi. Markiz qeyri xərəklərə baxmayıb qarnını yemişlər ilə doldurdu... Bir neçə gün paltarını düzəldir idi. Cavana layiq paltar alır idi. Çox vaxt aynanın qabağında durub da özünə, paltarına sığal verir idi. Evdən çıxanda yerişini cavanların yerişinə oxşadı idi... Dükanlardan yemiş alıb yolda gedə-gedə yeyir idi. Markiz qocalıqda bir cavan Liliya adlı qıza məhəbbət bağlamış idi. Ancaq qocalığına görə cürət edib izhari-məhəbbət edə bilməyir idi.

İndi haman yar yadına düşüb. Gedir ki, vüsali-canana nail olsun. Qızın qapısına gəlir. Bunun müqabilinə qızın qulluqçusu çıxır. Qulluqçu “nə istəyirsiniz?” deyər sorur. Markiz özünü nəinki cavan, hətta balaca bir tifil dərəcəsinə cavanlaşmış hesab etdiyindən

qulluqçuya deyir ki: – Mən Liliya xalamı istəyirəm... Mənə oynamaq üçün oyuncaqlar verəcəkdir. Mənim xalamı çağırınız. Tez-tez! Oynamağımın vaxtı keçir...

Bu sözləri deyib Markiz uşaq kimi burnunu qurdalayır... Qulluqçu bunu görüb də qəh-qəh edir...

– Gediniz, əfəndim! Mənim xanıмымın uşaqlar ilə işi yoxdur. Gediniz, inşallah böyük adam olanda gələrsiniz...

Markiz bu sözləri eşidib dedi:

– Yaxşı mən göstərəm. Gedib anama şikayət edəcəyəm... Markiz bu sözləri deyib küçəyə çıxdı, ətrafına baxıb ucadan ağladı. Balaca bir uşaq kimi yolunu guya itirib bilməyirdi nerəyə getsin. Qorodovoy bunu görüb sordu:

– Nerədə olursan, balaca uşaq?

Markiz cavab verir:

– Baba! Mama! Qağa! Lulu!

– Ah, biçarə, sahibsiz uşaqlar! Nə səbəbə “bunları” küçəyə qoyurlar...

Bu sözləri qorodovoy fikrindən keçirirəkən balaca Markizin əlindən tutub polisiyə apardı...

Cavanlaşmağa həvəsləri olan qoca qarelərimiz bu hekayənin nəticəsini bilmək istəyirlərsə, rica edirəm ki, bir az səbir və təhəmmül göstərüb gələcək həftəyə qədər gözləsinlər!..

“Ah, biçarə, sahibsiz uşaqlar!” Nə səbəbə “bunları” küçəyə qoyurlar?..” Bu sözləri qorodovoy fikrindən keçirərkən, “balaca” Markizin əlindən tutub polisiyə apardı... Keçən felyetonu bu sözlərlə qurtardım. Cavanlaşmaq həvəsi olan qoca qarelərimizdən təvəqqe etdim ki, hekayənin nəticəsini bilmək istəyənlər bir az səbir etsinlər.

İştə siz də səbir ediniz. İndi cavanlaşmış markizin başına nə gəlməyini bilmək istəyirsiniz... Ah, qoca əfəndim! Nə söyləyim, özünüz bir yaxşı fikir ediniz... Altmış-yetmiş sinnində qoca kişi bu gün gözünüzün qabağında küçəyə çıxa, “Mən Liliya xalamın yanına oyuncaq almağa gedirəm. Məni sən incitmə, yoxsa gedib anama şikayət edərəm. Mən yolumu itirmişəm, deyib küçənin ortasında ağlaya-ağlaya: “Mama, Papa, Qağa, Lulu!” deyə belə bir qoca kişiyyə siz nə tövr baxacaqsınız?

Divanə deyib də ondan qaçacaqsınız, beləmi, əfəndim? Lakin qorodovoy haman “Tifil” qoca qeyrilərinə əziyyət yetirməsin deyə əlindən tutub polisiyə aparacaqdır.

Polisə isə erməni kəndində olan azarxanaya göndərəcəkdir...

– Ah, qoca əfəndim, dərdinizə əlac tapılmayır. Cavan olmaq çox istəyirsiniz, lakin mümkün deyil, əfəndim!

“Gər qara daşı qızıl qan ilə əlvan edəsən

Rəngi təğyir tapıb, ləli bədəxşan olmaz”.

Solmuş gülü diriltməkmi olar? Köksüz ağacı becərməkmi olar?

Yox, əfəndim, bu məsələlərdə dəhrə ilə müharibəyə çıxmaq olmaz...

Sizin üçün keçən günlər vaqifə olacaqdır. Bir də o günləri görməyəcəksiniz... Gördükləriniz kefləri edə bilməyəcəksiniz...

Cavanlaşmağa həvəsiniz çox da artıq olsa, Markizin gününə düşəcəksiniz...

Yox, zəngin qoca əfəndim! Bu “xəyal-plovdan” əlinizi üzünüz. Bir qeyri fikirdə bulunmağınızı rica edirik. Gedən günlərdən heyif-silənməmək. Cavan olmaqdan muradınız nədir? Turalım ki, indi cavan oldunuz. Cavan olub da həmişə bu cavanlıqda qalmaq istəyirsiniz! Beləmi? Yəni həmişə baqi qalmaq istəyirsiniz... Bədəniniz ləzzət çəkmək istəyəcəkdir. Fəqət, görürsünüz, bədən rüzgarın sədəmlərinə davam etməyir. Puç olur; haman ləzzət çəkən bədən axırda həşərətə nəsib olur. Bir yaxşı fikir ediniz! Nə aləmdir! Dünən qu tükü balıqda bəslənən bədən, indi qara torpaqda yatır... Dünən cəmi dünyanı kəndi ixtiyarına almaq istəyən bədən indi üç arşın bezə kifayət edir, dünən əlvan parçalar, qızıl-gümüş, qaş-daş ilə bəzənən bədən indi üç arşın bezə bürünmüş, dünən ön heybətli heyvanları əlində qul edən bədən, indi özü balaca qurdlara yem olmuş! Dünən nazü-niyaz ilə bəslənən, uğrunda malı-mülk, din və iman, millət, insaniyyət fəda edilən bədən, bu gün bir hala gəlmiş ki, əl sürtməkdən çəkinirsən, iyənirsən!.. Əlin dəysə, görək bir neçə dəfə sabun ilə yuyub təmizləyəsən!..

Bundan daha fəna, mənasız şey olarmı? Birdəmi başınızdakı yüz min qara yazıları, yüz min fikirləri diriltmək istəyirsiniz? Yenədəmi kəndinizi yüz min dərə-təpələrə, yüz min quyulara, girdablara, açılmaz düyünlərə, rüzgarın yüz min oxlarına mübtəla etmək istəyirsiniz? Yenədəmi gündə min dəfə nəfsinizi satmağa, pərvanə kimi odlara yandırmağa, saatda dəfəat ilə ölüb dirilməyə, tək bir nəfəs üçün min nəfsi puç etməyə, vicdanınıza minlərcə ləkə salmağa çalışırsınız?! Bundan, bundan ötrümü cavanlaşmaq istəyirsiniz? Yoxsa bir “ali” fikirdən ötrü. Yoxsa sizə peşmanlıq üz verir?

Həyatınızın axırda puç olmağını, özünüzdən sonra bir nişangah qalmamağını, adınızın bilmərrə pozulmağını indi düşünüb də səhvinizi düzəltmək istəyirsiniz? Fəqət nə ilə? Nəyin vasitəsilə? Paroxodlara malik olmaqları, zavodlar, saraylar, kaşanələr bina etməkləmi? Ya əllərindən miras yeməkdən başqa bir şey gəlməz övladları tərk etməkləmi adınızı baqi qoymaq istəyirsiniz? Bir oğul ki, onun səbəbinə qumarxanalarda, “qəsdinlərdə”, meyxanalarda qatillər, mütriblər, “məşhur” arvadlar məclislərində adınız çəkiləcəkdir! Bundan ötrümü “novruzu” geri qaytarmaq istəyirsiniz? Bundan ötrümü həyatınızı təzələməyə ciddi-cəhd edirsiniz? Ah, biçarə zəngin qocalar.

Markizlər! Bu murad ilə “təzədən dünyaya gəlmək” istəyirsiniz isə, istəməyiniz! Bir bədən ləzzətindən, məxsusi nəfsinizdən ötrü isə vay sizin halınıza! Bədənin yoldaşı ruhu bilmərrə unudursunuzmu? Unutmayırsınız isə, ruhunuza yem aramaq istəyirsinizsə cavanlaşmağa ehtiyacınız yoxdur, əfəndim! Bədəninizin puç olmağına bir gün, bir saat qalmış da ruhunuza ləzzət verə bilərsiniz. Adınızı dillərdə baqi qoyarsınız, yetmiş ilin ərzində etdiyiniz xətaları düzəldərsiniz... Vasitəmi soruşursunuz?

Vasitə çoxdur, əfəndim! Lakin sizə, əqidənizə, sinninizə münasib vasitə söyləməyəcəyiz. Sizə deməyəcəyiz: bir qız məktəbi açınız, millətə tərbiyəli məlumətli qızlar, analar hazırlayınız, çünki uşaqlarımızın tərbiyəsizliyindən atalarımız, analarımız qanlı yaşlar tökürlər. Onların tərbiyəsizliyindən əcnəbilərə gülünc olmuşuq... Sizə deməyəcəyiz: darülfünunlar açınız. Çünki ümumi vətən, millət işlərində elmsizlik bizi ayaq altına verir. Sevdiniz din-məzhəb hamisiz qalır... Sizə deməyəcəyiz: hal-hazırda hürriyyətə çalışınız, hürriyyət-pərəstləri dost tutunuz, onlara kömək ediniz, çünki onlardır əsil insanıyyətə yol açanlar, onlardır millətləri, məzhəbləri bir-birilərinə yavuşlaşdırırlar. Onlardır fəqirlərin, kasıbların pərəstarı, onlardır möhürlü ağızları açanlar, paslanmış ağıllara seyqəl verənlər, ixtiyarsızlara ixtiyar verənlər, qulları azad edənlər, ədaləti meydana gətirib zülmü puç edənlər. Bunlardır yüz illər ilə gizli-gizli bizə quyu qazanları indi aşkar edənlər. Kor gözlərimizi açanlar, kar qulaqlarımızı dələnlər. Dərdlərimizi göstərənlər. Fəryadımızı eşidənlər...

Yox əfəndim! Bu barədə də söyləməyəcəyiz. Vaxtınız keçibdir... Həmçinin söyləməyəcəyiz: yetim, oxuyan uşaqlara kömək ediniz. Darülfünunlarda həftələr ilə ac qalan tələbələrə rəhm ediniz, çünki

gələcəkdə bunlardır qələm müharibəsində qabaqda durub düşməyə cavab verənlər, bunlardır dininizə, dilinizə böhtan deyənlərin gizlələrini üzlərinə vuranlar, bunlardır millətə, vətənə dair məsələlərinizi layiqincə həll edib asana çıxaranlar... Yox bunu da sizdən tələb etməyəcəyiz: bu məsələ də cüzdür. İstədiyiniz “şən və şövkəti” bununla qazana bilməyəcəksiniz... Bir ya iki yetim, fəqir uşağı oxutmaq ilə istədiyiniz “adı” qazana bilməyəcəksiniz, fikir edirsiniz: biz filan uşağı oxutduq, qurtardı. Onun alınında yazılmayıbdır ki, bunu filan hacı, filan tacir oxudubdur. Bir dəfə qəzetdə yazmaq ilə bizə kifayət etməyir...

Habeləmi əfəndim! Belədirsə, həmişəlik yetimlər üçün bir məktəb açınız, aldığınız prosentlərin cüzi bir hissəsini bu xeyir işə vəqf ediniz, bir uşaq yox, minlərcə uşaqları xoşbəxt ediniz. Minlərcə ata-analarımızı qazamatların, sudların qapılarından çəkindiriniz, saldatların ürəyinə dağ çəkən sözlərindən xilas ediniz... Həm həyatınızda, həm həyatınız puç olandan sonra adınız söylənəcəkdir. Ruhunuz təzə qalib cavanlaşacaqdır... Siz bina etdiyiniz məktəbdən tərbiyə alıb qurtaran uşaqlardan xeyirli işlərin, yaxşı əməllərin sadir olduğunu atalarımız, analarımız gördükcə sizləri yada salıb rəhmət oxuyacaqlar...

Bəlkə bu xeyir iş də sizin ürəyinizdə yer tapmayıb. Aqlınız, əqidəniz ilə sağdış etməyir: fikir edirsiniz: elm dünya üçündür, doğru, məktəbin həmişəliyi məni, adımlı bağı qoyacaqdır, lakin orada oxuyan uşaqlar elm təhsil edib kəndi dünya mənfəətləri üçün çalışacaqdır. Dünya elmlərini oxuyub, kim bilir nə əqidədə olacaqdır?.. Mənim axirətimə nə mənfəət?

Böylə isə, buyurunuz, əfəndim! Bir nicat yolu da göstərmək istəyirik: siz dininizi, məzhəbinizi sevənlərdənsiniz... insan qocalanda dinpərəst olar... Cavanlıqda buraxdığı namazları qəza qılar, yediyi orucları tutar. Dininizə rəvnəq vermək istəyirsiniz... Dinə rəvnəq verənləri dost tutursunuz... Belə isə ruhanilər üçün bir məktəb açmağınızı gözləyirik. Oxuyursunuz, görürsünüz: hal-hazırda ruhanilərimiz zəmanənin təqzasinə hazır deyillər. Xətaları, səhvləri çox, məlumatları az. Qeyrətləri var isə də “əllərində olan yaraq” korşdur, kəsmir... İndi bunlar üçün bir məktəb (Duxovni seminariya) açıb zəmanənin təqzası ilə tərbiyə verməyə, elm kəsb etdirməyə sözünüz nədir? Bunlar dininizə rəvnəq verən deyillərmi? Axirətinizə dair məsələləri həll edən bunlar deyillərmi? Xeyrinizdə, şərində,

məclislərin başında oturanlar, diri ikən sizə tul ömür istəyənlər, öləndən sonra namazınızı qılıb rəhmət oxuyanlar bunlar deyilmi? Əcəba! Belə şəxslərə kömək etməyəndə, belə şəxsləri elmin gücü ilə ucaltmayanda bunların qəlblərinə, ağılları ilə qüvvət verib dinin rəvnəqi üçün bu vaxtadək qəsdən pünhanda saxlanan nöqtələri, düyümləri açmaq üçün pul xərc etməyəndə nerədə xərc edəcəksiniz “ağlınıza” görə “müqəddəs” ola bilməzlər?...

Ah, zəngin qoca oxucularım! Başınızı aşağı salıb da nə fikir edirsiniz? Yoxsa yenə də bir qeyri nicat yolu istəyirsiniz? Nə etmək, mən sizin qulluğunuzda durmuşam? Bildiyim, anladığım məsələləri araya gətirəcəyəm. Sizin əqidənizə müvafiq bir nicat yolu da göstərəcəyəm. Lakin söyləmək ilə, yazmaq ilə ürəyimdə olan şeyi desəm də sizin ürəyinizi yumşalda bilməyəcəyəm. Gərəkdir sizin əlinizdən tutub bir yerdə seyr edək, qaranlıq, nəmli zirzəmiləri, padvalları gəzib orada yarımcanları, can verənləri göstərəm: biçarə, sahibsiz, beş balaca yetim sahibi arvad quru yerdə uzanıb, başının altında əski-üsküdən toplamış balıq yerinə düyünçə! Qızdırmanın, baş ağrısının hərərətindən balıq kimi çabalayı; əllərini yerdən-yerə vurub qabıq qoymuş dilini çıxarır. Çatlamış dodaqlarını sorur... Amandır balalarım, bir qaşiq su, su deyib gözlərini yetimlərə süzdürür. Dilli balalar isə “ana, suyumuz yoxdur” deyib boyunları buruq cavab verirlər... Dilsizlər hərə bir küncdə palçığa bulanmış, aclarından nalə edirlər... Yarımcan arvad balalarından utanıb daha su istəməyir. Üzünü əli ilə tutub gözlərindən qanlı yaşlar tökür... Sonra əllərini dayaq verib sümükləri dəridən görünən cəmdəyini yarım qiblə edir... Bunu görüb də deyəcəksiniz: Allahı sevərsiniz, mənə xilas ediniz. “Tamaşa” üçün qeyri padvala, zirzəmiyə daha getməyirəm... Nə istəyirsiniz məndən alınız, buraxınız mənə... Mənim böylə əhvalatları görməyə ürəyim yoxdur. Bu danışıda qeyri zirzəmidən yenə də “Çörək! Su!” sədası gəlir...

Ah, qoca, zəngin qardaş, imarətinizdə, xalılar ilə döşənmiş otağınıza, tövrbətövr xərəklər ilə zinət tapmış süfrənizə, xərəkdən sonra iskəncəbi ilə buzlu su içməyə və sonra qəlyan xoruldadıb qu tükü balıqlarda rahat olmağa nə tez qaçırınsınız? Hələ belə zirzəmilərdə can verənlərin mindən birini görüb ürəyiniz xarab oldu. Hamısını görsəydiniz Markiz kimi qorodovoya nəsim olardınız...

İndi yenəmi bir söz tapacaqsınız? Yenədəmi qan ilə dolmuş ürəyinizi daş etmək istəyəcəksiniz? Yenədəmi bir səbəb tapıb qeyri

nicat yolu arayacaqsınız? Araya-araya nicat yolu tapmayıb o dünyaya köçməyinizdən qorxuram.

Yox əfəndim, vaxtı fövt etməyəcəyiz. Susuzluqdan dodaqları çatlayanlara, yüngül mərəzə mübtəla olmuş, yersizlikdən, quru çörək-sizlikdən, vaxtsiz ölüb yetimləri başaçıq, ayaqyalın küçələrə salanlara bir xəstəxana, bir darülxeyrat təamxanası bina etməkdən baş qaçırdıb da yenədəmi “millət”, “insaniyyət” sözlərini ağzınıza alıb çeynəyə-cəksiniz?

İştə bu sözlər də sizin əqidəniz ilə düz gəlməsə, eşitdiyiniz əhvalat daş olan ürəyinizi yumşaltmasa, mən də sizin barənizdə daha bir də felyeton yazmayacağam. Buna siz şad olursunuz. Fikir edirsiniz: “Bizim də istədiyimiz budur ki, bizi rahat qoyasınız, bizim barəmizdə heç bir şey yazmayasınız”.

Biz sizi rahat qoyduq... Əcəba! Vicdanınız sizi rahat qoyacaqmı?

MÜHÜM BİR MƏSƏLƏ¹²

Qori seminariyası nerədə olmalı

“Camaatımız kimdir? Qulaq asan kimdir?”

Bu üsullara diqqət edib də dərin-dərin fikirlərə düşürüz. Nə yaman halət, nə yaman rüzgar! Əcnəbilər qəzetlərimizi oxuyub işlərimizə baxsalar fikir edirlər: bu millət ya zamanın təqzasına hazır deyil, yainki oxuduğunu anlamır, yoxsa səbəb nə olmalı? Bundan çox bağırmaq, bundan çox yazmaq olarmı? Bundan da bədtər xabi-qəflətdə qalmaq, bundan da bədtər kor və kar olub himmətsizlik olarmı?

İndi ən mühüm məsələlərdən birini həll etmək istəyiriz. İndi bu məsələyə də camaat qulaq asmasa təklifimiz nədir? Karlara daha ziyadə bağırmaq mı? Korlara işlərimizin fənalığını göstərmək üçün daha ziyadə işıq vermək mi? Yoxsa qələmi atıb “ah, cəhənnəmə, millətin aqibəti nə olacaqsa olsun!” deyib də sakit olmaq mı?

Yox, əfəndim! Hər halda sakit olmayacağız, mümkün olan qədər dərdlərimiz barəsində söyləyəcəyiz, bəlkə bir çırağ tapıb onun işığı ilə zülmətdən xilas olaq, nadanlığın kəməndindən özümüzü qurtaraq... Bəlkə biz də insaniyyət nə olmasını və əsası nədən ibarət bulunduğunu düşünüb özümüz, bilzət, özümüz yavaş-yavaş hərəkət edək...

“Özümüz” sözünə diqqət etməlidir... dərdlərimizin nəfsinə səbəb “qeyrilərinə” ümid bağlamağımız olubdur demiş olursaq, böyük səhv etməriz, zənn edirəm. Həqiqət bir yaxşı fikir ediniz: yüz ildən ziyadə rus dövlətinə tabe olmuş hankı dərdimizə bir yerə yığılıb əlac axtarmışız? Hankı mühüm məsələlərimizi həll edib də onun dalınca getmişik? Həmin məsələnin meydana gəlməsini dövlətdən tələb etmişik? Hankı ümum millətə dair işin üstə qazamatlara düşmüşük, canımızdan, malımızdan keçmişik? Bunlar heç biri olmayıbdır... Lakin cilovumuzu dövlətə, daha doğrusu, mən dövlət qulluqçusuyam deyənlərə verib bəxtimizi onlara tapşırmışız, nerəyə sürüblər getmişik, nasıl rəftar ediblər şükürlər etmişik... Hətta aşkara zərərimiz olan əmrlərin, fellərin intişar tapmağına özümüz kömək etmişik. (...).

İyirmi il bundan müqəddəm dövlət qonşularımızın, milli camaatın ianəsinə açılan məktəbləri qapadı, çünki həmin məktəblərdə ana dili təlim edirdilər. Dövlət isə rus lisanından başqa ona tabe olan millətlərin lisanlarını bilmərrə aradan götürmək istəyirdi... Bəli, dövlət erməni milli məktəblərini qapadı. Erməni camaatı boyunlarını əyib dövlət açan məktəblərə uşaqlarını verdilərmidi? Yoxsa bir qeyri yol ilə hərəkət etməyə başladılar? Bunlar dövlətin siyasətini anlayıb başlarına çarə aradılar. Camaatın qeyrəti daha ziyadə artıb uşaqlarına evdə dərs verirdilər. Məktəblərdə qulluq edən müəllimlər indi evlərdə dərs verib əvvəlkindən də artıq məvacib alırdılar. Getdikcə məktəblərin qapanacağına görə müəllimlərin ədədi azalmaqdansa, dəxi də artır idi...

Firəngistana təhsilə gedən ermənilərin də ədədi təksir etdi, bir il vaxt belə getdi.

Dövlət səhvini düşündü, gördü zor ilə milləti dilindən ayırmaq mümkün deyil. Qapanmış məktəblərin açılmasına izin verdi. Məktəblərin, müəllimlərin ədədi daha ziyadələndi. Yəqin ki, camaat uşaqlarını evdə oxutmasaydı, nə dövlət təzədən məktəblərin açılmasına izin verərdi, nə də kasıb erməni dili bu az vaxtda tərəqqi tapıb bugünkü ədəbiyyatına nail olardı; bu yolda bizim camaat nə iş gördü? Camaatımızın “qanacaqlıları” rus dilində çörək görüb uşaqlarına haman dili vacib bildirdilər... Kəndi ana dilinə həqarətlə baxırdılar... “qanacaqsızlarımız” rusu günah bilib, öz dilini də oxutmaq bacarmırdı. Məktəblərimizdə Nuhun əsrindən qalan üsul ilə dərs verməyə kifayət edib zavallı uşaqların, gələcək millət balalarının fəhmlərini, zəhin-

lərini korlatmağa çalışırdılar. Bəli, bizim camaat da bu qulluqları gös-
təribdir! Dövlət isə camaatımızın iki firqəyə bölünməyini və bunların
lisan barəsində olan fikirlərini pək yaxşı anlayıb da “qanacaqlıla-
rımıza” tələb olan yemi yavaş-yavaş verib “qanacaqsızlarımızı” əsla
nəzərdən salmışdı. Dövlət bizim “milli” məktəblərə ibtida diqqət etdi.
Onları da bağlamaq istədi, lakin bu məktəblərin proqramlarını, üsu-
lunu düşünüb onların artmağına da mane olmadı. Aşkar gördü ki, bu
məktəblər milləti diriltməkdənsə, öldürəcəkdir.

Bu günədək millətin balalarını kor edən, hər şeydən avara salan,
vaxtlarını əbəs yerə puç edən məktəblərimiz nəinki kəndlərdə, hətta
şəhərlərdə, məktəb direktorları, inspektorları olan mərkəzlərdə gö-
bələk kimi artmaqdadır. Camaat özü bu məktəbləri qapamasa, dövlət
işə qarışmayacaqdır...

Dövlət bu məktəbləri başına qoyub rus dilində çörək görənlerin
imdadına yetişdi. Kəndlərdə, şəhərlərdə camaatın xərcinə məktəblər
açıb həftədə altı dərs rus dilində, bir-iki dərs də (xala xatirin qalması)
türk dili və şəriət dərsləri verilir idi və indiyədək verilir.

“Qanacaqlı” camaatımız bu məktəblərin açılmağına şad olub
“dövlət nə gözəl pərəstdarlıq edir” deyirdi. Daha bunu anlamırdı ki,
dövlətə verdiyi xərclərin içində bu məktəblərin xərcini öz cibindən
verirdi. Ancaq pul xəzinədən gəlməyə görə dövlətə pərəstar deyib
şükürlər edirdi... Lakin “hankı dildən və nə tövr dərs verilir” məsələsi
ilə camaatın işi yox idi və yoxdur... Nə borcumuz! Dövlət özü məktəb
açıb özü də bildiyi qayda ilə aparacaqdır. İnsafən, dövlət mək-
təblərində üsuli-cədid ilə dərs verilir. Yuxarıda zikr olundu: həftədə
də altı dəfə rus lisanı təlim olunurdusa, bir dəfə ana dilindən dərs
verilirdi.

Nə etmək, camaatın xahişidir, dövlət də ona “pərəstdarlıq” edir.
Camaat öz dilinə həqarətlə baxanda və dövlət sonradan tabe olan
millətləri “ruslaşdırmaq” istəyəndə bu tövr məktəblərin çoxalmağını,
bu tövr proqrammanın baqi qalmağını dövlət istəməyəcəkmiz?

Qori seminariyasında türk dili və şəriət dərslərində dövlətin poli-
tikasını gördünüz. Lakin nə səbəbə dövlət müsəlman şöbəsinə İrəvan
seminariyasında açmayıb, Qori seminariyasında açmağına diqqət

etdinizmi? Qori əhalisi gürcüdən, ermənidən ibarət balaca şəhərdir. Bu şəhər Tiflisdən üç saat dəmir yolu ilə şimala tərəf olarkən, o vaxtadək Qafqaz müsəlmanlarından bir fərd orada həmişəlik məskən etməyibdir, yəni demək istəyiriz beş-on “quyu” qazan iranlıdan başqa müsəlman tapılmaz.

Belə bir şəhərdə dövlət tərəfindən müsəlman şöbəsinə açmaq, türk və şəriət dərslərini mürür ilə mənasız bir şey hesab etmək nəyə dəlalət edir?

27 ilin ərzində biz camaat bunu anlamadıq, genə də anlamazdıq. 28 il də bu sayaq gedirdi, lakin qeyrilərin qeyrət, hümmət, həmiyyətli, qonşuların, hüriyyət yolunda qan tökmələri cəmi Rusiya baş qaldırıb yüz illərlə buxovda olan əllərini, ayaqlarını azad edib möhürlü ağızlarını açmaqla bizə də xoşbəxtlik gətirdi. Biz kərpici kərpic üstə qoymadıq, lakin qeyrilərin səbəbinə bizim üçün bir divar hörüldü. Dövlət naçar qalıb ermənilərin, gürcülərin və qeyri hüriyyət yolunda işləyənlərin tələblərinə görə əməl edir. Yüz illərlə ixtiyarını itirmiş, indi zor ilə hərəkət edən millətlərə yavaş-yavaş ixtiyar verir. Hər millətin ana dili uşaqlar üçün vacib olub məktəblərdə oxunur. Bizim camaat bunları görüb yenə də lal və kar qalmış, axırda dövlət özü qafqazlılar üçün ümum qanun düzəldib dedi: qeyri millətlərə verilən ixtiyar siz müsəlmanlara da verilir. Bacarırsınız isə siz öz də başınıza çarə qılınız. Bu fikir ilə türk dilini müsəlman müəllimlərinə vacib bildi, qəza şəriəti də vacib bildi. Qori seminariyasında müsəlman şöbəsinə məşhur qeyrətli, həmiyyətli mühərrirlərimizdən Soltan Məcüd Qənizadəni inspektor təyin etdi (bu, dövlət tərəfindən heç görünməyən, gözlənilməyən hərəkət!), axırda seminariyanın, Qori seminariyasının bir qeyri müsəlman şəhərinə köçmək məsələsini araya gətirdi. İki ilin ərzində müsəlmanlar barəsində belə-belə etdiyi səhvini indi düzəlməyinə çalışdıq...

Lakin kəndi xahişləmi?

Xeyr, zəmanə tələb etdi. Ana dilini bu vaxtadək lazım bilməyib onun yox olmasına çalışan dövləti bir qanlı hüriyyət indi vadar edir ki, ana dilini qeyri dillər kimi uşaqlara vacib bilsin...

Bu günlərdə дума “təlimi-ümumi-küllü” qanununu elan edəcəkdir, hamı kəndlərdə, şəhərlərdə, milli məktəblər açılacaqdır. Uşaqlara üsuli-cədid üzrə ana dili təlim olunacaqdır... Fəqət bu dili təlim edən müəllimləri nerədən gözləməliyiz? Əlbəttə, Qori seminariyasından

indi tutalım ki, Qori darülmüəllimin əvvəlki proqrammasını dəyişib zəmanənin təqazasına binaən proqrama düzəldir. Türk dili və şəriət ürəyimiz istəyən kimi təlim olunur, buna kifayət edib seminariyanı yenə də Qori şəhərində qoymaq olarmı?

Bizim təsəvvürümüzə, proqrammaya təğyir verilsə, yəni türk dili və şəriət biz istədiyimiz kimi təlim olunsa, seminariya Qoridə qalmağına razı olmaq olar, çünki haman seminariyada müsəlmanlardan savayı gürcülər, ermənilər, ruslar və qeyri tayfalar oxuyurlar...

Böylə olan surətdə dövlətə lazım gəlir müsəlman şəhərlərinin birində daha bir seminariya açsın. Açıq söyləməli: biz seminariyadan nə gözləyirik? Biz istəyirik əvvəla seminariya qurtaran müəllimlərimiz kəndi dilini, ədəbiyyatını, dinini layiqincə bilib ibtidai məktəblərimizdə oxuyan uşaqlara zəmanənin təqazasınca təlim versinlər, millət və vətən üçün tərbiyəli, məlumatlı balalar hazırlasınlar... ikinci, seminariyadan dərdimizə tez əlac olmağına gözləyirik, yəni bu vaxtadək seminariya ildə on kurs qurtarmış müəllim verir idisə, indi ildə əqəllən qırx müəllim verməlidir. Vətənimizdə "təlimi-ümumi" qanunu verilir isə ildə yüz müəllim də az olacaqdır.

Tutalım ki, Qori seminariyası proqramına təğyir verib əvvəlinci qüsurumuzu düzəltdi. Yəni ibtidai məktəblərimiz üçün layiqli müəllimlər verdi, lakin ikinci qüsuru muza, yəni müəllimlərimizin ədədini artırmağa əlac edəcəkmı? Əlbəttə, yox! Qori seminariyasında oxuyan müsəlman uşaqları pansiona qəbul olunurlar, həmin pansiona qırx-əlli nəfərdən artıq uşaq qəbul olammaz. Hər bir pansiondan qırx-əlli nəfər uşaq təlim taparsa, bunlardan ildə onu da qurtarsa şükür etməli, halbuki təxminən ildə 6 və 7 müəllim kurs qurtarır, ildə 6 və 7 müəllim bu vaxtadək bəs etməirdi. Hal-hazırda kənd məktəblərimiz müəllimsizlikdən qapanır, bundan sonra daha yaman halda bulunmağımız aşkardır...

Xülasə müəllimlərin ədədi artmaq üçün iki-üç seminariya gərəkdir açılın. Dövlət isə hal-hazırda üç yox ki, birini də açmayacaqdır. Qori seminariyasının ildə 6 ya 7 müəllimdən artıq buraxmağa mümkünü olmayacaqdır.

Böylə olan surətdə Qori seminariyasını bir qeyri müsəlman mərkəzi olan şəhərə köçürtmək lazım gəlir. Yuxarıda zikr olundu ki, Qori seminariyasına altmış şagirddən artıq qəbul olunmur və yenə söylədik ki, Qoridə həmişəlik sakin olan müsəlman yoxdur.

Müsəlman olmayan surətdə kənardan gəlib oxuyan da olmayacaqdır. Açıq deməli, Qori darülmüəllimin Bakıda ya Gəncədə və ya bir qeyri müsəlman şəhərində olsa padşahlıq xərcinə oxuyan altmış nəfərdən savayı altmış nəfər müsəlman uşağı və daha ziyadə öz evlərində olarkən seminariyada elm təhsil etməyə mümkünləri olacaqdır. Yəni gündüzlər padşahlıq xərcinə oxuyan uşaqlar ilə bərabər dərs oxuyub axşamlar öz evlərinə gedərlər...

Seminariyanın müsəlman mərkəzində olmağı qeyri məsələlərdə də müsəlmanlara böyük mənfəət gətirir. Lakin burada müəllimlərin ədədi artmaq məsələsini ümdə bilib hələ bu barədə bəhs etməyi vacib bildik.

İndi üzümüzü müsəlman şəhərlərinə tutub deyirik: dövlət Qori seminariyasının müsəlman mərkəzinə keçməyinə razı olubdur. Fəqət müsəlman camaatından qeyrət, hümmət, həmiyyət gözləyirik... Şəhər dumalarının üzvləri bu məsələyə artıq gərəkdir diqqət etsinlər, kəndi təsəvvürlərini dumalarda söyləyib bu məsələnin tez həll olunmağını tələb etməli, dövlətin müqabilinə çıxıb göstərməli ki, biz də müəllimlərin artmasını istəyirik, biz də dərdimizin əlacını arayırıq. Biz də gec də olmuş olsa, xabi qəflətdən ayılıb qonşular iyirmi-otuz il bundan müqəddəm gördükləri işi biz indi görmək istəyirik...

Hal-hazırda bu məsələyə daha artıq diqqət etməlidir.

İndi Rusiyada hamı millətlər dərya misal bir hürriyyət əmvacinə düşər olublar. Üzmək bilənlər həmin mövclərdən xilas olub kənara çıxacaqlar, üzmək bacarmayanlar ləpələrin arasında qalacaq, əlləri hər yerdən üzülüb “dərya heyvanlarına” yem olacaqlar...

Mövc və girdəbdən xilas olmaq, nəhənglər, timsahlar tərəfindən udulmamaq üçün mətin bir səfinə bir gəmi lazımdır ki, o gəmi də camaatın özündən ibarətdir. Bu cür xəternək təhlükəli işlərdə bizi sahili-nicata çıxaracaq çarələr camaatın özündədir, vəssalam.

Dövlət bir nöqtədə dayanıb yəni “ruslaşdırmaq” siyasətində davam edib hamı politikasına müvafiq hərəkət edir.

Bu məqsədlə seminariyalar, yəni müəllimlər hazırlamaqdan ötrü darülmüəllimin açır. İrəvanda, Xunidə, Qoridə açılmış seminariyalar bu məqsədlə açılıbdır. Bu seminariyaların gözəçarpanı, xüsusən müsəlmanlar üçün Qori seminariyasıdır. Çünki burada müsəlmanlar üçün ayrı bir şöbə açılıbdır, altmış nəfərə binaən burada pansion var. Altmış nəfər müsəlman balaları burada “padşahlıq” xərcinə oxuyurlar. Vaxt var idi bu cavanları şəhərbəşəhər gəzib pulla yığırdılar, yəni yol

pulunadək xəzinədən verilir idi. Əlbəttə, bu bir zamanadək idi. Vaxta ki, müsəlmanlar öyrəşdilər daha yol xərci verilmədi. İndi o qədər istəyən var ki, illik pulunu verib oraya çətinlik ilə qəbul olunurlar.

Qori seminariyası 1876-cı ildə açılıbdır. Müsəlman şöbəsi üç il keçmiş bina olunubdur. Deməli, 27 ilin ərzində bu seminariya bizim kənd və şəhər ibtidai məktəblərinə müəllimlər hazırlayıbdır. İndi Bakıda gördüyünüz rus-müsəlman məktəblərinin müəllimləri, Qafqazın qeyri şəhərlərində, kəndlərində ibtidai məktəblərində dərs verən müəllimlərin əksəri orada tərbiyə alıblar.

Seminariyanın proqramması ibtidai məktəb müəlliminə cüzi məlumat verir. Lakin rus dilinə artıq diqqət olunur. Hamı dərslər, elmlər rus dilində təlim olunur. Cüzi şəriətdən, türk dilindən dərs verilir idi. Verilir idi, verilirdi deyib də biz seminariyanın on altı il bundan müqəddəm halını nəzərə gətiririz. O vaxt indi üsul-cədid ilə yazılmış “Vətən dili” kitabçasının müsənnifi, mütəvvifi Çernyayevski müsəlman şöbəsinin naziri idi. Demək olar ki, onun vaxtında türk dilinə bir az diqqət olunur idi. Özü türk dilini öyrənməyə ciddü-cəhd edib haman dildə verilən dərslərə artıq diqqət edirdi. Türk dili və şəriət müəllimi indiki Şeyxülislam cənab axund Molla Əbdülislam olub, orada tərbiyə alan müsəlman uşaqlarına böyük nəflər gətirirdi. Demək olur ki, indiki hala nisbətən Qori seminariyası – xüsusən müsəlman şöbəsi böyük tərəqqidə bulunurdu. Cənab axund molla Əbdülislam türk dilinə və şəriət dərslərinə artıq diqqət edirdi. Dərslər az isə də, o, vaxtını itirməyib bacardığı qədər cidd-cəhd edirdi. O vaxt təlim kitabları yox idi. Bununla bərabər, gecələr işləyib gündüz dərsləri üçün hekayələr düzəldirdi. Türk dilində sərf və nəhv öyrədirdi. (...). İnsaf məqamında demək olar ki, Qori seminariyasından elmini tamam edib indi millətpərəst və yainki əli qələm tutan beş-üç nəfər varsa, cənab axund molla Əbdülislamın tərbiyəsinə bağlıdır...

Bunun səyi bir tərəfdən, digər tərəfdən də Çernyayevskinin müsəlmanlar ilə xoş rəftarı uşaqlara şəriətdən və ana dilindən mümkün olan qədər qəza verməyə səbəb olur idi. Mütəvvifi Çernyayevski cavanlıqdan müsəlmanların arasında tərbiyə tapıb, adətlərinə, şəriətlərinə aşna bir zat idi. Müsəlman balaları ilə mülayimliklə dolanırdı...

Halbuki seminariyanın direktoru Streletski buna zidd olub müsəlman şagirdlərinin ixtiyarını yavaş-yavaş məhv etməyə çalışırdı. Müsəlman balalarına qərrib vilayətdə öz lisanlarında söhbət etməyi qadağan edirdi. Demək ki, cənab Streletsk popeçitelin sağ əli olub

onun fikirlərini və dövlətin müsəlmanlar barəsində olan siyasətini, yəni müsəlmanları “ruslaşdırmaq” fikrini işə verirdi...

Bu “politika” getdikcə artıb, 1892-ci ildən sonra ziyadə şiddət etdi.

Bu ildən müsəlman şöbəsinə məşhur İlimskinin müridi bulunan (...). missionerlərdən Smirnov inspektor təyin olundu.

Bu ildən bizim əqidəmiz ilə şöbənin tədennü və tənəzzülü, dövlətin əqidəsilə onun “tərəqqisi” başlanıbdır.

Rusiya müsəlmanlarını xristian dininə dəvət etməkdə canını çürüdən İlimskinin müridindən nə gözləməli idi?

Həftədə iki dəfə türk və şəriət dərsləri vacib olarkən Smirnovun vaxtında getdikcə lazımsız dərslərdən hesab olunur idi. Cənab axund molla Əbdülişlamdan sonra (iki il kemiş) oraya təyin olan müəllimlər üzlərini yumşaq göstərib cənab Smirnovun əqidəsi ilə iş görməyə başlayırlar... Axırda tarixi-müqəddəsi Smirnovun köməkliyi ilə rus dilinə tərcümə edirlər... Türk dili bilmərrə unudulur, axırda türk dilinə bir dərəcədə həqarətlə baxılır ki, orada təhsil edib kurs qurtaran müəllimlərimiz türk əlifbasını da bilmirlər.

Ən axırda türk lisanı seminariyada “ümumi” bir lisan olur: müsəlman uşaqlarının əvəzinə rus, gürcü, erməni uşaqları türk lisanı dərşində otururlar. Müsəlman müəllimləri isə rus, gürcü, erməni uşaqlarına türk lisanını təlim etməklə kifayət edirlər. Hərdənbir iki müsəlman uşağı dərşə gəlir isə, onlara da “vaxtlarını” sərf edirlər. Qalan uşaqlar türk dərşinin vaxtında nə iş görürlər, nəyə məşğuldurlar, neredə oynayırlar, lazımsız bir məsələ olub diqqətə alınmırmış.

Tutalım, azından on il Qori seminariyası bu halətdə bulunubdur. Bu on ilin ərzində Qori seminariyasından təxminən 100 müəllim ikmali-təhsil edib kurs qurtarıbdır desək, böyük səhv etməriz, zənn edirik. Bunlar kənd, şəhər ibtidai məktəblərində müəllim olub, hankı lisanda dərş verməkləri aşkardır.

Ana dilinin ibtidai məktəblərdən qovulmağı, həmçinin bir on il də belə getsə idi, aləmi-hürriyyət aralığa gəlməsəydi, türk balalarının halları nə tövr olardı? İlimskilər, Smirnovlar dövlətin siyasətini pək gözəl yerinə yetirib, öz əlimizlə özümüzə quyu qazırmışlar. Camaatımız isə bunlara “pərəstar” deyib başına murur ilə dəyən toppuzu, dəyənəyi hər tərəfdən qurulan toru anlamayırmış, görmürmüş. Görəsən, görüb anlayandan sonra hərəkət etməməyinə səbəb nə olacaqdır.

HƏFTƏ FƏRYADI¹³

Qocalar barəsində yazdığım iki felyeton əsərsiz keçmədi. Mən bir şey gözləyirdim... Mən zəngin qocalar tərəfindən bunu gözləyirdim: zəngin qocalarımız axırıncı felyetonumu oxuyub mənə yazacaqlar: “Cənab Nər! Biz filankəslər zirzəmidə 5 nəfər yetimlə ac, susuz, can verən arvadın barəsində oxuyub və bir ayağımız burada və bir ayağımız o dünyada olmağını hiss edib banklarda prosent-prosent üstə qazanan pulların müamiləsinə Allah yolunda müsəlmanlar üçün bir azarxana ya əlsiz-ayaqsızlar üçün, qoca arvadlar, kişilər üçün bir bə-qodelnə (...). darüləcşələr açırız, təvəqqi edirik bizə yol göstərsiniz, nə tövr hərəkət etmək ki, məqsədimizə çataq..

Mən, bədbəxt, zəngin qocalarımızdan belə bir kağız gözləyirdim, gözləməyə də haqqım var idi. Qoca zənginlərimizin “damarlarından” tutub meydana çəkdim, sınamaq üçün hamı əhvalatı söylədim, nerəyə çəkdimse, “yox bizim işimiz deyil”, deyib qaçdılar. Axırda bir yerdə bir əhvalatda ləngər saldım ki, daha bir yana çıxmaq mümkün deyil idi, bir bəhanə gətirmək olmazdı... Bizim zəngin qoca qaronlarımız qədimdən İran ilə o qədər gəmilər vasitəsilə “oğurluq mal kandra-band” alış-verişi ediblər ki, ləngəri nərədə salmağımı bizdən yaxşı anlayırlar, nəinki bizdən, kurs qurtarmış losmanlardan da, komandirlərdən də yaxşı bilirlər...

Nə isə, hələ “tora” düşmərlər, görünür, kəndi vicdanını təmizləməyə bir şey tapırlar... Axirət üçün hərə bir savab qazanıb ona ümid bağlayır... Mənim sözlərimi oxuyub da kəndi-kəndinə söyləyir: “Biçarə Nər! Sən qəzeti boş sözlər ilə doldur, çığır, bağır, bizdən sən yazdığın zirzəmilərdə “yarımcanlara”, “can verənlərə” imdad olmayacaqdır... Biz hər “oyunla” pul qazanmışıq. Gündə bir dəfə yox, min dəfə nəfəsimizi, vicdanımızı satmışıq. Kimin nə borcu? Bu dünyamız xoş keçibdir və keçir, kimin nə işi? Yoxsa gözünüz götürürmür? Həsəd edirsiniz? Sizin nə borcunuz biz axirətə nə üzle gedəcəyiz? Bizim vicdanımız nə halda olmağı bizə məlumdur... Sizə nə düşübdür ki, bizim halımıza yanib fəryad edirsiniz?

“Biz nə etmiş olsaq da”, indi vaxtında orucumuzu tuturuq, namazımızı qılırız axırda da, yəni axır nəfəsimizdə Allahdan əfv etməyib o dünyaya köçəcəyiz. Belə bir adamın yeri o dünyada nərədə

olmalıdır?! Cənab Nər! Siz “Elmi-ilahini” oxumayıbsınız, “Vaizlərə” qulaq asmayıbsınız, ona görə belə işləri bilmirsiniz, bilsəydiniz yəqin ki, boş yerə vicdandan dəm vurmazdınız”. Ola bilsin ki, zəngin qocalarımızın bir parası felyetonlarımızı düz anlayıb öz-özünə belə bir söhbət edibdir. Lakin bir parası, görünür, anlayıbdır. Dəlilim var. Zəngin qocalardan bir neçəsi bu günlərdə mənə bir kağız yazıb deyir: “Cənab Nər! Bir həftə bizim gözüümüzü yolda qoydunuz. Gecə-gündüz şükürlər edirdik ki, dərdimizə əlac tapıldı, siz isə məqalənin axırını zarafata döndərdiniz, bu nə olmalı? Yoxsa siz əcnəbi dilində yazılan məcmuəni, jurnalı oxuyub yaxşı anlamırsınız. Bir də diqqətlə oxuyunuz... Yazdığımızdan aşkardır, cənab professorun Markizə verdiyi dərmanda bir əlamət var imiş ki, qoca Markizi uşaq kimi oynadırmış. Siz jurnalı oxuyub dürüst anlaya bilmirsiniz, adını bizə deyiniz. İndi əcnəbi dilləri oxuyub anlayanlarımız pək çoxdur, onlar oxuyub da bizə lazım olan dərmanı bildirərlər. Əhvalat hansı jurnalda yazılmağını bizə məlum etməsəniz, biz də bir para “uşaqlar” kimi rədiyyə deyib əlinizdən protest verəcəyiz ki, bundan sonra siz yazdığımız kitabçaları, məqalələri oxumayacağız. Görək, onda “kimə” yazacaqsınız.

Qəh-qəh-qəh! Həqiqət deyirlər: insan qocaldıqca “uşaq” xasiyyətində olar, doğru imiş!

Yox, qoca əfəndilər! Əbəs yerə özünü zəhmət verməyiniz: protest yazmaq üçün gərək bir yerə yığılasınız “əqil-əqilə verib xəyal plovu yeyəsiniz” fikrinizi yazan rəhimlər, kərimlər, mahmudlar tapmalısınız... Sonra yazdığınızı tərcümə etməlisiniz. Bir pozub, bir də yazmalısınız. Axırda söz tapmayıb deyəcəksiniz: bir elə “şey” yazaq ki, jurnal tez versin, tainki “dərdimizə əlac” olsun! Ya bir elə adamı qabağa vermək ki, “utanıb” onunla “çırpışmasın”.

Yox, qoca əfəndilər! Bu fikir ilə meydana gələcəksiniz isə, gəlməyiniz. “Mən sizdən tez protest” verməyimi qəsdən anlamasanız da, mən dediyim sözün üstə duracağam... Lakin siz mənim sözlərimi anlamasanız haqqınız var, mən sizdən rəncidə olmaram.

İstədiyiniz jurnalın adını deyirəm, buyurunuz əfəndim! Jurnalın adı: “Vnuşeniye” – “təlqin”dir.

“Təlqin” sözünü anlamağınızda şübhəm yoxdur. Əfəndim! Ölüyə təlqin verəndə görübsünüz, eşidibsiniz... Fəqət siz ölümdən qorxursunuz, ona görə ölülərdən söhbət etməyi lazım bilmiriz. Biz dirilərdən bəhs edirik: dirilərə nə tövr təlqin verilməyini bilmək istəriz, eləmi?

Belə isə indi professorun qoca Markiz ilə söhbətini yadınıza salınız: Markiz mumileyh professorun adını çoxdan eşitmişdi. Onu böyük üləmalardan hesab edirlər. Açıq deməli: Markiz professoru çox inanmışdı... Professorun “mən sizə kömək edəcəyəm”, yəni cavanlaşdıracağam sözləri Markizin qəlbində yer etdi. Dərmanın əsəri bir saatdan sonra bədəndən yox oldusa, professorun sözləri getdikcə Markizə ürək verib “cavanlaşdırır idi...” Bəli, təlqin vermək və təlqinə uymaq böyük bir halətdir!

İndi bir para həkim “təlqin ilə” müalicə edir, naxoşun azarı da olmuş olsa, “səndə heç bir şey yoxdur” deyib naxoşu sakit edir. Bir azdan sonra görürsən naxoş, həqiqət azarından şikayət etməyir... Lakin belə bir müalicə həkimin hünəri deyil. Naxoş həkimə gərəkdir inansın, onda bir “qüvvət” gərəkdir bilsin... Zindəganlığınıza yaxşı diqqət etsəniz, belə əhvalatları yadınıza salarsınız. Özünüzdə görməyibsinizsə də, özgədə görübsünüz, eşidibsiniz, məsələn: bir adam dəfətilə naxoşlayıb bir həkimin müalicəsilə qurtarıbdır. Sonra yenə də həmin adam azarlayır. Bunu həmişə müalicə edən həkim ittifaqən şəhərdə bulunmayı. Qeyri bir həkimi dəvət edirsiniz. Naxoş “rahat” olmur. Yenə bir qeyrisini gətirirsiniz. Yenə də bir şey olmur. Şəhərin ən məşhur, ən məlum təbiblərini dəvət edirsiniz, naxoş yenə də “rahat” olmur... Axırda naxoşun istədiyi təbib şəhərə gəlir, onu dəvət edirsiniz, təbib məzkur naxoşun azarını tapıb özündən irəli gələn həkimlərin dərmanlarını azara müvafiq görür. Özündən bir qeyri dərman yazmağı lazım bilmir... Çünki azar çoxdan rəf olubdur. Lakin naxoş “rahat olmur”, xülasə bu təbib də keçənlərin müalicələrini öz ürəyində təsdiq edir.

İndi nə etmək? Naxoş “rahat” olmur. Məzkur təbib naxoşun buna bağladığı ümidini yaxşı anlayır... Bir az fikirdən sonra “xeyirsiz-zərərsiz” bir dərman yazır. Nüsxəsini yazıb naxoşa deyir: “Bu dərmanı filan vaxtlarda içərsiniz. İki gündən sonra azarınız rəf olacaqdır”.

Bu sözlər naxoşa kifayət edər, naxoş azardan çoxdan xilas olmuşdu, lakin “rahat” olmurdu... İndi rahat oldu; “iki gün”dən sonra naxoş özünü salamat hiss edir.

İndi bu da bir tövr vnuşeniye – təlqindir! Təlqin tövrətövr olar. Lakin dürüst fikir etsəniz, təlqinin aqibəti həmişə bir balaca gülüş çıxar...

Keçən ilədək “dövlət” Rusiya millətinə, kəndlilərə təlqin verib deyirdi: siz bizimlə olunuz, ancaq bizə ümid bağlayınız. Bizik sizin bədəninizi, ruhunuzu mühafizət edən, bizik sizin balalarınızın “pərəstar”ı, bizik sizin əlinizdə olan nemətlərin səbəbi, biz olmasaq ata-babanızın torpağında oturub “sayənizdə” dolanacaq edən qeyri millətlər əlinizdən ixtiyarınızı alıb sizi kəndilərinə qul edəcəklər.

Bunlara inanmayınız, sözlərinə uymayınız, hüriyyətə dəvət edənləri kəndlərdən qovunuz, öldürünüz... Bu təlqin rus kəndlilərinə dövlət tərəfindən yüz illərlə verilib onların qulaqlarını doldurmuşdu. Rusiya milləti isə kəndi “dövlətindən” başqa qüvvətli dövlət bilməyirdi, ona inanmışdı. 19-cu qərində hüriyyətpərəstlərin başına gətirdiyi işləri 20-ci qərində də gətirir... Biçarə Markizin gözünü qorodovoy açdı. Rusiya millətinin gözünü bir tərəfdən Tuço, Uyama Georgi... və digər tərəfdən Kuropatkin, Kripenberq, Kaulbars açıb təlqin verən dövlətin “qüvvətini” göstərdilər...

Siz elə bilirsiniz təlqinsiz meydana çıxmışdılar? Yox, əfəndim! Hər iki tərəf lazım olan təlqini almışdı. Uyamaya təlqin verən ümumi millət, vətən idi. Kuropatkinə təlqin verən hörümçək kimi biçarə millətin qanını soran bürokratlar idi... Yapon saldatına təlqin verən, “gediniz vətəni düşmənün əlindən xilas etməmiş geri qayıtmayınız” – bu sözləri deyən arvadlar idilər. Rus saldatına təlqin verən, “gediniz” “bizim cibimizə” milyonlar gətirən “meşələri xilas ediniz” sözləri ilə meydana çıxan bürokratlar idi. Bizim saldatlara daha ziyadə “təlqin” verən biçarə, ac-susuz, çılpaq yetimlər ilə qalan arvadlar idi. Qanlı yaşlar töküüb qoyun sürüsü kimi dəmir yollarına tökülüb deyirdilər: indi ki, bizim pərəstarlarımızı əlimizdən alırsınız, biz də canımızı onları aparan vaqonların altında həlak edəcəyiz...” İşin aqibəti nə oldusa bilirsiniz... Hansı təlqin qüvvətli olmağımı gördünüz, təlqin ilə təlqində təfavüt var, təlqin verənlər də həmçinin...

İndi Duma ilə vəzirlərə diqqət ediniz! İkisinə də lazım olan təlqin veriləlidir. Dumaya təlqin verən yüz illərlə ağzı möhürlü, ixtiyarlarını itirmiş millətlər, yersizlikdən, aclıqdan milçək kimi qırılan 80 milyon kəndli, saraylarda əyləşib başlarından, əllərindən bir şey gəlməyən “xozeyinlərə” işləyən, əlləri qabarmış, dürlü azarlara mübtəla olmuş fəhlələr olublar. Vəzirlərə isə təlqin verənlər – parazitlər, müftəxorlar, “400 milyonlar”ı qubernator mənəsbilə qazananlar...

olublar... İndi iki qoç döyüşündə verilən təlqinlərin əsərləri məlum olur: “Aladin Radiçov vətənə dair mühüm məsələləri həll etmək istəyəndə başlarını itirmiş vəzirlər “filan darülfünuna, universitetə paltar yumaq evi lazımdır” deyirlər!!! Duma bunlara “siz vəzirlik mənsəbinə layiq deyilsiniz, rədd olunuz, sizdə vicdan əsəri görünmür” deyirlər, bunlar isə dişlərini ağardıb dumaya, həqarətlə baxırlar.

Bəli, həqarətlə! Təlqin almışlar da bu sifətdə görünür. Məsələn Qoremikinə üç ay bundan müqəddəm desəydilər: sən Vittenin yerini dolandıracaqsan, acığı tutardı, belə bir fikir edərdi ki, bu sözləri ona deyib istehza edirlər, özü öz “çanağında” nə olmadığını pək gözəl bilirdi... Lakin buna “təlqin” verib deyirdilər: ancaq premyer, baş vəzirlik mənsəbinə sən layiqsən... Qoremikin öz-özünə fikir edib dedi: həqiqət, ola bilsin ki, mən kəndi “çanağında” olanı yaxşı bilmirəm, qeyrilər “ona” məndən artıq qiymət qoyurlar. Habelə isə mən də meydana çıxalım...”

Meydana çıxdı öz “əqlinə” böyük ümidlər etdi, getdikcə “öz-özünə” yəni premyerliyə layiq olmağına inandı... axırda halı Markizdən yaman oldu. Markizin hərəkətinə bir qorodovoy güldüsə, biçarənin hərəkətinə Rusiyadan savayı qeyri dövlətlər güldü!..

Bəli, təlqin almış adamlardan belə sifətlər görünür, “özləri özlərini aldadırlar”. Məsələn: bir qız bir cavan oğlana həmişə deyir: səndən nə gözəl ətir iyi gəlir, yoxsa, bədəniniz ətirsiz belə iylənir? Bəli, bəli! – Deyib “cavan” cavab verir. – “Mən ömrümdə ətir işlətmirəm, xanım!” Belə ətir iyi ancaq “cavan” bədəndən gəlir. Özgəni inandırarkən özünü də inandırır... Ya xeyr, “əta olundu” sözü ilə “alındı” sözüne fərq qoymayan bir şəxs, görərsiniz birdən-birə “mühərrir” oldu. Özgəyə təlqin verdi, o da inandı... Ya xeyr, “küçələrdən xəbər verənlər” bir də baxdınız ki, “başından böyük” bir məsələni götürüb qəzetələr sütunlarında həll edir, sözlərinin nə başı, nə ayağı olmağını özü də anlamır... Lakin nə etmək? Kişini “mühərrir” hesab edirlər, gərək bir şey yazsın...

Belə təlqin almış özlərini aldadan cavanlarımız indi göbələk kimi çoxalır, bünövrələri olanlar bəlkə özlərini aldada-aldada bir yana çıxalar. Lakin bünövrəsizlərin vay hallarına! Özləri-özlərini axırda rüsvay edib rus vəzirləri kimi “vicdan” sözünü “lüğətdən oğurlayacaqlar... Belə adamları zəmanəyə tapşırmalıyıq...

HƏFTƏ FƏRYADI¹⁴

Müxbirlərimizdən biri idarəyə kağız yazır. Həmin kağızda cənab müxbir üzünü Borçalı bəylərinə, zənginlərinə tutub deyir: “Ey gözəl Borçalının minlərdən dəm vurub təkəbbürlüklərindən kimsəni tanımayan, özlərini pişrov sayan fitnəkar bəyləri, ağaları və qızıllı-gümüşlü kəndxudaları! Haçana kimi insafdan kənar olub ciblərinizin xatirəsi üçün özünüzü qəflət uyğusuna məğlub edəcəksiniz? Fəqir-füqara, əlsiz-ayaqsız heyvanabənzər “çoban-çoluqlar”ımızı oğurluğa, yol kəsməyə nahaq qan tökməyə və qeyri pis-pis işlərə iqva edəcəksiniz? Tövrətövr hiylələr, məklər, böhtanlar və fitnələrlə başlarına döyüb, min-min zəhmətlə, cövrü-cəfa ilə qazandıqları pulları əllərindən zülm ilə alıb çöllərdə avara-sərgərdan qoyacaqsınız? Polisə qulluqçuları ilə siğə qardaş olub fəqir-füqəranın qan təri ilə qazandığı pulu onların (polisə qulluqçularının) uğrunda xərc edəcəksiniz? Nə vaxtadək eyşü-işrətə məşğul olub məclislərdə quru-quru millət tərəqqisi barəsində “gop” edəcəksiniz. Bilmirsinizmi boş “gop” ilə plov olmaz: yağ, düyü gərəkdir? Haçan ətrafinıza nəzər yetirib həmsayələrinizdən ibrət götürəcəksiniz? Məgər bu axır vaxt əziz, bəlakeş Qafqaz vətənimizdə vaqə olan nahaq qanlı hadisələr, top, tufəng, bomba səsləri siz borçalıları xabi-qəflətdən oyatmadımı? Dost-düşmənlərinizi tanıdıb sizə yaxşı-yamanı bildirmədimi? Məgər qəzetələr verdikləri məlumatlara nəzər yetirib görmürsünüz, eşitmirsinizmi ki, qeyri şəhərlərdə, ölkələrdə, sizin din qardaşlarınız qeyrətə gəlib tərəqqi yolunda artıq hümmət, həmiyyət göstərirlər?”

Cənab müxbir kağızını bu sayaq yazıb Borçalı bəylərini, ağalarını, kəndxudalarını tərəqqi yoluna dəvət edir, lakin Borçalı zənginlərinə deyilmiş sözləri biz cənab müxbirə demək istəyirik: “Əfəndim! Fikriniz əla, niyyətiniz daha ziyadə pək gözəl! Fəqət “plov üçün yağ, düyü gərəkdir!”. Görməyirsiniz, eşitməyirsiniz ki, qeyri şəhərlərdə, ölkələrdə sizin din qardaşlarınız qeyrətə gəlib tərəqqi yolunda artıq hümmət, həmiyyət göstərirlər...” sözlərilə Borçalı bəylərini, ağalarını qeyrətləndirmək olmayacaqdır. İnsan meymun misal bir heyvandır “gördüyünü götürür”. Böyük Pyotr insanın bu psixologiyasını pək gözəl anlamışdı. Bilirdi ki, Avropanın elm və fənnəndə tərəqqi etməyi barəsində quru sözlər demək, yazmaqla bir şey olmayacaqdır. Gərək idi göstərmək, bu məqsəd ilə Peterburqu özünə paytaxt hesab etdi.

Oradan Avropaya “pəncərə” açdı, Rusiya milləti başlarını pəncərədən uzadıb Avropa millətlərinə “baxdılar”, onlarda olan “elmi və fənni” yavaş-yavaş əxz etməyə başladılar.

Bəli, bəli, ruslar gördülər avropalılar “özlərilə” bir arşın saqqal gözdirmirlər, bunlar da saqqallarını ya gödəltdilər, ya dibindən qırxdırdılar. Avropalılar uzun xalat, on arşından şalvar geymirlər, bunlar da şalvarlarını dar, xalatlarnı qısa etdilər. Avropalılar bir arşın papaq geyib başlarına ağırlıq vermirlər, bunlar da papaqlarını gödək etdilər, Avropa arvadları kişi məclislərinə daxil olurlar, küçələrdə seyr və tamaşa yerlərində azadə gəzirlər, rus arvadları da bunları təqlid etməyə başladılar. Bundan savayı umurati-dövlətə dair məsələlərə də ruslar artıq diqqət etdilər: çinovniklər üçün dərəcə-dərəcə “çinlər və nişanlar” düzəldilər. (...).

Görürsünüz, müxbir əfəndim! Ruslar boş, mənasız sözlər ilə meydana çıxmadılar, “gördüklərini götürdülər”, özlərini avropalılara oxşatdılar.

İndi siz gözəl niyyətlə meydana gəlib Borçalı bəylərini, ağalarını tərəqqi yoluna qoymaq istəyirsiniz, biçarə fəqir-füqəranı onların fitnələrindən xilas etməyə çalışırsınız. Onlara insaf nə olmağını bildirmək istəyirsiniz, fəqət hansı yol ilə, kimin və nəyin vasitəsi ilə? Borçalı bəyləri, ağaları insandırlar, bunlar gərək görüb-götürsünlər, sizin din qardaşlarınız qeyri şəhərlərdə hümmət, həmiyyət göstəririlər deyib də keçmək olmaz. Onlara müəyyən yol göstərməli, haman “qeyrət, hümmət, həmiyyət” görünən şəhərlərə “pəncərə” açmalı, tainki görüb götürsünlər. Məsələn: mən Borçalı bəylərinə nəsihət verən olsa idim, deyərdim: cənab bəylər! Gözünüzü açınız, qulaqlarınızdan pambığı çıxarınız, görünüz, eşidiniz. Bakı kimi “kasıb” şəhərdə sizin din qardaşlarınız necə “qeyrət, hümmət, həmiyyət” göstəririlər. Bakı camaatı elmin, fənnin, sənətin mənfəətini anlayıb qət ediblər ki, hamı gərək uşaqlarını oxutsun, bu səbəbdən Bakı gimnaziyaalarında və ibtidai məktəblərində “uşaqlara” yer yoxdur. Ona görə müsəlman uşaqları üçün təzə gimnaziya, realni uçiliş və qeyri sənət məktəbləri camaatın öz xərcinə açılacaqdır. Açılan məktəblər bəs etməməyinə görə uşaqları evlərdə müəllim tutub oxudacaqlar. Müəllim isə indi azdır, ona görə Qori seminariyasını Bakıya köçürəcəklər və bir qeyri seminariya, darülmüəllimin açmaq üçün çox pul yığılıbdır... Camaat yetim uşaqları da öz xərcinə oxudur! Cəmiyyəti-xeyriyyəyə zəngin hacılar

“böyük köməklik” edirlər, cəmiyyəti-xeyriyyənin kasası “dolub”, böyük prosent götürməyinə görə cəmiyyəti-xeyriyyənin pulunu banklar götürmürlər... Şəhərin küçələrində bir ayaqyalın arvad, bir başıaçıq yetim tapılmaz... Korlar, şillər, qocalar üçün bir darülcəza tikilir, kasıb fəqir-füqərə üçün azarxana “bu yavuşda” qurtaracaqdır... Bakıda çıxan qəzetələr camaata çatmır. Bir nömrəni on-iyirmi adam bir yerə yığılıb oxuyur, qəzetələr çox olmağa görə camaat adlarını unudurlar. Hamı qəzetələrə “Kaspi” deyirlər. Adə, bir o “Müsəlman Kaspi”sini gətir oxuyum, deyib qəzetələrin üstə ac qurd kimi düşürlər. Bunların qəzetələrə olan həvəsi siyasi işlərində gözlərinin açılmağına səbəb olur. Camaat, xüsusən müsəlman cavanları hüriyyət yolunda canlarını fəda etməyə, qanlarından, başlarından, var-yoxlarından keçməyə hazırlanırlar, kimyagərlik, qiyam və inqilab kimyagərliyi öyrənirlər. Bu sənəti təhsil üçün Amerikaya qədər axın-axın gedirlər. Gedirlər də orada öz icadkərdərləri olan bombalara əvvəl-əvvəl özləri qurban olurlar...

Camaatın gözü hüriyyətin yolundadır. Gündə Dumaya teleqramlar göndərir, “hüriyyət, müsəvat, ədalət” istəyiriz deyirlər. Dövləti özünə düşmən bilib Dumaya ümid bağlayıbdır. Ancaq indi “anlayıbdır” ki, iki ilin ərzində nahaq yerə tökülən qanlara səbəb dövlət imiş...

O ki, qaldı şəhər işlərinə “tərəqqi” daha ziyadə aşkar olunur: Qosudarstvenni дума şəhər dumasını da qeyrətə gətiribdir... Bağları, səfiyyələri, daçaları özlərinə haram edib gecə-gündüz şəhərin bərəsində “məşvərat” edirlər. Çox söz lazım deyil, şəhərin işlərinə bir balaca diqqət etsəniz Dumanın qeyrətini anlamaq olar: küçələr mərmər kimi tozsuz-torpaqsız, gündə iki-üç dəfə sulanır, suyun “bolluğundan” ağaclar, otlar təzədən göyərir... Suyun “bolluğundan” Mixaylovski “balnisədə”, azarxanada naxoşları vanna gərək olmasa da gündə “iki dəfə çimdirlirlər”, belə işlər pulun gücü ilə olar. Pul sarıdan şəhər kassası xoşbəxtdir. Kassa “dopdolu”, qlasniyaların qeyrəti, hümməti “aşib daşıbdır”. Belə olan surətdə şəhər abad olmazmı?

Qaldı şəhərdən kənar promislalarda, zavodlarda işləyən fəhlələrin halı! Nə isə, axır vaxt xozeyinlər “insafa” gəlib fəhlələrin məvaciblərini artırıblar... Təzə kazarmalar tikilir, hamamlar bina olunur. Fəhlələr üçün qiraətxanalar açılır, uşaqlar üçün yeni kitablar bina olunur...

Xülasə, böyük bir dəstgahdır! Bakı camaatı, “xüsusən müsəlmanlar” birdən-birə ayılıbdır, belə “qeyrət, hümmət, həmiyyət, müsəvat, ədalət” bu vaxtadək görünməmişdi, bunları da bu yola qoyan

hürriyyət olubdur. Bakı camaatı, “xüsusən müsəlmanlar”, “azədəliyi” sevnənlərdənmişlər, “azadəklik” veriləli gecələr “iş” görünür. Hər kim hər kimi öldürmək istəsə, gündüz günorta çaği bazarda və ya qeyri qələbəklik, tünlük yerdə aşkar öldürə bilər... Oğurluq həmçinin gecə olmur, gündüzlər olur...

Buyurunuz, müxbir əfəndim! Borçalı bəylərinin zülmündən dad çəkən yoldaşımız! Bəylərinizə, ağalarınıza, qızıllı-gümüşlü kəndxudalarınıza nəsihət edəndə Bakını heç vaxt unutmayınız. Bakı Qafqazın “gözü” hesab olunur. Buraya böyük ümidlər bağlanır idi və bağlanır... Burada olan “tərəqqini” görüb bilsəydiniz, yəqin ki, Borçalı bəylərinə “üstüörtülü” qeyri şəhərlərdə din qardaşlarımızın “tərəqqi”sindən söyləməzdiniz, aşkara deyərdiniz: “Ay Borçalı bəyləri, baxınız Bakı müsəlmanlarına “ibrət” ediniz”.

Ola bilsin ki, Bakı borçalılara uzaqdır, əlləri çatmır. “Tərəqqi”nin əsərini görmürlər, hiss etmirlər...

Belə olan surətdə onlar Tiflis camaatının, xüsusən oradakı müsəlmanların hümmət və həmiyyətlərinə diqqət etməlidirlər. Orada da fəna işlər görünür. Tiflis müsəlmanları ittifaq edib qət ediblər ki, erməni-müsəlman hadisəsindən sonra şəhərlərə, kəndlərə başıaçıq, ayaqyalın yetimləri ilə qaçan sahibsiz arvadları vətənlərinə qaytarırlar. Bunların “qeyrəti” qəbul etmir ki, sahibsiz arvadlar, ya əllərindən var-yox gedən kişilər qeyri şəhərlərdə, kəndlərdə qalıb dilənçilik etsinlər. Bunların “insafı” rəva görmür ki, Tiflis kimi şəhəri atıb qeyri yerləri özlərinə vətən etsinlər...

Bəli, bu barədə böyük məclislər qurulur, gecə və gündüz məsləhət olunur; talan olmuş vətəndən sərgərdan düşmüş vətəndaşlarına nə tövr kömək etmək məsələsi hal-hazırda müzakirə olunur... Ruhanilərimiz bu məsələni ruhanilərə dair məsələlərdən baş bilib öz məclislərini pozurlar, indi buna məşğuldurlar...

Borçalılara “ibrət” üçün bu da az olsa, Gəncəni göstərmək olar. Əhli-Gəncə duxovni seminariya açmaqda böyük bir “qeyrət” göstəriblər. Bir ayın ərzində bir “milyon” pul yığıb “məscid hücrələrin”dən bir “böyük imarət” tikdirirlər... Yerin bolluğuna və pulun çoxluğuna görə haman yerdə “duxovni akademiya” üçün də imarət tikmək fikrindədirlər...

Xülasə, nerəyə baxırınsız, ürəyinizə “fərəh” gətirən əməllər görünür... Belə, qəlbimizi şadlandıran, bizə ürək verən “qeyrətimizi”, “hümmətimizi”, “həmiyyətimizi” artıran şey birmi, ikimi, üçmü?

Hankı şəhərə baxsanız, müsəlmanlar böyük “tərəqqidə”, böyük “səadətdə” bulunurlar.

Lakin Borçalı bəyləri, ağaları kimi qeyri-ölkələrdə xabi-qəflətdə qalanlara təəccüb etməlidir! Nə əcəb bunlar qeyri şəhərlərdə din qardaşlarının hümmətini görüb, ya eşidib hümmətə gəlməyiblər?..

Yoxsa görüblər, eşidiblər...

Ruslar Avropanın mədəniyyətini “anlayan” kimi bunlar da “millətpərəst” nə olmağını anlayıblar. “Millətpərəst” olublar... Yağsız, düyüsüz plov bişirmək istəyirlər... “Şəksiz, gördüklərini götürüblər...”

Xeyr, əfəndim! Meymun xasiyyətini insandan almaq olmaz. Bu bir təbii şeydir.

İnsan özünü nahaq yerə çətinə salmaz. Bir şeydə, ya bir işdə məxsusi mənfəətin olmadığı, nə lazımdır onun künhünə getmək. İndi hamı özünə “millətpərəst” deyir: ah, nə olar! Borçalı bəyləri özlərinə “millətpərəst” deyəndə böyükmü şey olar... Hal-hazırda bu, moda hökmündə olubdur.

Cənab Qremikin də özünə “millətpərəst”, “vətənpərəst” deyib kəndliləri acından qırır, təqsirsizləri qazamatlarda aylarla saxlayıb onlara ağla gəlməyən əziyyəti veririr. “Millətpərəstlik”, “vətənpərəstlik heysiyyəti” daha ziyadə artırsa, “patriotlar” biçarə cühdlərin evlərini talan etdirirlər, kişilərini, arvadlarını qırdırır uşaqlarını yetim qoyurlar; biçarə müsəlman ilə erməniləri bir-birilə vuruşdurub Qafqazın torpağını nahaq qana boğar və ortaya bir Komissarov deyil, yüzlərlə komissarovlar çıxardıb Peterburqun gizli, qara və qaranlıq bir guşəsində deyirlər ki:

“Qətl və qarətlər bizim əlimizdədir, onları qayıran bizik: istərsək on kişilik, istərsək on min kişilik qətl və qarət tərtib edəriz”... Əfəndim, işte “tarixi” olan bu sözlər və vətənpərəstliyin ən uca mərtəbəsidir! Siz də bu cürmü vətənpərəstlik, millətpərəstlik istəyirsiniz?

HƏFTƏ FƏRYADI¹⁵

Yaman ad qazanıb “önlər” adsız önlərdən nəfidirlər!

Mən bilirəm çox adam mənim bu sözlərimə qol qoymayacaqdır. Lakin nə etmək? Hamı bir fikirdə, hamı bir təsəvvürdə olmaz...

Bir neçə adam mənim sözlərimə qol qoymayacaqdır, deyə mən fikrimi gizlədimmi? Gizlətməyəcəyəm, qoy hər kəs nə fikirdə olur-

olsun. Lakin mən yenə deyirəm: “yaman ad qazanıb önlənələr, adsız önlənlərdən nəflidirlər.” Buyurunuz əfəndim: mənim kimi “şair” bunların əhvalını nəzmə çəksə, bir “dadsız-duzsuz” hekayə çıxar... Heç bir nəf görünməz, siz deyə bilərsiniz ki, mənim şeirdə əlim yoxdur, ona görə də yazdığım da “dadsız-duzsuz” olur. Nəf görünməyir...

Əvət, əfəndim! “Şeirdə mənim əlim yoxdur” sözlərinin altında mən özüm iki əllərimlə qol qoyaram...

Şeir yazmaq asan deyil. Ya gərək yatanda sənə “vergi verilə, yəni vəqəədə deyələr: sən sabahdan şairsən, başla şeir yazmağa. Sən də şeir yazarsan... yəni xeyr, gərək neçə illərlə dərs oxuyasan, dillərə aşına olasan. Məsələn: istəyirsən ki, rus şairi olasan, gərəkdir rus dilindən başqa qeyri, firəng, nemsə, ingilis, yapon... dillərində oxumalısan... Ya xeyr, türk şairi olmaq istəyirsiniz, gərək fars, ərəb, “türk” dillərinə aşına olasınız. “Türk” dili isə bir neçə hissəyə bölünür: məsələn, “nuni-sağırılı” türk dili və “nuni-sağırsız” türk dili. “Nuni-sağırsız” türk dili yenə bir neçə yerə bölünür. Məsələn: “türki-Çəmbərəkəndi”, “türki-İçərişəhəri”. Hələ yenə var!..

Xülasə, bu bir böyük elmdir. Buna azından 7-8 il lazımdır türk “dillərini” oxuyasınız, sonra başlayasınız şeir deməyə, ya yazmağa... Böyük zəhmətdir. Mən cavan vaxtımda bu elmi oxumadım. İndi qoca vaxtımdamı oxuyacağam? Nə lüzumu var? Gərək elə şeir iləmi fikrimizi söyləyək?

Xeyr, əfəndim! Biz “söz düzməyi” öyrənməmişik, öz fikrimizi “dadsız-duzsuz” hekayə ilə söyləyəcəyiz. Ondən savayı, “dostlarının” barəsində yazdığım əhvalatı heç bir şair nəzmə çəkə bilməz, çünki həqiqi əhvalat özü çox “dadsız-duzsuz” əhvalatdır. Məsələn, səhər yerindən durub üzünü yuyur, çay içib işə gedir, saat on ikidə, ya birdə “piti”, ya “çölmək”, ya “xəmirəsi”, ya “düşbərə” yeyib üstündən qəlyan xoruldadır, bir az yatıb rahat olur, sonra yenə də durub çalışır, çabalayır axşam dükənini, ya mağazasını, ya kontorunu bağlayıb evə gedir. Şam yeyib yenə də qəlyan xoruldadır, sonra başını balısa atıb özü də xoruldayır... xoruldayır... səhər yenə də durur... bu gün dünənki kimi, dünən bu günkü kimi... hər gün bir “fikir ilə”, bir “qayda-qanunla” güzəranını keçirir...

Bu tövr həftələr keçir, aylar, illər keçir.

Belə bir cənabdan nə zərər! Axırda dostumuzu “təşrif” aparır: Buyurunuz, belə bir vücudun yoldaşa, ya bir qeyri adama, ya millətə və ya vətəninə nə xeyri?

Gəldi, baxdı, dolandı getdi... Belə vücudun “adı da” özü ilə bərabər quylanır; zəngin isə qırx gün “adı” çəkilir; kasıb isə özü “təşrif” aparın gün “adı” da “təşrif” aparır... Bir əsər-ələmət qalmır. Öz yavun adamlarından başqa bunun ölməyi heç kimə təsir etməyir? Heç kimin ürəyini atəşləndirmir, heç kimin ürəyinə soyuq “kompres” qoymur... Dostumuz, məsələn, çox tamahkar olsaydı, dükanı, ya mağazanı cümə günləri açsaydı, özünə tabe olanlara tövrətövr əziyyətlər versəydi. Yəni xeyr, kantorda, pikaşikləri səhər saat altıdan axşam saat 9-dək işlətəydi, məvaciblərini əksiltəydi, nəinki həftədə bir gün, bəlkə ildə üç gün də bayram etməyə rüsxət verməsəydi. Ya xeyr, “xoşrəftar”ı ilə, “üç mərtəbə söyüşü” ilə məşhur olsaydı – yəqin ki, böylə bir şəxs – “xozeyin” öləndən sonra ona tabe olanlar, ya sağlığında onunla əlaqəsi olanlar öləndən sonra deyərdilər: “Ah, yaxşı oldu ki, öldü, canımız qurtardı. Bir az “rahat” olarıq”... heç olmasa bir neçə yad adamı təşrif aparmağı ilə sevindirir...

Qırx gün yox ki, bəlkə illərlə adı məclislərdə deyilir...

Çünki buna oxşayan bir adamın barəsində söhbət edəndə həmin dostumuzu yada salıb deyəcəklər: filankəsə belə sifətlər var idi. Hələ bundan artıq onu tanıyan, bilən başlayacaq həmin filankəsin “yaxşı” işlərindən, “gözəl” hərəkətlərindən məclisdə nəql etməyə...

Böylə adamların isimləri baqi qalmağına şübhə yoxdur...

Buyurunuz Borçalıya, Qazağa, Şamaxı, Quba uyezdlərinə, indiyədək məclislərdə “Halay bəyin”, “Kərimin”, “Məşədi Məcidin” adları dillərdə zikr olunur. Vaxtında bunların barəsində qəzetlərdə məqalələr yazırdılar, Peterburqdan teleqramlar göndərilir idi.

Nədoqrat, Kruşevin, Qırıqmut cənabların “adları”, “yəhudilərin” arasında məşhur olan Alekseyevin, Kuropatkinin “adları” rus kəndlilərinin məclislərində söylənir, söylənəcəkdir. Bu hələ həyatlarında, amma öləndən sonra “isimləri” tarixlərdə yazılacaqdır, milyonlarca adamlar oxuyacaqlar, düşünəcəklər, anlayacaqlar... 19 qərinə bundan müqəddəm olan zalım padşah Neronu hansı tarix oxuyan unudar? Xalqa etdiyi zülmələri hansı oxucu bilmir?

Yəqin ki, bu ali cənablar da bizim dostumuz kimi günlərini qəlyan xoruldada-xoruldada keçirtəydilər, “ismi-şəriflər”i nə məclislərdə söylənərdi, nə də tarixlərdə yazırdı. Yəqin ki, Tripov “patronlara heyfiniz gəlməsin” sözlərini deməsəydi, həyatında ismi bu “şərəfətlə”, öləndən sonra daha artacaq “şöhretlə” söylənməzdi və söylənməyəcək idi.

“Xeyr, əfəndim! “Nə o yanlıq və nə bu yanlıq” ilə dolanacaq etməkdən nə hasil, nə səmərə? Əlinizdən gəlməyir laməhalə, “yamanlıq edib ölmək, yaxşılıq məsləhətdir”. Tainki qalanlara bir xeyir olsun...

“Gəldi, baxdı, dolandı, getdi!” Hamı belə bir nəzərdə, belə bir xasiyyətdə olsaydı, məlumatımız çox az olardı.

Nerədən bilərdik ki, “neronlar”, “zöhhaklar” kəndi ixtiyarlarını göstərmək üçün insanın qanını su yerinə axıdıblar? Nerədən bilərdi ki, ayda əlli, ya yüz, ya min, ya on min manat alınan məvacibə insan dinini, imanını, vicdanını satar? Nerədən bilərdik ki, “qüvvətsiz qüvvətlinin” yanında həmişə təqsirkar olar? Ya xeyr, “zəngin” yalan da söyləsə, “kasıb” bəli, bəli deyər? Nerədən bilərdik ki, fəhlələrin yaralı əllərilə milyonlar qazananlar haman fəhlələri heyvan dərəcəsinə bilirlər. Nerədən bilərdik ki, doğru söz söyləyənlər, haqq yolunu arayanlar dar ağaclarına nəşib olurlar, qazamatlarda çürüyürlər, topun, tüfəngin güllələrinə nişanə qoyularlar? Nerədən daha bilərdik ki, yerin, göyün bir Allahından başqa bir də qeyri “məbud” da olarmış?..

Ah, zavallı “dostlarımız”, yaxşılıq əlinizdən gəlmirdi, yamanlığa nə sözüünüz? Siz dünyaya “gəldiniz, baxdınız, dolandınız, getdiniz”. Bəlkə qeyriləri bununla bəs, buna kifayət etməyirlər, “məlumat” aarayır... Tək yaxşılığa, gözəl sifətlərə dair məlumat “məlumat”sız, əsərsiz olar, ləzzəti olmaz...

İnsan həmişə şirin şey yesə, haman şirinin ləzzətini bilməz, lakin bir acı dərmandan sonra şərbət içsə, dodaqlarını da dili ilə yalayacaqdır...

Hər işimiz belədir, əfəndim!

Ərəbistanın istisini hiss etməsəniz, Rusiyanın yelsiz, yanaq qızardan (morozuna) sazağına qiymət qoymazsınız, aclığı görməyən adam, toxluğun ləzzətini bilməz, azarlı olmayan adam saf bədənin qədrini anlamaz, zülm çəkməyən millət hürriyyət nə olmağını düşünməz. Açıq deməli: yaman, fəna işlər olmasaydı, yaxşı işlər də olmazdı, bu, təbiidir.

İnsanda bu qüvvə, yeni bir şeyi, ya bir hərəkəti bir qeyri-şeydən, qeyri hərəkətdən seçmək böyük bir dərəcəyə çatıbdır. Hal-hazırda bir neçə üləma bu məsələni həll edib əqil, nitqilə insanı heyvandan ayırır. Lakin bu qüvvə, yəni gördüyümüz, eşitdiyimiz, anladığımız şeylərə təfəvüt qoymaq və sonra bir-birinə oxşayan şeyləri bir yerə toplayıb qeyri bir yerə toplamış bir cinsdən olan şeylərdən ayırmaq, tərcih vermək qüvvəsi insanı heyvan dərəcəsinə xilas edir.

Həqiqət, belə bir qüvvə insanda artıq dərəcədə olmasaydı, o da heyvan kimi bir halətdə qalardı. Elmdə, fənnə, dolanacaqda, heç bir vaxt tərəqqi edə bilməzdik...

Əlbəttə, bu qüvvə hamıda bir dərəcədə olmur, birində az, birində çox olarkən artmağı işlətməyə, təcrübəyə bağlıdır.

“Biləcəridən” uzaq bir qeyri yerə getməmiş olsanız, qeyri gözəl şəhərlərdən – Lissabondan, Odessadan gələn şəxs sizə çox da dedi: Bakı çox üfunətli, zibilli, tozlu şəhərdir, küçələri dar, mostovoyu yaman, faytonçuları adamın üstünə baxıb minik qəbul edirlər. Şəhər “ağaları” narzan, borjom, şampan içəndə, kasıblar qurdlu, mikroblu suya da həsrətdirlər... Zənginlər günlərini bağlarda (daçalarda), axşamlar klublarda keçirəndə, kasıblar qorxularından küçəyə də çıxa bilmirlər... Hər dəfə çıxanda da gərək vəsiyyəət edəsən. Bir də gördün, bir-birinə “zarafatca” güllə atdılar, gəldi sənin böyrünə dəydi... İndi bağda da oturmaq mümkün deyil. Bir də gördünüz bir “qalmağal” düşdü: kişilər qaçdılar, arvadlar “vay” deyib özlərindən getdilər, uşaqlarını götürüb qaçarkən bir-birinə toqqaşıb yerə dəydlər, vaveyla səsi ölkəni götürdü, ata oğlu, ana qızını, qız anasını tanımır, hərəsi öz canını qurtarmaq istəyir... Qorodovoylar isə qorxularından daha tək-tək gəzmirlər. Beşi, onu bir yerə cəm olub qaranlıq yerlərdə “madonnalar” gözləyirlər, ya onlar ilə söhbət edirlər...

Bəli, belə bir şəhərdən başqa qeyri şəhər görməyəne qeyri şəhərləri yüz tərif et, yenə deyəcək:

“Allah verib bizim Bakıya...”

Bəli, əfəndim! Allah artıqlığınca veribdir, fəqət nə hasil?

Cibə lazım olan qızıl yerdən çıxır, lakin insana lazım olan “qızıl”, insanı heyvandan ayıran “qüvvə” nerədədir?

Nə isə, bu qüvvə bizdə alçaq dərəcədədir. Yaxşı ilə yamana hələ təfəvüt qoya bilmirik, “Allah bizə veribdir” deyib arxayın oturmuşuq, nə şəhər, nə camaat, nə dövlət işləri bizi ayıltmır...

Deyə də bilmirik ki, hamı burada olanlar yaxşı sifətlər göstərüb o dünyaya köçürlər, ya xeyr, hamı yaman işlərdən sonra “təşrif” aparırlar, ya xeyr “gəldi, baxdı, dolandı getdi” qanunu ilə dolanacaq edərkən, bu “puç” dünyadan əl götürürlər. Heç birini deyə bilmirik. Yaxşı da var, yaman da, “dərviş” misallı olanlarımız da az deyil...

Bununla belə, heç birindən ibrət almaq xəyalımız yoxdur. Xüsusən yaman sifətlər ilə “özlənlərə” diqqət etmiriz. Bunlardır bizə təbiyə

verən, bunlardır bizim gözümüzü açan, bunlardır bizi quyulardan, uçurumlardan saxlayan, bizə gələcəyi təlim edən və hal-hazırda səhv-lərdən xilas edən...

Biz isə “neçə il” bir səhvdə olarkən sonradan gözümüz görə-görə, ağlımız “kəsə-kəsə” yenə səhv etdik...

Bağirtımız ölkəni götürübdür, lakin əlimiz nerəyə çatacaqdır? Bundan sonra yaman ad qazanıb “önlərə” artıq diqqət olursa böyük mənfəətlərə sahib olarıq. Adsız önlərdən nə mənfəət!

HƏRDƏNBİR¹⁶

Bir para adam öz dərdini, fikrini, hissiyyatını bir balaca dəftərə yazıb saxlayır. Sonra bir neçə vaxtdan sonra oxuyub keçən günləri yadına salır.

Böylə bir dəftərçəyə rusca “dnevnik”, yəni ruznamə deyirlər. Haman ruznamədən mənim də var. Çoxdandır yazmışam. İndi “Hərdən-bir” haman “ruznamədən” yazacağam... Mən indi ancaq başa düşürəm ki, köhnə müsəlman məktəbləri bizim uşaqların evlərini yıxır...

Neçə illər dizlərim qabara-qabara “Gülüstən”¹, “Bustan”¹ və sonra “Zərəbə zeydün”²ü* oxudum, əlimə bir attestat vermədilər. Sonra acığımı tutub getdim rus şkoluna. Bir neçə ildən sonra doğru, zəhmət çəkdim sə də, bir böyük attestat da aldım...

Haman attestatın səbəbinə “mən” başladım rus əlifbasını özlərə təlim etməyə...

Ah bir babat dolanırdım. Amma hərdən-bir “Zərəbə zeydün”ə itirdiyim vaxtlar, çəkdiyim zəhmətlər yadıma düşüb “ağlım” başımdan az qalırdı uçsun. Hərdən-bir öz-özümə deyirdim: “Ah nə olardı, əbəs yerə itən vaxtları, çəkdiyim zəhmətləri rus dili oxumağa sərf edəydim! İndi əlifba yox ki, rus dilində elmi-heyətdən**, fizikadan, tarixdən, “siyasi” işlərdən dərs verərdim. Məvacib də çox alardım, dolanacağım da yaxşı keçərdi. Heç olmasa curlarımdan geri qalmazdım. İndi nə gündür mən çəkirəm?

Mənim taylarım “uxajvaniya” ilə məşğul olurlar, mən baxıram yana-yana.

*Ərəb qrammatikasında felin təsrifi – red.

**Astronomiya – red.

Özümə də baxıram, onlara da: heç birindən “eybəcər” deyiləm. Onlar şaltay-baltay edəndə, mən əməlli-başlı rusca “söyləyirəm...”

Puşkinin, Lermontovun şeirləri hamısı yadımdadır. “Bizim” barişnalara da belə-belə şeylər xoş gəlir... hanı bir özümü onlara göstərə idim!

Bu vaxtadək “mən” elə fikir edirdim ki, guya “uxajivat” elə-məkdən ötrü gözəl sifət, ya rusca bilik lazımdır.

Xeyr, indi anlamışam ki, bunlar hamısı bir yana, pul da bir yana...

Pul! Pul! Pulsuz uxajivat olmaz, vəssəlam!

Taylarımın dolanacaqlarına baxıb öz-özümə deyirəm: xeyr, bəs elə uxajivatə mən davam gətirmərəm...

A kişi, belə də şey olar? Gecədə katatsiya, gecədə şişəsi 6-7 manatlıq “landış” ətri!..

Əlbəttə, “Zərəbə-zeydün”ə itirdiyim gözəl vaxtları rus dilinə, rus elmlərinə sərf etsə idim, mənə də cibim dolu olardı...

Bu tövr fikirlər bir neçə vaxt mənə rahatlıq vermirdi. Niyə, nə səbəbə mən vaxtımı əbəs yerə puç etdim, deyib dərdimi ürəyimdə gizlədirdim...

Heç bir ümid yeri görünməyir idi. Bəlkə də görünür idi ki, amma mən anlamırdım... Özgələr də deyəndə cavab verirdim: o sizin xam xəyalınızdır, heç elə şey olmaz...

Ay keçdi, il keçdi hava da təğyir göründü. Yaydan sonra payız gələrkən “bahar” iyisi gəldi... Zəmanə dəyişilir... O şey ki, yuxuda görsəydim inanmazdım. İndi açıq halətimdə görürəm, hiss edirəm... Ömrümdə eşitmədiyim sözləri eşidirəm... Svoboda, demokrat, sosializm nə bilim, daha nə!

Həqiqət, əvvəl qulaqlarım taq-taq taqqıldayırdı. Sonralar yavaş-yavaş bu sözləri öyrəndim. Kimi sözü yoldaşlarım türkcə bəyan edirdilər, kimisini də lüğətlərin vasitəsilə öyrənirdim... Bir azdan sonra görürəm, a kişi, bu sözlərin hamısını ərəbə, farsə tərcümə etmək olar...

Ah, yaxşı əlimə düşübsən!

“Gülüstan”ı, “Bustan”ı, “Zərəbə-zeydün”ü, görünür, əbəs yerə oxumamış imişəm...

İndi dayan! “Bizim küçədə də bayram olarmış!” “Zərəbə-zeydün”ün vaxtı gəlibdir!

Mən başladım yavaş-yavaş “qulaq taqqıldadan” sözləri ərəbə, farsə tərcümə etməyə... Onu da bilirdim ki, bu sözlər bir neçə adama

lazım olacaqdır. Bir gün bir balaca tərçümə edib “haman” sözlərdən də qatışdırıb qoydum qoynuma.

Öz qəza yoldaşlarımdan biri rast gəlib deyir: filan “kantorda” ruscadan türkə tərçümə edən lazımdır. Ancaq ərəb-farsı dərsi də gərəkdir ola. Yaxşı da məvacib verirlər. Bu əhvalatı eşidib “kantora” getdim. Kantor sahibi mənə baxıb:

– Ah, “zemliyak” xoş gəlibsən – dedi: – Nə var, nə yox!

– Sağlığın. Eşitmişəm sizə bir mütərcim lazımdır.

– Bəli, bəli çox gözəl! İstəyirsənsə gəl işlə... Mən səni yaxşı tanıyıram. Sən əhli-savadsan. Məvacib də bu qədərdir. Ancaq sonradan artacaqdır...

– Mən razıyam – deyib, qoynumdakı kağızı çıxartdım. – İstəyirsiniz baxınız, böylə tərçümə yararmı?

“Zemliyakım” ağızını turşudub dedi:

– Xeyr, böylə şeylər bizə lazım deyil... Bizim “kantor” üçün gərəkdir teleqramları tərçümə edəsən... Axır vaxt teleqramlarda çətin sözlər rast gəlir, müsəlmanca hər adam tərçümə edə bilməyir...

Xülasə, mən qulluğumu başladım... Getdikcə gördüm “Zərəbəzeydün” mənə kömək edir... Teleqramları çox asanlıqla tərçümə edirdim... “Kantor sahibi məndən razı idi. Özü də çox iş görəni idi, iş görəni də sevərdi. Mən də bunu bilib cidd-cəhd edirdim...”

Bu minval ilə bir neçə vaxt keçdi. Məndən savayı qeyri işləyənlər də var idi. Hərənin özünə görə işi var idi. Biri hesab çəkərdi, biri gələn kağızlara cavab yazardı, biri “kantor”lara tövrbətövr kağızlar göndərərdi.

İttifaq belə düşdü ki, sahibimiz gərək bir neçə günün ərzinə qeyri şəhərə gedə idi. Məni çağırıb dedi:

– Mən gərək gedəm, sən görürəm yaxşı işləyənsən, çox şey edirsən. Təvəqqe edirəm “kantor”un işlərinə yaxşı baxasan. Hamı “yazıya” dair işləri sənə tapşırıram... Göndərilən kağızı nəzərdən keçirib, mənim yerimə qol qoyarsan, özgəyə ümid bağlamıram, onlar kəmsavaddırlar...

Mən bu əhvalata sevindim. Niyə də sevinməyim? “Zərəbəzeydün” olmasaydı, bu mərtəbəyə çatmazdım... Xeyr! Görünür, vaxtımı əbəs yerə fövt etməmişəm, indi başa düşürəm ki, yenə rus učitəllərimdən biri deyərdi: “Vremya denqi”, yəni vaxt puldur.

Bəli, xozeynimi yola saldım.

Ən əvvəl xozeynimin otağına köçdüm ki, qeyri yoldaşlardan heç olmasa seçilim. Ondən savayı gizlin söhbəti onlar ilə yoldaşların arasında oturub etmək olmaz. Xülasə, tövrbətövr səbəblər var idi... Sonra başladım yazılan kağızları nəzərimdən keçirtməyə. Oxuyub, düzəldib qol çəkirdim. Öz işimi də görürdüm. Ancaq bilmirəm nədənsə, öz işim özümə birdən-birə xoş gəlmədi. Bir az da çətin oldu. Həmi kağızları oxuyub qol çəkim, həmi də öz işimi görüm! Yox, xozeynin yerini belə dolandırmaq olmaz. Ondən savayı, gördüm hər-gah bir “Zərəbə-zeydün” ilə məşğul olsam, beynim çox tez paslanacaqdır. Nə tövr eyləyim? Daha nə fikir yeri var. Hamı ixtiyar mənə, nə istəsəm edərim. Öz işimi qulluqçuların birinə mühəvvəl edim ki, beynim bir az rahat olsun...

Bu vaxtadək yoldaşlarım yazan kağızları oxumurdum, çünki işim çox-çox idi.

Oxusam da, anlamırdım. İndi bir az rahat olub yazılan kağızları diqqətlə oxuyurdum.

Bir gün yoldaşlarımdən, yəni mənə tabe olanlardan biri bir “kağız” gətirib dedi: bu kağıza gərəkdir ki, cavab yazıla.

Kağızı oxuyub gördüm bir qeyri “kantor” bizim hesabımızı yanlış salıb, yazır, guya bizim “kantor” bir səhv buraxıbdır... Haman səhv də, guya mənim tərəfimdən olubdur. Bir az fikrə gedib dedim: bu kağıza mən özüm cavab yazaram.

Başladım fikir etməyə... Gördüm xeyr, bir şey çıxmır.

Mən görmüşdüm qeyrilər bir şey yazanda saçlarını yolurlar, durub otaqda gəzinirlər. Mən də başladım gəzinməyə, başımın saçını yolmağa. Xeyr, heç bir şey çıxmır.

A kişi, nə yaman imiş vərmiş etmədiyin şeyi birdən-birə başlamaq. Teleqram olsaydı, indi yüzünü yazmışdım. Yox, hər halda gərəkdir ki, cavab yazmamışam, fikir edər ki, mən bir teleqramdan başqa özgə bir şey yazma bilmirəm... Yox, gərəkdir, öyrənəm, zəhmət çəkəm, bəlkə bir şey oldu. Bəli, axşam evə gəldim, qələmi əlimə götürüb başladım kağıza cavab yazmağa. Çalışdım, çapaladım, axırda bir tövr düzəltdim. Səhər kantora gətirib verdim üzünü götürsünlər və lazım olan adama göndərsünlər. Doğrusu, kağızı göndərməmişdən müqəddəm ürəyimdən keçdi ki, yoldaşlarımdən birindən soruşum kağız qaidəsində yazılıbdır, ya yox. Sonra fikir etdim, xeyr, lazım deyil, çünki yoldaşım belə fikir edər ki, guya

mən bilmirəm, ondan xəbər alıram. Bir də nə lazım düşmüşdü. Kağız mənim təsəvvürümə görə çox yaxşı yazılmışdı. Nə isə, kağızı göndərdim. Sabahısı bir də görürəm ki, mən göndərdiyim kağızın cavabı gəlibdir. Bizim hesabımızı yanlış edən “kantor”un xozeyni yazır: sizin xozeyniniz gəlməsə, kağızınıza cavab göndərilmə-yəcəkdir.

Bu əhvalat məni təşvişə saldı. Necə ki, xozeyin gəlməsə? Mən xozeynin yerini dolandırırım. Xozeyin, mən. Təfavütü nədir? Yox, bu işi belə qoymaq olmaz. Mən götürüb yenə də bir cavab yazıb, anlatmaq istəyirəm ki, ona-buna ağıl getməsin, bilsin ki, yazan mənəm. “Kağızın” cavabı yenə gəlir: bizim “kantor”, “sizə” cavab verməkdən çəkinir... İnşallah, xozeyniniz gələr, özümüz danışırıq.

Mən yenə “anlamırdım”, ancaq gördüm yoldaşlarım bu kağızı oxuyanda bir “mənə” baxdılar, bir də əlimdəki “qələmə”, güldülər, irişdilər...

Ancaq onda anlamışam ki, “kantor” “mənimlə” bəhs etmək istə-mir. Heç bilirsiniz bu əhvalat mənim övqatımı necə təlx etdi? Hələ indi də yadıma düşəndə övqatım təlx olur. Budu ha, yazıb qurtara bilməyirəm...

İnşallah, övqattəlxlik rəf olandan sonra söhbət edərik.

HƏRDƏNBİR¹⁷

“Mənim” işim necə olacaqdır?

Vaxt var idi, gecələr mən də kluba gedərdim. Gündüz çəkdiyim zəhmətdən sonra orada yornuq olardım... Sonra zəmanə dəyişildi. Erməni-müsəlman davası araya gəldi... Sonra bu sosialistlər iğtişaş saldılar... Bundan müqəddəm gecələr küçələrdə “gecə quşları”na rast gəlirdik. İndi “gecə quşları”nın yerinə qazaqlara, saldatlara rast gəliрсən. Bundan müqəddəm sən “gecə quşları”na deyərdin: “Yavaş get madam, bir sözüm var, pojaliska, hərgah qorxursan ötürüm...”

İndi qazaqlar, saldatlar deyirlər: “pastoy”, “astanavis”, nə bilim daha nə. Sən də qulaq asıb durursan. Gəlir axtarır, “iyləyir”. Bir şey tapdısa, xoş halına. Əlindən alıb buraxır. Tapmadısa, “uçastok pay-dom” deyib boynunun kökünə də qaşov çəkəcəkdir. İş nə tövr düşüb-sə, rusun qazağından, saldatından qorxan kimi heç kəsdən qorxmuram.

İstər beş-altı qoçu dalımca gəlsinlər, heç birindən qorxan deyiləm. Amma rus qazağını beş addımda görəndə “afatım” alınır. Nə isə, bir qorxudur canıma düşübdür. Əvvəl qazağın qarnının ağrısını bilməyirdim, özümü böyük zəhmətlərə salırdım. Rusca bilməyə görə “kakoy takoy prava imeyeş” deyib sual-cavab edirdim. Amma qazaq yenə də “paydom-paydom” deyib uçaştoka sürüyürdü. Elə ki, uçaştoka yavuqlaşırıd qazaq “nu stupay çort” deyib buraxırdı.

Bu işə mən təəccüb edirdim. A kişi, bu nə olan işdir. İki verst məni sürüyə-sürüyə aparıbdır, indi beş addım qalanda “nu stupay çort” deyib buraxır. Təəccüb burasıdır ki, indi mən buna deyirəm “paydom”, bu gəlmir.

Bir neçə belə ittifaqdan sonra cənab qazağın qarnının ağrısını bildim: tapança tapdı xoş halına, tapançanı alıb buraxacaqdır. Tapança tapılmasa, gərək “na vodka” verəsən, yoxsa, uçaştoku bəhanə gətirib küçələri gəzdirəcəkdir.

Bu əhvalatı biləndən sonra indi qazaq özü də gəlməsə, özüm çağırırım: “zemlyak, na” deyib bir boğma verirəm, tainki məni dindir-məsin...

Belə zəhmətlərdən sonra daha gecə vaxtı mən küçüyə çıxarammı, daha kluba gedərəmmi?!.

Həqiqət, getməsəm də olmayır. Evdə oturub nə iş görüm? Kimin qeybətini eləyim? Axırda fikrimə bir yaxşı iş düşdü. Neçə illərdir mən ruznamə yazırdım. Necə ki, keçən dəfə dedim, öz fikrimi, hissiyyatımı orada özüm üçün qələmə götürürdüm. heç kəs də oxumasa, özüm oxuyub ləzzət alırdım. Ancaq əhvalat az olmağa görə həftədə bir, ayda bir yazırdım...

Xub, indi ki, əhvalat çoxdur niyə yazmayım? Evdə oturub belə fikirdə olarkən qonşum Kərbəlayı bəy Hacıbəyovdan bir kağız aldım. Kağızda qonşum yazır:

“Cənab Arıbəy, sizdən təvəqqe edirik bizim məclisə təşrif gətirəsiniz”. Mən durub getdim. Cənab Kərbəlayı bəy qabağıma çıxıb bir otağa apardı. Otağa daxil olub gördüm ona qədər adam bu otaqda oturub çay içir. Kimi çirt çubuq çəkir, kimi qəlyan xoruldadır, kimi əlində təsbəh oynadır... Məni görəndə buyurunuz, Arıbəy, buyurunuz deyib yuxarı başa apardılar. Qayda üzrə hamının bir-bir gözlərinə baxıb görüşdük.

Cənab Kərbəlayı bəy bir azdan sonra başladı: Cənab Arıbəy! Neçə ildir biz qonşuyuq, sizi belə ertədən evə gələn görməmişəm. İndi neçə

vaxtdır görürəm şamlar yananda evə gəlinirsiniz. Sizə nə əcəb evdə “skuçna”, yəni küsvətlə keçmir?

Nə edim Kərbəlayı, indi zəmanə dəyişibdir. Doğrusu, qorxudan evə tez gəlirəm.

Belə olan surətdə biz sizdən təvəqqe edirik hər axşam bizə təşrif gətirəsiniz. Çünki bizim otaqda necə ki, indi görürsünüz, hər axşam məclis var. Danışarıq, söhbət edərik... Siz oxumuş adamsınız. Taza xəbərlərdən-zaddan bizə söylərsiniz. İndi Allaha şükür qəzetlərimiz var, onlardan bizə məlumat verərsiniz...

Xülasə, mən razı oldum. O gecə erməni-müsəlman davasından bir az söhbət edib dağıldıq. Getdim evə. Öz-özümə fikir etdim ki, bu yaxşı oldu. Mən indi hər gün ruznaməmdə yazdığım şeyləri, onlara oxuyaram.

İndi ikinci ildir haman məclisdə öz ruznaməmi oxuyuram. Çox huş-guş ilə qulaq asırlar. Keçən aylarda Rusiyada iğtişaş artıq şiddət etməyə görə mən fikrimi bir az da dəyişdirdim. Siyasi məsələlər barəsində yazırdım. Bir neçə gecədən sonra əhli-məclis gördüm deyir. Cənab Arıbəy, təvəqqe edirik belə məsələləri qoyasınız qalsın. Bizim nəyimizə lazım Rusiyada nə iş görürlər. Bizə erməni-müsəlman məsələsindən yazınız, söhbət ediniz. Bəli, mən yenə başladım ruznaməmi bu barədə doldurmağa... Sonra belə oldu ki, bir az sakitlik oldu. Daha oradan-buradan teleqramlar gəlmədi; Çarəsiz qalıb oradan-buradan düzəldirdim. Bir məqam oldu ki, dedilər ermənilər müsəlmanlar ilə barışdılar. Mən fikrə getdim. Xub, belə olmuş olsa, Kərbəlayı qonşumun məclisində nə oxuyacağam. Bir gecəlik də əhvalat hazırlayıb getdim. Əhvalatı oxuyandan sonra əhli-məclisdən biri dedi:

– Cənab Arıbəy, indi dum-dum deyirlər, o necə olan şeydir? Mən cavab verdim ki, bəli, o da lazım olan əhvalatdır. İstəyirsiniz sabahtan o barədə oxuyaram. Hamı razı oldu.

Başladım ruznaməmi dum əhvalatı ilə doldurmağa, dilli-dilsiz dum vəkillərini meydana çəkməyə. O qədər bunların qulaqlarını doldurdum ki, özləri sonra dedilər: a kişi, bu “Kəlilə Dimnə” nağılına oxşadı...

Bunlar keçər gedər. Ancaq indi dum bağlandı. Erməni-müsəlman məsələsi də hələ bir az yatıbdır. Məclis də məndən xəbər-məbər gözləyir. Nə barədə yazacağam? “Mənim işim” necə olacaqdır? Nə barədə söhbət olsa, gələn səfər məlum edərəm.

HƏFTƏ FƏRYADI¹⁸

*Ölmək sənə gər verərsə dəhşət,
Müştaqi isən bəğa və ömrün.
Cəmiyyətə sən gəl eylə xidmət
Qüdsiyyətin anla belə ömrün.
Baqi bu cahanda tək camaat
Hər fərdi bəla onunla qismət.*

Şillər

Nə gözəl sözlər! Nə həkimanə fikirlər! Bəli, istəyirsiniz adınız baqi qalsın, tək özünüz üçün, öz nəfsiniz üçün yaşamayınız, həmcinslərinizi arayınız, arayıb tapınız, sonra toplanınız, cəm olunuz bə cəm olub birlikdə ümumi və müştərək bir məqsədə çalışınız. Təklidə bədəninizlə bu əfkarınız, amalınız, mənəviyyatınız da fani olar, fəqət ümumi işdə çəkdiyiniz zəhmətlərin asari baqi qalar, çünki baqi qalan ancaq “camaat” olacaqdır...

Haman camaatdan ötrü çəkdiyiniz zəhmətlər, əlbəttə, baqi qalıb isminiz həmişə zikr olunacaqdır. Biz istərdik Şillərin bu sözləri qızıl suyu ilə, gözəl xətt ilə yazılıb bir qitə, bir lövhə halında hər müsəlman evində gözə dəyən yerlərə asılsın, tainki uşaqlarınız həməvəqt oxuyub əzbər edə bilsinlər, bəlkə əzbər edə-ədə axırda bu sözlər qəlblərində yer edib gələcək balalarımız indiki kəsaləti bədbəxt millətin üstündən götürələr. Yüz illər ilə əqlini, ixtiyarını buxovlatmış “camaatı” buxovdan xilas edib insaniyyət, camaat, millət, vətən nə olmağını və hankı yol ilə yerləşib insan cərgəsinə daxil olmağını bildirələr...

Biz doğrusu, hal-hazırda həyatını “sürükləyən” camaatdan bir şey gözləmiriz... Bunların tərbiyəsilə böyüyüb axırda camaatın üzvü də həтта pişvaz olanlara da böyük ümidlər bağlamırıq. Özləri nə edirlər, nə etmişlər ki, “bunların” vasitəsilə tərbiyə alanlar da bir hümmət, bir qeyrət, bir həmiyyət göstərələr...

Bəlkə ikinci, həтта cürətlə deyə bilər ki, üçüncü arxa, üçüncü bətn bizim başımızı bir yerə yığıb bizim də “insan” olmağımızı andıralar, bizə də “camaat” olmağa qabiliyyətimizi göstərələr.

Biz ümidimizi ancaq bunlara bağlamışıq. Yoxsa bu nə həyat? Nə dolanacaq? Nə camaat? Nə insaniyyətdir?

Siz güləcəksiniz, deyəcəksiniz, əcaba, bu silsilənin ikinci, ya üçüncü bətnlərindən nə olacaq, ya gələcək balalarımız nə işlər

görəcəklər! Bizə nə? Dərdimiz indi azmıdır ki, bir də yüz il bundan sonra əhvalatlar olmağının dərdini çəkək? Siz təəccüb edəcəksiniz, lakin sizin böylə sözlərinizə biz təəccüb etmiriz. Sizin tərbiyəni, dolanacağa, təsəvvürünüzü bilib də, siz bizə tutduğunuz irada irad etmiriz...

Biz çox da dedik ki, insan tərəqqi üçündür. Bu gün dünyaya gəlib gedən sonradan yeni dünyaya gələnə bir yol “gərəkdir” göstərsin, tainki yeni dünyaya gələnlər bunları insan görüb daha ziyadə tərəqqi edələr, tərəqqi yolunu “sirati-müstəqimi” qayadan-daşdan, tikandan, quyudan, uçurumdan təmizləyib insan üçün ümumi bir nöqtəyə, bir kəbəyi-amala yerləş etməyi daha ziyadə asan edələr...

Nədir o bir nöqtə? Hanı cəmi bəşəriyyətin qibleyi-müştərəkəsi ki, bütün insanlar xah müsəlman, xah nəsrani, ya yəhudi, xah bütperəst o nöqtədə ittihad edə biləcəklər? Hansı bir nöqtədir ki, insan haman nöqtəyə bir az çatıb da rahat nəfəs alacaqdır? Özünü həqiqət dünyanın padşahı görüb, verilən nemətlərin qədrini bilib onu bəxş edənə mədhlər söyləyəcəkdir?

Biz həmin nöqtəyə hüriyyət adı qoysaq, siz yenə gözlərinizi açıb təəccüblə bizə baxacaqsınız, sonra aşkar deməsiniz də, fikrinizdən keçirəcəksiniz... Ah, biçərə nə yaman səhvədir. “Sizin” fikrinizlə dünya, həyat nə olmağını dürüst anlamamağımıza istehza edəcəksiniz. Lakin biz yenə də “sizin” istehzanıza təəccüb etməyəcəyiz, niyə də edək? İnsan hamı bir təsəvvürdə olsaydı, biri hüriyyət yolunda can verərkən, ol biri haman yarımcan cəmdəyi ayağı ilə çığnamazdı...

Yox əfəndim! Təəccüb etməyəcəyiz.

Rus şairlərindən biri deyir: “Həyat axmaq bir zarafatdır”... Siz də belə bir təsəvvürdə olsanız, kimin sözü var! Siz də hüriyyət barəsində bir qeyri fikirdə olmağınızı söyləseniz, kim bir şey deyə bilər? Biz hüriyyəti belə anlamış, biz deyirik: sizi yaradanı arayırsınızsa, onun göndərdiyi ehkamı sevirsinizsə hüriyyətə çalışınız...

Siz deyirsiniz: hüriyyət odur ki, mənim heç kəsdən möhtaclığım olmasın. Vaxtı fəvt etməyib yalan, doğru öz dolanacağımı xoş keçirməkdən ötrü pulun olsun. Pul ki, oldu – “hüriyyət” yəni azadlıq əlindədir. Heç kimsədən ki, ehtiyaclığın olmadı “azadə” bir adamsan, nə istəyir sən elə, nə qədər kef çəkirsən çək, “kimi” istəyirsən al, “kimi” istəyirsən sat, “kimi” istəyirsən öldür və ya öldürt, “kimi” istəyirsən “dirilt” daha bundan artıq mı da “azadlıq?”. “Pul hür-

riyyəti” olan vaxt kimdir mənim yolumu tutan? Kluba da gedərəm, teatrda lojada da oturaram. “Məni” əvvəl oraya qoymayan adamlar ilə “bərabər” oturub çörək yeyərəm, şampanı içərəm, hələ istəyirsən tans da edərəm. Buyurunuz, bu da sizin “bərabər”, müsavət istədiyiniz! Məndən ədalətmi gözləyirsiniz, buyurunuz: bundan müqəddəm bir adam əmanət tapşırılanda onu alət edirdim, indi etməyirəm. Ancaq present alıram. Bundan müqəddəm yüzə otuz present alırdım, indi on eləmişəm. Bundan müqəddəm iki-üç arvad alanda köhnələrini zirzəmidə saxlayırdım, təzəni yuxarı mərtəbədə. Birinə zər alanda, o birinə çit alırdım, birinə can deyəndə, digərinə çor deyərdim; indi xeyr, hərəsinə ayrı ev tuturam, köhnəyə zər də almasam, çılpaq da qoymuram, çor da deməsəm, aylar ilə üzünü görmürəm...

Buyurunuz, bu da sizə ədalət. İndi görürsünüz ki, hər şey, yəni “hürriyyət” cəm “quyruqları ilə” bir pula bənddir. Pul oldu, “hürriyyət” də olacaqdır. “Müsavət”, “ədavət”də onunla belə...

Yox çəşməsiniz, düz yoldan kənar düşübsünüz, zülm pulsuzluqdan olar... Bir yaxşı fikir ediniz, yəqin ki, mənim sözümlə təsdiq edərsiniz, daha bundan sonra zəhmət çəkib hürriyyətdən dəm vurmazsınız. O ki, qaldı cənab Şillərin sözlərinə, yəni öz adını öləndən sonra baqi qoymaq istəyənlər gərəkdir camaat işinə qarışalar, o da bizim təsəvvürümüzə düz deyil. İsmi baqi qalmaq üçün övlad lazımdır. Lakin övladın üçün çalışıb onu “bizim hürriyyətə” çatdırmaq, biz “hürriyyəti” pul qazanandan sonra hiss ediriksə, övladımız uşaq vaxtından hamı “hürriyyəti” hiss edəcəkdir. Klublarda, restoranlarda, qəstirlərdə “azadə” kef çəkəcəkdir. Madonnalara “yüzlüklərdən yorğan qayıracadıq”, adı hər yerdə çəkilib deyəcəklər: “bu filankəsin oğludur!” Bu da siz buyurduğunuz “tərəqqi yolunu asan etmək! Bu da ismimin baqi qalmağı! Daha nə istəyirsiniz?! Məqsədimiz bir ikən yolumuz ayrıdır. Siz bir yol ilə gedib istəyirsiniz hamı hürriyyətə çatsın, mən bir ayrı yol ilə gedib öz nəfsimi “hürriyyət”ə çıxarmaq istəyirəm. Hamı mənim kimi hərəkət etsə, axırda görürsünüz ki, hamı “hürriyyətə” çatıbdır...

Bəli, cənab qare! Belə bir “hakimanə” sözlərinizə də yenə də təəccüb etməyiriz. Nə vermişik ki, nə də tələb edək? Nə vaxt biz sizə hürriyyət nə olmağını söylədik? Nə vaxt? Nə vaxt yaxşını yamandan ayırıb sizə təbiiyə verdik? Nə vaxt yaralarınızı açıb da əlacını göstərdik?

Bizə belə sualları verməkdə haqqınız var. Lakin əsil səbəb kim oldu? Kim idi bizim ağızımızı yüz illər ilə bağlayan? Kim idi bizi ana

dilinə həsrət qoyan? Kim idi milli hissiyyatımızı mürur ilə puç edən? (...). Kim idi tarixi-müqəddəsi xarici dildə oxutduran? Kim idi səni özünə qul edib cəmi ixtiyarını çığnayan? Bizmi, ya bizdən bir qeyrisi?

Bu bir ilin ərzində top-tüfəng, bomba səsi, talan olmuş kəndlər, ayaqyalın, başıaçıq vəhşi kimi öz yollarından qaçanlar, küçələrə tökülən yetimlər sizi ayıltmadımı? Dostunuzla düşməninizi tanımadınız mı? Ya tanıyıb da anlamadınız. Bütün bəlanın içində olarkən dininiz, diliniz əldən gedərkən, camaatınız qaranlıqda boğularkən, ancaq öz nəfsinizi bəsləməyə məşğul idiniz...

Biz öz günahımızı gizlətməyəcəyiz. Bizə cürətsiz, xəyanətçi deməyə ixtiyarınız var. Biz indi əlimizə qələm götürüb sizi top-puzlayan bu işlərin hamısını bilib də, anlayıb da əlimiz qələm tutarkən, başımız işləyərkən, vaxtında yaralarımızı cürət edib açmamışıq. Kərpici kərpic üstə qoymamışıq. Canımızı haqq yolunda fəda etməmişik. Bunlar hamısı haqq! Hər nə desəniz haqqınız var...

Lakin bu bir ilin ərzində özgülər vasitəsilə bir növ ixtiyar alıb meydana çıxmışıq, cürət edib doğru, haqq yola dəvət etmişik. Keçən səhvlərimizi yavaş-yavaş düzəltməyə cidd-cəhd edirik. Siz camaat bunun müqabilində nə etdiniz?

Heç bir şey etməyirdiniz, laməhalə yüz illər ilə həsrətdə olduğumuz “cəmiyyəti-xeyriyyə”yə kömək edə idiniz. Kor-şil, yetim, sahibsiz oxuyan uşaqlarımız əlləri qoltuqlarında qalıb “cəmiyyəti-xeyriyyət”dən kömək gözləyirlər... “Cəmiyyəti-xeyriyyə” isə bacardığı yerədək kömək edib, indi qalıbdır pulsuz. Bir belə “cəmiyyətə” kömək edib onun halından xəbərdar olmayanda daha danışmağa da hünərimiz olacaqmı?

Yox, əfəndim! “Camaat” nə olmağını hələ anlamamışıq. Anlaşmağımıza da çox qalıbdır. Biz ikinci, üçüncü bətn silsiləsini gözləyirik, sizin balalarınızdan olan balalar bizim sözlərimizi anlayıb dərdimizi, camaat nə olmağını anlayacaqlar.

Anlayıb da dərdimizə çarə tapacaqlar: onu da yəqin ediniz: sizin nəvələriniz sizin üstünüzə, sizin hüriyyətə olan təsəvvürünüzə gü-ləcəklər.

Sizə istehza edəcəklər, sizə indi Dumanın qovulmağı əsər etmə-yirsə, sizin də həyatınızın fani olmağı əsla onlara əsər etməyəcəkdir. Çünki siz təklikdə çalışıb çabaladınız, camaat işinə qarışmadınız, qarışsaydınız, qalardınız baqi...

HƏRDƏNBİR¹⁹

Öz ruznaməmdən

25 iyul 1900.

“Məndə” ixtiyar olsa idi, yeni törəyən “mühərrir”lərin məqalələrini qoymazdım qəzetlərdə çap olunsun. A kişi, heç bilməyirlər harada bişibdir, elə deyirlər: bir qaşiq da bura tök. Bundan əvvəl “mağil” əlimiz-qolumuz açıq idi; “Hər nə istəyir idin yazırdın”, “hər nə bilirdin eləyirdin”. İndi ağız açmaq, iş görmək olmur... Bundan müqəddəm məqalə yazanda fikir-zad eləməirdim, ağzıma nə gəlirdi yazırdım, tək görsünlər ki, filankəs də yazır. Bəlkə axırda mühərrir cərgəsinə daxil olam. Bir əgirdəm var idi, onun quyruğundan tutub o yana çəkirdim, bu yana da. Heç kəsin sözü yox idi. Məqalələrimi də oxuyurdular. Hətta bir neçə yerdə dalınca deyiblər ki, “mən” bir azdan sonra böyük mühərrirlərin yerini tutmağa “ixtiyarım” olacaqdır... Doğru, düşmənlərim də var, gözləri məni götürmür. Bir neçəsi hətta mənə işarə ilə, yəni lap aşkara deyiblər: “Allaha seversən, həmişəki peşəni əlinə al, teleqramları tərcümə et. Bizi bu cəfəngiyyatdan xilas et. “Zərəbə-zeydün”ün vaxtı deyil...” Ancaq “mən” bilərəm ki, bu sözləri qərəzyana deyirlər, gözləri götürmür. Ona görə belə boş sözlərə mən də qulaq asmıram. Vaxtı fəvt etməyib ağılıma gələni yazıram. Mənim barəmdə deyilən sözlərdən ancaq “istifadə” edirəm.

Onu demək istəyirəm ki, bundan müqəddəm məqalə yazmaq çox asan idi. Nə yazırdın inanırdılar. Ona görə də çox fikir lazım deyil idi. Oradan-buradan ağzına nə gəlirdi, vururdun. İndi yox. İki gündə bir məqalə yazsan yenə şükür elə. Çünki indiki məqalə çox fikir aparır. İndi əlinə qələm alanda deyirsən: xub, mən bunu bu tövr yazsam, filan mühərrir nə deyər, filan da bunu təsdiq edərmi? Ya filan da birdən irad yazdı... Xülasə, istəyirsən bir şeyin barəsində yazasan, axırda o şey özü yaddan çıxıb, ancaq filanlar başında “cib-cib” cibbildəyir.

Axırda əlacın pozulub məsələni elə bir tövr düzəldirsən ki, üstünə düşəndə də cavab verməyə sözün olsun. Məsələn: “Mənim əqidəm ilə erməni-müsəlman davasına əsil səbəb ermənilərdir. Bunlar istəyirlər Qafqazda padşahlıq bina etsinlər”. Hər kəs nə fikirdə olur-olsun “mən” “fikrimi dəyişməyəcəyəm”. Bundan müqəddəm bu fikrimi aşkar da yazırdım, ancaq indi yazmaq olmur. Nə bilim, deyirlər

Rusiyada bir rus oğlu rus ki, özü də bilməm qrafmı, baronmu, yoxsa knyazmı... ta budur ki, guya bu davaları salan və saldıran dövlət özü imiş. Doğru, məndən böyüklər də bu sözə inandılar. Amma mənim ağılım kəsməyir. Canım, elə şey ola bilməz. Lakin nə eləyəsən. Bu indi mod olubdur. Bu məsələnin üstə fırqələr əmələ gəlir: biri deyir dava salan ermənidir, o biri deyir, xeyr, “provakatorlar”dır. Ona görə bu “məsələ” barəsində bir şey yazanda gərək elə bir fənd ilə meydana gələsən ki, nə öz əqidənə bərəks olasan, nə də “provakatorlar”a düşmən adamların əllərinə bir dəstəvuz verəsən ki, səni “provakator”ların dostu hesab eləməsinlər... Yəni demək istəyirəm, bu məsələləri qurdalayanda elə qurdalayasan ki, sonra ondan “istifadə” etmək olsun. Belə olan surətdə, əlbəttə, məqalələr yazmaq indi çətin olubdur, vaxt çox gedir: düz-düzünə indi daha demək olmaz, gərək əyri-üyrü yollar tapıb “ürəyindəki” mətləbi bir növ ilə yetirəsən, üstüörtülü də olmuş olsa. “Mənim” əqidəmdə olanlar tez başa düşərlər, düşüb də “istifadə” edərlər. Özləri anırlar ki, indi daha o vaxt deyil. Birdən-birə demək olmaz: “provakator”– zad hamısı sözdür. İnanmayınız bunu yazanlar boşboğazlıq edirlər, yalan söyləyirlər. Siz öz “düşməninizi” gözdən buraxmayınız. Onun hərəkətlərinə yaxşı diqqət edib ondan “istifadə” ediniz...

Xeyr, belə sözləri indi demək olmaz. Deyibsən bir də gördün yeni törəyən mühərrirlər yalançı pəhləvan kimi meydana fırlanıb düşdülər a! Sən istaqoz, ya xərçəng kimi dalı-dalı gedirsən, deyib adını “xuliqan” qoydular. Bir az da acıqlarını tutdurdunsa, bir də gördün adını açdılar. Bu vaxtadək adın Arıbəysə indi gördün utanmaz-utanmaz dedilər: Bu Arıbəy-zad deyil, bu filankəsdir. Yox, zəmanə çox xarablaşdır, gərək politika ilə dolanasan və hər addımına diqqət edəsən. Çünki, çox diqqət etdikcə çox da “istifadə” edəcəksən.

MÜƏLLİMLƏR İCTİMAİNƏ DAİR²⁰

Həqiqət halda bu diplomluların məqsudları nə idi?

Bunların məqsədi camaata özlərini hər elmdən xəbərdar qələmə verib müəllimlərin üstə böyüklük edib amir olmaq idi; daha dürüstü, onları ortadan dəf edib özlərini camaata millətpərəst, millətin dərdinə dərmanşünas göstərmək idi.

Axırda məqsudlarına çatdılar. Camaati-zəmanəni əllərinə alıb nə-rəyə istədilərse çəkдилər. Müəllimləri nəinki camaatdan kənar etdilər, hətta aralarına bir böyük nifaq salıb arada arxayınlıqla dəmgüzar olmağa başladılar.

Bu kompaniyanın müəllimlərə xidmətləri bir dərəcədə idi ki, sözləri qurtarıb hər yerdə növ ilə diplomdan dəm vururdular! İddia edirdilər ki, “ancaq biz cəmiyyətləri, məclisləri kənar məclislərinə görə bilirik, yaxşı paltar, kraxmal köynək geyməyə ancaq bizim ixtiyarımız var, müəllim nə, qolalı köynək nə! Xülasə, hər vəchlə, hər yol ilə müəllimləri camaatın nəzərində həqir göstərməyə çalışır idilər. Axırda min fənn ilə onların ittifaqını dağıtmağa müvəffəq oldular, lakin bunun əvəzində camaata quru boş sözlərdən başqa bir şey vermədilər...

Biçarə müəllimlər isə bir tərəfdən insafsız “böyüklerin” sadə-mələrinə, digər tərəfdən dövlət qulluqçularının tərizlərinə düşər olub öz başlarını qorumağa başladılar. Bir neçəsi “böyüklərə” tabe oldusa da, bir neçəsi də olmadı. Nifaq getdikcə qüvvət tapıb axırda bir-birinin işlərindən xəbər tutmadılar. Hərə bir yol ilə hərəkət edib ancaq cidd-cəhd edirdilər ki, boyunlarında olan təklifi yerinə yetirsinlər.

Axır vaxtadək bu minval üzrə hərəkət edirdilər. Fəqət zəmanə dəyişdi, təgyir tapdı. Möhürlü ağızlar açıldı, neçə illərlə bir-birinin üstə toplanmış dərdlər aşkar olmağa başladı. Camaatın və millətin dostu-düşməni kim olmağı məlum oldu, qara ağ yerinə, ağ qara yerinə daha işlənmədi. Camaati düz yoldan azdıran “böyüklər” “quyruqlarını” gizlətdilər, sözləri məclislərdə camaat üçün daha qanun olmadı, niyyətləri, “planlar”ı işə keçmədi. Keçmədiyi üçün tərəqqi yolu da təmizləndi. Saf ürəkli, sadə təbiətli “bir para” adamların nəzərində “həqir” görünən, lakin millətin həqiqi dostları, camaatın səmimi xadimləri olan və hamı mədəniyyətli millətlərdə etibar və mərtəbələri artıq bulunan müəllimlərə yol açıldı. Bunlar ilə camaatın arasında ola hail rəf olundu, bunlar indi camaatla üz-üzə rast gəlib demək istəyirlər: Ey camaat! Ey millət! Biz sizdən ötrü elm təhsil etmişik. Axırda bizləri dürlü-dürlü azarlara, mərizlərə mübtəla edən bu sənəti sizin başlarınızın xatirəsi üçün özümüzə qəbul etmişik. Bizə təlim-tərbiyə verən ustadlarımız “siz camaatdan, millətdən ötrü hazırlanırınsınız” deyib nəsihətlər verirdilər. Bizim aldığımız tərbiyə və təhsilə görə biz gərək sizin ailəniz əfradından hesab olunaq. Biz sizin

dərdinizə qalanda siz də bizim dərdimizə gərəkdir qalısınız. Əl-ələ verib bir külfətin üzvləri kimi ümumi bir məqsəd üçün çalışmalıyıq.

Siz bilmirsiniz ki, firəng və Almaniya davasında firənglərə qalib gələn müəllimlər olublar? Siz bilmirsinizmi ki, balaca dünyada camaat milli müəllimlərə bir mərtəbədə hörmət, mehribançılıq göstərir ki, müəllim olmaq orada böyük səadət hesab olunur? Məgər gözünüzün qabağında qonşu erməni millətini ittifaq, ittihadını görməyirsinizmi? Kimdir bunlara səbəb? Bunların tərəqqisi müəllimlərin sayəsində deyilmi?

Bəli, bu sözlər avqust ayının 15-də camaata deyiləcəkdir, müəllimlər ictimai bu sözləri nəinki dil ilə, hətta fel ilə dəxi camaata, millətə bildirəcəkdir ki, haman ictima camaatdan, millətdən ötrü yığılıbdır. İllərlə başsızlıqdan, ittifaqsızlıqdan bir-birimizin ehtiyacına, dərdinə xəbərsizliyimizdən yanaşı etdiyimiz səhvlər haman məclisdə təshih ediləcəkdir. Ümum bir qayda, bir qanun arayıb dərdlərimizə çarə ayıracaqlar. İttifaq və ittihad edib bu təlim-tərbiyəyə dair qüsuratımızı rəf etmək üçün yeni üsullar və zəmanənin təqzasına görə yeni proqramlar düzəldəcəklər.

Açıq söyləyəlim: indi bir məqamdır ki, haqq üzə çıxıb tənəzzülün əsil səbəbi nələr və kimlər olmağı aşkar olacaqdır. Müəllimlər milli məktəblərimizə dair məsələləri həll edib özləri bacardıqlarını kəndi öhdələrinə götürəcəklər, bacarmadıqlarını camaata mühəvvəl edəcəklər.

Hər kəs öz işini gərəkdir aparsın, öz vəzifəsini, təklifini anlasın. Tainki məqami-tənəzzüldə nə camaat müəllimləri, nə müəllimlər camaatı günahkar etməsin. Daha doğrusu, heç tənəzzülə, tədənniyə meydan qalmasın. Bu vaxtadək məktəblərin proqramlarını İlminkin “yoldaşları” düzəldir idi, yainki pedaqojiyadan, elm və tərbiyəyi-ət-faldan əsla xəbərləri olmayanlar. Bu vaxtadək hamı üləmalar rus dilində oxunur idi. İndidən sonra isə türkü öz ana dilimizdə oxunacaqdır. Bu vaxtadək təlim kitabları rus dilində idi. İndi haman kitablar gərəkdir türk dilində olsun. (...). Bu məsələlərin hamısını müəllimlər ictimai nəzərdən keçirib yeni proqram düzəldəcəklər, yeni təlim kitabları seçib çap edəcəklər.

Ümid ediriz haman bu məclis ilə müəllimlərimiz müəllimliyə məxsusi qeyrət, hümmət həmiyyətini göstərələr. “Bir neçə” adamın vasitəsilə camaatın nəzərində həqir sayılan, iş görməyən “tənbəl”

müəllimlərin üstündən ləkəni götürüb bildirələr ki, bizim milli müəllimlər də qeyri tayfaların müəllimləri kimi camaata yol göstərə bilərlər, millətin dərdinə əlac aramaqda “heç kəsdən” əskik deyillər. Belə olursa, “yalançı pəhləvanlar” aradan götürülər: millət, camaat özü ikinci ictimain (syezdin) çağırılmağını tələb edər...

Vaxt var idi Bakı işıqlıq mərkəzi kimi nəzərə gəlirdi, nəinki Qafqaz, hətta daxili quberniyaların müsəlmanları gözlərini buraya tutub böyük ümidlər edirdilər. Çünki tərəqqi, mədəniyyət cəhətinə bir hərəkət görünür idi...

Hərəkətin səbəbi rus-müsəlman adlanan məktəblər olmuşdu desək, səhv etmərik, zənn edirik.

İki cavan kasıb müəllim Bakıya gəlib “borc-xərc” bir məktəb binasını qoyurlar, camaatın nəinki fikrindən belə bir məktəb keçmir idi, hətta əksəri buna zidd əqidədə ikən iki cavan zəmanənin təqzasını ipək gözəl anlayıb cürətlə meydana gəlirlər. Nuh vaxtından qalmış qanuni-tədris ilə hərəkət edən məktəblərin müqabilinə üsuli-cədid məktəbi çıxarırlar, çıxarıb da köhnə məktəblə yeni məktəbin müharibəsinin başlanmağına səbəb olurlar.

Bu iki cavan müəllim təhsil etdikləri pedaqoqa elminə ümid bağlayıb qeyrətlərini, söylərini gün-gündən artırarkən, köhnə məktəbdə müəllimləri ata-baba qaydası ilə uşaqların əqillərinə seyqəl verəcək yerdə onların zəhinlərini kor etməyə çalışır idilər...

Camaat isə təzə bir şey, bir qayda görməyib buna qənaət edərdi.

Lakin çox çəkmədi, camaat yeni üsuli-cədid ilə hərəkət edən məktəbin gücünü görüb bir fikrə getdi. Gördü iki, üç köhnə qayda ilə oxuyan uşaq axırda öz adını da dürüst yazı bilmir. Üsuli-cədid qaydası ilə oxuyan uşaqlar iki ayın ərzində ana dilində və yarım ilin ərzində rus dilində yazıb oxuyurlar...

Camaat bunu görüb üsuli-cədid məktəbinə rəğbətlənir. Uşaqlarına xeyrixah olan aqibəti dürüst nəzərə gətirən atalar yeni məktəbin qapısını tanıyırlar... Camaatın rəğbətini görüb iki cavan daha ziyadə söylərini artırırırlar. Rus-müsəlman məktəbi günü-gündən tərəqqi edir. Axırda bəs etməyib camaat özü belə bir məktəbin artmağına səbəb olur.

Şəhər duması camaatın xahişinə görə rəsmi rus və tatar şkolaları açır. İlbəil bu məktəblərin ədədi artır, bunların ədədi artdıqca müsəlman müəllimləri də Bakıda çoxalır. O vaxt bir vaxt idi ki, müəllimlərdən başqa qeyri ziyalı yox idi. Bir, ya iki rus, ya Avropa darülfünunu qurtaran var isə də, onlar da milyonçulara qarışıb günlərini eys-ışrətlə keçirir idilər.

Bunlardan müqəddəm Bakıda yenə bir-iki oxumuş müsəlmanlardan var idi. Lakin iş görə bilməyib nəinki tərəqqi, hətta otuz il müsəlmanları geri saldılar. Çünki işi tədbirsiz başlamışdılar.

Nə isə, Bakının təzədən tərəqqi zamanı başlayır. İndi iş görünlөр universitet “nişanı ilə” meydana gəlmirlər. Pedaqogika – didaktika elmlərinə pənah aparıb iş başlayırlar. Bunlar darülmüəllimində əzbər etdikləri “asandan-çətinə və ya, yavuşdan-uzaqa hərəkət etmək” qanunları ilə tərəqqi yoluna ayaq qoyurlar. Bunlar hər tərəqqinin başı məktəb olmağını anlayıb, “ağzı köpüklü” danışmağa zidd olub səssiz-sədasız hərəkət edirlər. İbtidai məktəb işlərinə artıq diqqət edib üsulicədid məktəblərinə camaatı daha ziyadə rəğbətləndirirlər.

Məktəbləri rus-tatar şkolaları müvafiq qayda ilə aparıb böyükler üçün də tərəqqi yolu arayırlar.

Nəinki Qafqazda, hətta cəmi Rusiyada görünməyən əvvəlinci müsəlman qiraətxanası açırlar, həmin qiraətxanaya hamı müsəlman mərkəzlərindən qəzetələr, jurnallar gətirdirlər. Müsəlman camaatı türk, fars, ərəb qəzetlərini mütaliə edib qeyri məmləkətlərdə sakin olan din qardaşlarının əhvalından xəbər tutarlar və nə yolda hərəkət etməklərini, nə fikirdə olmaqlarını bilirlər.

Müəllimlər buna da bəs etmirlər. Bunlar teatr, böyükler üçün məktəb olmağını anlayıb teatr işinə artıq diqqət edirlər. Bu yolda yeni faciələr yazırlar, ya qeyri dillərdən tərcümə edirlər.

Teatr çıxardanların oyunlarına artıq diqqət edib hər “oyunçu”nu araya qoymurlar. Camaat isə yavaş-yavaş teatr işinə rəğbət göstərir. Teatrdan yığılan pullara yetim uşaqları oxudurdular... Müəllimlər çəkdikləri zəhmətin meyvəsini gördükcə hümmət, həmiyyət, qeyrətləri artırdı. İttifaq ittihadları daha ziyadə qüvvət tapır idi. Bəli, müəllimlər böyük bir ittifaq edib, boş vaxtlarını millətin yolunda sərf edirdilər. Bunların ittifaqı, tərəqqi yolunda hərəkətləri, nəinki Qafqaz müsəlmanlarını, hətta Rusiyada bitərəf, ümum tərəqqiyə şad olan rus camaatı belə sevindirir idi. Bakı müəllimlərinin hərəkəti barəsində

mədəniyyətə dost rus qəzetləri kərratilə məqalələr yazıb müsəlman camaatını təbrik edirdilər. Edib də işığın yolunu ziyadə asan etmək üçün cavan müsəlman müəllimlərinə yol göstərirdilər...

Xülasə demək olmazdı Bakı müəllimləri yatırlar, iş görmürlər, ya görmək bacarmırlar. Demək olmazdı ki, cavan müəllimlər ancaq öz şəxsi mənfəətləri üçün çalışıb milləti bilmərrə unutmuşdular və öz vəzifələrini, borclarını anlamırdılar. Qeyri tayfaların milli müəllimlərinə nisbətən ola bilsin ki, az iş görürdülər, fəqət “haman az işi” görürdülər, mümkün olan qədər çalışırdılar...

Bu “az işi” gizlətmək olmayacaqdır. Bakının tarixini yazan biqərəz şəxs “bir neçə ildə” milli müəllimlər tərəfindən görülən hümməti, həmiyyəti, qeyrəti unutmayacaqdır.

Biz “bir neçə ildə” deyib milli müsəlman müəllimlərinin sonrakı hərəkətlərini, işlərini nəzərdə tuturuq.

Bəli, ancaq “bir neçə il” tərəqqi yolunda bulunarkən müsəlman müəllimləri iki o qədər tənəzzül yolunda dövran sürüblər, yəni məktəbdən kənar millət işlərinə qarışmayıb qeyri-rus çinovnikləri kimi ayın iyirmisini gözləyiblər və boş vaxtlarını kəndi keflərinə sərf edib camaat tərəfindən töhmətə layiq olublar. “Bakı müəllimləri məvacibin çoxluğundan eys-işrətə məşğul olub öz təkliflərini layiqincə əmələ gətirmirlər. Millət üçün bir tərəqqi yolu açmırlar, təlim kitabları yazmırlar...” Belə bir acı sözləri camaatdan indi eşidiriz, camaat belə bir qan xarab edən töhməti deyib haman müəllimlərin keçmişdə göstərdikləri qulluqlarını bilmərrə unudur və buna, yəni müəllimlərin həqiqət, “çinovnik” olmaqlarına əsil səbəb nə olmağını ya bilmir, yəni qəsdən bilmək istəmir...

Həqiqət pərişanlığa səbəb nə oldu? Müəllimlərin ittifaq ittihadını kim pozdu? Yoxsa sonradan gələn müəllimlər şüursuz, millət dərini çəkməyən olublar?

Xeyr! Sonradan gələn müəllimlərdə günah yoxdur. Bunlar nə birləkdə, nə də qeyrət xüsusunda əvvəlkilərdən əskik deyildilər. Bunlar, ehtimal əvvəlkilərdən də artıq hümmət, həmiyyət göstərə idilər: lakin... Lakin bunlar Bakıya gəlib əvvəlki müəllimlərin ittifaqını, ittihadını pozulmuş gördülər... “Nə bülbüldən bir əsər, nə sünbüldən bir nişanə!” Əvvəlki yoldaşlar müəllimləri məyus, pərakəndə görüb özləri də pərakəndə, bir-birindən xəbərsiz işləməyə başladılar...

Axırda camaat tərəfindən töhmətə, məzəmmətə layiq oldular... Camaat niyə də töhmət etməsin? Köhnə müəllimlərdən zühura gələn

müvəffəqiyyətlər yenilərdən zahir olmadı. Bunlar nəinki məktəbdən kənar millət işlərinə qarışmadılar, hətta özlərinə tərtib edən vəzifələrə, təkliflərə qarşı rus çinovnikləri kimi hərəkət edirdilər. Ancaq aldıkları məvacibə görə işləyib boş vaxtlarını şəxsi mənfəətlərinə sərf eləyirdilər. Camaat isə köhnə müəllimlər ilə təzələrin işlərinə təfəvüt qoyub əlbəttə, təzələri hümmətsiz, həmiyyətsiz hesab edərdi. Fəqət eyni camaat özündə hümmət və qeyrət, milliyyə hissiyyatı nə dərəcədə olmağını düşünmürdü: “Öz gözündə qılı görməyib özgə gözündə tircə görə” camaatımız yenə də səhvini düşünməyib biçərə müəllimlərə olmayan sözləri deyirdi!.. Camaatımız düşünsəydi ki, hər millət üçün tərəqqi qapısı məktəbdir və hər məktəbin tərəqqi tapmağı milli müəllimlərə bağlıdır, əlbəttə, bir kərə dürüst fikir edərdi: nə səbəbə ibtidai ittifaq ilə millət yolunda çalışan, qeyrət göstərən müəllimlər indi pərakəndə olub hərə bir yol ilə yerləşir? Bu sualın üstə bir az fikir etsə idi, yəqin ki, özünün müqəssir olmağını anlardı, vaxtında dərdinə əlac tapardı.

Bir vaxt var idi, müəllimlərsiz millətə dair işlərə baxılmazdı. Məclislərdə səs, rəy verən müəllimlər olurdu. Təsəvvürlərinə diqqət olunurdu. Lakin bir vaxtdan bəri camaat haman müəllimləri məclislərdə görmədi, onların fikirlərindən xəbərdar ola bilmədi. Sözü açıq deyəlim: onlar indi lüzumsuz bir üzv olub artıq araya qoymadılar. Camaatımız isə bu əhvalı görüb heç soruşmadı: nə əcəb, indi müəllimlər işə qarışmırlar? Məclislərdə görünmürlər?

Müəllimlər iki qiraətxana açdılar; qiraətxanalar “bir vaxtadək” davam edib sonra bir ayın ərzində ikisi də bağlandı. Camaat heç xəbər almadı: niyə, nə səbəbə bunlar bağlandı?

Müəllimlər “bir vaxtadək” ildə neçə dəfə teatr qoyub yetim uşaqları gimnaziyada oxudurdular. “Bir vaxtdan sonra” müəllimlər bu işdə soyuq tərpendilər: yetim uşaqları gimnaziyalardan qovurdular. Direktor müsəlman uşaqlarını qovmaq istəməyib üzlərini camaata tuturdular, kömək istəyirdilər. Camaat isə heç bir fikir etmirdi ki, bu vaxtadək bu yetim uşaqlar kimin xərcinə oxuyurdular? Onlara müəllimlər kömək edirdilər isə niyə indi kömək etmirlər?

Müəllimlər ana dilində kitablar yazırdılar: Haman kitabların sədasi Tiflis qəzetələrindən gəlirdi, bu kitablar Bakıda çap olunur idi. Lakin Tiflis əhli haman kitabların barəsində Bakı əhlindən tez məlumat alırdılar...

Camaatımız yenə də “zəhmət çəkib” səbəbini bilmək istəmirdi. Sual etmirdi: nə səbəbə bu barədə “bizim” qəzetələr yazmırlar? Xülasə, müəllimlərin hər addımında, hər hərəkətində bərəkslik görüb camaatımız nəinki bağırır idi, hətta söhbət məqamında quru təəssüf də göstərmir idi... Deyəsən gərək belə də olaydı. Bir-iki yalançı pəhləvan millət, millət deyib meydana çıxan vardı isə də, bunlar da “ah, nə pis iş oldu” deyib, “Allah kərimdir” sözləri ilə özlərinə təsəlli verirdilər. Daha anlamayırdılar ki, doğru, Allah kərimdir, lakin vaxt kərim deyil! Bunu düşünmürdülər ki, öz əlləri ilə özlərinə quyu qazıb yüz min məşəqqətlə meydana gələn milli işlərini mürur ilə puç etmək istəyirlər.

Açıq söyləməli: camaatımızın ağı gözündə olub, həqiqət, millət dostu kim olmadığını düşünmədi... Diploma, nişana aldanıb quzu cildində qurdlara yol açdılar, sidq ürəklə təmənnasız, qərəzsiz milli hissiyyatı ilə meydana gələn müəllimlərin yollarını bağladılar. Bunları gözdən salıb “diplomluların” ətkələrindən yapışdılar... Yapışib da ümum tərəqqini on il dala saldılar. Buraya ümid bağlayanların ümidlərini birmərrə kəsdilər. Bakı “bir vaxtadək” tərəqqiyi-ittifaq mərkəzi hesab olunur idisə də, indi tənəzzül və nifaq mərkəzi olmağına şübhə yoxdur.

Hal-hazırda nə ilə özünü təsəlli verirsiniz? Şəhər dumasında bəzi oxumuşlarımızın bulunmağı iləmi, ya əlimizdə olan qəzetələrləmi? Bunları böyük mü səadət hesab edirsiniz? Ediniz, lakin insafı əldən buraxmayınız, bir yaxşı fikir ediniz! Kim idi məclislərdə, qəzetələrdə bağırıb-çıgıran, yazan ki, bizə milli qəzetə lazımdır? Kim idi zasedaniyalarda, iniqadlarda yazan, dil bilməz qlasnları qəzetələrdə həcv edib onların əvəzinə oxumuşlardan seçiniz deyən? Kim idi? Müəllimlər deyildilərmidi? Haman diplomluları sizə nişan verənlər bunlar deyildilərmidi? Onlara “rahat yuva” hazırlayan müəllimlər olmadılar mı? Yox əfəndim! İnsaf! İnsafla meydana gəliniz! Müəllimlərdə qüsur görürsünüzsə, öz qüsurunuzu, xətanızı örtüb basdırmayınız?

Müəllimlər, yenə deyiriz, “bir vaxtadək” öz təkliflərini dürüst anlayıb bacardıqları qədər iş görürdülər. “Bir vaxtadək” ah, nə yaxşı, nə gözəl bir vaxt idi! Bir tərbiyəli, bir təsəvvürlü müəllimlər əl-ələ verib hamı bir adam kimi hərəkət edirdi. Saf ürəyilə ümumi bir məqsədə yerləş edərəkən qeyri oxumuşları, qeyri mənəsb sahiblərini arayıb tapırdılar. Bunlar ilə də ittifaq etmək istəyib nadanlığın

müqabilinə zor qoşunla çıxmağa cidd-cəhd edirdilər. Lakin heyif! Çox heyif ki, müəllimlər sadə, saf ürəklə meydana gələrkən “qeyri oxumuşlar” diplomatlıq qaydası ilə hərəkət edirdilər... Bunlar bir kibr və qürurla müəllimlərə baxıb camaatın nəzərində onları həqir göstərirdilər. Camaat isə onların xədəmələrinə aldanıb müəllimlər göstərdikləri qulluqları bilmərrə unudub, “əsil millətpərəst bunlardır” deyib diplomların ardınca getdi. Axırda müəllimlərə həqir baxanları onlara böyük etdi... Şan-şövkət gəzənlərə bu bəs edərdi! Əllərinə ixtiyar alıb sağ-solunu gözləməzdilər. Bu işin aqibəti nə olar? Sualını fikirlərindən keçirtməyib hər məclisdə, hər yığıncaqda “müəllimlər heç bir şey etmirlər və etmək də bacarmırlar” deyib, camaatın qulağını doldurur idilər. Axırda bunların “təlim işlərinə əl uzadırdılar”, “pedaqogika”, “didaktika”, “psixologiya” elmləri nə olmağını əsla anlamayıb bunların hərəkətlərinə irad tuturdular. Hətta cürət edib zikr olunan elmlərdə bunların səhvlərini göstərirdilər...

Məqsədləri nə idi?

Millətin fəqir və zəlalətinə əsasən səbəb onun əqil və mənəviyyatının fəqir və nöqsanıdır.

Bu sözləri sadə demək hünər deyildir. Bir də deyib də əməl etməlidir. Henrix Pestalotsi bu sözləri həm dedi, həm də dediyinə əməl etdi. Aqlını, ruhunu, malını, ömrünü axır nəfəsinədək millət yolunda, daha dürüstü, yetim uşaqların yolunda sərf edib dünyaya əlvida etdi.

Bir müəllim müəllimliyə hazırlanarkən ola bilərmə ki, Henrix Pestalotsinin adını eşitməsin? Ola bilərmə ki, bunun uşaqlara olan məhəbbətini bilməsin? Təlim və tədrisə dair nəsihətlərini oxumasın?

Doğrudur, Henrix Pestalotsi 79 il bundan müqəddəm dünyadan köçübdür. Lakin 79 il bundan müqəddəm dediyi sözlər, təlim və tərbiyə yolunda göstərdiyi hərəkətlər indiyədək və bundan sonra da baqi qalacaqdır.

79 ilin ərzində pedaqogika, didaktika elmləri və bu elmin göstərdiyi yeni üsullar böyük tərəqqi tapıbdır və getdikcə tapacaqdır. Fəqət Henrix Pestalotsi təlim və tərbiyə işlərində şəfqət və məhəbbəti hər şeyə mürəccəh bilirdi.

Henrix Pestalotsi həmişə deyirdi: “mən heç vaxt heç kəsdən üsulitədris və təlim öyrənməmişəm. Tərbiyəyə dair elmlər oxumamışam, lakin uşaqlara mənim bir mənfəətim olurdusa, ancaq məhəbbət və şəfqət sayəsində olurdu”. Qoca Pestalotsi axır nəfəsinədək bu təsəvvürdə olub özündən sonra qoyduğu asar və təlifatının hər səhifəsində, hər sətirində bu yoldakı fikirlərini söyləyirdi.

Bu günlərdə Bakı müəllimlər ictimai olmağa görə indi istəyiriz bir iki ay, sənə dövriyyəsi münasibət ilə şənliklər edilən məşhur pedaqoq Henrix Pestalotsinin barəsində bir az söhbət edək, tainki bilənlər bir də təkrar etsinlər və bilməyənlər bilsinlər ki, təlim və tərbiyə işlərində şəfqət və məhəbbətin gücünə edilən tərəqqi heç bir pedaqogika elmlərinin gücü ilə edilməz. Müəllimin uşaqlara şəfqəti olursa, elmi-ruhsuz və elmi-tədrissiz məqsuda çatmaq mümkündür. Hər uşağın özünə görə bir qeyri xasiyyəti, təbiəti olmağa binaən hamıya bir qayda və bir qanunla dərs vermək, hamıya bir dillə bəyan etmək olmaz, hamını bir “ölçü ilə ölçmək” olmaz: uşaqların parası zehinli, zəkavətli, bir parası zehinsiz, fəhmsiz, bir parasını qüvvəyi-hafizəsi qüvvətli, bir parasınınkı – naqis, bir parası müdhiş hekayələr seven, bir parası gülünc və fərəhli nağıllardan həzz alan olur. Uşaqlara məhəbbəti olan müəllim bunların hamısını mülahizə edər, hər kəsin öz bildiyinə, qanacağına görə hərəkət edərsə, hər kəsin eybinə görə çarə ararsa, əlbəttə, təlim və tərbiyə düz yolu ilə gedib tərəqqiyi-əla dərəcəyə çatar.

Henrix Pestalotsi belə bir təsəvvürdə olarkən onun təlim və tərbiyə yolunda fikir və hərəkəti hal-hazırda və gələcəkdə ümum müəllimlər üçün gərəkdir dəsturüləməl olsun.

Bunun öz tərbiyəsi daha ziyadə ibrətbəxşdir. Baxaq nə tövr tərbiyə almış və haman tərbiyənin səmərəsi nə olmuş. Henrix Pestalotsi Zurix şəhərində 1746-cı ildə yanvarın 12-də təvəllüd tapıbdır. Henrix Pestalotsi altı yaşında olarkən atası öldü. Anası və qulluqçularından Babili uşağın tərbiyəsinə məşğul oldular. Babili haman arvad idi ki, Pestalotsinin atası Jan Batisti öləndə ona and vermişdi ki, öləndən sonra onun külfətini buraxmasın. Babili sözünün üstündə bərk durub balaca Pestalotsiyə və anasına böyük xidmətlər göstərdi.

Külfət əvvəlindən də kasıb idi. Jan Batistidən sonra daha bir ümid yeri yox idi. Henrixin anası çox şeyi özünə haram edərdi, Babili isə bir qəpik artıq xərcləməyə qoymazdı. İki arvad bu minval Jandan qalmış cüzi pulu çox ehtiyat ilə xərc edərildilər ki, axırda Henrix Pestalotsiyə

lazım olan tərbiyəni verələr. Külfətin dolanacağı böyük məşəqqətlər və ehtiyaclar içində keçir idi. Bununla belə, Babili hər bir zəhmətə davam edib balaca Henrixə getdikcə məhəbbət bağlardı və onun tərbiyəsinə ziyadə diqqət edərdi.

Həməvaxt ehtiyac və zəlalətlə keçinərəkən külfətin bu tövr güzəranı balaca Henrix əsər edərdi, yad arvad Babilinin hər ehtiyaca davam etməyi, bununla belə Pestalotsinin evində qalıb uşağa böyük məhəbbət bağlamağı axırda Henrix Pestalotsinin tərbiyəsinə böyük əsər etdi. Ona da özgənin dərдинə qalan, qeyrisinin əhvalına yanan, qeyrilərin dərdlərinə əlac arayan, gözəl təbiətli, mülayim xasiyyətli bir adam etdi. İki arvadın səmimi-qəlbilə olan tərbiyəsi Henrix Pestalotsinin qəlbində ümum bir məhəbbət yaratdı. Pestalotsi hamıya bir gözle baxıb elə bilirdi ki, hamı adamlar buna tərbiyə verənlər kimi mehriban, təmiz ürəkli adamdırlar. Belə bir təsəvvürdə olarkən hamıya məhəbbət bağlardı. Ürəyi çox nazik olub, hamının dərдинə yanardı: hələ uşaq ikən məktəbdə yoldaşlarına hər növ ilə kömək edərdi. Yoldaşlar isə bunun məhəbbətini, mehribanlığını anlamayıb əvəzində buna istehza edərildilər. Balaca Henrix hamının dərдинə yanarkən və əlindən gələn yaxşılığı edərəkən heç kəs ilə yoldaşlıq etməzdi. Çünki dərdsə bunların heç biri ilə düz gəlməzdi. Bunun yoldaşları tədris ilə lazımlı, lazımsız dərsləri keçirdilər, vaxtlarını çox vaxt elə şeylərə sərf edirdilər ki, ürəkdən haman şeyləri, haman dərsləri sevməzdilər. Açıq demək, buyuruq altında məcburən dərslər hazırlardılar, Henrix isə ürəyinə, ağına xoşu gələn dərslərə böyük diqqət edib lazımsız şeylərə çox da vaxt sərf etməzdi...

Bu minval Henrix Pestalotsi ibtidai məktəbi qurtarıb orta məktəbə və sonra 1760-cı ildə kollegiya darülfünun adlanan mədrəsəyə qəbul olundu. Burada hamı elmlərdən çox elmi-ilahiyyə böyük diqqət edərdi. Professorlardan yunan və yəhudi lisanlarının professoru Brininqer Pestalotsiyə xoş gəlirdi. Məzkur professor tələbələrini çox sevərdi və həməvaxt deyərdi: “bir adamın, yainki bütün vətənin xoşbəxtliyi onun cavanlarının yaxşı tərbiyəsinə bağlıdır. Yaxşı tərbiyə isə bundan ibarətdir: insanın ağılnı gözəl, pak şeylər əxz etməyə öyrədən və ürəyini ağıl, vicdan və dinin sevmədiyini şeylərdən çəkindirən”.

Henrix Pestalotsi elmi-ilahidən başqa professor Biresi Tinqirin vasitəsilə Vulfun fəlsəfəsini oxuyurdu. Haman fəlsəfənin qanun-

larından biri də bu idi: “Get o şeyin dalınca, sənə tərəqqi yolu verəcəkdir, çətin o şeydən ki, səni tənəzzülə salacaqdır”. Aqlın gücünə insan pis əməli yaxşı əməldən seçər. Bu barədə aqlın, yaxşı vicdanın olmağına dəlalət edər.

İnsana dair dəhrin üç qanunu var: bir qanun insanın özünə dair, biri Allaha dair, biri də qeyri adamlara dair, yəni insan gərəkdir, əvvəl özünə üçün həqqi-taalanın sifətlərini əxz etməyə çalışan və sonra özgələrdə bu yolda tərəqqi tapmağa cidd-cəhd gərəkdir edər. İnsanın axırncı sifəti məhəbbət artırır. İnsan bir-birinə məhəbbət bağladıqca, zülm aradan götürülər, ehtiyac azalar”.

Bu sözlər Henrix Pestalotsinin qəlbində böyük yer edər. Belə bir tərbiyə verən, məhəbbət artıran məktəbin olmağını arzu edər. Haman bu vaxtlarda Pestalotsi 17 sinndə olarkən Russonun inşasını oxuyub bu barədə təsəvvüri-əqidəsi daha ziyadə bərkləşdi.

Russonun və elə tərbiyənin əsil məqsədi uşaqda təbii olan yaxşı sifətlərə seyqəl verməkdir, nəinki ona sənaye-arizi sifətləri əxz etdirmək. Russo deyirdi: “Mən ümid edirəm ki, mənim tərbiyəmdən çıxan uşaq nə çinovnik, nə soldat, nə ruhani olacaqdır. Mən bilirəm ki, mənim tərbiyəmdən olan uşaq “adam” olacaqdır. Rüzgar onu qeyri bir yerdə, yəni tərbiyəsinə bərəks yerdə oturdarsa da, yenə haman “adam” kəndi yerində bulunacaqdır”.

“Biz uşaqlara o şeyləri təlim veririk ki, özləri onları təlim edərlər. Bununla bərabər, o şeylər ki, biz gərək onlara təlim edək çox vaxt unuduruz”. Russonun təsəvvürünə görə uşağa ibtidai bir növ tərbiyə vermək ki, rüzgarın qədəmlərinə davam edər, onda səbir ola və sonra onun qeyrilərə məhəbbəti getdikcə artar, bunların yanında həmişə insanın yaxşı, gözəl sifətlərindən söhbət etmək, fəna sifətlərindən heç vaxt söyləməmək, xülasə hamını yaxşı sifətdə qələmə verib uşaqların hamıya məhəbbətini artırmaq...

Russonun bu sözləri də Pestalotsinin ürəyi ilə olub da onun tərbiyəsi, təsəvvürü ilə müvafiq gəlirdi, gəlib də diqqətini bu məsələdə artırır idi.

... Henrix Pestalotsi Russonun təlim və tərbiyəyə dair sözlərinə artıq diqqət edirdi.

1762-ci ildə Zurix şəhərində “millətpərəstlər” cəmiyyəti araya gəldi. Haman cəmiyyət Russonun məsləkinə sadıq bulunurdu. Bu cəmiyyətin əqidəsi məişət xüsusunda sadə keçinmək, təbiətə,

təbiiliyə yavuşlaşmaq, qanun və ədalətə xidmət eləmək, məzlumları zalımların əllərindən xilas etmək idi. Böylə bir əqidə Henrix Pestalotsinin amali-qəlbiyyəsinə ziyadəsilə müvafiq idi. Ona görə Pestalotsi haman cəmiyyətə daxil olub axırda onun mötəbər üzvlərindən biri hesab olunur idi.

Cəmiyyətin etiqad və mücahidatı Pestalotsini millətə yavuşlaşdırdı. Onun millət yolunda çalışmaq əfkarını daha ziyadə qüvvətləndirdi. O vaxtlar oxumuşların arasında əkinçiliyə böyük bir rəğbət intişar tapmışdı. Yenə də Russonun sözləri: “Əkinçilik insan üçün ən böyük xoşbəxtçilikdir” Pestalotsinin qəlbində nəqş bağlamağa görə Henrix əkinçiliyi özünə sənət edir. Bu fikir ilə ki, əkinçilik vasitəsilə millətə böyük mənfəətlər verəcəkdir.

Pestalotsi əkinçiliyə sahibi-vüquf və mümarisə olmağa görə o qeyrilərinin yanında çalışırdı, lazım olan məlumatı əldə edirdi. Bir il sonra Pestalotsi təəhhül edib ümuri-beytiyyəsinə yoluna qoyur, bu sayədə əkin yerini də yavaş-yavaş böyüdür, tövsi edir. Lakin əsasən fikri-ziyarəti, üsuli-ziraəti kəndli qonşularına göstərmək, öyrətmək idi, daha doğrusu, bu xüsusda bir nümunə əmsal olmaq idi.

Yoxsa bu işə qazanclar xatirəsi üçün çalışmırdı, bu işə kəndi nişanlısına yazdığı bir kağızdan aşkar olur. Pestalotsi bu kağızda belə yazır: “Mən çox xoşbəxtəm ki, siz də kənddə olmağımızı şəhərdən əfzəl bilirsiniz. Mənim təsəvvürümə görə şəhər tərbiyə üçün yaramaz, mənim xanəm şəhərin hər növ səvətindən gərəkdir kənar ola. Vətənə belə bir yerdə mən bir xeyli xidmətlər edə bilərəm. Şəhərlərin dəğ-dəğəsi, qal və məqali bu xidmətlərə müsaid deyildir. Mən kənddə vətəndaşlarımızın uşaqlarından birini çörəksiz görsəm və bilsəm ki, buna tərbiyə verilsə gələcəkdə “adam” olacaqdır, onun tərbiyyəsinə çalışmağı əsla diriğ edəməm. Axırda uşaq bir parça çörək sahibi olub özünü xoşbəxt hesab edər. Hərgah uşaq bir böyük bir sifət göstərüb evdən qovularsa, mənim evimdə bir guşə tapıb ümum vəfa etdikcə bir növ ilə keçir... Bəli, mənim sevgilim! Böyük istedad və qabiliyyət göstərən uşaqlara mən süd verərəm özüm isə suya qənaət edərək istərəm bilsinlər ki, istedad və qabiliyyətə necə qiymət verirəm. Vətəndaşlarımıza qulluq etmək üçün, onların dərdlərinə əlac aramaq üçün öz xərclərimizi azaltmalıyıq”.

Henrix Pestalotsinin kənd işlərində təcrübəsi az olmağa görə zərər zərər üstə gəlirdi. Axırda zərər və ziyanlara tab gətirməyib kənd

işlərindən əli çıxdı, ona böyük bir qəmginlik üz verdisə də, öz ali fikrindən yenə əl çəkmədi. Fikri nə idi!..

Henrix Pestalotsinin əsil məqsudi kənd uşaqlarına layiqincə tərbiyə vermək idi. Görürdü ki, kəndlilər yetim uşaqları öz mənfəətlərinə işlədib bu zavallıların tərbiyələrinə əsla etina etmirlər idi. Pestalotsinin öz əlində az yer qalmışdı. Ona görə haman yetim uşaqları öz başına yığır, onlara iş öyrədib tərbiyələrinə böyük diqqət edirdi. Camaat bunu görüb Pestalotsiyə kömək edir, ümum yığılan pul ilə yetim uşaqlara “tərbiyə evi” açmışdılar.

Pestalotsi səhərdən axşamadək yetim, fəqir, müxtəlif xəstəliklərə mübtəla uşaqların üstə böyük zəhmətlər çəkir, onların ağıllarına, ruhlarına gizai-mənəviyyələrini verir, onlara ana, baba kimi qulluq edirdi. Əllərini, ayaqlarını, bədənələrini öz əlləri ilə yuyardı, gecə-gündüz azarlıların yanında oturub kimini sözlə, təsəlli ilə, kimini dərman və gizai münasibətilə imdadına yetişirdi. Bir an uşaqlardan kənar olmayıb hər işdə onlara kömək edərdi. Pestalotsi uşaqlar ilə nə tövr rəftar etmək bərsində öz rəfiqəsinə yazır ki, “səhərdən axşamadək uşaqların arasında tək dolanıram. Onların cisim və ruhları hər bir şeyi mənim əlimdən alırlar. Mənim siyanətim həmişə onların üzərindədir. Mənim gözlərim həmişə onlara mətuftur. Gözlərimin yaşlarını onların göz yaşlarına qarışdırıram. Üzüm onların üzləri güləndə gülür. Hər saat, hər dəqiqə onlar mənim ilə, mən onlar iləyəm. Onların yedikləri, içdikləri nə isə, mənim yediyim, içdiyim də odur. Mənim heç bir şeyim yox idi. Nə xanəm, nə dostum, nə münim, hamısı onlar oldu. Onlar səhhət və səlamətdə olanda bir yerdə gəzirəm, azarlı olanda yanlarından ayrılmıram. Yuxum gəlsə də, orada yuxulayıram. Axşam hamıdan gec yatıram, səhər isə hamıdan erkən qalxıram”.

Pestalotsi təsnifatının birində deyir: “Uşaqlar hər gün, hər an mənim nasiyəmdən, çöhrəmdən anlıya idilər ki, onların xoşbəxtliyi mənim xoşbəxtliyimdir, mənim hissiyyati-qəlbiyyəmə onların hissiyyati-qəlbiyyəsidir. Doğrudur, bu sözləri yazan Pestalotsi özüdür. Fəqət heç bir vaxt onun qövlü felinə zidd olmayıbdır. “Pedaqogikada” Pestalotsinin bülənd bir mərtəbə ehraz etməsinə də bais bu halı olubdur. Qövlilə feli həmişə düz gəlib, pərvanə kimi uşaqların başına dolanır idi. Henrix Pestalotsi böyük bir ad qazanıb hamı zəmanə müəllimləri onun ovsafına heyran idilər. Lakin onu dəli, “başı havalı” bir məcnun

hesab edən də az deyil idi. Sahibsiz, bikəs, yetim uşaqlara bu qədər cansüperanə bir məhəbbət, bir şəfqət adətdən “dışarı şeydir” deyib tənbellər, həsudlar ona istehza edərdilər, “ağlı nöqsan” qələminə verirdilər. Lakin bunlara əhaliyi-sami etibar etməyib öz işini necə ki, lazımdır elə görərdi. Təlim-tərbiyə barəsində kəndi əfkar və hissiyyatı nə isə yazardı. Henrix Pestalotsi təlim və tərbiyəyə dair tövsiyə etdiyi üsul və qəvaid bunlardır:

- 1) Diqqət hər bir təlimin başıdır.
- 2) Diqqətsiz heç bir dili öyrətmək olmaz;
- 3) Təlim vaxtını söhbətə və irada sərf etmək olmaz.
- 4) Hər bir şey başlayanda asandan başlamaq və uşağın zehninə görə hərəkət etmək.
- 5) Dərsdə bir mətləblər üstə o qədər dayanmaq ki, ta təlim olunan o mətləb uşağın öz malı, mali-məniviyyəsi ola. Yəni onu bir daha əsla yadından çıxarmaya.
- 6) Təlim uşağın öz təsəvvüratını açsın.
- 7) Uşağın zəka və zehni istedadı-təbiisi, fitrəti müəllim üçün müqəddəs gərəkdir hesab oluna.
- 8) Məktəbin ən birinci məqsədi tərbiyə gərəkdir ola, yəni oxumağa, yazmağa çox da diqqət etməyib uşağın ruh və əxlaqına mənəviyyatına ziyadə diqqət etmək lazımdır.
- 9) Bilik və bacarmaq bir-birindən gərəkdir ayrılmaya. Yəni bir şeyi əzbər bilməkdən savayı haman şeyi bacarıb qayıрмаq da gərəkdir ola.
- 10) Müəllim ilə mütəllim yekdigərlərinə ata və oğul kimi gərəkdir məhəbbət edələr.
- 11) Təlim gərəkdir tərbiyəyə bağlı ola.

Pestalotsinin bu qanunları indiyədək didaktika elmində mötəbər tutulur. Bu günədək Pestalotsinin ismi müəllimlər arasında böyük bir hörmətlə yad olunur.

Bəli, Henrix Pestalotsinin təlim-tərbiyəyə dair əfkar və təsəvvüratı, əqval və hərəkəti bu vaxtadək müəllimlərə dəsturüləməli olduğu kimi, bundan sonra da gərək rəhnümalıq etsin, ibrət olsun. Qoca Pestalotsinin insaniyyətə, vətən və millətə o qədər məhəbbəti var idi, hamı malını, canını, ağlını, ruhunu yetim uşaqların uğrunda sərf etdi. Axır nəfəsinədək hamını məhəbbətə dəvət edib, insanın tamam xoşbəxtliyini qəlbin bu sifətində görür idi. Uşaqlara şəfqət və mə-

həbbəti olmayan müəllim təlim və tərbiyəsi bisəmə, binəticə qalacağını hər an aşkara bəyan edərdi. Haman bu təsəvvür ilə axırıncı nəfəsini tapşırırdı. Fevralın 11-də 1827-ci ildə özündən sonra iki cild kitabdan başqa şey qoymayıb o dünyaya köçdü.

Onun məzarına yazılan sözlər Henrix Pestalotsinin nə olduğunu göstərir! Haman daşda yazılıbdır: “Nehofda füqərra hamisi, Burq-dofda, Myunxenbuzda məktəbi-millî banisi, İftərdə insanlar mürəbbisi və əlhasil hamının imdadına yetişib, hamı işi qeyriləri üçün görə, öz üçün heç bir iş görməyən saliki-dini İsa vətənpərvər bir adamın qəbridir”.

HƏFTƏ FƏRYADI²¹

Bu gün məşhur rus şairlərindən Kırılovun “Abirin və gilab” ünvanında olan hekayəsi xatirimə gəlir. Çox pürməna bir hekayədir! Qulaq veriniz:

“Bir gün iki yoldaş yol ilə keçirdilər və öz işləri haqqında söhbət edirlər. Birdən dərvazanın altından bir böyük it “öö”, “öö” edib bunlara hüdü. Bunun səsinə bir neçə it hürməyə başladı. Bir az keçmişdi əlliyə qədər it cəm oldu. Yoldaşların biri istədi bir daş götürüb bunlara atsın. O biri yoldaşı buna mane olub dedi: “Qardaşım dur, dur, sən səhdəsən, bir daşla sən itlərin səsinə kəsmiyəcəksən, bəlkə daha ziyadə hirsələnib hürməyinə bais olacaqsan. Yaxşısı budur ki, öz yolumuz ilə gedək. Mən bunların xasiyyətinə yaxşı bələdəm”. Həqiqət, bunlar on addım qədər irəli keçəndən sonra itlər yavaş-yavaş səslərini kəsdi. Bir azdan sonra səsləri heç çıxmadı”.

Bu hekayədən sonra cənab Kırılov qissədən hissə nə olduğunu söyləyir: ürəkləri büğz və fəsadla dolu olan həsud adamlar hər nəyi görsələr mütləq ona irad tutub hürmək istərlər. Sən isə öz yolunla get, bunları “öö... öö”-sünə qulaq vermə. Hürərlər, hürərlər, axırda səslərini kəsərlər.

Tarixi-ədəbiyyatdan belə məlum olur ki, bu hekayədə Kırılov kəndi halını yazıbdır. Bunun gözəl və mənzum hekayələrinə nə vaxtında həsəd aparın çox imiş. “Kırılov yazmaq bacarmayı, ya pis yazır, ya yazdığı hekayələrdən insana mənfəət yoxdur” – deyib həsud münəqqidlər hürərlərmiş, havlarmışlar, halbuki Kırılovun yüz iyirmi il

bundan müqəddəm nəzm ilə yazdığı hekayələr, misallar, indi də məktəblərdə oxunur, əzbərlənir, hər kəsi müstəfid edir. Rusca bir oxuyan tapmazsınız ki, İvan Andreyeviç Krılovu tanımasın.

“Krılov baba” hamı mütəmməddin millətlərdə məşhurdur.

Buna “baba” qocalığına görə demirlər, bəlkə dünyagörmüş bir nəsihətçi olduğuna görə deyirlər.

Bəli, Krılov baba zikr olunan hekayədə öz halını qələmə gətirsə də, bizə də bir böyük dərsi-ibrət vermiş olur. “İt hürər karvan keçər, yel qayadan nə aparar” türk məsəli kimi bizə deyir: ağılları paslanmış, gözləri korlaşmış, ürəkləri büğz və həsədlə dolmuş, qabiliyyətsiz, morafəhm adamların “öö...öö”sünə, qeylü-qalına heç bir vaxt qulaq verməmək, onların taqşırılarından keçmək. Hürürlər qoy hürsünlər, sən başını aşağı salıb öz işinin dalınca get. Hövləyə-hövləyə axırda yorularlar, səslərini kəsərlər, vicdanları varsa bir az qızararlar, dillərini açmağa daha utanarlar... Vicdanları varsa! Vicdanları yoxsa, qızarmasalar da axırda yorulub pis hərəkətlərindən əl çəkərlər.

Hər halda, bu adamları ağılları paslanmış, gözləri ümməyə düçar olmuş, əllərindən “öö...öö”-dən başqa bir şey gəlməyən acizlərdən hesab edirik. Çünki bu biçarələr bir şeyə irad tutanda xəbər alsanız nə tövr etmək yaxşıdır, nə tövr yazmaq, ya nə tövr dolanmaq, ya nə tövr söyləmək, bunlar həmişə cavab verirlər: “Biz belə istəyirik, kefirmiz belə istəyir”.

Nə səbəbə? Dəliliniz nədir? – suallarına bunlardan cavab gözləməyiniz. Gözləməyən surətdə, bunlar ilə nə söhbət etmək? Qoyunuz yorulanadək hürsünlər!.. Hürsünlər. Amma bu hürənlər də özlərini camaat üzvü hesab edirlər. Binaəleyh bunların yaman sifətlərini aşkara çıxarmaq lazımdır. Kərrətilə yazmaq, fəna hərəkətlərini, ağılsız, fikirsiz sözlərini üzlərinə çırpmaq vacibdir. Camaata gərək bildirmək ki, sənin aranda belə bir “ağıllıları gözlərdə”, tərbiyədən məhrum üzvlər var: ona andırmaq ki, belə adamlar ilə nə tövr rəftar etmək.

Bunların hərəkətlərini ört-basdırmaq, yəni açıq-aşkar elanını etmək, tainki camaat bilib özlərini və uşaqlarını bu bədbəxtlərin yaman sifətlərindən xilas etsinlər. “Hürənlərin” bir qismi var ki, onları diqqətsiz qoymaq olmaz!.. Yəqin ediniz ki, bu qism “Hürənləri” diqqətsiz qoysa idik, indi Rusiyada qringmutlar, pixnolar, kruşivanlar və əmsali çoxdan vətəni “altı-üst” edib öz məqsudlarına çatmışdılar. Çoxdan hürriyyət baydağını darmadağın dağıdıb biçarə kəndlini yenə

də yüz illərlə ayaqyalın, başıaçıq, yarı buğda, yarı arpa qara çörəyə möhtac qoymuşdular. Bunların gizblərini, iftiralarını, böhtanlarını hər saatda, hər dəqiqədə üzlərinə vurmasaydılar, biçərə yəhudi milləti indi rus torpağından yox olmuşdu. Biçərə müsəlmanlar, ermənilər indiyədək bir-birinin qanını içə-içə Qafqaz səhrayı-Kəbirə çevirmişdilər. Hər iki millətin yurdlarında bayquşlar uluyacaq idi!.. Kazanlılar, başqırdlar və qeyri müsəlmanlar çoxdan misionerlərə yem olmuşdular...

Əşxasi-müzürrün böyük bəla olmaqlarını camaata vaxtında məlum etsə idilər, yəqin ki, yapon-rus davasında milyonlarca canlar tələf olmaz idi!..

Bəli bunlar “hürüdürlər, uluyurdular”, camaatı uçuruma dəvət edirdilər... Lakin çirkin məqsədlərinə çatmadılar, vətəninə, millətini, camaatını sevnələr ittifaq və ittihad edib bunların müqabilinə çıxdılar, uçurumu aşkar göstərərək, qeyri bir yol göstərdilər. Nicat yolunu: hürriyyət, müsavət, ədalət nə olmağını və nə tövr hərəkət edib qaranlıqdan işığa çıxmağın təlim-tərbiyəsini vaxtında verdilər... Verib də bütün vətəni yüz milyon nüfusu tövrbətövr bələlardan xilas etdilər, yüz illərlə paslanmış ağır zəncirləri dağıtdılar...

Xeyr, əfəndim, bir zamanlar qudurmuşların “öö...öö”-sü böyük bir bəla olmuş idi. Hürənlərin sözlərinə, fikirlərinə, hərəkətlərinə diqqət etməmək olmazdı. Olmazdı deyirik, ondan ötrü ki, bu qudurmuş qurdların sözlərinə qulaq asan var idi. Onlara aldanan, onların “öö...öö”-sünü, ulamasını zümzümə və nəğmə hesab edənlər var idi, qaranı ağ, ağı qara yerinə işlədən az deyil idi və deyildir də!..

Bəli, hüzmək də var, hüzmək də. Açıq söyləməli: hürənlərin “öö...öö”-sündən, hərəkətindən ümumi camaat işinə bir zərrə gəlsə, onların ağızlarını bir növ ilə, ya heç olmazsa, Germaniyada cari olan bir üsul ilə yummaq, bağlamaq lazımdır. Hər halda bunlara qulaq asılmalıdır! Adamın dalınca, ya xeyr özünə çox şey deyirlər, xüsusən indi ki, azadlıq verilibdir, nə istəyirsən söylə, kimə irad tutursan tut, kim-kimədir!

Məsələn, bundan müqəddəm bağda iki arvad bir yerdə oturanda söhbətləri bu idi: bu arvadın libası çox uzundur, o qızın paltarının rəngi şlyapasına yaraşmır, filan xanım gəzəndə boynunu əyir... Nə bilim daha nə tövr iradlar. Lakin bu sözləri bir-birinə “pıçı-pıçı” edib yavaşca danışdılar. İndi xeyr, azadlıq verilməyə görə, görürsünüz öz iradlarını, diqqətlərini açıq-aşkar söyləyirlər.

“Azad lik” verilməyə görə heç kəs də incimir, dilgir olmur, eşidən “azad liyin” səbəbinə irad edənləri bağışlayır... Lakin insaf ilə i   baxsaq, doğıru “azad liyin” səbəbinə indi iradı, diqqəti ucadan söyləyirlər. Amma iradedicil rin ədədi n  isə azalıbdır. Əvvəllər arvadlar, qızlar demək olur ki, çox yarısı belə i  rl  məşğul idilər, indi isə belələri çox azdır. Həqiqət s z md r. İnanmırsınızs , buyurunuz bağı, qızlar, arvadlar oturan yerdə oturunuz, qulaq asınız, görərsiniz belə c f ngiyyat ilə məşğul olan az olacaqdır. Bu da az d liyin səbəbinə; indi xanımlardan, qızlardan “bu gün filan teleqramı oxudunuzmu? Filan yerdə böyük iğıtışaş var, e itdinizmi? Filan vəzir istefa verir, h rriyy tin filan m cahidi-m şhuru həbs olunubdur”. Belə söhbətlər e id rsiniz, n  isə, indi söhbətlərin z mini d yişibdir. Ağıllar, zehinl r qeyri yerdə, qeyri məsələlərdə işləyir, irad söhbət eşidəndə də bir məqalənin, ya bir nişanın pis, yaxşı yazılmağı barəsində eşidirsiniz, ya xeyr filan firqənin əqidəsi yaxşıdır, ya pisdir, filan firq  səhv edir, ya d z yol ilə gedir.

Həqiqət, dürüst diqqət etsəniz, görərsiniz ki, zəmanə təğyir tapıbdır. Adamlar t h vv l edibdir, bəli, adamlar bir növ t h vv l edibdir ki, indi bir “par  kişil rimiz də” irad tutmağı ayaq qoyublar, Allaha şükür: “azad lik” bizə də sirayət etdi. Bundan  z l “bir para cavanlarımızs” arvadlara irad tuturdular, onların hərəkətlərinə, paltarlarına baxıb diqqətlərini söyləyirdilər. İndi “azad lik” verilm yin  görə kişilərə də irad tuturlar.

Məsələn, bu günlərdə “bir para cavanlar” bağıda bir böyük ittihad v  ittifaq edib g l nin-ged nin üst-başına, ağına, burnuna, bığına, saqqalına baxırmışlar... Axırda ittifaqlarını göstərmək üçün oxumuş müsəlmanlardan birinə götürüb bu məzmununda bir kağız yazırlar: “Filan, təvəqqe ediriz, saqqalınızı erməni saqqalına oxşatmayasınız”. Ha, ha, ha!!

G l rs n z!  f ndim, g lm yiniz  f ndim! Doğıru s z md r, yoxsa inanmayırsınız, kağızı alan mənim üstümə g lmışdi, şikayət edirdi. Deyir, g r rs n zmi, bizim “bir para cavanlar” n  ilə məşğul olurlar. Bundan sonra g l “bunlar” üçün işlə, qanını xarab et... Hətta, yazanların adları da məlumdur. Camaat “ağıllı”, “kamallı” vaxtın təqazasına görə söhbət edən belələrini bilmək istəsə, q zet siz elan etmək olar, çünki layiq g rm yiriz “belə cavanlar kampaniyasının firmasına ləkə vurulsun”. Ondan savayı, bu “firma” onsuz da məşhur imiş. Mən ancaq bilm yirmiş m. İndi mən də bildim. Bu “firmanın”

üzlərindən ruski-tatarski şkolalarında oxuyublar, rusca oxuyublar. Ola bilməz ki, Krılov babanın hekayələrini oxumamış olsunlar.

Ey bədbəxt millət! Dərdimiz, qəmimiz azalmaqdansa, gün-gündən çoxalır; fəryadımız kəsilməkdənsə, gün-gündən ucalır; gözümüz açılmaqdansa, gün-gündən örtülür. Ağlımız seyqəl tapmaqdansa, gün-gündən paslanır...

Belə iradları bundan müqəddəm mollalardan, qocalardan eşidirdik, indi “cavanlardan” eşidirik. Afərin, gələcək millət balalarının atalarına! Afərin, etdiyiniz “ittifaq”.

Siz filan oxumuşa saqqal barəsində nəsihət veribsiniz, lakin mən də sizə nəsihət verməsəm də ürəyimdə olanı deyəcəyəm: zavallı cavanlar! Bir adamın saqqalı barəsində ittifaq etməkdənsə, Şişə kəndlərində acından, susuzluqdan, dərmansız, köməksiz, yurdları viran, uşaqları yetim qalmış din qardaşlarınızın barəsində ittifaq edib hərəniz bircə manat göndərə idiniz... Onda bilərdik ki, dini-islamı saqqal ilə tanımayıbsınız... Bu yolda iradınız diqqətə alınardı, bu yolda sözləriniz eşidilərdi... Fəqət bu hərəkətinizdə Krılov baba sizə cavab verər.

BU GÜN²²

Bu gün saat onda müəllimlərin ictimai açılır. Bu gün bir yövmi-mübarəkdir! Bakı böylə məclisi əvvəlinci dəfə görür.

Bu gün Qafqazda cəmi müsəlman balalarının dərdlərinə dəva aranmağa başlanacaqdır. Bu gün insanın lisanı-madərzadi, ana dili nə olmağı məlum olacaqdır.

Ana dili! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali, hissiyyati-qələbiyyə oyandıran bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qüvvə! Ana dili! Bir dil ki mehriban bir vücud öz məhəbbətini, şəfqəti-madəranəsini sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki sən daha beşikdə ikən bir layla şəkliində öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdır! Bir dil ki, həyat və kainat haqqında o dil sayəsində bir fikir hasil edibsən, cism və ruhun möhtac olduğunu məvadi o dində tələb eləyibsən...

Bir dil ki ibtida o dildə yaxşı-yamanı bilibsən, səni yaradana tanıyıbsan, haman dil, diyari-qürbətə, biganələr içinə düşəndə ona həsrət qalırsan. Lakin ittifaqən onu eşidəndə ürəyin döyünməyə, üzün

gülməyə başlayır, cəmi əsəbın təhəyyüc edir; beynin, fikrin, xəyalın işləməyə başlayır, bir anan, qohum-əqrəban, dost-aşnan, rufəqan budur, durublar, guya səninlə haman dildə söhbət edirlər; bir az keçmiş uşaqlığın, oynadığın, durub-oturduğun, düşüb-qalxdığın yerlər bir-bir yadına gəlir, ürəyin daha ziyadə zərəbətə başlayır. Bu heyndə haman dildə bir “şikəstə” deyirlər... Məsələn oxuyalar ki:

*Bu nəğmələri kimsə eşitməz rüfəqadən,
Kim çarə bulub eyləsin alamımı təskin.
Ah, oldu pərakəndə o cəmiyyəti-əhbab,
Heyat ki, övdət edəməz ol dəmi-şirin.
Bir məclisi-biganəyə mən nəğməzən oldum,
Qəmgin oluram eyləsələr də mənə təhsin,
Sevdiklərimi zalım ölüm eylədi qurban,
Baqılarını dərbədər etdi yedi-hicran.
Bir xeyli zamandan bəri nisyanda qalanlar,
Bir silsilə şəkildə gəlir xatirə təkrar! və i.ə.*

Böylə oxunduqca, tərənnüm edildikcə nə kimi bir hiss duyarsınız? Nə kimi həzin əfkar və təxəyyülatə qapılırsınız?! Xeyr, əfəndim? Qərblilik görməyibsən, illər ilə ana dilinə həsrət qalıb, o dildə bir nəğmə, bir cümlə eşitməyibsən, bu həzin, fəqət müqəddəs hissədə bulunan maddəzad təşnəgisindən xəbəriniz yoxdur!

Böylə təbii gözəl hissiyyatda bulunmayıbsan!..

Xeyr, haman qərib vilayətdə bir musiqi milli havalardan bir şey çalır. Sən cəmi vücudunla, cəmi ruhunla qulaq asırsan, həm qəmgin, həm də şad olursan. Həqiqət, nə halda bulunmağını dürüst anlamırsan. Ancaq musiqiçilərə istəyirsən deyəsən: çalınız əfəndim, çalınız! Çünki bu çaldığınız ahəng mənim qəlbimin, ruhumun ən dərin guşələrindən xəbər verir!..

Elmi – musiqiyə heç aşna da olmasan, yenə belə bir halətdə bulunacaqsan. Niyə? Ondan ötrü ki, həmin ahəng və zümzümədə validən deyən laylaların havasını sevirsən, onun məhəbbətini hiss edirsən. Onu görmürsən, lakin bir növ səsini eşidirsən. Yainki eşitdiyən əlhan və əsvatı anayın sədasına oxşadırsan!

Həqiqət, nə gözəl bir halət, nə səfalı bir saat!.. İndi desək mürur ilə təbii olan bu gözəl hissiyyatı məhv etmək istəyirdilər, təəccübmü edəcəksiniz?.. Məgər görmürdün? Anlamırdın? Yeni gözəl romanlardan hankısını öz dilinə tərcümə etdin, hankısını oxudun? Uşaqlarımız

təhzi-bi-əxlaq və adaba dair hansı bir hekayələri öz dillərində oxudular? Qafqazda milli şairləri: Zakiri, Vaqifi, Vidadini yaxşımı tanıyırsan? Keçən ilədən hanki bir dərini ana dilində yazıb-oxuyubsan? Bunlar nəinki olmayıbdır, hətta axır vaxt şəriətini ana dilindən iraq salmaq “istəyirdilər”, bəli “istəyirdilər” və özümüzdən “bir neçə adam”, “istəyənlər” əl çalırdılar və hala da çalanlar əskik olmayıbdır.

Qoy qalsınlar! Lakin haqqı batil edə bilməyəcəklər. Bəşərin fitrət və təbiətində məknun olan hissiyyati-aliyyəti nabud etməyəcəklər!.. Analarımızın laylalarını qulaqlarımızdan çıxarmayacaqlar, illər ilə bil-lüzum bir şey kimi ayaq altına atdıqları o gövhəri qiymətdən saqid etməyəcəklər. Ana dilimiz hər halda qüvvət tapacaqdır, yeni füzulilər, vaqiflər, zakirlər, vidadilər, seyid əzimplər meydana gələcəklər. Tolstoy, Turgenov, Qoqol, Viktor Hüqo, Zolya, Bayron, Şekspir, Şiller, Gete kimilər olmağını bilməyə öz lisanımız vasitə olacaqdır. Bəli, bugünkü müəllimlər ictimai bundan ötrüdür. Müəllimlər bütün yaralarımıza çarəsiz olacaqlar, bizi aləm və ızdırablardan xilas edəcəklər.

Xilas etməyə çarə və dərman tapacaqlar, tapıb da balalarımıza yeni üsuli-tədris ilə ana dilimizi, ana dilimizlə ehkami-şəriəti oxudacaqlar, hissiyyati-mütəhhərəyi-milliyəmizi artıracaqlar, əqidəmizi təsfiyə edib, ona cilə və qüvvət verəcəklər.

İndi bir sual: nə əcəb bu vaxtadək böylə fikirlərə düşmürdük? Yoxsa ana dilimizi əhəmiyyətsiz, fəqir bir dil hesab edib etina etmirdik? Yox, əfəndim; firəng dili Avropada nə məqamı haiz isə, bizim də ana dilimiz Asiyada o məqamı haizdir.

Lakin biz özümüz qədrini bilməyib guşeyi-nisyanə atıb ehmal etmişdik, bəli, “ehmal etmişdik” söyləyirəm, hürriyyət olmasa idi, dilimiz bu halətdən xilas olmayacaq idi, əsarətdən qurtulmayacaq idi. Yaşasın hürriyyət! Açılınsın kor gözlər, ta görsünlər ki, bugünkü ictimai hürriyyətin səbəbinə yığılıbdır.

HƏFTƏ FƏRYADI²³

Məndən sorsalar: Bakıda ən yaxşı şey nədir? Mən hazır-cavab bir adam olmasam da, deyərəm ki, Bakıda ən yaxşı şey aydınlıq gecələrdir. Həqiqət, bu vaxtadək Bakıda aydınlıq gecələrə diqqət etməyib-siniz isə, yainki bir para adamın istilahlə “müşəri gözü ilə” baxmırsı-

nız isə, dürüst diqqət ediniz, bir də “müşəri gözü ilə” baxınız: nə gözəl, nə lətif, nə qədər əzəmətli gecələr görürsünüz. Nə qədər ali hissiyyat oyandıran bir mehtab müşahidə edərsiniz. İndi əsil vaxtdır. Ay getdikcə böyüyür, getdikcə gözəlləşir; böyüdükcə, hilal bir bədrə təhəvvül etdikcə, hissiyyat artırır. Bunu da əlavə edəlim ki, Bakıda Kaspi deryası olmasa idi, qəmərini də bir o qədər hüsnü, lətafəti olmaz idi! Bu axşam həqiqət, derya kənarına çıxınız: ya Naberejnindən deryaya, deryada duran, ya gələn, ya gedən paroxodlara, ya xeyr, balaca lodkalara – “əcəl çömçələrinə” bir dürüst diqqət ediniz. Pulu-nuz varsa, faytona minib Bayıla gediniz, ətrafi oradan seyr və tamaşa ediniz, ya xeyr, Lovis paroxoduna bir neçə şahı verib dənizə çıxınız, görünüz ətraf nə gözəl mənzərə əxz edir. Şübhəsiz, sizə də bəzi hissiyyatı-aliyədən nəsibələr olacaqdır. Bu vaxtadək məhəbbət nə olmağını bilmirdiniz, hiss etməyirdiniz isə, indi biləcəksiniz, hiss edəcəksiniz.

“Məhəbbət” sözünü işlətdiyim üçün, Xuda eşqinə, başınızda qeyri bir fikir olmasın. Sonra deyərsiniz ki, mən sizi guya “eşq və məhəbbətə” dəvət edirəm, zənn edirsiniz ki, mən sizin bəlayi-eşqə giriftar olmanızı və şüurunuzu itirib məcnun surətinə düşməyinizi istəyirəm. Xeyr, hissiyyatınız bir az çox olursa, qorxuram ki, özünüzü deryaya belə atarsınız. Yox əfəndim, mən belə işlərə dəvət etmirəm, bir də elə bir halın vaxtı keçibdir, haman halət, yəni məhəbbətə mübtəla olub deryaya düşmək, ya tapança ilə öz-özünü vurmaq, ya karbolka içib zəhərlənmək halətlərinin cümləsi ancaq bahar fəslilərlər.

Xeyr əfəndim, mən belə yola dəvət etmirəm və edən də deyiləm. Mənə nə düşübdür özgənin qanına səbəb olam. Və bir də belə şeyə dəvət etmək olmaz. Demək olmaz ki, ey filan, gəl məhəbbət bağla, aşiq və divanə ol, məcnun ol, düş çöllərə. Belə işlər dəvət ilə olmaz, hər kəsin öz həyatına bağlı bir keyfiyyətdir. “Göz gördü, könül sevdi” işte, o qədər, yoxsa dəvət, təşviq ilə bir şey çıxmaz. Mən ancaq sizin məhəbbətinizə asimandakı mahi nail etmək istəyirəm. Mən ancaq demək istəyirəm: gündüz məşəqqətdən qurtarandan sonra bir az rahat olmaq istəsəniz, Bakıda təmiz hava çəkib cisminizə, ruhunuza, ağılınıza bir növ asudəlik, rahatlıq verə bilərsiniz... Həqiqət hal, çox çətin-dir: səhərdən axşamadək “cırt-cırt” bir hesabdır, davam edir: bəli, filan xozeyin bu qədər mazut istəyibdir, putu filan qəpikdən edər, min neçə manat, ya xeyr, filan ağanın vekselinin günü tamamdır, gərəkdir

rosent alın, ya dəyişdirilə, ya filanın vekselinə protest etmək, yəni evini yıxmaq... Bəli çotki əlinizdə cırt-cırt işləyir. Bir çotki “cırtlasa” yenə yaxşıdır, yoxsa, dəftərləri oxumaqdan, yazmaqdan, “gözünün qarası gedər”. Onsuz da burada göz ağrısı çoxdur, “gözlər zəifdir”, əlildir, bir az da çox işləsəniz göz həkimlərini Bakıdan qaçırsınız. Belə çətin, “göz qarası” aparən zəhmətlərdən sonra hansı “insafli” adam cürət edib sizə deyə bilər: a filan, hərdənbir qəzetəyə də bax. Xeyr, bu sizin haqqınızda böyük zülmüdür. İnsana göz bir kərə verilir. Gözün də zəifləşəndən sonra nəyə lazımsan? Saqqal deyil ki, həna, ya rəng qoyub həmişə cavan görünəsən, zarafat etmək olmaz, bu gözdür, əfəndim. Həmçinin ağıla, ruha da çox zəhmət vermək olmaz. Səhərdən axşamədək oturub fikir edirsiniz: nə tövr etmək ki, bir milyon olsun, iki milyon olsun, ya mağazanı böyütmək, ya xeyr, birmərtəbə evi iki-üç mərtəbə qaldırmaq. Belə fikirləri edib aqlınızı çox işlədirsiniz, sonra “çox dərin” fikirlərdən başınız ağrıyır, “başınıza hava gələr”. Arximed də hamamda oturub fikir edirdi, nə səbəbə insan suya girəndə yüngül olur... Axırda bu məsələni həll edib səbəbini tapdı, tapdığı üçün sevindiyyindən çılpaq-çılpaq hamamdan küçəyə çıxıb qaçmağa başladı. “Evrrika, evrika”, yəni tapdım, tapdım, deyə-deyə küçədə qaçırdı. Bu surətdə biçarə Arximed özünü “biabır” etdi. Çox adam dedi ki, kişi dəli olubdur. Ancaq “bir biabırçılıq” etdi ki, indi də adı bütün üləmanın dilində hörmətlə yad olunur. Dünyada məşhur olubdur... Mən qorxuram siz də çox fikir edib axırda adınız cənab Vittenin finans dəftərinə keçə, sonra Rusiyaya borc pul lazım olanda sizi çəkələr meydana və deyələr: indi bizə öyrət, nə tövr bir milyonu iki milyon eləyirdiniz, yainki birmərtəbə evi birdən-birə üç mərtəbə qaldırdınız...

Hər halda ehtiyatlı olmaq, çox da aqlınıza zor verməmək faydadan xali deyildir. Ondən savayı, səhərdən axşamədək belə işlərin bərəsində fikir edirsiniz, bu yolda zəhnnizi yorursunuz, çalışırsınız, çobalayırınsız, məqsudunuza çatmayanda qanınız xarab olur, ruhunuz da inciyyir. Bir gün belə, iki gün belə, iki gün, iki ay, bir il, on il ömrümüz olduqca belə halətdə olmaq mümkün deyil. Buna bədən, zəhin, ruh tab gətirməz; axırda çox xarabaçılıq olar. Yəni nə ola bilər? Hərgah bir şeydən söhbət olursa, siz fikir edirsiniz, görəsən, bundan pul çıxarmaq olarmı? Gözünüz, doğru “qaraya” baxdıqca zəifləşəcəkdir, lakin “nerədə və nerədən” pul çıxarmaq günlərini gözsüz

də görəcəksiniz. Asanlıqla pul qazanmaq olursa, ruhunuz da rahat olacaqdır, rahat olursa, ümumi dərd-qəmlər sizə əziyyət verməyəcəkdir. Ümummillətə bir şey olursa, sizin halınıza təfəvüt olmayacaqdır. Siz pul ilə, pul sizinlə olub böyük “səadətə” yetişəcəksiniz, böyük rahatlıqla bulunacaqsınız, yəni millət, din və dövlət və vətən dərdi çəkməyən surətdə qanınız da çox xarab olmayacaqdır. “Çox xarab” deyib də halınıza nisbətən nəzər yetiririz. Çünki bir para adamlar var ki, həm çörək fikrini çəkib qanları xarab olur, həm də millət, vətən, dövlət, din yolunda fikir edə-edə qanlarını xarab edirlər. Onlar, deməli, iki yolda narahat olarkən, siz bircə yolda rahatlıq bilmirsiniz, onlara nisbətən əlbəttə siz çox xoşbəxtsiniz.

Mən istəyirəm siz lap xoşbəxt olasınız, gündüzlər xarab olan qanın yerinə təzə qan gəlsin, yəni xarablaşmış qanınız təzələnsin. Bu da nə ilə olar? Təmiz hava ilə, sizə hər saatda, hər dəqiqədə yoldaş fikirlərindən bir az xilas olmaqla.

Bu fikirlərdən isə o vaxt xilas olmaq olar ki, gözünüz bir qeyri şey görə, aqlınız bir qeyri yolda işləyə, o da ancaq bu aydınlıq gecələrdə mümkündür. Gündüz Bakıda günün istisindən gəzmək mümkün deyil, ondan savayı gündüz boş yerə necə gəzmək olar ki, sənin yoldaşların bir milyonu iki milyon düzəltmək fikrindədirlər, sən durasan veyil-veyil gəzməyə, xeyr, belə iş olmaz. Buna heç kəs razı olmaz. Biz bir-birimizi qabaqlamaq, bir-birimizdən irəli getmək istəyiriz. Bu iddia ilə gündüz gəzməkmi olar, xeyr, bu başa gedən iş deyil, ondan savayı, Bakının istisindən gündüz gəzməkmi olar? Bunların hamısını mən bilirəm, ona görə də sizə də məsləhət görmürəm. İndi əsil gəzmək vaxtı axşamlardır. Heç kəs alış-veriş etmir. Sən də rahatsan, bilirsən ki, səndən artıq qazana bilməyəcəkdir...

Ondan savayı, işıq, sərin, “gecə quşları” torlu paltarlarda “şux-şux” yanınızdan ötüb keçirlər, ağızınız açıla qalır. Haman bu halətdə bulunarkən sizin aqlınız “qeyri” bir yerdə işləyir. Lakin pul məsələsi yenə meydana pırtlayır, ya xeyr, bağda gəzərkən görürsünüz iki aşıq-məşuq ağacın altında oturub yavaş-yavaş söhbət edirlər, hərdənbir aya baxıb “ah! vah! oh!” edirlər... Bunları görüb yenə pul məsələsi meydana pırtlayır... Qeyri bir halətdə bulunursunuz, yenə də qanınız xarab olur...

Mən gəzmək üçün bunu da sizə məsləhət görmürəm. Hamıdan rahat, “qorxusuz” bu aydınlıq gecələrdə dəryadır. Dəryaya çıxınız,

gərmişin cömərdliyini görərsiniz, gündüz çəkdiyiniz məşəqqətdən rahat olarsınız, gözünüz bir ayda, bir də suda olub daha pul məsələsi meydana gəlməyəcəkdir. Çünki nə ayı və nə dəniz suyunu pul ilə almaq mümkün deyil... Ola bilsin ki, burada da “bir neçə adamın” fikrindən pul məsələsi keçə, məsələn: paroxod da seyrə çıxıbdır, Nargin cəziresinə gedir. Birdən fikrinə düşür: nə yaxşı olardı ki, mənim də bir paroxodum olaydı. Durur hesab çəkməyə: gündə paroxod yüz nəfər adamı Narginə aparıb–gətirsə, adambaşı altı şahıdan gündə dörd dəfə... yanında “cirt–cirt” olmamağa görə hesab tuta bilmir, “övqəti təlx olur”. Bircə tez kənara yetişəydik deyib gözü evdə olur ki, paroxoddan düşüb tez evə getsin, çotkini əlinə alıb hesabı tamam etsin. Paroxod böyük nəf gətirirsə, sabahdan onun fikrində olsun.

Yox, əfəndim, belə adamları biz nəzərimizdə tutmuruz, bunlar azarlıdırlar, sill fikir azarına mübtəladırlar.

Əlac etmək çox çətindir, vaxtı keçirmişik, belə adamlardan bəhs etmək “həvəngin dəstini boş həvəngə vurmaq” kimidir. Biz istəyirik aşan azarları özümüzədən rəf edək, biz istəyirik iyirmi dörd saatın ərzində heç olmasa, bir, ya iki saat bu adamlar gərmiş ilə olub yavaş–yavaş dünya, insan nə olmağını bəlkə düşünələr, bəlkə bu dünyanın vəfasız olmağını anlayıb vicdanlarını çox da pulun ixtiyarına vermiyələr. Yavaş–yavaş tərbiyə tapıb “puldən” savayı bir qeyri şeylərə də baxmağı öyrənələr, adət tutalar, bəlkə aya, ulduza, insanı müəyyən fikrə salan dəryanın üzünə baxıb ürəklərini daş edən, ağllarını paslandıran, gözəl hissiyyatını mürur ilə fəna edən şeylərdən yavaş–yavaş əl çəkə, heç olmazsa, on iki saat pula baxanda, bir–iki saat da ətrafında olan şeylərə baxa, özgülərin sözlərini eşidələr, ah və nalə edənlərin imdadına çatmasalar da, ürəkləri bəlkə bir az yumşala, zehinləri açıla, fikirləri təzələnə. Yavaş–yavaş immət, millət, lisan və ədəbiyyati–milliyyə, camaat, insaniyyət, vətən, din, əfkar və hissiyyati–milliyyə nə olmağını bəlkə düşünələr, bunların tərəqqisinə özləri çalışmasalar da qeyri çalışanlara da mane olmayalar... Bizim əsil məqsudumuz budur! Aya, ulduza, göyə, yerə, hamı gərmişə diqqət ediniz deyib də, fikrimizdə bunu tuturuq. Bu yola o adamları dəvət edirik ki, hələ fikir azarı onların beynində köhnəlməyibdir, müzmənəlməyibdir, binaənəleyh müalicə etmək olar. (...).

Necə ki, qəməri pul ilə almaq olmaz, elə də onları düzəltmək mümkün deyil. Xeyr, belə adamlara söz demək, məqalə yazmaq,

qəzetlərdə bağırıb çığırmaq bir nəf gətirməz. Bunları gərdisə, zəmanəyə, daha dürüst zəmanənin təqazəsinə tapşırmalıdır. Zəmanə özü bəlkə bunların ürəklərini yumşaldıb fikirlərini dəyişdirə...

Budur, üç aydır ki, qəzetlərdə elan olunur, məqalələr yazılır: ay camaat, avqustun 15-də Bakıya müəllimlər cəmi Qafqazdan yığılıb mühüm məsələlər həll edəcəklər: balalarımıza nə yol ilə tərbiyə versək xoşbəxt olurlar? Hansı qayda-qanun ilə hərəkət etsək elmlərin yolunu onlar üçün asan etmək olar? Nə tövr lisani-millini, tarixi və ədəbiyyati-millini, əfkar və hissiyyati-aliyyəni uşaqlara təlim etmək?.. Belə məsələlərin araya gəlməyini cəmi Qafqaz bilirdi. Bu məsələləri mühüm bilənlər yüz, beş yüz verstlikdən gəliblər, pul xərc ediblər. Gəlməyə mümkünləri olmayanlar gündə təbrik teleqramları göndəririlər. Lakin... lakin bizim camaat bir şahı konyaka verib Şamaxı yoluna bir nəzər qılmır, istəmir bilsin nə var, nə olubdur? Niyə yığılıblar?

Doğrusu, millətimiz, camaatımız hələ xabi-qəflətdədir, deyən natiqlərin sözlərini təsdiq edib bu sözlərin altında iki əlimiz ilə qol qoyuruq. Özgə bir əlacımız yoxdur, bunları gərkdir zəmanəyə tapşırmaq. Aya, ulduza baxdırmaq, bəlkə bu sayaq tərbiyə vermək ki, “puldən”, “zavoddan”, “paroxoddan”, “imarətlərdən” savayı da “ay”, “ulduz”, “gün”, “dağ”, “əbr”, “guhi-atəşfəşan”, “bəhri-zəxar”, “əbri-şərəbar” da var! Rəd və bərq də var, qara buludlardan rəhmət yağışı yerinə qəzəb ildırımları yağmaq, çaxmaq da var, bir kərə bu ildırımlar çaxmağa başlarsa, puldan da, imarətlərdən də, zavodlardan da bir əsər qalmaz, hamısı əldən çıxar!.. Dünyadan, əhvali-ələmdən, bəşərin hər növ dərddə və ehtiyacından xəbərdar olmaq lazımdır vəssəlam!...

HƏRDƏNBİR²⁴

Öz ruznaməmdən

Bu mühərrirlər qəribə adamlardır! Bunların qəribə söhbətləri olur! Allah göstərməsin ki, iki bir-birinə zidd əqidəli mühərririn bəhsini! Bunlar bir yerə düşüb söhbət edərlərsə, gərək qulaqlarını tutasan. İkisi də bir əqidədə, bir təsəvvürdə həməfkar olurlarsa, söhbətləri çox xamuşluq ilə keçir. Bağırmaq, çığırmaq olmur, hirsələnirlər, bir-birinə

öz hissiyyatlarını söyləyirlər, gülüşürlər. “Kimin məqaləsi kimə nə tövr əsər etdi? Kim nə tövr anladı?” Söhbətləri böylə etidal ilə olduğundan günləri bir az asudə keçir. Bəzən bunlar səfayi-xatirə ilə bir kitab, ya bir məqalə oxuyub hərə öz təsəvvürünü söyləyir...

Lakin əsil tamaşa, iki bir-birinə müxalif rəyli mühərrir söhbət edəndədir! Çığırmaqlarından əlavə, bir də eşidirsiniz stullar qırılır, qəzetələr cırılır. Çay içirlərsə stəkanlar sınır, qədəhlər qırılır. Xülasə, daha nə deyim! Nələr, nələr olmur? Həmin məclisdə olsanız yenə yaxşıdır, heç olmasa, bir söz də siz deyərsiniz, on kərə onlar bağıranda, bir kərə də siz bağırarsınız...

Yoxsa, ayrı bir otaqda oturub çığır-bağırtını eşidəsən, bəhs edənlərin üzlərini görməyəsən, adlarını bilməyəsən, gözlərini oyan-buyana gəzdirib ancaq qulaqlarını şiş edəsən, söyləməyə də haqqın, ixtiyarın olmaya! Ondan savayı bir oxuyub-yazmaq da imkan xaricində ola!.. Xülasə, yaman halətdir!

Böylə bir halətdə mən çox vaxt bulunuram. Mən olduğum otağın qonşuluğunda bir mühərrir olur, bunun yanına öz yoldaşlarından biri gələndə söylədiyim vəchlə təhəmmülfərsə bir qalü-məqəldir, başlayır... Bu günlərdə axşam oturub qəzetəyə göz gəzdirdim. Nəzərimə biçərə Spiridonovanın kağızı düşdü, kərrat ilə oxuyurdum. Gözlərimdən bilaixtiyar yaşlar axırdı... Öz-özümə fikir edirdim: ey biçərə məzlumə, bu zəif, qüvvətsiz bədən ilə nə oldu ki, axırda bu qədər ağır zəncir ayaqlarına, əllərinə vururdun? Sənin “tayların” gəlinliyə hazırlanıb saraylarda güzəran keçirtmək istəyirlər, pərqu balıqlarda, yumşaq döşəklərdə nazpərvərdə olaraq, gündə rəngbərəng xörəklər yeyib üstündən lətif-lətif şərbətlər içmək fikrindədirlər. Bunların ən böyük arzuları budur ki, şirin bir yuxuya doyardan sonra kənizin biri ayaqlarını geyindirsin, biri paltarını tutsun, biri də tualetinə kömək etsin, başını darasın, saçlarını hörsün. Sənin tay-tuşların özlərini bu günlərə bəsləyirlər.

Sən yazıqsan, məzluməsən. Zəifə, nə günlər çəkirsən! Qaranlıq, quru, nəmli yerlərdə uzanıb iyimiş bozbaş verəndə yeyirsən, verməyəndə qalırsan ac, ənva mikroblarla dolu, ilıq, bulanıq bir su da sənin şərbətin olmuşdur. Nə oldu? Nə səbəbə bu günləri özünə qəbul etdin? Sən bir zəifə qız ola-ola nerədən bu rəşidlik, bu mərdlik səndə bulundu. Bu günlərdən qorxmadın? İştə qüvvətli oğlanlarda, ürəkli

kişilərdə bu qədər cürət tapılmaz ikən nə əcəb sən bu işi dəröhdə etdin? Bu fikirlərin mən zehnimdən keçirirəkən qonşum bulunan mühərririn qapısı açılıb “Mən əqidəmi hər halda pula satmayacağam” sözləri ilə otağına yoldaşı bulunan digər biri daxil oldu. Səsindən həmişə dava ilə, gurultu ilə mübahisə edən bir advokata oxşatdım, oxşadıb da söhbətin aqibətini gözlədim.

Qonşu mühərrir: – Yenə üz veribdir? Çox ağzı atəşli gəlibsən.

Qonaq advokat: – Canım, mən advokatlığı tərək edəcəyəm. Üç kişi gəlib yanıma ki, bizim oğlanı hər tövr olsa Sibirə getməkdən xilas edəsən!.. Beş min manat pul veririk! Dedim, oğlanın qatil olduğu mənə yəqindir. Mən necə gedim məhkəmədə onu yalandan müdafiə edim? Mən nə beş min manatı istərəm və nə də bir yalanı müdafiə edərəm!

Qonşu mühərrir: – A canım, sənə nə?! O oğlan qatildir, ya deyildir, sən pulunu al, cibinə qoy. Altı-yeddi baş külfət sahibisən, borca batmışsan, bu beş min manatı almasan, hamı uşaqların acından qırılacaq?

Qonaq advokat: – Qoy acından qırılsın!

Qonşu mühərrir:– Keçənlərdə məhkəmədə danışdığı sözlər elə şeylər idi ki, sənin özünü də tutub axırda nəf və həbs edərlər. Övlad və əyalına yazığın gəlirmi?

Bu sözlərin üstündə advokatın lap acığı tutub çığırmağa, bağıрмаğa başladı, dedi ki, sizin cürətsizliyinizin səbəbi mənə aşkardır. Siz дума bağlandı deyə, eylə bilirsiniz ki, hürriyyət, məşrutıyyət məğlub olacaqdır. Bu zəndə bulunduğunuz üçün qalib kimi görünən tərəfə tamah etməyə başlayırınsız. Xeyr, xeyr bunlar boş xəyaldır.

Mən əqidəmi pula satmayacağam. Qoy nə olur-olsun, qızım, oğlum, o balaca balalarım açıq çəksinlər, qoy mən məramıma yetişməyim... Ancaq tutduğum yoldan, etdiyim fikirdən əl çəkməyəcəm. Elə bu günlərdə açıq meydana çıxıb öz rəyimi söyləyəcəyəm, bağıracağam. Eşidən eşitsin, eşitmək istəməyən qulaqlarını bərk-bərk tutsun...

Mən bunu anlamışam ki, hürriyyət olmayınca bizim millət ayılmayacaqdır. Mən açıq-aşkara deyirəm: hürriyyətə zidd olan, millətinə, vətəninə ziddir. Bunu deyib qapını bərk çıxırıp getdi. Qonşu mühərrirdən daha səs çıxmadı.

YALNIZ ƏLDƏN SƏS ÇIXMAZ²⁵

Qəzetəmizin 46-cı nömrəsində 25 nəfər zərgərin tərəflərindən yazılmış məktubu nəzərdən keçirdiz. Haman məktubun barəsində bir neçə söz demək istəriz, fəqət müqəddimə üçün bir balaca hekayə söyləriz: bir qoca kişi ömrünün axırını yavuqlaşmış görüb oğlanlarını yanına çağırdı. Onlara bir dəstə nazik çubuq ağacları bir yerə bağlı verib dedi: “Görüm sizdən kim bu bağlı çubuqları qıra biləcəkdir”. Oğlanları bir-bir güclərini sınağırsa, heç biri dəstəni qıra bilmədi və qoca kişi çubuqları açıb dedi: “İndi gücünüzü sınayınız!” Oğlanları nazik çubuqları çox asanlıqla qırıb dedilər: “Bu çox asan işdir!”.

Qoca gülə-gülə oğlanlarına deyir: “Əzizlərim! Siz də bu çubuqlar kimi hərgah bir yerdə olsanız, yəni sizin aranızda ittifaq olsa, heç kəs sizə güc gətirib sizi puç edə bilməz. Vaxta ki, aranızda nifaq oldu, vaxta ki, bir-birinizdən ayrıldınız, sizin puç olmağınızda çox ehtimal var, necə ki, bu yerə tökülən çubuqlar...”

İndi siz də əzizlərim – 25 zərgər qardaşlar! Bu hekayəyə dürüst diqqət ediniz. Hal-hazırda hamı sənətkarlar, qəsbkarlar cidd-cəhd edirlər cəmiyyətlər düzəlsinlər, təinki bunların başları bir yerə bağlı olsun. Məgər siz sənətkarların dərdi azdırmı? Hərgah sizdən biriniz ümum dərdinizi dövlətə və ya cəmiyyətə söyləsə, onun sözünün qüvvəti olmayacaqdır. Vaxta ki, dərdiniz cəmiyyət tərəfindən söyləndi, nəinki cəmiyyətlər, hətta hökumətin də borcudur sizin sözlərinizə diqqət edib tələbinizi yerinə yetirsin.

Hökumət və ya cəmiyyət bir nəfərin bərəksinə gedə bilər. Amma cəmiyyətin yox... Məsələn: bu gün istəyirsiniz günlük zəhmətinizin qiymətini və yainki qayırdığınız əşyaların qiymətlərini artırarsınız və ya xeyr camaat işinə qarışarsınız, ol vaxt cəmiyyətimiz olmasa sözünüzdə nə dövlət, nə Duma və nə camaat qulaq asar. Vaxta ki, tələbiniz təsdiq olunmuş cəmiyyət tərəfindən söyləndi, yaqın məqsudunuza çatarsınız, çatmasanız da dərdiniz və tələbiniz hər bir cəhətdən diqqətə alınacaqdır. Cəmiyyətinizin necə ki, yazırsınız kassası olacaqdır. Bu kassanın mənfəəti nədir? Belə fərz ediniz ki, sabah sizin yoldaşlardan biri kasıb oldu və ya xeyr, naxoşladı, haman yoldaşlarınız tövrətövr səbəblərə görə qara gündəndən ötrü pul yığmayıbdır, evində beş-altı baş külfət ac qalıb. Bu biçarə nə tövr zindənganlıq etsin? Sizin insafınız, qeyrətiniz rəva görürmü dünənki

yoldaşınız və ya onun övrəti əlinə kisə alıb qapı-qapı gəzsin? Elə ittifaqlar azdırmı? Qardaşlarım! Rüzgara ümid bağlamaq olmaz! Qara gün hamı üçün var. Bundan savayı kassanın pulu sizə qeyri işlərdə də lazım olacaqdır.

Tutalım siz, zərgərlər, hamınız zənginsiniz və hamınız qara gün üçün tədarük edibsiniz, lazım bilirsinizmi ayda yığdığınız puldan bir qədər ayırıb bir müsəlman yetimi oxudasınız. Biz insanız: öz qarnımızdan savayı əlsiz-ayaqsız, kasıb din qardaşlarımız var, kömək lazımdır!.. Siz zəngin qardaşlardan kömək olmasa, kimdən olacaqdır? Quru sözlər ilə millət tərəqqi tapmaz, əməl lazımdır, qeyrət gərəkdir olsun.

Xülasə, cəmiyyətiniz olsa, həm dünya və həm axirət işlərinizə mənfəət olacaqdır. Ancaq cəmiyyət qərar edəndə məxsusiyyətlik olmasın; qeyri cəmiyyətlərin proqramlarını götürüb onlara binaən özünüz üçün proqrama düzəldiniz. Ümid edirik ki, 25 zərgər qardaşlarımız bu xeyir işdə bizimlə həmfəkar olub cəmiyyət qərar etməyə ciddü-cəhd etsinlər... “Yalnız əldən səs çıxmaz” sözlərini unutmayıb birləşməyə çalışsınlar ki, cəm fərddən güclüdür!

TÜRK DİLİNDƏ YENİ JURNAL²⁶

Bakı müəllimlərinə Əliskəndər bəy Cəfərova və Məhəmməd-həsən bəy Əfəndiyevə təzə türk dilində iki həftəlik “Dəbistan” adında jurnal nəşr etməyə izin verilibdir. Bu jurnal məktəblərdə oxuyan müsəlman balaları üçün olub, ayda bir dəfə valideələr üçün də nəzərdən keçirib gələcəkdə müsəlman müəllimlərinə böyük nəf gətirməyinə şübhə etmiriz. Belə jurnalların çox olmağını qəlbədən istəyirik.

Həqiqət hal bir millətin mədəniyyət cəhətinə halından bəhs edəndə haman millətin balalarının tərbiyəsinə nəzər etmək gərəkdir. Müsəlman uşaqlarının tərbiyəsi çox yaman halda olmağı kərrat ilə qəzetələrimizdə yazılıbdır. Lakin nə etməli? Uşaqların ibtidai tərbiyəsi anaların öhdəsində olub, analarımızdan dəxi lazım olan tərbiyəni gözləyə bilmərik. Çünki hal-hazırda biçərə analarımız ev işlərindən başqa bir şey bilməyirlər. Uşaqları döymək, söymək gücü ilə yaman hərəkətlərdən saxlayıb kifayət edirlər.

Döymək, söymək ilə uşağın ətrafını düzəltmək olmaz. Bədənə lazım olan kimi ağla və ruha yem lazımdır. Mədəniyyəti, məlumatı olmayan ana uşağı ağına və ruhuna nə tövr sığal verə bilər? Hal-hazırda bu bir böyük məsələdir ki, hamı işlərimizi çətinləşdirir. Hay din islam zəifləsir! Hay millət nadanlıqda qalıb çürüyür deyib bağırmaqla bir şey olmaz... Tərbiyə, mədəniyyət və tərəqqi yolu təbib olmaq üçün bu məsələyə artıq diqqət etməlidir. (...).

Məktəblərin çox olmağı gələcəkdə millətin böyük xoşbəxtliyinə səbəb olacaqdır. Bu barədə sözlər, təsəvvürlər yüz kərə təkrar olunubsa, biz yüz birinci dəfə təkrar edirik və edəcəyik. Ümid edirik ki, təzə jurnalın idarəsi validələrə məxsus aylıq “Əlavə” də bu məsələyə artıq diqqət etsin. İkihəftəlik jurnal “Dəbistan” məktəblərdə oxuyan uşaqlarımız üçün olub, onların ağıllarına və ruhlarına lazım olan yem verməyinə şübhəmiz yoxdur. Bu vaxtadək kitabsızlıqdan uşaqlarımız zərərli, əqidəni pozan kitablar oxuyub nəəlac qalmışdılar. “Dəbistan” isə bu tövr kitabların aradan götürülməyinə səbəb olub zəmanəmizə lazım olan məlumatlar verməyini gözləyirik. Bəli, oxuyanlarımızda qeyrət görünür, hər kəs öz qüvvəsinə görə işləyir. İşləyin qeyrətli qardaşlar, işləyin. Qoy millətin afərin səsi ürək verib qeyrətinizi dəxi də artırsın.

CÜMƏ SÖHBƏTİ ²⁷

*“Novruz bahar oldu,
Cahan tazə tər oldu.
Rəf oldu ələmlər...”*

Bu sözləri deməyə bizim hələ ixtiyarımız yoxdur. Doğrudur, “novruz” bahar” oldu. Lakin cahan tazə-tər olmayıbdir və nə də ələmlərimiz rəf olubdur... Bu günədək qış paltarlarından çıxmaq olmur, ağaclar çiçəkləmir, bülbüllər oxumur. Həmişəki yel, toz “ovqatımızı təlx edir”. Şimal tərəfindən gələn qara buludlar günün qabağını tutub, qəmimizi dəxi də artırır... Böylə baharmı olar..? Bir “quru” bağdan savayı baharın nişanəsini heç bir yerdə görmürüz: Oranı da ancaq yaşıl ot zinətləndirir. Özgə bir şey yox. Səhv etdim, əfəndim! Doğrudur, ağaclar hələ zinət tapmayıblar. Lakin onlara zinət

verən “madonları” kavalərləri” unutməqmi olar? Bunlar bahar quşlarıdır... Baharı gətirən bunlardır. Kimdir ağaclara baxan? İnanmırsınız-bağda gəzənlərə diqqət ediniz. Çox az adam görürsünüz ki, başını qaldırıb ağaclara baxsın... Bağa daxil olan dəm gözlər “civildəyir”. Bilmir hansı ağacın altında oturan “zinət”ə” baxsın... “Zinət”! Nə gözəl, nə zərif sözdür! Böylə də fikir etməyiniz ki, “zinət” bir insan üçün lazımdır! Xeyr, əfəndim! Heyvanlar da özlərinə zinət verirlər. Məsələn, pişik çox zinət sevən heyvandır, lakin heyvanın zinətilə insanın zinətində təfəvüt var. Pişik günəşdə oturub qabaq ayaqları ilə üzünə və bədənində tumar edir, pırlamış tüklərinə seyqəl edir. İnsan isə daraq ilə başının tüklərini düzəldir, pişik tüklərini tüpürcək ilə yaş edir, insan isə ağır, qiymətli “Adikalon”, “Landış”, “Siren” kimi ətirlər ilə başını yaşlayır, əllərini, döşünü, boynunu aya... Əfv ediniz əfəndim, istəyirdim ayaqlarını da deyəm... Yaxşı ki, səhvimi tez başa düşdüm. Xeyr, ayaqları ətir ilə sürtməyirlər, lakin haman ətirlərdən vannanın içinə töküblər! Bunda səhvim yoxdur, zənn edirəm.

Əcəba!

Təəccüb etməyiniz, əfəndim! Mənə inanmırsınız isə bizim zəngin cavanlarımızdan sorunuz, onlar “madonlardan” təlim alıblar. Bu əhvalatlara xəbərdardırlar. Hətta bir vannaya nə qədər “Landış” ətiri lazımdır və filan “madam”, ya barişnə” hankı ətiri və necələrini sevir-bunlar hamısı zəngin cavanlarımıza məlumdur. Böylə şeyləri bilməyən “madonların” nəzərində obrazovannı hesab olunmaz; bu elmi yaxşı təhsil etməyən vəhşi, nadan deyirlər...

Əvət əfəndim! Böylədir. Lakin səhv etməyiniz, əfəndim. Fikir edirsiniz ki, bu “madonların” bədənləri bir “qeyri” iyi” verir. Ondan ötrü ki, “Adikalon”da çimirlər. Yox, əfəndim! Böylə fikir etsəniz böyük xəta etmiş olarsınız. Bu da “zinətdir”! Zinət?

Bəli, zinət! Hər nə olmuş-olsa zinətsiz işimiz yola getməyir; qocalarımız zinətə məşğul olanda cavanlarımız hay-hay olacaqlar, bir şey ki, insanı göycək göstərir, niyə etməsin? Bir şey ki, “madonlara” xoş gəlir, nə səbəbə haman şeydə tərəqqi etməsin? Məsələn, “madonlara” “tans” xoş gəliyə, gərəkdir “tans”da tərəqqi etsinlər: “Katasiya” da lazımsa, dəniz kənarında gərəkdir hər gün bu işlə məşğul olsunlar... Xülasə, “Tərəqqi”!, “tərəqqi”! lazımdır. Afərin, zəngin cavanlarımıza! Böylə şeylərdə böyük tərəqqi ediblər.

Gülməyiniz, əfəndim! Həqiqət bu da “tərəqqidir”. Kənd cavanları ilə şəhər cavanlarına təfəvüt qoysanız mənim sözlərimi təsdiq edərsiniz. Lakin hər yerin bir tərəqqi yolu var: Kasıb şəhərlərdə cavanlarımız elmdə, fənnə, sənətdə tərəqqi edərlər, dövlətli şəhərlərdən böylə şeylərdə tərəqqi etmək vacibətdədir... Doğru sözümdür: hərgah bu yolda tərəqqi etməsəniz “abrazovanni” cavanların dəstəsinə daxil ola bilməzsəniz... Çarəniz nədir? “Şəhərdə gördün gözüqırıq, sən də ol gözüqırıq”. Yəinki “Zaman sənə uymasa, sən zamana uyğun!” Həqiqət böylədir! Hər işimiz “uydurma” gərək olsun. Məsələn, adınızı ədib qoyubsunuz: əlinizə qələm götürməmişdən müqəddəm qarelərinizi nəzərə gətiriniz, görünüz oxuyanınız kim olacaqdır? Məlumatlı, mədəniyyətli şəxslərdir, yəinki “Molla Nəsrəddin müridləri”; hər halda, sözlərinizi, fikirinizi “uydurunuz”; Molla Nəsrəddin müridləri üçün sadə, mədəniyyətli üçün fəsih lisanda yazınız. Açıq söyləmək: millət elmdə tərəqqi tapıbsa, fəsaht bəlağətlə yazınız, tərəqqi etməyibsə ha, böylə boş şeylərdən, “zinətdən” söyləyiniz... Şükür Allaha, fəsih lisanda yazanlarımız az deyil. Bunlara irad yoxdur. Məzkurlar alimdirlər, “elm” yolunda canlarını çürüdüblər: sadə dildə yazmaq bunlar üçün çətin məsələdir. Eybi yoxdur, əfəndilər, yazınız, lakin türk dilini bilmərrə kənar etməyiniz. Çünki yeni ədiblərimizin əksəri “uydurur”, yəni sizin kimi fəsih lisanda yazmaq istəyirlər; Siz türk dilinə yavıq olunca onların da fars və ərəb sözlərinə məhəbbətləri o qədər artmaz. Artmayanda “Molla Nəsrəddin müridləri” əqilə və ruha lazım olan yemdən məhrum olmazlar. Bunu da ədiblərimizə eyib tutmayırıq, nə etmək? Ədəbiyyat dilimiz türk, ərəb və fars dillərindən mürəkkəb bir lisandır. Heç çarəmiz yoxdur, dilimiz “loru”dur, kasıbdır. Yamaq lazımdır, “zinət” gərəkdir deyirlər. Sözüümüz yoxdur, əfəndim! Razılıq verib dilimizin qüsurlarını “dəftərin bir kənarına yazarız”. Lakin “Qospodin predsedatelin mineniyası komissiya naznaçit eləməkdir. Biz isbalşim udovolstvuyom, soqlasiya zayavit eliyoruz” kibi ləhcələri hankı dəftərin kənarına yazmaq mümkündür? İmdi bu yerdədəmi türk sözlərini unudubsunuz? Ya ruscamı elminiz artıq düşübdür? Ya rusca bilməyini göstərmək istəyirsiniz? Yəinki türk dilinə “zinət”mi verirsiniz? Anlamayırıq və anlaya da bilmiriz! Ərəb-fars sözlərini işlətməyə hər cəhətdən ixtiyarımız var, fəqət bu tövr rus sözlərini işlətməyə heç cəhətdən ixtiyarımız yoxdur. Ondən savayı rus razı

olmaz ki, onun sözlərini qolsuz, qıçsız qoyub “şaltay-baltay” söyləyəsiz. Böyləmi? Böylə isə, türk balası heç vaxt razı olmaz ki, ana dilinə xəyanət etsin.

Xəyanət?

Bəli xəyanət! Bir dəfə yox, min dəfə! “Şaltay-baltay” söyləməyinizi yazacaqız, bağıracaqız, hər halda, müsəlman balalarına xəyanət etməyinizə razı olmayacaqız, istiqbalda bunların halını nəzərə almırsınız ya? Eləmi? Əfv ediniz, əfəndim! Onları da özünü oxşatmaq istəyirsiniz isə biz mane olacaqız, olmasaq millətə xəyanət etmiş oluruz.

Biz deməyiriz rusca danışmayın! Xeyr, əfəndim! Hərgah mətləbinizi təmiz ana dilində söyləyə bilmirsiniz, söhbət etdiyiniz adam rusca anlayırsa, nə eybi var, təmiz rusca söyləyiniz. Nəinki “şaltay-baltay” edib, asan türk kəlmələrinin yerində rus sözləri işlədəsiniz.

Yox, əfəndim! Məclislərdə döşünüzdə vurub “Pojaluystə” demək ilə milləti qabağa aparmayacaqsınız: millətin dilini bilməmiş onun dərdinə dava etmək çətindir. Lakin biz deməyiriz, əfəndilər, tərcümə edən kimi “samovara” özündən qaynayan adı qoyasınız. İndi anladınız nə söyləmək istəyiriz?

Bəli, əfəndim! Hamı sözü tərcümə etmək mümkün deyil. Bəlkə tərcümə etsəniz mənası dəyişilər. Ona görə də tərcümə məsələsində böyük ehtiyat lazımdır. Məsələn: “Hürriyyət” bəxşiş edən sözlərə diqqət edib hamısını tərcümə etməmək. “Sosial demokrat-ictimaiyyun amiiyyun!” “Sosial revolyusioner-ictimaiyyun inqilabiyyun”. Pəh! Pəh! Nə gözəl tərcümə ediblər! Böylə tərcümələrə sözüümüz yoxdur: “İctimaiyyun” kəlməsi “sosial” sözünü dürüst andırmasa da, bizim böylə tərcüməyə sözüümüz yoxdur. Lakin “provokator”, “xuliqan” sözlərini tərcümə etməkdənsə etməmək məsləhətdir.

“Provokator!”, “Xuliqan!”, “Pəh! Nə gözəl, nə dəyərlilə sözlərdir! “Pojaluysta” sözü ilə türk dilinə “zinət” verməkdənsə, bu sözlərə zinətləndirmək yaxşıdır. Amandır, mütərcim, əfəndilər. Bu sözlərə “zinət” verməyiniz!

“Provokator” – “araqarışdıran”, “xuliqan” – “yaxşını pis qələmə verən” mənasına tərcümə etsəniz “provokatorlar”, “xuliqanlar” yəqin ki, mütərcimlərdən şikayət edərlər, böylə “gözəl” sifətlərdən onları məhrum etmək insafdan kənardır, zənn edirik. Əcəba! Hürriyyəti pisləyən “xuliqanlar”, iki milləti bir-birilə yağı edən “provokatlar”

yüz min zəhmət, məşəqqətlə özləri üçün “gözəl” sifətlər əxz ediblər. İndi siz lüğət zoruna bu kəlmələri tərcümə edib, sifətlərinə bir qeyri rəng istəyirsinizmi? Yoxsa məlumatlı olmağınızı göstərmək istəyirsiniz? Böyləmi? Böylə isə, buyurunuz, əfəndim: “baykot” sözünü tərcümə ediniz, gücünüzü, məlumatlı olmağınızı göstəriniz, əfəndim! “Baykot” kəlməsinin tərcümə etsəniz “baykot”a” layiq olan adamların “ismi-şəriflərini” qara taxtanın üstündən pozarıq, inanmayırınsınız ya? İnanız, əfəndim! İstəyirsiniz teleqram pulunu mən qabaqca verim. Mərcimi udusam özünüz mənim xərcimə Orenburq müsəlmanlarına tel vurunuz, tainki “məşhur” əfəndimizin “ismi-şərifini” qara taxtadan xilas etsinlər... Yox əfəndim, əbəs yerə başımızı ağrıtmayınız, “baykot” sözünü tərcümə etmək istəyirsiniz nə ibtidai “Qasım”, “Tiflis”, “Moskva”, “Maşa”, “Saşa” sözlərini tərcümə ediniz.

Bu sözlər ismi-xasdır, nasıl tərcümə etmək? Eləmi? “Baykot” həmçinin ismi-xasdır, əfəndim! Anladınız? Lakin bu “xoşbəxt” şəxs” kim olubsa bilmirsiniz, zənn edirəm. Mən söylərəm: İrlandiya dövlətində cənab Lord İranın böyük mülklərinə baxıcı Çarlz Baykot olub cəmi ixtiyarat onun əlində imiş, cənab Baykot lordun mülklərini icarəyə verib icarədarlar ilə çox yaman rəftar edərmiş. İcarədarlar cənab “Baykot”un” zümlərinə, əziyyətlərinə xeyli vəqt davam edib ah və nalələrini davam edərmişlər. Lakin bunların barəsində olan zülm bir payəyə çatdı ki, kənar şəhərlərdə də cənab Baykota lənət edirdilər. Axirüləmr İrlandiya camaatı icarədarlara olunan zümləri qəbul etməyib lənətnamə düzəltdi ki, “Baykot” ilə” heç kəsin əlaqəsi olmasın. Böylə də həqiqət oldu: böyük, kiçik hamı əlaqəsini “baykot”dan” bilmərrə üzdü. Hətta, iş bir yerə çatdı ki, acalarından ölən fəhlələrə baykot birə-on artıq pul verirsə də, fəhlələr ölməyə razı olub “baykot”a” işləməyirdilər. “Baykot” cənabları tək-tənha qalıb İrlandiyadan qeyri dövlətə qaçdı...”

İndi bir dürüst diqqət ediniz. Millətin qeyrətində, hümmətində, ittifaqına, ittihadına!

Bəli, “Baykot” cənablarını” baykot etdilər, yəni onu topsuz, tufəngsiz camaat öz arasından rədd etdi. Ruslar “baykot” sözündən fel düzəldiblər. Biz də “baykotlamaq” desək, nə eybi var? İndi lisanımız yeni fel artmaq ilə qüvvətləndi. Fəqət təzə kəlmənin yadda qalması üçün gərəkdir çox təkrar etmək, bu məqsədlə biz də təkrar edirik:

1. Hürriyyətə düşmən olanlar “baykot”a” layiqdirlər;
2. Axundlar, əfəndilər məvaciblərinin artmağına səbəb və yaxud Anna, Stanislav nişanlarını almaq üçün Quranın ayələrinə təğyir versələr, onları baykotlamaq lazım gəlir;
3. Öz mənfəətini nəzərdə tutub millətə xəyanət edən şəxsi baykotlayınız;
4. İttifaq və ittihadi-islama bərəks olanları “cənab Baykot” adı ilə çağırınız;
5. Mədəniyyətə düşmən olan müsəlmanları baykotlayınız;
6. Fəhlələri heyvan dərəcəsinə tutub dərdlərinə diqqət etməyən adamları baykotlamasınız dərdirinizə çarə olmaz;
7. Mümkünü olub millətin hər cəhətdən tərəqqisinə çalışmayanları və çalışanlara mane olanları baykotlayınız;
8. Ana dilinə “şaltay-baltay” ilə zinət verənləri baykotlamasınız da bu adətdən daşındırınız.

Hələ bizim təsəvvürümüzə baykota layiq olanlar bunlardır. Siz yenə də bilirsiniz işə idarəyə məlum ediniz. Çox razı olarıq.

CÜMƏ SÖHBƏTİ²⁸

Məhəbbət bir bələdir kim, giriftar olmayan bilməz! İndi əsil məhəbbət fəslidir! Nerəyə baxırsınız məhəbbət iyisi gəlir. İndi cürət ilə demək olar ki, “cahan tazə-tər oldu”. Bir ay bundan müqəddəm kişilər kürkdə, qalın paltoda, boyunlarını kirpi kimi büzmüş, papaqları gözlərinin üstə, əlləri ciblərində, turş üzülü, evdən çıxanda birbaşa tələsmiş işlərinə gedirdilər, hətta salam da verəndə salamınızı almayırdılar, papaqlarını götürməyirdilər. Bu nə söz? Əcəb edirdilər! Soyuqda papaqı açmaq olar? Səsmi çıxartmaq olar? İstəyirsiniz başınıza soyuq dəysin, sonra çərən-pərən söyləyəsiz yainki ciyərinizi soyuq alsın, sonra Samaraya gedəsiniz, yox əfəndim, yox! Bu bir pis adətmiş, ələlxüsus şimal yeli əsəndə... Bəli, dəstgah ondadır: kimi üzünə dəsmal salır, kimi gözlərinə torlu çeşmək taxır, kimi üzünü əlləri ilə tutur, kimi çuxasını ətəyi ilə, di buyurunuz, indi dostunuzu tanıyınız. Arvadlarımızın halı dəxi pis. Hankı övrətlərin? Müsəlmanmı? Xeyr, əfəndim!.. Bu biçarələrin bərəsində nə

söylmək. Bunlarda heç bir təğyir görünməyir, məhəbbət həmçinin. Biz “məhəbbət” mübtəla olmuş, ya məhəbbət arayan adamları nəzərimizdə tuturuq. Bizim biçarə övrətlərimiz həmişə bir “qayda”, üzləri örtülü öz işlərinə gedirlər... Bizim işimiz “madonlar ilə” “barışnalar ilədir”, “təğyir” bunlardadır!

Qışda gördüyünüz “barışnanı” yazda tanıyırsınız? Bu qədər təğyiri-libas! Bu qədər xoşsifətlik! Nə deyim! Həqiqət, qışda bunların halları çox çətindi... Qalın paltar bunları pis göstərir: qış paltosu dizəcən, “ayaqları” böyük qaloşda, üzleri çox vaxt vual ilə örtülmüş, əlləri “fırtılıq mitkaçığında”... (Barışnalar məni əfv etsinlər! Burunlarını silib yaylıqlarını gizlədən şeyi rusca unutmuşam. Ona görə özümdən ad tapdım). Yazıqlar soyuqdan donlarını da çəkə birmirlər ki, parça yubkalarını göstərsinlər. Dəxi bəs nə qaldı? Yazıq kavalər nəyə məhəbbət bağlasın? Məhəbbət üzə olar, üz vualda, ayağa olar-ayaqlar böyük qaloşlarda, əllərə olar-əllər fırtılıq mitkaçığında, yubkaya olar o da görünməyir. Nə qaldı? Nəyə məhəbbət bağlamaq? Bir əxlaq-ətvar qaldı. Bu məsələni heç həll etməmək. Bir də kimdir belə şeyləri axtaran? Göz görməsə, köntül sevməz, “əxlaq-ətvari” çox da yaxşı olsun, gözünüz ki, görməyir... Xeyr, bu fikirlər “filosoflara” layıqdır... Onlar gözəl “ruh”, gözəl “əqidə” arayırdılar. O zamanlar getdi! İndi insanın əqli, qəlbi gözlərindədir. Hənkə “filosof” olmuş-olsa, indi yaz fəslə bizim “madonları” görse, ruh yox ki, ruhun babasını da unudacaqdır. Həqiqət, bir fikir veriniz: bu balaca, zərif, dabanı iki verşək yerdən qalxmış ayaqlara! Ondan bir az yuxarı rəngbərəng, “şıq-şıq” yubkalara! Gözəl gərdənə! Şümşad əllərə! Nazik bellərə! Tərən boylara! Gözəl sifətlərə! Bunların hamısı bir yana. Təzə çıxan tənziq donlar bir yana! “Madonun” üzü bizim 60 yaşında Yetər xalının üzündən də pis olsa, yubkaları, döşləri, qolları göstərən dondan geyindi bədi! Xeyr, bu bir ayrı dəstgahdır! Qeyri bir aləmdir! “Filosof” yox ki, “filosofun” babası da küçədə bunlara baxmamış keçə bilməyəcəkdir. Şairlər belə fikir edirlər, guya bahar fəslində məhəbbəti gətirən güldür, çiçəkdir, lələdir, bənövşədir, bülbüldür. Xeyr, məhəbbəti gətirən bu tövr paltarlardır! İnanmayırsınız zəhmət qəbul edib bu gün buyurunuz bağa – Bülbüllərə tamaşa ediniz! Mən söylədiyim sözlərdə yalan görəniz bundan sonra felyetonumu oxumayınız. Qeyri bağlarda bülbül ağaclarda gəzərkən, bizim bağda “bülbül” yerdə gəzir. Bülbüllərin əvəzinə sərçələr cibildəşirlər... Elə

də görək olsun, sərçə nəyə lazım... Əti dadsız olur... Bülbül gül koluna aşiq olanda, sərçə tut ağacına aşiq olur!.. Pəh-pəh! “Heç dəxli var!” İnsaninkı sərçələrlə tutarmı? Xeyr, əfəndim! Sərçələr “bülbüllərin” əvəzində yerdə gəzsəydi, bağımızda məhəbbət əlaməti görünməzdi. İndi bir nəzər yetiriniz dəniz kənarına... Bir yandan dəryanın ləpəsi tratuarı yaş edib “madonların” iyirmi manatlıq tuffilərini bir saatda xarab edirdi. Həmçinin uzun donlar bir batman palçıqla evə gedirdi. Ondan savayı paroxodların səsi, hisi, tüstüsü?.. Bəli, bu qaydasız işlər bir tərəfdən, o biri tərəfdən də “kataysa” edənlərin tozu ol zaman “məhəbbət” görünürsə də, bahardan sonra “Samaraya gedənlərin” ədədi də çox-çox olurdu. İndi, xeyr! İndi bir özgə aləmdir! Paroxodlar bir verstlikdə durur, gəzənlərlə onların aralarında bir yekə bağ, bostan, gülzar, lələzar! Bütün dəniz kənarını tutubdur! Xeyr, indi bir qeyri dəstgahdır! Əsil məhəbbət yeri! Əsil təmiz hava çəkməli yer! Əsil gəzməli yer! Tratuar-səki başdan-başa qırılıb gündə sulanır, mərmər kimi işıldayır. Həmçinin küçənin ortası, “bir dərəcə” də toz yoxdur! Haradan olsun? Faytonlarımız hamı rezinin, “madonlar” gödək donlarda, küçələr gündə sulanmaqda! Nerədən toz gəlsin! Qədim vaxtlar “şəhər atalarımız” camaatı sevməyirdilər, “məhəbbət bəlasına” düşər olmamışdılar. İndi xeyr! Hürriyyət zamanıdır necə olar ki, məhəbbət olmasın? İndi hər kəsin “məhəbbəti” olmuş-olsa, açıq-aşkara söyləyə bilər. Qədim vaxt şəhər kassasına çox da zəhmət vermək olmazdı. Dövlətdən xof eləyirdilər. İndi şəhərlə dövlətin “məhəbbətləri” artıq dərəcədədir. Nə istəyirsən elə, lakin “iş” olsun. Bəli, hər şey pulun, məhəbbətin başındadır! Pul ki, məhəbbət ki, oldu, şəhər də abad olar... On il bundan müqəddəm kimin əqlinə gələrdi ki, o tövr “naberejnini” Batum bulvarına oxşatsın! Hələ deyirlər bu yavuqda bizim bulvarda muzik də çalacaqlar. Ay nə olardı? Biçarə pasaj mağazınçılarının canları qurtarardı! Nə etmək əfəndim? Bir qeyri yerimiz yoxdur. Nerədə bəs “məhəbbət” aramaq? Nerədə “gözəlləşmək”? Nerədə məhəbbətini izhar etmək?.. Bundan yaxşı yer yoxdur. Səki dar, adam çox. Bəli, səkinin darlığı şərtəndir. Haman küçə, haman mağazalar! Nə əcəb rubəruda olan səkinin üstə gəzməyirlər? Ondan da enli! Xeyr, əfəndim yaxşı tapıblar... Gözəl fikirdir... Nə qədər insan bir-birinə yavuq olsa, o qədər “məhəbbət”, mehribançılıq artar. Mağaza sahibləri arşın böyüklüyündə elan yazıb yapışdırırlar: “Təvəqqe edirik mağazanın qadağını kəsməsinlər”. Ay

yazıqlar! Siz müştəri fikrindəsiniz, lakin gözənlərin fikirlərindən xəbərdar deyilsiniz! Belədir, əfəndilər! “Məhəbbət bir bələdir kim, giriftar olmayan bilməz!” Dünyanın işi belədir, bir-birimizdən xəbər tutmayırıq; bir-birimizin dərini bilmək istəyirik. Odur, erməni kilsəsinin yavuqluğunda olan müsəlman mağazalarının sahibləri-bir neçə ətər, Quba meydanında olan müsəlman qardaşlarının əhvalından xəbər tutmurlar. Belə şeymi olar? Bu günlərdə Quba meydanında olan dükançılardan biri bizə xəbər göndərib deyir: Allah oxuyanların atalarına rəhmət eləsin! Allah analarını həzrət Fatiməyə bağışlasın! Allah onlara tul ömür əta eləsin! Allah onların kölgəsini bizim üstümüzədən əskik etməsin!! Mən, deyir, bu günədək bala məhəbbəti nə olmağını bilməyirdim. İndi yavaş-yavaş anlayıram... Bundan müqəddəm gecədən səhər namazımı qılıb dükana gedirdim, tamam gün dükanda qalıb, axşam saat 11-də evə gəlirdim. Mənim dörd yaşında bir oğlum var. Həftədə bir dəfə də ayıq görməyirdim; dükana gedəndə yatmış olurdu, dükandan gələndə həmçinin... Nə isə fikrim dükan işlərində olub oğluma diqqət etməyirdim. İndi neçə cümədir dükanı bağlayıb evdə otururam. Əvvəlinci cümə oturub çay içirdim, oğlum yuxudan oyanıb anasını çağırırdı. Anası iş məşğul idi. Səsinə mən getdim. Yanında əyləşib başladım oğlumu sevməyə, oğlum isə mənə acıqlı baxıb dedi: mən anamı istəyirəm, səni istəmirəm. Dedim: oğlum, anan işlə məşğuldur, gəl mənim yanıma. Bunu demişdim, uşaq bir nalə çəkdi ki, yavaş durub otaqdan çıxdım və anasını göndərdim. Anası gedən kimi oğlum səsinə kəsdi. Oynaya-oynaya durub üzünü yudu, sonra bizimlə bərabər çay içməyə başladı. Mən bununla söhbət edirdim, mənim sözlərimə qulaq verməyib anası ilə gəlib danışırırdı. Doğrusu, mənim buna həsədım tutdu. Nə olan şeydir, oğlum məndən niyə qaçsın? Niyə mənimlə söhbət etməsin? Bu fikirlə bazara gedib bir az yemiş aldım, evə gəldim, yemişi oğlumun qabağına tökdüm. Oğlum gülə-gülə gəldi yanıma, başladı yemişi bir-bir dənleməyə. Qurtarandan sonra qucağıma götürdüm, gördüm gəlir... Naharədək oğlumla oynamışam, nahardan sonra oğlumu geyindirib apardım, konkaya minib dəniz kənarına getdik... Oğlum şadlığından bilməyirdi nə etsin. Onun şadlığını görüb özüm də şad olurdum. Sonra evə gəldik, oğlum anasının üstə düşüb başladı gördüyü şeylərdən nəql etməyə. Nə gözəl halətdir. Mən özüm ola ki, oğlum kimi nəql edə bilməzdim. Sözümlü qürtarıb oğlum yanıma gəldi. Boynumdan qucaqlayıb

üzümdən öpdü. “Yenə də gedəcəyiz?” – deyib sual etdi. “Əlbəttə, oğlum”, – deyib cavab verdim. İndi neçə cümədir oğlumun məhəbbəti mənə, mənim məhəbbətim oğluma artmaqdadır... Həqiqət, nə gözəl halət! Nə gözəl halət! Nə gözəl məhəbbətdir. Bundan sonra desələr cümə günü yüz manat nəfim olacaqdır, yenə də açmayacağam. Bu məhəbbəti yüz manata satmaqımı olar. Oğlum günləri sanıyır, nə vaxt cümə olacaqdır. Mən də gözləyirəm nə vaxt balam məni qucaqlayıb üzümdən öpəcəkdir. Nə vaxt səhərdən axşamadək evimdə oturub ev işlərinə diqqət edəcəyəm və özüm dəxi dünyanın məşəqqətindən heç olmasa həftədə bir dəfə rahat olacağam...

Mənim rəfiqələrimdən biri rast gəlib deyir: “Bu nə gözəl adətdir”. Keçən cümə çay vaxtı oturub türk qəzetəsi oxuyurdum. 8 yaşında oğlum gəlib yanıma deyir. Avazdan oxuyunuz mən də eşidim. “Bakı xəbərləri”ndən mən də bir neçə əhvalat oxudum. Oxuyub qurtarandan sonra mənə çox qəribə, təəccüblü suallar verib cavab istəyirdi: Mən ki, oğlumda bu fərasəti bilməyirdim. Cümə olmasaydı, indi ola bilsin ki, hələ yenə də bilməyəydim. Xeyr, indi anlamışam ki, uşağın ilə atanın söhbəti lazımdır... Uşağın əqilli sözləri ataya ləzzət verərmiş...

İndi cümə günü dükanlarını açan müsəlman qardaşlar yuxarıda zikr olunan qardaşlarımızın dərdlərindən xəbərdar olsaydılar, onların fərzəndlərinə olan məhəbbəti və fərzəndlərin atalarına olan mehribançılığını hiss etsəydilər, yəqin ki, dükanlarını, mağazalarını cümə günü bağlardılar. Həqiqət, bir fikir ediniz, uşağın atasına uşaqlıqdan bir fərzəndin atasına olan məhəbbəti olmasa, ata oğluna lazım olan şeyləri vaxtında təlim verməsə və vaxtında onun fərasətinə görə iş görməsə, böyüyəndə böylə oğuldan nə gözləməli? Uşağın cibini pulla doldurub onun məhəbbətini gözləmək böyük səhvdir. Uşağın məhəbbəti pula artır, nəinki atasına. Uşağın ruhuna, əqlinə yem vermək, onun bu cəhətdən dərdini bilib vaxtında əlac etmək! Və illa pulun zoruna məhəbbət bağlamış fərzənd “Molla Nəsrəddin” jurnalını dustaq edən qaradovoya bənzər. Bilirsinizmi, qaradovoy “Molla Nəsrəddin”i nə səbəbə dustaq etmişdi? Aşkardır ki! Biçarənin məhəbbəti medaladır. Aparıb pristava veribdir ki, pristav buna afərin desin, yazıb yuxarıya bunun üçün medal gəlsin! Lakin “Molla Nəsrəddin” qaradovoya və onun ağasına medal yerinə istehza bəxşiş etdi... Ümid edirik bu əhvalat jurnalda dərc oluna. Afərin belə diqqətçilərə! Afərin belə qanun hamilərinə, bu hələ heç! Bir qeyri

qaradovoy ağasına bundan da yaxşı məhəbbət göstərmək istəyirmiş; bir dəvəçi iki baş qənd alıb dəvənin üstə aparırmış. Küçədə cənab “qaradovoy” dəvəçini tutub deyir: “Gedək bu saat polisəyə. Bu qənd “kandrabatdır”. Dəvəçi hərçi yalvarır, olmayır. Axırda deyir: “Gedək aldığım mağazadan sual edək”. Ağa qaradovoy “poşol çört” deyib, biçərəni polisəyə sürüyür. Axırda bir rusca bilən rast gəlib ağa qaradovoydan əhvalatı sorur. Qaradovoy –”kandrabatdır, polisəyə aparıram” deyib cavab verir. Rusca bilən ağa qaradovoya deyir ki, qənd tamojnadan alınır, “kandrabat” olsa orada özləri tutub saxlarlar və lazım olan tənbehi edirlər. Ağa qaradovoy “izvini tak” deyib, biçərəni buraxdı. Biçərə qaradovoyun “məhəbbəti” qulluğa, medala nə payədə artıq düşübsə, dəvəni paroxod hesab edibdir! Bir zaman bir para müsəlmanlar qazaqlara da böyük “məhəbbət” salmışdılar... İndi haman qazaqlar Cəbrayıl uyezində əqlə gəlməyən zülmələri müsəlmanların başlarına gətirirlər, övrətlərə, qızlara sataşırlar... Bu günlərdə müsəlmanlar cənab Durnova teleqram göndərib kömək istəyiblər. Durnov isə işi canişinə həvalə edib cavab veribdir ki, belə məsələlərlə onu narahat etməsinlər...

İndi bunun cavabı nədir? Məgər Cəbrayıl əhli namestnikin Qafqazda böyük olmağını bilməyirdilər? Çox yaxşı bilirdilər, fəqət başlarını itirmiş Cəbrayıl əhli görünür fikir ediblər ki, cənab Durnovun rəhmi çoxdur, “məhəbbəti” müsəlmanlara artacaqdır. Əfsus! Əfsus! Yenədəmi Durnovun, Vittenin ətəklərindən yapışırırsınız? Yenədəmi bili-bilə, eşidə-eşidə, görə-görə gözünüzü kor, qulağınızı kar, dilinizi lal edirsiniz?

CÜMƏ SÖHBƏTİ²⁹

*Yoldaşlıqda gər olmuya ittifaq
Əmrlər yeriməz, olunar nişfaq...
Düz gətirməz əhli-nişfaq işləri,
Ağrıyar başları, sınar dişləri...*

Bu sözlər məşhur “Balıq, ördək və xərçəng” əhvalatının müqəddiməsidir. Uşaq vaxtı bu əhvalatı bizə dərs verən böylə bir nəsihət verirdi: balıq, ördək və xərçəng arabaya qoşulub çəkmək istədilsə də, lakin çəkə bilməyirdilər, ondan ötrü ki, bir cinsdə deyildilər.

Demək ki, bunlar bir cinsdə olsaydılar, yəni xasiyyətləri, zatları bir olsa idi, qoşulduqları arabanı bir yerə aparıb çıxardardılar. Yəni, ittifaq bir cinsdə, bir zətdə olan canlı şeylərin aralarında ola bilər... Balıq, ördək, xərçəng bir xasiyyətdə deyildilər isə də, hərəkətlərindən ittifaq görünür idi. Arabaya qoşulmaqları ona dəlalət edir. Bununla belə “başları ağrıyıb dişləri sındı”, arabanı yerindən tərpedə bilmədilər: balıq su olan tərəfə, ördək havaya və xərçəng geriye zor edirdilər...

Bəli, əsil mətləb budur: ittifaq bir cinsdə, bir xasiyyətdə olan canlı şeylər edə bilərlər və ittifaq olan yerdə nifaq olmaz... Müəllimimiz böylə bir nəsihət edərdi, biz müəllimimizi sevərdik. İndi getdikcə məhəbbətimiz dəxi də *gərəkdir* artsın. Nə səbəbə artmasın? İnsanın qədrini bir öləndə bilərlər, bir də qeyrilərilə təfavüt qoyanda.

Məsələn, bizim müəllimimiz həmişə söylərdi: “Uşaqlar, çidd-cəhd ediniz, ibtida kəndi dininizi, dilinizi öyrəniniz, siz dininizi, ana dilinizi bilməsəniz, millətinizə yavuş olub onun dərini anlamaya-çaqsınız. Anlamayan surətdə onun dərində əlac edə bilməyəcəksiniz. Əlac etməyən surətdə nəyə lazımsınız? Lazım olmayan surətdə millət deyəcək: oxutmaq fəna işdir. Uşaqlarımız oxuyurlar, lakin bundan nə hasil? Öz mənfəəti üçün oxuyub axırda mənim dilimi, dinimi bəyənməməkdən isə oxumasa məsləhətdir... Böylə olsa, millətinizə böyük xəyanət etmiş olursunuz...” Bu nəsihətləri müəllimimiz söyləyir idi, insafən iş də görür idi. İndi “bu sözlərin əvəzinə” söyləyirlər: “Uşaqlar! Ana dilinizi unutmayacaqsınız, unutsanız da zərər yoxdur. Ana dilinin cibinizə xeyri yoxdur. “Xarici” dillərə səy ediniz. Çörək onlardır... Mənim məsləhətimə əməl etməsəniz “yarımçılıq” cərgəsinə daxil olarsınız...” “Axmaq” şagirdlərindən biri çox da millətdən dəm vuranda müəllim qeyzlənib deyir: “Ah, nə çox millət! Millət! Söyləyib boğazınızı yırtırsınız? Millət mənim cibimdə... Xa, xa,xa!!!” İyirmi il bundan müqəddəm bizə deyirdilər: oxuyunuz uşaqlar! Millət sizi gözləyir... İndi iyirmi ildən sonra deyirlər, millət mənim cibimdə... Böylə iki bir-birinə bərəks əqidələr! Böylə bir-birinə zidd millət müəllimləri! Hankını dost tutmaq? Hankısına uşaqları tapşırmaq? Hankısı “hormətə” layiq?

Mənimmi təsəvvürümü gözləyirsiniz? Gözləyiniz, əfəndim! Söyləsək, yenə də “ətir” məsələsində mahir “diqqətçilər” köhnə hamamdan dəm vuracaqlar... Yenə də “divarın quyruğu var” deyən iftiraçılar məqalələr “düzəldəcəklər”. Yox, əfəndim! Biz kəndi

təsəvvürümüzü söyləməyəcəyiz, vaxta ki, bizim sözlərimiz bir neçə qareyə ağır gəlir. Kəndi sözlərimizi açıq, aşkara çıxartmaq vacibmi olubdur? Axırda bu iz bir payəyə çatar ki, “mərc” ilə məqalə yazmağı adət edərlər... Xeyr, əfəndim, fikir ediniz, hankı müəllim millət işinə yararsa, özünüz söyləyiniz. Biz isə ancaq bunu deyə biləriz ki, ikinci müəllimin ürəyi “açıqdır”, “saf” adamdır, ürəyindəki dilindədir. Bundan savayı, çox məlumatlı “bütün” adamdır, “yarımçılıq” deyil! Dəlilmi istəyirsiniz? Buyurunuz, əfəndim! Təsdiq etsəniz də, etməsəniz də biz anladığımız düynü açacayız, bəli, məzkur müəllim məlumatlı görəkdir ola, yəni millətin işlərinə xəbərdardır: çox gözəl anlayıbdır!.. Dürüst diqqət ediniz: bir millət ki başına dəydiyi toppuzu anlamıya, bir millət ki öz əli ilə özünə quyu qaza, bir millət ki yaxşı ilə yamana fərq qoymaya, bir millət ki aşkar “bəlanı” özündən rəf etməyə qadir olmaya, bir millət ki, bir-birindən təfriqə düşüb bir-birinin əqlindən, ruhundan, dərdindən xəbər tutmadı... Bu millət bərəsində nə demək olar? Hərgah millətin hümməti, həmiyyəti ittifaqı olsaydı, yəqin ki, onu “cibə” qoymazdılar, yəqin ki, onun lisan müəllimləri “ah, ana dilindən nə mənfəət” sözlərini fikirlərindən keçirtmələr isə də, açıq deyə bilməzdilər. Kara nə söyləyirsən, söylə! Kora nə göstəyirsən, göstər! Lalın bərəsində nə yazırsan, yaz! Kimdir cavab verən? Kimdir həqq ilə ağızları bağlayan? Kimdir? Buyurunuz! İndiyədək rus qəzetələri biçarə Spiridonovanın bərəsində protestlər ilə doludur; kişilər, övrətlər, oğlanlar, qızlar qəzetələrdə göz yaşı ilə yazılmış məktublar dərc edib binəva qızı axır nəfəsdə cəlladların əlindən xilas etmək istəyirdilər... Bu ittifaq, ittihad Avropanın da hərəkətə gətirdi... Siz nə etdiniz? Turalım siz siyasi məsələsində “Dardanel” yuxusuna mübtəla olubsunuz... Turalım “Bəndərə gələn dava gəmilərinə” ümid bağlayıbsınız... Turalım “ac quzğunlara” rəhm etdiniz... Orenburq nə oldu? Hankınız bir məktub yazıb kəndi qəminizi izah etdiniz? Hankınız baykot məsələsini anlayıb səs-səsə verdiniz?

Yox, əfəndim! Yox! Tamamdır! Qəzetəni vaxt keçirməkdən ötrü oxuyursunuz isə oxumayınız, ol vaxtı pul qazanmağa işləyiniz...

“Kim kimi öldürdü” əhvalatlarının bilmək istəyirsiniz isə istəməyiniz, sizə də sirayət edər. Ümumi millət işlərini bilməkdən ötrü oxuyursunuz isə diqqətlə oxuyunuz: hər mətləbə, hər kəlməyə, hər nöqtəyə xüsusən çoxca nöqtələrə diqqət ediniz, vaxtınız var isə sətirlərin arasına da bir nəzər yetiriniz, oxuduğunuz məqaləni təkrar

ediniz, yoldaşınızdan sorunuz, bəhs ediniz, hamısından artıq fikrinizi cəmənləyiniz, ittifaq, ittihad ediniz! Yoxsa dininiz, diliniz, ixtiyarınız məzkur arabaya yüklü olub, özünü balıq, ördək, xərcəng olsanız, arabanız bir yana çıxmayacaqdır. Biri suya gedər, biri havaya uçar, biri də geridə qalar. Yükünüz isə tar-mar olar... Tar-mar oldusa, axırınız nə olmağın anlamayırsınız? Anlayırsınız isə niyə oxuyub da, başınızı boş yerə yırgalayırırsınız? “Bunlar cəfəngiyatdır, bunlar adam aldatmadır, bunlardan bir şey çıxmaz, Allah özü yar olsun” deyirsiniz, sonra qəlyanı xoruldadıb sakit olursunuz... Pulunuzmu yoxdur? İş görünlərinizi yoxdur? Nə vaxt bunları cəmləyib bunlar ilə ittifaq etdiniz? Ya edib də axırda nifaq gördünüz? İttifaq! Nifaq! Bir-birinə zidd, bir-birini puç edən sözlər! Ay çıxanda gün gizlənən kimi, gün çıxanda ay gizlənən kimi, ittifaq işləyəndə nifaqın nə işi? Fəqət nə etmək? Bu barədə biz “xoşbəxt” hesab oluruq, çünki bizim “günü-müz” çıxanda “ayımız” da doğur...

Əcəba!

Bəli, əfəndim, çox təəccüblüdür! İttifaq nifaqı puç edərkən bizdə bir-birini “doğuzdurur”. Yüz illər ilə rühanilərimiz bağlayan ittifaq iki qardaşın arasına nifaq salmadımı? Müftəxor vəzirlər həmişə ittifaq edib islam məmləkətlərini puç etmədilərmi? İndi etməyirlərmi?

Ah, turalım, bu səhvlər mazidə cəhalətdən olmuş, hal-hazırda “törənən” “ittifaqlara” sözünüz nədir? Buyurunuz, əfəndim! Biz bir-bir söyləyirik, lakin unutmamaqdan ötəri siz dəftərə yazınız, ürəyiniz daşdan isə hümmətiniz, həmiyyətiniz, qeyrətiniz hələ oyanmayıbsa və oyanmağa ümidiniz yox isə zildə yazdığımız “ittifaq azarına” dair nüsxələri tez-tez oxuyunuz, bəlkə şəfa tapdınız, indi şəfa tapmasanız da bəlkə qulaqlarınız doldu, “qulaqlarınız dolarkən” bəlkə diliniz öyrəşdi, diliniz öyrəşərkən bəlkə uşaqlarınızın yanında tez-tez təkrar etdiniz, tainki gələcəkdə bunlar da sizin kimi “xoşbəxt”, “millətpərəst”, “hürriyyətpərəst” olmayalar...

İndi yazınız, əfəndim: “ittifaq” azarları bunlardır:

Zənginlərimizə dair azar: bunlar ittifaq edənlər ki, əlsiz-ayaqsızlara pul verməsinlər, sahibsiz naxoşlarımıza azarxana tikilməsin, sahibsiz qoca övrətlərimiz ömürlərinin axırında rahatlıq görməsinlər, bu hamı müftəxorlar köməksiz qalıb o dünyaya köçməkləri məsləhətdir. Bunlardan “mənfəət” görünməyir... Əbəs yerə havanı korlayırlar...

Bu azara dair nüsxə: evdən kantora gedəndə gözünüzdə qara eynək taxınız, ətrafa baxmayınız... Ürəyiniz yumşaq olub qorxursunuz isə ittifaqı pozasınız kantora fayton ilə gediniz...

Kantora daxil olandan sonra kantor nökrəri gələndə “ağa yoxdur” deyib canınızı “şeytanın” vəsvəsindən qurtarar... Lakin bunlar yeni bir azara da duçar olublar: yetim, oxuyan uşaqlara kömək olunmasın, bu, “gözəl” ittifaqdır! İnsafdan kənar işdir: kəndi uşağımı oxutmuram, qeyrisininmi oxumağınımı pul verəcəyəm?

Nüsxə: bunlar yanınıza gələndə deyiniz: “yox atam, mənim “qeyrətim” qəbul etməz ki, pulumu bu yolda xərc edim, çünki sən də qurtarandan sonra filankəs kimi namaz qılmayacaqsan, oruc tutmayacaqsan, səndən millətə nə mənfəət?

İkinci. Cavanlarımıza dair azar: Rusiyada açlıq olmağına görə bunlar ittifaq ediblər ki, Rusiyadan gələn “övrətlərə” kömək etsinlər...

Nüsxə: qəsdin sahiblərilə dost olmaq.

Üçüncü. Müəllimlərimizə dair azar: ana dilinin həqqində ittifaq ediblər: uşaqlar kəndi dillərini “gözəl” bilmirlər; insan da öz dilində yazanda və ya söyləyəndə qələt buraxarmı, böylə olan surətdə sərf-nəhv lazım deyil.

Nüsxə: sərf-nəhv kitablarını gizlədiniz. Qeyrilər lazım görsələr “yoxdur” deyiniz, hankı kitabdan oxudaq?

Dördüncü. Cümə günü dükanlarını açan xozeyinlərə dair azar: “İttifaq” namə qayıdıb dükanbadükən gözirlər, qol qoydururlar ki, cümə günü dükanlarını açsınlar.

Nüsxə: qaradovoy “aşnalarınıza” pul veriniz, bağlı dükanları zor ilə açsınlar...

Beşinci. İnjinerlərimizə dair azar: bunlar böyük ittifaq ediblər ki, fəhlələri “qurdlardan” mühafizət etsinlər.

Nüsxə: xozeyinlərimizə deyiniz. Tələbələr, studentlər içtimaiyun, inqilabiyun firqəsindəndirlər...

Altıncı. Yazanlarımıza dair azar: ərəb-fars kəlmələrini nerədən olsa arayıb tapmaq, ana dilini “dövlətləndirmək”.

Nüsxə: “Molla Nəsrəddin” in 3-cü nömrəsində Axund Mirzə Əbülqasım Axundun mövizəsini təkrar ediniz.

Yeddinci. Həkimlərə dair azar varsa da, özləri yaxşı bilirlər...

Hələ fikrimizə gələn “ittifaqlar” bunlardır. Lakin dürüst diqqət ediniz. Bu ittifaqlar axırda nifaq doğulmağına səbəb olacaqdır. Bu ittifaqların puç olmağına şəkk yoxdur...

Durnovo ilə Vittenin ittifaqı puç olanda bunlara nə var? “Bu cənablar”ın ittifaqı bütün Rusiyada vaxtında nifaq salıb həqq yolunu arayan hüriyyətperəstləri axırda bir yerə cəm etdi. Bunlar gördülər ki, hamısı ümumi bir dərddə mübtəladırlar... Dərdin əlacını həqiqi ittifaqda gördülər... İttifaq edib də nə oldu? Dövlət dumasına sol firqədən əjdahalar seçildilər. Vitte bunları görüb “yorulmuşam, mənə rahatlik lazımdır” dedi...

İndi siz nə fikirdəsiniz? Etdiyiniz “ittifaqlar” çoxmu dövrən edəcəkdir? Məgər vədə etdiyimiz qara taxtalar boşmu qalacaqdır? Ya ki, “baykotlamaq” felinin failimi olmayacaqdır? Yoxsa fikir edirsiniz ki, bizim ağzımız yenə də otuz il bağlanacaqdır? Siz də öz bildiyinizi edəcəksiniz? Yox əfəndim, çox səhvsiniz! Getdi sizin “rahatlik” vaxtınız! İndi bahar gəlmiş... zimistan qələmləri sınımış... siz “ittifaqlar” yükünüzü yolun ortasında qoyursunuz isə indi adam tapılar ki, haman yükü bir yana çəkib çıxartsın...

ƏZİZ VƏ MÖHTƏRƏM YOLDAŞ CAHANGİR ZEYNALOV³⁰

Sizin 25 illik yubileyinizə dair dəvətnamə bilməm nə səbəbə mənə kec çatmış. Vaxtında çatmış olsa da, nə edə bilərdim? Aramızda böyük dərya, Qafqaz dağları və ixtiyarsızlıq... Fəqət bu gündə istərdim sizi təbrik edənlərdən olub öz hissiyyatımı söyləyəydim. Bir yerdə bir səhnənin üstə keçən günləri yada salıb, heç olmazsa, beş dəqiqə, on dəqiqə, bir saat ikimizə məlum səhnəni gəzəydik. Həmin səhnənin hər bir küncü, hər bir divarı, balaca-balaca taxtadan bölünmüş otaqları bizi nə bir gözəl halətə gətirərdi!

25 il bündən müqəddəm halımızı nəzərə gətirib fikrimizlə bu uzun məşəqqətli, tikan ilə səpilmiş yolu seyr etmək ruhumuzun təzə-ənməyinə, əqlimizin qüvvətlənməyinə, hissiyyatımızın tərənnümə gəlməyinə səbəb olardı desəm, səhv etməmişəm. Böyləmi? Ah, nə gözəl vaxtlar! Nə ali, müqəddəs fikirlər, məqsədlər! Belə bir halətdə olmaq mənim üçün mümkün olmadı. Fəqət fikrim haman səhnədə seyr edirkən sizi “Hacı Qara” rolunda nəzərimə gətirdim. Ah... Nə gözəl mənzərə! Teatr dolu. Siz “Hacı Qara” rolunda səhnənin üstə, camaat əl vurur, afərin söyləyir. Siz isə məğrurluq ilə camaata baxıb öz-

özünü də deyirsiniz: “Həmin bu rolda 25 il bundan müqəddəm mənə “oyunbaz” deyirdilər. Mənə həqiqir nəzərlərlə baxardılar. İndi isə afərin deyirlər, təbrik edirlər...”

Əziz, möhtərəm yoldaş! 25 il milli teatra qulluq etmək böyük xidmətdir. Ələlxüsus sizin xidmətiniz. Çünki siz artist namini qəbul edən vaxt bakılılar artistə “oyunbaz” deyib həqiqir nəzərlərlə baxırdılar. “Gəlmələr” milli teatrın tərəqqisinə çalışarkən, Bakı cavanlarını öz-lərinə yoldaş etmək, onları (cavanları), belə bir gözəl işdən məhrum edirdi. Siz isə teatrın xalqa nəfşini anlayıb camaatın nəzərində həqiqir olan bir iş şüur etdiniz! Bu fikir ilə ki, vaxt olar, camaat səhvini anlar. Bu gün mənə həqiqir nəzərlə baxan camaat, mənə “oyunbaz”, kəndirbaz söyləyənlər, mənə bu səhnənin üstə alqışlayırlar, təşəkkürlər edirlər...”

Həqiqət, 25 ildən sonra da belə oldu. Sizi alqışladılar, təbrik etdilər. 25 il ərzində çəkdiyimiz zəhməti millət unutmadı və həmin zəhmətin meyvəsini anlayıb teatra həqiqir nəzərini dəyişdi. Artist “oyunbaz” deyil, bəlkə böyüklər üçün nəsihətçi olmağını düşündü...

Əzizim! Milli teatr yolunda etdiyiniz xidmət heç vaxt unudulmayacaq. İstiqbalda milli teatrımız barəsində yazılan təvərixdə sizin isminiz söylənəcək. Söylənib də gələcək balalarımıza yadigar qalacaq. Onlar oxuyub da düşünəcəklər! Artistdən “oyunbaz” namını götürmək üçün nə uzun müddət, nə zəhmətlər, nə məşəqqətlər:

Ümid edirəm bu yubiley günündə camaatın sizə alqışları gələcəkdə milli teatra dair dəyanətinizin qüvvətlənməyinə, qeyrətinizin artmağına və məsləkinizin üstə davam etməyə səbəb ola.

Teatr tərəqqisinə çalışmalı. Çünki “...Millətini sevən şəxs milli teatrını da gərəkdir sevsin”...

Afərinlər olsun sizə, əziz, möhtərəm yoldaş!..

Nəriman

“TELEFON”³¹

- Drr... Drr... Drr...
- Hə, kim ola?
- “Bürhani-tərəqqi” idarəsimi?
- Bəli, siz kim?..

– Arı bəy.

– Buyurunuz, nə var, nə yox?

– Əhvalat çox fətəq hələ bunları yazınız: cənab konsulun teatr barəsində verdiyi hesab cəmi rus, firəng, alman, ingilis, yapon qəzetlərində çap olunacaqdır. Tainki bu millətlər dəxi zəhmət çəkib tufandan tələf olan iranlıların yetimlərinə ianə göndərməsinlər. Çünki ianə göndərib iranlıların boyunlarına bir böyük haqq qoyacaqlar. Nə lazım düşüb canım! Hazır özümüz, Allah bərəkət versin, teatrdan lazım olan pulu götürdük. Qoy əcnəbilər bizim də qeyrətimizi, həmiyyət-himmətimizi görüb sarsaq-sarsaq söylənməsinlər. “Vəhşi-müsəlman” – deməsinlər. Bir iş var, yığılan ianə gərək hər şəhərə ayrı-ayrı göndərilə.

Məsələn: əlli qəpik Ərdəbilə və qeyr. Böylə olan surətdə poçta xərci barəsində məsələ hazırda ciddiyyətlə müzakirə olunur...

– Cənab Arı bəy! Bu barədə Peterburqdan nə xəbər?

– O barədə vəkillər gələndən sonra böyük “doklad” olunacaqdır...

*Ay Moskva şəhərində bir qız sevmişəm,
Ay sarıbaş sonama dərdim demişəm.
Bağçada güllər,
Oxur bülbüllər.*

– Drr... Drr... Drr...

– Canım, nə söyləyirsən, Arı bəy. Bu şikəstə oxuyan kimdir, qoymur sözlərinizi yaxşı eşidim, sözünüz yarımçıq qaldı. Söyləyiniz görüm.

– İdarəmi, ha, ha, ha, başlayınız, sözüm qurtardı. Ancaq kefim gəlmişdi, ona görə yavaş-yavaş zümzümə edirdim. Fikr etdim ki, eşitməzsiniz, nə bilim ki, “telefon” belə gurultu salır.

Drr... Drr... Drr...

“TELEFON”³²

– Drr... Drr... Drr...

– Hə, kimsən?

– “Bürhani-tərəqqi”nin idarəsimi?

– Bəli, özüdür. Siz kim?..

- Arı bəy (Bal qurdu).
- Aha, buyurunuz.
- Təzə xəbər istəyirsinizmi?
- Buyurunuz baxalım.

– Deyirlər, müəffəri məktəbində o qədər uşaq var ki, otaqlar tutmur. Əncümən yığılıb bu məsələni müzakirə edəndən sonra böylə qərar ediblər ki, bir zorba ev tutsunlar. Pul məsələsi araya gələndə qoçağım tacirlər min-min veriblər. Əhvalatdan böylə görünür ki, məclisdə olanlar böyük bir qeyrət göstəriblər. Hətta iş bir yerə çatıbdır ki, konsulxana qulluqçularından birisi gücü heç bir şeyə çatmayıb, əlli manata dəyən bir it bağışlayıbdir ki, məktəbin skamyalarını səhərdən axşamadək güdsün, taki oğrular aparmasınlar... Və bir də qərar qoyublar ki, məktəbdə rus dili oxunsun, hazır müəllim olmamağına görə qeyrətli tacirlərdən biri müvəqqəti olaraq rus dili dərslərini boynuna almış.

– Cənab Arı bəy! Təvəqqe edirik axıncı məsələni təhqiq edəsiniz, çünki tacirlərdən hankı birisi rus dili müəllimliyini bacara bilir? Bu əhvalat səhv olacaqdır.

– Xeyr, xeyr, necə ki, deyirəm, elədir. Təəccüb etməməli...

– Cənab Arı bəy, pək əla, bunların hamısını təb edirik. Fəqət, bir iş var ki, iki gün bundan müqəddəm idarəyə verdiyiniz xəbərlərlə bu xəbərlər bir-biri ilə düz gəlmir: əvvəl xəbər verdiniz ki, Müəffəri məktəbinin müəlliminin cibində siçanlar oynayır. İndi deyirsiniz, tacirlər böylə bir qeyrət göstəriblər. Doğrusu, bu xəbərlər təhqiq olunmasa, qəzetəmizdə yer verilməyəcikdir.

– Drr... Drr... Drr...

HƏFTƏ FƏRYADI³³

Əqidə

Əqidə – inanılan şey, etiqad, iman deməkdir. Yəni insan bir şeyə inanır ona ibadət edir, onu hər şeydən müqəddəs bilib ruhunu, aqlını, tam vücudunu onun yolunda sərf etməyə çalışır...

İnsan ya elm, tərbiyə və ya təcrübənin təsirindən müəyyən bir əqidə sahibi ola bilər.

Tutalım ki, bir adam müəyyən bir əqidə sahibidir. Məsələn, həyat-dirilik nə olmağını böylə düşünür: Dünya beş gündür, beşi də puç. Bu dünya eyş-ışrət meydanıdır. İkinci dəfə daha bu dünyaya gəlməyəcəksən. Bu keçən gün, keçən saat, keçən dəqiqə ömründən gedir, mümkün olduqca onu ver zövq-səfaya ta ürəkdə qalmasın arzun, köçəndə darülbəqaya. Bu müəyyən bir əqidədir... Bu əqidənin sahibi həyat-diriliyin nə olmağını böylə anlayıbdır. Şəksiz bunun feli, qövlü, ruhu, hissiyatı əqidəsinə müvafiq gərəkdir hərəkət etsin.

“Dünya beş gündür, beşi də püç” əqidədə olan nə tövr gərəkdir zindəganlıq keçirsin? Səhər yerindən durub çayını içər, çaydan sonra ya kantora, ya dükana və yainki zavoda gedər. Namaz qılır, qılmayı, o bizim işimiz deyil, özü bilsin öz Allahu. Günlük məişətində öz həmcinsləri ilə nə tövr tərəfdar edir, kimi aldadır, hankı yetimin pulunu yeyir, hankı adama quyu qazıyır, bu da bizim işimiz deyil. Fəqət onu bilir ki, günorta aş qazanını doldurub kəlləni atır, axşam yenə də çay içib xörək yeyib, qəlyanı xoruldadır və sonra bir az uşaqlar ilə oynayır, bir az da arvadına yaxşı-yaman deyib genə də kəlləni atır.

İl uzununu bu tövr ömür keçirir. Fəqət haman bu əqidədə olub da bir parası, yəni bir para rəndələnmişlər, üzdən pak, təmiz, ruh sarıdan ən zəiflər, axşam çaylarını və xörəklərini klublarda yeyirlər. Bunlar da dünənki erəqçin örtəndilər. Fəqət zəmanənin təqazası kluba ketməyi, klubda çörək yeməyi, səhər saat üçə, dördə tək qumar oynamağı bunlardan tələb edir. Yaxşı fikir versəniz, görərsiniz, həqiqət bu iki qisim adamların müəyyən bir əqidəsi vardır, yəni dünyaya nə üçün gəlməklərini bu tövr anlayıblar; həyat nə olmağını bu tövr düşünöblər. Bunların hərəkətləri, yəni durub-oturuşları, bütün həyatları-müəyyən bir əqidədə olmaqlarını göstərir: Dünya beş gündür beşi də heç. İnsan yaranıbdır ölməkdən ötrü, ye, iç, kef et, dünyanın hər bir ləzzətini dad!.. Böylə bir əqidə sahiblərinə, əqidələrinə müvafiq zindəganlıq edənlərə mən heç vaxt təəccüb etməirəm, çünki bir şey ki, təbii yol ilə gedir, ona təəccüb etməməli. Məsələn, bu qisim adamlardan tutalım ki, biri qeyri bir əqidəyə qulluq edir, fikir edib özü üçün bir yol tapıbdır. Doğrudur, deyir: dünya beş gündür, fəqət bu beşgünlük dünyada gizlin xəzinələr, gizlin sirlər, qüvvələr, mühüm məsələlər, açılmayan düyünlər, təbii qanunlar vardır. Bunları aşkar etmək, təbii qanunları həll edib meydana buraxmaq insanın vəzifəsidir. Mən

insanam isə bu məsələlərin birini biqədri qüvvə mən gərəkdir həll edəm, tainki dünyadan köçəndə insana məxsus olan vicdan “gərdisin hankı bir qüvvəsini ümum insandan ötrü həll etdin?” sualını verəndə isə mən məğrurluqla cavab verəm.

Həqiqət, yuxarıda zikr olunan “müəyyən əqidə” sahiblərindən biri böylə bir müqəddəs əqidədə olub, həyatı müdam gərdis ilə müharibədə, təəccüb deyilmi?

Odur ki, deyirəm zikr olunan həriflərin “əqidələri”nə və əqidələrinə müvafiq hərəkətlərinə heç vaxt təəccüb etməməli.

Dünya və həyat nədir? İnsan nə yol ilə yeriş edib də “insanlıq” dərəcəsinə çatmış? Suallarına bünövrəsiz bir adam cavab verə bilməz. Yəni demək istəyirik: Gərdisə (prirodaya) yavuş olmaq, onu sevmək, onun gizlin xəzinələrini tapmağa səbəb olur. Bu da oxumaq ilə olan bir şeydir. Bünövrəsiz, yəni elmsiz böylə bir mühüm məsələlərə girişmək çətindir. Bu “müəyyən əqidə” sahibləri elmdən məhrum olub da bunlardan qeyri bir şey tələb etmək, ya qeyri bir əqidə, məslək gözləmək olarmı?

Yox əfəndim!

Təbii alma toxumundan gərəkdir alma ağacı bitsin, deyilmi? Biz buna təəccüb etməyirik. Biz təəccüb edirik özlərini “müəyyən bir əqidədə” olanlara oxşadan “balta başlılar”a, “döşləri nallılar”a, “başları qaqartlılar”a. Balta, nal qaqart bunların darülfünunda elm təhsil etməklərini guya göstərir. Rusiyadakı və Avropadakı darülfünunlar Molla əmi yazdığı “Mazandaran” darülfünunlarına oxşayırlar. Bu darülfünunlarda həqiqət mükəmməl surətdə müəyyən bir şöbəyə dair elm oxunur. Məxsus bir sənətə dair lazımınca məlumat verilir isə ümum məsələlər, yəni insanın aqlını hərəkətə gətirən, ruhunu təmizləyən məsələlər də müdam müzakirə olunur.

Demək ki, bir sənətdən savayı darülfünunda xahiş edənlər üçün elmlər dairəsində ümum həyata dair geniş bir meydan açılır. Fəqət görün göz, eşidən qulaq, sağlam beyin, hissli ürək gərəkdir olsun. Bunlar oldu isə, şəxsiz müəyyən bir əqidə də meydana gəlir.

İndi məndən sorarsınız: Bizim oxumuşların əksəri hankı bir yol ilə gedir? Hankı bütə sitayiş edir? Hankı bir nöqtəyə yeriş edir? Doğrusu, bu suala birdən-birə cavab vermək çətindir. Fəqət bunu təkrar edə bilərəm ki, insanın həyatına, yeni dolanacağına baxıb onun məsləkini bilmək mümkündür.

Bu mənim təsəvvürümdə, ola bilsin də bu təsəvvür səhv olmuş ola. Səhv deyilsə, yəni siz də bu təsəvvürdəsiniz isə bir para bizim inteligentlərin məsləkləri əqidələri barəsində nə üçün məndən sorursunuz?

Buyurunuz klublara, restoranlara, daha nə bilim nerəyə! Nerəyə, nerəyə... Yəni buyurunuz cəmiyyətlərə... Cəmiyyətlərdə oturub bunların hərəkətlərinə, niqlərinə baxınız, diqqət ediniz: ikiüzlülük, “filan haçının qaşqabağına” baxıb sözünü dəyişmək, qaraya ağ, ağa qara demək. Vicdanını, əqidəsini qara pula satmaq–bunların hamısını özünüz görürsünüz, eşidirsiniz.

Diplomlu provakatorların, şpionların, “cəmiyyətlər”in millətin minlərcə pullarını yeyib sonra haman cəmiyyətə, haman millətə xəyanət edənlərin hələ sözlərini danışmıram...

Həqiqət hərdən bir oturub fikir edirsən: Bir millətin müəyyən bir yolu, məqsudi olmadı isə, o millətin istiqbalı dəhşətli bir fırtınaya düşər olacaqdır, deyilmi? Düz bir yol, saf, sağlam, dəyanətli bir əqidə kimdən gözləmək? “Əlbəttə, Oxumuşlardan?.. Deyib xəcalətinizdən başınızı aşağı salacaqsınız... Və ürəkdən ah çəkib deyəcəksiniz: Ah, bədbəxt millət! Müqəddəs bir əqidəni “sən” kimdən gözləyirsən?

HƏFTƏ FƏRYADI³⁴

İctima

İctimai – toplanma deməkdir. Yəni bir çox adamın bir yerə yığılmağı. İctima – toplanma nə olmağını bir insandan sayayı qeyri canlı şeylər də bilir, düşünür. Arı ictimai, qarınçalar ictimai.

Həqiqət, bunların həyatlarına dürüst diqqət olunsa bunların ictimai ilə hərəkət etməklərini görürsünüz. İnsan dünyaya gələndən, yəni ən vəhşi bir halətdə olarkən ictimai nə olduğunu bir yerə yığılıb məşvərət etmək, tək bir adamın fikrindən əfzəl olduğunu düşünürdü. Fəqət insanlar vəhşi halətlərində az bir məsələlər üçün yığılmaq edərtilər. Əvvəlki adamların ictimailərində müzakirəyə qoyulan məsələlər əksəri-ovqat davaya dair məsələlər olardı. Yəni bir vəhşi qövm, digər bir vəhşi qövmün üzərinə gələn vaxt yığılardılar, məsləhət edərtilər. Qüvvətləri var isə müqabilə çıxardılar, yox isə tövçü ya bəxşiş və qeyri bir şey vermək ilə bələdən müvəqqəti xilas olardılar.

Həqiqət, vəhşi bir qövmlər, nadan bir millət ictimalarında böylə bir məsələlər müzakirə olunar, deyilmi?

Doğrudur, hazırda XX qərində dəvə məsələsi mədəniyyətli millətlər arasında qoyulur. Fəqət bu yığıncaqlara ictima demək səhvdir. Hazır davaya dair məsələlər bir neçə adamın fikrilə meydana gələn yaman nifrətli bir vaqnədir. Daha doğrusu, hazır XX qərində davaya dair ictimalar olsa idi, heç bir dəvə meydana gəlməzdi?..

“İctima” sözlünə hər kəs nə mənə verəcəksə, versin. Fəqət biz bu “söz”də müqəddəs bir şey düşünürüz. “İctima” sözlü aralığa gəlir isə biz deyiriz: Bu ictimain üzvləri müəyyən bir qövmlər millət tərəfindən seçilmiş vəkillərdir. Millət-yəni gecə-gündüz qan-tərdə işləyən, bir qarın ac, bir qarın tox, dünyanın hər məşəqqətinə dəvəm edən ürəyi saf, hər şeyə inanan, hamən sifətlərə görə “lotular” əllərində müdəm sərgərdən qalan, özlü hər şeydən məhrum xalq özlünə yavuuq, yəni dərdindən xəbərdar olan kimsələri seçib deyir: Gediniz filən ictimaya bizim dərdimizə bir əlac arayınız, bizi bu məşəqqətdən xilas ediniz, düşündürünüz: Biz qanundan ötrü deyiliz, qanun bizdən ötrüdür.

Böylə bir vəkillərin toplanmasına biz ictima deyiriz. Əlbəttə, ürəyiniz dəşə dönməyib, hiss damarlarınız kəndirlənməyibsə, aqlınız paslanmayıbsa, insan ilə heyvana tərcih verən qüvvəniz korlanmayıbsa, siz də böylə bir ictimada müqəddəs bir şey olmağımı hiss edərsiniz...

İnsən tərəqqi etdikcə, ictimalara ehtiyacı artar. Əvvəlki adamlar ildə iki dəfə bir toplanıb ümum bir məsələni müzakirəyə qoyardılar. İndi isə ictimaların sayı-hesabı yoxdur. Elmin ciddi bir surət ilə yerləşməyinə səbəb hər millətin həyatına dair məsələlər də göydən dolu tökülən kimi millətin başına tökülür. Fəqət kimi bu dolunun zərbindən tez ayılır, kimi gec. Baş dərisinin qalınlığı bunda rol oynayırımı, oynamırımı bilmirəm. Fəqət bunu bilirəm ki, dolu bir böyüklükdə, bir qüvvətdə bir yerə yağırkən insanların birinə tez təsir edir, ikincisinə gec, üçüncüsünə heç də təsir etməyir...

İndi baxalım, bu doluların bizə təsiri varmı? İctima nə olmağımı biz düşünürükümü? Doluların təsiri olsaydı ictimalar da meydana gələrdi. Hansı bir yığıncağıma ictima, adı qoymaq istəyirsiniz? Məsələ bu günlərdə bir adamın kefinə gəlib on-on beş adam başına cəm edib bir məclis açır: “həzərət! – deyir mənəm vicdanım qəbul etmir ki, millətin balaları bir-birini öldürsün. Ona görə sizi dəvət eimişəm, tainki bir yol aramaq, böylə bir yaman adəti aradan götürmək.”

Zahirdə bu məclisə ictimai demək olardı. Çünki qəzetə müxbirləri, ziyalılar və qarapapaqlılar, hətta qeyri millətdən bu məclisdə hazır var idilər... Bundan artıq nə istəyirsiniz? Bununla belə bu məclisə ictimai demək olmaz. Çünki haman nitq söyləyənlər, məsələni müzakirə edənlər xalq, camaat, yəni millət tərəfindən seçilməmişdilər. Siz indi deyə bilərsiniz, ictimalar var ki, heç bir seçkiyə ehtiyacı yoxdur. Məsələn: müəllimlər ictimai, həkimlər ictimai, injenerlər ictimai...

Doğru buyursunuz, bu ictimalar azad ictimadır. Bu ictimaların üzvləri seçilmirlər. Bu ictimalarda müəyyən bir elmə dair məsələlər müzakirə olunur. Bir elm barəsində təzə fikirlər, təzə qanunlar həll olunur. Bir neçə ilin ərzində toplanan gizlin xəzinələr, fənlər aşkar olur, bilməyən öyrənir, bilən öz təsəvvürünü söyləyir. Demək ki, böylə bir azad ictimai məktəb kimi bir şeydir.

Böylə bir yığıncağa, ictimaya vəkil seçmək lazım deyil. Xahiş edən gedər öyrənər, məlumatını, biliyini artırar...

Məsələ, bu günlərdə Peterburqda müsəlmanların ruhani işlərinə dair açılmış “ictimai” yuxarıda zikr olunan elmi, azad ictimalardan gərəkdir hesab olunsun. Çünki bu ictimaya hər kəs istədisə getdi...

“Müsəlmanların ruhani işləri”, görünür bir elmdir... Fəqət bilirsinizmi, bu “elm” hankı məsələlərə dair meydana açır? Arvad, kişi, oğlan, qız nə bilim nə məsələlər... Yemək-İçmək, oturmaq-durmaq, murdar-təmiz, xülasə demək olar ki, anadan olandan ta qəbirə gedənədək bu məsələlər də müsəlman ilə vardır. Yəni müsəlmanın bütün həyatı bu məsələlərdən asılmışdır, desək də yarar...

Bu sözləri oxuyub da gözlərinizi bərdəcəksiniz və deyəcəksiniz: necə ola bilər ki, bu qədər mühüm məsələlər müzakirə olunsun da mənim xəbərim olmasın. Əcəba, mənim həyatım mənimmi, mən bir millət balasımı? Ya çovğunun, yelin qüvvəti ilə ağacdan kənara düşmüş, toza-torpağa bulanmış, saralmış bir yarpağammı? Əcəba! Məndə həyat nişanəsi yoxdu?

Yoxdur, əfəndim! Yoxdur!

Bir insan ki, öz hüququnu düşünmədi, o, insan dərəcəsinə hələ çatmamış. Bir millət ki, həyatına dair məsələlər həll olunan vaxt yatar, lal olar, o, millətin diriliyi şübhəlidir. Bir millətin “yol göstərənləri”, “mühüm bir ictimai” gizlədənlər isə, millətə aşkar xəyanət emiş olurlar. İndi iş-işdən keçibdir. Fəqət qəzetələri oxudunuz isə “Peterburqda müsəlmanların ruhani işlərinə dair ictimain nə olmağını

bildinizmi? Müzakirəyə qoyulan məsələlərə diqqət etdinizmi? Etdiniz isə “müsəlman fraksiyasının” biliyini, qanacağını, əqidəsini də görə bilərsiniz. Bu sözləri deyib də fraksiyaya dair fikrimi gizlətsəm, mən özümü millətə xəyanətçi hesab etmiş olaram... Fraksiyanın bir üzvü birsinə yazır: “Filan vaxtda filan məsələlər müzakirə olacaqdır. Bir özünüz, bir də bir adam müsəlmanlar tərəfindən filan ictimaya gətirərsiniz...” Ah, bədbəxt millət düşünürmüsən? Sən seçdiyən vəkil sənənin hüququnu ayaqlamaq istəyir... Sənə yazmır, sənənin hüququnu mühafizə edən, yolunda minlərcə məşəqqətlərdə bulunan, gecə-gündüz dərdinə yanan, göz yaşı tökən qəzetənə də yazmır. Fəqət özü kimi bir qanacağda, bir əqidədə kimsənəyə yazır: Gəliniz, özünüz ilə bir adam da gətiriniz... Bu adam da özü ilə yoldaşlar apardı. Haman yoldaşlardan biri də nitq söylədi: həzərat, şəriət ilə 9 yaşında qızı ərə vermək olar, ona binaən bu qanuna əl dəymək olmaz...

İştə, budur, cənab “vəkilin” camaat işinə, ictimaya olan əqidəsinin səmərəsi!

Böylə bir vəkilin yol göstərməyi ilə nəyə gedəcəksən? Böylə bir gülünc, mənasız ictimalardan nə gözləyəcəksən?

TƏNQİD³⁵

“hifzül-səhhət”

DOKTOR KƏRİMBƏY SULTANOV

İdarənin təklifinə görə bu kitab tənqid olunur

Vəzifəmiz ağır da olmuş olsa, genə milləti-insaniyyət naminə bu ağır vəzifəni qəbul edib işə girişirik. Bəradərimiz, yoldaşımız doktor Kərimbəy Sultanov da ancaq millət və insaniyyət naminə sözlərimizə diqqət edər. Düz iyirmi il bundan müqəddəm mən “Nadanlıq”ı yazıb meydana buraxdım. Məşhur mühərrirlərimizdən biri Firidunbəy Köçərli “Nadanlıq”ı rus dilində tənqid etdi: yaramaz bir şey hesab edib yazanını, yəni məni lazımınca çubuqladı. Oxuyan deyirdi. “Nalanlıq”ı yazan daha görə əlinə qələm götürməsin. Fəqət onun çubuqlamağı “Nadir şah”ın meydana gəlməsinə səbəb oldu...

Doktor Sultanov 166 səhifədən ibarət olan kitabı tibbin ən əhəmiyyətli bir qismindən-elmi-səhhətdən bəhs edir. Bu qisim doğrudan

da tibbin ideali hesab olunur, yəni, hal-hazırda insanın əqli bir nöqtəni özü üçün müqəddəs bir məslək hesab edib ciddi surətdə haman nöqtəyə yerləşir. Nədir o nöqtə? Yəni, bir dərəcəyə çatmaq ki, insanın bədənini cürbəcür mərəzlərdən nəinki dərman vasitəsilə sağaltmaq və hətta mərəzin qabağını almaq, ya mərəzi bilmərrə puç etmək ya onu zəiflədirmək və yəni insanın bədənini bir növ bələmək ki, mərəz ona daxil olsa da, haman bədən mərəzdən zərər görməsin. Elmi-səhhət indiki halı və yerışı gələcəkdə doğrudan da müqəddəs, ali məqsədə çatmağa böyük ümidlər vəd edir və hətta keçən il “İqbal”da bəhs etdiyim professor Baxmetiyevin teoriya təsəvvürü bu məsələdə geniş və hala əqli çaşıran yollar açır...

Böylə bir böyük bir məsələni meydana qoymaq üçün böyük hazırlıq lazımdır. Gah vaxt bilmək bildirməkdən çətindir. Xüsusən elmi məsələləri. İnsan əvvəla bilsin ki, özü yaxşı düşünsün, fəqət bir qeyrisini düşündürə bilməsin. Bir müəllimin öz elmini yaxşı bilməsi onun yaxşı müəllim olmağına hələ dəlalət etməyir. Uşaqlar çətin dərslərini asan və tez öyrənər isə müəllim doğrudan da yaxşı müəllim olmağını göstərir. Kitab və ya məqalə yazan əvvəl gərəkdir oxucularını gözünün qabağına gətirib də öz-özündən soruşa: Kimdən ötrü yazıram? Oxucular da mətləbi düşünməyə hazırdırlarmı?

Bizcə, cənab Sultanov kitabını yazanda bu sualları görünür ki, unudubdur. Cənab Sultanov öz müqəddiməsində deyir: “Bir neçə on il bundan əqdəm həkimlik sənət hesab olunurdu və o zamanın həkimlərlərini sənətkarlar deyə adlandırırdılar” və sonrakı sözlərindən də məlum olur ki, tibb elmi dərəcəsinə ancaq bu “bir neçə on ildə” çatıbdır. Yəni çox vaxt deyil ki, biz doğrudan da sənətkardan həkim olmuşuq. Biz özümüz bu yavuşdan bəri həkim olduğumuz halda və aramızda minlərlə müxtəlif məsələlər hələ həll olunmamış bir zamanda, xüsusən elmi səhhət kimi müxtəlif məsələlərlə dolmuş bir şöbədə bəhs etmək və haman bəhsi hala təzə yazı-pozu başlamış camaata yazmaq, əlbəttə, olar. Fəqət səmərəsi? Həman müqəddiməsində insanın bədəni nədən ibarət olmağını yazıb da deyir: “Biz tapmışıq kletkanı ki, bədənimiz bütün ayrı-ayrı kletkalardan ibarətdir”. Hətta böylə bir kökü dil ilə yazılmış, vəsf olunmuş kletka nədən ibarət olmağını 5 il kletka üstə çalışan həkimlər, əlbəttə, düşünəcəklər, fəqət oxucuların bu məsələdə də hazır salmaqlarını da nəzərə almaq lazımdır. Habelə cənab Sultanov uzun-uzadı “ümumi azarlar” barəsində bəhs edib öylə

bir şeyləri meydana gətirir ki, həkim olmayan üçün gərəksiz məlumatdır, desək də yarar: Məsələn, oxucunun nəyinə lazımdır bilsin: “deaqnustifə” nədir? “Anamniz” nədir? “Simpetyum” nədir? Və ya xalqın nəyinə lazımdır bilsin həkimlər nə fənd ilə mərəzi tapırlar? Böylə şeyləri yazıb cənab Sultanov gərəksiz misallar ilə, güya istəyir bu camaatı inandırsın ki, həkimlər şarlatan deyildirlər. Əltəbbə, bu barədə cənab Sultanov həkimlər tərəfindən təşəkkürlərə layiqdir. Fəqət bir az da gərək oxucuların səbrini nəzərə almaq!

Oxucu üçün lazım böylə bir məlumatlardan sonra cənab Sultanov bakteriya barəsində uzun məlumat verir. Burada demək istərdik ki, ədəbiyyatımızda ən məşhur söz mikrobudur. Bu barədə türk və tatar dilində kitabçalarımız da vardır. Bu barədə çoxluca leksiyalar da oxunubdur. Doğru, elmi bakteriya, batsil və ya mikrob bir-birindən fərqli olmuş olsa da, bakteriya yerinə mikrob işlətsək, dünyalar qara geyinməz zənn edirəm. Burada cənab Sultanov öylə bir məsələlərə girir ki, oxucular tamam kitabı yox, bəlkə bu iyirmi səhifədən ibarət məqaləni oxuyub qurtarandan sonra ancaq bunu biləcəklərdir ki, dünyada zərrəbini canlı heyvanlar (?) var imiş. Əsil elmi-səhhətə dair asan məsələləri axıra salıb ən çətin məsələlərdən başlamaq didaktika-elmi nəzərilə böyük bir xətdir. Bu elm deyir: Əvvəl yavuqdan başlayıb uzağa getmək, yəni asandan başlayıb, çətinə getmək. Cənab Sultanov kitabında əsil hifzül-səhhətə dair məsələlər: Toz, su, hava və qeyrilər axıra düşübdür. Ən çətin bakteriya məsələsi qabağa keçibdir. Nədənə, cənab Sultanov kitabda əsil elmi-səhhətə dair məsələlərə əhəmiyyət verməyir, verməyib də kitabına gigiyena elmi-səhhət adı vermək böyük cürətdir. Məsələn, su kimi bir böyük məsələ barəsində bəhs açıq quyu, çay suları barəsində müfəssəl söyləmək olmaz. Nə üçün doğrudan da Avropada və yəni Rusiyyədə milyardlar xərc edib vodoprovodlar düzəldirlər? Burada vodoprovodlardan və ya kanalizasiyadan bir gözəçarpan statistika vermək və çıplaq sıfırlar ilə xalqın beynini oyatmaq nə gözəl olardı. Doğrudan da, Bakı camaatı, xüsusən müsəlmanlar hərgah bu vaxtadək içdikləri su nə olmağını bilsəydilər və onun zərərini düşünsəydilər şorlar suyu indi Bakının küçələrində sel kimi axırdı. Haman su məsələsində filtirdənmi söhbət etmək olmazdı? Vəhalon ki, hazır filtirlər vardır ki, altı min bakteriyalı suyu təmizləyib bir bakteriya ancaq tapılır. Bu məsələdə artezian quyularını əhəmiyyətsizdir. Bir yerdə həm su quyusu və həm

rahatxana olub da, bunların bir-birinə yer altında yol olmağımı əhəmiyyətsiz məsələdir? Bəs, xüsusi yer məsələsi necə oldu? Toz və hava barəsində yazıb da və məktəb məsələlərinə ciddi surətdə girişməmək böyük xətdir! Cənab Sultanov bu sualların cavabında deyə bilər: mən müxtəsər məlumat verməyimi kitabın müqəddiməsində yazmışam. Onda yaxşı olmazdımı diq mərəzinə dair “Hava ilə müalicə” məqaləsini bir az gödək yazaydınız. Əcəba! Kimdir indi həkimsiz özünü girə azot və ya muşyak ilə özünə müalicə edən? Bununla belə, bu barədə məqalə kitabın üç səhifəsini tutubdur. Bunun əvəzində yaxşı olardı ki, bir az da işıq barəsində məlumat veriləydi.

Daha doğrusu, sirayətəddici mərəzlər barəsində yazıb da müalicələrinə artıq əhəmiyyət vermədən əsil hişzül-səhhətə dair məsələlərə geniş yer vermək əfzəldir. Kitabda bir neçə elmi səhvlər də vardır; fəqət bu səhvlər oxucular üçün bir o qədər əhəmiyyətli deyil. Lazım olursa, cənab doktor ilə bu barədə söhbət edərik, tainki kitabın ikinci çapında təkrar olunmasın. Bununla belə, cənab Sultanovdan təvəqqe edirik ki, cənab Meçnikovun qocalığa dair təsvirinə artıq dərəcədə diqqət versin. Cənab Meçnikovun qocalıq barəsində leksiyasını mən eşitmişəm. Ona binaən, cənab Sultanovun Meçnikov teoriyası barəsində dediyi sözlərə şərək olmam. Bu teoriya və immunitet məsələsinə dair ümidvarıq cənab Sultanov ikinci çapda lazım olan məlumatı versin. Çünki bu iki məsələnin gələcəkdə elmi-səhhətdə böyük rollar oynamağına heç şübhə yoxdur.

Dil məsələsinə gəldikdə, doğrudan-doğruya cənab Sultanov bir hünər göstəribdir ki, kitab sadə, açıq türk dilində yazılıbdır. Fəqət cənab Sultanov türk dilinin ədəbiyyatına, sərf və nəhvinə bələd olsaydı, yaxşı olardı.

Tibbə dair kitab yazmaq üçün zəhmət çəkənlərə bir söz də demək istəyirdik. Hal-hazırda tibb elminin böylə bir ağır şöbəsinə girişməkdənsə, bu şöbəyə dair, ayrıca-ayrıca məsələlər barəsində balaca kitabçalar yazmaq daha gözəl olardı.

Hər halda, səhvlər ilə belə möhtərəm yoldaşımız Kərimbəy Sultanovun “Hişzül-səhhət” kitabı müsəlmanlar üçün gərəklı bir kitabdır. Səhv etməyirikse, bu kitab doktor əfəndinin əvvəlinci zəhmətidir. Ona görə böylə səhvlər iş başlayanlar üçün müyəssərdir.

Bir də gərəkdir bunu bilmək: iş görənlər səhv edər, iş görməyən səhv etməz. Biz səmimi qəlbədən yoldaşımızın böylə bir müqəddəs yola

ayaq qoymağını təbrik edirik. Ümidvaram ki, Kərimbəy Sultanov alim bir adam olub da göstərdiyimiz səhvlərdən qorxmaz və daha artıq cidd-cəhd edərkən bildiyi məlumatları müsəlmanlar arasında intişar edir. Doğrudan da yeni oxumuş diplomlarımızın arasında Kərimbəy Sultanov öz kitabı ilə şəfəqlənir. Böylə qeyrətli cavanlarımızın artması millətimizin xoşbəxtliyidir.

DƏRDLƏRİMİZİN ƏLACI³⁶

Axır vaxt qəzetələrimizdə milli ehtiyaclarımız barəsində bəhs olunmaqdadır. Müzakirəyə qoyulmuş məsələlərdə diqqət olunar isə 1915-ci ildən bəri meydana atılmış məsələləri görüb də deyəcəksiniz: əcəba, daha bir qeyri məsələ yoxdur? Doğrudan da, indi müzakirəyə qoyulmuş məsələlər çoxdan çeynənmiş məsələlərdir. Fəqət nə üçün bir yeri toplayıb durmuşuq? Zahirimizə baxırsınız, guya tərəqqi yolunu tutub gedirik, batinimizə diqqət olunar isə hərəkətimiz xərçəng hərəkətinə bənzəyir. Məsələn, qəzetələrimiz göbələk kimi bitməklə ikən yazılarımızın təsiri çox az görünür. Maarif cəmiyyətlərimizin ədədi artmaqda ikən haman cəmiyyətlərin ruhlarına əl uzadacaq oluruqsa, pərişan bir halda yaşamaqlarını görürük.

Milli məktəblərimiz günbəgün artmaqda, ziyalı oxumuşlarımız da həmçinin: fəqət yenə də dad, fəryad edirik: qəzetələrimizi oxuyan az; intelligentlərimiz milli işlərdən kənar gəzirlər, deyib də bar-bar bağırırlar. Bu bağırılarda, bu gurultular da təbiidir. Çünki doğrudan da görürük ki, işlərimizdən meydana bir şey çıxmıyır.

Mühərrirlərimizdən bir parası işlərimizin böylə pərişan bir halda olmağını cürbəcür səbəblərdən asılı görürlər: camaatımız hələ qaranlıqdadır. Oxumuşlarımız, iş bilənlərimiz camaat işlərindən qaçırırlar, balalarımız lazımcına tərbiyə almayırlar... Bu səbəblər düz, fəqət bu səbəbləri kənar etmək üçün nə lazım? Hərgah desəniz elm, bəs elm oxumuş, iş bilənlərimizin milli işlərdə soyuqluğa nə çarə? Deyəcəksiniz bu müvəqqəti bir şeydir. Gələcəkdə lazım olan tərbiyə verilərsə, oxumuşlarımız milli işlərdən qaçmazlar.

Böylə olan surətdə gələcəkdə və ya indi tərbiyə verənlər üçün bir yol göstərmək lazımmı? Lazımsa hankı yol ilə getməliyiz, hankı nöqtəyə, hankı ideala yerləş etməliyik. Həmə vaxt hankı bir məsləkdə olmalıyıq?

Ümum müsəlmanlar üçün müqəddəs bir məslək həqiqəti-islam nə olmağını bilməkdir. Müdam tərəqqi, müdam gərđişilə mübarizə və haman mübarizənin vasitəsilə tapılmış gizlin xəzinələri insanlar üçün meydana gətirmək, yəni insaniyyətə xidmət-bundan ali və müqəddəs bir məslək, bundan artıq qüvvətli bir nicat yolu olmaz. Fəqət bir dinə qulluq edən bir çox tayfaların özlərinə məxsus məsləkləri ola bilər. Çünki din bir tayfaları bir nöqtədə birləşdirərsə, hər bir tayfaya məxsus bir çox adətlər haman tayfaları bir-birindən ayırır. Ona binaən hər bir tayfa və millətin məxsusi bir məslək, bir ideal dalınca yeriş etməyi də təbiidir.

Fəqət bir millətə məxsus məslək ümum ideal üçün bir yoldur. Məsələn, ümum ideala çatmaq üçün, yəni insaniyyətə xidmət etmək üçün, millətə lazımdır özünü tanıtsın. Bir millət özünü tanımaz isə, özü ilə qeyrisinin fərqi düşünməyə qadir olmaz isə xüsusi məsləkin dalınca yeriş edə bilməz. Bu yolda yeriş etməz isə ümum müqəddəs məslək nə olmağın da düşünməz.

İndi biz islama qulluq edən bir çox tayfalardan biriyik: məlum bir qanun altında yaşayıb, özümüzdə türk deyib də xüsusi bir məslək dalınca getməliyikmi?

Getməliyik desəniz, özümüzdə gərəkdir tanıyaq. Fəqət tanımaq üçün nə lazımdır?

Milli dil, milli məktəb, milli mətbuat və qeyri-qeyri şeylər deyilmi? Dil, məktəb, mətbuat dairələrində cüzi tərəqqi etmişik isə, 1905-ci il səbəb olubdur.

Əcəba! Bu on ilin ərzində bizə can verən, bizim yüz illər ilə paslanmış beynimizi pasdan təmizləyən, məhəbbət nə olmağını düşündürən, bizi insanlar çərgəsinə salan, hüququmuzu bildirən, ümum müqəddəs ideala yol açan, ilk səmərəsini nə tez unudduq. Bəli unudduq! Unutmasaydıq, indi hər başdan bir səs çıxmazdı. Qəzetlərimiz, ehtiyaclarımız barəsində yazıb bir-birinə bərəks təsəvvürlər meydana gətirməzdilər. İşlərimizin pərişan bir halda olmağını uydurma səbəblərdə görməzdilər. (...)

Sənə can, ruh verən, səni qaranlıqdan işıqlığa salan “yolu” məhv edərsənsə, özünü fövt edərsən.

Biz haman yolun dü, həmvar,baqi qalmağına gərəkdir çalışaq: tam səadətımız bu yolda, istiqbalımızın xoşbəxtliyi onda. Əqlimizi, bədənimizi, ruhumuzu bu yolda işlətməliyik.

Bugünkü pərişan halda bulunmağımız, cəmiyyətlərimizin karsızlığı, seçkilərimizin gülünc vəqələri, oxumuşlarımızın milli işlərdən qaçmaqları, mətbuatımızın, ədəbiyyatımızın dərinsizliyi, məktəblərimizin ruhsuzluğu, tərbiyənin acı meyvələri, bunların hamısının əlacı haman müqəddəs “yoldur”. Bu yolda tərbiyə alırıqsa, həm özümüzü tanıyırıq və həm ümum müqəddəs məsləkə yavuqlaşırıq.

... Məsləkimizə müvafiq təsəvvürümüzü zəmanənin böylə bir vaxtında mümkün olduqca aşkar yazmışdıq... və fikrimizin xülasəsi də bu idi: bir millət özünü tanımayanca, hüququnu düşünməz. Tanımaq üçün də milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat lazımdır. Bunların da meydana gəlməsi və tərəqqisi bizim üçün hürriyyətə bağlıdır. Bu hürriyyət isə tamamilə olmasa da 1905-ci ildən cüzi verilibdir. Məsələn, 1905-ci ilədək Rusiyada 20 milyon müsəlmanın bir “tərcüman” qəzetəsi var idi. Demək də olmazdı ki, 20 milyon müsəlman tək bir balaca “Tərcüman” qəzetəsinə kifayət edir. Xeyr! Müsəlmanlardan qəzetə vermək fikrində çox adam var idi, fəqət izn vermirdilər. Qəzetəyə izn vermək məsələsi Petroqradda nazirdən asılı bir məsələ idi. Buradan da hamıya bir cavab gəlirdi: bəli, müsəlmanlar üçün, əlbəttə, qəzetə lazımdır. Fəqət ministrin gizlin sirkulyarına görə türk dilində qəzetəyə izn yoxdur deyirdilər. İndi isə, yəni 1905-ci ildən qəzetəyə izn almaq üçün Petroqrada və ministrə müraciət etmək lazım gəlmir. Qubernator və ya qradanaçalnik bu izni çox asanlıq ilə verirlər. Gözümüzün qabağında gündə bir qəzetə batır, biri çıxır.

1905-ci ilədək məktəblərdə ana dili yox idi, demək olar. Zətən gimnaziya və realnilərin proqramlarında ana dili heç yox idi. Ancaq şəriət dərsləri var idi. O da ki, Allaha pənah! İndisə, yəni 1905-ci ildən bəri nəinki şəriət və hətta ana dili bu məktəblərdə oxunur. Bu ilədək ana dilinə nəinki əhəmiyyət verilmirdi, hətta tarixi-müqəddəsi rus dilində keçmək təklif olunurdu. Bu təklifə görə də tarixi-müqəddəsi müsəlmanlardan rus dilinə tərcümə edənlər də tapıldı.

İndi isə böylə təklifləri eşitməzsiz; 1905-ci ilədək müsəlmandan handa bir yaxşı müəllim olmuş olsa idi də, onun qulluğu nəinki hesaba alınmayırdı, hətta gimnaziya və realnilərdə dərs verməyə bu müəllimlərin ixtiyarları yox idi. İndi isə bu müəllimlərin qulluqları nəinki hesab olunur, hətta müsəlmandan inspektorlarımız da vardır! Bu ilədək “Maarif cəmiyyəti” nə olmağını ancaq qeyrilərdə görürdük. İndi isə müsəlman maarif cəmiyyətlərini hər şəhərdə görmək olar.

1905-ci ilədək camaat dərdlərini ancaq pristav və qubernatora deyə bilərdilər. İndi isə bütün millətin dərdləri ap-açıq dövlət dumasında müzakirəyə qoyulur. Daha bir çox məsələlər var ki, 1905-ci ildən sonra həyatımızın tərəqqi yoluna düşməyinə səbəb olubdur. Səbəb olub da özümüz tanımağa yol açıbdır. Özümüzü tanıdıqsa, hüququmuz nə olmağını düşünəcəyiz. Ona görə bu halın davamına və daha genişlənməsinə səy etmək lazımdır. Lakin nə yol ilə?

Məsələn: Bu gün Rusiyada dövlət Duması vardır.

Böylə olan surətdə çalışmaq ki, vəkillərimiz millətin dərdlərin bilən olsunlar və haman dərdlərə çarə nerədən olmağını düşünsünlər, yəni demək istəyiriz, bir vəkil ki, millətin dərddini düşündü, o həməən vaxt səsini bu yolda verəcəkdir. Bu yolda verərsə, bu yolda işləyən firqələrə kömək olub, onların istədiklərini keçirməyə səbəb olar...

Böylə vəkilləri nerədən tapmaq?

Əlbəttə, vəkil camaatdan seçilir. Böylə olan surətdə camaatın özündə müəyyən bir məslək, bir əqidə ilə haman camaatın vəkili də olmaz vaxt məsləksiz bir adam olar. Vəkilin müəyyən məsləki olmuş olsa da, böylə müəyyən məsləksiz camaatın vəkili lazımınca iş görə bilməz, tələb olmayanda lazımınca kirdar da və hətta hünər də olammar. Bəs görünür, camaatdan başlamalıyız. Camaata müəyyən bir yol göstərməliyiz. Bu yolu kim gərək göstərsin? Biz cavab verib deyərdik: Mətbuat və “cəmiyyətlər”.

Hər zamanda deyilmiş ki, mətbuat ikinci bir dövlət qüvvətindədir. İndi demək olmaz qəzetələrimizi oxumurlar. Mən iyirmi il bundan müqəddəm Amerika faytonçularının kuzlada oturub qəzetə oxumaqlarını kitablarımın birində təəccüb bir şey hesab edib yazmışam. Fəqət iki il bundan müqəddəm Hacıtərxanda olarkən müsəlman faytonçularını kuzlada qəzetə oxuyan gördüm! Deməli, qəzetələrimizi oxuyurlar, düşünürlər.

Fəqət bizim vəzifəmiz onlara müəyyən bir yol göstərmək və haman yolda tədriclə məlumatlar verib hazırlamaqdır.

Məsələn: rus qəzetələrindən “Russki vedomosti” qəzetəsi 53 ildir bir məslək dalınca gedib özü üçün müəyyən oxucular qazanmış. Bu oxucular haman qəzetədə bir məqalənin başını görüb də hankı nöqteyi-nəzər ilə məsələ müzakirəyə qoyulmağını məqaləni oxumamış bilirlər.

Bu qəzetə ilə yanbayan “Moskovski vedomosti” qəzetəsini görürsünüz isə haman məsələni qeyri bir nöqtəyi-nəzər ilə meydana gətirməyini bilirsiniz.

Bir qəzetənin müəyyən bir məsləki olursa, müəyyən də oxucusu olacaqdır. Müəyyən oxucu müəyyən bir qəzetə oxuyarsa, mürur ilə bu məsləkdə tərbiyə tapar, öyrəşər, sevər. Bir gün haman qəzetə olmaz isə bir şey itirmiş kimi özünü hiss edər.

İndi mətbuatımızda böylə bir müəyyən məslək varsa, əlbəttə, müəyyən oxucular da olacaqdır.

Bizə deyə bilərlər: böylə şeyləri hələ meydana gətirmək indi tezdir. Əlbəttə, gələcəkdə olacaqdır. Bunun cavabında biz də deyirik: “Ay camaat, biz dalda qaldıq, elm dalınca gediniz” sözlərinin də vaxtı keçdi. Ona binaən lazımsa, indidən gərək başlamaq və elmə ehtiyacımız varsa, quru sözlər ilə dəvət etməmək, elmi meydana qoymaq, yəni demək istəyirik.

“Elm dalınca gediniz” deməkdənsə, elmi oxutmaq lazımdır. Haman elm araya gələr isə xalqın beyni açılar, özünü tanıyar, özü ilə özgəyə fərq qoyar, həyat mübarizəsini düşünər və axırda bir məslək-əqidə tutub gedər. Camaat elm nə olduğunu düşünərsə, onu sevər. Alim adamın qədrini bilər və bilib də ciddi-cəhd edər ki, camaat və cəmiyyətin işlərini adamlara tapşırınsın!

Camaata elmi nə yol ilə oxutmaq?

Bir müəllim otuz, qırx uşağa elmi öyrədib onları bir yol ilə aparən kimi bir qəzetə də camaatın müəllimi yerində ona gərəkli məlumatlar verib bilmədiyi şeyləri öyrədə bilər. Qəzetənin dördədən bir hissəsinin elmi, fənni məqalələrə sərf edəriksə, camaata böyük xidmət göstərmiş olarıq.

Əlbəttə, bu yalnız bir qəzetənin işi deyil, bu yolda cəmiyyətlərimiz də gərəkdir ciddi surətdə işləsinlər, fəqət işləyirlərmi və hal-hazırda işləyə bilirlərmi!

Doğrudan-doğruya cəmiyyətlərimizdə get-gedə bu məsələnin meydana qoyulması, yəni gərəkli məlumatları camaat arasında bir “cəmiyyət” vasitəsilə intişar etmək ağır görünür.

Hamı cəmiyyətlərimizin gözəçarpan bir səhvi qara adamın rabitəsi olmamaqdadır.

Məlum, məşhur on-on beş adam ildən-ilə seçki düzəldib özlərini və öz adamlarını seçirlər. Qara adamın bu işlərdən xəbəri olmayır.

Hətta elə “qocaqlar” vardır ki, seçki günü yüz manatdan keçib öz adamlarını üzv yazdırırlar. Özünü və istədiyi adamları keçirirlər. İşləyən olsa, yenə yaxşı, ya heç gəlmir, ya gəlirsə işlərdən başı çıxmır. Quru bir ad üçün və ya, doğrusu, sözünü keçirtməkdən ötrü tamam cəmiyyətə səhlənkarlıq edir.

Bu cəmiyyətlərə ehtiyacı olan qara adam üzvlük pulunu verəndən sonra daha bir il cəmiyyətin üzünü görməyir. Onunla ruhani rabitəsi olmayır, cəmiyyət hiss etdiyini hiss etməyir. Cəmiyyətin nə yolda işləməyindən xəbəri yox.

Doğrudan, hərgah cəmiyyətlər pul yığmaqdan və ianə verməkdən ötrü meydana gəlirlərsə, onda bu qədər cəmiyyətin bir şəhərdə olması əbəsdir. Bir cəmiyyət başına cəm olub da var qüvvətlərini bu yolda işlədirlər, pul cəm edib ianələrini verirlər. Zatən bu fikirdə olanlar da var: deyirlər bu cəmiyyətləri gərəkdir birləşdirmək. Böylə fikirdə olmaq da məsləksizlikdən olsa gərəkdir. Bu şəhərdə cəmiyyətlərin çoxalmağı təbiidir. Çünki hamı bir fikirdə olmaz, biri deyir: Millətə yardım etmək üçün cəmiyyəti-xeyriyyə lazımdır, yəni millətin yetimlərinə, korlarına, şillərinə kömək gərəkdir.

Bir qeyrisi deyir: Xeyr, bununla çox da iş görmək olmaz. Gərəkdir məktəblər açılınsın, qiraətxanalar meydana gəlsin. Bu fikirdə onlar nəşri-maarif cəmiyyəti düzəldilər.

Daha bir qeyriləri bu təsəvvürdə olurlar: Gərəkdir qara adama ruh vermək, camaatın gözünü açmaq, camaatın içinə girib onun ehtiyaclarını bilmək və bilib də ona yardım etmək. (...) Bu fikirlərin hamısı təbiidir, həmçinin cəmiyyətlərin də ayrı-ayrı açılması və yaşaması təbiidir. Fəqət nə üçün cəmiyyətlərimizin işləri getmir, yəni cəmiyyətə lazım olan mənəfəti camaata vermirlər, camaatı tanımayırlar! Tamam cəmiyyətlərin tərəqqisinə mane olan şey əsil mətləbi düşünməkdir.

Qədimdə bir qayda var idi. Seçki məsələsi araya gələndə camaat həmişə qoca, dünyagörmüş bir adam seçərdilər, qeyrilərinə nisbətən məlumatlı, iş bilən, həyatın uçurumlarından, ruzigarın sədəmələrindən keçmiş bir adama işlərini tapşırırdılar. Yüz illər, min illər bundan müqəddəm olan adamlar düşünürdülər, bildirdilər ki, iş yaxşı getməkdən ötrü bilik lazımdır. İndi isə 20-ci qərində göydə uçarkən üzvləri qızarmaya-qızarmaya, deyirlər ki, iş görməkdən ötrü pul lazımdır. Ona görə iş başına həmişə elmsiz, zəngin, dövlətli adam

seçmək gərəkdir. Doğrudur, Napalyon bir vaxt deyibdir: Müharibə üçün lazımdır: əvvəla, pul, ikincisi, pul, üçüncüsü, pul. Fəqət indi haman Napalyon qəbirdən ba qaldırıb onu Rusiyadan qaçıran qarın səngərlərdə əriyib buğlanmağını görsə idi, yəqin deyərdi müharibə üçün lazımdır: əvvəla, elm, ikincisi, elm, üçüncüsü, elm. Fəqət beynimizin nası o qədər qalın düşübdür ki, gözümüzün korluğu bir dərəcəyə çatıb ki, biz yenə deyirik, iş görmək üçün əni əvvəl pul lazımdır. Yəni iş başına dövlətli keçirmək gərəkdə. Təəccüb burasıdır ki, böylə bir batıl, böylə bir insanın şəninə yaraşmayan əqidə hazırda cəmiyyətlərimizdə işləyən bir neçə oxumuşlarda da vardır... Əlbəttə, böylə bir fikrdə olan oxumuşlarımız azdır. Bunlar millətin canında irinli, çirkli yaradırlar. Operasiya olunarsa, çirk dışarı tökülüb, camaatın, millətin canı bunlardan xilas olar.

Bu operasiya kimin vəzifəsidir? Biz deyərdik mətbuatın, bu müqəddəs qüvvət, bu müqəddəs əqidəsini bildirsən gərəkdir. Böylə bir əqidə sahiblərini çubuqlamalı və əqidələrini elmi-tarixi yol ilə puç etməlidir. Daha doğrusu, mətbuatın vəzifəsi ümumi millətin işlərini bilmək, bilib də təhlilində aciz qalmamaq və daim millətin hüququnu mühafizət etməkdir. Böylə bir ağır vəzifə bir adamın işi deyil, bu yolda lazımcı işləmək üçün elmi qüvvət lazımdır. Ona görə biz deyirik: madam ki, mətbuatımız meydanında elmi, fənni qüvvət yoxdur, qəzetlərimizin camaata lazımcı mənfəəti və təsiri olmayacaqdır.

ƏNÜŞİRƏVANI ADİL³⁷

Cümə günü yanvarın 28-də Tağıyevin teatrında “Nicat” cəmiyyəti tərəfindən cənabi Mirzə Əbdürrəsul Şərifzadənin 5 pərdəli “Ənuşirəvani Adil” əsəri mövqei-tamaşaya qoyuldu.

Doğrusu, cənab Şərifzadənin bu pyesi yazmaqdan məqsudu nə olmağını düşünəmmədik. “Ənuşirəvani Adil” namında bir pyesdən nə gözləmək olar? Ənuşirəvanlar çox gəlib-gediblər, indi də var, dövrən sürürlər. Fəqət Ənuşirəvani Adil isə tək bir şəxs, tarixi bir vücut olubdur. Əlbəttə, bu tarixi bir vücut qeyrilərinə bənzəsəydi, “Adil” ləqəbini almazdı və Şərifzadə cənabları də zəhmət çəkib bu pyesəni yazmadı. Ənuşirəvana tarix nə üçün “Adil” ləqəbini verir?

Görükür, Ənuşirəvan öz zəmanəsində doğrudan da adil bir padşah imiş. Yəni, ədalət sahibi imiş, əqli icra edən imiş. Böylə isə bu ədalət sahibinin əqlinə, fikrinə, ruhuna, hərəkətinə fikir verməliyiz və bu müqəddəm ali sifət ilə sifətlənmiş vücudda ədalətin nişanələrini, səmərəsini tapmalıyız.

Doğrusu, cənab Şərifzadənin Ənuşirəvanında ədalətin nişanələrini tapmaq üçün kəndi əqidəmizi bir saatlığa kənar etməliyiz. Şirvanzadənin Ənuşirəvanı təxtə çıxan günü üzünü bütələrinə tutub “mənim ürəyimə rəhm salınız” deyib də sonra vəzirlərə buyuruq verir: Mənim padşahlığımda Məzdəki məzhəbi yox olsun gərəkdir.

Bunun cavabında vəzirlərdən biri “sənin atan bu işi etməyibdir, sən də hələ etmə” deyir. Bundan görünür ki, Ənuşirəvanın atası özündən adil imiş. Ənuşirəvani Adil peyğəmbərlik iddiası etsəydi, öz dinindən başqa qeyri dinlərin puç olmağını istəməsi təbiidir. Fəqət padşah olub da öz dinindən başqa qeyri dinlərin puç olmasını istəmək adil bir padşaha yaraşarmı?

Böylə zənn edirik, cənab Şərifzadə bu mətləbi yaxşı düşünsə idi və bilsə idi ki, “ağacın iki başı var” bu yerdə qələmini saxlayıb da ətrafına baxardı və ağacın bir ucunu da öz başında hiss edərdi...

Teatr camaat üçün bir məktəb olmağını bir kərə düşünmək gərəkdir. İndi biz bu məktəbdə dərs verib də deyirik:

“Adil padşad məmləkətində öz dinindən başqa qeyri-dinlərin intişar tampağına nəinki mane gərəkdir olsun və hətta haman dinlərə rəvac verənlərin puç olmaqlarına çalışsın”.

Böylə bir lozunqu – əqidəni teatrdan söyləmək və böylə bir hərəkəti, sifəti vəsf etmək ədalət nə olmağını düşünməməkdir.

Nə üçün Şərifzadənin Ənuşirəvanı Məzdəki dinini puç etmək istəyir?

Ondan ötrü ki, bu məzhəb hürr yaşamağı təklif edir. Fəqət necə hürr yaşamaq? Cənab müəllif məlumat verməyir və verə də bilməz. Ondan ötrü ki, hürr nə olduğunu müəllif özü düşünməmiş, daha doğrusu, məzdəki dini nə olmağını öyrənməmişdir. Pyesadan məlum olur ki, Ənuşirəvanın vaxtında bu din artıq dərəcədə intişar tamış imiş, hətta padşahın müqərrib adamları və vəzirlərdən bir neçəsi bu məzhəbin yolunda canlarından keçməyə hazır imişlər. Böylə olan surətdə məzdəki dini “heyvanlar kimi yaşamaq və istədiyin arvadlar ilə əlaqə etmək” kimi qanunlardan ibarətdir, deyib keçmək böyük səhvdir.

Əcəba, azadlıq və hürryyəət aləminə dəvət edən dinin müqabilinə “adil” padşah hankı bir dini çıxarır? Dəmirdən, ağacdan, torpaqdan qayrılmış bütləri, daha doğrusu atəşi! Adil padşah dinini təklif edər: Yəni missionerlərin, məktəblərin vasitəsilə dininin intişarına çalışar, yox! Şərifzadənin Ənuşirəvanında “ədələt” bir payədə aşıb-daşıbdır ki, məzdəki dinini meydana gətirən qoca məzdəki həbs etdirib böynunu vurdurur?! Bilməyirəm, bəlkə də tarixdə böylədir. Böylə isə Ənuşirəvana adil ləqəbi verən yazıçılar doğrudan-doğrusu, zülm və ədalət nə olmağını düşünməyiblər. Əqidə, məslək yolunda mürsidlər can veriblər, fəqət bu canları alanlar adil ləqəbinə də layiq olmayıblar...

Cənab Şərifzadə buna da kifayət etməyib, Ənuşirəvanın daha bir “ədələtini” göstərməyə çalışır. “Ənuşirəvanın vəzirlərindən biri Zərdan padşahı öldürmək istəyib təamına ağı tökür. Həmişə qayda üzrə padşahın təamını iki adam dadıb sonra padşaha verərmişlər.

Bu vəzifə də padşahın ən müqərrib vəzirinin – Behbudun iki oğluna mühəvvəl olunubmuş. Behbudun oğlanları ağulannmış təamı yeyib də ölürlər.

Müqəssiri axtararkən Zərdan vəzir Behbudu göstərir. Ənuşirəvan Zərdanın sözlərinə inanıb Behbudun qətlinə hökm verir. Behbud “işin aqibəti aşkar olar, pəşman olarsan” deyib padşahın əmrinə boyun qoyur. Hələ Behbudun qanı axa-axa iş aşkar olur. Behbudun nahaq yerə ölməyi və Zərdanın müqəssir olmağı məlum olur və genə haman Zərdanın ölməyinə padşah tərəfindən əmr olunur”.

Handa bir zalım padşah olursa-olsun, işi təhqiq etməmiş ən müqərrib, ən sədaqət ilə qulluq edən bir vəziri boş söz ilə öldürtməz.

Totalım ki, Ənuşirəvanın “ədələti” genə aşıb-daşıbmış, əcəba nə üçün əqlini itirmişdi? Təamdan qabaqça ölənlər Behbudun oğlanları idi.

Nə üçün bu əhvalat Ənuşirəvanı heç olmaz isə bir neçə saat etdiyi zülmədən saxlamırdı... Böylə bir əqil məntiq sahibindən ədalət gözləmək olarmı? Zətən ədalət olmuş olsa da, pərdənin o tərəfində qalır, camaat isə bu ədaləti görməyir, düşünməyir, hiss etməyir. Daha doğrusu, cənab Şərifzadə qəhrəmanı Ənuşirəvana zalım ləqəbi versə idi və məzhəb sahibi məzdəkinə “yalançı pəhləvan” adı qoysa idi, daha doğrusu, daha gözəl olardı.

Məzdək əqidə, məslək uğrunda cövrü-cəfa çəkmiş bir qoca padşah hüzuruna əsir gətirilir. Padşah deyir: “Sən dinindən əl çək,

yoxsa öləcəksən”. Heyhat! Belə bir dünyagörmüş, əqidəsi yolunda can verən sözsüz də bu dünyanı tərk edərmə? Ondan atəşli bir niqt gözlənirdi. Əqil çəşdirən dəlillər meydanı idi! Məzdək bilirdi ki, daha bir də dirilib məzhəbini intişar edə bilməyəcəkdir! Nə üçün böylə bir məqamı buraxdı?! Buraxıb da özünü yalançı pəhləvan yerində qoydu.

İDİLBOYU TATARI³⁸

Keçən günlər, ümumrusiyada yaşayan müsəlmanların mühüm bir milli bayramları qafqazlılar üçün səssiz-səmirsiz keçdi. İdil boyu yaşayan tatar qardaşlarımız tatar mətbuatının onillik bayramını yaptılar. Fəqət böylə bir əziz milli bayram nədənsə səssiz, gurultusuz keçdi... Bir tərəfdən buna əfsus edirik, çünki mətbuatın onillik bayramını bütün Rusiyada yaşayan müsəlmanlar layiqincə bayram etmədilər. Yəni bu ümum müsəlmanların bayramı olduğu halda, hamı bir qüvyətdə onu hiss etmədi, böylə bayramlara bir neçə ay müqəddəm hazırlaşmaq gərəkdir, müəyyən bir yer, müəyyən bir vaxt təyin etmək lazımdır.

Doğrudur, on il ömür mətbuatımızın həyatında uzun bir ömür deyilsə də, bununla belə yüz illərlə lal yaşamış bir millətin on ildə açılmış dilinin meyvəsini görmək və hiss etmək lazımdır...

Digər tərəfdən, tatarların gurultusuz bayram etmələrinə mən təəccüb etməm və tatarlara yaraşan bir hərəkətdir; bunlar çığırmaq, bağırmaq sevmirlər, bunlar İdilboyu yaşayıb da, guya İdildən tərbiyə almışlar! Bir baxınız, diqqət ediniz İdil çayına! İdil həqiqətdə axırsa da “Gur” çayı kimi qıldamıyır, guruldamıyır, köpüklənməyir, səssiz, səmirsiz böyük, geniş, mülayim, gözəl, məğrur İdil, müdam hərəkətdə bulunur, bu mülayim, səssiz İdil milyonlarca insanlara həyat verməkdə ikən böyük bir dəryanın ən böyük gərəkli bir damarı da hesab olumaqdadır.

İştə, tatarlar da bu onillik ərzində müdam hərəkətdə bulunub səssiz-səmirsiz milyonlara mənəvi bir həyat verməkdə olub, bütün Rusiya islamlarını böyük istiqbalı işıqlı bir hissəsi və hisli bir damları hesabındadırlar.

İdil həmvar, mülayimdir, yavaş-yavaş axıb da geniş sinəsini hamı üçün açıbdır.

Ah! Bu tatar millətinin sinəsini bilirsinizmi? Paroxod İdilin sinəsini yarıb gedirkən özündən sonra bir iz qoyurmu?

Tatar sinəsinə çox millər uzandı. İlminskilər bu sinəni yarmaq istədilər, bu sinəyə çoxlu oxlar vurdular, fəqət İdilin sinəsi müdam həmvar qalarkən bir yol tutub həzin-həzin axan kimi, tatar sinəsi də yüz illərlə dəhşətli sədəmələrə davam edib təqyir tapmamış. İdil gözəldir! İdil nə gözəllikdə bir çay olmağını görmək istəyirsiniz isə İdil boyu səyahət ediniz, İdilə Jiquli dağlarından baxınız. Ah! Nə gözəl mənzərə! Tatar millətini bilmək üçün tatarlar arasında yaşamaq gərəkdir, bunlara yavuq gediniz; Ruhlarını oxuyub anlayınız, düşününüz, tarixi nəğmələrini eşidiniz; o vaxt tatar nə gözəl bir millət olduğunu hiss edərsiniz! Doğruluq insanda gözəl sifət isə bu gözəl sifəti tatarlarda görərsiniz. Öz arasında yaşayıb tərbiyə tapmış tatar, yalan bilməz desək də yarar...

İdil məğrurdur, milyonlarca insanlara yem verib bəsləyir, qabağında heç bir şey davam etmiyor: Aşib-daşır, tutduğı bir yol ilə gedir...

(Qəzətdə üç xətt yoxdur – T.Ə).

İlminskilərin, pəbedonosovların zəhərli oxlarına yüz illər ilə davam edib də milliyyətlərini bu vaxtadək mühafizə edən tatar milləti məğrur olmasınmı? Yoxsa deyəcəksiniz: milliyyətlərini mühafizə edib də tərəqqi yolundan uzaq düşdülər, yox! Min dəfə yox! 20 qraduslu soyuq qışda İdil kənarına gedərsiniz isə böyük, geniş İdili görməzsiniz: bütün İdil (Volqa) qalın buzlu buxov ilə saxlanıb, üzəri (üstü) qalın, yumşaq qar ilə örtülür: İdil nə olduğunu bilməyən bir şəxs böylə bir vəqtdə İdilin böyük, geniş bir çay olduğunu da bilməyəcəkdir.

Fəqət qış gəder, tamam dünyaya can verən yaz gələr. İdil tamam gözəlliyi ilə buzlu qarın bərk buxovundan xilas olub qarın altından çıxar və genə də məğrur hər tərəfinə baxar, baxıb da daimi girdarını bildirər.

Öylə də tatarların həyatı: 1905-ci ilədək tatar milləti İlminskilərin buxovlarında saxlanıb qar əvəzinə üstlərinə ağ kəfən çəkilməmişdi. Tatarların girdarı-bədəni, ruhi-hissiyatı bütün həyatı bu kəfən altında həzin-həzin nəfəs alırdı. Zahirdə İdil qış fəsli müvəqqəti, cansız, hərəkətsiz, mənasız nəzərə gələn kimi tatar milləti də zahirdə

mənasız bir həyat sürməkdə bulunurdular. İdil öz baharını gözləyən kimi tatar milləti də kəndi “bahar”ını gözləyirdi.

1905-ci ildə “bahar” gəldi... İlimskilərin qələmləri sındı; ağızları yumuldu; illərlə bəslədikləri acı, zəhərli, vicdansız fikirləri məhv oldu. Tatar buxovundan bir az xilas olub kim və nə olduğunu göstərdi və göstərir; tatar tərəqqidən qaçmayırdı. Fəqət tatarlıq məhv olmağından qaçırdı...

Tatar yaşamaq istəyirdi, ölmək istəmirdi; tatar tufayularını meydana gətirməyə çalışırdı...

Əcəba, tatarların Rusiyaya gəlməkləri Rusiyanın tərəqqisinə mane olduğu iddia edilirsə*, bu yüz illərdə Rusiya tatarlara hankı bir tərəqqi yolunu göstərdi? Bir millətin milliyyətini, hüququnu məhdud etmək, ata-babasını unutturmaq; bütün həyatını yüz illərlə “qar” altında saxlamaq tərəqqi yolumu?

Yox, tatar, tərəqqidən qaçmayı! Tatarın beyni yüz illərlə qaplanıb qalıbdı, hissləri ürəyi daim döyünməkdədir, hüquqi payıml olmuşsa da, istiqbalı səadətdədir.

Budur, hazır gözəçarpan bir həqiqət! Zaqafqaz müsəlmanları 20 il bundan müqəddəm “tərəqqi” yolunu qəbul ediblərsə də, indi tatarlardan geri qalmaqlarını da anlayır və düşünürlər...

“ARŞIN MAL ALAN” VƏ OPERETTALARIMIZ³⁹

Operettalarımızdan axır vaxt ən şöhrət tapmış “Arşın mal alan” martın 11-də mövqei-tamaşaya qoyuldu. Məzkur operettanı mən əvvəlinci dəfə görüb dərin-dərin fikirlərə getdim. İyirmi il bundan müqəddəm zor ilə, yalvarmaq ilə teatroya gəlməyən müsəlmanlar imdi teatra iki-üç gün qalmış biletlər gəzirlər, birə-iki qiymət verib bilet alırlar, ətraf kəndlərdən teatro xatirəsi üçün gəlib qəsdinlərdə qalırlar. Bir çoxu bilet tapmayıb qəmgin evə qayıdır. Müsəlman səhnəsi guya tərəqqi yoluna düşübdür. Parter dolu, qalorka dolu, lojalar dolu, müsəlman xanımlarına məxsus lojalar da dolu!.. Hamı bir ağızdan “bravo” çığırırlar, bir ağızdan gülürlər... Şadü xürrəm evlərinə

*Kəçənlərdə Bakıda leksiya oxuyan bir nəfər Rusiyanın mədəniyyətə geridə qalmasına olan səbəblər cümləsindən biri olaraq belə bir iddiada bulunmuşdu. “İqbal”

qayıdırlar... Fəqət bu operettalar təsirsiz, əlbəttə, qalmayı. Qalorka adamlarına səhnədə vurulan bir çırtıq da kifayətdir. Artistlərimiz bunu başa düşüblər, çətinə düşəndə qalorkaya pənah aparırlar, onlardan imdad gözləyirlər... Fəqət bu yazıq pərdə altına alınmış xanımlar!.. Bunlar teatra taza ayaq açmışlar, bunlar pərdə altında yaşayıb teatra da pərdə altından tamaşa edirlər... Bunlarda tənqid əqli hala oyanmamış. Bunlar təmiz ürək ilə teatra gəlib yoldaşları kişilərdən bir şey öyrənmək istəyirlər. Heç olmaz isə bu xanımların hala pozulmamış əxlaqlarını nəzərdə tutub müəlliflərimiz qələmlərini bir az saxlasalar və artistlərimiz “qarın tansından” əl çəksələr yaman olmazdı...

Doğrusu, gördüyüm operettalardan “Arşın mal alan” mənə xoş gəldi. Həm musiqi, həm mənə cəhətdən bu operetta gördüyüm “O olmasın, bu olsun” və ya keçən həftə mövqeyi tamaşaya qoyulmuş “Əlli yaşında cavan” operettalarından yaxşıdır. “O olmasın bu olsun”a kukolni komediya desək də yarar. Uşaqlar gəlin-gəlin oynayan kimi yekəbiğli, saqqallı kişilər də səhnədə atılıb düşürlər və yekəbiğli, saqqallı kişilər də onlara “bravo-bravo” deyib çırtıq çalırlar... Genə heç olmasa “O olmasın, bu olsun”da cənabi-həmmal camaatı böyük bir feyzə çatdırdı. Qız əvəzinə oğlan gəlin gətirib “şəyatınlər tansı”nı xalqa göstərdi. “Əlli yaşında cavan” isə heç bir şey göstərə bilmədi. İki “kablai”, “qulluqçularına qonaq” getmək üçün arvad uşaqı bir evə yığıldılar, çox fikirləşdilər, tər tökdülər, fısıldaşdılar, amma axırı bir şey çıxmadı...

Yox! “Arşın mal alan” operettası bunlara bənzəmir. Bunda bir ideya var desək də yarar. Nədir o ideya? – Qızı görməmiş qızı almaq olmaz. Cənabi Əsgər bəyin fəlsəfəsi ilə arvad mal kimi bir şeydir. Malı görüb almaq kimi qızı da gərəkdir əvəl görəsən, sonra alasan. Demə ki, Əsgər bəyin fəlsəfəsi ilə arvad almaq üçün bir sifətini görmək tamamdır. Şəksiz bu bir tipdir. Əqilləri gözlərində olan adamların tipidir.

Xainürekli, acıdil, əxlaqi pozğun, əqli naqis bir qız olsa da orasına diqqət edilməyib surətən xoş gəlirsə tamamdır. Demək ki, qızı görməkdən məqsud ancaq onun üzü idi və qızlarımız ərə gedəndə “arşın mal alanlar”ın ancaq gözlərinə, qaşlarına diqqət etməlidirlər. Şəksiz, böylə bi ideyanı yeritmək ancaq o petta meydanında olar. Bunsuz operettalığından çıxıb opera olar. Yəni təbiətə müvafiq olub, insanın ruhuna və əqlinə yem verirkən onu qeyri bir aləmə dəvət edər. Öylə isə, yəni təbiətdən kənar bir meydanda dövr etmək istəriksə və tipləri qondurmaq fikrində olarıqsa, axıradək bu pillələri düşmək

lazımdır. Məsələn: Üçüncü pərdədə Asya Gülçöhrənin pərişan bir halda olmağını görüb də səbəbini bilmək istəyir, axırda Gülçöhrənin bir adama aşiq olduğunu anlayır. Fəqət Asyanın sözü ilə Gülçöhrə bir “arşın mal alan”dan başqa bir kimsəni görməyibdir. Görünür ki, Soltan bəy qızını çadra altında çürüdürmüş, yəni Gülçöhrə qədim müsəlman külfətinə məxsus tərbiyədə yaşayıb dilsiz-ağızsız bir qız idi. Əcəba, necə ola bilər ki, böylə bir tərbiyə tapmış bir müsəlman qızı əvvəlinci görüşdə küçədə gedən bir “arşın mal alan”a birdən-birə deyər “gəl mənə al”. Hələ utanmaz-utanmaz ayrılan vaxt deyir də: “Sözümüz-sözdür ha!” Cənab müəllif mülkədar Soltan bəyin evindəki tərbiyənin cilovunu başdan bir az boş etsə idi, Gülçöhrənin o hərəkəti də birdən-birə gözə çarpmazdı. Haman bu külfətdə tərbiyə tapmış Asya Süleymanın qabağına yüyürüb özünü göstərir və məhəbbət bağlayır. Görünür ki, doğrudan da Soltan bəyin külfəti tərbiyə cəhətcə bir az axsayırmış, yoxsa böylə şey olarmı? Əsgər bəyin nökrəri əvvəlinci dəfə Soltan bəyilə gəlib “Süleyman bəy buradadırmı?” sözlərindən sonra başlayır zalda qulluqçu ilə çirtıq çalib oynamağa...

Zatən operettaya məxsus bir yüngüllük gərəkdir olsun, fəqət təbiətdən kənar olmaq operettanın şərtlərindən deyildir, zənn edirəm. Kim bilir, bəlkə on və ya iyirmi il bundan sonra bizim qızların da əxlaqları pozulub hər bir “arşın mal alan”nın boynuna asılacaqdılar. Fəqət nə üçün indidən səhnə vasitəsi ilə böylə şeyləri dərs veririk? Qeyri millətlərin operettalarında böylə şeylər görünür isə, təbiidir. Onlarda bu əhvalatlar olubdur, aşıb-daşıbdır. Bundan sonra əhli-qələm bu əhvalatdan özləri üçün mövzu, tema və tiplər götürüb meydana gətiriblər və məqsədləri camaatın əxlaqını düzəltmək olubdur: Bizim operettalar bu pozğunluğu yol göstərirlər. Demək ki, başqalar hazır tipləri meydana gətirməkdə ikən biz özümüz gələcək üçün tiplər düzəldirik...

... Mən doğrusu, opera və operettaya düşmən olanlardan deyiləm. Hətta keçən məqalələrimin birində bir çox adamlara cavab olaraq yazmışdım: Opera və ya operetta heç bir vaxt dramının ölməyinə səbəb olmaz. Dramanın ölməyinə səbəb artistlərimizin elmsizliyi olacaqdır... Bu nöqteyi-nəzər ilə səhnəmizə baxılır isə demək olur ki, opera və operettalarımız daha artıq tərəqqi edəcəklər. Çünki Üzeyirbəy cənabları oxuduğu elmin səbəbinə daha gözəl operalar meydana gətirəcəkdir. Hər halda qeyr əsərlərə nisbət hal-hazırda Üzeyirbəyin əsərləri böyük ümüd yolu açır, bu yolda Üzeyirbəyin daha artıq tərəqqi etməyini qəlbədən istəyirik.

“ƏSLİ VƏ KƏRƏM”⁴⁰

Aprel ayının 15-də mövqeyi-tamaşaya qoyulmuş “Əsli və Kərəm” operası demək olar ki, cənabi Üzeyirbəyin əsərlərindən ən yaxşısıdır.

Bir şairin, ya bir ədibin əsəri olan kimi bütün bir qövmün-elin də özünə münasib əsəri ola bilər. Bir ədibin əsəri onun ruhunu, fikrini, bütün əqidəsini bildiren kimi, ümumiyyətlə bir qövm və ya elin tərəfindən yaranmış əsər haman qövmün ruhunu, fikrini və əqidəsini bildirər. Ədib inşasını çap edib kitablar vasitəsilə intişar edər. Elə isə inşasını əzbər ağızdan-ağıza verib intişarında davam edər. Bir ədib inşasının təgyir tapmasına tək bir özü səbəb olarsa, qövmün-elin inşasına təgyir verən çox olar. Çünki ağızdan-ağıza keçən hekayələr, nəqlə hərə bir şey artırır bilər. “Əsli və Kərəm” hekayəsi də türk-tatar qövmünün inşası olub, bu uzun müddətdə, əlbəttə təgyir tapıbdır. Fəqət təgyir tapıbsa da, əsil mətləbə əl vurulmamış, “Atalar sözü” mənasını saxlayan kimi “Əsli və Kərəm” hekayəsi də Üzeyirbəyin operasında əsil mənasını itirməmiş. Əlbəttə, öylə də görək olsun, elin inşası elin güzgüsüdür. Bir elin – qövmün ruhunu, fikrini, bütün əqidəsini onun inşasından bilmək olar. Böylə isə “Əsli və Kərəm”də əsil mətləbi aramalıyız. Türk-tatar qövmü-eli. “Əsli və Kərəm”in dilləri ilə nə demək istəyir? Həqiqi, təmiz məhəbbət nə olmağını istəyir bildirsin: həqiqi, təmiz məhəbbət müqəddəs bir hissdir. Onu pul ilə almaq, pula satmaq olmaz. Bu hiss şən-şövkətdən, tac və taxtdan əl çəkdirər. Bu hiss padşahı gədədən ayırmaz. Həqiqəti, təmiz məhəbbət, məzhəb, din bilməz və çirkin fikirlər bəsləməz... Məşuqun məbudun vüsəlinə çatıb sonra ölmək ancaq həqiqi, təmiz məhəbbətin nişanəsidir. Məbud idealdır. Həqiqi, təmiz məhəbbət sahibi məbuduna, məşuquna çatarsa, ideala çatan kimidir. İdeala çatarsa, ideal ideallığından çıxar...

Kərəm başında qara, çirkin fikirlər bəsləsə idi, Əsli ilə yaşamaq istərdi, fəqət yaşamadı, öldü... Və ölməyinə də səbəb Əslinin min cövr və cəfadən sonra tapılmağı və sonra Kərəmə verilməyi oldu. Baxımız nə nazik bir mətləb! Nə gözəl və dərin bir fəlsəfə! Nə təmiz və müqəddəs bir əqidə! Türk-tatar qövmünün bu fəlsəfəsinə mürur ilə çox oxlar atıldı və atılmaqdadır. Fəqət qövm yaratdığı inşasını ölməyə verməmiş və verməyəcəkdi də. Çünki qövm yaşayır və müqəddəs idealını arayır. Böylə bir müqəddəs idealı olan qövm ölməz. Çünki

həqiqi, təmiz məhəbbət idi... Saflıq, səmimilik, mehribanlıq, mərdlik, comərdlik türk-tatar qövmünün tarixi sifətlərindəndir desək də yarar. Böylə bir sifətlərlə tərbiyə tapmış türk-tatar qövmü “Əsli və Kərəm” kimi nazik mətləbli, dərin fəlsəfəli el əsəri yaradar. Bu əsərlərdən qövmün istədiyini və fikrində bəslədiyini bilmək olar. Ona görə qövmün əsərlərinə girişən ehtiyatı əldən buraxmasın gərkdir. Qövmün fikrini, qanacağını sözlərdən mətləblərdən bilmək olursa, el düzəldən mahnıların havacatından da onun ruhuna dair çox şeylər bilmək olar...

Şəksiz səhnə şərtləri bir neçə şey artırmağa və əksiltməyə yol verir. Fəqət öylə bir təğyir vermək ki, təbii olsun. Məsələn: Türk paşası buyruq verir ki, Kərəmi gətirsinlər, gətirirlər də. Paşa keşişin və Kərəmin işlərinə baxıb keşişə höküm verir ki, qızını Kərəmə versin. Demək ki, bu otaq məhkəmə otağı imiş. Bununla belə, bir az ondan müqəddəm haman otaqda paşa qızlar ilə eys-ışrətə məşğul idi. Hətta qızlar oynayıb paşaya ləzzət verirdilər.

Doğrudan-doğrusu bilmək olmazdı ki, bu otaq paşanın hərəm-xanasımı, yəni məhkəmə otağını? Hərəmxana isə əcəba paşa qulluğuna dair işlərə nə üçün hərəmxanada baxır. Baxıb da küçə xalqını arvadlar olan otağa doldurur. Yox, bu otaq idarə isə qızların burada bel sındırmaqları nə münasibət ilə? Mən bilməyirəm bəlkə o vaxtlar türk paşaları hərəmxana ilə idarəni bir edibmişlər... Hər halda bu böyük bir istehzadır...

Artistlərin oyununa gəldikdə, biz yenə də sözüümüzün üstündə davam edib deyirik:

Madam ki, elmi artistlərimiz yoxdur, həm dramamız və həm operamız axsayacaqdır. Fəqət bu səfərlik artistlərimiz “Əsli və Kərəm”i pis oynamadılar. Yəni şərjdən çəkildilər.

Cənab Sarabski (indi, şükür Allaha, Sarablı) Kərəm rolunda əvvəlinci dəfə oynamayı. Bununla belə, hələ Kərəmi layiqincə yara-da bilməyir.

Mən istərdim cənab Sarablı Kərəm rolunda əvvəlinci pərdədən ta axıra kimi şəklini çəkdirə idi. Onda özü görərdi ki, üzünün mütləq üreyində olan dərdindən xəbəri yoxdur:

Əvvəlinci pərdədən ta axıra kimi üzü eynən bir maskaya bən-zəyirdi. Artist mimika ilə üzünün təğyir tapmağı ilə üreyindəkini bil-dirsən gərkdir...

Cənab Sarablı tamam fikrini musiqiyə verib uyuyarkən müqabilində durub onunla danışanlara da məhəl qoymayı. Lüzumsuz hər dəfə camaata baxmaq yaramır. Cənab Sarablının dəhşətli ölümünə mən elmi nöqtəyi-nəzəri ilə baxdıqda bu vaxtadək ölməyinə nə səbəb olduğunu bilməyirəm...

Cənab Ağdamski də (nə vaxt Ağdamlı olacaqdır?) Sarablı düşünərdə mübtəla olubdur. Bu da səhnə yoldaşlarını görməyə gözü yoxdur.

Cənab Mirzə Muxtar musiqidə ustaddır. Fəqət Sarablı sərv ağacı ilə yanıqlı danışdıqda nə üçün Mirzə Muxtar sərv ağacı kimi dayanmışdı?..

Terequlov keşiş rolunu yaxşı oynayır. Fəqət qapısında oğru Kərəmi görüb layiqincə hay-haray salmadı. Ona görə sonradan əllərində fanarlar ilə gələnlər böylə göründü ki, guya keşişə qonaq gəlirlər.

Cənab Bağdadbəyov şeyx Nuranı olduqda oxuyarkən əlini qaldırmaq yerində idi. Fəqət sonra qeyri bir rolda əlini yersiz qaldırır idi. Cənab Cəfərov sofini pis oynamadı.

“MEHR VƏ MAH”⁴¹

Yaxud “Əsli və Kərəm”in astarı

Aprelin 23-də mövqei-tamaşaya qoyulmuş “Mehr və Mah” operası “Əsli və Kərəm”in astarı kimi nəzərə gəldi demək olur.

Zira “Əsli və Kərəm” ilə “Mehr və Mah”ın arasında bir təfəvüt görünmədi, nəinki təfəvüt görünmədi, hətta “Mehr və Mah”ı “Əsli və Kərəm”ə oxşatmağa çalışmış. Nə üçün “Mehr və Mah” ayrıca bir el əsəri ola-ola nə üçün “Əsli və Kərəm”ə astar gərək olsun? Nə üçün “Şahzadə Əbülfəzl” ünvanlı el əsərinə “Mehr və Mah” adı qoyulsun!

Keçən “Yeni iqbal”ın 288-ci nömrəsində “Əsli və Kərəm” ünvanlı məqaləmizdə yazmışdıq: Bir ədibin əsərinin təğyir tapmasına bir özü səbəb olarsa, qövmün elin inşasına təğyir verən çox olar, çünki ağızdan-ağıza keçən hekayəyə nəql ilə hərə bir şey artırı bilər...

“Əsli və Kərəm” hekayəsi də türk-tatar qövmünün əsəri olub bu uzun müddətdə əlbəttə təğyir tapıbdir. Fəqət təğyir tapıbsa da əsil mətləb əl vurulmamış... Elin inşası, elin güzgüsüdür. Bir elin, bir qövmün ruhunu, fikrini, bütün əqidəsini onun əsərindən bilmək olar. Ona görə qövmün əsərlərinə girişən ehtiyatı əldən buraxmasın gərəkdir...

İndi gərək cənab Şərifov bu şərtləri gözləyibdirmi?

Cənab Şerifovun “Mehr və Mah” operası eynən el əsəri, daha doğrusu, çobanlar arasında məşhur “Şahzadə Əbülfəzl”dən götürülmüdü. Həmin hekayə gözəl, şirin bir dil ilə yazıldığı mənim qabağımdadır. Onu diqqətlə oxuyub gördüm, Cənab Şerifov elin əsərini, daha doğrusu, onda olan nazik mətləbi ya düşünməyibdir, yəni düşünməyə də hamın mətləbi gizlədibdir. “Əsli və Kərəm”dəki gözəl, dərin fəlsəfə, təmiz, müqəddəs əqidə bu hekayədə də gözə çarpır. Padşahın oğlu Şahzadə Əbülfəzl yuxusunda Yəmən padşahının qızını görüb aşıq olur. Tac və təxtindən əl çəkib Yəmən tərəfə gedir. Fəqət yolda Çin padşahının qızı Rəna xanıma rast gəlir. Elmi, gözəl tərbiyəli Rəna xanım isə yuxusunda Əbülfəzli görüb aşıq olubmuş və neçə aylar imiş onu görmək istəyirmiş. Əbülfəzl Rənanı görüb əxlaq və ətvarına bələd olub onu bir mələk hesab edirdi. Bununla belə Yəmən qızının vüsəlinə çatmaq istəyirdi. Rəna xanım çox istədi ki, Əbülfəzl qalsın, olmadı. Rəna Əbülfəzlə öylə bir payadə məhəbbət bağladı ki, axırda həmən məhəbbət Rənanı vadar etdi ki, Əbülfəzli buraxsın.

Rəna fikir edirdi: Mən Əbülfəzli sevirəm, ona binaən gərəkdir onun rahatlığına çalışmaq. Bunun rahatlığı da Yəmən qızına bağlıdır. Bu fikir ilə Rəna Əbülfəzli buraxıb dedi: Məni unutma, hər müşkül işində mənə rücu et, mən sənin düşünlərini açaram...

Şahzadə Əbülfəzl Yəmənə gəlib yuxuda gördüyü qızı tanıyır və almaq istəyir. Fəqət padşah şəhərin bir ağaqlığında olan tilsimi sındırana qızını vermək istəyir. Şahzadə Əbülfəzl bilməyir nə etsin. Bu şəhərdə bir qoca qəssabdan başqa o tilsimin sirrini heç bir kimsə bilməyirmiş. Nə isə, qəssab şahzadəyə sirri öyrədir. SIRR də bunda imiş: nə gözüne görünər isə qorxmasın, irəli getsin...

Şahzadə axırda tilsimin yurdunu dağıdıb padşahın qızı Sərvnazı almaq istəyir. Qızı məşhur pəhləvanlardan Kürdoğlu da istəyirmiş, fəqət qorxusundan tilsimə yavuş gedə bilməyirmiş. Şahzadə də bu hünəri görüb həsəd aparır və qızdan əlinin çıxmağını yəqin edib şahzadəni tələf etmək istəyir. İki, üç dəfə Kürdoğlu tərəfindən qurulmuş tələdən şahzadə Rənanın köməkliliylə xilas olur. Axırda şahzadə qızı alıb muradına çatır. Bir gecə yuxusunda Rənanı pərişan bir halda görür, əhvalatı arvadı Sərvnaza söyləyir. Sərvnaz isə Əbülfəzl narahat olmasın deyə getməyə razı olur. Gəlirlər Rənaya çatırlar. Bunlar bura çatmaqda Rəna ayrılığa artıq tab gətirə bilməyib zəhər içir və ölür. Şahzadə deyir: Sənin kimi vəfalı rəfiqədən sonra mənə dirilik haram olsun deyib də xəncər ilə özünü öldürür və sonra Sərvnaz xanım da ağlayıb axırda ürəyi partlayıb ölür...

Bir baxınız, nə gözəl dərin bir fəlsəfə! Nə təmiz həqiqi bir məhəbbət! Fəqət bu cənab Şerifovun xoşuna gəlməmiş və böylə düzəltmişdir: Xəbər çıxır şahzadə ölübdür. Padşah qızını Kürdoğluna verir. Toy günü bunlar eys-ışrətə məşğul olarkən şahzadə gəlib çıxır. Sərvnaz şahzadəni görüb ürəyi xarab olur və ölür. Şahzadə də özünü xəncər ilə öldürür.

Şahzadə Əbülfəzl min zəhmət və məşəqqətdən, cövrü-cəfadən sonra axırda məqsədinə çatdı, sevgili Sərvnazı aldı.

İnsana daha nə lazımdır! Fəqət, yox; bu həqiqi, təmiz məhəbbət olmadı. Şahzadə Rənani, vəfali rəfiqəsini təmiz, həqiqi məhəbbətlə sevərdi. Rəfiqəsinin ölməyinə tab gətirməyib özünü də, Sərvnazı da qurban etdi...

Daha bundan göyçək, bundan təmiz, bundan müqəddəs məhəbbət ağıla gələrmə? Bəli, türk-tatar qövmünün əqlinə gəlir. Fəqət cənab Hacıbaba Şerifovun ağılı bunu qəbul edə bilməyir. Musiqi cəhətinə gəlincə, cənab Slavinski musiqidə mahir adamdır. Qəm, dəhşət, məhəbbət, səadət nə olduğunu sözsüz cənab Slavinskinin musiqisindən hiss etmək olar... Fəqət el havacat ilə pərvəriş tapan el əsərində el havasını da istərik.

Bu dəfə artistlər bərəsində yazmaq istəmirik. Çünki ümid edirik bu rollarda axırıncı dəfə oynadılar. Bəli, ədəbiyyat və səhnə meydanı genişdir. Daha doğrusu məscidin qapısı açıqdır, dilənçidə də bir az düşüncə gərəkdir olsun...

“ÖLÜLƏR” HAQQINDA TƏƏSSÜRAT⁴²

Artıq dərəcədə məharətlə yazılmış, məzmunu eynən həyatımızdan götürülmüş, ideyası inqilabi bu drama müsəlmanların həyatında böyük rollar oynayacaqdır: Paslanmış beyinləri pasdan təmizləyib ölmüş ruhlara can verəcəkdir.

MÖHTƏRƏM MÜDİR ƏFƏNDİ!⁴³

Xahiş edirəm aşağıdakı sözlərimə “Açıq söz” qəzetəsində yer verəsiniz:

Mayın ikisində səhər, yəni “Yeni iqbal”ın 298-ci nömrəsi daha çıxmamış mən “Yeni iqbal” idarəsinə gəlib “Ölülər” əsərinə dair

verdiyim balaca məqalənin bu vaxtadək çap olunmamasının səbəbini sorduqda “İqbal”ın “xozeyini” Oruc Orucov cənabları dedi: görünür, məqalənizi layiq görmədik...

“Əfəndim, qəzetin baş mühərriri kimdir? Sizmi? Ya ki, bir başqası?!”

Mənim bu sualıma Oruc Orucov dedi:

“Sizə heç lazım da deyil biləsiniz qəzetimizdə baş mühərrir kimdir?”

İndi cənab Orucovun məqaləsindən (“Yeni iqbal” № 298) görünür ki, “Ölülər” barəsində Orucov başqa bir təsəvvürdə imiş... Ona görə də mənim məqaləmə yer verməmiş...

Hərgah doğrudan da cənab Orucov qəzet nə olduğunu düşünsə idi və qəzetin həmişəlik mühərriri ilə küçədən hoppadan idarəyə gələn mühərrirə fərq qoysa idi, mənim məqaləmi lazımsız bir şey kimi korzinkasına tullamazdı. Bu sözləri deməzdi... Qoy bundan sonra “Yeni iqbal” oxucuları bilsinlər ki, “Yeni iqbal”a ruh verən kimdir...

Doktor N.Nərimanov

MÖHTƏRƏM MÜDİR ƏFƏNDİ!⁴⁴

Xahiş edirəm mənim bu kağızımı “Açıq söz” qəzetində çap edəsiniz:

Bundan sonra cənab Orucovun qəzeti “Yeni iqbal”da yazmağı məsləkimə müvafiq görmürəm. Ona görə həmin qəzetdə başlanmış “Çaxotka-vərəm” ünvanlı məqalələrim də daha çap olunmayacaqdır. Başqa qəzetlərdən xahiş olunur ki, mənim bu kağızımı çap eləsinlər.

Doktor N.Nərimanov

İLYA İLİÇ MEÇNİKOV⁴⁵

İnsan var ki, ölür yox olar və bunun yoxluğunu ancaq yavuş qohum-əqrəbası hiss edir. İnsan var ki, ölür və bunun yoxluğu xüsusi bir milləti heyifsiləndirir. İnsan var ki, ölür və onun ölümü bütün millətlərə təsir edir.

İlyə İliç Meçnikovun ölümü, yoxluğu doğrudan da hamı millətləri, bütün insanları ələm dəryasına qərq edə gərəkdir. İnsan üçün ömrü uzatmaq, çox yaşamaq məsələsindən başqa daha əhəmiyyətli bir məsələ ola bilərmi?

Səlamət yaşamaq, ömrü uzatmaq və yalnız tez qocalmamaq deyil, bəlkə həmişə cavan qalmaq – bu məsələ İlyə İliçin axırcı ideali, son xəyal və arzusu idi. Bu məqsəd və arzusuna özü tamamilə çatmadısa bu yoldakı gizlin xəzinələrin aşkar olunmasına səbəb oldu, yəni gələcək alimlər üçün gedilməsi ağır və çətin olan yolu asanlaşdırdı. Qaranlıq nöqtəni işıqlandırdı.

Axır vaxtlarda hamı bu məsələ, yəni ömrü uzatmaq məsələsi mədəni millətlər nəzərində son dərəcə qiymətli və maraqlı bir məsələ olmuşdur.

Meçnikov vətəni Rusiyanı səmimi-qəlbədən sevənlərdən idi. Fəqət bununla bərabər, 20 il bundan müqəddəm vətəni atıb Parisdə işləməyə məcbur oldu. Nə üçün?

Ondan ötrü ki, 20 il bundan müqəddəm Meçnikov “Elm ancaq hürriyyət ələmində tərəqqi tapar” sözlərini deyənlərdən idi. O vaxtlarda bu sözləri söyləyənlər üçün, bu əqidədə olanlar üçün Rusiyada yaşamaq mümkün deyildi. Bu səbəblərə görə Meçnikov sevgili vətəni tərk edib daha artıq sevdiyi elmin tərəqqisi üçün Fransanı özünə ikinci vətən seçdi...

Fransada olunca əvvəlinci gündən Meçnikovu qucaqladılar; ona lazım olan məbləği buraxdılar, xüsusi laboratoriya verib də dedilər: işləyiniz...

Meçnikov da işlədi, işləyib də indiki dərəcəyə çatdı. Bunun dərəcəsi böyükmü idi?

Bir payədə böyük idi ki, vətənidən qovulmuş Meçnikovu Rusiya dövləti 1910-cu ildə* özü dəvət etdi və krala olunan hörmət Meçnikova olundu. Rusiyada demək olur ki, İlyə İliç Meçnikov şənşövkətdə qraf Tolstoydan sonra ikinci bir adam idi. Bunların hamiləri bütün insanlar olmağa binaən, şəxslərinə əl uzatmaqdan çəkinərdilər...

Həqiqət Meçnikovu bir Rusiya və ya bir Fransa itirmədi. Bəlkə hamı millətlər, daha doğrusu, bütün insanlar itirdilər... İlyə İliç Meçnikov daha 23 yaşında ikən professorluq dərəcəsinə çatmışdır. 1870-ci ildən 1882-ci ilədək Petroqradda və Odessada professor olub, sonralar yuxarıda zikr olunan səbəblərə görə Rusiyanı tərkə Parisə köçmüş və orada axır vaxtadək Paster institutunda işləmişdir. Özü üluhiyyə, elm-heyvanat professoru olduqda tibbə dair məsələlərə

ciddi surətdə girişirdi və haman tibbə dair məsələlər dairəsində işlərkən tamam dünyaya məhşur oldu. Özü təbib olmadıqda bunun teoriya nəzəriyyələri, fənn ilə tapdığı qanunlar təbiblərə qanun oldu. Təbabət aləmində “Meçnikov məktəbi” meydana gəldi; Yəni təbiblər və professorlar bunun bu göstərdiyi yol ilə işləməyə başladılar. Mədəni dövlətlərdə təbiblər professorlar arasında Meçnikovun müridləri günbəgün artmağa başladı. Yəni bunun tibbə dair meydana gətirdiyi teorialar bir çox elmlər üçün qanun oldu.

Qəzetə vasitəsilə Meçnikovun elmi əsələri barəsində bəhs etmək qeyri-mümkündür.

Fəqət burada biz iki məsələyə dair bir neçə söz demək istəyirik:

Əvvəlinci məsələ Meçnikovun qan barəsində olan əhəmiyyətli bir nəzəridir. Meçnikovun bu məsələ ilə məşğul olmasından əvvəl təbibləri həmişə bir sual rahat qoymurdu:

Nə üçün iki sağlam bir mərəzə düçar olarkən biri haman mərəzdən öldüyü halda, o biri sağalır?

Bu suala Meçnikov və Meçnikovdan qabaq belə cavab verirdi:

Görünür ki, birinin bədəni o birisindən qüvvətlidir, yəni bədənin özündə mühafizə edən bir qüvvə olsa gərəkdir.

Fəqət o qüvvənin bədənin hankı bir üzvündə olduğu məsələsi qaranlıq idi.

Meçnikov bir çox zəhmətlərdən sonra haman qüvvəni qanda tapdı.

İnsanın və ya heyvanın qanı iki növdür: biri təmiz və ya al qandır ki, şəriyan, biri də işlənmiş qara qandır ki, vəridlərdə cərəyan edir. Bu qana zərrəbin ilə baxdıqda qanın özü də iki hissədən ibarət görünür: biri suya bənzər, biri də yumuru-yumuru şeylərdən ibarətdir. Bu yumuru-yumuru şeylərin bəzisi qırmızı, bəzisi də ağ olduğundan birincilərə kərivati həmrə, ikincilərə də kərivati-beyza deyilir. Yuxarıda söylədiyimiz qanın ağ hissəsini işte bu kərivati-beyza təşkil edir. Nəbatata su lazım olan kimi bədənə də ağ qan lazımdır. Bədəni mərəzin təsirindən mühayizə etmək al qanın vəzifəsidir. Məzkur ağ cisimlər bədən üçün qərribə bir hamidir!

Vəqta ki, bədənə xaricdən gözə görünməyən mikroblar daxil oldu, haman deməzlik məzkur ağ cisimlər tamam bədəndə bədəni düşməni olan yerə cəm olub başlarlar bu mikrobları puç etməyə, əritməyə (yeməyə)...

Meçnikovun bu nəzəriyyəsi tibbdə mövcud fikirlərdə doğrudan da bir inqilab törətdi...

İkinci məsələ, tez qocalmamaq və yəni həmişə cavan qalmaq məsələsidir. İlya İliç Meçnikov axır zamanlarda bu məsələyə ciddi

surətdə girişmişdi və demək olar ki, bu mühüm və əhəmiyyətli məsələnin yarısınıadək çatmışdı.

Meçnikovun təsəvvürüncə bədən zərərli şeylərdən saxlanarsa, zəifləşməz və tez də qocalmaz. Bir çox təcrübələrdən sonra Meçnikov bədənin mürur ilə zəifləşib qocalmağını yediyimiz təamdan bildi. Yediyimiz təam qarına gedib qarın suyunun vasitəsi ilə yumşalib bağırsaqlara daxil olur (xolera barəsində yazdığım kitabçaya baxınız); bağırsaqlardan bədənə lazım icza haman təamdan qana süzülür, lazım olmayan daha doğrusu, bədənə zərərli şeylər fəzalət bədəndən çıxır. Fəqət böylə də olur ki, haman zərərli şeylər ya tamamilə çıxmıyır, ya gecikir və bağırsaqlarda qalır, qalıb da iyələnir. İrin kimi şey olub qana süzülür və bədən mürur ilə ağırlanıb zəifləşir. Demək ki, bədən mürurilə zəifləşib də vəqtində, məqamında özünü mühafizə edə bilməyib qocalır. Tələf olur...

Bəs nə tövr etmək ki, bu zərərli şeylər bədəndə heç olmasın və ya olsa da az olsun?

Bu suala cavab olaraq Meçnikov teoriyası deyir: təama diqqət etmək gərəkdir, yəni eylə şeylər yemək ki, ondan qalan şeylər bağırsaqlarda irinləməsin və bədəni mürur ilə zəhərləməsin... Hal-hazırda matsoni adında kasalarda qoyulmuş qatıq, kasmast yemək haman bu teoriyanın, bu nəzəriyyənin nəticəsidir. Fəqət bu qatıqdan savayı da şeylər vardır ki, onları yemək nəinki bədənə xeyirdir, hətta bağırsaqlarda qalmış zəhərin gücünü də azaldır.

Meçnikov ərəblərdə olan mərzələrə diqqət edib görür ki, bizlərdə, Avropada olan qarın-bağırsaq mərzələri ərəblərdə görünür.

Bu fikir ilə onların təamlarına diqqət edib görür ki, ərəblərin ən birinci təamı xurmadır. Xurmanı (anali) təhlildən keçirib görür ki, doğrudan da xurma bağırsaqlarda əmələ gələn zərərli şeylərin azalmasına səbəb olur. Bu barədə Meçnikovun gözəl bir leksiyasını eşidib təəccüb edirdim: əcəba bu qoca, 70 yaşında olan kişinin insaniyyətə nə payədə məhəbbəti vardır!

BALACA FELYETON⁴⁶

Keçmiş zamanda bir nəfər şəxs bir gün öz bağında yetişmiş almalardan dərib xanın hüzuruna gətirir. İttifaqən xan o gün divan qurmuş idi. Müqəssirlərdən bir səfdə durmuş müntəziri həkm xan idilər. Bu şəxs dəxi bilməyib müqəssirlər cərgəsində durdu. Birdən xan bayıra

çıxıb dedi: “Aparın bunları həbsə salın...” Fərraşlar müqəssirləri yığıb bu şəxsi dəxi onlarla həbsə saldılar.

Bu minval zavallı kişi üç ay zindanda qaldı. Bir gün xan xörək yeyən vaxt yadına keçmişdə yediği almalar və nə tövr ləzzətli olması düşdü. Dərhal soruşdu: “O mənə bir neçə vaxt bundan qabaq alma gətirən kişiyə nə ənam verdiniz?” Xanın xidmətkarı isə dedi: “Onu həbsə salmışıq”. “Onu tez buraya gətirin” dedi. Biçərəni zindandan çıxarıb xanın hüzuruna gətirdilər. Xan bir qədər şirinkarlıq edəndən sonra dedi: “Məndən bir şey istə, sənə bağışlayım”. Kişi isə dedi: “Xan qurbanın olum, buyurgilən mənə bir ip, bir Quran və bir balta gətirsinlər”. Xan bir az gülüb dedi: “Bu şeyləri nə edirsən”? O kişi dedi: “ O balta ilə bağımnda olan alma ağacını dibindən vuracağam. O ip ilə bağlayıb şəhərdən aparıb kənddə yandıracağam. O Quranı da suya qoyub axırda o suda özümü və uşaqlarımı çimdərrib and içəcəyəm ki, bundan sonra bir də xan və bəy qapısına getməsinlər”.

HACI ZEYNALABDİN TAĞIYEVİN 50 İLLİYİ

Məişətdə və cəməətdə xidmətləri

*Ey gənc, ixtiyari zair!
Ey aqilü biçərari zair!
Mənəndi-kab söylə-söylə:
Bilməm haraya gedirsən öylə.
Yüz dəxi eyləsən siyasət
Bir kərə düşün ki, ən nəhayət:
Aramğəhin bu yer deyilmi?!
Bu qəbri bəqa əsər deyilmi?!*

Doğrudur! Yüz səyahət etmək, yüz dolanmaq, yüz çalışmaq: axırımız qara torpaqdır... İnsanın başında yüz min qara yazılar, yüz min fikirlər! Zindəganlığında yüz min dərələr, yüz min quyular, hesabsız açılmayan düğünlər, ruzigarın yüz min oxları, gündə min dəfə nəfsini satmaq, pərvanə kimi özünü odlara yapmaq, səadətdə dəfaətililə ölüb dirilmək, tək nəfsin üçün min nəfsi puç etmək–bunlar hamısı nədən ötrüdür? həyatdan ötrü deyilmi? həyat nədən ötrüdür? İnsanın dəyirmanı boş qalmamaqdan ötrümü? Vaveyla! Va həsrətə! Hərgah belədirsə.

Yırtıcı heyvan şikarını edib qarnı tox olanda qeyri şikar dalınca getmir. Yoxsa insan yırtıcı insan insafında da olmadı? Çox heyif!

Gər qara daşı qızıl qanilə əlvan edəsən!

Rəngi təğyir tapar, ləli bədəxşan olmaz!” Elə də biz: ha çalışaq özümüzü tərif etməyə, ha çalışaq murdar sifətlərimizi, hərəkətlərimizi pünhanda tutmağa-insaf məqamında yırtıcı heyvandan alçaq, biinsaf, bimürvət görünürük. Həmin məsələ bizim üçün nəhayətdə ağır sa da, cıfayda belədir, əzizim.

Hərgah insanın həyatı həqiqət bir yemdən ötrü olsaydı, onda nə lazım olmuşdu bizim üçün xəllaqi-ələminin gözəl və əvvəlinci bəxşişi ki, “əqli-külliyə” olsun? Bəli, insan ancaq əqli-külliyə ilə heyvandan ayrılıbdır. Belə olunan surətdə demək olarmı ki, insan həyat edir dəyirmanı buğdasız qalmamaqdan ötrü? Hərgah belə olsaydı, nə lazım düşmüşdü milyonlar ilə adamlar şan-şövkətindən əl çəkib xalqı düz yola gətirirdilər və meydani-hərbdə həqiqəti tapmaq üçün canlarını fəda edirdilər. Həqiqət meydanında can fəda edənlər gözləri görüb əqli-külliyələri qəbul etməirdi ki, bular ilə bir cinsdə olan insan zülmətdə qalıb əqli paslansın və ürəyi daş olsun!.. Bu danalar (Bilicilər-red). öz cinslərini nadan görüb onları nadanlıqın zindandan xilas etməyə çalışırdılar! Bu fədakarlar Allahi-əzimişşənin gözəl olan nemətini öz cinslərində nahəmvar görüb həman nemətin seyyəlinə çalışırdılar. Bu şəxslər öz məqsədlərinə çatmaq üçün şan-şövkətdən, mal və dövlətdən, övrət və övladdan keçirdilər. Həqiqət! Hərgah zindəganlıq hər şəxsin yalnız öz nəfsinin xoş keçməyindən ötrü olsaydı, bu adamlar dünyanın ləzzətindən üz çevirməzdilər.

Bəs məlum olur ki, xudavəndi-ələm insanı heyvandan “əqli-külliyə” ilə ayırub onun boynuna bir təklif qoyubdur. Böyük təklifdirmi? Bəli, çox böyük, çox ağır təklifdir... Bu təklif həman o təklifdir ki, cəm peyğəmbərlər onun yolunda can fəda ediblər, həman bu təklif dinləri və məzhəbləri birləşdirir və insanı zülmətdən xilas edir. Bu təklif rəbbülələminə yavuş olmaq deyilmi? Bəli... hərgah həqiqət insan ancaq həyatından ötrü yaranmış olsaydı, rəbbülələmin ona əqli-külliyə əta etməzdi və əqli-külliyə olmayan surətdə həman təklif insana borc olmazdı, necə ki, heyvanata borc deyil!..

Bu məsələdə cəmi ülamələrin təsəvvürləri birdir: İnsan gərək cəhd edib Allah-əzimişşəne yavuş olsun, yəni onu tapsın, bilsin, tanıсын... Görək ayə, ona yavuş olmağa səbəb vardırımı? Əvvəlinci səbəb və yavuş düz yol ancaq “yaxşılıqdır”, yəni insanın yaxşı və gözəl əməlləri. İnsan ancaq yaxşı əməlləri ilə və gözəl sifətləri ilə rəbbülələminə yovuşmaqla bilər, tanıyar.

“Yaxşılıq” insanın sifətlərindən biridir. Ancaq bu sifətə tövribətövr mənalar verib, anlayıblar. Məsələn: bir nəfər şəxsi-zəngin çox çörək-lidi, yəni evinə qonaq gələndə canü dil ilə qulluq etməyə hazırdır və yainki qonaqsız nahar etməyir. Bu şəxsə yaxşı deyirlər və yainki külfəti çox olan şəxs gecə və gündüz çalışıb dövlət qazanır ki, külfəti nəinki ac qalmasın və hətta öləndən sonra övladı üçün çoxca dövlət qoysun-buna deyirlər “yaxşı” adam idi, zira ki, vəfatından sonra külfəti ac qoymadı. Və yainki, dövlətli şəxs dövlətliyə yaxşılıq edir – olar da bir-birinə “yaxşı” deyirlər. Və ya bir şəxs dövlət içində bir kəsə nə yamanlıq və nə yaxşılıq edib, ibadətə məşguldur – buna da adətdir “yaxşı” deyirlər və yainki abid yüz il ömrünü ibadətə çürüdüb xurma ilə zindəganlıq edir, öləndən sonra ona “yaxşı” deyib rəhmət oxuyurlar...

Gərək yuxarıda zikr olunan şəxslərin “yaxşılıqları” olar üçün xudavəndi-ələminin zat-pakını tanımağa, yəni ona yavuş olmağa yol açırmı? Xeyr! Bu “yaxşılıqlar” məxsus nəfs üçündür, bir zat üçündür, nəinki Allah üçün. Həman adamların adları ancaq ölən günü dillərdə zikr olunur, ancaq ölən günü deyirlər: Allah rəhmət eləsin, yaxşı kişi idi, qonaq sevən idi, övladına böyük məbləğ qoydu, abid idi, saleh idi... Çox az vaxtdan sonra buların adları nəinki, qeyrilərinin və hətta öz övladlarının dillərində zikr olunmuyur, çünki həman şəxslər öz həyatlarında yaxşılıq etmişdilər, ancaq öz nəfsləri xoş olmaqdan ötrü.

Hərgah bu biçarələr həyatlarında öz yaxşılıqlarını cəmətə, millətə, dinə sərf etsəydilər, əlbəttə öləndən sonra onların adları cəmətin, millətin və dindarların qəlblərində kök salıb baqi qalardı. Gündə yüz dövlətli basdırıb öz-özümüzə deyirik: Ey biçarə, bu qədər çalışdın, vuruşdun, axırda özünü nə apardın? İki arşın bez, iki arşın qara torpaq. Qoyduğu dövlət öz tərbiyəsində olan uşaqlarına keçib axırda fani olar. Təəccübdür! Pəs bunların adları dillərdə zikr olmağının səbəbi nədir? Bular nə ediblər ki, yaddan unudulmayırlar? Bular öz cinslərinin yolunda can fəda ediblər: Fəqirlərə kömək edib onları aclıqdan xilas ediblər, çünki hər millətin zəlalətdə olmağına ümdə səbəb kasıblıqdır, susuz yerdə su çıxarıblar, yetim uşaqlara pərəstar olub olara lazım olan tərbiyəni veriblər, elmləri insana asan edib həməvəqt millətin dərdlərinə dərman axtarmaqda ömürlərini sərf ediblər. Bizim təsəvvürümüzə görə bu cins şəxslər rəbbülələminin zat-pakını biliblər, ancaq bu zatlar millətin bəzəyi olub dinə rəvnəq veriblər. Bu şəxslərin millətə olan xidmətlərini millət hiss etməyirmi? Millətin bu şəxslər barəsində olan dua və sənalarını Allahi-əzimizşən

eşitməyirmi? Vay o şəxsin halına ki, insanın səlahından ötrü çalışıblar! Həmin zatlar hansı millətdə olsa, o millətin gülü hesab olunurlar. Bunların ətri sonradan dünyaya gələn cavanları ətirləndirir, yəni onların qeyrəti gələcəkdə millətin balalarını qeyrətləndirir, onlara bir növ tərbiyə verir ki, onlar bu dünyada cəmiyyət xeyrindən ötrü can qoysunlar, özlərini heyvana oxşatmayıb Allah-taala verdiyi neməti puç etməsinlər...

Mədəniyyətli millətlər bu şəzslərin vəfatından sonra nişangahlar tikirlər. Onların səvənlərini yazıb uşaqlara oxudurlar; bu cins şəxslərin isimləri hörmətlə dillərdə zikr olunub nəsilbənəsil millət balalarının arasında intişar tapır. Son gələnlər bunların bərəsində oxuyub və eşidib özlərini onlara oxşadırlar və vaxtında millətin bəzəyi olurlar. Bu minval qeyrət, həmiyyət və himmət artır...

Bunların bədənləri bir zamandan sonra torpaq olursa, ruhları onların gözəl əməllərindən ləzzət çəkir... Həqiqət, yüz ildən sonra bu şəxslərin məzarlarını açsaq ancaq torpaq görərik, bununla belə adları dillərdə söylənəndə – fikr edirsən bu şəxslər ölməyiblər, həyatda baqıdılar. Nə mal, nə dövlət. Nə şan, nə şövkət insanın öz nəfsi üçün olsa onu xoşbəxt etməz, insanın xoşbəxtliyi onun həyatından sonra ismi hörmət ilə dillərdə zikr olmaqdadır. Bu mərtəbəyə çatmaqdan ötrü fədakarlıq lazımdır, yəni tək məxsus nəfsinə zindəganlıq etməyib bədəndən və ruhdan zəif həmillətə gərək kömək edəsən...

Müsəlmanlardan bu qeyrətdə olanları tarixlərdə oxuyuruq və düşünürük ki, millək yolunda can qoyanlar bizlərdə də varmış. Bu zati-möhtərəmlər hər əsrdə olublar, vardılar və olcaqlar. Ümum-xeyrdən ötəri bu əsəri-hazırda insafımız rəva görmür ki, cənab Hacı Zeynalabdin Tağıyevi nəzərimizdən keçirtməyə, ta gələcəkdə millətin balaları bu cənabın millətə qeyrətini, vətənə məhəbbətini, insana himmətini tarixdə oxuyub gözləri rövşən və qəlbəli şad olsun.

Həqiqət hal, bu zati-möhtərəm bir qeyri zətdir, ruzigar bizləyə bəxşis edibdir! Bu zət millət bəzəyi, ruzigarın nadidə əsəri olub, adını tarixə salmaya bilərikmi?

Bəli, 62 sinnində hörmətli Hacı ruzigarın sədəmələrinə davam edib milyonlar qazanıb özü ilə qəbri-bəqaya nə aparacaqdır? İki arşın bez! Həyatından sonra qoyduğı milyonları adını təvarixdə baqi qoyacaqdır! Xeyr! 50 ildə qazanılmış milyonlar bir ayın ərzində fani ola bilər. Bu milyonların dinə və millətə rəvnəq, insanın ruhuna yem verməkdə sərf olunmağı onun adını qeyrətli din qardaşlarının ürəklərində nəqs bağladacaqdır.

Bu zati-möhtərəmi tərif etməkdən qabaq lazım görürük oxu-
yanlarımıza onun müxtəsər səvanəhini yazaq, ta görək hörmətli Hacı
milyonları nə tövr qazanıbdir. Və millətə, insana nə xidmətlər gös-
təribdir, görək bu cins şəxsin hörməti bizlərə vacibdir, ya yox? Hərgah
vacibdirsə qeyrətli din qardaşlarımız, mədəniyyətli millətlər cənab
Hacı Zeynalabın Tağıyevə öz hörmətlərini, məhəbbətlərini 1901-ci
ildə sentyabrın 20-də göstərə bilərlər. Həman bu ayda cənabı Hacı
50 illik məişəti və başlayıb millətə və insana xidmətlər göstərməyi
tamam olur. Həmin gün hörmətli Hacıның ömründə gözəl və böyük eyd-
lərdən biridir, hansı ki, mindən bir adama müyəssər olmuyur görsün.

Həmin bu gün bu zati-möhtərəmin ruhi fikrə gəlməyin ləzzətini
hiss edəcəkdir! Həmin bu gün onun nəslə pərvərdigari-ələmə əl götü-
rüb razılıq edəcəklər ki, bu şəxsin nəslindən dünyaya gəliblər. Həmin
bu gün məruflu, mərifətli, qeyrətli din qardaşlarımız bu tövr zatın
vücudunun bərqərar olmağını xudavəndi-ələmdən istigəsə edəcəklər.

Həmin bu gün ədəbiyyat əhlinin qələmləri tarixlər səhifəsində
işləyəcəkdir! Həmin bu gün ürəkləri daş, ağılları pas, dilləri pis kəslər
həsəd ilə eyd sahibinə baxacaqlar...

Həmin bu gündən yaxşılığın baqi olmağı və yamanlığın faniliyi
gün kimi aşkar olacaqdır! Bəli bu bir qeyri gündür! Qeyri eyddir! Qeyri
səadətdir insanın ömründə! Bu bir qeyri ələmdir! Qeyri haldır! Qeyri
hissiyətdir zatın həyatından! Xudavəndi-ələm əmr əta etsə biz
kəmtərin millət qulu bugünkü günü görüb axırncı sözüümüzü deyərək
və vəqtində cənab Hacıның mövtlə səvanəhini yazmağa məşğul olarıq.

Hacı Zeynalabın Tağıyev 1259-cu ildə (yanvar, 1838) Bad-
kubədə təvəllüd olubdur. Atası Təqi başmaqçılıq edib öz külfətini
dolandırardı. 10 yaşından H.Z.Tağıyev atasının tərbiyəsində olubdur.
Atası külfət qeyrəti çəkən, zəhmətdən qorxmayan bir zat idi və
həmişə oğlu Zeynalabın Tağıyevə bu nəsihəti edərdi: “Oğlum,
zəhmətdən qorxma, çalış ta axırda özgəyə möhtac olmuyasan”. Bu
sözləri balaca həssas uşağın qəlbində gün-bəgün yer edirdi. On
yaşında uşaq atasının zəhmətini görüb hiss eliyir ki, qəbul etmədi ki,
atası yalnız zəhmət çəksin. Ona görə atasından təvəqqe edir ki, onu bir
işə qoysun, tainki öz əməyini qazana. Atası razı olub on yaşında
oğlunu bəna yanına palçıq daşımağa qoyur. Bu işdə gündə 6 qəpik
verirlər. Əvvəlinci qazancı evə gətirib atasına verir. Atası dəxi pulu
götütüb bir qədər çörək və bir qədər pənim alır, sonra oğluna xeyir-dua
verib deyir: “Pərvərdigara! Çox şükür ki, oğlumun qazancını yeyi-

rəm”. Bu söz uşağın qəlbinə çox təsir edir. Bu gündən uşaq zəhməti artırıb gecə və gündüz fikri tutduğu işdə olub öz gücündən artıq işlərə əl aparır. Palçıq daşımağa kifayət etməyib iş üstündə olub daşçıların işlərinə diqqət edir. 12 yaşında daş yonmağa başlayıbdır, 15 yaşında bənnalıq sənətində inşaatçı mühəndislərin işlərinə artıq diqqət edirmiş. Bənnalıq kifayət etməyib bir az müddətdən sonra podrat işlərinə yapışır. Götürdüyü podratlar mənfəətli olub bir qədər pul düzəldir. 1873-cü ildən podrat işlərini buraxıb neft işlərində dörd dəfə rüzgarın böyük sədəmələrinə giriftar olubdur. Vəqt olubdur ki, qazandığı pul əlindən bilmərrə gedibdir, amma bu nəkarə beylə məyus olmuyub özünə isti rahatlığı həram edib gününü zəhmətdə keçiribdir. Həman bu vaqtlar atalıq borcunu fikrindən unutmuyub uşaqlarına lazım olan tərbiyəni veribdir. Bu vaqtlar böyük oğlu İsmayıl realnı uçilişeni qurtarıb atasına kömək edirdi və kiçik oğlu Sadıq oxuyurdu. Vəqt oldu ki, Hacı şirkətləri Bibiheybət yerini icarə edir və buruq salmağa məşğul olurlar. Xərc gündə artırdı, amma neft bilmərrə görünmürdü. Şerik yoldaşı buna davam gətirməyib öz hissəsini Hacıya satır. Hacıya bu xərcdən qorxmayıb başladığı işi qabağa aparır. Bu vaqtlar Hacı üçün çox ağır keçirdi. Xərc günbəgün artırdı, amma qazılan quyudan neft nişanəsi görünmürdü. Bununla belə zəhmətkeş Hacı ümidini kəsməyib zəhmətinin meyvəsini gözləyirdi. Həmin bu məşəqqətdə olarkən qazdığı quyudan neft fəvvarə edib Hacı məqsuduna çatır. Bu gündən Hacı qabağa gedir, zavodda qulluq edənlər söylərlər: “Biz bu şəxsin səbrinə və zəhmətinə təəccüb edirik: bilmirdik Hacı 24 saatdə nə vəqt rahat olur”.

Hörmətli Hacı atasının sözlərini qulluqçularına deyirmiş: “Zəhmətdən qorxmayın uşaqlar!” Həmin qulluq eliyənlər söylərlər: “Hərçənd bizə rahatlıq yoxsa da bununla belə Hacıya müəllimliyi və insaniyyətiyi bizim ona can dillə hümmət etməyimizə səbəb olmuşdu. Bizə yaman söz deyib təqsirimizdən keçirdi”.

Bu minval dövlət günbəgün artırdı. Amma bununla belə hörmətli Hacı yetimləri və fəqirləri yaddan unutmazdı. Canları sağ adamlar yolçuluq edəndə pul verməyib iş üstə qoyardı. Ta özləri zəhmət çəkib pul qazansınlar, əlsiz-ayaqsızlara pul verib beqədri-imkan kömək edirdi. Bunu öz dövlətinin müqabilində az görüb hörmətli Hacı yavaş-yavaş millət işlərinə diqqət edir. Müsəlmanların mədəniyyətində və məişətdə dalda qalmaqlarının ümdə səbəbini elm olmamaqda bilib başlayır yetim uşaqları öz xərcinə oxutmağa. Onun xərcinə elm təhsil

edib qurtaranların tərbiyəsinə, hörmətli Hacı 38.848 manat xərc edibdir. Bu cavanlar aldıkları elmlərin səbəbinə indi xoş zindəganlıq edirlər. Elmlərini təhsil edib qurtaran cavanların yerinə təzə uşaqlar götürüb lazım olan məxarici edir. Bu halda onun xərcinə oxuyan uşaqların hesabı – hamısına ildə 3000 manat xərc olunur.

Və dəxi qeyri məktəblərdə yetim uşaqlara kömək etmək qəsdilə dörd məktəbə nazir (paçotni papuçitel) hesab olunur. Bu məktəblərdə ildə iki min manat xərc edir.

Hörmətli Hacı millətin xoşbəxtliyini məktəbdə görüb və kənd əhli üçün elm oxumağın çətinliyini nəzərə gətirib Mərdəkan əhlinə bir böyük xidmət göstəribdir. 1895-ci ildə Mərdəkan kəndində öz xərcinə 50 uşağa görə bir sənət məktəbi bina edibdir. Bu məktəbdə türkcə və rusca oxumaqdan savayı uşaqlara və elmə müvafiq çöl və bağ işlərini öyrədirlər. Bu məktəb Mərdəkan və qeyri ətrafda olan kəndlər üçün bir qiymətsiz bəxşisdir. Qədrini görə bilsinlər! Həmin məktəbin binasına 31.240 manat xərc olunubdur və ildə 5000 manat xərc olunur.

İkincisi millətə qiymətsiz bəxşis təzə açılan qız məktəbidir ki, orada müsəlman qızları tərbiyə tapacaqlar. Bu məktəbin barəsində bir az söhbət edərik. Filosoflar tifi uşağı yumşaq çubuğa oxşadıblar, yəni necə çubuğu hər dəfə əymək olar; elə də tifilə ibtida nə tövr tərbiyə verilsə böyüyəndə o tərbiyədə olacaqdır, çünki tifilin qüvveyi-hafizəsi çox iti olur: nə görsə götürür, eşitsə hafizəsində saxlar. Bunu hər şəxs özündə mülahizə edə bilər. O şeirlər ki, şəxs uşaq vaxtında əzbər edir, qocalanadək həmin şeirlər hafizəsində qalır. Amma 20–30 yaşında və dəxi gec öyrəndiyi şeirlər gündə təkrar etməsə unudulur. Pəs belə olan surətdə, məlum olur ki, uşağın ibtidai tərbiyəsi ilə gərəkdir üsullu rəftar etmək, çünki ibtidadan uşağa nə yol göstərsən o yol ilə gedər. 8 yaşınadək uşağa tərbiyə verən anadır... indi insaf nəzəri ilə baxaq, bizim analarımızın tərbiyəsinə: mədəniyyətli tayfələrdə uşaqların dili açılanda əvvəlinci sözləri–dualardır, bizimkilərinki söyünc! Oların uşaqları şəkili kitablar ilə oynayırlar, bizimkilər palçıqda, tozda, torpaqda bələnirlər! Oların uşaqları nahardan qabaq əllərini yuyub dua oxuyurlar və bir yerdə nahar edirlər, bizimkilər əlləri çirkli əllərində bir parça çörək və pənir küçələrdə kövşəyirlər: onların ata və anaları uşaqların yanında gözəl söhbətlər edirlər. Bizimkilər uşaqların yanında bir-birilərinə pis sözlər deyib qarğış edirlər və çox vaxt ağac alıb bir-birini döyürlər! Olarda evə qonaq gələndə övrət ilə qiybət edəndə uşaqları qeyri otaqda saxlayırlar, bi-

zimkilər qeybət edəndə uşaqları dizlərinin dibində otuzdururlar! Belə analardan bizim biçərə tiffillər nə tərbiyə alsınlar? Belə tərbiyədən sonra bu uşaqlardan nə gözləmək? Əlbəttə analarımız tərbiyəli olsalar uşaqlarımız da tərbiyəli olurlar. Heç ata və ana uşağının bədbəxtliyini onun aqlının naqisliyində görməsin: öz tərbiyəsində gərəkdir görsün... övlad yaman dərddə mübtəla olanda onun əvvəlinci düşməni öz tərbiyəsində görsün. Doğrudur heç ata və ana övladının bədbəxtliyini istəməz, amma çifayda işin günhinə diqqət edəndə görürük ki, övladın bədbəxt olmağına əvvəlinci səbəb özümüzük...

Dana üçün bu məsələni kəşf etməyi lazım bilmirik. Bundan əlavə axır zamanda oğlanlarımız mədəniyyət dalınca gedib mərifətdə tərəqqi edirlər: Bunların nəzərləri zindəganlığa və məişətə dəyişilir... Pəs bu mədəniyyətli, mərifətli, cavanlarımıza mərifətli, mədəniyyətli övrətlər lazım gəlməyirmi? Günbəgün tərbiyəli cavanların hesabı artır, amma çifayda həmin cavanlar evlənməkdən əsla fikir etmirlər, çünki tərbiyəli qızlarımız yoxdur və tərbiyəsiz qızları özlərinə ömürlük yoldaş etmək məzkurlar üçün böyük məsələdir. Bunlar gələcəkdə uşaqlarının fikrinə qalırlar... Həmin bu məsələ Badkubədə ataların və anaların ürəklərində gərəkdir yer etsin. Bir nəzər et, görərə gedən qızlarımızdan nə qədər bədbəxt olan var...

Biinsaf, bimürvət cavanlar biçərə pakizə qızları alıb sonra yaman yollara düşürlər. Məgər övrətin xoşbəxtliyi yemək-icməkdə, zər-ziba içində olmaqdadır? Doğrudur bu cavanların əksəri lazım olan tərbiyə dadmayıbdısa da və çoxsunun əqlin dövlət paslandırılıbsa da, amma yəqin ki, qızlarımız tərbiyəli və mərifətli olsaydılar oğlanlarımız bəhər hal ağla gəlməyən işləri etməzdilər, çünki əqilli övrət pis kişini həmişə yaman yoldan saxlar. Zamanı hazırda evli cavanlarımız pis yollarda, biçərə qızlarımız qanlı yaşlar tökürlər, atalarımız olara səbir edin deyib ah-vay edirlər... Haçnadək bular əqilsiz, insafsız cavanlarımızın zülmələrinə davam etsinlər? Hörmətli Hacınin bu məsələlərdə bizimlə həməfkar olmağına şübhəmiz yoxdur. Hərçənd bir neçə nadan, dünyadan xəbərdar olmayan əşxas həmin məktəbin düşməni hesab olunurlarsa da, ancaq oları biz millətə quyu qazandırlar hesab edirik. Onlar üçün də tarixin səhifələri açıqdır... Doğrudur hərgah bu məktəbdə dinə və ya məzhəbə rəxnə salan bir şey olsaydı və yainki həmin məktəb bir özgə dona girsə onun əvvəlinci düşməni biz olarıq; halbuki bu məktəbdə qızlarımız dörd il dərs oxuyacaqlar: üç il müsəlmanca dördüncü il bir az rusca və əl işi

oxuyan qızlardan 20 nəfər yetim cənab Hacınn xərcinə tərbiyə alacaqlar və bunlara ildə 8 min manat sərf olunacaqdır. Evin binasına hörmətli Hacı 3 yüz min manata qədər xərc edibdir! 1896-cı ildə Hacı əlindəki 20 milyona dəyən zavodu 5 milyon yarıma satıb bez fabrikanı bina etmək fikrinə düşdü. Cənab Hacınn hərəkəti puldan, dövlətdən gözləri doymayanları, dövlətdə ancaq xoşbəxtlik görünələri təəccübə gətirdi. Bununla belə Hacınn fikrindən xəbərdar olanlar onun bu işdə fədakarlığına təəccüb edirdilər. Zavodu satmağa əvvəlinci səbəbə bu olubdur ki, ömrünün axırını rahatlıqla keçirsin.

Zavod sahibləri bu işin zəhmətini və məşəqqətini bilirlər. Ondan masəva fabrikanı işi zavodun işindən təmiz və rahat olmağına şübhə yoxdur. Hərgah desək qeyrətli Hacı zavod əvəzinə fabrika açmağında da insaniyyətlərini göstəribdir. Asan dövlət qazananlar, dövləti ilə kor olanlar Hacınn əməlinə gülürlər.

Həqiqət bir fikir etməli: zavodda yüz adamın çörək tapmağı fabrikada min adamın çörək tapmağına bərabərdirmi? Qafqazda bezin qiyməti birə on üçüzlanmağı vətənə azmı xidmətdir...

1896-cı ildə Peterburqda qeyrətli müsəlmanlar cəmiyyəti xeyriyyə binasını qoyublar. Cəmiyyəti xeyriyyə mədəniyyətli millətlərdə çoxdur və hənuz cəmiyyəti xeyriyyənin insana nəfi və millətə köməklili nəhayətdə artıqdır. Peterburq din qardaşlarımızın müsəlman cəmiyyəti xeyriyyə açmaqdan məqsudları elm-təhsil edən müsəlmanlara və qeyri şəhərlərdə məktəbxanalar, qiraətxanələr və azarxanalar açmağa kömək etməkdir. Bu işdə qeyrət və pul gərəkdir ola ki, cəməət gözəl məqsudlarına çatsın. Burada da qeyrətli hümmətli Hacı, camaətə böyük xidmət göstəribdir: 11 min manat Peterburq müsəlman cəmiyyəti xeyriyyəsinə bəxş edibdir! Bunun əvəzində camaət xeyriyyəni bina edənələr hörmətli Hacınn ömürlük çlen seçib böyük təşəkkürlər ediblər.

Qeyrətli Hacı bulara bəs etməyib türk və fars ədəbiyyatına xidmətlər göstəribdir. Axır zamanlar ədəbiyyat yolunda işləyən cavanlarımızın hesabı günbəgün artır. Amma heyif ki, yazanlarımızda pul yox, dövlətlilərimizdə qeyrət, ona görə millətə yazdıqları kitablar çap olunmayıb tozlanır. Qeyrətli Hacı buna diqqət edib millətə nəf gətirən kitabları öz xərcinə çap etdiribdir. Hacınn xərcinə çap olunan kitablar bunlardır:

1. Tarixi-müqəddəs, əsəri – Molla Əbdül-səlam Axundzadə -500 manat xərc olunubdur.

2. “Şərabçı”

3. “Allah divanı”, Asari-Sultan Məcid Qəniyev – 300 manata qədər xərc olunubdur.

4. “Əşari-Seyid Əzim Şirvani” 500 manat xərc olunubdur.

5. “Nadir şah”, əsəri – Nəriman Nərimanov. 350 manat xərc olunubdur. Bu əsər cənabi Hacı'nın xahişinə görə fars dilinə tərcümə olunur və çap olunacaqdır.

1895-ci ildə Badkubədə rus dilində verilən “Kaspi” qəzetəsini 57 min manata alıbdir. Bu qəzetəni almaqda da hörmətli Hacı'nın fikrində vətəndaşlarına kömək və xidmətlər etmək varımiş...

Bundan savayı İranda, İstanbulda, Hindistanda və Misirdə çap olunan cəridələrə müştəri tapmaq ilə və özü bir neçəsinə pul bağışlamaq ilə xidmətlər göstəribdir. Qəzetənin insana mənfiyyətini nəzərə alıb və bir para ruhanilərin ruznamələrə olan həqiqir nəzərlərinə diqqət edib və bunların gözləri qəzetlər ilə açılmağını özüne yəqin edib...

Bu zati möhtərəmin qeyrəti insanı həqiqət heyran edir! Təəccüb budur ki, 18 il bundan müqəddəm Badkubədə Hacıdan dövlətli və mədəniyyətli şəxslər olubsa da və hal-hazırda varsa da, ancaq Badkubədə teatrın əvvəlinci binasını qoyan hörmətli Hacı olubdur.

Teatrın insana mənfiyyətini, ruha ləzzətini dəfətlə yazmışıq. Teatr böyüklər üçün məktəbdir. Həmin məktəbdə görmədiyimiz şeyləri və görüb diqqət etmədiyimiz əhvalatları görüb və eşidib pis əməllərdən ibrət və yaxşı sifətlər əxz edirik: əqlimiz üçün yem və ruhumuz üçün ləzzət alırıq.

Həmin bu teatrda Badkubənin mərifətli cavanları cəmiyyəti-xeyriyyə üçün ildə neçə dəfə türk dilində komediya oynayırlar. Teatrın bir gecəlik kirayəsi 100 manat isə hörmətli Hacı kirayədən keçib hər dəfə cəmiyyəti-xeyriyyəyə pul da bağışlayır. 1900-cu ildə 100 minə qədər xərc qoyub teatrı təzələndirdi: yeri balacadırsa da özü gözəl bir teatr olubdur.

Hörmətli Hacı'nın teatra olan qulluqlarını erməni teatrının artistləri nəzərə alıb 1900-cu ildə ona rizaməndlik və mübarəkdarlıq etdilər və bir gözəl kağızın üstə yazılmış nitqlərini gözəl cildde Hacıya bəxşiş etdilər. Həmin kağızın üstə bu sözlər yazılmışdı:

“Hörmətli Hacı Zeynalabdin!

Qədim zamandan, yəni qədim yunanlardan, ərəblərdən və qeyri mədəniyyət yolunda can qoyan tayfaların vaxtından bəri teatrın əqlə və ruha tərbiyə verməyi gün kimi aşkardır. Badkubə qeyri şəhərlər tək qaranlıqdan işıqlığa düşməyə çalışır, əmma bu vaxtadək bu şəhərdə əvvəl kimin fikrinə düşübdir, o evin binası ki, teatrın gözəl olan

əsərini xalqa yaysın? Bizə yaxşı məlumdur ki, Badkubədə bu işin fikrinə düşən əvvəl siz olubsunuz, hörmətli və qeyrətli Hacı! Ancaq siz bu fikirdə olub teatrı icad edibsiz, Hənuz bu teatrı hansı ki, neçə ilin ərzində günün şəfəqi kimi şəfəqlərini yayıbdır. Biz erməni teatrının kəmərin qulluqçuları sizin bu barədə olan zəhmətinizi və mərhəmətinizi hiss edib bu gün tazə bəzənmiş teatra nəzər yetirib və ürəyimiz şad olub bu günü bayram edirik və canıdıl ilə yekdil sizə öz hissiyyatımızı zikr edirik: “Sağ olsun bu teatrı bina edən! Sağ olsun hörmətli və qeyrətli Hacı Zeynalabdin!” Bu sözlərdən sonra hörmətli Hacı şadlığından gözləri yaşarıb dedi: “Sizdən nəhayətdə razıyam: Sizin bu sözləriniz gələcəkdə teatra dəxi də böyük xidmətlər göstərməyimə səbəb olar”.

Həqiqət millət bu tövr zatlının xidmətlərinə nə qədər dürüst qiymət qoysa o qədər olar qeyrətlərini və himmətlərini artırırlar. Cənab Hacı xidmətləri bir müsəlman millətinə olmuyubdur. Qeyri millətlərə və dövlət, camaət tərəfindən görülən işlərə Hacı böyük xidmətləri olubdur və olur. Nəinki Badkubədə hətta qeyri şəhərlərdə də: Tazə açılan azarxanalara, məktəblərə, cəmiyyəti xeyriyyə cənabı Hacı böyük ianələri olubdur və olur. Xarici millət Hacı qulluqlarının əvəzində ona lazım olan hörməti göstərib həmişə qəzetlərin səhifələrində Hacıni tərif etməkdə vardiqlar. Dövlət dəxi onun cəmaətə olan nişanları (Stanislay 111 dərəcəyədək) veribdir.

Bu nişanlar şəhadətlik verir ki, padşahımız imperator əzəm hörmətli Hacı insana, millətə və vətənə olan xidmətlərini diqqətsiz qoymuyubdur. Bundan savayı qeyri dövlətlərdən də Hacıni nişanları vardır. 1872-ci ildən cənab Hacı Badkubə dumasında qlasni hesab olunur, bu qulluqda hörmətli Hacıni həm şəhrə və həm cəmaətə böyük köməkliyi çatıbdır və çatır.

Bu vaxtədə qeyrətli Hacıni ümumi cəmaət və millət işlərinə bir milyon manata qədər xərci olubdur!

Bu fani dünyada dövlətdən ötəri insaflarını satanlar bunu oxuyanda, yəni pulun qədərini görəndə ağızları açıla qalacaqdır! Qeyri-lərdən utanmasalar da öz aləmlərində özləri-özlərindən utanacaqlar!..

Cənab Hacı hal-hazırda 63 sınındə varsa da ancaq çox diribaş görünür. Özü ortaboy tökmə şəxsdir. Hər bir əzası dürüst üzündən əqlü-kəmalı məlum olunur. Səhər saat 10-dan ta 2-dək qeyrətli Hacı kontorunda olub gündə 30-40 nəfər ilə söhbət edir və arada məişət işlərinə diqqət edir. Hər gün rus mirzəsi rus lisanında məşhur qəzetləri oxuyur və arada sual-cavab olur. Sonra müsəlman mirzəsi İranda,

Osmanlıda, Hindistanda və Misirdə verilən türk, Fars və Ərəb qəzetlərini oxuyur. Hacı çox diqqət ilə qulaq asıb öz təsəvvürünü söyləyir. Hacı politika, yəni siyasi məsələsinə artıq diqqət edir: Hörmətli Hacı bu sinnində qüvvəyi-hafizəsinin itiliyinə məəttəl qalmalıdır. Gündə on qəzetəyə qədər oxunur səbahı hamısından xəbər verməyə hazırdır: hansı əhvalat hansı qəzetdə olmağını səhsiz söylər. Bu səbəbə görə cənab Hacı zəmani-hazırda siyasidən, mədəniyyətdən və mərifətdən söhbət etməyə qadirdir. Mədəniyyətli şəxslər Hacı elmlərdən və tarixdən xəbərdar olmağına təəccüb edirlər. Xəlqi xasiyyəti çox mülayim, özündən kiçiklərə həmişə hörmət edən, dediyi bir sözü iki olmayan, verdiyi vədəyə əməl edən, həqq sözdən qaçmayan, günahkarın təqsirindən keçən, öz səhvini gizlətməyən, qeybətdən ictinab edən, ürəyi saf hissli bir zətdir. Hörmətli Hacı teatrı nəhayətdə sevir: hər axşam öz lojasında əyləşib artistlərin oyunlarına çox diqqətlə baxır.

Bəli, hörmətli Hacı 50 il zəhmət çəkib milyonlar cəm edibdir. Onun cəm etdiyi milyonlardan insana və millətə mənəfe yetişibdirmi? Hərgah yetişsə bu zəti möhtərəmin xidmətlərinin əvəzində millət nə etməlidir? Təklifi nədir? Bu məsələni həll etmək bir adamın işi olmayub mərifətli müsəlmanlar bu barədə gərəkdir məşvərət edələr və məşvərət məqamında cənab Hacı millətə xidmətlərini qeyri “müsəlman milyonçularının işləri ilə (Badkubədə xüsusən)” bir tərəziyə qoymalı. Məqami-təvafütdə hörmətli Hacı millətə olan xeyrətinin qiyməti ariflər yanında birə beş artır. Böyük hünərdir, əzizim, insan öz sağlığında cəmiyyətə-yətə-xeyriyyəyə bu qədər xərc etmək! Bu qeyrətdə şəxslərin həyatı bizim barəmizdə olan xarici millətin həqir nəzərini puç etməyə səbəbdir. Mədəniyyətli millətlər bizə mədəniyyətdən 3 çöndərən, vəhşi, vətənin və millətin imdadına çatmayan deyirlər. Səbəb? Səbəb budur ki, Hacı kimi dövlətli müsəlmanlardan mini qara torpağa gedibdir və gedəcəkdir. Amma vətənə və millətə Hacı edən xidmətlərin mindən birini etməyiblər.

Hal-hazırda Badkubədə azmı Hacılar var? Çi fayda! Bu biçarələr pulları sandıqlara yığıb pişik kəsəyəni maritlayən təkin maritlayırlar, bular müamələyə pullar verib-fəqirlərin evlərini yıxırlar... Bular gündə beş vaxt namaz qılıb Xudavəndi ələmdən nə istiqasə edirlər? Ancaq dövlətin artırmadığını! Əlsiz-ayaqsız yetimlər bulara əllərini açanda “boyunları albuxara torbasına” oxşayan dövləttilərimiz bu yetimlərə məqrurluq ilə baxıb oları pis söz ilə özlərindən rədd edirlər. Şəriət qoyan zəkat və xüms buların fikirlərindən bilmərrə çıxıb hələ

utanmayırlar, gözlərini o dünyaya tikiblər ki, Xuavəndi aləm buları bağışlayacaqdır. Ey biçərələr! hərgah ümidinizi o dünyaya bağlayıbsınız axirət gününün sahibinə nə cavab verəcəksiniz? Bəli: qeyri adamın malı ilə milyonlar qazanıbsınız. Biçərə fəhlələri gecə–gündüz işlədib həqlərini kəsibsiniz. Bu fikirlə ki, min nəfər fəhlənin hərəsindən 2 qəpik kəssən bir gündə iki min qəpik olar deyib dövlət qazanıbsınız, gündə min dəfə yalan danışib Allah və peyğəmbərə and içib müşkül olan işlərinizi keçirdibsiniz, gündüzlər öz cinsinə yüz min quyu qazıb gecələr toyuqplov yeyibən üstündən qəlyan xoruldadıb özgələrin qiybətini edibsiniz. İldə iki dəfə məscidlərdə qeyrilər bilsin, eşitsin deyib pullar bağışlayıbsınız və adınızı uca səslə dedirdib dua etdiribsiniz, ancaq adınız Hacı olsun deyib Məkkeyi–müəzziməyə gedibsiniz və gələndə töhfələr gətirib işiniz keçən adamlara bəxşiş edibsiniz, yainki birə–beş qiymətə satıbsınız...

Allahi–əzimüşşənin suallarına cavablarınız bularmı olacaqdır? Yoxsa özünü təsəlli verib deyirsiniz: bu dövləti övladım üçün qazanmışam ki, məndən sonra özgəyə möhtac olmasın, yoxsa bunu özün üçün səvab bilirsən? Hərgah belədirsə, ey bədbəxt, xabi–qəflətdə imişsən! səndən sonra min yamanlıq ilə qazandığın dövlət sənəin tərbiyəndə olan övladının əlinə düşüb bir az müddətdə puç olacaqdır, çünki sən pulun qədrini bilirdin: can qoymuşdun, yüz min pis əməlləri özünə qəbul etmişdin, amma övladın zəhmətin qədrini bilməyib sənəin illərlə topladığın pulu o saatlarla səpəcəkdir. Səndən sonra itşə genə yaxşıdır! Bir göz aç gör: övladın sənəin həyatında nə işlər görür! Gör sən bədbəxtə saatda neçə dəfə söydürür, gör məzhəbə dinə nə növ ilə rişxənd etdirir! Bu hələ sənəin həyatında, səndən sonra nə olmağını hiss etmiyirsənmi? Lamməhalə vətənə, millətə xidmət göstərməyirdin, öz övladınsa diqqət edəydin, yəni ona lazım olan tərbiyəni verəydin, ta səni hər iki dünyada üzü qara etməyəydi. Sən həmin o şəxslərin cərgəsindəsən ki, ancaq ölən günü ədəblik adətində görə sənə rəhmət deyəcəklər, yəni dildə rəhmət oxuyub, ürəkdə lənət deyəcəklər... öz həyatında yamanlıqla cəm etdiyin dövlətin bir cüzi hissəsini dinin rövnaqinə və millətin xeyrinə vəsiyyəət etsən ümidvar ki, pis əməllərin bir vaxtdan sonra yaddan unudular. Amma indiki halətini bir dürüst fikrə gətir! Bir saat dünyanın işlərindən: zövq və səfasından, zəhmət və məşəqqətdən əl götürüb, düşün, gör ki, çəkdiyən zəhmətlər, top etdiyin milyonlar nə özün üçün, nə övladın üçün, nə bu dünya və nə axirət üçün imiş...

Bəli, bu cins şəxslərin arasından cənabi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin seçilməyi bizim qeyri millətlər yanında başımız uca olmağa səbəbdir. Həqiqət hərgah hörmətli Hacı elm təhsil etmiş olsaydı, onun millətə və vətənə olan xidmətləri onun şənini o payədə ucaltmazdı, necə ki, indi. Çünki həqiqi elm vətənə və millətə qulluq etməyi tərbiyə verir. Doğrudur oxuyanlarımız irad tuta bilərlər ki, elmlər təhsil edib dövlət sahib olanların əksəri niyə bu fikirdə deyil? Olara cavab bu olur ki, haman elm sahibləri elmləri təhsil ediblər, nə əxlaq ətvarları düzəlməkdən ötrü, bəlkə bir sənət öyrənmək qəsdilə elmin dalınca gediblər. Yoxsa həqiqi elm ki, insanın ruhunu təmizləyir, bu şəxslərdə olsaydı bular da vətənin və millətin fikrində olardılar. Çünki həmin elmin tərbiyəsi onadır, necə ki, atəşin təbiətində yandımaq var... Belə elm hörmətli Hacıda olmuya-olmuya bunun xidmətləri hansı aqili təcəübə gətirməz? Qeyrətli Hacınin vətənə, millətə və insana olan himmətindən sonra xarici millət deyə bilərmi: müsəlmanlar-nadan, vəhşi, camaat və dövlət işinə yaramayan tayfadır?

Doğrudur, çox azdır, ancaq tək-tək tapılar... Ancaq millətin və vətəndaşların borclarıdır bu tövr fədakarların xidmətlərinə dürüst diqqət edib qiymət qoyalar. Biz nə qədər bu şəxsi möhtərəmlərin xidmətlərinə insafən qiymət qoysaq, onların himmətləri, həmiyyətli və qeyrətləri o qədər günbəgün artar. Bu vətən və millətpərəstlərə ancaq bu lazımdır, nəinki bir özgə şey!

Ümid edirik ki, hörmətli Hacınin varisləri o zati möhtərəmin yolu ilə gedib dinə və millətə xeyrixah olalar. Bunda şübhəmiz yoxdur, çünki cənab Hacınin varisləri lazım olan tərbiyəni alıb, rəva görməzlər ki, qeyrətli Hacınin gözəl işləri puç ola!..

Əhli qələm qardaşlarımız buların millətə olan xidmətlərini nəzərdən keçirib millət tarixinin səhifələrinə yazarlar, tainki istiqbalda balalarımız oxuyub qəlbləri şad olsun və gözləri açılsın: Bilsinlər ki, bizdə də millət qeyrətini çəkənlər varmı! Düşünsünlər ki, hərçənd bu şəxslər qərbi-bəqayə köçüblər, onunla belə isimləri millətin dilində hörmətlə zikr olunur...

MƏRKƏZİ KOMİTƏYƏ
Yol. [İ.V.] STALİNƏ
Surəti: Yol. [L.D.] TROTSKIYƏ
Yol. [K.B.] RADEKƏ

UCQARLARDA İNQİLABIMIZIN TARİXİNƏ DAİR

- 1) Şərq məsələsi**
- 2) Azərbaycanda vəziyyət**

iyun 1923 – 27 may 1924-cü il

1919-1920-ci illərdə RSFSR Xalq xarici işlər komissarlığı yanında Şərq şöbəsinin müdiri olduğum zaman, mən yol. Çiçerinin Şərq siyasətini düzgün başa düşməməsi barədə dəfələrlə qeyd etmişəm.

RKP MK arxivində yəqin ki, mənim məruzələrim qalır, bu məruzələrimdə Türkünstanda siyasətimiz haqqında, bizim Əfqanıstana, Türkiyəyə, İrana və s. münasibətimiz barədə öz fikrimi ardıcıl olaraq söyləmişəm.

Bütün bu məruzələrin əsas qayəsini belə bir mülahizə təşkil edir ki, və biz Qərbdə həddən artıq aludə olub Şərqdən uzaqlaşırıq və inqilabımızın ilk günlərində bizim çağırışlarımızla qazanılan nə varsa onu itiririk. Qazanılan isə çox şey olmuşdu: bizim məzlum Şərqi xarici zülmkarlardan azad etmək və Şərqi öz həyatı ilə azad yaşamaq imkanı vermək vədimiz hamını Sovet Rusiyası ətrafında birləşdirirdi.

Bütün diqqət bizim tərəfə yönəldilmişdi və elə bir an var idi ki, Şərq siyasətini düzgün yürütsəydik, biz indi Avropaya hökm edə bilərdik. Hələ 19-cu ildə bu məruzələrdən birində mən deyirəm: “Yoldaş Çiçerin radio vasitəsilə Qərbdə sosial inqilab doğurmaq istəyir, lakin bu indi olmayacaq, belə ki, biz dağıdıcı müharibədən sonra kapitalistlərə öz fəhlələri ilə “razılılaşmaq” imkanı vermişik, buna görə də Avropada sosial inqilab uzun sürən xarakter daşıyacaqdır və i.a.”

MK çox güman ki, mənim bu sözlərimə əhəmiyyət vermirdi, lakin bir ildən artıq keçdikdən sonra, əgər səhv etməmişəm, bu fikri Kominternin konfransı (*Görünür N.Nərimanov Kominternin III konqresinin (iyun-iyul 1921-ci il) qərarlarını nəzərdə tutur*) təsdiq etdi.

Bundan sonra yol. Çiçerin mənə yazır ki, indi biz Şərqi siyasətinə xüsusi diqqət yetirməli oluruq və “Məzlum Şərqi azadlığı” şüarı günün şüarıdır və i.a.16

Bəlkə Şərqi xalqları qurultayının çağırılması buna görə olmuşdur [Şərqi xalqlarının birinci qurultayı 1920-ci il 1-7 sentyabrda Bakıda keçirilmişdi. V.İ.Lenin fəxri sədr seçilmişdi. Qurultayda 137 milləti təmsil edən 1891 nümayəndə iştirak etmişdi. Qurultay Şərqi xalqlarının təbliğati və fəaliyyəti Şurasını seçdi, N.Nərimanov Şuranın sədri oldu.].

Qurultayın ümumi təəssürati belə idi: biz Şərqi xalqları nümayəndələrinə göstərmək istəyirdik ki, necə gözəl və çox danışmağı bacarıyıq, bizdə fotoqrafiya işi necə təkmilləşib ki, natiqləri bütün pozalarda çəkirlər və... başqa heç bir şey.

Lloyd Corc, Şərqi xalqları nümayəndələrinin əllərində siyirilmiş xəncərlər, revolverlər, qılınclar, bıçaqlar tutub Avropa kapitalına hədə-qorxu gələn fotosəkli alıb, yəqin ki, gülümsəmiş və yol. Çiçerinə yazmışdır: “Biz Sovet Rusiyası ilə ticarət əlaqələrinə dair danışıqlar aparmağa razıyıq”.

Bundan sonra mən yol. Çiçerindən ikinci məktub alıram, bu məktubda o, yazır ki, İran inqilabçılara hər cür köməyi dayandırmaq lazımdır, belə ki, bu, İngiltərə ilə əlaqə yaratmaqda bizə mane olur.

Mən təsdiq edirdim ki, İranda azadlıq hərəkatını biz öz əlimizlə boğmuşuq, ona görə ki, Lloyd Corca belə lazım idi. Ona görə ki, Şərqi siyasətini yoldaşlarımızın bəziləri belə başa düşürdülər.

Əslində yol. Çiçerlə mənim məqsədim bir idi, yəni Avropada tez bir zamanda sosial inqilab doğurmaq və bununla da vəziyyətimizi xilas etmək.

Mən təsdiq edirdim ki, bunu hökmən Şərqiədən başlamaq və bununla da Avropa kapitalizmini yağlı tikədən məhrum etmək, tez bir zamanda işsizlik yaratmaq, Avropanın ticarət-sənaye həyatında böhranı dərinləşdirmək, gücləndirmək lazımdır.

O isə, əksinə, Şərqi məsələsini düşünmədən, təbliğat və Avropa kapitalı ilə yaxınlaşmaq yolu ilə Qərbi inqilab atəsilə alovlandırmaq istəyirdi.

Genuya [İqtisadi və maliyyə məsələləri üzrə Genuya konfransı 1922-ci il 10 aprel-19 mayda Genuyada (İtaliya) keçirilmişdir. Sovet nümayəndə heyəti Antanta blokunun iştirakçıları olan dövlətlərin çar

Rusiyasının dövlət borcunun ödənilməsi haqqında və s. tələblərini rədd etmişdi. Bununla belə, sovet nümayəndə heyəti Sovet dövlətini hüquqi cəhətdən tanımaq və ona kreditlər vermək şərtilə keçmiş sahibkarların kompensasiya formaları haqqında məsələni müzakirə etməyə hazır olduğunu bildirdi. Eyni zamanda o, müdaxilə və blokada nəticəsində Sovet dövlətinə dəyən ziyanın ödənilməsi haqqında əks iddialar irəli sürdü. Ümumi tərksilah haqqında təklif irəli sürüldü, lakin Qərb dövlətləri bunu rədd etdilər. Genuya konfransında qaldırılan məsələlər həll edilmədi, onların bir hissəsi baxılmaq üçün 1922-ci il Haaqa konfransına keçirildi. Genuya konfransı gedişində sovet nümayəndə heyəti ona qarşı duran dövlətlərin vahid cəbhəsini yardı və Almaniya ilə Rappal müqaviləsi (1922-ci il) bağladı.] və sonrakı Haaqa [Haaqa beynəlxalq maliyyə-iqtisadi konfransı 1922-ci il 15 iyun-19 iyulda Genuya konfransının qərarına əsasən Haaqada (Niderlandiya) keçirilmişdir. Konfransın işində Almaniya başqa Genuya konfransının iştirakçısı olan bütün dövlətlərin nümayəndələri iştirak etmişdi. Sovet nümayəndə heyətinə M.M.Litvinov başçılıq edirdi. Avropa dövlətləri kreditlər haqqında sovet təkliflərini müzakirə etməkdən imtina edərək, onun keçmiş sahibkarlarının milliləşdirilmiş mülkiyyətinin qaytarılmasını təkid edirdilər. Sovet nümayəndə heyəti bu tələbləri qəti surətdə rədd etdi. Haaqa konfransı əslində heç bir qərar qəbul etmədi.] konfransları zamanı olan yaxınlaşma və təbliğatdan yaxşısı olmayacaqdır.

Nəhayət, biz Avropanın sənaye həyatında iqtisadi böhrana, əsas etibarilə Versal müqaviləsinin [1919-cu il Versal sülh müqaviləsi – bu müqaviləyə əsasən 1914 – 1918-ci illərdə baş vermiş Birinci Dünya müharibəsinə rəsmi surətdə son qoyuldu. Versalda (Fransa) 1919-cu il iyunun 28-də məğlub olmuş Almaniya ilə və müharibədə qalib gəlmiş müttəfiq və birləşmiş dövlətlər arasında imzalanmışdır. Müqavilə Almaniya və dörd əsas müttəfiq dövlət – İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yaponiya tərəfindən təsdiq edildikdən sonra 1920-ci il yanvarın 10-da qüvvəyə minmişdir. Müqavilənin şərtləri 1919-1920-ci illərdə Paris sülh konfransında işlənilib hazırlanmışdı.] nəticələrinə ümid bəsləyirdik...

Lakin Fransanın Almaniya münasibətində bütün vəhşiliklərə baxmayaraq, Rurda fəhlələrin güllələnməsinə baxmayaraq yenə də alman proletariati Fransa və Almaniya burjuaziyasının səhnə arxasında gedən oyununa hal-hazırda sakitcə dözür...

Bununla belə, hadisələrin bütün gedişi mənim mülahizələrimi təsdiq edir.

Nəhayət, Genuyaya yola düşməzdən qabaq, yenə də Şərqdə [*Onun Şərqdə RSFSR-in xarici siyasətinə dair 1922-ci ilin aprelində yazdığı məktub nəzərdə tutulur.*] bizim siyasətimiz mövzusunda mən yol. Stalinə məruzə təqdim etmişdim ki, burada təxminən aşağıdakıları qeyd edirəm: “Genuya bizə heç bir şey verməyəcəkdir. Avropanı güzəştə getməyə məcbur etmək üçün, Şərq məsələsini düzgün səmtə yönəltmək vacibdir. Lakin bizim indiyə qədər yol verdiyimiz böyük səhvlərin nəticəsidir ki, Şərq daha bizə inanmır, o, məzlum kütlə simasında bizdən üz döndərmişdir, mən səhvlərin düzəldilməsi işinə ucqar respublikalarda, xüsusilə Türkünstanda və Buxarada [*N.Nərimanov ateist təbliğatı keçirilərkən partiya və sovet orqanlarının işində yerli əhalinin dini hisslərinin təhqir edilməsinin çoxsaylı və bəzən biabırçı hadisələri haqqında xatırladır.*] başlamığı təklif edirəm. Yeri gəlmişkən, 19-cu ildən bütün məruzələrimdə Əfqanıstanla daha sıx əlaqə yaratmaq, Hindistanda daha da müvəffəqiyyətli inqilabi iş məqsədilə mən həmişə Türkünstanı diqqət yetirirəm ki, bu da Lloyd Corcun bütün planlarını alt-üst edərdi.

Əfqanıstanla [*Əfqanıstan Avropa və Şərq ölkələri arasında gənc Sovet Rusiyası ilə müqavilə bağlayan birinci dövlət olmuşdur. Sovet hökumətinin tapşırığı ilə ilk əfqan səfirini N.Nərimanov qarşılamaş və müşayiət etmişdir.*] əlaqə yaratmaq haqqında məruzəmi yol. Leninin necə diqqətlə dinlədiyini mən indi xatırlayıram. Mən bu məruzədə, yeri gəlmişkən, belə bir fikir yürüdükdüm ki, bizim işğalçılıq məqsədi güdməyimizi əfqan kütlələrinə sübut etmək üçün çarizm dövründə Əfqanıstanla Rusiya arasında çəkişmə üçün bir bəhanə olan məlum torpaq sahəsindən keçmək vacibdir.

İngiltərə bu məsələdə Əfqanıstanı həmişə müdafiə edir və bununla da Rusiyanın işğalçılıq cəhdlərini sübuta yetirirdi.

Yol. Lenin bu məsələ ilə tanış olduqdan sonra mənə dedi: “Burada çox danışmayacağıq, verəcəyik. Mənim adımdan yol. Çiçerinə çatdırın ki, bu məsələ ixtilafa səbəb olmasın...”

Yol. Çiçerin məni dinləyib dedi ki, hərbi idarənin rəyi olmadan heç bir şey demək olmaz və deyəsən, hərbi idarəyə veriblər, o da məsələyə hərbi nöqteyi-nəzərdən yanaşmışdır, yəni Əfqanıstana rədd cavabı vermişdir.

Elə bu məqamda yol. Karaxan əlavə edib Əfqanıstan səfirinə demişdi: “Hələ məlum deyil, Buxara Respublikasına müstəqil yaşamağa imkan verəcəyikmi”.

Əfqan səfiri öz təəccübünü mənə bildirib dedi ki, bundan sonra sizin sözlərinizə, yol. Leninin imzaladığı müraciətlərə inanmaq olarmı?

Mənim tərəfimdən bu barədə Leninə məlumat verilmişdi. Sonra nə oldu, bilmirəm.

Amma onu bilirəm ki, Əfqanıstanda İngiltərənin caynaqlarından xilas olmaq üçün Sovet hakimiyyətinin (Rusiyanın) qolları arasına atılmaq qəti qərara alınmışdı.

Yəqin ki, bizdən ümidini kəsən əfqan səfiri qəti bildirmişdi ki, o, Avropaya, İngiltərəyə gedir.

Yol. Çiçerinin Moskvadan Avropa ilə nəqliyyat əlaqəsinin olmaması cavabına, səfir Kabula qayıdıb və oradan Avropaya getmək haqqında qərarını bildirmişdi. Bunu etməməsi üçün nə qədər səy göstərmişdim.

Türküstanda bizim siyasətimizə və sonra oradan Əfqanıstanla əlaqə yaratmağa nə qədər ciddi əhəmiyyət verdiyimi məruzəmdən görmək olar ki, burada mən yol. Stalinə Genuyaya gedənə qədər yerlərdə bizim özümüzün yaratdığımız *[Söhbət Genuyaya getməmişdən əvvəl, 1922-ci ilin aprelində Şərq siyasəti məsələlərinə dair yazılmış məktubdan gedir.]* nöqsanlarla tanış olmaq üçün mənimlə birlikdə Türküstanə yola düşməyi təklif edirdim.

Türküstandakı, Buxaradakı sonrakı hadisələr və Ənvərin avantürası – bütün bunlar məhz onun nəticəsidir ki, indiyədək biz Şərq məsələsində istiqamət götürə bilməmişik.

Genuyadan sonra mən yol. Stalindən soruşdum, mənim sonuncu məqaləmi oxumuşdurmu?

O cavab verdi ki, oxumuşdur və ümumiyyətlə, o mənim fikrimlə razıdır. Daha sonra mən bu mövzu barədə danışmadım, çünki hiss etdim ki, həqiqətən o, həmişəki kimi mənim irəli sürdüyüm ümumi vəziyyətlə razıdır, lakin bir çox mülahizələrə görə əməli iş gözləmək lazım deyil...

Burada mən bir çox məsələlərə toxunmuram, ona görə ki, inqilabımızın tarixini tamamlamaq üçün onlar haqqında bir qədər sonra ayrıca və daha ətraflı söhbət açacağam, lakin toxunulmuş məsələ ilə

əlaqədar olaraq mən elə burada Azərbaycanda da bizim siyasətimiz haqqında söz açmağı lazım bilirəm.

Mən burada 19 və 20-ci illərdə Azərbaycanın sovetləşdirilməsinə qədər yazdığım məruzələrim haqqında qəsdən xatırlatdım.

Bu, bizim Şərqi siyasətimizə dair öz fikirlərimin həyata keçirilməsində nə qədər ardıcıl olduğumu göstərəcəkdir.

19-cu əsrin əvvəlində, Həştərxanda müalicə olduğum zaman mən türk dilində “Biz Qafqaza hansı şüarla gedirik” başlığı altında kitabça buraxdırmışdım.

Burada mən yeri gəlmişkən, 1918-ci ildə Bakıda bizim hakimiyyətimizin süqutuna gətirib çıxaran böyük səhvləri göstərdim. Sonra bu kitabçada Sovet Azərbaycanında gələcək işin planı qısa şəkildə şərh edilir. Bu kitabça Azərbaycanda gizli fəaliyyət göstərən yoldaşlarımız tərəfindən tez bir zamanda yayılır və onların dediyinə görə kitabça fəhlə və kəndlilər arasında böyük müvəffəqiyyət qazanmışdı.

Səciyyəvi haldır ki, indi Azərbaycanın kəndliləri və fəhlələri, əsas etibarilə müsəlmanlar, bu kitabçadan sitat gətirərək mənə çatdırmaq istəyirdilər ki, hər şey kitabçada deyildiyi kimi həyata keçmir.

Bu kitabça ilə birlikdə mən Azərbaycanda baş nazir (*Nazirlər Sovetinin sədrinə*). Usubbəyova məktub göndərmişdim. Bu məktub sonralar bizim qəzetdə tam şəkildə dərc edilmişdi.

Bu zaman mən Moskvaya RKP MK-ya çağırılmışdım və burada mən Azərbaycanda bizim gələcək işimiz haqqında öz məruzəmlə çıxış etdim (RKP MK katibi Stasova, Smilqa və fəmiliası yadımda qalmayan məsul yoldaşlardan biri iştirak edirdilər).

Ümumiyyətlə, məruzənin bütün əsas müddəaları bəyənilmişdi.

Əsas məsələlərdən başlıca olaraq aşağıdakılar irəli sürülmüşdü:

1) Qərbdə bizim arzu etdiyimiz inqilabın gecikdiyini və uzun sürən xarakter daşıyacağını nəzərə alaraq, biz görək Şərqlə əlaqə yaradaq ki, Avropanı bizimlə danışmağa məcbur etmək məqsədilə cəbhəni yarıb bununla da mühasirədən çıxsaq.

2) Azərbaycanı sovetləşdirərkən Rusiyada etdiyimiz səhvlərə yol verməməli, yerli şəraitlə hesablaşmalı, müstəqil nümunəvi Sovet Respublikası yaratmalıyıq ki, Şərqi zəhmətkeşləri, birincisi; bizim işğalçı imperialist məqsədlərimizin olmadığını bilsinlər və ikincisi; onlar gör-sünlər və hiss etsinlər ki, öz həyatlarını xanlarsız, bəylərsiz və başqaları olmadan qura bilirlər.

3) İri sənaye müəssisələrini ələ keçirərək, kiçiklərə toxunmamaq və ticarətə icazə vermək.

O zaman mən axırıncı bəndin ümumrusiya miqyasında da həyata keçirilməsini hələ cəsarətsiz təklif edirdim.

Mən hələ o zaman qəti əmin idim ki, biz buna gəlib çıxacağıq, lakin belə bir fikri yaxın qoymurdum ki, bizim rejimdə küçələrdə sərxoşlar uzanıb qalacaqlar...

Beləliklə, Qafqaza yola düşüb, orada müstəqil nümunəvi Sovet Respublikası təşkil etmək və bununla da Şərqə pəncərə açmaq üçün mənə lazım olan vaxt gəlib keçdi (bir ildən sonra).

Yola düşməzdən qabaq yol. Lenin məni qəbul etdi və yuxarıda göstərilmiş layihəmi bəyəndi, xeyir-dua verdi.

Bakıya gedən zaman hələ yolda ikən öyrəndim ki, Bakı bizim qoşunlarımız tərəfindən alınmışdır.

Bu, bir qədər dəqiq deyil.

Bizim qoşunlar maneəsiz şəhərə girmiş və əhali onları mehriban-casına qarşılamaşdı.

Sən demə, Müsavat hökuməti hər şeydən ümidini üzüb akt tərtib etmişdi, burada deyilirdi ki, hakimiyyət müsəlman kommunistlərə verilir...

Biləcəridə məni bəzi yoldaşlar qarşıladılar, görünür, mənim gəlişimə çox sevinirdilər.

“Bəlkə Sizə qədər olan biabırçılıqlara son qoyulacaqdır”.

Onlar belə dedilər.

Mən onları sakitləşdirdim və gələcək çətin işdə mənə kömək etməyi xahiş etdim.

İnqilab Komitəsinin Rəyasət Heyəti o zaman məndən (sədrdən), Mirzə Davud Hüseynovdan (müavindən) və bir nəfər üzvdən Qarayevdən ibarət idi.

“Azərbaycanı başdan-başa qarət edirlər, sağa və sola güllələyirlər”.

Bəzi yoldaşlar məni (onların arasında nə Qarayev, nə Hüseynov var idi) bu sözlərlə qarşılamaşdılar”.

İşlərlə tanış olduqdan sonra mən İnqilab Komitəsinin Rəyasət Heyətinin iclasını təyin etdim və o zaman faktiki olaraq hər şeyi idarə edən yol. Pankratovu dəvət etdim.

Mən belə bir məsələ qoydum ki, İnqilab Komitəsinin sanksiyası olmadan heç kim güllələnməsin.

Mirzə Davud Hüseynov və Qarayev bunun əleyhinə çıxdılar.

Beləliklə, hər şey əvvəlki kimi davam edirdi...

Sonra Moskvaya yola düşməzdən əvvəl yol. Orconikidze nəyə görə isə Mərkəzi Komitədə belə bir məsələ qoydu:

“Azərbaycan Respublikası müstəqilmi yaşamalrı, yaxud tərkib kimi Sovet Rusiyasına daxil olmalıdır?”

MK üzvləri – Qarayev, M.D.Hüseynov belə bir fikir irəli sürürdülər ki, bizə heç bir müstəqillik lazım deyil, biz Azərbaycanı Sovet Rusiyasına *[V.İ.Lenin N.Nərimanov, M.D.Hüseynov, Ə.Qarayev, R.Axundov və başqaları arasında baş vermiş mübahisənin həllində iştirak etmişdi. N.Nərimanov Azərbaycanın zəhmətkeş kəndli nümayəndələrini hakimiyyətin ali orqanlarına daha fəal cəlb etməyi, MNK-da kəndli təbəqəsini genişləndirməyi təklif edirdi. R.Axundov, M.D.Hüseynov və Ə.A.Qarayev yalnız fəhlə təbəqəsini genişləndirməyi təklif edirdilər. 1921-ci ildə Nərimanov ixtilafın məğzini Leninə izah etdi. Milli məsələdə və milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasında güzəştlər tərəfdarı olan Lenin N.Nərimanovu müdafiə etdi. Onun özü RK(b)P Siyasi Bürosunun 1921-ci il oktyabrın 15-də qəbul edilmiş qərarlarının ən mühüm maddələrini hazırladı.]* birləşdirməliyik...

Sonra Orconikidze mənə müraciət etdi və soruşdu: “Bu məsələ barədə siz nə fikirləşirsiniz, Sizin rəyiniz mənim üçün vacibdir?”

Mən qəti şəkildə bildirdim: “Azərbaycan Respublikası Gürcüstan və Ermənistan sovetləşdirilənədək müstəqil olmalıdır, sonra isə baxarıq...”

Daha bir hadisə mənı vadar etdi ki, ətrafımdakılara Azərbaycanın taleyini həll edənlərə diqqət yetirim.

Bir dəfə məşhur hörmətli bir qadın gözü yaşlı yanıma gəlib ailəsinin namusunu qorumağı xahiş edir.

O aşağıdakıları danışdı:

“Hökumət üzvü M.D.Hüseynov qızıma evlənməyi təklif etmiş, lakin qızım ona rədd cavabı verib başqa birisinə, elə onun yoldaşına erə getməyə hazırlaşır.

İndi hər gecə EFKA-nın (EFKAFK fəvqəladə komissiya (ÇK)). agentləri evimə girib axtarış aparır və mənım evimdə gələcək kürəkənimi axtarırlar. Uşaqlar tamam əsəbi olublar və demək olar ki, gecələr yatmırlar.

Mən bildirirəm ki, bu, M.D.Hüseynovun işləridir, xahiş edirəm mənı müdafiə edin və s. və i.a.”

Onu sakitləşdirib Hüseynovu yanıma çağırıdım və bu əhvalatı ona danışdım.

O qıpqırmızı oldu, başını aşağı saldı və mənim qəti xəbərdarlığımdan sonra dedi:

“Arxayın olun, daha bu təkrar olmayacaqdır”.

Bir müddət keçdikdən sonra yenə bu qadın gəlib onu daha heç kimin narahat etmədiyini bildirdi və mənə təşəkkür etdi.

Bu əhvalat məni belə bir sual üzərində düşünməyə məcbur etdi, mən kimlərlə işləyirəm və Azərbaycanın taleyi kimlərin əlindədir.

Buna qədər mən Hüseynovun və onun məsləkdaşı Qarayevin çıxışlarına o qədər də əhəmiyyət vermirdim, lakin bilirdim ki, Hüseynov Müsavat partiyasının keçmiş katibi kimi və Qarayev menşevik kimi 18-ci ildə bizə qarşı çıxış edirdilər.

Mən Qarayevi yetkinləşməmiş bir oğlan uşağı kimi, lakin Hüseynovu aşkar, qatı millətçi kimi tanıyırdım.

Hələ dünənə qədər o, Hüseynov məni ona görə söyürdü ki, mən bir kommunist kimi 18-ci ildə azərbaycanlı kütlələrə Rusiya fəhlələrilə birləşməyi təklif edərkən, millətin mənafeyini satmışam.

İndi isə 20-ci ildə o, mənə qarşı çıxış edərək, hər yerdə məni millətçi kimi qələmə vermək istəyir.

Hüseynov yol. Çiçerinin yazır:

“Nərimanov sağ qanadda durur, mənə sol, belə bir şəraitdə çətin ki, onunla işləmək mümkün olsun”.

Mənim üçün bir şey aydın idi: Hüseynov da, Qarayev də öz keçmişlərindən qorxurdular və hazırda heç bir qüvvəyə malik olmadıqları üçün solları oynamaq istədilər...

Onların keçmişini və daxili aləmini bilməyənlər, onlara inanıb təqdir edir və elə bilirdilər ki, bununla inqilaba xeyir gətirirlər.

Mən isə fikirləşmişəm və fikirləşirəm ki, ziyan gətirirlər.

Orconikidze və Kirov Zaqafqaziya respublikalarının iqtisadi şüurlarını birləşdirmək barəsində M.D.Hüseynovun bir ay ərzində öz fikrini necə dəyişməsinin canlı şahididirlər.

Onlar (*M.D.Hüseynov, Ə.Qarayev nəzərdə tutulur*). müsəlman fəhlələrinin inkişaf səviyyəsini qaldırmağın zəruriliyi haqqında mənim tələblərimdə milli meyil görürdülər.

Mən bunu ona görə tələb edirdim ki, Bakıda proletariyatın əksəriyyəti müsəlman fəhlələr idi.

Halbuki haqsızlıq və aşağı inkişaf səviyyəsinin nəticəsi olaraq bu əsil proletarlar rus, erməni fəhlələri kimi dövlət quruculuğunda iştirak etmirdilər.

Mən Bakı konfransının tarixi bir iclasını heç vaxt yadımdan çıxarmaram. Bu iclasda yol. Sərkisin (BEKA-nın katibi) BEKA-nın fəaliyyəti haqqında məruzəsindən sonra, bir sıra müsəlman fəhlələr çıxış edib eyni şeyi təkrar edirdilər:

“Yol. Sərkis düz danışmır. BEKA müsəlman fəhlələr üçün heç bir iş görmür, biz yol. Sərkisdən bir neçə dəfə xahiş etmişdik ki, bizim vəziyyətimizə diqqət yetirsin, məktəblər açırsın, bizim dilimizi bilən komitə katibləri təyin etsin və s. və i.a., lakin indiyə qədər heç bir iş görülməmişdir”.

Fəhlələrdən biri öz nitqini aşağıdakı sözlərlə bitirdi:

“Bu konfrans yol. Sərkisin bizə olan qayğısını göstərir. Baxın, burada nə qədər müsəlman fəhlələr var, nə üçün konfransın yalnız dördə birini müsəlman fəhlələr təşkil edirlər. Halbuki partiyaçılar da istisna edilmədən müsəlman fəhlələr daha çoxdur. Mən bildirirəm ki, BEKA gizli fəaliyyət göstərən bir çox müsəlman fəhlələri heç bir səbəb olmadan partiyadan çıxarmışdır”.

Bütün bu nitqlərdən sonra solluq oyunu oynayan Ruhulla Axundov da çıxış etdi və fəhlələri yalançı kimi qələmə verərək Sərkisi müdafiə etməyə başladı.

Bunu mən BEKA-nın və solluq oyunu oynamağa başlayanların fəaliyyətinin nümunəsi kimi misal gətirirəm.

Və qəribə deyilmi? RKP Siyasi Bürosunun Azərbaycanda [1921-ci il oktyabrın 17-də RK(b)P MK Siyasi Bürosunun iclasında qəbul edilmiş “Azərbaycanda Kommunist Partiyasının milli siyasətinin keçirilməsi haqqında” direktivləri nəzərdə tutulur. Direktivlərin layihəsi İ.Stalin, G.Orconikidze, N.Nərimanov, M.Hacıyev və M.Qasimovdan ibarət komissiya tərəfindən işlənilib hazırlanmışdı. Direktivlərdə azərbaycanlıların milli, məişət xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması zəruriliyi qeyd edilirdi. Zəhmətkeş kəndlilərin ehtiyaclarına birinci dərəcəli diqqət yetirilməsi kimi sinfi prinsip irəli sürülürdü. İnkilabın həmsərhəd ölkələrə irəliləməsi planında Azərbaycanın strateji vəziyyətini nəzərə alaraq onu nümunəvi Sovet Respublikasına çevirmək məqsədi qarşıya qoyulmuşdu. Azərbaycanın zəhmətkeş sinfinin sovet quruculuğu işinə daha geniş cəlb edilməsi qeyd edilir, bu zaman Kommunist Partiyasının, proletar və yarımproletar təbəqəsinin siyasi cəhətdən loyallıq nümayəndələrinin hesabına artırılmasına diqqət

yetirmək məsləhət görülürdü. Azərbaycanlı kommunistlərin partiya işçisi sifəti ilə işləməsi üçün hazırlanmasına göstəriş verilirdi. Bunun üçün xüsusi məktəb yaratmaq və bu məsələ ilə əlaqədar hər üç aydan bir Qafqaz bürosuna və RK(b)P MK-ya məlumat vermək nəzərdə tutulurdu. Direktivlər, RK(b)P X qurultayının qərarlarını həyata keçirərək, partiya sıraları birliyinin təmin edilməsini, fraksiyaların və fraksiyaçı mübarizənin, partiyadan xaric edilməyə qədər qadağan edilməsini tələb edirdi. 17 oktyabr 1921-ci il tarixli direktivlər ayrıca vəərəqə şəklində Azərbaycan və rus dillərində çap edilmiş, Azərbaycanın bütün partiya təşkilatlarının iclaslarında müzakirə olunmuşdu.] müsəlman fəhlələr arasında iş haqqında məlum direktivinə baxmayaraq, Qara şəhər kimi bir rayonda müsəlman fəhlələr üçün türk dram truppasının açılışı yalnız 1923-cü il fevralın 18-də oldu, halbuki elə burada rus dram teatri iki ildir ki, fəaliyyət göstərir. Şəhərdən uzaqda yerləşən başqa rayonlarda necə? Müsəlman fəhlələr arasında baş vermiş çevrilişdən sonra keçən 2,5 il üçün Mikoyanın, Sərkisin və Mirzoyanın başçılıq etdiyi BEKA-nın işini, nəhayət, yoxlamaq lazımdır. İndiyə qədər solluq oyunu oynamış və oynayanların cinayətkar fəaliyyəti aydın şəkildə alardı. O zaman mənim söylədiyim qeyri-normal qarşılıqlı münasibətlərin səbəbi də aydın olardı.

Yeri gəlmişkən, mən burada qeyd etməliyəm ki, partiyanın dağıdılması yol. Sərkis tərəfindən başlanmış, onun varisi Mirzoyan tərəfindən isə son həddə çatdırılmışdı.

Hər yerdə casusu olan və ancaq xəbərçiliklə yaşayan Mirzoyan, çox məhdud adam olub BEKA katibi hüquqlarından, bu qrupun fəaliyyətini tənqid etməyə cürət edənlərə qarşı intiqam silahı kimi istifadə edir. Fəaliyyətimdə ardıcıl olduğum üçün mən belə hadisələrə göz yuma bilmirdim, lakin mənim hər bir çıxışım “beynəlmiləlçi” Sərkis və Mirzoyan tərəfindən milli təmayüllü kommunistin çıxışı kimi şərh edilirdi.

Halbuki mənim üç məqsədım var idi:

- 1) İran üçün müsəlmanlardan işçi kadrlar yetişdirmək.
- 2) Hazırlıqlı türk fəhlələri vasitəsilə kəndlə bizim aramızda tez və yaxşı əlaqə yaratmaq.
- 3) İndi mövcud olan antoqonizmin sonralar türk və rus fəhlələri arasında olmaması.

Hal-hazırda antoqonizm cinayət həddinə çatmışdır. Sərkisin, sonra da Mirzoyanın göstərişilə ələ alınmış, daim konfransa seçilən müsəlman fəhlələrdən savayı, yerdə qalan müsəlman fəhlələr həmişə

şikayət edirlər ki, onların mənafeyi nəinki heç kim tərəfindən müdafiə olunmur, hətta əllərində zavod komitələri olanlar, yəni ruslar və ermənilər tərəfindən zorakılıq göstərilir.

Mən iclaslarda rus fəhlələrinə dəfələrlə ərz etmişəm:

“Yol. rus fəhlələri, siz müsəlman fəhlələrindən daha hazırlıqlısınız, həyatınızın normal keçməsi üçün, hər bir rus fəhləsi on müsəlman fəhləsi hazırlamağa borcludur və ancaq bu halda bizim vəziyyətimiz möhkəm olacaqdır”.

Bunu deyərkən mən nəzərdə tutmuşdum ki, BEKA əsas iş hərtərəfli yanaşmaq iqtidarında deyildir.

Mən gələcəyi düşündüyüm bir zamanda, dirijor çubuğu ilə seçilən BEKA-nın tərkibi ancaq indiki, yəni hakimiyyəti necə bölüşdürmək və Azərbaycan miqyasında işin gedişinə necə təsir göstərmək haqqında düşünürdü.

Adamlar lap solluq oyunu oynayırdılar.

Azərbaycanın birinci Sovetlər qurultayında [*Azərbaycanın birinci Sovetlər qurultayı 1921-ci ilin mayında keçirilmişdir.*] baş verəni mən heç vaxt yadımdan çıxarmaram.

Qurultayın rəyasət heyəti (Stasova və Serqo yoldaşlar onun tərkibinə daxil idilər) mənim qısa məruzəmlə qənaətlənməyib, əlavə məruzəçi haqqında təklif qəbul etdi.

Mənim məruzəm qısa oldu, çünki mən burada həmin qruplar arasında çox çəkişmələrə toxunmurdum.

Etiraf edirəm ki, mən bunu qəsdən etmişdim, çünki qurultay ərəfəsində nümayəndələrin əksəriyyəti mənə bildirmişdi ki, onlar Qarayev və M.D.Hüseynov kimi şəxslərin Azərbaycanın taleyini idarə etməsinə yol verməyəcəklər.

Mən isə bilirdim ki, Qarayevin və Hüseynovun arxasında “sol” qrup durur. Mən başa düşdüm ki, iş birinci qurultayın pozulmasına gətirib çıxara bilər. Mən həmin nümayəndələrə qəti bildirdim ki, buna yol verməyəcəyəm və birinci qurultay dinc şəraitdə keçməlidir.

Onda nümayəndələr onların fəaliyyətini tənqid etməyə icazə verməyi məndən xahiş etdilər.

Mən cavab verdim ki, tənqid edə bilərsiniz, lakin mən onları müdafiə edəcəyəm, çünki ümumi vəziyyətimiz həyatımızda parçalanma olmamasını tələb edir.

Beləliklə... “sol qrup” əlavə məruzəçi kimi ən hazırlıqlı marksisti, hər halda bu qrup arasında o belə bir adam sayılırdı, yol. Lominadzeni irəli sürdü.

Özünün uzun nitqində o iki məsələyə toxundu:

1) Məruzəmdə mənim ixtilaflara toxunmadığımı barədə danışdı.

2) Azərbaycan kəndlərində inqilab baş verməmişdir, bu inqilabı etmək zəruridir, yəni bütün bəy malikanələrini yandırmaq və bununla da kəndlilərə inqilabın baş verdiyini hiss etmək imkanı vermək.

Birinci sual üzrə mən cavab verdim ki, mən bunu qurultayda əksəriyyətin əhvali-ruhiyyəsini nəzərə alıb qəsdən etmişəm. İkinci suala mən təəccüblə elə sualla da cavab verdim: “Nə üçün yol. Lominadze məhz bu yolla Azərbaycan kəndlərində inqilab etmək istəyir”.

O mənə eynilə belə cavab verdi:

“Çünki Rusiyada belə edilmişdir”.

Mən buna etiraz etdim ki, Rusiyada bu, mülkədarları yuvalarından qovmaq məqsədilə edilmişdi, lakin Azərbaycanda bəy və mülkədarların yuvaları çoxdan boşdur, çünki bu yuvaların sahibləri çevrilişin elə birinci günü qaçmışdılar. Kasıb kəndliyə yaxşı olmazmı ki, deyək o, bəyin malikanəsinə köçsün, çünki indi o bu malikanənin sahibidir. Mənim fikrimcə, bu daha yaxşı təsəvvür oyadar və malikanələr sağlamat qalar.

Mənim etirazlarımdan sonra, bütün sözlərə baxmayaraq müzakirə aparmaq mümkün olmadı: Qarayevi və Hüseynovu danışmağa qoy-murdular.

Hüseynov büzüşdü və mənə nə işə kəkələməyə başladı.

Mən onu sakitləşdirdim.

Vəziyyətdən çıxmaq üçün beş dəqiqə qabaq yol. Lominadzenin mənə qarşı çıxış etməyə təhrik edənləri müdafiə etməyə məcbur oldum.

Mən bütün bunları öz fəaliyyətimin səciyyəvi cəhəti kimi misal gətirirəm və [çünkü] 1) bəylərin hazır, boş malikanələrinə od vurmağı – təkcə ona görə ki, Rusiyada belə etmişdilər – təklif edərək necə solluq oyunu oynamalarını sübut etmək, 2) Azərbaycanda sabit vəziyyəti saxlamaq üçün, mən həmişə, MK-nın iclaslarında öz düşmənlərimin fəaliyyətini tənqid etdiyim halda, böyük rəsmi və qeyri-rəsmi yığıncaqlarda onları müdafiə etmişəm.

Əgər bu adamlarda mərdlik varsa, onlar özləri bunu təsdiq edə bilərlər.

Bununla yanaşı, qarşı tərəfin Şatunovskaya, Artak və başqaları kimi müəyyən casusları var idi ki, partiya və qeyri-partiya yığıncaqlarında mənim adım onların dillərindən düşmürdü.

Mənim məsləkdaşlarım çox vaxt hərəkətimdən qəzəblənirdilər, onlar açıq döyüşə girməyi məndən tələb edirdilər; mən cavab verirdim ki, bizim vəziyyətimiz buna imkan vermir. Onlar solluq oyunu oynayırlar, lakin mənim gələcəkdə böyük planım vardır.

Biz var-qüvvəimizlə çalışmalıyıq ki, həyatımızda pozğunluq olmasın, heç olmazsa bununla Sovet Rusiyasının vəziyyətini bir qədər yüngülləşdirək. Sovet Rusiyasız biz elə sabah mövcudluğumuza son qoyarıq, buna görə də bizim bütün söylərimiz Sovet Rusiyasının müntəzəm neft almasına yönəldilməlidir.

Mən solluq oyunu oynayanları və Mərkəzin nümayəndəsi Serqonu da mərdliyə çağırıram ki, desinlər bizim şüarımız bu olmamışdır.

Bəlkə dartayçı müsəlman fəhlələrin təttilini yadlarına salsınlar.

Onları sakitləşdirib işləməyə kim məcbur etdi?

Hüseynov, Sərkis və ya onların Şatunovskaya kimi casusları müsəlman fəhlələrin yığınağına məhz “Sovet Rusiyası neftsiz məhv olar, onunla birlikdə isə biz məhv olarıq” şüarıyla çıxmağa cəhd edə bilərdilermi.

Özümü belə aparmağım nəticəsində həmfikirlərimin bir qismi məni “sol” qrupa münasibətdə zəiflik göstərməkdə ittiham edərək məndən üz döndərdilər.

Onlar açıq döyüş və ya bu qrupun fəaliyyəti barədə mərkəzə məlumat verməyi tələb edirdilər.

Mən artıq demişdim ki, birincini mən siyasi mülahizəyə görə rədd edirdim, ikinci məsələ üzrə isə məndən asılı olan hər şeyi edirdim. Mən bir neçə dəfə yol. Leninə, yol. Stalinə yazmışdım, şəxsi görüşlərim zamanı demişdim. Nəhayət, yol. Stalin gələndən sonra o, məsul yoldaşların yığınağında, xüsusilə AKP MK iclasında, Azərbaycanda bizim siyasətimiz və taktikamız haqqında mərkəzin fikrini olduğu kimi qeyd etmişdi. Bununla belə, bir cəhət xarakterik idi: öz nitqini qurtardıqdan sonra yol. Stalin Qarayevdən qısa bir məktub aldı:

“Deməli, qoca haqlıdır” (yəni mən).

Stalin cavab verdi:

“Əgər o bunu demişdirsə, onda o, haqlıdır”.

RKP Siyasi Bürosunda mənim məruzəmdən sonra AKP-nin xüsusi direktivləri tərtib olundu.

Yeri gəlmişkən, deməliyəm ki, Siyasi Büronun iclasında yol. Lenin mənim fikrimi soruşduqda mən dedim:

“Ya mənə bir qrupla açıq döyüşə girməyə icazə verin, onda onu tez məhv edəərəm, ya da qoy RKP MK ona solluq oyunu oynamağı qadağan etsin”.

Birincini o qəti rədd etdi: ikinci təklif üzərində dayanaraq, məsələni məşhur direktivlərin tərtib edildiyi komissiyaya verməyi təklif etdi.

Bu direktivlərlə yol. Molotov məxsusi olaraq Bakıya gəlmiş, məsul yoldaşların iclasında çıxış edib direktivlərin əhəmiyyətini onlara izah etmişdi.

Məni zəif fəaliyyət göstərməkdə ittiham etmək düzgün deyil. Bəzi gənc yoldaşların fitnəkarlıqlarına uymamaq üçün mən öz vəzifəmi çox yaxşı başa düşürdüm, sonralar bu yoldaşlar vəzifələrini itirmək qorxusu üzündən, məndən uzaqlaşmışdılar, mən onları alverçi kommunistlər adlandırardım.

Bunun əvəzində mənimlə 1906 və 1911-ci illərdən stajı olan sınıanmış yoldaşlar və bütün müsəlman fəhlələr qaldılar. Kəndlilər haqqında hələ danışmıram.

Lakin “sol” qrupa haqq qazandırmaq lazımdır, bu qrup gözdən pərdə asmaq üçün həmişə deyirdi:

“Bizim yol. Nərimanova qarşı heç bir pis niyyətimiz yoxdur, lakin onun ətrafındakılar dözülməzdirlər”.

Qəribə burasıdır ki, bu bəzi “ətrafdakılar” gedəndən sonra, onlar birbaşa sol qrupun qolları arasına düşdülər.

Yeri gəlmişkən, mənim ətrafımdakılardan biri B.Şahtaxtinski idi. Mən onun oğurluğunun üstünü açıdıqdan sonra birbaşa Serqonun ağışuna düşdü, yalnız ona görə ki, məndən xəbərçilik edirdi. Mən sədr Xanbudaqovu EFKA-dan əxlaqsızlığına görə qovmuşdum, o isə Mərkəzi Komitənin katibi seçilmiş və indi də bu vəzifədə kef çəkir... Buna bənzər misalları çox gətirmək olardı.

Əgər buna qalarsa, biz hələ aşağıdakıları da qeyd edə bilərik:

Mirzə Davud Hüseynov Azərbaycanda olarkən, Zaqafqaziya respublikalarının birləşməsi ideyasını müdafiə edirdi, lakin Moskvada o və onun məsləkdaşı Ruhulla Axundov Siyasi Bürodakı məruzələrində birləşməyə qarşı çıxış etmişdilər. Yığıncaqların birində Serqo

Orconikidze buna görə onları qatı millətçi adlandırmış və çox sərt danlamışdı, lakin indi yol. Serqoya özünün gürcü və azərbaycanlı düşmənlərlə mübarizə aparmaq üçün qüvvələr lazımdır, buna görə o, M.D.Hüseynovu Zaqafqaziya XKS sədrinin müavini vəzifəsinə, ikincisini – Ruhulla Axundovu isə (19-cu ildən keçmiş eseri) Zaqafqaziya vilayət komitəsi üzvlüyünə irəli sürməyi yalnız ona görə lazım bildi ki, bu tiplər mənə qarşı fəaliyyət göstərirdilər.

Qəribə deyilmi?

12-ci qurultaya [RK(b)P XII qurultayı 1923-cü il aprelin 17-25-də Moskvada keçirilmişdi. Qurultay milli məsələlərə dair qərarla dünya xalqlarının milli-azadlıq hərəkatı üçün RK(b)P-nin milli siyasətinin bir nümunə kimi əhəmiyyətini göstərmişdi. Bununla əlaqədar olaraq qurultay SSRİ xalqları arasında təsərrüfat və mədəni bərabərsizliyin aradan qaldırılmasının zəruriliyini qeyd etmişdi. Qurultay milli məsələyə dair qətnamədə hakim millətçilik şovinizmi və yerli millətçiliklə qəti mübarizə aparmaq zəruriyyətini qeyd etmişdi.] mən Azərbaycandan seçilməmişəm və yalnız Siyasi Büronun qərarına əsasən məşvərətçi səsə malik idim, həlledici səsə isə Azərbaycandan Qasimov Yusif, keçmiş müsavətçi (müəllim) oturmuşdu.

Qəribə deyilmi: Muxtar Hacıyev (1902-ci il) və Qədirlı (1911-ci il) kimi sınıanmış yoldaşlar AKP Mərkəzi Komitəsinə düşməmiş, keçmiş eser və menşeviklər isə hətta katib sifətilə seçilmişdilər.

Deməli, məndən uzaqlaşdıqdan sonra onlar “təmizlənmişdilər”.

Yox, bu yalandır, məsələ ətrafındakılarda deyil, Nərimanovun özündə idi, o, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətini içəridən dağıdanlara və özlərinin bütün taktikası ilə Azərbaycanı simasızlaşdırmaq istəyənlərə qarşı şiddətli müqavimət göstərə bilirdi.

Hər şeydən əvvəl “sol” qrup öz sıralarını kommunist adına layiq olmayan üzvlərdən təmizləsəydi, bu, daha yaxşı olardı.

Təmizləmə vaxtı bu qrupun çox böyük və görkəmli üzvləri çoxlu qiymətli şeylərin mənimsənilməsində ittiham olunurdular (brilyant, qızıl və i.a.) lakin elə “sol” qrupun əmrilə də xalq malının bütün bu qarətçiləri çirkəbdən təmiz çıxdılar.

Çətin ki, bəzi yoldaşların kommunist vicdanı bu cəhətdən təmiz olsun.

Kim cürət edib deyər ki, bu təmizləmə fraksiyaçı deyildi...

Və hələ məlum deyil ki, məsul yoldaş İsmayılovun qatili nə vaxta qədər naməlum qalacaqdır. Vatsekin şəxsində AKP-nin nəzarət

komissiyası bu işə çox soyuqqanlı yanaşmışdı, hərçənd qatil ona məlum idi...

Beləliklə, təkrar edirəm, məsələ Nərimanovun ətrafındakılarda deyil, onun özündədir.

Bunu deməyə mərdlik lazımdır, belə ki, bunun öz tarixi vardır.

Deyirlər ki, Azərbaycanca çevrilişə qədər yol. Mikoyan daim təkrar edirdi ki, mən tezliklə Bakıya gəlməliyəm. Buna ürəkdən inanıram. Bəli, o, hakimiyyətə can atan başqa cür edə də bilməzdi.

O bilirdi ki, mənim Azərbaycanca necə nüfuzum vardır.

Və bu təsadüfi deyil.

Mənim bütün 25 illik siyasi-ədəbi-ictimai işim canlı şahidlərin gözləri qarşısında keçmişdi.

Azərbaycanda və ümumiyyətlə, Yaxın Şərqdə hamı mənim 25 il ərzində Şərqdəki ətalət və köləliklə apardığım mübarizəni yaxşı bilir.

Mən ilk dəfə türk dilində “Bahadır və Sona” [*“Bahadır və Sona” romanı XIX əsrin sonu demokratik realist Azərbaycan ədəbiyyatının ən yaxşı əsərlərindən biridir. Birinci hissə 1896-cı ildə, ikinci hissə isə 1899-cu ildə çap edilmişdir. Əsərin qəhrəmanları Bahadır – azərbaycanlı, Sona – ermənidir. Onlar cəhalət, dini ehkamlar və milli düşmənçiliklə qeyri-bərabər mübarizədə həlak olurlar. Müəllif xalqlar arasında dostluğun və qardaşlığın qarçısı kimi çıxış edir.*] romanında 20 il bundan əvvəl kilsənin dövlətdən ayrılması barədə danışmışam, ilk dəfə millətlərin məhv edilməsini və erməni Sonanın türk Bahadırla bir canda qovuşmasını təbliğ etmişəm.

Mən “Nadir Şah” [*İlk dəfə 1899-cu ildə nəşr edilmişdir. Pyesin tamaşası uzun müddət qadağan edilmişdi. Sovet hakimiyyəti illərində “Nadir şah” bir neçə dəfə çap olunmuşdur.*] tarixi faciəmdə, çarın şəxsiyyətini heçə endirirəm və göstərirəm ki, çar qara camaatın hesab etməyə öyrəşdiyi kimi də müqəddəs deyil, əgər o ölkəni idarə edə bilmirsə, onu ayaq altında əzmək olar.

Mən birinci olaraq Qafqazın o zamankı allahı, 1906-cı ildə türk müəllimlərinin qurultayını siyasi cəhətdən simasızlaşdırmaq istəyən iri kapitalist Tağıyevlə açıq amansız müharibəyə başladım.

İran inqilabının tarixi onun əsas ilhamvericisinin məhz kim olduğu haqqında özünün son sözünü deyəcəkdir.

Axı, əgər deyirlərsə:

“Nərimanov nüfuzla malikdir, ya da onu tanıyırlar, ona inanırlar”, deməli, bunu deməyə əllərində əsas vardır.

Bu, asanlıqla qazanılmış populyarlığın nəticəsi deyil, uzun sürən, inadlı, əzablı mübarizənin nəticəsidir.

Sözsüz ki, başını itirmiş Müsavat hökuməti kommunistləri xəlvətdən güllələməyə başlayanda bu müsibətdən yaxa qurtarmaq üçün yol. Mikoyana belə çətin bir anda mən lazım idim.

Lakin sonra?

Çevriliş baş verdikdən sonra, bu aydın hiss olunmağa başladı, həm də Mikoyan dedi:

“Biz Nərimanovu İnqilab Komitəsinin sədri seçərik və onu elə mühasirəyə alarıq ki, o çox da öz nüfuzundan istifadə edə bilməsin...”

Axı, həmin o Mikoyan 18-ci ildə məni kommunizm haqqında mühazirə oxumaq üçün fəhlə rayonlarına dəvət edirdi, indi məni sübhə altına alır.

Mən təsdiq edirəm ki, mənim “Bahadır və Sona” romanım yol. Mikoyan hələ daşnak olarkən artıq müvəffəqiyyət qazanmışdı.

Onda nə üçün 20 il keçdikdən sonra mən millətçi olmalıyam, yol. Mikoyan isə beynəlmilətçi. Beləliklə Mikoyan Bakı Komitəsinin şəxsində müxalifət yaradır ki, mənim fəaliyyətim millətçi təmayül olmasın.

BEKA-nın katibi sifətilə fəhlə qüvvəsini bölüşdürməyə və “solluq oyunu oynamağa” başlayır.

Fəhlələrin xoşuna gəlmək üçün birinci hücum komissarlara yönəldilir, guya onlar “avtomobillərdə gəzməkdən başqa bir şey bilmirlər”.

Onun ikinci addımı: “varlıların” əmlakını fəhlələrin xeyrinə müsadirə etmək oldu.

Mən görürdüm ki, Müsavat hökumətinin qovulmasında bütün əhali iştirak edirdi. Buna görə, müsadirəni çox ehtiyatla keçirmək lazımdır, yəni o iri burjuaziyaya aid olmalıdır. Orta sinfi əsəbiləşdirmək lazım deyil.

O, iri və xırda burjuaziyaya ayırmadan tam müsadirə keçirməyi tələb edirdi.

Mübarizə uzun müddət davam etdi.

Nəhayət, Mikoyan Mərkəz tərəfindən geri çağırılır.

Bunun səbəbi məlum deyildi. İranda onun “kommunist inqilabı”, yaxud başqa səbəb var idi.

(Onun kommunist inqilabı haqqında biz İran inqilabının tarixində bəhs edəcəyik).

Maraqlı burasındadır ki, Mikoyandan sonra Sərkis nəyin bahasına olursa-olsun BEKA-nın katibi olmaq istəyir, o istədiyinə nail olub

Mikoyanın xəttini davam etdirir və hər şeydən əvvəl müsadirə haqqında məsələ qaldırır.

Mən konkret təklif irəli sürdüm.

Qabaqcadan burjuaziyanın siyahısı və dəqiq ünvanlarını tərtib etmək və bu məlumatlara əsasən müsadirə keçirmək.

Günlərin bir günü evlərin nömrələrinə görə müsadirə başlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, çevrilişdən sonra burjuaziyanın bir çox evlərində fəhlələr, sovet qulluqçuları və kommunistlər yerləşirdilər.

Beləliklə, bir çox kommunistlər, sovet qulluqçuları, kasıblar və hətta fəhlələr də qarət edilmişdi.

Öz evlərində deyil, kiçik mənzillərdə yerləşən burjuaziyanın əksəriyyəti isə müsadirədən yaxa qurtarmışdı.

Bu, plansız əsil qarət idi.

Nəticədə fəhlələr nə əldə etdilər?

Fəhlələrin bir qismi nimdaş pal-paltar, bir qismi isə heç bir şey almadı.

Bu düşünülməmiş müsadirənin təşkilatçılarını iclaslarda fəhlələrin özləri dəfələrlə məzəmmət etmişdilər.

Nəhayət, təşkilatçıların özləri böyük səhvə yol verdikləri haqqında danışmağa başladılar. Bu səhvlər bütün Azərbaycan boyu təkrar edilirdi. Bütün bunlara göz yummaq olmazdı, təftiş təyin edildi. Nəticədə şeylərin düzgün bölüşdürülməməsi, təşkilatçıların hər şeydən qabaq özlərini yaddan çıxarmaması, əsas ilhamverici yol. Sərkisin himayədarlığı altında şeylərin itməsi və i.a. haqqında bir cild iş tərtib edilmiş oldu.

Bu barədə çox yazmaq olardı, lakin adamların fəhlələr arasında ucuz populyarlıq axtarmasını göstərmək üçün mən hələlik bununla kifayətlənəcəyəm.

Səciyyəvidir ki, ciddi, şüurlu fəhlələr kasıbların da qarət olunmasını bildikdə, onlar müsadirə olunmuş şeyləri götürməkdən imtina etdilər.

Sərkis kimi heç kim fəhlələrin mənəviyyatını belə pozmamışdı, Mirzoyan kimi heç kim partiyanı belə dağıtmamışdı.

Mikoyan fəhlələri öz tərəfinə çəkməklə məşğul olmurdu, lakin Sərkis üçün bu adi hal idi. Onun müsəlman fəhlələr içərisindən müəyyən “ələ alınmış adamları” *[N.Nərimanovun RK(b)P MK-ya təqdim etdiyi məlumatla əlaqədar Yaroslavski, Şkiryatov, Petrovski*

komissiyasının yoxlanışının yekunlarına həsr olunmuş yığıncaqda “ələ alınmış fəhlələr” N.Nərimanovu partiyadan xaric etmək haqqında yerlərindən qışqırır və onu millətçilikdə günahlandırır. Lakin Y.Yaroslavski və G.Orconikidze belə təklifə qarşı çıxış etdilər.] var idi ki, onlar hər yerdə qışqırır Sərkisin əməllərinə haqq qazandırır. Lakin

Bu müsadirə haqqında fars və türk qəzetləri yazmağa başladı və onlar qeyd edirdilər ki, bolşeviklər müsəlman qadınlardan zorla tumanlarını (yubkalarını) alıb, əldən-ələ ötürürdülər (bu isə qadının namusuna toxunmaq demək idi) və s.

Sərkis “möhkəm”, lakin stajsız kommunist kimi məşhur idi. O zaman Ermənistanın belə kommunistlərə böyük ehtiyacı var idi. Belə ki, o vaxt Ermənistan hökumətinə rəhbərlik edənlər “zəif” kommunistlər idilər.

Mən ona Ermənistana getməyi inadla təklif edirdim, lakin o razı olmurdu.

Burası da var ki, Ermənistanda işləyən erməni yoldaşlar da onu rədd etmişdilər.

Nəhayət, RKP MK onu Moskvaya geri çağırır.

Bu “ciddi” kommunistin necə oyun çıxarmasına tamaşa etmək lazım idi.

Guya başqa məsələlərlə əlaqədar yığıncaqlar keçirilir, bu yığıncaqlarda isə öyrədilmiş agentlər onun Bakıda saxlanılması barədə məsələ qaldırırdılar. Müsəlman fəhlələrdən hər yerdə öz keçmişi ilə məşhur olan Hacı Baba çıxış edirdi.

(Mənim yanımda Az.MİK-nin sədri Hacıbəyov bu fəhləni rüşvətxorluqda ittiham etmişdi).

O özünü təmizə çıxarmaq üçün heç bir söz deyə bilməmişdi.

Yeri gəlmişkən, bu fəhlə bir dəfə ona kostyum vermək üçün mənə xahişlə müraciət etmişdi, lakin məndən heç bir şey almayıb Sərkisin yanına getmiş və o, fəhlənin xahişini yerinə yetirmişdi.

Mən qəsdən bu fəhlə üzərində dayanıram, çünki o indi də yol. Mirzoyanın əlində çox itaətkar bir vasitədir.

Beləliklə, yol. Sərkis müxtəlif bəhanələrlə Bakıda oturub yığıncaqlar keçirməkdə davam edirdi, bu yığıncaqlarda RKP MK qərarı amansız tənqid atəşinə tutulurdu.

Nəhayət, RKP-nin bəzi üzvləri bundan xəbər tutur və onun çıxıb getməsini qəti surətdə tələb edirlər.

Burada başqa yeni bir komediya: M.D.Hüseynov Sərkisin vaqonunu açmağı əmr edir və şayiə yayır ki, guya fəhlələr yığılıb onun vaqonunu açıblar.

Həyasızcasına yalan.

Bundan sonra da bu adamlar partiya intizamından danışacaqlar.

Bu əsil dağıntı, əxlaqsızlıqdır, partiya intizamı deyildir.

Yeri gəlmişkən, MK Siyasi Bürosunun iclasında yol. Leninin yanında və ayrıca yol. Stalinə mən demişdim:

“Bütün bədbəxtlik ondan irəli gəlir ki, bu “möhkəm kommunistlərin” etdiklərini mən özümə rəva görmürəm”.

Mən elə bu iclasda Siyasi Bürodan xahiş etdim ki, onlara qarşı açıq döyüşə girməyə mənə icazə versə, onların izi-tozu da qalmaz.

Bir qədər əvvəl dediyim kimi, mənə rədd cavabı verdilər.

Sərkis Şərqi məsələsinə həmişə istehza ilə yanaşırdı. Ən biabırçı bu idi ki, o, Şərqi məsələsini milli məsələyə çevirmişdi və onu tutuquşu kimi onun ardınca pərəstişkar Ruhulla Axundov təkrar edirdi, həmin o şəxs ki, çevrilişdən üç ay sonra Musabəyova (*hazırda ASSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri*) öz kürəkəninə, yəni Həmid Sultanovun hərəkətinin qarşısını bir qədər almağı məsləhət görmüşdü, belə ki, Axundovun fikrincə, o hissə qapılır və millətin mənafeyinə xəyanət edir (*Bunu mənə yol. Musabəyov bildirmişdi*).

Sərkis və onun məsləkdaşları bax belə adamlardır.

Nəhayət, Sərkis gedir, onun yerini isə layiqli yoldaşı Mirzoyan tutur.

Adama belə gəlirdi ki, həmkarlar ittifaqlarının sədri kimi şərəfli bir vəzifə tutan və peşəkar işçi olan yol. Mirzoyan əgər həqiqətən öz işini sevirdisə, gərək BEKA-nın katibi olmayaydı. Lakin burada iş sevgidə deyil, başqa bir şeydədir...

Yol. Mirzoyan konfransa qədər BEKA-nın katibi vəzifəsinin icraçısı seçilir.

O konfrans keçirir və konfransın onu BEKA-ya üzv, sonra isə BEKA-nın katibi seçməsinə nail olur.

O, məqsədinə nail olur.

Onun işinin daxili məzmunu Sərkisin işindən əsla fərqlənmir, lakin o (dar düşüncəli adam olsa da) hiyləgərlik işlədir.

O görür ki, onun həmkarlar ittifaqları sədrliyindən BEKA-nın katibi vəzifəsinə keçməsi çox gözə çarpır, o özünü iki qrupun birləş-

dirilməsi tərəfdarı elan edir, yəni hiyləyə əl atır və ətrafdakıların gözüne kül üfürür.

Bütün bundan göründüyü kimi, BEKA artıq irs kimi Mirzoyana çatır.

Bir dəfə o partiya qurultayında rəsmi surətdə bildirmişdi ki, indi qruplar yoxdur və BEKA katibi olarkən hamısını məhv etmişdir. Lakin bu belədirmi?

Bu yaxınlarda, demək olar ki, bütün rayonların müsəlman fəhlələrinin nümayəndələri mənə Mirzoyandan şikayət etmişdilər ki, o müsəlman fəhlələrinə münasibətdə cinayətkar siyasət yürüdür. Onlar mənə bildirdilər: “Əgər Siz hüquqlarımızı müdafiə etməsəniz, biz öz partiya kitabçalarımızı qaytaracağıq”. Mən onları sakitləşdirib dedim: partiya intizamının tələb etdiyi kimi hərəkət etmək lazımdır. Siz gərək Mərkəzi Komitəyə müraciət edib sizin nümayəndələrlə birgə yığıncaq keçirilməsini tələb edəsiniz. Bu yığıncaqda siz BEKA-nın işi, yəni Mirzoyan haqqında öz fikrinizi ətraflı izah edə bilərsiniz. Nümayəndələr mənimlə və EMKA ilə danışıqlar aparmaq üçün öz sıralarından qocaman gizli partiya işçiləri olan Molla Babanı və Ələkbəri seçdilər. Mirzoyan bundan xəbər tutub guya başqa hərəkətləri üçün bu fəhlələrin partiyadan xaric edilməsi haqqında məsələ qoyur. Lakin onları nəinki partiyadan, hətta ittifaqdan da qovurlar; beləliklə, bir mütəxəssis kimi öz vəzifələrini vicdanla yerinə yetirən fəhlələr küçəyə atılırlar. Küçəyə atılmış, ailə basmış fəhlə Ələkbər Mirzoyanın yanına gəlir və təəccüblə soruşur: siz mənə partiyadan qova bilərdiniz, lakin nə əsasla mənə ittifaqdan qovur, mənə və ailəmi bir tikə çörəkdən məhrum edirsiniz. Mirzoyan o qədər axmaq idi ki, dözməyib işarə etdi ki, sən Nərimanovun tərəfdarısan. Molla Baba adlı başqa fəhlə belə bir şikayətlə Mərkəzi Komitənin katibi Xanbudaqova müraciət etdikdə, o da həmin şeyi demişdi.

Lakin Kirovun və Mirzoyanın şəxsində EMKA-nın, BEKA-nın bu narazılıqların səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün belə müşavirənin çağırılmasına nə üçün etiraz etməsi indiyə kimi həm mənim üçün və həm də fəhlələr üçün anlaşılmaz olaraq qalır. Mirzoyan tərəfindən belə bir terrorçu akt məhz onu göstərir ki, bu adamın vicdanı təmiz deyil. Məkar bu onu göstərir ki, Mirzoyanın bildirdiyi kimi partiyada qruplar yoxdur. Nə qədər ki, BEKA irs kimi mirzoyanlara çatır, bu qruplar olacaqdır.

Bütün bunlardan görünür ki, burada məlum plan üzrə fəaliyyət göstərilir.

Bu plan kimindir və necə plandır?

Bütün bunların müəllifi, onlardan daha ağıllı olduğu üçün, Mikoyan sayılır.

Qeyd etdiyim kimi o bir dəfə demişdi:

“Biz Nərimanovu elə əhatə edəcəyik ki, o bizim təsirimiz altında olsun”.

Bunu etmək üçün BEKA-nı öz əllərinə almaq lazım idi.

BEKA isə Azərbaycanda hər şey deməkdir.

Bakı, güclü proletar mərkəzi kimi, hökmən amirlik edən mərkəz olmalıdır.

BEKA işçiləri bölüşdürdü, BEKA-nın arxasında nüfuzlu fəhlə konfransı var idi, BEKA MK işinin gedişinə qüvvətli təsir göstərdi, çünki axırncı həmişə işçiləri BEKA-dan götürürdü, nəhayət, BEKA həmişə öz üzvlərini MK-ya daxil edirdi və burada məsələlər həmişə BEKA üzvlərinin təsiri altında keçirilirdi.

Mikoyanın ən qatı düşməni mən idim, lakin onu mənim iştirakım olmadan çıxartdılar.

Mikoyandan sonra BEKA-nın katibi Sərkis olur, Sərkisdən sonra isə Mirzoyan. Çox güman ki, Mirzoyandan sonra Kəspərov olacaq və i.a.

Mən bildirirəm ki, bu, ağılla düşünülmüş və düzgün hesablanmış bütöv bir plandır. Hələlik bunu mötərizədə saxlayıram, çünki əminəm ki, bu mötərizələr nəticədə özləri açılacaqlar. Lakin işimin elə ilk günlərindən mən açıq deyirəm:

Bir çox mülahizələrə görə hələlik erməni yoldaşların görkəmli, məsul vəzifələrdə təyin edilməsini dayandırmaq vacibdir.

Zaqafqaziyanın keçmişi, ümumiyyətlə və xüsusilə 18-ci ildə Bakıda bizim işimiz bu məsələ üzərində düşünməyə məcbur edirdi.

Mən burada açıq deməliyəm:

Hər yerdə, bütün iclaslarda mənim çıxışından sonra, müsəlmanlar qrupla mənə yaxınlaşır deyirdilər:

Bizi hara istəyirsən apar, nə istəyirsən elə, biz sənə inanırıq, biz ailəmizin xoşbəxtliyini sənə ixtiyarına veririk, ancaq 18-ci il hadisələri təkrar baş verməsin...

Bəs, 18-ci ildə *[Söhbət Bakıda baş vermiş 20 mart–1 aprel hadisələrindən gedir. Martın 29-da qızıl qvardiyaçılar dəstəsi Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin əmrinə əsasən Lənkərana yola düşməli olan Vəhşi diviziya kimi tanınmış I tatar polkunu tərksilah etməyə cəhd göstərmişdi. Başlanmış atışma sürətli, lakin amansız döyüş üçün*

qıgılıcımlı rolunu oynadı. Müsəlman milli şurasının dəstələri və daşnak dəstələrindən ibarət olan Bakı Sovetinin birləşmiş qüvvələri arasında baş vermiş bu döyüşdə 20 mindən artıq adam iştirak etmişdi. Bakı Sovetinin birləşmiş qüvvələri döyüşlərin qurtarması ilə kifayətlənməyib silahsız azərbaycanlıları öldürməyə başlamışdılar. Bunun davamı olaraq daşnak partiyası tərəfindən müdafiə edilən Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin bolşevik rəhbərliyinin tətbiq etdiyi repressiya tədbirləri Sovet hakimiyyətinin nüfuzunu yerli əhalinin gözündə əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salmış oldu.] nə baş vermişdi?

18-ci il haqqında mən başqa yerdə və başqa vaxt ətraflı danışacağam. Bununla belə, 18-ci ildə nə baş verdiyi haqqında qısaca deyəcəyəm:

N.Nərimanovun (*Özü haqqında üçüncü şəxs kimi danışır*). özü sonralar bu hadisələri belə təsvir edirdi:

“Vətəndaş müharibəsi ərəfəsində, mənim mənzilimdə müsəlman kommunistlərin yığınağı keçilirdi ki, mərhum yol. Şaumyan da bura dəvət edilmişdi.

Yaranmış vəziyyət haqqında məsələnin uzun sürən müzakirəsindən sonra, mən sübut etməyə çalışırdım ki, vətəndaş müharibəsini indiki vaxtda başlamaq təhlükəlidir, belə ki, o milli qırğına çevrilə bilər.

Mən bunu ona görə deyirdim ki, o zaman Bakıda ancaq daşnaklardan ibarət olan çoxsaylı erməni hərbi milli hissəsi yerləşirdi.

Yol. Şaumyan bu dəlillə razılaşırdı.

Lakin iki saatdan sonra biz deyil, müsavətçilər tərəfindən vətəndaş müharibəsi başlandı.

Qüvvəmizin zəifliyini nəzərə alaraq, çətin dəqiqədə yol. Şaumyan erməni hissəsinin Sovet hakimiyyətini müdafiə etməsinə razılıq verdi.

O biri gün saat 12-yə qədər vətəndaş müharibəsi düzgün aparılırdı, lakin saat 12-dən mənə məlumatlar çatmağa başlayır ki, müharibə milli qırğın şəklində alır.

Burada olduqca çoxlu xarakterik səhnələr var ki, mən onlar haqqında susuram.

Nəhayət, müsəlmanların deputatlar heyəti yanıma gəlir və özlərini məğlub edilmiş hesab edərək müharibəni dayandırmağı xahiş edir.

Mən dərhal yol. Caparidzeyə zəng edirəm.

O deputatlar göndərməyə söz verir.

Bu vaxt daşnaklar mənim mənzilimə basqın edirlər.

Mən qaçıb gizlənirəm.

Mənim qardaşımı tutub aparırlar. Bir saatdan sonra yol. Şaumyan məni ailəmlə birlikdə “Sovet hakimiyyətinin müdafiəçiləri” olan daşnaklardan xilas edir.

Bundan sonra Bakı şəhəri üzrə üç gün vəhşilənmiş daşnakların dəhşətli azğınlığı baş verir. Nəticədə daşnaklar, yəni “Sovet hakimiyyətinin müdafiəçiləri” əliuşaqlı müsəlman qadınlarını əsir edirlər... Burada bizim müdafiəçilərimiz daşnaklar tərəfindən qadınlar üzərində törədilən alçaq təhqirlər haqqında susmaq lazım gəlir.

Bu haqda susmaq daha yaxşıdır.

Lakin Alyoşa Caparidzenin çox nəcib ürəyi bu haqda susmamışdı.

Caparidze ilə mənim aramda nə kimi söhbət olmuşdur, mən bunların hamısının üzərindən keçirəm.

Lakin belə bir dəhşətli hadisədən sonra, onun qəzalar üzrə həyata keçirilməsini davam etdirmək nəyə lazım idi.

Bax, bu suala 1918-ci ildə Bakıdakı Sovet hakimiyyəti cavab verməlidir.

Bütün bunlar məni ilk vaxtlar erməni yoldaşları yüksək vəzifələrə təyin etməmək barəsində danışmağa məcbur edirdi.

Bununla belə, lap əvvəldən bu günə kimi BEKA elə bil qəsdən Mikoyan, Sərkis və Mirzoyan tərəfindən tutulur.

Axırıncı, yəni Mirzoyan, artıq daha cəsarətlə fəaliyyət göstərir.

Mən təkrar edirəm – bu eynilə göstərildiyi kimi, müəyyən edilmiş plandır.

Lakin çoxları bunu başa düşmürdülər. Bunu hazırda AKP MK katibi olan yol. Kirov da başa düşmür, bu adama Mirzoyanla əlbir fəaliyyət göstərmək təlqin edilmişdi.

Hətta əgər Kirova təlqin edilməsəydi də, o bu kampaniyanın təsiri altına düşərdi, çünki bu kampaniyanın fəaliyyəti onun daxili aləmini məmnun edir.

Bu kampaniyanın fəaliyyəti isə məhz Azərbaycanın simasızlaşdırılmasına yönəlmişdir. Bir tərəfdən kommunizm bayrağı altında daşnaklar öz işlərini görür, digər tərəfdən keçmiş eserlər tədriclə və inadla Sovet hakimiyyətini içəridən dağıdırlar.

Əgər bu vaxt Hüseynov, Qarayev, Ruhulla Axundov və bu cəhdləri şüurlu surətdə müdafiə edən başqaları Azərbaycanın fəhlə və kəndliləri qarşısında cavab verməli olsalar, məhz bu nöqtəyi-nəzərdən cavab verməlidirlər. Onlar isə müdafiə etmiş və indi də müdafiə edirdilər, çünki öz keçmişlərindən qorxurlar. Məgər bunların hamısını yoxlamaq çətindir?

Mən isə yenə də öz əsas məqsədimi irəli sürürdüm: Azərbaycandan Şərqi üçün nümunəvi Sovet Respublikası yaratmaq və bununla da Şərqi məzlum xalqlarını tez bir zamanda öz tərəfimizə cəlb etmək, azadlıq hərəkatını alovlandırmaq və bu yolla Avropa kapitalizmini öz iqtisadi bazasından məhrum etmək, Avropa fəhlələrinin həyatındakı böhranı dərinləşdirmək, tezləşdirmək və beləliklə də Avropada arzu etdiyimiz inqilabı sürətləndirmək.

Öz qarşıma qoyub həll etmək istədiyim başlıca vəzifə bundan ibarətdir.

İranda Mikoyanla Sultanzadənin birgə kommunist inqilabı olmasaydı; əgər mənə, ancaq özlərinin bugünkü vəziyyətini düşünən xəbis qəlblilərlə əhatə etməsəydi, əgər Mərkəz mənə etibar etsəydi bu çox asan olardı. Mərkəz ancaq Serqo Orconikidzeyə etibar edir.

Serqo isə o xəbis qəlblilərə daha çox etibar edirdi, onlar da öz vəziyyətlərini qorumaq və möhkəmləndirmək üçün onun qarşısında nökrəklik edir və Azərbaycanda milli təmayül haqqında çıxırırdılar. Bu isə yol. Serqonun çox xoşuna gəlirdi.

Mərkəz baş açma bilmirdi ki, nə üçün mən, 20 il bundan əvvəl öz romanımda beynəlmilçiliyi təbliğ etdiyim halda, o zaman ən çətin anda müsəlmanlar arasında hər cür dini inkar etdiyim halda, indi mənim milli təmayülüm olmalıdır, dünənki daşnak və ya müsavətçi isə beynəlmilçilərdir.

Burada məsələni belə qoymaq lazımdır:

ya həqiqətən Mərkəz bu məsələdən baş açma bilmir, ya da o ucqar respublikaların daxili işlərinə qarışmaq məqsədilə qəsdən bu “beynəlmilçiləri” irəli çəkir, müdafiə edir...

Onsuz da bir qədər sonra Mərkəz bu suallara cavab verməli olacaqdır, belə ki, bütün bu müddət ərzində ucqar respublikaların həyatından olan zəngin materialı inkar etmək çətinidir.

Biz partiyamızın intizamı ilə qüvvətliyik, lakin intizamı Şərqdə az-çox məşhur olan partiya üzvlərinin şəxsiyyətsizləşdirilməsinə yönəltmək bizim Şərqi siyasətimizin məhv olması deməkdir.

Əgər birinci məsələ, yəni Mərkəzin öz üzvlərinin yararlı olub-olmamasını ayırd edə bilməməsi, bu anlaşılmazlıqların səbəbidirsə, bunun eybi yoxdur, lakin əksər çoxluğu müsəlman kommunistlər olan ucqar respublikaların nə vaxtsa Sovet Rusiyası üçün zərərli ola biləcəyi fikrini birdəfəlik başdan atmaq lazımdır.

Müsəlman zəhmətkeş kütlələri rus çarlarının siyasətindən cana gəlmişlər, indi onlar çarizmin, demokratizmin və Sovet hakimiyyətinin nə demək olduğunu çox gözəl başa düşürlər. Zəhmətkeşlərin özlərinin hakimiyyəti.

Bu fikri qəti surətdə başdan atmaq lazımdır və kim istəyirsə rahat yata bilər, həm də əmin olsun ki, keçmiş və indiki Rusiyanın ərəzi-sində yaşayan müsəlmanların zəhmətkeş kütləsi Sovet hakimiyyəti tərəfdarıdır.

Lakin onlarda milli təmayül varmı.

Yol. Stalinə məruzələrimdən birində mən deyirəm: əgər sabah Avropada proletar inqilabı alovlansa və hər yerdə hakimiyyət fəhlələrin əlinə keçsə, bununla belə, biz sənayemizi bərpa etmək üçün havayı olaraq hər şey əldə edəcəyimizə ümid ola bilmərik, yəni hələ uzun müddət belə bir vəziyyət olmayacaq ki, bu zaman biz deyə bilək: “Bizimki – Sizinkidir, Sizinki isə – Bizimki”.

Avropa kapitalizmi, Avropa sənayesi başqa dövlətlərin hesabına inkişaf edirdi.

Çətin ki, ingilis fəhlə hökuməti Hindistanda istismarçı siyasətindən əl çəksin.

Bir halda ki, belə bir siyasət, sözün yaxşı mənasında iqtisadi asılılıq siyasəti mövcud olacaqdır, lakin daha dəqiq desək, bu bir xalqın başqa bir xalq üzərində iqtisadi əsarət siyasəti olacaqdır, deyə bilərikmi, əgər belə demək mümkünsə, biz dərhal beynəlmiləlçi mühit yaradacağıq.

Sovet Rusiyası ilə Sovet Almaniyası arasında olan qarşılıqlı münasibətlərdə də eyni ilə bu cür olacaqdır. Eyni vəziyyət Sovet Rusiyası və ucqar respublikalar arasında baş verir.

Gözəl nitqlər söyləmək olar, lakin gözəl iş görmək çətinidir.

Lakin Azərbaycan məhz gözəl iş görmüşdür.

Sovet Azərbaycanı özü könüllü olaraq neftin Sovet Rusiyası zəhmətkeşlərinə mənsub olduğunu elan etmişdi, lakin Sovet respublikasında başda “kral” Serebrovski olmaqla “monarxiya” yaratmaq nəyə lazım idi, o indiyə qədər elə bilir ki, azərbaycanlıları aypara və ulduzla aldadır.

Yox, hər bir fəhlə və kəndliyə neftin Sovet Rusiyası üçün nə demək olduğu izah edilmişdir.

Azərbaycan birinci il nəinki neft verir, hətta öz dövlət kassasından fəhlələrin məvəcibini də ödəyirdi.

Bundan da artıq beynəlmiləl nə ola bilər?

Mən israr edirəm ki, mənimlə məhrəmanə söhbət zamanı azərbaycanlılardan kimsənin Azərbaycanın ən gəlirli mənbədən məhrum olması haqqında öz narazılığını bildirməsi halı olmamışdır, lakin Serebrovskinin Sovet Azərbaycanını tanımaq istəməməsi barəsində çoxlu söz-söhbət olmuş və indi də vardır.

Bax, budur milli təmayülü yaradan.

Xəstəxana üçün cərrah həkim lazımdır. İki namizəd vardır: yəhudi Belenki, bitərəf, birillik stajı olan, Azərbaycanda tamamilə yeni adam və türk Talışinski, beşillik stajı olan, yerli əhalinin yaxşı tanıdığı adam.

Hər ikisi 8 səs qazanır.

Nəyə görə Bakı İcrakomu Belenkini təyin etmək istəyir.

Ona görə ki, Belenkinin qardaşı – BEKA-nın üzvüdür, BEKA isə İcrakomun sədri yol. Kırılova Belenkini təyin etməyi əmr edir. Mənim müdaxilə etməyim, nəhayət, Belenkiyə öz qardaşını yerləşdirməyə imkan vermir.

Əgər indi Neftkomun və Baksovetin qulluqçularının tərkibinə nəzər salınsa, onda qərəzsiz müşahidəçi dəhşətə gəlir. Yerli müsəlman mühəndislər və ümumiyyətlə, ziyalılar alver edir, bu müəssisələr isə rus, erməni və yəhudilərlə doldurulmuşdur.

Azərbaycan kəndlisi ağ neft olmadığı üçün talaşa yandıranda, azərbaycanlı vətəndaş Tiflisdə ağ neftin Gəncədəkindən ucuz satıldığını görəndə, istər-istəməz bütün bunları törədənlərin ünvanına tənə, müstəmləkəçilikdə ittiham və i.ə. eşitməyə məcbur olursan.

Mən neft məhsullarından Azərbaycanın xeyrinə faizli ayırmalara dair düz bir il yol. Serebrovski ilə mübarizə aparmışam, işi Siyasi Büroya qədər çatdırmışam, Siyasi Büro bu ayırmanı *[Sosial və mədəni tədbirləri həyata keçirmək üçün respublikanın xeyrinə neft məhsullarından ayırmalar nəzərdə tutulur. Bu qərar AK(b)P Siyasi Bürosunun iclasında qəbul edilmişdi.]* yerinə yetirməyi qərarla yol. Serebrovski bir vəzifə olaraq tapşırılmışdı. Nə üçün yol. Serebrovski indiyə qədər bunu lazımcınca yerinə yetirmir. Nə üçün respublika EMKA-sı bu qərarın icrasına nəzarət etmir. Ona görə ki, Kirov, Mirzoyan yoldaşlar və onların kampaniyası işə saymaz münasibət bəsləyirlər. Buna diqqət yetirmək üçün, əgər belə demək mümkünsə, gərək həqiqətən beynəlmiləl qəlbə malik olasan. Azərbaycanda kəndlilərin cəhalət bətaqlığında boğulması onların əsla vecinə deyil. Bəs, MİK-in sədri Ağamalıoğlu, Xalq Komissarları Sovetinin sədri Musabəyov kimi məsul müsəlman işçilər nə iş görürlər.

Bəli, bu bədbəxtlər bu vəzifələrə irəli ona görə çəkilməşlər ki, sussunlar...

Bu, Azərbaycanca onun marağı haqqında daha söz-söhbət olmasın deyə mənim namizədliyimi SSRİ MİK sədrliyinə göstərən Serqo Orconikidzeyə də yaxşı məlumdur. Ona özünün heç bir xüsusi fikri olmayan, yalnız icraçı adamlar lazım idi. İşə belə münasibət şübhəsiz ki, milli antaqonizmi genişləndirir.

Mən həmişə bu nöqsanları göstərirəm və əlbəttə, əleyhdarlarımla dili ilə desək “millətçi” adını qazanmışam.

Müqabil tərəfin millətçilik təmayülü olduqca, bu tərəfin də millətçilik təmayülü olacaqdır.

Bunu iki, üç, dörd ilə aradan qaldırmaq mümkün deyil, çünki Nikolay və onun iyərnc həyata keçirmə üsulları zamanı böyük dövlətçi xalqın siyasəti ucqarların yaddaşına həkk olmuşdu.

Yaralar həddən artıq dərin və təzədir.

Rus işçilərinin təkəbbürlü hissləri də beləcə təzədir.

Beləliklə, ucqarlarda milli təmayül Mərkəzin özü və ya onun işçiləri tərəfindən yaradılır.

Yerli mənafeyin müdafiəsi Mərkəz müvəkkillərinin dilində milli təmayül, lakin ucqar respublikaların zərərinə Sovet Rusiyasının müdafiəsi həmin dildə beynəlmiləl akt adlandırılır.

Hal-hazırda əgər Sovet Rusiyası layiqli adamlara malik olsaydı, onların köməyi ilə Mərkəzin səmərəli layihələrini həyata keçirə bilərdi ki, əlbəttə, onda heç kim buna etiraz etməzdi: canlı qüvvələrin səmərəli bölüşdürülməsi enerjinin daha az sərf edilməsinə və əmək məhsuldarlığının artmasına səbəb olardı.

Birincisi bu.

İkincisi:

Əgər Mərkəz o qədər qüvvətli və varlı olsaydı ki, ucqarları bütün zəruri şeylərlə təchiz etsin, bu halda Mərkəzin hakimiyyəti ələ keçirməsi cəhdinə ucqarlarda da müqavimət göstərilməzdi.

Lakin beşillik təcrübə aşağıdakıları göstərir:

Mərkəzdən olan işçilər hazırlıqlı olmadıqları üçün ya işi korlayır, ya da həmin respublikada öz vəziyyətlərini möhkəmləndirmək üçün “milli təmayül” uydururlar və işlə deyil, xəbər gəzdirməklə məşğul olurlar, “solların” məşəyi də buradan başlayır.

Çox əfsuslar olsun ki, bu, Mərkəz tərəfindən təqdir edilir.

Beləliklə, işimiz üçün fəlakətli olan yerli işçilərlə mərkəzçilər arasında süni surətdə mübarizə yaradılır.

İkinci hadisə göstərir ki, Mərkəz müəyyən sahəni özünə tabe edərək nəinki heç bir şey vermir, hətta həmin respublikanın axırıncı tikəsini belə, əlindən alır.

Bu da qeyri-normal qarşılıqlı münasibətlər yaradır.

Və bu zaman Mərkəzin cahanşümul istilaçı siyasətindən danışmağa başlayırlar.

Bu, velikorus xalqının xüsusi hüquqları haqqında danışılması üçün bir daha əsas verir.

Əslinə qalanda, axı Mərkəz özünün bu kimi hərəkətlərinə haqq qazandırmalıdır; özü də indi, bizim kommunizmdən çox-çox uzaqlaşdıığımız bir vaxtda.

Ya hər şeyi götürün, uçqarların tikintisini elə aparın ki, onlar Mərkəzlə təbii olaraq birləşmək üçün düzgün inkişaf etsinlər.

Ya da, əgər qeyd edilmiş səbəblərə görə bunu edə bilmirsinizsə, bunu etməyi yerli işçilərə etibar edin.

Bütün Sovet respublikalarının fəhlə qüvvələrini birləşdirmək, bu qüvvənin təsiri altında bütün respublikalarda bütün işləri həyata keçirmək zəruridir, lakin bu hələ yerli orqanları simasızlaşdırmaq, onların müstəqilliyini əllərindən almaq demək deyildir.

Dəmir yollarını, deməli, dəmir yol qüvvələrini (şübhəsiz, fəhlə) birləşdirmək, bu bizim proletar inqilabımızın tələbidir, lakin müstəqil respublikanın müəyyən ərazidə dəmir yoluna olan nüfuzunu, elə əlindən almaq ki, həmin respublika məlum yükü öz ərazisində bir məntəqədən başqa bir məntəqəyə göndərmək üçün mərkəzi orqanın icazəsi olmadan müstəqil aparmaq hüququna malik olmasın – bu artıq Sovet hakimiyyətinin hər cür prinsipinə ziddir.

Bütün bu ziddiyyətlər milli məsələni yaradır və dərinləşdirir.

Ən acınacaqlısı isə odur ki, partiyamız özü də hiss etmədən bu məsələyə cəlb olunur, öz təmizliyini, qərəzsizliyini və daxili birliyini itirir.

Sovet respublikasının məlum hüquqlarını əlindən alan məlum layihənin sovet qaydasında iddia ediləcəyini qabaqcadan bilərək bu layihə axırıncı tərəfindən partiya qaydasında tətbiq edilir.

Bu o deməkdir ki: – danışqsız layihəni qəbul və tətbiq et.

Bizim partiya kristal təmizliyi ilə seçilməlidir və onun qərarlarına biz dərin hörmət hissi bəsləməliyik; lakin biz buna, müqəddəslər müqəddəsi yaratmağa can atırıq.

Yol. Lenin sonuncu partiya qurultayında (*RKP(b) XI qurultayı nəzərdə tutulur (1922-ci ilin mart-aprel)*). nəhayət, məhz hər cür

məsələləri partiyaya keçirmək, yəni partiyanı nüfuzdan salmaq haqqında söz açanda min dəfə haqlı idi.

Lakin təəssüf ki, bizdə RKP MK-nın çoxlu məsul katibləri və müvəkkilləri vardır ki, onlar xüsusi həvəslə elə məsələləri partiya orqanlarından keçirirlər ki, həmin məsələlərin həlli sistematik olaraq partiyanın təməlini sarsıdır.

Şübhəsiz, əgər partiyanın roluna belə münasibət daha da güclənərsə, onda təbii olaraq ucqar respublikalarda mərkəzi komitələrin tərkibi və RKP MK özünün tərkibi haqqında məsələ ortaya çıxar.

Həqiqətən, görəsən hal-hazırda Azərbaycanda Azərbaycanı təmsil edən partiya varmı. Mən təsdiq edirəm: belə bir partiya yoxdur və mirzoyanlar öz iyrenc siyasətlərindən, Azərbaycanı simasızlaşdırmaq siyasətindən əl çəkməyə qədər də olmayacaqdır. Bütün bunları yerində yoxlamaq asandır, lakin indiki BEKA tərkibinin köməyi ilə deyil, ümumiyyətlə, bilavasitə fəhlələrlə və xüsusən də müsəlman fəhlələrlə birlikdə yoxlamaq lazımdır. Lakin bunu elə təşkil etmək lazımdır ki, hər bir fəhlə verdiyi ifadəyə görə sabahısı gün Mirzoyan tərəfindən işdən qovulmayacağını bilsin. Mən burada Mirzoyanın fikrincə, mənim tərəfdarlarım olan və buna görə də partiyadan və ittifaqdan xaric edilən iki fəhlənin ifadəsini nəzərinizə çatdırıram. Lakin Siyasi Büro müsəlman fəhlələri və hətta rus fəhlələri qarşısında onlardan kimin mənə qarşı olduğu sualını qoysaydı maraqlı olardı. Bu zaman yalan və həqiqət öz yerini tapardı. Bəs, kəndlilər nə deyirlər? Onlar kimin arxasınca gedirlər? Bütün bunları yoxlamaq maraqlı olardı. Mirzoyanlar şübhəsiz millətçi əhval-ruhiyyəli rus fəhlələrinin bir qisminin fikrinə istinad edə bilərlər.. Məhz belələrdən də partiya təşkil olunmuşdur. Müsəlman fəhlələrin sayı (partiya üzvü olan) süni surətdə azaldılır. Mirzoyan diskusklubda hətta demişdi: fars fəhlələrindən partiyaya qəbul etmək lazım deyil, – bu qərribə deyilmi. Sərkis Azərbaycanın sovetləşdirilməsindən sonra, gizli fəaliyyət göstərən fəhlələri – 500 nəfər farsı – partiyadan qovmuş, Mirzoyan isə indi fars fəhlələrini partiyaya qəbul etmək istəmir.

Mən bildirirəm ki, partiya günbəgün deyil, saatbasaat parçalanır; işçilər, hətta məsul işçilər ciddi partiya işi ilə məşğul olmaq əvəzinə, bir-birindən xəbərçilik etməklə məşğuldurlar.

Mərkəzin yerli işçilərə inanmaması yerlilərin Mərkəzə inanmasına gətirib çıxarır.

Hər yerdə işə laqeyd münasibət gözə çarpır; bir il bundan əvvəl hər bir vicdanlı işçini əsəbiləşdirən şey, indi qulaqardına vurulur.

“Biz kütləyə daha yalan deyə bilmərik”, bu işçilərin dilindən bax bunu eşidəcəksiniz.

Azərbaycanda bütün bunlarla yanaşı, rus və müsəlman fəhlələr arasında antoqonizm də başlanmışdır.

Bu hər şeydən bətdir, belə ki, güclü proletar Mərkəz zəifləyir.

Bundan düşmənlərimiz, xüsusən müsavətçilər və ittihadçılar istifadə edirlər, bu da “solluq oyunu oynayan” yoldaşların işinin nəticəsidir.

Mən təkrar edirəm: lap əvvəldən mənim şüarım belə idi:

müsəlman fəhlələrini inadla hazırlamaq, yəni iki məqsədə nail olmaq üçün onların inkişaf səviyyəsini təxminən rus fəhlələrinin inkişafı səviyyəsinə çatdırmaq.

Birincisi, bununla biz hal-hazırda müsəlman və rus fəhlələri arasında mövcud olan antaqonizmi aradan qaldırardıq.

İkincisi: gələcəkdə İranda və Türkiyədə qurulacaq Sovet hakimiyyəti üçün işçi kadrlar hazırlayardıq.

Lakin nəinki mənim şüarıma, hətta siyasi Büronun məlum qərarlarına da solluq oyunu oynayanlar tərəfindən əhəmiyyət verilmir.

Hətta iş o yerə gəlib çatmışdır ki, məktəbdə rus dili dərslərinin sayının türk dili dərslərinin azaldılması hesabına artırmaq haqqında mətbuatda açıq çıxışlar edilir.

Ümumiyyətlə, demək lazımdır: “sollar” mənim Genyua konfransında olmağımdan istifadə edərək hərəkətə gəlmiş və daha həyasız olmuşlar. Genyudan qayıtdıqdan sonra, millətçi təmayül və türk dili dərslərinin sayını ixtisar etmək haqqında açıq fitnəkar məqalələr mənim diqqətimi cəlb etmişdi.

Zəhinləri sakitləşdirmək üçün mən “Bakinski raboçi”də “Bəzi yoldaşlara cavab” başlığı altında məqalə çap etdirməyə məcbur oldum.

Lakin səciyyəvi budur ki:

“Bakinski raboçi” və “Kommunist” qəzetlərinin redaksiyası (axırını türk dilindədir), birincisinin redaktoru Lipşits, ikincisinin isə Ruhulla Axundov, mənim məqaləmdən sonra bildirirlər ki, bu səpkidə – yəni türk dili dərslərinin sayının azaldılması və rus dili dərslərinin artırılması haqqında məqalələr bu qəzetlərin səhifələrində olmamış və olmayacaqdır.

Ertəsi gün yol. Zeynallının (bu qəzetin redaktoru) türk dilində çıxan “Trud” qəzeti (əvvəllər bəzi mülahizələrə görə o da sollar oyunu oynamışdır) ifşaedici məqalələr buraxıb, “Bakinski raboçi” və “Kommunist”in hansı nömrələrində mənim məqaləm üçün material ola biləcək məsələyə toxunulduğunu qeyd etmişdi.

Ertəsi gün cəsarətlə öz səhvlərini boynuna almaq əvəzinə, Ruhulla Axundov məqaləsinə görə yol. Zeynallıya şəxsi töhmət verir, bundan əlavə həmin Zeynallı BEKA-dan rəsmi töhmət və xəbərdarlıq alır.

Bir neçə gündən sonra “Trud” qəzeti bağlandı və öz məqaləsi ilə iki partiya orqanının məsul redaktorlarının iç üzünü cəsarətlə və yerində açan yol. Zeynallı vəzifəsindən kənar edilir...

Yolumuz hayanadır?

İki məsul mətbuat orqanı – partiyanın dili, fəhlə və kəndli kütlələrinin dili, yalançıların, “sol” kampaniya üzvlərinin əlindədir.

Bu azmış kimi BEKA katibi Mirzoyan Zaqafqaziya Diyar Komitəsinə teleqram vuraraq bildirir ki, Nərimanovun məqaləsindən sonra onlar, yəni “sollar” özlərini sarsılmış hiss edirlər və guya məqalə əsassız yazılmışdır. Zaqafqaziya Diyar Komitəsi teleqram vurub məndən materiallar tələb edir.

Mən Tiflisə gəlib Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin katibinə bildirdim ki, məndə material vardır və istənilən vaxt təqdim edə bilərəm.

Mən Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin plenumunu gözləyirdim; mən çox istəyirdim ki, “sol qrup” özü plenumda bu məsələni qaldırsın. Çox güman ki, mənim sənədlərlə onların yalanını və murdarlığını sübut etmək niyyətimdən xəbər tutub susdular və mənim məqaləm haqqında bir kəlmə də danışmadılar. Məgər sonuncu Azərbaycan Sovetlər qurultayında seçkilər bu sollar tərəfindən yalansız keçmişdir.

Partiya qaydası ilə XKS sədri yol. Musabəyovu seçmək təklifi elan edildikdə yerlərdən səslər eşidildi: “Bəs, Nərimanov?”

Onlara cavab verdilər ki, Nərimanov İttifaq Sovetinin sədri seçilmişdir.

Elə o dəqiqə onların agentləri bu qərarla razı olmayanları dilə tutub sakitləşdirməyə başladılar ki, indi yol. Nərimanov hər üç respublikanın başçısı sayılır.

Məgər bu, yalan deyil?

Və nə üçün işi bu dərəcəyə çatdırırdılar ki, işdə kütlələr bu yalandan xəbər tutsunlar.

Tiflisdə yaşayarkən guya ali hakimiyyət kimi çox tez-tez mənə ASSR Xalq Komissarları Sovetindən və onun ayrı-ayrı üzvlərindən şikayətlə müraciət edirdilər, lakin mən hər dəfə izah etməli olurdum ki, bəzi məsələlərə toxunmağa mənim haqqım yoxdur və i.a.

Bu halda mən ya gərək özümü dartıb üç respublikanın başçısı kimi göstərməli və amansız yalan danışmalı, yəni vəd verib, lakin heç bir iş görməməli, ya da olduğunu deməliyəm.

Və qurultay nümayəndəsi – “bizim aramızda yol. Nərimanov olmadığı üçün, özümüzü yetim sayırıq” dedikdə ona da belə izah etmək lazım idi.

Şahidlər deyirdilər ki, o hələ çox şey demək istəyirdi, lakin onu danışmağa qoymadılar...

Hökumət başında oturanları bacarıqsızlığı üzündən “Şaxsey-Vaxsey” matəm günləri zamanı qızıl əsgərlərin güllələrindən zərər çəkmiş fars fəhlələrini də danışmağa qoymadılar.

Sollar sevindilər:

Nərimanov yoxdur, beləliklə, bu il EMKA-da matəm günləri zamanı yürüşlərin qadağan edilməsi haqqında məsələ qaldırmaq olar.

Keçən il bu məsələ EMKA-da ayırd edilmişdi. Mən qəti olaraq repressiya əleyhinə idim, lakin bununla belə, biz məscidləri gəzib qara camaatı dilə tuturduq ki, küçələrdə özlərinə işgəncə verməsinlər.

Bir nəticəsi oldumu?

Qəti surətdə bildirirəm ki, nəticəsi oldu.

Ən “sol” yoldaşın, Qarayevin yanında, məsciddə çox nüfuzlu bir molla bu günlərdə küçələrdə özlərinə işgəncə verənlərin hərəkətlərini möhkəm tənqid etməyə başladı.

Lakin buna baxmayaraq bu il özlərinə işgəncə verənlər oldu.

Nə qədər ki, bu dindar kütlənin inkişaf səviyyəsini yüksəltmək yolu ilə onun bu matəm günlərinə mömin olan, lakin özünə işgəncələrdə iştirak etməyən hər hansı ziyalı müsəlman kimi yanaşmalarına nail olmamısınız, elə də olacaqdır.

Min ilərdir ki, bədbəxt, avam müsəlman kütləsi (şüə məzhəbli) Məhəmmədin ən sevimli nəvəsi imam Hüseyinin işgəncəli ölümü günü matəm yürüşü keçirir və ən dəhşətli şəraitdə düşmənlərin əlinə keçən Hüseyin və onun ailəsinə məhəbbət və rəğbət əlaməti olaraq əsil dindar avam ünsürlər bu və ya digər yolla bu hadisələrə öz münasibətlərini bildirirlər.

Bu, öz gücsüzlüyünü bilərək Məhəmmədin qanunlarını pozan, hamını və hər şeyi qızilla ələ almaq istəyən Yezidə qarşı mərdi-mərdanə çıxış etmiş adamın həyatından bütöv bir faciədir.

Yeri gəlmişkən, burada qeyd etmək lazımdır ki, fars fəhlələrinin iclaslarından birində Azərbaycan Respublikasının başçısı Ağamalıoğlu Hüseyni qorxaq kimi xarakterizə etmişdi ki, buna görə fəhlələr onu məzəmmət etmişdilər.

Qorxaq o deyil ki, yetmiş nəfər pis silahlanmış adamla on dəfə artıq qüvvətli olan düşmənlə döyüşür, odur ki, sol qrupdan qorxub işin əsil vəziyyətini bildirmir və bununla da partiya üzvlərini aldadır, onları fəhlə-kəndli respublikasında qızıl əsgər güllələrindən qanı tökülən fəhlələrə qarşı silahlandırır.

Qorxaq odur ki, vəzifəsindən ötrü alçaqcasına yalan danışır, lakin imam Hüseyn tabe olsun və öz vicdanını qızıla satsın deyə Yezid bütöv bir vilayəti idarə etməyi ona təklif edirdi. O bunu etmədi: həlak oldu.

Ağamalıoğlu və Musabəyov yoldaşların tarixi belə başa düşməsi nə kimi nəticələr verdi?

Kirov və Mirzoyan onlara heç kimə qəti surətdə heç bir narahatlıq gətirməyən matəm yürüşünü bu il qadağan etmək olarmı sorğusu ilə müraciət etdikdə onlar dedilər: “Olar”.

Nəticədə – əsgərlər və Balaxanıdan olan fars fəhlələri arasında silahlı toqquşma.

Musabəyov həlak olmuş fəhlələrin ailələrində olmuş və son də-rəcə əsəbi fəhlə kütləsinin əhatəsində bildirmişdi: “Buna kim icazə vermişdir, mən təhqiqat təyin edəcəyəm və müqəssirlər cəzalarına çatacaqlar...”

Bəli, yalnız vəzifələrindən ötrü kommunizm ideyasını yaymaq istəyənləri cəzalandırmaq lazım idi. Lakin MK-nın birinci qərarının əvəzinə yeni qərar çıxarmaq nəyə lazım idi, yəni toqquşmadan sonra: yürüşə mane olmamaq.

Ən biabırçı isə bu idi:

Fəhlə-kəndli respublikasında fəhlələri İran şahının nümayəndəsi, konsul sakitləşdirməyə başlayıb istehza ilə fəhlələrə deyirdi:

“Nə etmək olar?” Siz, İran təbəələri, başqa dövlətdə yaşayırsınız, burada sizin dini mərasimlərinizin icrası qanunla qadağan edilmişdir. Mən sizdən xahiş edirəm, dağılısın”. Və fəhlələr dağılıdılar.

Nərimanovun Azərbaycandan getməsi “sol” qrup üçün çox böyük sevincdir. Nərimanovun qışqırmış olduğu və qışqırdığı xüsusi şəraitdən biri də budur, lakin solluq oyunu oynayanlar əvvəllər də, indi də bunu başa düşürlər.

Burada Mərkəzin nümayəndəsi Kirov da başını itirdi. Dinə qarşı materialist kimi çıxış etmək bir şeydir, bu mərasimləri icra etməyi qadağan etmək məqsədilə silahlı qüvvə tətbiq etmək başqa şey.

Və o məsul katib, Mərkəzin nümayəndəsi kimi cavab verməli olacaqdır.

Çox güman ki, onun ilhamvericisi olan yol. Serqo da cavab verməli olacaqdır, belə ki, Kirov axırıncısız heç bir şey etmir.

Bütün bu işlər onların, yəni Kirov və Serqonun, Mərkəzə bu barədə necə məlumat verməsindən asılıdır.

Bu aydın şəkildə onu göstərir ki, Serqo və Myasnikovun başçılığı ilə Zaqafqaziya Diyar Komitəsində fraksiya geniş fəaliyyət göstərir: yol. Kirovu baş vermiş hadisəyə görə pis vəziyyətdə qoymaq istəmirlər. Yeri gəlmişkən, onlar Sovet respublikalarının birləşməyi haqqında Mərkəzə doğrumu məlumat vermişlər?

Maraqlıdır ki, bununla əlaqədar olaraq mənim Zaqafqaziya Diyar Komitəsinə verdiyim məlumat indiyədək nəzərdən keçirilməmiş qalır...

Burdan Gürcüstan Mərkəzi Komitəsi əhvalatı ortaya çıxır.

Axı, sözün həqiqi mənasında, Gürcüstan EMKA-nın köhnə tərkibini millətçilikdə günahlandırmaq gülüncdür. Köhnə tərkibin bütün günahı onda idi ki, o düz və tamamilə aydın şəkildə Serqo, Kirov və Myasnikova demişdi ki, onlar özlərinin yanlış məlumatları ilə Mərkəzi aldadırlar. Bu kompaniya birləşdirmə məsələsinin Mərkəz tərəfindən qəti həllinə qədər həmişə Zaqafqaziya respublikalarının RSFSR-ə tam birləşməsi haqqında danışır və bu layihə ilə də o Moskvaya getmişdi.

Lakin o tamam başqa qərarla qayıtmışdı. Lakin Serqo birləşdirmə haqqında yol. Leninin layihəsini öz layihəsi kimi qələmə verdikdə, EMKA-nın köhnə tərkibindən olan gürcü yoldaşlar ona dedilər: “Siz yalan danışırınsız, bu sizin layihə deyil. Siz Mərkəzə səhv məlumat verirsiniz”. Və savaşa başladı. Serqo, Kirov və Myasnikov cəsarətli olsaydılar deyərdilər: biz belə fikirləşirdik, lakin sillə yedik. Və heç bir şey də olmazdı, belə ki, yol. Leninin Sovet respublikalarının bərabər hüquqlarla birləşməsi gürcü yoldaşlar tərəfindən sözsüz qəbul edilmişdi.

Genuyaya getməmişdən qabaq, bir gün yol. Stalin mənə dedi: “Serqo korlanıb”. Yox, o korlanmayıb, onun dövlət aqlını həddən artıq qiymətləndirərək onu korlayıblar. O inqilabın bütün xilasını vuruşmada görür. O öz düşmənlərini məhv etmək üçün Zaqafqaziya kommunist təşkilatlarının sonuncu qurultayında nə kimi üsullara əl atmamışdı. Bütün bunlar haqqında danışmaq ayıbdır.

18-ci ildən başlayaraq mənim məsləkdaşlarımla birgə səyim, bütün inqilabi Şərqi Sovet Rusiyası ətrafında və yanında toplamağa və bu günədək Yer kürəsinin o biri yarısında milyonlarla insanların başlarına gətirilən müsibətə bir zərbə ilə son qoymağa yönəldilmişdi. Yer kürəsinin yarıdan çoxunda əhalinin köləliyi, Yer kürəsinin kiçik hissəsində yaşayan əhalinin rifahı üçün şüurlu surətdə müdafiə edilir və bizim beşillik çağırışımıza baxmayaraq burda çoxmilyonlu fəhlə sinfi daha azsaylı istismarçıların zülmü altında inləyirdi və inləməkdə davam edir.

Mən təkrar edirəm.

Mən məsələyə materialist kimi yanaşırdım. Qərbin Şərqdən iqtisadi asılılığı məni belə bir şüar irəli sürməyə məcbur edirdi:

Şərqdən keçək Qərbə.

Həm ucqar respublikalarda bizim taktika məsələlərində, həmçinin Azərbaycanda və Əfqanıstanda, İranda və Türkiyədə bizim siyasətə münasibətdə, mən Şərq məsələsi haqqında danışdıqda, məhz yuxarıda adı çəkilən məqsədi nəzərdə tuturdum.

Hətta Moskvada 20-ci ildə tatar kommunistlərinin ikinci qurultayında mən demişdim: “Panislamist hərəkatı yoxdur, lakin əgər müvəqqəti hal kimi yaranmış olsa, biz gərək Qərbi Avropada kapital hökmranlığını məhv etmək üçün ondan da istifadə edək.

Lakin bu hərəkata bizim rəhbərliyimiz ona görə zəruridir ki, bu hərəkat öz məqsədinə nail olduqdan sonra inqilabımızın inkişafına mane olmasın”.

Mən nədənsə inanırdım ki, Rusiya proletariati bunun öhdəsindən gələ bilər və gəlməlidir.

Lakin bizim sonrakı fəaliyyətimiz qəti olaraq ümidimi kəsdi və get-gedə məni inandırır ki, Şərqlin köləlikdən azad edilməsi kimi böyük vəzifə bizdən uzaqlaşır, daha doğru desək: biz ondan uzaqlaşırıq...

Türkiyədə azadlıq hərəkatının nəticəsi, məhz buna sübutdur.

Əgər biz Rotşteynin əli ilə İranda azadlıq hərəkatını məhv etməsəydik, indi Antantanın başına nə gələcəkdi.

Axı, aydındı: əgər biz bütün bunları düzgün nəzərə alıb, İranda və Türkiyədə azadlıq hərəkatına real, qəti siyasətlə rəhbərlik etsəydik indi mübaliğəsiz deyə bilərdik: biz Atlantaya hökmlə dikte edərdik. İki ən mühüm məntəqə – körfəzlər və Hindistana açılan qapılar birbaşa bizim nüfuzumuz altında olardı... Bax bu o Şərq məsələsidir ki, mən həmişə onun barəsində danışmışam.

Lakin bunun üçün özümüzdə milli məsələni həll etmək zəruri idi. Çox təəssüf ki, bu məsələ bizdə indiyə qədər hələ elə həll olunmamışdı ki, Şərq məzlumlarının diqqətini özünə cəlb etsin.

12-ci qurultay tərəfindən milli məsələnin həlli bizi sakit edə bilərmi? Ucqar respublikalarda bu qərarı kim həyata keçirəcək? Bu məsələ üzərində düşünmək zəruridir. Mən bildirirəm: 12-ci qurultayın qərarını o adamlar həyata keçirə bilərlər ki, onlar inqilabın ilk günlərindən heç kimdən qorxmayaaraq cəsarətlə bu barədə qışqırırdılar, solluq oyunu oynayanlar isə bu məsələni korlayacaqlar, çünki onlar Mərkəzin qərarının səmimiliyinə ürəkdən inanmırlar. Onlar indiyə kimi fikirləşirdilər və fikirləşirlər ki, bütün bu kimi qərarları gözdən pərdə asmaq üçün, effekt üçün qəbul edirlər. Əlbəttə, bu işçilərə qarşı münasibətdə 12-ci partiya qurultayının qərarını nə dərəcədə ciddi həyata keçirəcəyini göstərmək və bununla Şərq məsələsinə öz münasibətini bildirmək Mərkəzin işidir.

Hələ ki, kommunizm quruluşuna tərəfdar idik. Avropada təbliğatımız güclü idi, lakin NEP (YİS) siyasəti elan edildiyi gündən bu qüvvə xeyli zəifləmişdir. Bizim vəziyyətimiz Avropa fəhləsini qorxuya salır və o belə bir sual qarşısında dayanır: yeni quruluşda onun vəziyyəti yaxşılaşacaqmı? Biz isə Şərqdə real, qəti siyasətimizlə elə bir vəziyyət yarada bilərdik ki, bu vəziyyətdə fəhlə sinfi tərəddüd etməsin.

Hazırda fransız jandarmeriyasının tapdığı altında əzilən Almaniya fəhlələrini dözməyə məcbur edən bu tərəddüdlər deyilmi?

Sözümün sonunda demək istəyirəm: mən və mənim məsləkdaşları tamamilə səmimi və şüurlu surətdə Sovet hakimiyyətini ideallaşdırmağa və bu yolla Şərqdə yeni idarə forması verməyə və beləliklə Şərqi Avropa kapitalı zülmündən azad olması üçün ən doğru yol açmağa və bununla da bu kapitalın məhvini sürətləndirməyə cəhd göstərirdik.

Bu cəhdlər zamanı biz, hər şeydən əvvəl, inqilabi dövrün səhvləri kimi Sovet Rusiyasının səhvlərinə haqq qazandıraraq, daha dinc şəraitdə xüsusi şəraitə olan ucqarlarda bu səhvlərə yol verməməyə çalışırıdık.

Biz xalqların azadlığı haqqında çağırışımızın səmimiliyinə inanırdıq və tezliklə daha az mədəniyyətli xalqların daha çox mədəniyyətli xalq olan velikoruslarla qovuşması üçün, beləliklə inqilabı qüvvətləndirmək və inkişaf etdirməkdən ötrü biz təbii yollar axtarırdıq. Bu cəhdlər zamanı biz rus şovinistləri və vəzifəpərəstləri ilə, ucuz populyarlıq gözləyən məsuliyyətsiz şəxslərlə, bu və ya başqa yolla Mərkəz qarşısında ad qazanmaq arzusunda olan fırıldaqçılarla və şüurlu surətdə partiyamıza soxulmuş, partiyamızı tez bir zamanda parçalamaq üçün şüurlu surətdə solları oynayan, bizə düşmən olan partiya üzvləri ilə qarşılaşırdıq. Bu, düz yol idi.

Bu ünsürlər bizi millətçilikdə, müxtəlif təmayüllərdə, sərbətsizlikdə, separatizmdə və i.ə. günahlandırırıldı. Çox təəssüf ki, Mərkəz bu ünsürlərin sözünü eşitmiş və indi də eşidir. Bizim yeganə çıxış yolumuz qalır: ya taktikamızı düzgün saymağı və nəticədə bizə tam etimad göstərilməsini tələb etmək, ya da səhnədən çəkilmək, yəni məsul vəzifələr tutmayıb kütlələr arasında mədəniyyətçilər sifətilə işləmək. Bu bizi mənəvi cəhətdən tamamilə təmin edəcəkdir. Bir çox mülahizələrə görə biz birincidən, yəni taktikamızı düzgün saymağı tələb etməkdən əl çəkməli olacağıq. İkincisi qalır ki, mən Azərbaycana münasibətdə bunu həyata keçirmişəm.

Mən hələ 1922-ci ilin iyun ayında RKP MK-ya aşağıdakı məzmununda teleqram göndərmişdim:

“Mən Moskvada olarkən yol. Stalin vəziyyət birtərəfli işıqlandırılmasını deyər Azərbaycanda işlərin vəziyyəti ilə tanış olduqdan sonra öz fikrimi RKP MK-ya bildirməyi mənə təklif etmişdi.

Yol. Kirovun Moskvada olduğunu və onun vəziyyəti birtərəfli işıqlandıracağını nəzərə alaraq Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin katibindən xahiş edirəm ki, mənim fikrim haqqında da məlumat versin.

Azərbaycanın sonuncu partiya qurultayında, hər iki qrupun (sol və sağ) qrupların buraxılması haqqında tənənlə bəyanatından sonra “sol” qrup Bakı Komitəsinin himayəsi altında bu qrupa qarşı fəaliyyət göstərənlərlə amansız mübarizə aparmağa başladı.

Mən İttifaq Sovetinin üzvü təyin edilib və beləliklə Tiflisə köçməyimlə əlaqədar olaraq, “sol” qrup daha sərbəst fəaliyyət göstərməyə başladı.

Mən tərkibi tamamilə düşmənlərimdən ibarət olan AzMK-nın (AK(b)P MK) qərarına təsir göstərə bilmirəm.

Məni Azərbaycandan uzaqlaşdırdıqdan sonra, bu qrup məslək-
daşlarıma amansız divan tutmağa başladı.

Bir qismini siyasi cəhətdən öldürdü, başqalarını partiyadan xaric
etmək qorxusu altında tamamilə simasızlaşdırdı, digərlərini isə gizli iş
şəraitinə keçməyə məcbur etdi.

İndi sağ qrup yoxdur və Azərbaycanın bütün taleyi Mirzoyan başda
olmaqla “sol” qrupun əlindədir.

Azərbaycanda vəziyyətin ağası olan “sol” qrup əvvəllər edə bil-
mədiklərini indi inadla həyata keçirir.

Mən bildirirəm ki, bu qrupun fəaliyyəti nəticəsində yaxın
gələcəkdə ikinci Türkünstan yaradılacaqdır.

Partiya parçalanır, xəbərçilik sistemi genişlənir.

Müsəlman fəhlə və kəndlilər ən yaxşı halda partiyadan çıxmağa
cəhd edir, bəd ayaqda müsavətlilər və ittihadçıların təsiri altına düşürlər.

Mən bildirirəm ki, bu qrupun fəaliyyəti nəticəsində təhlükəli
millətlərarası antaqonizm inkişaf edir.

Əgər RKP MK bütün bunları normal hal hesab edir və Şərq
siyasətindən əl çəkir, mənim buna qarşı heç bir etirazım yoxdur,
lakin bildirirəm ki, “bu andan Azərbaycanda vəziyyətə cavab
vermirəm və bütün məsuliyyət bu qrupun və onun əməllərini müdafiə
edənlərin üzərinə düşür”.

Bu teleqramın göndərildiyi gündən 8 ay keçib və mən bildirirəm
ki, Azərbaycanda vəziyyət bu vaxt ərzində daha da pisləşmişdir.

Mən bildirirəm ki, bir il bundan əvvəl Azərbaycanda hakimiyyət
azərbaycanlı kütlələrinin Sovet hakimiyyətinin ümumi rəğbəti ilə
müdafiə edilirdisə, lakin hal-hazırda hakimiyyət yalnız süngü gücünə
müdafiə edilir.

Əlbəttə, əgər bizim xarici aləmlə silahlı toqquşmamız olmasa hələ
bir müddət hakimiyyəti süngü gücünə saxlamaq olar, lakin əgər bu
toqquşma baş verərsə, onda neft sənayesi təhlükə altında qalacaqdır.
Bir dəqiqə belə vaxt itirmədən son zamanlarda Azərbaycanda
yaranmış nöqsanlara diqqət yetirmək zəruridir.

İki ay bundan əvvəl Azərbaycanda üsyan baş vermişdi. Asanlıqla
yatırdılar, lakin neçə gün qırmızı əsgərlərdən bataqlıqda gizlənməyə
məcbur olan qadın və uşaqları oradan zorla çıxardıqda əhaliyə bu
yatırma necə təsir göstərmişdi.

Orconikidzenin nəzəriyyəsinə görə, əlbəttə, kiçik Azərbaycanın
əhalisini müntəzəm olaraq məhv etmək olar, lakin onda respublika
kimdən ibarət olacaqdır?

Mən 1919-cu ildə Mərkəzi Komitəyə özümün birinci məruzəmdə dediyim sözləri təkrar etməliyəm. Biz Bakını bütöv Azərbaycansız saxlamaq iqtidarında deyilik, eləcə də biz hazırkı beynəlxalq vəziyyətimizlə əlaqədar Zaqafqaziyanı süngü gücünə saxlamaq iqtidarında deyilik. 19-cu ilədək Müsavat, daşnak, menşevik və eser partiyalarının üzvləri olan gənc kommunistlərə etibar yoxdur.

Aşağıda mən bəzi statistik məlumatlar göstərirəm ki, bunlar Mərkəzin etimadını qazanmış məsul yoldaşların müstəmləkəçilik siyasətini daha yaxşı əks etdirir.

Azərbaycanın paytaxtında türklər Bakı Sovetinin qulluqçularına istər-istəməz şifahi və yazılı şəkildə müraciət etdikdə, bu müraciət rus dilində olmalıdır, belə ki, ruslar, yəhudilər və ermənilər türk dilində danışmırlar.

Mən bildirim ki, Dövlət Duması olanda türk əhalisi belə sığın-tiya məruz qalmırdı.

Bəs, Bakı qəzasında yerləşən 76 türk kəndinin əhalisi öz işləri üçün şəhərə gəlib və Bakı Sovetinə müraciət etdikdə necə təəssürat yaranır?

Bəs, türklər üçün məktəblərin və uşaq evlərinin sayı?

Lakin hər şeydən dəhşətli təqaüdcü tələbələrin sayıdır: 30 rus və 5 türk.

Daha dəhşətli isə bu məsul yoldaşların fəhlə uşaqlarına münasibətidir.

Fabrik-zavod-şagirdlik məktəbləri adlanan təhsil ocaqlarının sayı 17, burada rus uşaqlarının sayı 1192, müsəlman fəhlələr üçün isə – 26.

Məgər bütün bunlar yol. Kirova, Mirzoyana bəlli deyil?

Məgər Mirzoyan və başqalarının bu cür cinayətkar siyasətini müdafiə edən Ruhulla Axundov və ona bənzər türklər bunu hiss etmirlər?

Ürəkdə bu ədalətsizliyi dərk edən türk işçiləri nə üçün bunu edirlər?

Lakin onlar nəinki bu barədə qışqırır, hətta ya mənəblərinə görə, ya da yuxarıda deyildiyi kimi, Azərbaycanda türklər arasında Sovet hakimiyyətini nüfuzdan salmaq məqsədilə bu siyasətin davamına kömək edirlər.

Partiya qurultaylarının milli məsələyə dair bir sıra qərarlarından sonra belə şəxslərə Azərbaycan zəhmətkeşlərinin səadətini etibar etmək olarmı?

Bakı Sovetinin məsul işçilərinin tərkibi

Sıra №	Şöbələr üzrə familialar	Partiya mənsubiyyəti	Vəzifəsi	Milliyyəti	Şöbənin bütün qulluqçularının sayı	Onlardan türklər
1	2	3	4	5	6	7
I. Rəyasət Heyəti					10	2
1	Krılov	part.	sədr	rus		
2	Vareykis	"-	sədr müavini	naməlum		
3	Yadrov	"-	məsul katib	yəhudi		
4	Mirzoyan	"-	rəyasət heyəti üzvü	erməni		
5	Konuşkin	"-	"-	rus		
6	Todorski	"-	"-	"-		
7	Karuşkin	"-	şöbə müdiri	"-		
8	Blyaxin	"-	"-	"-		
9	R. Hüseyinov	"-	"-	türk		
10	Qasimov	"-	rəyasət heyəti qulluqçusu	naməlum		
II. İşlər idarəsi					26	4
1	Şahbazov	bitərəf	işlər müdiri	türk		
2	Yanovskaya	part.	ümumi şöbə müdiri	rus		
III. Kommunal təsərrüfat					450	20
1	Paruşin	part.	şöbə müdiri	rus		
2	Roxlin	bitərəf	"-	yəhudi	yarım bölmələr	
3	Livşits	"-	işlər müdiri	"-		
4	Abezqaus	"-	katib	"-		
IV. Tikinti yarımşöbəsi						
1	Nikitin	bitərəf	müdir	rus		

1	2	3	4	5	6	7
V. Əmlak şöbəsi						
1	Belikov	part.	müdir	naməlum		
2	Kruştin	bitərəf	müdir müavini	yəhudi		
3	Palaşkov	"-"	katib	rus		
VI. Abadlaşdırma şöbəsi						
1	Mirzəbəklyants	bitərəf	müdir	erməni		
VII. İstismar şöbəsi						
1	Mişuxin	bitərəf	müdir	rus		
VIII. Nəzarət-hesablama yarımşöbəsi						
1	Mahmudbəyov	bitərəf	müdir	türk		
2	Savitski	"-"	müdir müavini	rus		
IX. İnter- statistika yarımşöbəsi						
1	Çevanov	bitərəf	müdir	naməlum		
X. Neft şöbəsi						
1	Jdanov	part.	müdir	rus		
XI. Elektrotexnika yarımşöbəsi						
1	Çernomordikov	bitərəf	müdir	yəhudi		
XII. Torpaq şöbəsi						
1	Peskovski	bitərəf	müdir	rus		
XIII. Təchizat şöbəsi						
1	Bema	bitərəf	müdir	yəhudi		

1	2	3	4	5	6	7
XIV. Yol şöbəsi						
1	Bunov	bitərəf	müdir	rus		
XV. Maliyyə şöbəsi						
1	Andreyev	part.	müdir	rus		
2	Kantsnelson	bitərəf	müdir müavini	yəhudi		
3	Sklyarevski	"-	II müavin	rus		
4	Semenenko	bitərəf	vergi yarımşö- bəsinin müdiri	rus		
XVI. İdarəetmə şöbəsi					20	3
1	Hüseynov	part.	müdir	türk		
2	Suslov	"-	müavin	rus		
3	Luçinski	bitərəf	katib	"-		
XVII. Torpaq şöbəsi						
1	Pronzyonni	part.	müdir	erməni		
2	Svetlov	bitərəf	işlər müdiri	rus		
XVIII. Su təchizatı şöbəsi					100	1
1	Sevostyanov	part.	müdir	rus		
2	Afanasyev	bitərəf	müdir müavini	"-		
XIX. Statistika şöbəsi					11	yoxdur
1	Rtuşteyn	bitərəf	müdir	yəhudi		
2	Purye	"-	müdir müavini	"-		
XX. Səhiyyə şöbəsi						
1	Neyştadt	part.	müdir	yəhudi		

1	2	3	4	5	6	7
XXI. Xalq təhsili şöbəsi				60	5-7	
1	Blyaxin	part.	müdir	naməlum		
2	Barçuk	-"-	müdir müavini	yəhudi		
3	Natalov	bitərəf	katib	erməni		
4	Karkəşev	-"-	işlər müdiri	-"-		
5	Orucaşov		yanmşöbə müdiri	türk		
XXII. Şəhər sənayesi şöbəsi						
1	Alekseyev	part.	müdir	rus		
2	Bernşteyn	bitərəf	müdir müavini	yəhudi		
XXIII. Komendantlıq						
1	Loqinov	bitərəf	komend.	rus		

Baksovetin özəyində 70 adam, onlardan türk 20 nəfər.

Baksovetin üzvləri cəmi 500 nəfər

Onlardan rus – 240 nəfər

türk – 200 nəfər

və başqa millətdən – 60 nəfər

Qəzada kəndlər – 78

Yalnız türk əhalisi olan – 76

rus – 2

Təqaüdçülər – 35, onlardan türk – 5

Statistik məlumatlar

Bakıda məktəblərin sayı

I dərəcəli məktəblər

Bakı	rus	türk	erməni	başqa	millətlər
Məktəblərin ümumi sayı –	57	24	20	9	4
Məktəblilərin sayı –	17.283	7650	5326	3584	659

II dərəcəli məktəblər	–16, məktəblilər – 3254		
Türk	– 4	–"-	194
Rus	– 11	–"-	2924
Erməni	– 1	–"-	136

Texniki-peşə təhsili

	A ş a ğ ı		
Fabrik-zavod şagirdliyi 17,	məktəbli –		1218
Burada rus uşaqların sayı			1192
Türk ”	–"-		26
	O r t a		
Texnikum 6,	məktəbli –		1179
(Nərimanov ad. türk) 1	–"-		252

Bakıda uşaq evləri

Uşaq evlərinin sayı 37, uşaqların sayı 3773, onlardan türk uşaqları 527, rus uşaqları – 1858.

Bu məruzə – 1923-cü ilin yayında MK-ya təqdim edilmişdi. Partiyamızın həyatında baş verən hadisələrin gedişi bu materialın gələcəkdə tarixi bir sənəd kimi əhəmiyyət kəsb edəcəyini göstərir.

Mən bu əlavəni 1923-cü il dekabrın 23-də, bu məruzənin MK-ya təqdim edildiyi vaxtdan 6 ay keçdikdən sonra edirəm və mənim demək olar ki, bütün mülahizələrim həyata keçdi.

1. Almaniyaadakı hadisələr bizim ümidlərimizi doğrultmadı. Əksinə, irtica daha da şiddətlənir. Bizim Qərbə olan meylimiz müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Bizim Şərqə münasibətimiz qeyri-müəyyən olaraq qalır; Şərqi bizə münasibəti gərginləşmişdir...

2. Müxalifətin MK-nın xəttinə qarşı çıxışı, demokratizm haqqında diskussiyanın gedişi partiyanın açıq-aydın parçalanmasını göstərir.

3. Azərbaycanda Sovetlər qurultayını mənim mülahizələrimi kifayət qədər sübut etdi.

Qurultay, demək olar ki, Azərbaycan MK-nın müəyyən edilmiş siyahılara görə seçilmələrini lazım bildiyi adamlardan ibarət idi. Lakin necə vəziyyət yarandı? Mənim tərəfdarlarım olan Qədirlilər və Əfəndiyev yoldaşların çıxışları bütün qurultay tərəfindən alqışlandı.

Hüseynova, Qarayevə, Mirzoyana isə danışmağa imkan vermədilər. Bu, Kirov, Mirzoyan və başqaları tərəfindən qurultaya xüsusi siyahılar üzrə dəvət edilənlərin əhvali-ruhiyyəsini lazımi dərəcədə xarakterizə edir.

Qurultay nümayəndə heyəti göndərib Qədirlə və Əfəndiyev yoldaşlara: “Biz qorxuya salınmışıq, hər şey haqqında açıq danışa bilmirik. Əgər siz danışmaq üçün özünüzdə cəsarət hiss edirsinizsə, onda danışın: biz bu və ya başqa yolla sizin nümayişkarənə müdafiə edəcəyik” deməyi tövsiyə etmişdi. Düzünü demək lazımdır ki, qurultay həddini aşmışlara onların vəziyyətinin səbatsız olduğunu göstərdi. Lakin qurultayın rəyasət heyətinin, yəni Mərkəzi Komitənin hökumətin siyasətinin bəyənilməsi haqqında təklif etdiyi qətnaməsi yekdilliklə qəbul edildi.

Bizim şəraitdə bu yekdil qərarın nə demək olduğunu hər kəs bilir. Qədirlə və Əfəndiyev qurultayın əhvali-ruhiyyəsini nəzərə alaraq xüsusi qətnamələr təklif etmədilər, yəni bununla bir daha sübut etdilər ki, biz parçalanmadan uzağıq, lakin biz həqiqət tərəfdarıyıq və riyakarlıq əleyhinəyik.

Bizim xəttimiz tamamilə düzgün xətdir: biz partiyada parçalanmaya yol verməyəcəyik, lakin əlimizdə olan vasitələrlə öz fəaliyyətləri ilə ümumi işimizi məhv edənləri ifşa edəcəyik.

Mərkəzin nümayəndəsi Kirov Azərbaycanda onun siyasətinin qurultay tərəfindən yekdilliklə bəyənildiyi haqqında partiya MK-nın məruzəsini edəcəkdir və Mərkəz də buna inanacaqdır...

Beləliklə, qəza baş verənə qədər özümüzü aldatmaqla məşğul olacağıq.

Bütün bunları bu sənəddə ona görə qeyd edirəm ki, partiyamızın tarixi bizim iflasa uğramağımızda kimin haqlı, kimin günahkar olduğunu bilsin. Qabaqcadan demək olar ki, biz uçurumun kənarındayıq.

Bu məruzə ilə əlaqədar olaraq Bakıya komissiya göndərilmişdi. Komissiyanın üzvləri Yaroslavski, Petrovski, Şkiryatovdan ibarət idi. MNK üzvü olan Yaroslavskinin yoxlanışdan sonra mənimlə söhbəti oldu və o dedi ki, guya mən öz məruzəmlə partiya MK-nı aldadıram. Partiyanın ən ali məhkəməsinin üzvü olduqca ciddi iş belə yanaşır. Daha nə danışmaq olar? Bəs, əgər bu Yaroslavski üzvləri Bakı təşkilatı üçün “etibarlı” adamlardan ibarət olan qurultayın əhvali-ruhiyyəsini görsəydi və əgər o partiya və Sovet hakimiyyəti qarşısında xəcalət çəkirsə, onda o, çox güman ki, utanardı...

Yol. Stalin bu məruzə ilə əlaqədar mənə dedi: “Məruzədə şəxsiyyətlərə toxunmaq lazım deyildi”.

Mən məruzəni “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” adlandırdım. Və Azərbaycanda bu və ya digər rol oynamış şəxsiyyətlər gələcək nəsil üçün xarakterizə edilməliydi. Bu sənədin işıq üzü görməyə imkanı yoxdur, lakin vaxt olacaq ki, tarix bizim qəzanın müqəssirlərini axtaracaqdır. Vaxt olacaq ki, Azərbaycan fəhləsi və kəndlisi belə bir sual qoyacaq: kimdir müqəssir? Onda bu adamlara aydın olacaq ki, Hüseynovlar, Qarayevlər, Axundovlar (Ruhulla) öz şəxsi mənfəətləri üçün Sovet Azərbaycanını simasızlaşdırır və onun mənafeyini topdan və pərakəndə satırdılar.

Lenin və Stalin yoldaşlara yazdığım məktublardan mən bu məruzəmdə elə məktubları əlavə edirəm ki, bunlar arxasında yol. Stalin dayanmış, o zaman güclü olan Serqo ilə apardığım mübarizəni aydın şəkildə göstərir.

Son zamanlar aydın olmuşdur ki, Serqo Mərkəzdən göndərilmiş nümayəndədir. Mən onunla mübarizəni yol. Lenin onu özünün məşhur məktubunda rüsvay edəndən əvvəl başlamışdım. Bu bir daha sübut edir ki, mən bu adamın “nə yuvanın quşu” olduğunu yol. Lenindən qabaq bilmişəm. Əgər əlverişli şərait yaranarsa, mən özümün “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” qısa məktublarımı bu tərkiddə, təkcə MK üçün deyil, gələcək nəsil üçün davam etdirərəm.

Mən əminəm ki, bizim ideyamız qalib gələcəkdir. Bəlkə də biz öləcəyik, lakin ona görə öləcəyik ki, yenidən həyata qayıdaq. Və o zaman mənim qısa məktublarım gələcək kommunist rəhbərlər üçün faydalı olacaqdır.

Moskva. 24.XII.1923.

N.Nərimanov

Mən bu əlavəni 1924-cü il mayın 27-də edirəm.

Bakı konfransı və AKP partiya qurultayı məşəvi və daşnakların əli ilə partiyanın parçalanması məsələsində bizim nöqtəy-nəzərimizin düzgünlüyünü bir daha qeyd etmək üçün zəngin material vermiş oldu.

Bu məruzədə təxminən bu barədə danışılır ki, 1) erməni “yoldaşlar” və rus şovinistləri – Bakı təşkilatının rəhbərləri cinayətkar siyasət həyata keçirirlər, keçmişlərindən qorxan müsəlman işçilərin

qüvvəsindən istifadə edərək öz məqsədlərinə – partiyayı parçalamağa nail olmaq üçün solluq oyunu oynayırlar.

Bir il keçdikdən sonra, son dərəcə dəqiqliklə qabaqcadan dediklərimiz həyata keçdi.

Biz öz məruzəmizdə həmişə deyirdik ki, 2) türk fəhlələri arasında iş aparılmadığı üçün və onlara yanlış münasibət üzündən türk və rus fəhlələri arasında antaqonizm genişlənir. Onların ölkənin idarə edilməsində və s. rus fəhlələri ilə birlikdə şüurlu surətdə iştirak etmələri üçün türk fəhlələrinin inkişaf səviyyəsini yüksəltmək zəruridir.

Məruzədə mən birbaşa göstərirəm ki, 3) bu, məlum proqram üzrə məlum şəxslər tərəfindən həyata keçirilir ki, onlar nəyin bahasına olursa olsun, Azərbaycanı simasızlaşdırmaq, öz miskin məqsədləri üçün onu gücdən salmaq istəyirlər. Bu məqsədə nail olmaq üçün onlar özləri çıxış etməyib, Azərbaycandan olan türkləri Azərbaycanın mənafeyini müdafiə edənlərə qarşı çıxış etməyə məcbur edirlər. İş “parçala və hökm “ şüarı altında getmiş və gedir.

Bizim qabaqcadan dediklərimiz – eser, menşevik və müsavətçi qruplar partiyayı parçalamaq üçün solluq oyunu oynayırlar, biz qeyd edirik – artıq həyata keçmişdir. Məruzədə onlardan bəzi daha mühüm olanları qeyd edilmişdir, ikinci dərəcəli olanlar qeyd edilməmişdir.

Mənim irəli sürdüyüm məsələləri araşdırmaq üçün Bakıya gəlmiş məlum komissiyanın kommunist vicdanına zərbə endirmək üçün, mən onların familiyalarını təkrar edirəm: eserlər Xanbudaqov, Axundov Ruhulla, Cəbiyev Həbib, Rəhim Hüseynov, Cahangir Nağıyev, müsavətçi M.D.Hüseynov, menşevik Qarayev.

Onların cinayətkar işi özünü nədə göstərmişdir.

Özünün “Qafqaz siyasəti”nin inkişafına mane olan hər şeyi məhv etmək üçün Serqoya məni Azərbaycandan uzaqlaşdırmaq lazım idi. O məsləhət üçün Mirzoyana müraciət etdi, Mirzoyan dedi: “Bizə ancaq sənin razılığın lazımdır və Nərimanov burda olmayacaq”. Serqo dedi: “İşində ol”. Mirzoyan mənim EFKA-dan qovduğum və bu andan solluq oyunu oynamağa başlayan, Qarayev və M.D.Hüseynovla birlikdə mənə qarşı açıq çıxış edən, Mirzoyana çox şey vəd edən həmin Xanbudaqova müraciət etdi; o mənə qarşı fəaliyyətə başlamaq üçün MK-ya katib keçirilməsini xahiş edirdi.

Bu, Mirzoyan tərəfindən yerinə yetirilir: onu – Xanbudaqovu, AKP MK-ya katib seçirlər və iş başlayır, o öz qohumlarını qəzalara

göndərir və onlara tapşırıqlar verir ki, heç yerdə Nərimanovun adını çəkməsinlər və onu heç yerə seçməsinlər və i.a. Belə bir işi qurtarıqdan sonra Xanbudaqov Mirzoyana deyir: “Mənim qəzalarım hazırdır”. Mirzoyanın özünün fəhlə rayonları artıq çoxdan hazır idilər. Serqoya məlumat verirlər ki, indi Nərimanovu cəsərlə çıxarmaq olar. Moskvada daha yüksək vəzifə verilməsi bəhanəsi ilə çıxarırlar. Və həqiqətən SSR İttifaqı MİK-nın sədri seçirlər. Mirzoyan və Serqo şadlıq edirlər: mənə çıxartdılar və heç bir şey olmadı, Azərbaycanda nəinki üsyan yoxdur, hətta heç kim Nərimanovun adını çəkməyə belə cürət etmir. Və əgər bəzən bir sıra yoldaşlar “axmaqlıqları” üzündən qurultaylarda Rəyasət Heyətinə fəxri üzv təklif edirlərsə də, çox asanlıqla “ehtiyac yoxdur” deyirlər və bütün bunlar rahatca həll olunur.

Bütün bunlar Azərbaycanda Xanbudaqovun bacarığını və nüfuzunu göstərir.

Serqo şadlıq edir: Xanbudaqov ən yaxın, ən sadıq adama çevrilir. Bəs, Xanbudaqovun başqa eser Axundov Ruhullanın bilavasitə təsiri altında işlədiyini kim bilmir?

Yeri gəlmişkən, həmin bu Xanbudaqov son vaxtlar dəfələrlə başqa yoldaşların vasitəsilə mənə çatdırırdı ki, guya mən həddən artıq açıq fəaliyyət göstərirəm və onların (eserlərin) uğrunda mübarizə apardıqları işi korlayıram. Mən cavab verdim: Mənim partiyadan gizli heç bir sirrim yoxdur və gələcəkdə də belə hərəkət edəcəyəm. Keçən yaz Xanbudaqov Moskvada olarkən S.M.Əfəndiyev vasitəsilə məndən xahiş etmişdi ki, hansı bir söhbət üçün isə onu qəbul edim. Mən Əfəndiyevə rədd cavabı verib dedim: o firıldaqçıdır, mənim onunla heç bir işim ola bilməz. Üçüncü dəfə S.M.Əfəndiyev mənə razı sala bildi və dedi: ona qulaq asmaq lazımdır, bəlkə öz səhvlərindən peşman olub. Mən yol. Əfəndiyevə güzəştə getdim. Onu qəbul etməyə razılıq verdim. Əfəndiyevin yanındaca onu qəbul etdim. O, hələ oturmağa macal tapmamış, mən onu sözlərlə qabaqladım: mənim partiyadan gizli sirrim yoxdur. Və sənənin bütün bunları Serqo Orconikidzeyə çatdıracağını bilməyimə baxmayaraq mən açıq danışmağa öyrəşmişəm. O bu sözdən incidi və heç bir şey demədən çıxıb getdi. Beləliklə, RKP Mərkəzi Komitəsinin nümayəndəsi olan Serqonun xeyir-duası ilə Azərbaycanda partiyanın taleyi tapşırılmış bu firıldaqçıya qulaq asa bilmədim. Bəs, Xanbudaqovun firıldaqçı olmağı düzdür? Əgər bu sübuta yetirilərsə, onda Serqonun, Bakı Komitəsinin

bu firıldaqcını müdafıe edən başda Petrovski olmaqla məhşur komissıyanın vəziyyəti necə olacaq?

Lakin partiyanın və mənim məsləkdaşlarımın xoşbəxtliyindən bu məruzədə adları çəkilmışlərin hamısı firıldaqçı çıxdılar. Bir qisminin sir-sifəti daha qabarıq nəzərə çarpırdı, başqalarındkı isə o qədər də aydın görünmürdü, lakin bunlar arasında əlaqənin mövcudluğuna heç bir şübhə yoxdur. (Sonuncu Bakı konfransı 1924-cü ilin aprelinde). Qoy Xanbudaqovu Mirzoyan özü ittiham etsin ("*Bakinski raboçi*", 1924-cü il 30 aprel, çərşənbə). "Bakinski raboçi"nin bu nömrəsində Mirzoyanın Bakı konfransındakı nitqi verilmişdir, burada o Xanbudaqova onun (Xanbudaqovun) milli məsələyə dair yazdığı məqaləsi ilə əlaqədar olaraq cavab verir.

Bu və başqa nitqlərində, artıq yoxlanılmış mənbələrdən görünür ki, Mirzoyanın son vaxtlar vəzifədən atdığı agent qohumlarının mənafeyini müdafıe etmək məqsədilə Xanbudaqov birdən-birə milli məsələnin belə bir quruluşunu irəli sürdü: xristian və yəhudiləri qovmaq və onların yerinə müsəlman fəhlələri qoymaq zəruridir. O, AKP MK katibi olduğu zaman deyirdi ki, Azərbaycanda milli məsələ üzrə 12-ci qurultay tərəfindən qoyulan işin yüzdə biri də həyata keçirilməyib. Və maraqlı burasıdır ki, onun qohumları və agentləri işdən qovulmağa başlayanda o həmin andan bütün bunlar haqqında kəskin danışmağa və məsələ qaldırmağa başlayır. O nəinki bu barədə yazır, hətta rayonunda məsul türk işçiləri və fəhlələri arasında gizli iş aparır. Qəzalara göndərilmiş məsul işçilər AKP MK katibi Xanbudaqovun göstərişləri üzrə fəaliyyət göstərirlər; onlar yerli işçilərə deyirlər: biz mərkəzdə birləşmişik, Mirzoyanı və Kirovu yıxmalıyıq və i.a. Yerli işçilərin bir hissəsi razı olur, digər hissəsi yox. Və bu axıncı hissə gizli iş aparınların adlarını konfransda açıb bildirir. Və bu işə kim cəlb edilmişdir? 1. Xanbudaqov, 2. Cəbiyev, 3. Quliyev M., 4. Rəhim Hüseynov, 5. Cahangir Nağıyev (bunların hamısı eserdir), 6. M.D.Hüseynov (müsavətçi) və bir də Ağayev qardaşları qrupu, bunlar çoxdan firıldaqçılar kimi məlumdur, lakin onlar hər yerdə mənə qarşı çıxış etdikləri üçün Mirzoyan tərəfindən partiyada saxlanılmışdılar. Bu o adamlardır ki, onlar haqqında konfranslarda və partiya qurultayında açıq danışılmışdır. Lakin bu gizli işin qalan iştirakçıları (Qarayev, Musabəyov, Dadaş və başqaları) təhlükəni hiss edib məharətlə vəziyyətdən çıxış və beləliklə hələlik, Mirzoyanın cəzasından qaça bilmişlər.

Mən oxucudan xahiş edərdim ki, bu məruzədə M.D.Hüseynov haqqında deyilənləri öz yaddaşında təzələyəydi. Mən dördüncü ildir ki, deyirəm, qışqırıram: bu tipin solluğuna inanmayın, buna baxmayaraq indiyə kimi [o] Serqo və Mirzoyanın əlində bir vasitə olaraq qalır. Bəs ona nə olmuşdur? Elə bu konfransda Naxçıvandan olan Əsəd Axundov bildirdi: M.D.Hüseynov konfrans keçirmək üçün Naxçıvanda olduqda, Bakı konfransında və qurultayda onun qrupuna kömək etməyi məndən xahiş etmişdi. Ə.Axundov bunun nə qrup olduğunu soruşduqda o cavab vermişdi ki, bu Xanbudaqovun rəhbərlik etdiyi qrupdur. Əsəd Axundov bildirmişdi ki, o bu məsələ barədə məlumat verəcəkdir. Bundan xəbər tutan Qarayev (MK katibi) Ə.Axundova zəng vurub çox xahiş edir ki, həmin məlumatı verməsin. Ə.Axundov bu xahişi kəskin surətdə rədd etdikdə o, Qarayev AKP MK katibi, Ə.Axundovdan xahiş edir ki, onun M.D.Hüseynov üçün ağız açdığını heç kəs bilməsin.

Beləliklə, Qarayevin bu qrupda iştirakı heç bir şübhə olmadan müəyyən edilir. Bunun üçün onu yenidən AKP MK katibi, M.D.Hüseynovu isə Zaqafqaziya Diyar Komitəsinə üzv seçirlər! Bəs, bu nə ilə nəticələnir? Hüseynov Xanbudaqovun qrupundadır, Xanbudaqov isə Kirovu və Mirzoyanı, Belenkini və onlarla birlikdə rus, erməni və yəhudiləri Azərbaycandan qovmaq təbliğatı aparırdı. Və bu şüar “ideya üçün” deyil, öz qohumlarını yerlərində saxlamaq üçün atılmışdı.

Bu məharətlə qurulmuş kələyi Serqo müdafiə edir, çünki hələlik onun M.D.Hüseynovu və Qarayevi əvəz edəcək başqa adamı yoxdur. Son zamanlar 20-ci ildən M.D.Hüseynovla birlikdə işləyən Ruhulla Axundov səhnəyə can atırdı. Bu da xüsusi növ firıldaqçıdır, Xanbudaqovun yerinə indi AKP MK katibi seçilmişdir. Biz bu birinci dərəcəli firıldaqçı (qatı eser) özünü ifşa edənə qədər hövsələli olub gözləyəcəyik.

Bədbəxt Azərbaycan isə bu zaman belə vicdansız firıldaqçıların əlində oyuncağa çevriləcəkdir...

Mənim Azərbaycanda daşnak işi haqqında mülahizələrimin o biri yarısı, fikrimcə, elə bu il məlum olacaqdır. Dağlıq Qarabağ Mirzoyanın güclü təsiri altında Muxtar Vilayət elan edilmişdir. Mənim vaxtımda bu mümkün olmamışdı, ona görə yox ki, mən bu muxtariyyətin əleyhinə idim, sadəcə olaraq ona görə ki, erməni kəndlilərinin

özləri bunu istəmirdilər. Mirzoyan bu müddət ərzində erməni daşnak müəllimlərin köməyi ilə zəmin hazırladı və məsələni Zaqafqaziya Diyar Komitəsində keçirdi. Bu məqamdan kəndlilərin və türklərin kəndlilərə münasibəti olduqca kəskinləşmişdi. (*Türk kəndlilərinin və türk partiyası və sovet işçilərinin erməni kəndlilərinə münasibəti nəzərdə tutulur*). Daha sonra Gəncənin dağlıq hissəsi haqqında məsələ gəlir və i.a. Azərbaycanda daşnak siyasəti tam gücü ilə həyata keçirilir. Mənim zərrə qədər də şübhəm yoxdur ki, Serqo və Stalinin simasında AKP MK biz türklərə etibar etmir və Azərbaycanın taleyini erməni daşnaklarına tapşırır. Nə kimi nəticələr olacağını demək çətindir, lakin əgər olsa, bunun bütün məsuliyyəti Serqo və Stalinin üzərinə düşəcəkdir. Maraqlı odur ki, bu şəxslər elə fikirləşir ki, türklər o qədər axmaqdırlar ki, bütün bunları başa düşməzlər. Onlar həmişə Qarayevi irəli çəkirlər, onu isə bütün Azərbaycan hər cəhətdən satqın adam kimi tanıyır... Azərbaycanda namuslu türk işçilər partiyasının bu üzvlərinin simasında RKP MK tərəfindən Azərbaycana olan belə etinasızlığı heç vaxt yaddan çıxarmayacaqlar. Mən burada Serqonun və beləliklə, Stalinin də Azərbaycanda işini kifayət qədər səciyələndirən xarakterik bir misal gətirəcəyəm. Bu məruzənin özündə satqın işçi Hacıbaba haqqında danışılır. Məruzədə onun haqqında deyilir ki, 20-ci ildə onu rüşvət üstündə Qazaxdan qovublar. Bu ağanı Sərkis, Mirzoyan və son vaxtlar Serqo (Tiflisdə) mənə qarşı çıxış etməyə məcbur edirdilər. Bəs görün nə məlum olur? Bu tip dörd il məsul işçi sifətilə (son vaxtlar hətta nəzarət komissiyasının üzvü olmuşdur) oğurluq etmiş, rüşvət almış, bəkirə kəndli qızlarını, arvadları zorlamışdır və i.a. Nəhayət iş o yerə gəlib çatmışdı ki, daha onu partiyada saxlamaq mümkün deyildi. Bəs nə etməli? Bu nalayiq hərəkətlərin üstündə onu partiyadan qovmaq olmazdı, çünki bu cinayət hamının gözü qarşısında dörd il davam etmişdi. Nəzarət komissiyasının üzvü kimi Əfəndiyevin bu barədə məlumatı vardır. Lakin bu əclafdan nəhayət, yaxa qurtarmaq vacibdir. Və Serqo tapşırıqlar verir: onu qeyri-normal hesab etməli (!). Dörd il partiyanın və Sovet hakimiyyətinin nümayəndəsi kimi cinayətlər törətmiş və bu cinayətlərə Serqo dözmüşdür, çünki bu əclaf mənə qarşı işdə yaxşı vasitə rolunu oynayırdı.

Bakı təşkilatının və əlbəttə Serqonun işini xarakterizə edən misal budur, Serqonun siyasəti isə Stalin tərəfindən müdafiə edilir. Gedəcək

yolumuz yoxdur. Azərbaycanda vicdanlı işçilər, türk kommunistləri bütün bunları, mən təkrar edirəm, yaddan çıxarmayacaqlar.

*Azərbaycan Respublikası MEA-nın
Azərbaycan Tarixi Muzeyi, elmi arxiv, inv. N-2028a*

N.NƏRİMANOVUN V.İ.LENİNƏ MƏKTUBU

Əziz Vladimir İliç!

Mənim teleqramlarımdan birində verilmiş məlumatı, demək olar ki, təkrar etmək lazım gəlir.

Dəhşətli vəziyyət yaranmışdır. Mərkəz Gürcüstan və Ermənistanın müstəqilliyini, Azərbaycanın istiqlaliyyətini tanımış, lakin eyni zamanda o, Mərkəz, Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini Ermənistana verir. Əgər bu ərazilər Gürcüstana verilmiş olsaydı, əfkarı-ümmümiyyə ilə birtəhər mübarizə aparmaq olardı, lakin Ermənistana, daşnaklara vermək düzəldilməsi mümkün olmayan, pis nəticələr verə biləcək səhvdir. Bu barədə bizim nümayəndəmiz ətraflı danışacaqdır.

Bizi dəhşətli vəziyyətdə qoyan Mərkəzin başqa bir münasibəti: Mərkəzdən hər gün nümayəndələr gəlib əllərində olan mandatları əsasən bu və ya digər səbəbə görə tanınmış xalq komissarına tabe olmaq haqqında bizə göstəriş verirlər.

Əziz Vladimir İliç, məgər “Müstəqil Azərbaycan” Sizin dilinizdən çıxmamışdırmı? Axı, məhz buna əsaslanaraq biz Müsavatın qurduğu fitnəkarlığı məhv edə bildik.

İndi vəziyyət belə bir şəkil alır: həmişə Denikini müdafiə etmiş Ermənistan müstəqillik qazanmış və üstəlik də Azərbaycanın ərazilərini almışdır. İndiyə qədər ikili siyasət aparən Gürcüstan müstəqillik əldə etmişdir. Üç respublikadan birinci olaraq Sovet Rusiyasının qoyununa atılmış Azərbaycan isə həm ərazisini, həm də müstəqilliyini itirir.

Vladimir İliç! Çoxmillətli əhalinin hüquq və hissələri ilə belə zarafat etmək olmaz. Siz inanmayın ki, Azərbaycan çoxsaylı şüurlu rus fəhlələri yaşayan Bakı deməkdir. Bu kobud səhvdir. İndi Bakıda şüurlu müsəlman fəhlələrinin sayı iki dəfə çoxdur. Bəs, bütün Azərbaycanın kəndliləri?

Mən qəti surətdə bildirirəm: əgər Siz də bizim dəlillərə diqqət yetirməsəniz, məcbur olacağıq ki, bizim geri çağırılmağımız barədə

Mərkəz qarşısında məsələ qoyaq. Onda qoy tarixən dolaşq milli məsələləri belə asanlıqla həll edənlər bura gəlsinlər. O zaman bilirik ki, bizim mənasız – Şərqə doğru – çıxırtımız nə deməkdir. Belə olan halda Şərqə necə gedəcəyik?

Yeganə ümidimiz – inqilabımızı Şərqdə siyasətlə müdafiə etmək ümidi də alt-üst oldu. Və bütün bunların müqəssiri kimdir? 1-ci Mərkəzin xəbərsizliyi və 2-ci Mərkəzdə oturmuş erməni daşnak-kommunistlərinin iyrənc işi.

Mən Sizin diqqətinizi buna cəlb edirəm.

Əgər qısa bir müddətdə Mərkəz daşnak kommunistlərin bütün bu murdar hərəkətlərinə son qoymaq iqtidarında olmasa, bütün müsəlman Şərqi bizdən üz döndərəcəkdir. Mən bu barədə Sizə ciddi surətdə bildirirəm və əgər Şərq məzlumlarının mənafeyi həqiqətən bizə əzizdirsə, Sizin də bu məsələyə ciddi yanaşmağınızı xahiş edirəm.

N.Nərimanov

*Azərbaycan Respublikası MEA-nın
Azərbaycan Tarixi Muzeyi, elmi arxiv, inv. N-2041*

**NƏRİMAN NƏRİMANOVUN
OĞLU NƏCƏFƏ MƏKTUBU**

Moskva 28 yanvar

1925-ci il

Mənim 1895-ci il yanvarın 15-də Bakıda Tağıyev teatrında ilk dəfə tamaşaya qoyulan pyesim “Nadanlıq” oldu. Həmin günü ədəbi işimin başlanğıcı hesab edirəm. Bu gün – yeni stillə 1925-ci il yanvarın 28-də həmin vaxtdan 30 il keçir. Dostlarımdan bəziləri bu xəbəri eşidib həmin günü balaca şadyanalıq etməyi arzulamışlar. Artıq onlardan teleqramlar almışam. Əlbəttə, ciddi şəkildə götür-qoy etsək, demək olar, əslində heç bir iş görməmişəm. 30 il! Yəqin ki, bu müddət ərzində nəsə bir iş görmək olardı. Bu müddətdə yazdıqlarımı həmin vaxtla müqayisə etdikdə xəcalət çəkirəm... Lakin digər tərəfdən, bütün həmin vaxtı, yaşadığım bütün həmin mühiti, ömrümün bütün dolanbac yollarını təsəvvürə gətirdikdə, hər halda bununla təskinlik tapıram ki, az da olsa, bəzi sahədə çox iş görmüşəm. Təkcə məni əhatə edən mühit, onun geriliyi, süstlüyü, fəaliyyətsizliyi, ətraf həyat

hadisələrinə biganəliyi, millətlərarası mənasız didişmələr, buradan irəli gələn iztirablar: qanlar, göz yaşları, yoxsulluq, riyakarlıq və sairə mənə rahatlıq verməyib. Bunlar yazdığım bütün əsərlərdə əksini tapıb. Bəlkə də bütün bunlar bədii cəhətdən zəif qələmə alınıb, lakin qüvvəm və imkanım daxilində bütün bunlara yazılarımda tək-cə münasibətimi bildirməyim onu göstərir ki, mən bir çoxları kimi ətrafımdakı mühitə laqeyd qala bilməzdim. Qəlbim narahat idi, istəyir və çalışırdım ki, bəşəriyyətə nəsə bir fayda verim. Mənə, 30 il ictimai sahədə işləmiş adama təskinlik verən yalnız və yalnız budur. Əgər sadə işlə bu müddətdə öz “xəstəliyimi”, heç olmasa, beş-on adama “yoluxdura” bilmişəmsə, hətta bu, məni və düşüncəmi o mənada rahat buraxar ki, ömrümü əbəs yerə yaşamamışam və bu geniş, həm də dərissal dünyada əbəs yer tutmamışam...

Əziz oğlum Nəcəf! Əgər ömür vəfa qılsa, çalışacağam səni elə hazırlayam ki, bəşəriyyət üçün daha çox iş görəsən. Ancaq taleyin hökmüylə tezliklə əbədi məskənə köçəsi olsam, onda səndən xahişim bu olar ki, heç olmasa daim özgələrin dər-dərini çəkən atan kimi cüzi işləri yerinə yetirəsən.

Mənim həyatım, ömrüm qayğılarla dolu olub. Qardaşımın və bacılarımla ailələri iyirmi yaşından mənim boynumda olub. Bu 30 ildə 11 adam böyüdü bəy-bəşə çatdırmışam. Onlardan 8 qız uşağını ərə vermişəm, yerdə qalan üçün cüzi məvaciblə böyütmüşəm. Bütün bu işləri sahmana salandan sonra yenidən oxumağa başladım, 30 yaşında universitetə daxil oldum. Universiteti qurtardıqdan sonra var qüvvəmi Salman qardaşımın balalarının tərbiyəsinə sərf etdim. Bütün bunlardan yalnız indi, qardaşımın sonuncu qızı Xanımı 1924-cü ildə ərə verəndən sonra azad olmuşam. Bu məktubu isə aradan bir il keçəndən sonra, məhz 1925-ci ildə yazıram. Bütün bunları sənə ona görə yazıram ki, məni bəşəriyyət üçün az iş görməyim üstündə qınamayasən. Bu mənada ümidvaram ki, sən gördüyüm işləri davam etdirib başa çatdıracaqsən.

Əziz oğlum! Əgər həyatımı öyrənsən, əmin olarsan ki, mən ömrümün ən azı 1925-ci ilədək olan dövrünü başqaları üçün yaşamışam. Bəs sonrası necə olacaq? Sonrası beləcə də davam edəcək, çünki mən yalnız belə ictimai işdə məmnunluq tapıram. Üstəlik, Rusiyadakı indiki quruluş mənim ruhi aləməmə hər şeydən daha çox uyğundur.

Ümumiyyətlə, mən insanın insan tərəfindən əsarətinin əleyhinəyəm. Harada olursa-olsun, bütün varlığım ilə köləliyə qarşıyam. Bəşəriyyətin tezliklə nadanlıqdan və eləcə də köləlikdən azad olması üçün yollar axtarmışam. Sosial-demokrat da olmuşam. Lakin bu təşkilat get-gedə idealdan daha çox uzaqlaşır. Bolşeviklərin proqramını xüsusi məmnunluqla qəbul etmişəm, çünki həmin sənəddə tezliklə məhz öz proqramımın həyata keçiriləcəyini – Yer üzündə köləliyin məhv ediləcəyini görmüşəm və görürəm.

Bəlkə də sən bu sətirləri oxuyarkən bolşevizm heç olmayacaq. Lakin bu heç də o demək deyil ki, bolşevizm yaramır; bu o demək olacaq ki, biz onu saxlamağı bacarmadıq, onu yetərinə qiymətləndirmədik, işin qulpundan pis yapışdıq. Sözü açığı, hakimiyyətlə o qədər lovğalandıq ki, başımız boş-boş işlərə, dedi-qodulara qarışdı, vacib olanı əldən buraxdıq. Hakimiyyət çoxlarını korlayır. Belə də oldu: Hakimiyyət yetərinə yaxşı, görkəmli işçilərin çoxunu korladı. Onlar nəhəng dövlətin taleyini əllərinə alaraq və hesabat vermədən diktatorluq etmək qərarına gəldilər... Belə rəhbərlik ilk vaxtlar üçün zəruri idi, lakin bu vəziyyəti indiyədək davam etdirmək bolşevizmin süqutunu yaxınlaşdırmaq deməkdi.

İndi bu sətirləri sənə yazdığım vaxt işimiz o yerə çatıb ki, ən yaxın kommunist dostlar Lenindən sonra özlərini onun qanuni varisi adlandıran şəxslərin dövləti idarə edə bilməmələrindən yaranan nöqsanlarımız barədə bir-biri ilə danışa bilmirlər...

Bunları sən mənim MK-dakı geniş məruzəmdən öyrənəcəksən. Həmin məruzə sənə bütün bunlardan baş çıxarmağa imkan yaradacaq və elə bu məruzədən də öyrənəcəksən ki, çoxları öz vəzifə-mənsəblərini itirə biləcəkləri qorxusundan dinmədikləri halda, sənə atan bu barədə cəsarətlə danışdı.

Əzizim Nəcəf! Vəzifə-mənsəb dalınca qaçma, çünki o, insanı korlayır. Əgər bir adamı yaxşı tanımaq, onun bütün daxili aləminə bələd olmaq istəyirsənsə, onu bir müddətə vəzifə başına qoy. Tezliklə həmin adamın müsbət və mənfi cəhətləri üzə çıxacaq. Bu baxımdan əgər sən kütlələri hiyləsiz-yalansız öz arxanca aparmağa hazır deyilsənsə, yaxşısı budur, ondan imtina edəsən... Əgər kütlə (fəhlə və kəndlilər) səni dəyərləndirərsə, hakimiyyətdə iştirakını zəruri hesab edərsə, sənə etibar edərsə və sən bu etibara əsasən ümumi işə müəyyən fayda verəcəyinə əmin olarsansa, onda imtina etmə. Burada

yalnız bircə şərt var ki, gərək onu müəyyənləşdirəsən: yəni kütlə sənin hakimiyyətdə iştirakını öz arzusu ilə, könüllümü qəbul edib, yoxsa məcburi? Əgər səndə zərrə qədər şübhə yeri varsa ki, kimlər tərəfindən olursa-olsun məcburi seçilirsən, onda yaxşı olar imtina edəsən. Əks halda öz ləyaqətini nəinki təkcə kütlə, həm də öz qarşında itirəcəksən. Hər dəfə hakimiyyətə öz ləyaqətinə görə yox, məcburi gəldiyini dərk etdikcə, müəyyən ruhi sıxıntı, əzab çəkəcək, sistematik olaraq ləyaqətini nəinki kütlələrin, həm də öz gözündə itirəcəksən... Buradan da sənin sonrakı dünyagörüşündə pozuntu əmələ gələcək. Bu işə ictimai xadimin həyatında təhlükəli məqamdır. Sən müstəqil həyata hazır olduğun zaman bütün bunlara tab gətirmək mümkündür. Bu nə deməkdir? Yəni özünə elə peşə və ya sənət seçməlisən ki, bu şəxsiyyətdən, yaxud idarədən az asılı olsun. Sənə aydın olsun deyə öz həyatımdan misal çəkəcəyəm. Artıq bilirsən ki, universitetə daxil olum deyə 30 yaşında kamal attestatı almaq üçün imtahan verdim. Sonra belə bir sual qarşısında qaldım: hara daxil olmalı? Yaşım və bütün həyat şəraitim mənə tezliklə universiteti bitirməyi diqtə edirdi. Odur ki, elə fakültə seçmək lazım idi ki, az vaxt aparsın. Qarşımda belə bir sual dayanmışdı: hüquq (o vaxt hüquq fakültəsi asan fakültə sayılırdı), yaxud təbiyyat fakültəsinə daxil olummu? Çünki həmin fakültələrdə 4 il oxumaq lazım idi. Bu fakültələri bitirdikdən sonra şəxsiyyətlərdən, yaxud idarələrdən daha çox asılı olmayım deyə bu fikirdən vaz keçdim və ömrüm boyu kənar şəxslərdən az asılı olmaq üçün tibb fakültəsinə daxil oldum. Bu bir səbəbdə, digər səbəb isə belə idi: sənin nənən, mənim anam Həlimə rəhmlə, başqalarının halına acıyan, xeyirxah qadın idi. Ehtiyacı olanlara imkanı daxilində əl tutar, qonşuluqdakı xəstə qadınların qayğısına qalar, bir tikə çörəyini onlarla bölüşərdi. Kiçik yaşlarımdan bunları müşayiət etdiyim üçün, çox güman bütün bunlar mənə təsir göstərmişdi... Odur ki, tibb fakültəsində oxumaq uzun vaxt aparsa da, çətinlikləri çox olsa da, şəxsiyyət və idarələrdən mümkün qədər asılı olmamaq və daha çox ruhi məmnunluq əldə etmək üçün mən həmin fakültəyə daxil oldum.

PYESLƏR VƏ HEKAYƏLƏR

Bu kitabda Nəriman Nərimanovun pyesləri, nəsr əsərləri və məqalələrindən nümunələr toplanmışdır. Onun arxivində olan bəzi bədii parçalar, publisist məqalələr, rəy və məktublar ilk dəfə nəşr edilir.

“Qeydlər və şərhlər” bölməsində kitaba daxil olan əsərlərin mətninə aid məlumat verilmişdir.

Əsərin əsas mətn kimi götürülmüş mətbu nəşrlərinin, yaxud avtoqrafların imla xüsusiyyətləri olduğu kimi saxlanmışdır. Bəzi sözlərin iki cür yazılışında (yenə-gənə, bızır-bəzar, görünür-görükür, qəzet-qəzetə, sorur-soruşur və s.) da bu prinsip gözlənilmişdir. Lakin əsas götürdüyümüz hər hansı bir mətbu mətnə və ya avtoqrafta nəzərə çarpan texniki səhvlər təshih olunmuşdur. Əsərlərdə müəyyən səbəblər üzündən qələmdən düşmüş durğu işarələri düzəldilmiş, abzaslara, dialoqlara, remarkalara və s. diqqət verilmişdir.

Əsas mətbu mətnlərdə sözlərin əksəriyyəti müasir orfoqrafiya tələblərinə uyğun düzəldilmişdir.

Eyni zamanda əsas mətbu mətnlərdə, istərsə də avtoqraflarda bəzi sözlər, ifadələr müasir Azərbaycan dilinin imla qaydalarına uyğun təshih edilmişdir. Məsələn, şol-o, şu-bu, söyləyəlim-söyləyək, bən-mən, çaşıyor-çaşır və s.

N.Nərimanovun öz məqalələrində işlətdiyi bəzi rus sözlərinin izahı (namestnik, sud, realnı, uçiliş və s.) hər səhifədə ulduz işarəsi ilə verilmişdir. Lakin məqalələrdə bəzən müəllifin özü tərəfindən lüğəti mənası verilən sözlərin (gigiyena-hifzü-səhhə, vınuşeniye-təlqin, dnevnik-ruznamə, evrika-tapdım və s.) şərhinə ehtiyac qalmamışdır.

İnqilabdan əvvəl dövrü mətbuatda eyni sərlovhə ilə dərc edilmiş silsilə məqalələr (“Müəllimlər ictimainə dair”, “Dərdlərimizin əlacı” və s.) bir sərlovhə altında getmişdir. Bununla əlaqədar əsas mətnlərdən bəzi sözlər və ya cümlələr çıxarılmışdır. Məsələn, “məbədi var”, “axırı”, “keçən nömrədən məlum oldu ki...” və s. Bəzi mətnlərin sonunda qəzet redaksiyalarının məqalə ilə bağlı qeydləri vardır ki, onlar “Qeydlər və şərhlər” bölməsində verilir.

Kitabda xronoloji qaydada düzülmiş məqalələrin dərcinə dair məlumat (məqalənin sərlovhəsi, müəllifin imzası və ya təxəllüsü, çap olunduğu qəzetin adı, tarixi və s.) verilmişdir. Sonra bəzi siyasi xadimlər, dövlət nümayəndələri haqqında məlumat əlavə edilmişdir.

Əsərin sonunda adlar, coğrafi adlar göstəricisi və çətin anlaşılan sözlərin lüğəti verilmişdir.

Bəzi dolaşq və ya oxunması mümkün olmayan, həmçinin əsərin ümumi ideyası, məzmunu ilə sıx bağlanmayan cümlələrin əsas mətndən çıxarıldığı yerlər xüsusi əlamətlə – [...] göstərilmişdir.

NADANLIQ

Əsər ilk dəfə 1894-cü ildə Bakıda, Quberniya idarəsi mətbəəsində çap olunmuşdur. N.Nərimanov pyesin ilk nəşrinə “Müqəddimə”sində onu qələmə alması səbəblərini belə izah edir: “Hər millətin qabağa getməyinə səbəb mədəniyyətdir. Və məlumdur ki, bizim müsəlman millətinin arasında mədəniyyət və mərifət nəhayətdə az yayılıbdır. Ona görədir ki, bizlər zindəganımızda tövrətövr bəlalara giriftar və mübtəla oluruq. Bu səbəbdən biz müsəlman qardaşlara lazım gəlir ki, bizdən artıq mərifətli olan qonşulara və millətlərə baxıb mərifət cəhətinə onlar gedən yolla gedək, xüsusən bizim Qafqaz əhli ki, illərlə günlərini quldurluqda, adam öldürməkdə və bir neçə hərəkətlər ki, həm şəriətə və həm padşahımızın zakonuna müxalifdir, keçirirlər.

Lazımdır ki, bu barədə dürüst fikir edələr, zira ki, bu tövr rəftar insanı bilmərrə hörmətdən salıb, zindəganı həməvaxt pisliklə keçər və axırda nadanlıq onu puç edər, necə ki, təvaxixdən görürük: hansı millət ki, elm və mərifət dalınca düşüb, indi bu zəmanədə xoşbəxtliklə gün keçirir. Amma millət ki, elmdən və mərifətdən qaçaq düşüb bu zəmanədə zəlil olubdur.

Məzkur əsəri yazmağıma səbəb Qafqaz müsəlmanlarının əksəriyyətinin bilməməsi və nadanlıq oldu. Hənzur əsər çöl xalqının zindəganına dair olan əhvalatdır. Bu qissədən oxuyanlarım aşkar yəqin edirlər ki, nadanlıq həqiqətdə insanı heyvan edərmiş. Kənd xalqı danışdığı sözlər bu əsərdə yazılıb o tövr necə ki, danışirlər.

Ümidvaram ki, mənim bu kəmtərin qələmimin meyvəsi müsəlmanların zindəganına bir zərrə qədəri nəf gətirər”.

Əsərin avtoqrafi olmadığına görə, pyesin Orucov qardaşları nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış ikinci nəşrinin (“Nadanlıq”, Bakı, 1913) mətni əsas götürülmüşdür. Çünki əsərin bu nəşri müəllif tərəfindən yenidən işlənilib təkmilləşdirilmişdir.

ŞAMDAN BƏY

Avtoqrafi hələlik tapılmayan bu komediya birinci dəfə 1895-ci ildə Ağamusa Nağıyevin maddi köməyi ilə Bakıda Quberniya idarəsi mətbəəsində “Dilin bəlası” adı altında çap olunmuşdur. N.Nərimanov pyesin ilk

nəşrinə yazdığı “Müqəddimə”sində komediyanı qələmə almağının səbəblərini belə izah edir: “Hənzur bu komediyanın əsil məqsədi budur ki, şəxs gərəkdir dilinin sahibi olub onu pis-pis sözlərdən saxlasın. Zira necə ki, zindəganlığımızda, insan çox vaxt tövrətövr bələlara giriftar olur, ancaq dilinin səbəbinə. Bəli, ola bilər ki, şəxs bir neçə vaxt yaman dilinin gücünə xoşbəxt də ola bilsin amma çox çəkməz ki, işin əslı aşkar olub hənzur dil sahibi ömrünü nəhayət pisliklə keçirər...”

Və dəxi şəxs gərəkdir dilinin gücünə ümüd bağlayıb bir işdə ki, ondan ona xeyir gələcəkdir, yoldaşa və ya qeyri adama xəyanət etməsin. Zira ki, dil və xəyanət şəxsdə nəhayətdə, pis sövzlərdən biridir və şəkk yoxdur ki, bu sövzlərin yiyəsi axırda xalqın nəzərindən düşüb zəlil olar və əqlini itirib haman bələya giriftar olar, necə ki, “Şamdan bəy”.

Oxuyanlarımdan təvəqqe edirəm ki, hər nə qüsür ki bu kitabçada nəzərlərinə dəyəcəkdir, mənə məlum edələr, ta ümum xeyirdən ötrü ol qüsurları bir də təkrar etmiyəm. Və bu komediyanı oynayanlardan təvəqqe edirəm ki, əhli-məclisin dilini bir-birinə qarışdırmayıb hər şəxsi öz dilində danışdıralar: məsələn: “nökər – nöker dilində, ağa – ağa dilində”.

N.Nərimanov əsərin ikinci nəşrini “Şamdan bəy” adı ilə çap etdirmişdir. Burada Orucov qardaşları nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış ikinci nəşrin (“Şamdan bəy”, Bakı, 1913) mətni əsas götürülmüşdür. Çünki komediyanın bu nəşrini yazıçı nəzərdən keçirmiş və ciddi dəyişiklik etmişdir.

NADİR ŞAH

Ədəbiyyatımızda tarixi faciə janrının ilk nümunəsi olan “Nadir şah” birinci dəfə 1899-cu ildə Bakı “Aror” mətbəəsində, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xərcinə çapdan çıxmışdır. Təxminən on beş il sonra yazıçı əsəri yənidən çapa hazırladığı zaman onun üzərində ciddi “yaradıcılıq əməliyyatı” aparmışdır. Demək olar ki, tarixi faciənin bütün məclislərində, ayrı-ayrı epizodlarda, mükəlimə və replikalarda, hətta remarkalarda ixtisarlar, əlavələr etmişdir. Əsərin bu nüsxəsi 1913-cü ildə çapdan çıxmışdır. Pyesin avtoqrafı hələlik tapılmadığına görə, Orucov qardaşları tərəfindən buraxılmış ikinci nəşrin (“Nadir şah”, Bakı, 1913) mətni əsas götürülmüşdür.

BAHADIR VƏ SONA

Əsərin birinci hissəsi 1896-cı ildə Bakıda, Quberniya idarəsi mətbəəsində çapdan çıxmışdır. Yazıcının “Balaca roman” adlandırdığı bu əsərin ikinci hissəsi 1899-cu ildə Bakıda Axundov mətbəəsində nəşr edilmişdir. Həmin nəşrin “Müqəddimə”sində N.Nərimanov yazırdı: “1896-cı ildə

“Bahadır və Sona”nın əvvəlinci hissəsini çap etdim. Bu kitab “Bahadır və Sona”nın məbədi olub, əhvalatı yaxşı bilməkdən ötrü oxuyanlarıma lazım gəlir ki, əvvəlinci hissəni oxusunlar. Çünki əvvəlinci hissəsini oxumayan şəxs ikinci hissəsini anlamayacaqdır. Bu kitabçalarda başladığım əhvalatın axırı həyatıma bağlı olub hissə-hissə kitabçalar çıxacaqdır”.

Əsərin səkkiz səhifəlik ikinci hissəsində əhvalat Bahadırın tələbə yoldaşı Soltanla birlikdə Tiflisdən Qafqaz yolu ilə Peterburqa yola düşməsi ilə bitir. Sonda isə yazıcının belə bir qeydi nəzərə çarpır: “Məbədi var. Yelendorf, 1899”. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, maddi çətinlik və senzura təzyiqi nəticəsində əsərin məbədi çapdan çıxmamışdır. Lakin 1913-cü ildə Bakıda əsərin bütövlükdə nəşrinə imkan tapan N.Nərimanov onun üzərində ciddi “yaradıcılıq əməliyyatı” aparmışdır.

“Bahadır və Sona” əsərinin avtoqrafı olmadığına görə, yazıcının öz sağlığında çıxan son nəşrin mətni (“Bahadır və Sona”, Bakı, 1922) əsas götürülmüşdür.

PİR

Azərbaycan EA Əlyazmaları Fondunda, N.Nərimanovun şəxsi arxivində əsərin (Arx-23, Q-7 (192), 17272 şifrlı) bir avtoqraf vardır.

Ümumi dəftərçə vərəqələrinə ərəb əlifbası ilə, qara mürəkkəblə yazılmış avtoqraf yarımqiçdir. Ehtimal ki, bu, povestin ilk əlyazmasıdır; sonralar yazıçı onu təkmilləşdirib birinci dəfə 1917-ci ildə Bakıda “Açıq söz” qəzetinin elektrik mətbəəsində çap etdirmişdir. Burada əsərin ilk nəşri əsas mətn kimi götürülmüşdür.

BİR KƏNDİN SƏRGÜZƏSTİ

Bu hekayə eyni zamanda “Əmi” adlanır. İlk dəfə 1915-ci ildə Bakıda “Açıq söz” qəzetində (1, 3, 7, 10, 11 nömrələrində) təfriqə halında dərc olunmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində birinci dəfə Q.Musayevin tərtibatı və redaktorluğu ilə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının 1956-cı ildə buraxdığı Nəriman Nərimanovun “Əsərləri” kitabında çap edilmişdir. Hekayənin yeni nəşrində kənd adlarının (Nəmləsüm, İnemre) baş hərfləri saxlanmışdır.

İDİL KƏNARINDA

İdil (Volqa) çayına həsr edilmiş bədii təsvirin avtoqrafı Azərbaycan EA Əlyazmaları Fondunda yazıcının şəxsi arxivində (Arx-23, Q-5, 138) saxlanılır. “İdil kənarında” sərlövhəli bədii parça “İqbal” qəzetinin 27 sentyabr 1913-cü il tarixli 465-ci nömrəsinin 3-cü səhifəsində “Doktor Nərimanbəy

Nərimanbəyov” imzası ilə dərc olunmuşdur. Burada həmin mətn əsas götürülmüşdür. Bu əsər sonralar ilk dəfə dilçi alim M.Məmmədovun təşəbbüsü ilə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 21 avqust 1965-ci il tarixli 34-cü nömrəsində çap olunmuşdur.

ŞEYTan BAZARDA

Şerti olaraq “Şeytan bazarda” adlandırılan bədii parça ehtimal ki, N.Nərimanovun təxminən 1909-1913-cü illərdə qələmə almaq istədiyi, ancaq nədənsə yarımçıq qalmış hekayəsinin ekspozisiyasıdır. Bu kiçik bədii “müqəddimə” Tiflisin azərbaycanlılar məhəlləsində olan Şeytan bazarının inqilabdan qabaqkı həyatının bədii lövhəsini verir, yoxsul, zəhmətkeş bir adamın hüquqsuzluğu haqqında təsəvvür yaradır.

Yazıçı “Şeytan bazarda”nın mətnində qəhrəmanını “Həsən Dərdmənd oğlu” adlandırmış, sonra onu “Dərdmənd oğlu” ilə əvəz etmiş, ancaq “oğlu” sözünü də pozub “Dərdmənd” saxlamışdır.

Mətni əsas götürülən əlyazması ədəbiyyatşünas V.H.Məmmədovun şəxsi arxivində saxlanır.

MƏQALƏLƏR, FELYETONLAR

1. “Əliqələmli müsəlman ziyalıları haqqında bir neçə söz” məqaləsi “Kaspi” qəzetinin 1 fevral 1896-cı il tarixli 25-ci nömrəsində 2-ci səhifədə “N.Nərimanov” imzası ilə dərc olunmuşdur.

2. “Teatr barəsində bir neçə söz” məqaləsi 1899-cu ildə Bakıda Azərbaycan və rus dillərində “Gəncədə teatr barəsində deyilmiş N.Nərimanovun sözü” adı ilə çap edilmişdir. Bu məqalə M.F.Axundovun “Hacı Qara” komediyasının Gəncədə tamaşaya qoyulması münasibəti ilə N.Nərimanovun söylədiyi nitqin mətnidir. Məqalə N.Nərimanovun “Əsərləri”ndə (Bakı, Azərneşr, 1956-cı il) dərc olunmuşdur.

3. 1899-cu ildə Bakıda nəşr edilən “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” kitabına yazılmış müqəddimədir. Müqəddimə N.Nərimanovun “Əsərləri”ndə (Bakı, Azərneşr, 1956-cı il) çapdan çıxmışdır.

4. Felyeton “Həyat” qəzetinin 12 may 1906-cı il tarixli 102-ci nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində “Nər” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

5. Felyeton “Həyat” qəzetinin 19 may 1906-cı il tarixli 108-ci nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində “Nər” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

6. “Müsəlman müəllimləri yığıncağı münasibəti ilə bir neçə söz” məqaləsi “Həyat” qəzetinin 21 may 1906-cı il tarixli 109-cu nömrəsinin 3-cü səhifəsində “Nər” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

7. “Henrix İbsen” məqaləsi “Həyat” qəzetinin 21 may 1906-cı il tarixli 109-cu nömrəsinin 4-cü səhifəsində “Nər” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

8. Felyeton “Həyat” qəzetinin 26 may 1906-cı il tarixli 113-cü nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində “Nər” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

9. “Cümələr oynayan (truppayə) teatrçılara açıq məktub” “Həyat” qəzetinin 31 may 1906-cı il tarixli 117-ci nömrəsinin 4-cü səhifəsində “Nəriman” imzası ilə dərc olunmuşdur.

10. “Yeni teatrçılara bir məktub daha” məqaləsi “Həyat” qəzetinin 2 iyun 1906-cı il tarixli 119-cu nömrəsinin 4-cü səhifəsində “Nəriman” imzası ilə dərc olunmuşdur.

11. Felyeton “Həyat” qəzetinin 2, 9 iyun 1906-cı il tarixli 19 və 124-cü nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində “Nər” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur. Felyeton N.Nərimanovun “Əsərləri”ndə (Bakı, Azərneşr, 1956-cı il) çap edilmişdir.

12. “Mühüm bir məsələ” silsilə məqaləsi “Həyat” qəzetinin 11, 14, 18 iyun 1906-cı il tarixli, 125, 128 və 131-ci nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində “Nər” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

13. Felyeton “Həyat” qəzetinin 16 iyun 1906-cı il tarixli 130-cu nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində “Nər” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

14. Felyeton “Həyat” qəzetinin 23 iyun 1906-cı il tarixli 136-cı nömrəsinin 3-cü səhifəsində “Nər” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

15. Felyeton “Həyat” qəzetinin 7 iyul 1906-cı il tarixli 148-ci nömrəsində “Nər” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

16. Balaca felyeton “Həyat” qəzetinin 9 iyul 1906-cı il tarixli 149-cu nömrəsində “Arı bəy” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

17. Balaca felyeton “Həyat” qəzetinin 12 iyul 1906-cı il tarixli 153-cü nömrəsində “Arı bəy” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

18. Felyeton “Həyat” qəzetinin 14 iyul 1906-cı il tarixli 154-cü nömrəsində “Nər” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

19. Balaca felyeton “Həyat” qəzetinin 27 iyul 1906-cı il tarixli 165-ci nömrəsində “Arı bəy” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

20. “Müəllimlər ictimaiyyəsinə dair” silsilə məqaləsi “Həyat” qəzetinin 3, 6, 8, 9, 13 avqust 1906-cı il tarixli 171, 173, 175, 176, 179-cu nömrələrinin 2-3-cü səhifələrində “Nər” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

21. Felyeton “Həyat” qəzetinin 11 avqust 1906-cı il tarixli 178-ci nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində “Nər” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

22. “Bu gün” “Həyat” qəzetinin 15 avqust 1906-cı il tarixli 181-ci nömrəsinin 1-2-ci səhifələrində “Nər” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

23. Felyeton “Həyat” qəzetinin 13 avqust 1906-cı il tarixli 184-cü nömrəsində “Nər” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

24. Balaca felyeton “Həyat” qəzetinin 25 avqust 1906-cı il tarixli 190-cı nömrəsində 3-cü səhifədə “Arı bəy” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

25. “Yalnız əldən səs çıxmaz” məqaləsi “İrşad” qəzetinin 16 fevral 1906-cı il tarixli 48-ci nömrəsində “Nər” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

26. “Türk dilində yeni jurnal” məqaləsi “İrşad” qəzetinin 9 mart 1906-cı il tarixli 64-cü nömrəsində 4-cü səhifədə “Nər” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

27. Felyeton “İrşad” qəzetinin 7 aprel 1906-cı il tarixli 84-cü nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində “Nər” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

28. Felyeton “İrşad” qəzetinin 21 aprel 1906-cı il tarixli 95-ci nömrəsinin 2-3-cü səhifəsində “Nər” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

29. Felyeton “İrşad” qəzetinin 28 iyul 1906-cı il tarixli 100-cü nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində “Nər” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

30. “Əziz və möhtərəm yoldaş Cahangir Zeynalov” adlı məktub “Bürühani-tərəqqi” (Həştərxan) qəzetinin 1910-cu il 10 dekabr tarixli 125-ci nömrəsinin 3-cü səhifəsində “Nəriman” təxəllüsü ilə dərc edilmişdir.

31. “Telefon” sərlövhəli felyeton “Bürühani-tərəqqi” qəzetinin 17 dekabr 1910-cu il tarixli 126-cı nömrəsinin 2-ci səhifəsində imzasız dərc edilmişdir.

32. “Telefon” sərlövhəli felyeton “Bürühani-tərəqqi” qəzetinin 24 dekabr 1910-cu il tarixli 127-ci nömrəsinin 2-ci səhifəsində imzasız dərc edilmişdir.

33. Felyeton “Bəsirət” qəzetinin 5 iyul 1914-cü il tarixli 11-ci nömrəsinin 3-cü səhifəsində “Nər” təxəllüsü ilə dərc edilmişdir.

34. Felyeton “Bəsirət” qəzetinin 12 iyul 1914-cü il tarixli 12-ci nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində “Nər” təxəllüsü ilə dərc edilmişdir.

35. Elmi felyeton “Yeni iqbal” qəzetinin 11 yanvar 1916-cı il tarixli 204-cü nömrəsinin 3-cü səhifəsində “Doktor N.Nərimanov” imzası ilə dərc edilmişdir.

36. “Dərdlərimizin əlacı” silsilə məqaləsi “Yeni iqbal” qəzetinin 5, 20, 21 yanvar 1916-cı il tarixli 199, 212 və 213-cü nömrələrində 2-3-cü səhifələrdə “Doktor N.Nərimanov” imzası ilə dərc edilmişdir. Qəzetin redaksiyası belə bir qeyd yazmışdır: “Doktor cənablarının bu məqaləsini çap edib də bir para fikirlərinin tərəfimizdən mübahisələrə səbəb olacağını da əlavə edirik”.

37. “Ənuşirəvani Adil” məqaləsi “Yeni iqbal” qəzetinin 31 yanvar 1916-cı il tarixli 221-ci nömrəsinin 3-cü səhifəsində “Doktor N.Nərimanov” imzası ilə dərc edilmişdir. Məqalənin sonunda “Bitmədi” yazılmışdır, lakin nödənsə, ardı çap olunmamışdır.

38. “İdil boyu tatarı” məqaləsi “Yeni iqbal” qəzetinin 26 fevral 1916-cı il tarixli 243-cü nömrəsinin 2-3-cü səhifəsində “Doktor N.Nərimanov”

imzası ilə dərc edilmişdir. Məqalənin sonunda qəzetin redaksiyası belə bir qeyd vermişdir: “Doktor Nərimanov cənabları bir çox illər tatarlar arasında qalib onların məişəti və milli əhval və həyatını yerində öyrənmişlərdi”.

39. “Arşın mal alan” və “operettalarımız” məqaləsi “Yeni iqbal” qəzetinin 16 mart 1916-cı il tarixli 257-ci nömrəsinin 3-cü səhifəsində “Doktor N.Nərimanov” imzası ilə dərc edilmişdir.

40. “Əsli və Kərəm” məqaləsi “Yeni iqbal” qəzetinin 21 aprel 1916-cı il tarixli 288-ci nömrəsinin 3-cü səhifəsində “Doktor N.Nərimanov” imzası ilə dərc edilmişdir.

41. “Məhr və Mah” yaxud “Əsli və Kərəm”in astarı” məqaləsi “Yeni iqbal” qəzetinin 28 aprel 1916-cı il tarixli 294-cü nömrəsinin 3-cü səhifəsində “Doktor N.Nərimanov” imzası ilə dərc edilmişdir.

42. “Ölülər” haqqında təəssürat “Açıq söz” qəzetinin 1 may 1916-cı il tarixli 173-cü nömrəsinin 3-cü səhifəsində “Doktor N.Nərimanov” imzası ilə dərc edilmişdir.

43. “Möhtərəm müdir əfəndi” sərlövhəli məktub “Açıq söz” qəzetinin 4 may 1916-cı il tarixli 176-cı nömrəsinin 4-cü səhifəsində dərc edilmişdir.

44. “Möhtərəm müdir əfəndi” sərlövhəli məktub “Açıq söz” qəzetinin 4 may 1916-cı il tarixli 176-cı nömrəsinin 4-cü səhifəsində dərc edilmişdir.

45. “İlya İliç Meçnikov” məqaləsi “Açıq söz” qəzetinin 11 iyul 1916-cı il tarixli 232-ci nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində “Doktor N.Nərimanov” imzası ilə dərc olunmuşdur.

46. Balaca felyeton “Hümmət” qəzetinin 1 aprel 1918-ci il tarixli 36-cı nömrəsinin 2-ci səhifəsində “Arı bəy” imzası ilə çap edilmişdir.

ADLAR GÖSTƏRİCİSİ

Alekseyev Y.İ. (1843-1909) – admiral, Uzaq Şərqdə çar Rusiyasının canişini, silahlı qüvvələrin baş komandanı – 300.

Vitte S.Y. – Çar naziri, 1905-1906-cı illərdə Rusiya Nazirlər Şurasının sədri olmuşdur – 253, 259.

Qoremikin İ.L. – S.Y.Vittedən sonra Nazirlər Şurasının sədri – 293.

Durnovo P.P. (1835-1915) – General, çar Rusiyasının Dövlət Şurasının üzvü və daxili işlər naziri; mürtəcə dövlət xadimi – 253, 259.

İlminski N.İ. (1822-1891) – Mürtəcə maarif xadimi – 254, 288.

Gete İ.V. (1749-1832) – Böyük alman mütəfəkkiri və şairi – 336.

Meçnikov İ.İ. (1845-1916) – Görkəmli rus bioloqu, müqayisəli patologiya, embriologiya, mikrobiologiya və immunologiyanın banilərindən biri. Mütərəqqi ictimai xadim –273, 394.

- Neron Klavdi Sezar* – Roma imperatoru – 301.
- Pobedonosev K.P. (1827-1907)* – Çar Rusiyasının mürtəcə dövlət xadimi, inqilabi hərəkatın qəddar düşməni olmuşdur – 254.
- I Pyotr (1672-1725)* – Tarixi islahatları ilə məşhur olan birinci rus imperatoru – 294.
- Russo Jan Jak (1712-1778)* – XVIII əsr məşhur fransız yazıçısı və mütəfəkkiri – 326.
- Sarabski H. (1879-1945)* – Görkəmli aktyor, Azərbaycan milli musiqi teatrının təşkilatçılarından biri – 389.
- Stessel* – Port-Arturu düşməyə təslim edən çar generalı – 259.
- Spiridonova M.A.* – 1906-cı ilin yanvarında Tambovun qubernator müavininə qəsd etmiş eser qadın – 342.
- Paster L.* – Görkəmli fransız alimi – 394.
- Pestalotsi İ.H. (1746-1827)* – Görkəmli İsveçrə demokrat-pedaqoqu və nəzəriyyəçisi. “Linhard və Gertruda”, “Müşahidə əlifbası”, “Analar üçün kitab” əsərlərinin müəllifi. Şəxsi müşahidəsi əsasında yazdığı bu kitablarda Pestalotsi özünün təlim və tərbiyə sahəsində həyata keçirdiyi mütərəqqi islahatları şərh etmişdir – 323.
- Tripov D.F.* – Peterburq general-qubernatoru, birinci rus inqilabının yatırılmasına rəhbərlik etmişdir – 254.
- Üzeyir bəy (1885-1948)* – Görkəmli Azərbaycan bəstəkarı və ictimai xadimi Üzeyir Hacıbəyov – 308.
- Çeravanski V.P.* – Gizli müşavir; Dövlət şurasının üzvü – 242.
- Çernyayevski A.O. (1840-1894)* – Tərəqqipərvər maarif xadimi “Vətən dili” (iki hissədə) dərsliyinin müəllifi. Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminariyasında işlədiyi dövrdə Azərbaycanda maarifin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir – 287.
- Stalin İ.V. (Cuqaşvili) (1879-1953)* – 1898-ci ildən partiyanın üzvü, 1917-ci ildən 1922-ci ilə qədər xalq milli işlər komissarı, 1920-ci ildən 1923-cü ilə qədər xalq FKİ komissarı, MK katibliyinin üzvü (1919-1953-cü illər), MK Siyasi Bürosunun üzvü (1919-1952), MK Rəyasət Heyətinin üzvü (1952-1953). XI qurultaydan sonra (1922-ci il) partiya MK-nın Baş katibi – 416, 422.
- Trotski L.D. (Bronşteyn) (1879-1940)* – 1917-ci ilin sentyabr-noyabrında – Petroqrad Sovetinin sədri. 1917-ci ilin oktyabrından sonra – xalq xarici işlər komissarı, Respublika İnkilabi Hərbi Şurasının sədri. 1919-1926-cı illərdə Siyasi Büronun üzvü. 1927-ci ildə partiyadan xaric edilmiş, 1929-cu ildə SSRİ-dən sürgün olunmuşdu. Meksikada öldürülmüşdür – 413.
- Radek K.B. (1883-1939)* – 1903-cü ildən RSDFP üzvü. 1919-1924-cü illərdə Kommunist İnternasionalı İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyətinin

katibi və üzvü, Bakıda Şərqlər Xalqları Universitetinin rektoru. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 413.

Kirov S.M. (Kostrikov) (1886-1934) – Vətəndaş müharibəsi illərində Həştərxanda və Şimali Qafqazda RK(b)P hərbi-siyasi rəhbərliyinə daxil idi. Zaqafqaziyada RSFSR-in siyasətini fəal surətdə həyata keçirirdi. 1920-1921-ci illərdə RSFSR-in Gürcüstan Demokratik Respublikasında səlahiyyətli nümayəndəsi. 1921-1925-ci illərdə AK(b)P MK katibi. Sonralar Leningrad Vilayət Komitəsinin və ÜK(b)P MK-nın katibi vəzifələrində işləmiş, 1934-cü ilin dekabrında terror aktı nəticəsində həlak olmuşdur – 421.

Orconikidze S.K. (1886-1937) – 1920-ci ilin aprelindən RK(b)P MK-nın Qafqaz Bürosuna, 1922-ci ildən 1926-cı ilədək Zaqafqaziya Diyar Partiya Komitəsinə başçılıq etmişdir. Sonralar məsul partiya və dövlət vəzifələrində çalışmışdır. Özünü öldürmüşdür – 420,432.

Hüseynov M.D. (1894-1938) – 1920-ci ilin fevralında AK(b)P I qurultayında AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyətinin sədri seçilmişdi. 1920-1922-ci illərdə Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədr müavini, xalq xarici işlər komissarı, xalq maliyyə komissarı, Azərbaycan SSR XKS yanında Ali İqtisadi Şuranın sədri, RSFSR xalq milli işlər komissarının müavini, 1923-1929-cu illərdə ZSFSR XKS-nin sədr müavini, ZSFSR xalq xarici işlər komissarı və maliyyə naziri. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 419.

Mirzoyan L.İ. (1897-1939) – 1921-ci ilin noyabrından Azərbaycan SSR-nin xalq əmək komissarı, 1922-ci ilin yanvarından AK(b)P BK katibi. 1925-1929-cu illərdə AK(b)P MK katibi. Repressiya olunmuşdur – 447.

Mikoyan A.İ. (1895-1978) – 1917-1918-ci illərdə Bakıda işləmişdir. 1920-ci ilin aprelində XI Qızıl Ordu ilə Bakıya gəlmiş, AK(b)P BK katibi seçilmişdi. Sonralar partiya və dövlət vəzifələri tutmuşdur – 480.

Qarayev Ə.A. (1896-1933) – 1919-cu ildən “Hümmət”in üzvü, Azərbaycan Respublikası parlamentinin üzvü, 1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycan İnkilab Komitəsinin tərkibinə daxil olmuşdu. Bakı İnkilab Komitəsinin sədri, xalq əmək komissarı, xalq ədliyyə komissarı və respublika hərbi-dəniz işləri üzrə xalq komissarı olmuşdur. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 419.

Axundov R.Ə. (1897-1938) – 1919-cu ildən “Hümmət”in üzvü. 1919-cu ildə “Kommunist” qəzetinin (Azərbaycan dilində) redaktoru. 1920-ci ilin aprelindən sonra AK(b)P-nin kəndlərdə iş üzrə şöbəsinin müdiri, Bakı partiya komitəsinin katibi, “Kommunist” qəzeti və başqa dövri nəşrlərin redaktoru. 1924-1930-cu illərdə AK(b)P MK katibi, Azərənşrin (Dövlət kitab nəşriyyatı) direktoru, Azərbaycan SSR xalq maarif komissarı. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 420.

Yaroslavski Y. (Qubelman M.İ.) (1878-1943) – Dövlət və partiya xadimi, tarixçi və publisist. 1921-ci ildə RK(b)P MK katibi. 1923-cü ildən 1934-cü ilədək MNK katibi. SSRİ MİK-in üzvü olmuşdur, SSRİ EA-nın akademiki – 410.

Çiçerin G.V. (1872-1936) – Sovet dövlət xadimi, diplomat, 1918-1930-cu illərdə RSFSR, SSRİ xalq xarici işlər komissarı – 413.

Lloyd Corc D. (1863-1945) – İngilis siyasi və dövlət xadimi, liberal partiyasının lideri, 1919-cu il Versal sülh müqaviləsinin yaradıcılarından biri. 1916-1922-ci illərdə Böyük Britaniyanın baş naziri – 414.

Karaxan L.M. (Karaxanyan) (1889-1937) – Diplomat. 1918-1934-cü illərdə xalq xarici işlər komissarının müavini. 1921-ci ildə Polşada, 1923-1926-cı illərdə Çində, 1934-cü ildən Türkiyədə səlahiyyətli nümayəndə. Əksinqilabi fəaliyyətdə ittiham edilmiş və güllələnmişdir – 417.

Ənvər paşa (1881-1922) – Türkiyənin hərbi və siyasi xadimi. Baş komandanın müavini vəzifəsində olarkən, Azərbaycan Respublikasına fəal hərbi yardım göstərilməsi xəttini yeritmişdir. Osmanlı imperiyasının 1918-ci ilin noyabrında məğlubiyyətindən sonra Almaniyada, sonra isə Sovet Rusiyasında yaşamışdır. 1921-ci ilin axırında Orta Asiyada antibolşevik qüvvələr tərəfində siyasi mübarizəyə qoşulmuşdu. Döyüşdə həlak olmuşdur – 417.

Usubbəyov N.Y. (1881-1920) – Azərbaycanda milli hərəkatın görkəmli xadimi. 1918-1920-ci illərdə Usubbəyov Azərbaycan Respublikasında bir sıra mühüm hökumət vəzifələri tutmuşdur: maarif naziri, Nazirlər Sovetinin sədri. 1920-ci ilin mayında Kürdəmir qəzasında öldürülmüşdür – 418.

Stasova Y.D. (1873-1966) – 1898-ci ildən RSDFP üzvü. 1917-ci ilin fevralından 1920-ci ilin martına qədər RK(b)P MK katibi. 1920-1921-ci illərdə AK(b)P MK aparatında işləmişdir – 418.

Pankratov – XI Qızıl Ordu Siyasi İdarəsinin xüsusi şöbəsinin rəisi – 419.

Smilqa İ.T. (1892-1938) – Respublika İnqilabi Hərbi Şuralarının Siyasi İdarəsinin rəisi. 30-cu illərin axırında ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 418.

Sərkis (Danilyan) (1898-1937) – 1919-cu ildə RK(b)P Bakı Komitəsinin üzvü. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra AK(b)P BK katibi olmuşdur. Əksinqilabi fəaliyyətdə ittiham edilmiş və güllələnmişdir – 422.

Lominadze V.V. (1897-1935) – 1919-1920-ci illərdə AK(b)P BK və MK katibi. İntihar etmişdir – 425.

Şatunovskaya O.Q. – 1917-1918-ci illərdə “Bakinski raboçi” redaksiyasında işləmiş, 1920-ci ilin aprelindən sonra Bakıda rayon partiya komitələrinin katibi işləmişdir. 30-cu ilin axırlarında repressiyaya məruz qalmışdır – 426.

Artak (Stamboltsyan A.A.) (1895-1937) – 1921-1937-ci illərdə Bakıda rayon partiya komitələrinin katibi işləmiş, məsul partiya və sovet vəzifələrində olmuşdur. Repressiya olunmuşdur – 426.

Molotov V.İ. (Skryabin) (1890-1986) – 1921-1930-cu illərdə ÜİK(b)P MK katibi, 1926-1957-ci illərdə MK Siyasi Bürosunun (Rəyasət Heyətinin) üzvü. 1957-ci ilin iyununda N.S.Xruşşovun yeritdiyi partiya-dövlət xəttini qəbul etmədiyi üçün Sov.İKP MK tərkibindən çıxarılmışdı – 427.

Şahtaxtinski Behbud (1881-1924) – 1918-ci ildən Bakı Xalq Komissarları Sovetinin aparatında, əksinqilabla mübarizə üzrə Fövqəladə Komissiyanın üzvü. 1920-ci ilin aprelindən sonra xalq ədliyyə komissarı və Azərbaycan SSR-in RSFSR-də fəvqəladə nümayəndəsi. 1921-ci ilin iyunundan inqilab komissiyasının sədri, sonra Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri. 1922-ci ildə xalq FKİ komissarı və Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədr müavini – 427.

Xanbudaqov E.Ş. (1893-1937) – 1920-ci ilin aprelindən sonra AzFK sədri, sonra Azərbaycan istehlakçılar cəmiyyəti ittifaqı rəyasət heyətinin sədri. 1922-ci ilin martından AK(b)P MK katibi. 1924-cü ildə millətçi-təmayülçü baxışlarına görə AK(b)P MK-da işdən azad edilmişdir. Sonrakı illərdə ZSFSR xalq komissarlıqlarında müxtəlif vəzifələr tutmuşdur. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 427.

Mirqasımov Y.İ. (1896-1957) – 1924-1927-ci illərdə AK(b)P BK-nın təşkilat-təlimat şöbəsinin müdiri olmuşdur. Sonrakı illərdə məsul partiya vəzifələri tutmuşdur. 30-cu illərin sonunda repressiyaya məruz qalmışdır: 18 ildən artıq həbsdə olmuşdur – 427.

Hacıyev M.H. (1876-1938) – 1920-1921-ci illərdə Qazax qəzasının İnqilab Komitəsinin sədri. 1921-1922-ci illərdə Azərbaycan SSR MİK-in sədri. Sonra Azərbaycan SSR Xalq sosial təminat komissarı, xalq torpaq komissarı, respublika Ali Məhkəməsinin sədri olmuşdur. Siyasi motivlərə görə ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 428.

İsrafilbəyov M.N. (Qədirlı) (1892-1941) – 1921-ci ildən 1922-ci ilədək Azərbaycan SSR xalq sosial təminat komissarı, 1922-ci ildən 1934-cü ilədək xalq səhiyyə komissarı. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 427.

İsmayılov Q.İ. (1885-1922) – 1918-ci ildən “Hümmət”in üzvü. Quba qəza İnqilab Komitəsinin və İcraiyyə Komitəsinin sədri olmuşdur. 1922-ci ildə Gəncə qəza İcraiyyə Komitəsinin sədri. Sovet hakimiyyətinin düşmənləri tərəfindən öldürülmüşdür – 427.

Vatsek İ.B. (1870-1951) – 1922-ci ilin fevralında AK(b)P Mərkəzi Nəzarət Komissiyasının məsul katibi, 1923-cü ildə RK(b)P Qafqaz diyar nəzarət komissiyasının tərkibinə seçilmişdir – 427.

Tağıyev H.Z. (1838-1924) – İctimai xadim, sahibkar. 1920-ci ilin aprelindən sonra var-dövlətindən könüllü surətdə imtina etmişdir – 429.

Musabəyov Q.M. (1888-1938) – Bakı quberniya ərzaq komitəsinin sədr müavini, sonra Azərbaycan SSR xalq ərzaq komissarı təyin edilmişdi. 1921-ci ildə Quba qəzasının fəvqəladə komissarı. 1922-ci ildən XKS sədri. 1925-ci ildən SSRİ MİK sədrlərindən biri. 1929-cu ildən Azərbaycan SSR MİK sədri. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 433.

Sultanov H.H. (1889-1938) – 1907-ci ildən RSDFP üzvü. 1917-ci il Fevral inqilabından sonra “Hümmət”in görkəmli xadimlərindən biri. 1920-ci ilin

aprelindən sonra Azərbaycan İnqilab Komitəsinin üzvü, xalq daxili işlər komissarı, Gəncə quberniyası üzrə fəvqəladə komissar, Azərbaycan SSR xalq ticarət komissarı, Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri, Azərbaycan SSR MİK katibi, ZSFSR xalq ticarət komissarının müavini olmuşdur. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 433.

Şaumyan S.G. (1878-1918) – 1917-ci ilin martında qiyabi olaraq Bakı Soveti Rəyasət Heyətinin sədri seçilmişdi. 1917-ci ilin dekabrında Qafqaz işləri üzrə Fəvqəladə komissar təyin edilmişdi. 1918-ci ilin aprelindən Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri və xarici işlər üzrə komissar. 26 Bakı komissarları sırasında güllələnmişdir – 436.

Caparidze P.A. (1880-1918) – 1898-ci ildən RSDFP üzvü. 1918-ci ilin aprelindən Bakı Xalq Komissarları Sovetinin daxili işlər komissarı, iyundan eyni zamanda ərzaq komissarı. Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri olmuşdur. 26 Bakı komissarları sırasında güllələnmişdir – 437.

Serebrovski A.P. (1884-1938) – 1903-cü ildən RSDFP üzvü. 1920-1926-cı illərdə Bakıda “Azneft” idarəsi heyətinin sədri. 1926-1930-cu illərdə “Başqızıl” idarəsinin rəisi, 1931-1937-ci illərdə xalq ağır sənaye komissarının müavini. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 439.

Ağamalıoğlu S.H. (1867-1930) – 1920-ci ilin aprelindən sonra xalq torpaq komissarı, Azərbaycan MİK-in sədr müavini, sonra sədri olmuşdur. 1922-ci ildə ZSFSR MİK-in sədrələrindən biri seçilmişdir – 440, 447.

Myasnikov A.F. (1886-1925) – 1921-ci ildə Ermənistan Xalq Komissarları Sovetinin sədri və hərbi işlər üzrə xalq komissarı. 1922-ci ildə ZSFSR İttifaq Sovetinin sədri, sonra RK(b)P Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin birinci katibi – 448.

Əfəndiyev S.M. (1887-1938) – 1919-cu ilin iyunundan milli işlər üzrə xalq komissarlığı yanında Zaqafqaziya müsəlmanları işləri üzrə komissar. 1920-ci ilin yayında Gəncə quberniyasının Fəvqəladə komissarı, 1921-ci ilin mayından xalq torpaq komissarı, 1922-ci ildən 1924-cü ilədək Azərbaycan SSR Xalq FKİ komissarı. 1924-cü ildən AK(b)P MNK sədri. 1931-ci ildə Azərbaycan SSR MİK-in sədri seçilmişdi. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 458.

Petrovski Q.İ. (1878-1958) – 1897-ci ildən RSDFP üzvü. 1917-ci ilin noyabrından 1919-cu ilin martınadək RSFSR xalq daxili işlər komissarı. 1919-cu ilin martından 1939-cu ilədək Ümumukrayna MİK-in sədri. SSRİ MİK sədrələrindən biri olmuşdur – 431.

Şkiryatov M.F. (1883-1954) – 1921-ci ildən RK(b)P MK aparatında, partiya sıralarının yoxlanılması və təmizlənməsi üzrə Mərkəzi komissiyanın sədri. 1923-1934-cü illərdə MNK Rəyasət Heyətinin üzvü, 1923-1927-ci illərdə MNK katibi – 431.

Cəbiyev H.P. (1899-1938) – 1918-ci ildən “Hümmət”in üzvü. 1920-ci ilin aprelindən sonra rəhbər partiya və sovet işində olmuşdur: 1922-1923-cü illərdə “Təzə Şərq” jurnalının; 1923-1926-cı illərdə “Kommunist” qəzetinin redaktoru. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 461.

Hüseynov R.M. (1891-1937) – 1920-ci ilin aprelindən sonra Bakı Soveti Rəyasət Heyətinin üzvü və Bakı qəza İnqilab Komitəsinin sədri. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 419.

Quliyev M.Z. (1893-1938) – 1918-ci ildən “Hümmət”in üzvü. Azərbaycan SSR xalq maarif komissarı, Çimkənd şəhər komitəsinin katibi. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 463.

Bünyadzadə D.X. (1888-1938) – 1920-ci ilin aprelindən sonra xalq maarif komissarı, xalq FKİ komissarı, xalq torpaq komissarı, Dövlət Plan Komitəsinin sədri, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri, ZSFSR xalq torpaq komissarı vəzifələrində çalışmışdır. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 440.

Nəcəf Nərimanov (2.12.1919, Moskva – 19.9.1943, USSR Volnovaxa ş). – N.Nərimanovun oğlu. Böyük Vətən müharibəsi qəhrəmanı, qvardiya baş leytenantı. 1942-ci ildən Sov.İKP üzvü. Moskvada orta məktəbi bitirmiş, 1938-ci ildə Sovet Ordusuna çağırılmışdır. Kiyevdə hərbi məktəbi qurtarmışdır (1940). Böyük Vətən müharibəsi illərində tank vzvod komandiri olmuş, Stalinqrad və Donbasın azad edilməsində fərqlənmiş, Volnovaxa şəhəri uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak olmuşdur – 455.

L Ü Ğ Ə T

A

Adab – qaydalar, ənənələr
Axirüləmr – işin axırı, nəhayət
Alam – dərdlər
Amal – əməllər, arzular
Amir – əmr edən başçı
Asar – əsərlər, yadigarlar

B

Baqi – daimi, əbədi qalan
Bədr – on dörd gecəlik ay, gözəl sifət
Bəhr – dəniz, dərya
Bəhrizəkakar – ağıllı dənizçi
Bəhri-zəkar – ağıllı kişi
Bəradər – qardaş
Bəsirət – gözüaçıqlıq, fərasət
Bibəhrə – faydasız; əbəs
Bimaən əleyh – ona əsasən, ona görə
Binaən – görə, ötrü

C

Caiz – icazə verilmiş
Cansiparanq – canından keçərək, canla-başla, sədaqətlə.
Cədid – yeni, təzə
Cəmiyyəti-əhbab – dostların cəmiyyəti
Cila – pardaxlanma, sığal vermə, saflaşdırma

Ç

Çarəsaz – çarə görə, tədbir tökən
Çəfayda – nə faydası, nə xeyri

D

Dağdağə – qorxu, təhlükə
Darülbəqa – axirət dünyası
Darülcəzə – əlillər evi

Dehr – dövr, zəmanə
Dəmgüzar – vaxt keçirən
Dəriğ – heyif
Dəstəvüz – töhfə, bəhanə, sənəd
Dəsturüləməl – təlimat, iş üsulu

E

Elmi-əxlaq – etika
Elmi-heyət – astronomiya
Etidal – doğru yola getmə, orta hədd, mülayimlik
Eyş – zövq-səfa, nəşə

Ə

Əbr – bulud
Əbri-şərərbar – od yağdıran bulud
Əcz – cüzlər, üzvlər, zəriflik, acizlik
Ədabə – ədəb
Əfzəl – daha yaxşı
Əhadisi-şərif – müqəddəs rəvayətlər
Əxlaq – ətvar-xasiyyəti, rəftarı
Əxz – əldə etmə, ələ keçirmə
Əqval – sözlər, söhbətlər
Əlhan – gözəl səslər, gözəl mahnılar
Əməl – iş
Əməli-qəlbiiyyə – ürək açan iş, əməl
Əmvac – ləpələr, dalğalar
Ənzare-qareə – oxucuların fikri
Əsab – əsəblər
Əsvat – səslər, qırmanclar
Əşxasi-müzürr – zərərli, qorxulu adamlar
Ətvar – hərəkətlər, hallar, tövrlər

F

Fazil – fəzilət sahibi, gözəl əxlaqlı; üstün, yüksək
Fəna – pis, yoxluq, boşluq
Fərda – sabah
Fərzənd – övlad

Fəsad – fitnə

Fəsih – fəsahtətlə danışan

Fikri-ziyarət – ziyarət fikrinə düşmək, görüşmək arzusunda olmaq

Fiqh – din və şəriət elmi

Fitrər – təbiət, xasiyyət

Fitrətən – təbiətə, xasiyyətə

Fövt – əldən qaçırma, ölüm

G

Gərdiş – gəzinti, ser, dolanma

Girdab – burulğan, təhlükəli, xatalı yer

Güşneyi-nisyan – xatırdan çıxma

Ğ

Ğiza – qida

Ğizai-mənəviyyə – ruhi qida

H

Hail – qorxunc, nəhəng, maneə

Hakəza – habelə, bunun kimi

Hami – himayə edən

Həmiyyət – birlik, şərəf hissi, qeyrət, ruh yüksəkliyi, nəciblik, cəsurluq

Hənuz – hələ, hələ ki, indicə, bu saat

Həsənət – xeyir işlər, gözəllik

Həsud – həsəd aparən, paxıl

Hikmət – fəlsəfə

Hilal – ay

Himmət – çalışma, səy, cəhd, birlik, comərdlik, yüksək fikirlər

Hiyn – zaman, vaxt

Hüquqi-insaniyyət – insanlıq hüququ

Hür – azad

Hürriyyət – azadlıq

X

Xabi-qəflət – qəflət yuxusu, cəhalət

Xah – istər, ya

Xamuş – sakit, dinməz

Xar – həqir, zəlil

Xədəmə – ev qulluqçuları, xidmətçilər

İ

İcma – bir səsle qəbul edilmiş qərar

İctimai – bir yerə toplaşma, yığışma, bir məclisin toplanması

İğva – azdırma, yoldan çıxarma

İkmali-təhsil – təhsili başa vurma, məktəbi qurtarma

İniqad – bağlanma, təşkil edilmə

İnşa – yaratma, meydana çıxarma, ədəbi şəkildə yazılmış yazı

İntişar – yayılma, ağızlara düşmə

İsmi-xas – xüsusi isim

İsmi-şərif – mübarək, şərəfli ad, əsil ad

İstəmal – işlətmə, işlənmə

İstiqbal – gələcək

İşrət – kef, kef çəkmə

İttihad – birlik, ittifaq

İzhari məhəbbət – məhəbbəti bildirmə

K

Kərrat – dəfələrlə

Kəsalət – yorğunluq, süstlük, kefsizlik

Kibr – böyük olma; qürurlanma

Kisvət – paltar, qiyafə, zahiri görkəm

Kizb – yalan uydurma.

Kuhi-atəşfişan – od yandıran dağ, vulkan, yanardağ

Küdurət – sıxıntı, qüssə, xəcalət, aclıq

Kürəvati-beyza – ağ qan kürəcikləri

Kürəvati-həmrə – qırmızı qan kürəcikləri

Q

Qabili-zaval – məhvə məhkum

Qalmaqal – dedi-qodu, hay-küy

Qare – mütalibə edən, oxucu

Qayeyi-həyatiyə – həyat eşqi arzusu

Qəvaid – qaydalar

Qibleyi-müştərəkə – müştərək qible
Qövl – söz
Qüdsiyyə – müqəddəslik
Qüsurat – nöqsanlar, günahlar

L

Laməhalə – heç olmazsa
Lisan – dil
Lisani madərzadi – anadangəlmə dil

M

Madər – ana
Madərzad – anadangəlmə, fitri
Mahtab – aydınlıq gecə, ayın aydınlığı
Mali – varlı, dolğun
Masəva – ondan başqa
Mazidə – keçmişdə
Məali – mənalar, ali fikirlər, idrak
Məbud – Allah, ibadət olunan büt, pərəstişgah, məftunluq
Məknun – xəstə
Məqami-haiz – ali rütbə
Məqsud – məqsəd, niyyət, arzu edilən
Məraz – xəstəlik
Məriz – xəstə
Mətuf – öyilmiş: ərəb qrammatikasında bağlayıcı ilə birləşdirilmiş söz
Məvvad – maddələr
Məzkur – zikr olunmuş, adı çəkilmiş
Mövc – dalğa, ləpə
Müamilə – rəftar, alver, sələm
Mücahid – söy edən, bir məqsəd uğrunda vuruşan
Müfid – ifadə edən, mənalı, faydalı
Mühafizət – mühafizə
Mühəvvəl – dəyişdirilmiş, tapşırılmış, öhdəsinə verilmiş
Mükəb – kub, kub şəklində olan
Müqatilə – çarpışma, vuruşma, müharibə
Müqəddəm – zaman etibarilə qabaq, əvvəl, irəlidə gedən
Müqəllid – təqlid edən; yamsılayan; saxtakar
Müqərrəb – yaxın, yaxınlaşmış

Mümaniət – mane olma, əngəl törətmə
Mümarisə – təcrübə, idman hərəkətləri
Münəqqid – tənqidçi
Mürəccəh – başqalarından üstün tutulan
Mürur – keçmə, ötmə, cərəyan etmə
Müruri-zaman – zaman keçdikcə
Müsəvat – bərabərlik
Müsənnif – əsər yazan, müəllif
Müstəid – istedadlı, bacarıqlı
Müştaq – arzu edən, heyran olan
Müştərək – şərikli, ortaqlı
Mütəməddin – mədəni
Mütəvaze – başısağa, diliqısa
Mütəvəffi – vəfat etmiş, mərhum
Müzlim – qaranlıq, məchul, mənfur

N

Nabud – mövcud olmayan, yox olmuş
Nam – şöhrət, san
Narəva – rəva görülməyən, yaraşmayan
Nasıl – necə, nə təhər, nə cür, necədir, nə təhərdir
Nasiyə – alın, üz, sifət
Nazir – nəzarət edən, baxan, idarə edən
Nəf – qovma, rədd etmə, qadağan etmə
Nəfbədar – mənfəət götürən
Nəğməzan – nəğməkar.
Nisf – yarı
Nisyan – qovma, rədd etmə, qadağan etmə
Nisyan – unutmə, yaddan çıxarma
Nüfus – əhali

Ö

Övdət – qayıtma, qaytarma

P

Pərəstar – qulluqçu, xadim
Piri-salxordə – yaşlı, qoca, qocaman
Pişvaz – qarşıya çıxma, səfərdən gələni qarşılama

R

Rəd – göy gurultusu, ildırım
Rəf – yüksəltmə, ləğv etmə
Rəfiq – yoldaş, dost
Ruznamə – qəzet
Rüfəqa – yoldaşlar
Rüsxət – izn, icazə

S

Sabiq – etibardan düşmüş, ləğv olunmuş
Sadir – çıxan, baş verən
Sail – sual verən, dilənçi
Salik – bir təriqətə mənsub olan, bir yolu təqib edən
Səfayi-xatir – könlü xoş olma
Sənayei-ariz – təbii olmayan, əsli olmayan, sənətlər, sonradan əmələ gələn sənətlər
Sərf-nəhv – qrammatika
Sərkeş – dikbaş, itaət etməyən
Sirətəl-müstəqim – düz yol, düz körpü
Siyanət – mühafizə etmə, himayə etmə
Sövt – səs, səda

Ş

Şəriyyət – islam dininə aid qayda-qanun
Şərü-gizb – yalançılıq
Şəşəə – parlaqlıq, təmərəq, dəbdəbə
Şikar – ov

T

Tədənni – aşağıya enmə, geriləmə
Təəhhül – evlənmə
Təəyyüş – yaşama, keçinmə, məişət, kef çəkmə
Təğvir – dəyişmə, dəyişdirmə, pozma
Təğvir tapmaq – dəyişikliyə uğramaq
Təğviri-libas – paltarını dəyişdirmə; xarab etmə
Təharət – təmizlik, paklıq

Təhəmmül – səbr etmə, dözmə
Təhəmmülfərsa – süstləşdirən, səbri tükəndirən, yoran
Təhəvvül – dəyişmə, haldan-hala keçmə
Təhsin – tərif etmə; bəyənmə, alqışlama
Təhəyyüc – həyəcan
Təhzizi əxlaq – əxlaq tərbiyəsi
Təlifət – əsər yazma, kitab tərtib etmə, əsərlər
Tənəzzül – aşağı düşmə, get –gedə geri düşmə
Tərbiyəyi – əfal – uşaqların tərbiyəsi
Tərd etmək – ayırma, təkləmə, qovma
Təriq – yol, üsul
Təriz – etiraz etmə, genişləndirmə
Təsnifat – siniflərə ayırma, əsər, əsər tərtib etmə
Təsviyyə – təmizləmə, saflaşdırma
Təşxis – ayırma, seçmə, təyin etmə
Təşnə – susuz, susamış
Təşrif – şərəfləndirmə, gəlmə, gəliş
Təvarix – tarixlər
Tovsi – vüsətli, geniş, bol etmək
Tövr – cür, növ

Üləma – alimlər
Ümdə – başlıca əsas
Ümmət – xalq, millət, icma
Ümuri-beytiyyə – ev işləri, dolanacaq, ailə-məişət işləri
Üsuli-ziraət – əkinçilik qaydaları

V

Vəqf – savab bir iş üçün ayrılmış mülk, mal
Vaqiə – hadisə, əhvalat, yuxu

Y

Yağ – düşmən
Yavuş – yaxın
Yekta – tək, bərabəri olmayan
Yəd – əl: kömək vasitə, zor, güc

Yədi-hicran – ayrılıq əli
Yövm – gün, gecə-gündüz, sutka

Z

Zəxm – yara
Zəkavət – ağıl, fərasət, bir fikri tez anlama qabiliyyəti
Zəlalət – alçalma, əzab, əziyyət
Zərəbat – döyünmək, zərblə vurmaq
Zərəbə-zeydün – ərəb qrammatikasında felin təsrifi
Zikr – yada salma, adını çəkmə, dua, tərif etmə
Zimistan – qış
Zindəganlıq etmək – həyat sürmək, həyat keçirmək
Zinnət – bəzək, yaraşlıq
Ziyadə – daha çox, daha artıq
Zükür – kişilər, zikrlər

M Ü N D Ə R İ C A T

Böyük ictimai xadim və yazıçı 5

DRAM ƏSƏRLƏRİ

Nadanlıq 21
Şamdan bəy 61
Nadir şah 106

ROMAN

Bahadır və Sona 157

POVEST VƏ HEKAYƏLƏR

Pir 197
Bir kəndin sərgüzəşti 230
İdil kənarında 238
Şeytan bazarda 240

MƏQALƏLƏR, FELYETONLAR

Əliqələmli müsəlman ziyalıları haqqında bir neçə söz 245
Teatr barəsində bir neçə söz 247
Müqəddimə 248
Həftə fəryadı 250
Həftə fəryadı 254
Müsəlman müəllimləri yığıncağı münasibətilə bir neçə söz 259
Henrix İbsen 261
Həftə fəryadı 262
Açıq məktub. Cümələr oynayan (truppaya) teatrçılara 268
Yeni teatrçılara bir məktub daha 269
Həftə fəryadı 270
Mühüm bir məsələ 281
Həftə fəryadı 289
Həftə fəryadı 294
Həftə fəryadı 298
Hərdənbir 303
Hərdənbir 307
Həftə fəryadı 310
Hərdənbir 314

Müəllimlər ictimainə dair	315
Həftə fəryadı	330
Bu gün	334
Həftə fəryadı	336
Hərdənbir	341
Yalnız əldən səs çıxmaz	344
Türk dilində yeni jurnal	345
Cümə söhbəti	346
Cümə söhbəti	351
Cümə söhbəti	356
Əziz və möhtərəm yoldaş Cahangir Zeynalov	361
“Telefon”	362
“Telefon”	363
Həftə fəryadı. Əqidə	364
Həftə fəryadı. İctima	367
Tənqid “hifzül-səhhət”. Doktor Kərimbəy Sültanov	370
Dərdlərimizin əlacı	374
Ənuşirəvani-Adil	380
İdilboyu tatarı	383
“Arşın mal alan” və operettalarımız	385
“Əsli və Kərəm”	388
“Məhr və Mah”, yaxud “Əsli və Kərəm”in astarı	390
“Ölülər” haqqında təəssürat	392
Möhtərəm müdir əfəndi!	392
Möhtərəm müdir əfəndi!	393
İlya İliç Meçnikov	393
Balaca felyeton	396
Hacı Zeynalabdin Tağıyevin 50 illiyi	397

ƏLAVƏ

Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair	413
N.Nərimanovun V.İ.Leninə məktubu	466
Nəriman Nərimanovun oğlu Nəcəfə məktubu	467

QEYDLƏR VƏ ŞƏRHLƏR

Pyeslər və hekayələr	471
Məqalələr, felyetonlar	475
Adlar göstəricisi	478
Lüğət	485

Buraxılışa məsul: *Əziz Güləliyev*
Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*
Tərtibatçı-rəssam: *Nərgiz Əliyeva*
Kompyuter səhifələyicisi: *Rəşad Həmidov*
Korrektor: *Gülzaman Qurbanova*

Yığılmağa verilmişdir 29.04.2004. Çapa imzalanmışdır 23.11.2004.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 31. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 173.

Kitab “Şərq-Qərb” mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.